

**Eszterházy Károly Katolikus Egyetem
Bölcsészettudományi és Művészeti Kar**

Szuromi Rita:

Tradíció vagy megújulás?

*A nemesség mentalitásának változása(i) a rendiség felbomlásától napjainkig,
hevesi- és tiszafüredi családtörténetek tükrében*

Doktori disszertáció

**Témavezető:
Dr. Pap József**

**Történelemtudományi Doktori Iskola
Magyarország története a reformkor végétől napjainkig doktori
program**

Eger, 2022

Tartalomjegyzék

Bevezetés.....	7
I. CÉLKITŰZÉSEK	11
I. 1. A kutatás indoklása	11
I. 2. Fogalmi keretek.....	15
I. 3. A módszertan	20
I. 4. A múlt megismerésének forrásai.....	24
I. 4. 1. Elsődleges források	25
I. 4. 2. Másodlagos források	27
I. 4. 3. Harmadlagos források	30
I. 5. A disszertáció felépítése.....	33
II. HISTORIOGRÁFIAI KERETEK	36
II. 1. Elitek, elitkutatások	36
II. 2. Lokális elitek.....	39
III. A NEMESI TÁRSADALOM A MODERNIZÁCIÓ ELŐTT	42
III. 1. A jogi környezet	42
III. 2. A vagyoni tagozódás	49
III. 3. A nemesség mentalitása	53
III. 4. A kohézió: a rang és a presztízs	57
IV. A NEMESI TÁRSADALOM TAGJAI A MODERNIZÁCIÓ IDEJÉN.....	60
IV. 1. Az új nemesség.....	62
IV. 1. 1. A karrierút első állomása: a tanulás	63
IV. 1. 2. A karrierút második állomása: a vagyonosodás.....	66
IV. 1. 3. A karrierút harmadik állomása: a mecenatúra.....	68
IV. 1. 4. A karrierút negyedik állomása: a kapcsolatrendszer.....	71
IV. 1. 5. A karrierút csúcsa: a rangemelés.....	73
IV. 1. 6. Az értékrend szerepe	74
IV. 2. A társadalmilag elfogadott nemesek	75
IV. 2. 1. Kétesek a modernizáció előtt	75
IV. 2. 2. Igazolatlanok a modernizáció korában.....	79
IV. 3. Előnevet és igazolást kérők	82
IV. 3. 1. Nemesi ügyek 1918 előtt.....	83
IV. 3. 2. Nemesi ügyek 1918 után	86

V. A NEMESEK MENTALITÁSA	92
V. 1. A múlt presztízse	92
V. 1. 1. Az előnév	93
V. 1. 2. A családnév írása	98
V. 1. 3. A címer használata.....	101
V. 1. 4. A megszólítás	102
V. 2. Az életmód jellemzői.....	105
V. 2. 1. A lakókörnyezet.....	106
V. 2. 2. A tárgykultúra.....	112
V. 2. 3. Szabadidő, szórakozás	117
V. 3. 1. Iskoláztatás, pályaválasztás	129
V. 3. 2. Könyvkultúra, olvasás	135
V. 3. 3. Kismesterek nagy korszaka	140
V. 4. Magatartásminták, sztereotípiák.....	145
V. 4. 1. A gavallér	146
V. 4. 2. A titokzatos.....	149
V. 4. 3. A tékozló.....	152
V. 4. 4. Traumák és válaszok	154
VI. A FOGLALKOZÁSI SZERKEZET ÁTALAKULÁSA	156
VI. 1. Földbirtokosok és földbérlok	156
VI. 2. Industrializáció és kommercializáció	167
VI. 3. Professzionalizációs kényszerek	172
VII. TÁRSADALMI ÉS CSALÁDI KAPCSOLATOK	177
VII. 1. Az énkép változása	178
VII. 2. A vidéki birtokosok stratégiái.....	181
VII. 3. Városi nemesek és rokonságuk.....	188
VIII. IDENTITÁS AZ EZREDFORDULÓN	192
VIII. 1. A múltélmény vizsgálata	193
VIII. 2. A család, mint emlékezeti tér	195
VIII. 3. Hideg vagy forró emlékezet?.....	198
VIII. 4. Az emlékezetközösség születése	201
VIII. 5. A rekonverzió lehetősége: a műveltség	203
VIII. 6. A rendszerváltás hatása az énképre	206

IX. Összegzés	208
A kutatás főszereplői	214
Bernátfalvi Bernát Gáspár: az irodalmi hiperbola megteremtője	215
Az énkép kialakulása	216
A Gazsi-jelenség	221
Gyuriádák és Gazsiádák	224
A pesti művészvilág Gazsija	228
Bernát Gazsi a mennyorszámban	232
Poroszlói Graefl Károly: a dinasztiaalapító nagybirtokos	234
Rendi polgár – modern polgár	235
A magyar nemességig vezető út	240
A dinasztia-alapítási kísérlet	243
Családi tragédiák, politikai fordulatok	247
Nyárádi Hartl Ede: a nemes lelkű polgár	249
A vállalkozó polgár, aki földet bérelt	250
A Tisza árvízi hajója	254
Üzleti élet – házassági stratégiák	257
Családfő, férj és apa	260
Az árvízmentő emlékezete	262
Széki Széky Péter: földbirtokosnak született, földesúrként élt	264
A nehéz 18. század	265
Széky Péter, a földesúr	268
A konzervatív ember	271
Amikor a pralineé tortából klarinét torta lett	274
A sétakert, mint reprezentációs lehetőség	277
Az utolsó feudális gazda	280
Átányi Ötvös Imre: a katona, aki nem járt háborúban	282
Az átányi armalisták közössége	282
Kultúraközvetítő kismesék	285
Egy karrierút lehetősége: a hadsereg	287
Kiből lesz sikeres katona?	291
Iglói Szontagh Mária: a műfordító és életrajzíró birtokos	294
A családi krónikák jelentősége	296

Műveltség, szorgalom, becsületesség.....	300
Szontagh Mária és nagybátyja kapcsolata.....	303
Életrajzokba fogalmazott önporté.....	307
Krónikás vagy földbirtokos?	310
Kékesy Dezső: a házassággal megnemesedett szolgabíró.....	312
Aranykor-mítosz a családtörténetben	313
Gazdálkodó földesúr vagy gazdapolgár?.....	316
Szeréna hozománya: a Lipcseyek.....	320
A Heide-Kékesy család nemességének kérdése	322
Az emlékirat, mint az önmeghatározás eszköze	325
Szigeti Buzáth Anna: költőné Babits Mihály ajánlásával	326
Az örmény eredet és identitás.....	326
Polgár lány – nemes asszony	328
Boldogtalanságból kovácsolt életfilozófia	330
A költő, aki csak szenvedni tudott.....	333
A kisvárosi lét korlátai.....	338
Könyöki Gáspárdy Elemér: a Horthy-korszak purifikátora	340
A szertelen Tátyer.....	340
Irodalmi hagyományok a családban	343
A korszellem és az író	346
Az Ezeréves álom	348
Politikus a Parlamentben	352
Amikor a feledés a büntetés	358
Szenttornyai Bobory György: aki a címert vitézi címre cserélte.....	361
Családi háttér, kétes nemesség	361
Szolgabírói hivataltól a főispáni székig.....	365
Kedvező politikai fordulat: út a Parlamentbe	372
Az arisztokratikus konzervatív ember	376
A Horthy-kor etalonja.....	379
Mádi Papp-Szász Tamás: az attitűd- és életmódváltó ügyvéd	380
A rendi korszak modell-követő nemzedéke	381
A nemesi attitűdök az első világháborúig	385
A Horthy-korszak vállalkozó nagypolgára.....	388

A személyiség, mint társadalomtörténeti tény.....	393
Szalgári Szalgháry Tibor: az elmagányosodott vidéki gazda.....	395
„Szeretett, kedves Ernő bátyám”	395
A morcos és rosszkedvű Tibor úr	400
„Kedves kisfiam – Kedves jó apuska”	403
Az elitből kivezető út.....	406
A kutatás főszereplőinek multipozicionális helyzetábrázolása	409
Kérdőív az emlékezetközösség születéséhez.....	410
Felhasznált források és irodalom.....	413

Bevezetés

Témaválasztásom, a nemesség társadalmi helyzetének és mentalitásának az elmúlt másfél évszázadot érintő részletes vizsgálata nem volt előzmények nélküli. A Heves megye déli területein végzett helytörténeti kutatások, községtörténeti írások mutattak rá arra, hogy a nemesség lokális szerepe, súlya, rangja és presztízse a rendiség felszámolásával nem szűnt meg. A nemességnek, mint politikai rendnek az előjogai fokozatosan felolvadtak, de ethoszuk tovább élt. A nemesség történetét nem tekinthetjük az 1848-as forradalommal lezártnak.

A falutörténeti kutatások arra is rámutattak, hogy a nemes családok leszármazottjai ma is szívesen vesznek részt községi eseményeken, mutatják be családi dokumentumaikat, tárgyi emlékeiket, vagyis érzelmi kötődésük a múlthoz élő. Annak ellenére, hogy a rendiség felszámolása és a napjaink közt eltelt másfél évszázad alatt a nemesség kultusza, presztízse többször változott a „nemzetmegtartó nemestől” a családi élet színterein mesélt „aranykormítoszokig”, a múlttudat sok esetben kontinuus maradt.

A témaválaszt indokolta továbbá, hogy a történetírásunkban még ma is előfordul a „kettős- vagy torlódó társadalom” fogalmának használata, a társadalmi közép tagjainak rétegbe vagy osztályba sorolásának kényszeredett kísérlete. Sem az utóbbi évtizedek tartalmas középosztály-vizsgálatai, sem pedig a polgárosodás teoretikusainak publikációi nem tudták megszüntetni azt a régi beidegződést, amely a társadalmi közép tagjainak rétegzett tömbként történő bemutatására irányul, holott a köztörténet-írás fogalomhasználatával és módszertanával szemben az ezredforduló óta a történelemtudományban számos olyan új, mainstream irányzata született, amely hatékonyan segíthetné a nemesség történetének új kontextusba helyezését.

A disszertációban nem foglalkozom a főnemesség történetével, kizárólag a nem főnemesi rangúak helyzetét vizsgálom. Ehhez azonban szükséges tisztázni, kiket tekintünk nemeknek, s ez a töredezett konglomerátum hogyan alakult ki és változott. Nem nélkülözhetjük tehát a nemesség rendi történetének rövid áttekintését, mivel az emberi társadalom fejlődése permanens.

A rendi kiváltságok megszűnésével kezdődő és a tömegettársadalom kialakulásáig tartó időszakot a modernizáció korának tekintem. Politikátörténetileg ez a dualizmus kora. Kutatásomban mégis igyekszem kerülni a politikátörténeti korszakolást, hiszen a társadalom átalakulása nem feltétlenül követi a jogi- és politikai környezet változását. A kutatás célja nem a nemesség politikai szerepének, hanem mentalitásának, rangjának- és presztízisének

vizsgálata, ezért a nagy átfogó és magyarázó interpretációk helyett inkább az egyes társadalmi, társadalomtörténeti jelenségekre helyezem a hangsúlyt. A posztmodern történeti gondolkodásnak megfelelően a hangsúly az egyéni teljesítményekre, döntésekre kerül. Ehhez a modernizáció kifejezést megfelelőbb fogalomnak érzem, mivel a rendi kötöttségektől fokozatosan mentesülő környezet, a modernizálódó világ új kihívások, választási lehetőségek elé állította a társadalom legkisebb egységét, az embert, így az egyéni döntések következményei is alakíthatták a kollektív és személyes történelmet.

A kutatás földrajzi kerete Heves megye két déli járása, a hevesi- és a tiszafüredi. Ez a 25 település és két nagyközségi rangú járási székhely történetföldrajzi- és társadalomtörténeti megközelítésben is egységes. Az „Alföldi utas településeket” közös történeti múlt jellemzi. A vizsgált terület az egykori hódoltság déli peremvidéke, vagyis a nemesség száma az országos átlaghoz képest magasabb. Ez kedvezően segítheti az elemzés lehetőségeit.

A nemesek nagy száma és töredezettsége miatt a kutatás előtt „mintavételt” végeztem. Ez a típusú prozopográfia szolgált a kutatás alapjául. A biográfiákból nyert adatok rendszerezésével jobban átláthatóvá vált az akkori társadalmi hálózat és az adott közösség kapcsolatrendszere. A tizenkét, a két járáshoz kötődő nemes életútjának megírása mutatott rá arra, hogy a kutatáshoz olyan módszereket és fogalmi meghatározásokat kell keresni, melyek mentén leírható az egyén multipozicionális helyzete. A 12 történelmi személyben ugyanis csupán annyi volt a közös, hogy valamennyien a nemesi társadalom tagjai, ám attitűdjük, múltjuk, foglalkozásuk, társadalmi presztízisük eltérő. Ezekből az előtanulmányokból az is kiderült, hogy a modernizáció korának nemessége már csak részben azonos a rendiségével, hiszen új elemekkel gazdagodott: a rangemelések következményeként megjelentek az új nemesek, illetve kialakult egy olyan csoport is, akiknek csupán a múltudata nemesi, de ezt a társadalom legalizálta az által, hogy elfogadta. Előjogok és kiváltságok hiányában tehát a nemesi múlt egyre inkább a személyes értékválasztás és identitás része lett, bár társadalmi rangja túlélte az előjogok megszűnését. A modernizáció kori nemesi társadalom fogalomhasználat alatt tehát egy nemesi identitású társadalmi közélet érték.

Ez a sokszínűség és eltérő multipozicionális helyzet adta a lehetőségét annak, hogy a posztmodern történetírás kritériumainak és a hálózattudomány módszereinek segítségével vizsgáljam a nemesi identitású csoport működését. Ehhez azonban meg kellett határozni konkrét témacsoportokat. Így került kiválasztásra nemességhez tartozás feltétele – a régi, az új és a társadalmilag elfogadott nemesek meghatározása –, a mentalitásvizsgálata, a foglalkozási szerkezet és a kapcsolatrendszer elemzése.

A kutatás nem korlátozódott a modernizáció korára, bár ez az időszak – mivel a rangemelés még élő gyakorlat volt – hangsúlyos része az értekezésnek. A vizsgálat folytatását indokolta, hogy a Horthy-korszak a nemesi múlt jelképviselésének reneszánsza, annak ellensúlyozásként, hogy a nemesi múlt presztízse felolvadásnak indult. A múlt egyre inkább csak az egyén életében, illetve társas kapcsolataiban bírt jelentőséggel. Ez az emlékezetközösség kialakulásának időszaka. A nemesség kultusza osztársadalmi szinten nem a koalíciós időkben, hanem már a háborús előkészületek alatt megszűnt. Ugyanakkor az erős nemesi attitűddel rendelkezőknek a Rákosi érában és a Kádár korszakban sem változott az énképe, legfeljebb annak vállalására csak a család zárt világán belül volt lehetőség. A 20. század közepére kialakult kultuszközösség a század második felében traumaközösség vált. Minderre a disszertáció utolsó szakaszában végzett kérdőíves kutatás világított rá.

A téma feldolgozása során sokféle és változatos forrásanyagot használtam. A levéltárak hiányos iratmennyiségét családi tulajdonban lévő iratok, még nem publikált emlékiratok pótolták. Nagy segítséget jelentettek a korabeli sajtóban megjelent tudósítások, illetve azok az irodalmi alkotások is, melyekből íróik gondolkodásmódjára, értékrendjére, normakövető vagy épp normatagadó mentalitására lehetett következtetni. A források könnyebb áttekinthetősége érdekében ezeket klasszikus forráscsoportokként mutatom be.

A disszertáció struktúrája nem az időrendet követi, hanem a vizsgálat témacsoportjait. Kivételt jelent ez alól „Az identitás az ezredfordulón” című fejezet, amelyben a nemesi múlttudat alakulását vizsgálom a koalíciós időktől napjainkig, így az zárófejezet lett. Az előtanulmányként elkészült 12 biográfia – mely csak részben azonos a disszertációban előforduló családokkal és történelmi szereplőkkel – mellékletként került az értekezésbe, hiszen ezek önálló kisleírású életrajzként is értelmezhetők, ugyanakkor a kutatás kiinduló alapjaként szolgáltak.

A társadalmi kapcsolatok bemutatásakor igyekeztem érzékeltetni a vizsgált családok kötődéseit is. Erre szolgálnak a GenoPro programmal készült kapcsolati ábrák. A négy családbokor kapcsolati hálóját a Gephi programmal készült egyszerűsített rajz mutatja. Emellett a disszertációban helyet kapott egy táblázat is, amely a mellékletben szereplő 12 történelmi személy multipozicionális helyzetét vizuálisan láttatja.

Kutatásom célja tehát, hogy a posztmodern történetírás szemléletében új megvilágításba helyezzem a nemesség helyzetét, s rámutassak az új fogalmi keretek és vizsgálati lehetőségek időszerűségére.

A téma feldolgozása során nyújtott segítségét köszönöm témavezetőmnek, Dr. Pap Józsefnek, a módszertani konzultációkat pedig Dr. Valuch Tibornak és Dr. Rainer M.

Jánosnak. A közös gondolkodás hozzájárult ahhoz, hogy az évtizedes beidegződések helyett reményeim szerint új megközelítésben lássuk a hazai nemesség utóbbi másfél évszázados múltját.

I. CÉLKITŰZÉSEK

I. 1. A kutatás indoklása

A modernizáció kora a modern polgári társadalom születésének időszaka. Az új polgári nemzet társadalma azonban koránt sem volt egységes. Tagozódásában, értékrendjében, identitásában megőrizte a rendi társadalom maradványelemeit, melyek – a nyugat-európai társadalmaktól eltérően – erőteljesen hatottak a kialakuló társadalmi közép életmódjára, szokásaira, mentalitására.

A társadalmi közép¹ kutatásának hangsúlyai változóak. A történészek többsége társadalmi átalakulás alatt a modern polgárság születését érti. Az új társadalom már nem volt azonos a modernizáció előttivel, nyelvében, szokásrendszerében, értékrendjében döntően polgári volt. A rendies magatartásminták viszont még hosszú ideig formálták az új társadalmi közép mentalitását. Ennek a következménye lett a nemesi mintát követő polgárosodás.² *„Ha az új értékek megjelenését csoporthoz akarnánk kötni, akkor nem polgárosodásról, hanem nemesedéstről beszélünk, hiszen a nemesség volt az, ahol először megjelennek az új értékek, melyeket új rétegek felé közvetítettek.”*³

A társadalom átalakulásának hangsúlyai nem egységesek. A polgárosodás folyamatának vizsgálata mellett visszatérő kérdés a nemesség helyzetének, szerepének megítélése. A nemesi identitású kollektívum értékrendjét még formálta a rendiség ethosza, ami idővel a polgárok egy részének is követendő példa lett. *„A nemesi ethosz évszázados hagyományai alapján lényegesen erősebb volt a polgárinál, ezért ahelyett, hogy felolvasd volna, lassan hódító útjára indult: formálni kezdte a középtársadalom egy részének értékrendjét, magatartásmintáit, emlékezettörténetét.”*⁴

A rendi társadalom értékrendje a modernizáció korában nem volt lezárt. A reformkori haladó gondolkodású, változást sürgető birtokos nemesség polgárosuló jövőképe erőteljesen

¹ A posztmodern történetírásban használt társadalmi közép fogalma alatt azon polgárok tömegét értjük, akiket az elkülönülés tart össze: elkülönülnek a legfelső elitől és elkténetülönülnek az alsó, iparból és mezőgazdaságból élőkől. Önmaguk között gazdasági, kulturális vagy családi kapcsolataikkal tetszés szerint alakíthatnak hálózatokat és sokféle alkalmi vagy tartós viszonyrendszert építhetnek ki egymás között. Nem törvényszerű, hogy a társadalmi közép egységét a vagyoni helyzet, a foglalkozás, a mentalitás tartsa kohézióban, sokkal inkább az egyéni vagy kollektív, pillanatnyi vagy tartósan fennálló érdekek, melyek kapcsolataikat kialakítják, fenntartják, formálják és működtetik. – Tomka 2009: 168.

² Borsi 2002: 30.

³ Halmos 1991/2-3: 136.

⁴ Tomka 2009: 173.

hatott a modern polgár értékválasztására.⁵ A „*politikai szerepideálok a nemesség ideáljához álltak közel, vagyis a Verbürgerlichung értelmében vett magyar polgárosodás tulajdonképpen nemesedés, Veradeligung volt.*”⁶ A társadalmi közép tagjai immár szabadon dönthettek a haladás, a teljes modernizáció, vagy a nemesi múlt fenntartása, azaz a részleges modernizáció között. A választást a családon belül megtapasztalt és átvett értékrend mellett a globális politikai és a társadalmi folyamatok is befolyásolták.

A modernizáció fél évszázadának társadalmi átalakulása a rendi múlt lezárási kísérlete. Kutatásunk célja – bár a disszertáció keretei behatárolják a szerteágazó téma részletes kidolgozását –, hogy feltárjuk és elemezzük azokat a társadalmi folyamatokat, egyéni- és csoportos magatartásmintákat, amelyek a modernizáció idején hozzájárultak a rendies értékek és magatartásminták felértékelődéséhez, vagyis egy új összetételű nemesi kollektívum kialakulásához.

Az átalakulás minden esetben trauma, amely hat az egyén viselkedésére, döntéseire. Az egyéni és kollektív múltélmény, valamint a történelmi szereplő döntése határozza meg az erre adott választ. A modernizáció ezért lehet a haladás vagy a múltba tekintés története, esetleg párhuzamosan folyamat is. A témában átfogó, a nemesség mentalitásának a társadalmi középére gyakorolt hatását vizsgáló kutatások a közelmúltban nem készültek. *Ennek a hiátusnak a pótlása a disszertáció célja.*

A jogi- és politikai környezet változása – azzal, hogy új struktúrák és új társadalmi hálózatok alakultak – új helyzet elé állította a történelmi szereplőt. „*A történelmi szereplő lassan felolvadt a végtelen választási lehetőséggel bíró nagy emberi közösség piacán és a vélt vagy valós társadalmi kapcsolatok hálózatában.*”⁷ Az egyén társadalmi helyzete multipozicionális lett. Státuszát már nemcsak a foglalkozása és a jövedelme, hanem az értékorientációja, ízlése és a választása is befolyásolta. A korábbihoz képest hangsúlyosabb lett a human agency, az emberi cselekvőképesség fogalma. „*A struktúrák egyszerre következményei és hordozói a társadalmi rendszereket teremtő emberi gyakorlatnak.*”⁸

A posztmodern történetírásban a mikroszintű vizsgálatok makroszintű szintézishez vezethetnek.⁹ Célunk, hogy mikroszintű elemzésekkel választ kapjunk arra, *a rendi*

⁵ Bódy 2007/3: 10. – A rendi korszak nemessége egy olyan rend volt, amely tömeges méretekben tudott szociális és kulturális mintákat kínálni a születendő polgárságnak. A nemesség mecenatúrája, műveltsége, nyelvismerete kulturális mintavételi lehetőséget jelentett a születendő polgári társadalomnak.

⁶ Halmos 1991/2-3: 134.

⁷ Tomka 2009: 196.

⁸ Gyáni 2017: 47.

⁹ A társadalmi töredezettségben rejlő komplexitás lehetőségeire mutat rá Robert Nemes a 2016-ban megjelent *Another Hungary: The Nineteenth-Century Provinces in Eight Lives* című könyvében. Nyolc történelmi

társadalom nemessége milyen törvényszerűségek alapján polarizálódott a modernizáció időszakában, s milyen rendezőelvek alapján szerveződött új társadalmi hálózatba? Léteznek-e törvényszerűségek az átstrukturálódás folyamatában, s ha igen, melyek azok? Meddig terjed a történelmi szereplő döntési szabadsága saját társadalmi helyzetének alakításában?

A modernizáció hatalmas mennyiségű új ismeretanyagot hozott, de ezzel párhuzamosan a korábbi tudásanyag egy része feledésbe merült. A nemesség már nem előjog és kiváltság volt, hanem egyfajta úriemberség, előkelőség. *„A középosztály rangjelző identitásának kulcsszava az úr lett. Ez eredetileg az uralom birtokosát, majd általában a nemesembert tüntette ki, és csak a polgárosodás korában terjedt lassan lefelé. S mivel a társadalmi elfogadottságnak az úri társasághoz való tartozás volt a fő ismérve, az úri máz (származás, neveltetés) felértékelődött.”*¹⁰ Az úri életmód idővel összekapcsolódott a nemesi múlttal. A vélt, vagy valós nemesi múlton nyugvó emlékezet, valamint az azonos nemzettudat hozta létre az urak, úri emberek modern(izáció) kori közösségét. Kohéziójának sikeres abban állt, hogy tagjai milyen mélységig tudták elsajátítani *„a korábbi történelmi köznemesség, az igazi történelmi osztály nemzetmegtartó és nemzetmegjelenítő társadalmi presztízsét, történelmi patináját.”*¹¹

A nemzet fogalmának újraértelmezése során egymásnak feszült a formálódó polgári állam különböző nemzetiségeket tömörítő demokratizálódási törekvése, a hagyományai felé forduló modern nemzetállam kívánalmával. A múlt értékeihez való ragaszkodás a kontinuitás látszatának fenntartását kínálta.

szereplőjében az ország ugyanazon szegletéből indul el. A 19. század utolsó nagy kihívására, a modernizációra azonban különböző válaszokat ad az arisztokrata, a kereskedő, a mérnök, a tanár, az újságíró, a rabbi, a dohányboltos és az író. E látszólag nagyfokú fragmentáltság mögött mégis ott az egység, melyet a történész kérdésfelvetése és a földrajzi egység teremt meg. A szerző Benedict Anderson és Edward Said munkásságából merít, kutatása egy analízist nyújtó keretre irányul, amely az éles megfigyelések és a változások merész értelmezésének egyfajta keverékét kínálja nyolc vizsgálat alá vett személy életpályája alapján. Ennek a történelemértelmezésnek egyik megteremtője Benedict Anderson (1936-2015) angol-ír származású, Amerikában alkotó történész, szociológus. Az Elképzelt közösségek (Imagined Communities 1983, 1991 és 2006) című munkájában az egyes egyéneknek, közösségének a képzeletében konstruáltan jelentkezik a térhez vagy közösséghez tartozás. A munka tulajdonképpen az identitás- és összetartozás-tudat, a nemzet, a nacionalizmus eredetének vizsgálatához kapcsolódik. Edward Said (1935-2003) keresztény-palesztin származású, de Amerikában alkotó publicista, irodalomtörténész, a posztkolonializmusnak nevezett interdiszciplináris tudományterület egyik alapítója. Fő alkotása az Orientalizmus (1978) című munka. A posztkolonializmus a gyarmatosítás kulturális örökségének vizsgálatával számos tudományterületet fog át, köztük található a történelem, a filozófia, az építészet, a társadalomföldrajz, a szociológia, a teológia és az irodalom. Az „imagined geography” vagyis képzeletbeli (vagy elképzelt) földrajz a humángeográfia (vagy társadalomföldrajz) a földrajztudomány egyik megközelítés-módja. - Source: Nielsen Book Data

¹⁰ Gyáni 2001: 159.

¹¹ Béri 2004/4: 40.

A modernizáció előtt a nemesség az összes elitpozíciót birtokolta. A rangemelések permanensen szolgálták az elitképzést, kölcsönös viszonyosságot teremtve a kiváltságot adományozó és rangra emelt között.¹² A lojális elit megléte feltétele volt a sikeres uralkodóháznak, a kormánynak vagy az államhatalomnak. Rangemelések a modernizáció korában is történtek, de feltételei és a szükséges érdemek jellege megváltozott. A nemesítés dinamikájának és az új elit összetételének feltárása után állapítható meg, hogy az értékeiben is modernizálódó nemzetállam miért tartotta továbbra is fontosnak ez a rendi értékekkel bíró elismerést. Ezért arra is választ keresünk, hogy vajon az egyén karrierútjának betetőzése a rangemelés, vagy csupán az elitbe emelkedés egyik lehetősége.

A 19. század második felében a korábban szokásjog vagy jogszerző gyakorlat útján kialakult előnév- és címerhasználat presztízsértékét is vizsgáljuk.¹³ Az emlékezet kihűlése befolyásolja a történelmi szereplő saját társadalmi helyzetének megítélését. A nemesség a vizsgált korszakban már nem jogi kiváltság volt, ezért emelkedett a társadalmilag elfogadott nemesek száma. „*Nem más ez, mint a történelem iránti érzékenység dinamikája révén való kiszorítása annak, ami a hagyomány melegében, a szokás hallgatagságában, az ősi ismétlésében még megélt tapasztalat maradt. Nem más ez, mint az elmúlt idő jegyében az öntudat ébredése, egy mindig újrakezdődő valami bevégzése.*”¹⁴ A kollektív emlékezet és a közös múltélmény feltételezésünk szerint egy olyan új közösséget hozott létre, amely eltérő helyzetű tagjai ellenére is az azonos identitás mentén egységként működött.

A vélt vagy valós közös múltélmény és egyéni döntések hatására született csoportot tekintjük tehát a modernizáció nemesi közösségének, ami az értekezés vizsgálatának a tárgya. A nemesség felfogásunk szerint egy *nemesi tudatú, társadalomlélektanilag egységes kultuszkollektívum*, melynek jelentőségét a társadalmi közép tagjaira gyakorolt hatása adta.

¹² A rangemelés nem csupán az okiratot kiállító uralkodó (király esetleg nádor) és a nemesített személy között hozott létre kölcsönös viszonyosságot. A nemesítettnek, mennyiben korábban jobbágy volt, első lépésként el kellett nyernie a földesúr beleegyezését. A manumitálás során a földesúr egy meghatározott összegért, vagy szolgálatért elbocsátotta fennhatósága alól a jobbágyot. Bár a földesúr munkaerőt veszített, de pénzt nyert. A jobbágy személyének libertálása jelentős bevételi forrás lett a 16-17. században. A szabad ember miután elnyerte – néha tekintélyes summáért – földesura jóindulatát, a vármegyének és az uralkodónak a kegyeit is meg kellett szereznie. A szabadság elnyerésétől a rangemelési vezető út nem csak költséges volt, de három – uralkodó, vármegye, földesúr – viszonyrendszert és kölcsönös érdeket is eredményezett. A nemesség elnyerése a városi szabad polgárok, kereskedők számára is új perspektívát nyitott, hiszen az adómentesség jelentősen megkönnyítette árucikkeik értékesítését. A nemesítés egy olyan karrierút lehetőségének a kezdete volt már a modernizáció előtt is, melyben a döntéshozói (hatalmi) és az egyéni érdekek találkoztak. – Rác 1988: 55.

¹³ A valós nemesi múlttal és a nemesi múlttudattal rendelkezők köre nem azonos. A nemes származás már a rendi korszak utolsó évtizedeiben is egyre inkább a társadalmi elfogadottság irányába hatott.

¹⁴ Nora Pierre 2003/4: 14.

Ezért nem célunk a középosztály-elméletek és viták ismertetése.¹⁵ A polarizált, ám egységes értékrend alapján szerveződött közösséget a társadalmi közép önálló, de nem elszigetelten működő kollektívumának tekintjük.

I. 2. Fogalmi keretek

A kutatás elején szükséges tisztázni azokat a fogalmakat, melyekkel dolgozunk. Mindenekelőtt azt, hogy kiket értünk nemesek alatt.¹⁶ A főnemesi ranggal nem rendelkezőket a szakirodalom többféle néven említi. Általánosan elterjedt a köznemesség fogalomhasználat, amely a közönséges, egyetemes, vagyis általános nemes rövidülése. Ez jelentheti a főrang hiányát, vagyis a közönségességet, az általánosságot. Egy 1673. évi okmányban azonban „*minden rendbelieknek, úgymint fő, nemes és paraszt rendben levőknek*” kifejezést használtak, tehát mindazokat, akik nem főnemesek, vagy parasztok, nemeseknek kell nevezni.¹⁷

Időnként találunk példát a középnyemes kifejezésre is. Álláspontunk szerint ez csak abban az esetben helyes, ha a jogilag egységes nemességet birtoknagyság szerint vizsgáljuk. Az igen vagyonos nemes (bene possessionati) és a vagyonos nemes (possessionati) valóban

¹⁵ A középosztály értelmezés napjainkban lényegesen összetettebb probléma, mint a 19. században volt. Közgazdasági értelemben a jövedelem-eloszlás közepén elhelyezkedőket soroljuk ide, amely összefügg a foglalkozási jellemzőkkel. Szociológiailag a társadalmi réteget az életstílus, az ízlés, a fogyasztási minták és a kulturális tőke határozza meg. A neoweberiánus és a neomarxista felfogásban a munkamegosztásban, a foglalkozásszerkezetben, illetve az újraelosztás rendszerében elfoglalt helyhez kötődik a közép fogalma. A társadalomtörténeti irodalom az egyént elsősorban a tevékenység ágazati jellege és a foglalkozási viszony, valamint a jövedelem- és vagyonmegoszlásban elfoglalt hely alapján határozza meg. A 19. század utolsó harmadában a nyugat-európai társadalomtörténészek, szociológusok már középosztályi társadalmakat vizsgáltak, amelyek folyamatosan új és új rétegekkel, tartalmakkal bővültek. Hazánkban eközben a történészi diskurzus a középosztály-teremtés/termelés kérdései körül forgott. A kontinens nyugati felében a középosztály fogalma korán megváltozott: a régi polgárság mellett kialakult a jövedelem, az életstílus és az identitás alapján egy új társadalmi közép, amely fokozatos elvesztette egyik összetartó kohézióját, az elhatárolódási kényszert. Ez a közép már sem a régi arisztokráciában, sem az egyre nagyobb számú munkásságban nem látta saját ellenségét, melynek következménye a közös identitás feloldódása lett. A Monarchiától nyugatra teljesen új társadalmi struktúráképző mechanizmusok működtek, mint hazánkban. A posztmodern történelemelmélet már nem is egy középosztályról, hanem középosztályokról beszél, melynek belső kohéziója a kulturális hasonlóságon, az attitűdbeli azonosságokon és a hasonló jövedelmi viszonyokon nyugszik, külső határait pedig az elittől, az ipari munkásoktól és az agráriumból élőkől való elhatárolódása, elkülönülése jelöli ki. – Kövér 1999/14: 3., Kövér 2003/1: 1122., Kövér 2006: 78., Tomka 2009: 169.

¹⁶ A főnemességet nem vizsgáljuk, azokat átfogó, adatbázis-szemléletű kutatását Ballabás Dániel végezte el. (Lásd: Ballabás Dániel 2019: A főrendiházi reform és a magyar főnemesség földbirtokviszonyai. Doktori értekezés. Eszterházy Károly Egyetem. Eger.)

¹⁷ Ölyvedi 1930: 65., 66., Kempelen 1907: 36.

középen állt a főnemes és a kisvagyonú, vagy vagyonnal egyáltalán nem rendelkezők (kurialista és az armalista) között.

A kisnemes kifejezés pontatlanságára és meghatározatlanságára Pálmány Béla hívta fel a figyelmet, majd Kósa László is részletesen elemezte annak tartalmát. Ide vagyoni alapon a nemesség legalsó, legszegényebb rétegét (kurialisták, armalisták) sorolják. Mentalitásukat, mobilitásukat tekintve ugyanakkor a kisnemeselek között is lényegesek a különbségek.¹⁸

A magyar nyelv a nemességet vagyoni helyzetére alapján is megkülönböztette. Így terjedt el a birtokos (közép)nemesség mellett a kis(vagyonú)nemes kifejezésük, mely a vagyon csekélységét (bocskoros, hétszilvafás, kurta stb.) érzékeltette. E mögött azonban nincs jogi tartalom.

A kis(vagyonú)nemesség politikai képviselete a rendi korszakban a középbirtokosokkal együtt az alsó táblán kapott helyet, így politikailag – eltérő mentalitásuk és vagyoni helyzetük ellenére is – egységet alkottak. *A disszertációban ezért én is egységesen a nemesség kifejezést használom.*

A mentalitás és a vagyoni helyzet vizsgálatokor viszont megengedhetőnek tartom a közép- és kisnemes kifejezést is, mivel ezek többlettartalmat hordoznak, így a nemesi társadalom fragmentáltságára is rámutatnak.¹⁹

A kutatást *Heves megye két járásában, a hevesiben és a tiszafürediben* végzem. A két járás gazdaság- és társadalomtörténeti szempontból egységes. Ezt az egységet döntően a történeti földrajz törvényszerűségei alakították ki. Az úgynevezett alföldi utat járó települések társadalmi és gazdasági fejlődésében a természeti környezet nem csekély szerepet játszott. Az alföldi utas települések kelet-európai fejlődési utat követtek nyugat-, vagy közép-európai környezetben. Településszerkezetüket a városok hiánya, az agrárjellegű mezővárosok nagy száma és az erőteljes tanyásodás jellemezte.²⁰

A klasszikus alföldi utas települések döntően a hódoltság idején váltak agrárjellegű közigazgatási központokká. Az alföldi mezővárosokat a 16-17. században kiterjedt határhasználat és számottevő ridegtartás jellemezte. Gazdálkodásuk alapja ezért az árutermelő állattartás lett, amely egy ideig bizonyos autonómiát biztosított számukra. A kora újkori városfejlődésben a piac kialakulása fontos tényező volt, a piac a kereskedelem mellett

¹⁸ Kósa 2000: 24.

¹⁹ A nemesség vizsgálatokor célszerű a terminológiákat rögzíteni. (Pálmány 1997: 45.) A disszertációban ezért a birtokviszonyok vizsgálatánál használjuk a jómódú középbirtokosok, középbirtokosok, kurialisták, armalisták fogalmakat, a mentalitásvizsgálatban pedig a kisnemes kifejezés lehetőségét sem vetjük el.

²⁰ Lásd: Beluszky 2011., Vadász 1995.

térségbeli információközpontként szolgált.²¹ Jellemző volt a szabályos vonzáskörzetek és piacörzetek hiánya is.²² Az alföldi utas fejlődés maradványai még akkor is érzékelhetők, amikor a dualizmus közigazgatási reformja után az egykori mezővárosok nagyközségi ranggal bíró járási székhelyekké alakultak. Részben ez a *történetföldrajzi múlt* indokolja, hogy a két járást egységnek tekintjük.

A két járás *közös történelmi múltból adódó fejlődési sajátosságai* is hasonlóak. A nemesség az egykori végvárrendszer északi peremvidékén (Borsod, Bihar, Heves, Pozsony, Szatmár megye) koncentrálódott. A 17. század végén már a nemesek negyede itt élt. A hevesi és tiszafüredi járás az egykori végvárrendszer déli peremterülete, a kiváltságosok száma lényegesen nagyobb, mint a megye északi járásaiban.²³ A nemesek magas száma a kutatást kedvezően segíti.

A két járás lakosságának felekezeti megoszlása is eltér az országostól. A 20. század első harmadában hazánk népességének 65 %-a római katolikus volt, 20 %-a református. A vizsgált járások településeinek 45%-ában a katolikusok száma meghaladta az országos

²¹ A 18. század első felében Heves lakosai a gyöngyösi, a poroszlóiak pedig az egri piacot keresték fel termékeikkel. Legkorábban, 1744-ben Tiszafüred kapott vásártartási engedélyt. Poroszló éves vásártartási jogát 1787-ben nyerte el. Heves 1833-ban kapott vásártartási engedélyt, ám ez a jog nem a települést, hanem a nemesi közbirtokosságot illette.

²² Lásd: Beluszky 2011., Vadász 1995.

²³ A két járásban a nemesek kiugróan magas számát jól mutatják a Heves- és Külső-Szolnok vármegyei adatok. 1675-ben a vármegyében 296 címeres nemes élt, a birtokosok száma 115 fő volt. Az armalisták és a birtokos közti aránytalanság magas volt a Mátrai járásban és a Tiszai járásban. A mátrai járásban 143 címerest és 42 birtokost, a tiszai járásban 50 címerest és 11 birtokost írtak össze. A tarnai járásban viszonyai kiegyensúlyozottabbak voltak az arányok, itt 27 címeres mellett 31 birtokos nemes élt. (Szederkényi 1891: 399.) A vármegye lélekszáma 1720-ban már 163 ezer fő volt, ebből nemes ember 3600, vagyis a népességnek 2,2%-a. (Dávid 1957: 180.) Az 1754/55-ös nemesi igazoláskor – bár az adatok sem teljesek – 931 nemeset vettek jegyzékbe, ebből 196 volt birtokos, 735 címeres. A vármegye összes nemesének 78 %-a ekkor már csak címerrel rendelkezett. (Borovszky 1910: 653.) 1784/87-ben a nemes férfiak száma 5638 fő volt, a papokkal, a tisztségviselőkkel együtt az össznépesség 7,03%-a (5878 fő) számított kiváltságosnak. (Pálmány 1997: 86). Az ország népességének ekkor 6%-a volt nemes. Hevesben létszámuk meghaladta az országos átlagot. A századfordulón a birtoktalanok száma emelkedett, 1791/92-ben 986 fő, 1803/04-ben 1248 fő volt vagyontalan. Az 1824. évi és 1845. évi szavazásra jogosult nemesek összeírásakor a megye négy járásában 1824-ben 6252 fő, 1845-ben 7905 fő volt szavazásra jogosult. Ez azt jelenti, hogy 1824-ben a vármegye lakosságának nagyjából 18,2 %-a, 1845-ben már 23,1%-ának volt kiváltsága. A szavazásra jogosultak száma 1824 és 1845 között nagyot nőtt. Heves megye déli területén, a tiszai járásban 2172 főről 3256 főre, a tarnai járásban 1705 főről 2049 főre. (Szederkényi 1893: 358., MNL HML IV-1/f/4.) A lélekszám emelkedése abból eredt, hogy a 19. század elején a Duna-Tisza közén az országos 39%-os átlagot messze meghaladó, 60-75%-os népességnövekedés történt. (Dobszay-Fónagy 2003: 58.) A megye birtokviszonyait leginkább az 1767 és 1774 között készült összeírások tükrözik. A megye déli részén 2 egyházi birtokost, 8 főnemesi családot és 40 nemesi familiát rögzítettek. Az egyház kezén 18.290 kat. hold, a főnemesek tulajdonában 13.647 kat. hold volt, míg 40 nemes 16.894. kat. hold fölött rendelkezett. A 100 hold alatti kisbirtokosok kezén 507 kat. hold föld (3%) volt, ami megfelelt az országos átlagnak (2,2 %). (Fónagy 2013. 68., ill. Adattár.) A 19. század elejére a vármegye alföldi részein a címeresek a nemesség 90%-át adták.

átlagot, de emellett református többségű (Átány, Tizzaszőlős) és vegyes felekezeti (Tiszaigar, Poroszló, Tiszafüred, Tizsanána) települések is voltak. A zsidók száma a Horthy-korszakban már nem haladta meg az 1 %-ot, ellenben 29 településen volt zsinagóga, vagy imaterem (illetve annak maradványa), amely azt mutatja, hogy a zsidó vallásúak száma a 19. században igen jelentős volt.²⁴

A két járás gazdasági fejlődésében is megegyezik. Domináns maradt az agrárium, ezen belül pedig megmaradt a nagybirtok súlya.²⁵

Jelentős ipari, agráripari tevékenység nem alakult ki. A kézművesipar a mezővárosokban koncentrálódott, ahol a céhes keretek csak lassan oldódtak fel: 1828-ban országosan egy iparüzőre 51 lakos jutott, a két járásban ez 390 lakos volt. A kézművesipar a dualizmus progresszív gazdasági növekedésének időszakában is meghatározó maradt.²⁶

Ezen okok miatt választottuk vizsgálatunk helyszínének a két járást, s kezeltük egységként azt.

A Dél-Heves megyei települések, puszták elhelyezkedése 1845 körül

(Tervezte: SZUROMI Rita; szerkesztette: VADÁSZ István, 2022)

²⁴ Vadász 1995: 41.

²⁵ A legnagyobb birtokos az egi főkáptalan (70 ezer kat. h.) és a szatmári püspökség (23 ezer kat. h.) – Vadász 1995: 33.

²⁶ A Közép-Tiszavidék részletes történetföldrajzi analizisét Vadász István végezte doktori disszertációjában. Lásd: A Közép-Tiszavidék kisvárosai a XIX-XX. században. Szolnok-Tiszafüred, 1995.

*A modernizáció a rendi keretek megszűnésével kezdődik és a tömegtársadalom kialakulásáig tart.*²⁷ Határai nem köthetők konkrét évszámokhoz, vagy történelmi eseményekhez, mert a társadalom változása permanens. A polgári társadalomnak már a rendi korszakban is vannak előzményei, a polgári mentalitás pedig túléli az első világháborút.²⁸ A klasszikus polgárosodás időszaka a 19. század második fele a 20. század első harmada, politikátörténetileg a dualizmus kora.

Ez az időszak a modern nemzet születésének ideje. Társadalomtörténetileg a polgárosodás kora. Weber szerint a polgárság egy közös életstílus, magatartás és értékrend alapján szerveződött közösség. Ugyanakkor a nemesség is egy közös emlékezet és identitás alapján szerveződött kollektívum, melynek magatartása, értékrendje és életstílusa nem azonos a polgáréval. Ezért a disszertációban *tudatosan elkülönítjük a társadalmi közép polgári és nemesi identitású tagjait*. Előbbiek kutatása nem célunk.²⁹

A nemesség heterogén szerkezetét három fogalom használatával érzékeltetjük. Régi nemeseknek azokat tekintjük, akik a rendiség idején is nemesi kiváltsággal bírtak, függetlenül vagyonuk nagyságától, társadalmi presztízstől. Új nemesek azok, akik a rendiség felbomlása és a monarchia megszűnése között kaptak nemességet. A társadalmilag elfogadott nemesek kifejezést azokban az esetekben használjuk, amikor a nemesi múlt nem bizonyított, de a történelmi szereplő önmagára nemes emberként tekint, s ezt a vélt vagy valós nemesi eredetet a társadalom tagjai is elfogadják.

A nemesek számának megbecsülésére nem teszünk kísérletet. Elfogadjuk azt a megállapítást, hogy a II. József kori népszámlás idején számuk 416 ezer körül lehetett, a 19.

²⁷ Bódy 2007/3: 11.

²⁸ A disszertációban ezért röviden áttekintjük a modernizációt megelőző időszak nemesi társadalmának sajátosságait és kitérünk a Horthy-korszak nemesi magatartásmintáira, értékvállalására is. A kutatás ezért nem a nemesség polgárosodás-kori átalakulásának szűk spektrumát fogja át, hanem egy ívet próbál felvázolni, amelyben a fő hangsúly a modernizáció korára helyeződik.

²⁹ A hazai polgárosodás 1830-ban Széchenyi műveltségi polgárosodás-programjával indul el, de a modern polgárság csak az 1880-as évekre, a felfutó iparosodással született meg. A modern polgár számos olyan jellegzetességgel rendelkezett, mely a régi, vagy rendi polgárnak is sajátja volt. A rendi polgár rangját nem a születésének, hanem tudásának, szorgalmának, kötelességtudásának, teljesítményének köszönhette. Mobilizációját a tanulással, megfelelő családi kapcsolatválasztással és munkájának jó minőségével érthette el. „A szorgalom, valamint a személyes fogyasztás terén tanúsított önmérséklet, vagy az életvitel szemérmessége, befelé forduló jellege kivétel nélkül a polgári identitás szinte már klasszikus jegyének számított.” Ezeket az értékeket a modern polgár is hordozta, ám a szolidaritást és a versenyszellem kiküszöbölését az individuális sikerre való törekvés váltotta fel. Jelentősen eltért azonban a rendi polgár és modern polgár mentalitása. A modern polgár életében hangsúlyosan jelen volt a vagyonszerzés és az előnyös társadalmi kapcsolatok kiépítése. Presztízstüket gyakorta közéleti szerepvállalással, mecenatúrával növelték. Ugyanakkor a modern polgárság, az idő rövidsége és hazánk sajátos társadalomtörténelmi fejlődése nyomán nem nélkülözte a rendi korszak maradványelemeit sem. – Gyáni 2000/3: 53., Bácskai 2006: 29.

század közepén viszont a félmilliót is elérhette.³⁰ A növekedés nem kizárólag a természetes szaporulat eredménye, hanem az igazolási eljárások és perek számának és jelentőségének csökkenése a társadalmi elfogadás iránya hatott.³¹

A nemesi társadalom felfogásukban egy identitásalapú kultuszközösség. Szereplői a társadalmi közép hálózatát alkotó különböző kollektívumok tagjai. A multipozicionális helyzet feltárása érdekében kombináljuk a társadalom-, a mentalitás- az emlékezettörténet és a szociológia fogalomrendszerét. Ez a kombinatív módszer várhatóan hatékonyan segíti kutatást.

I. 3. A módszertan

A modernizáció nemességét a hálózattudomány segítségével is vizsgáljuk. Hanák Péter már 1997-ben arra hívta fel a figyelmet, hogy *„érdeemes és hasznos lenne a társadalomtörténet metodológiájába a történeti szituáció és az egyéni, illetve a csoportidentitás kérdéseit, a szituáció és az alkat kölcsönhatásának vizsgálatát bevonni.”*³² Ez rámutat arra, hogy a társadalmi struktúra nem korlát, hanem lehetőség, amit a cselekvő ember döntései módosíthatnak.³³

A hálózatok rendszerében történő vizsgálat lehetőséget nyújt arra, hogy a történelmi szereplőket dinamikus, élő- és változó kapcsolatokkal, érdekekkel rendelkező kollektívumként lássuk. A cselekvési, döntési lehetőségek nyomán létrejövő társadalmi struktúra így folyamat jellegű, nem pedig statikus, az egyén nem kényszerül konstruált merev kategóriák közé. *„A társadalmak makroszerkezetét a társadalmi pozíciók egy olyan többdimenziós tereként konceptualizálhatjuk, amely túl azon, hogy a társadalom tagjai elhelyezkednek benne, a társadalmi kapcsolatok hálózatainak alakulására is hatással van.”*³⁴

A hálózatban a társadalmi struktúra különböző elemzési szintű társadalmi entitásai – személyek, társadalmi csoportok, országos/régiók – között meghatározott tartalmú relációk mutathatók ki. A hálózati szemlélet egy tartós, nem pedig alkalmi interakciót feltételez a

³⁰ Pálmány 1997: 44.

³¹ A rendi kiváltságokat rögzítő összeírások – nemességigazolások, urbáriumok, nemesi felkelésre kötelezettek, nemeslevél kihirdetések, voksolásra jogosultak számbavételei – a neoabszolutizmus éveiben megszűntek. 1857 után a népszámlálási kérdőíveket már a szociológia fogalomrendszere alapján állították össze. Az 1850-es évektől a plébánosok, lelkészek sem jegyezték be az anyakönyvekbe a származást. Becsült adatok szerint a rendi kiváltságok felszámolásakor félmillió nemes élhetett az országban. (Ballabás 2013: 22.) Ezt követően azonban nem áll rendelkezésünkre olyan forrásanyag, amely lehetővé tenné a nemesek számszerű megbecsülését. A származás inentől már csak egyéni életutak vizsgálatával, genealógiai kutatásokkal állapítható meg.

³² Hanák 1997/2: 176.

³³ Gyáni 2017: 47.

³⁴ Szántó – Tóth 1993/1: 46.

szereplők és az intézmények között. A kollektívum kohézióját a közös érdek adja. A cselekvés alternatíváit pedig az egyén és közösség egymásra gyakorolt hatása dönti el.³⁵ A módszer alkalmas az emberi magatartásformák és viszonyrendszerek leírására, ami végső soron makroszinten alakítja ki a társadalmi struktúrát.

A hálózattudomány fogalmának értelmezése sokszínű. *„A különböző társadalomtudományok természetesen eltérő fogalmi apparátussal közelítenek a hálózat problematikájához. (...) A módszer eredendően interdiszciplináris, hiszen részben a szociálpszichológiából, részben a szociálanropológiából ered.”*³⁶ A hálózatot jelen esetben az emberi magatartás, attitűd, társadalmi helyzet és szerep relációjaként értelmezem, amely alkalmas a multipozicionális helyzet kifejezésére.

A hálózatok nem új keletű társadalmi relációk, azok végigkísérték az emberi társadalom fejlődését. A hálózattudomány és elemzés viszont új perspektívákat nyitott a történelemtudomány területén. E kutatási irány egyik újszerűsége a genealógiai kapcsolatok újraértelmezése. *„A társadalmi érintkezésben az adott rokoni körhöz való tartozás rang, presztízs vagy éppen megvetés forrása lehetett. Az ősök és a család történetének ismerete erőt, támaszt, a közösséghez való tartozás érzését nyújthatta. A rokonságban lévő személyek kötelezettségekkel bírhattak és elvárásokat táplálhattak egymással szemben, amelyek előmozdítói lehettek a mindennapi boldogulásnak, a társadalmi emelkedésnek, a karrierépítésnek, a vagyonszerzésnek.”*³⁷ A nemzetség legkisebb egysége a modernizáció előtt is a család volt, ami azonban nem a szűk családot, hanem egy rokoni hálózatot jelentett.³⁸ A 19-20. századi genealógiák hagyományos családfái a leszármazást mégis fiágon vezették. Emiatt a család működési mechanizmusának megismerése korlátozott volt.

A rendiség jogi- és gazdasági kereteinek felszámolása után felértékelődtek a közös őstől származás előnyei: a jogszerű címer- és előnévviselés, továbbá a rokoni kapcsolatokon alapuló közös identitás. Ezért a genealógiai új megvilágításba helyezhetik a modernizáció korában a nemesi társadalom működését.³⁹

³⁵ Az atomisztikus elmélet szerint a történelmi szereplő érdekei és preferenciái nem igazodnak másokhoz. A normatív elképzelés alapja, hogy a cselekvő nem individuumként, hanem a társadalmi rendszer tagjaként viselkedik. A strukturális elképzelés szerint a cselekvési alternatív mérlegelése nagymértékben függenek a társadalmi környezet szerkezeti sajátosságaitól. – Szántó - Tóth 1993/1: 48.

³⁶ Kövér 2020: 9.

³⁷ Ballabás 2019: 33.

³⁸ Fügedi 1999.

³⁹ Ballabás 2019: 34.

A hálózattudomány interdiszciplináris módszer.⁴⁰ A társadalmi struktúrában egy kollektívumot az azonos érdekekkel, múlttal, cselekvési lehetőséggel rendelkező egyének alkotják. Ehhez nélkülözhetetlen a struktúra legkisebb egységnek, a történelmi személynek az ismerete.

A történelmi szereplő megismerésének módszere a posztmodern történetírásban az életrajz. A biográfia nem azonos az életpályával. „Az utóbbi az életesemények és tapasztalatok összessége, melyekbe az egyén másokkal együtt kollektíve vesz részt, s melyeket intézményes keretfeltételek határoznak meg. Az életpályát csak a biográfia teszi explicit témává, amikor történetté alakítja azt az olvasó számára.”⁴¹ A biográfia-írás legnagyobb nehézsége nem a források esetleges hiánya, hanem a múlt rekonstruálhatóságának korlátai.⁴² A biográfiaírók ezért aldiszciplinák megalkotására kényszerültek. Ezek közül csupán kettőt emelünk ki, a kifelbontású életrajzot és a pszichobiográfiát.

A biográfia a német historizmus hagyományait követve sokszor egyet jelent a politikai életrajzzal.⁴³ Az állami szereplő aktorai után viszonylag nagyszámú forrásanyag maradt fent, ezért „az életrajzíró ambíciója, hogy feltárjon és beemeljen minden fellelhető forrást, és úgy rendezze kronológiai sorrendbe az életút adatait, hogy abba lehetőség szerint ne legyenek rések.”⁴⁴ A történelmi folyamatok alakulására hatást gyakorló individuumok száma azonban behatárolható és kevés. Nagyságrendekkel többen vannak azok, akik lokális környezetükben, gazdasági, kulturális, vagy akár egy azonos identitás mentén szerveződött kollektívumban meghatározó szerepet játszottak, ám cselekedeteik jelentősége saját korunkban mégsem volt elég ahhoz, hogy az utókor a „nagy történelmi személyiségek” közt tartsa őket számon. A csekély számú közhatalmi dokumentum (birtokívek, adójegyzékek, lakcímnnyilvántartások, stb.) ezekben az esetekben sokszor nem teszik lehetővé az életút részletes feltárását.

Ennek a megoldására kínál lehetőséget a *kisfelbontású életrajzírás*. A fogalom gyökerei az Annales programjáig, a Peter Burke nevéhez köthető „totális történetírásig”

⁴⁰ Kovács 2012/3-4: 187.

⁴¹ Kövér 2017: 26

⁴² A történész egy-egy korszakról vagy társadalmi rétegről óhatatlanul is saját egyénisége és kora szemüvegén át alkot véleményt. Így azt sem tudja elkerülni, hogy az emberi cselekedeteket jelenkori helyzete alapján ítélje meg, avagy dokumentumok hiányában egy-egy döntés okát saját kora értékmércéje, elvárható pszichikai reakciója alapján próbálja pótolni, kikövetkeztetni. S minél nagyobb a rés a vizsgált személy életútjában, a hozzá köthető forrásokban, annál inkább fennáll a veszély, hogy dominánssá válik a szubjektivitás és a jelenközpontú értékalkotás. – Kövér 2014: 17.

⁴³ Uo. 18

⁴⁴ Bálint 2017: 100-101.

vezethetők vissza: mindennek és mindenkinek van története, még a legjelentéktelenebb kisegzisztenciáknak, a szürke hétköznapi névtelen hőseinek is.⁴⁵

A kifestésű életrajzírás előnye, hogy a végeredmény szempontjából nem szükséges a vizsgált személy teljes életútjának feltárása, a forrásbőség, mert a „*biográfus csak kisszámú kérdésre keresi a választ. (...) Céljának megfelelően csak jelentős életeseményeket, fordulatokat tárgyal, azokat is csak gondosan kiválasztott szempontokból.*”⁴⁶ A történész tehát a rendelkezésre álló adatokat annak alapján szelektálja, hogy az adott információ mennyiben szolgálja a kutatási cél elérését. Ebben az esetben előfordulhat, hogy egy jól adatolható politikai karrierút éppen csak érintőlegesen szerepel az életrajzban, mivel a cél nem politikai életrajz elkészítése. A dokumentumok hiánya tehát ebben az esetben nem feltétlenül befolyásolja a biográfia sikerét.

A kifestésű biográfiákban jól használhatók a másodlagos források (az országos vagy helyi lapok tudósításai, adóívek, iskolai értesítők, peranyagok) és a személyes történelem dokumentumai (naplók, önéletrajzok, levelek, fényképek).

A kifestésű életrajz a történész kreatív terméke. Értéke abban áll, hogy biográfus milyen, eddig megválaszolatlan kérdést állít a kutatás középpontjába. „*Az igazán kreatív biográfus olyan mintázatot fog beazonosítani az egyén életútjában, személyiségében, amit eddig korábban még senki.*”⁴⁷ Kutatásom célját a kifestésű biográfia-írás lehetősége jelentősen segítheti, hiszen az általam feldolgozásra kiválasztott életrajzokban nem a teljes életút feltárására törekszem, hanem csupán annak megválaszolására, hogy a nemesi múlt, vagy múlttudat szerepet játszott-e, s ha igen, akkor milyen mértékben az egyén attitűdjében, társadalmi helyzetében, kapcsolatainak alakulásában.⁴⁸

A *refigurációs életrajzírásban*⁴⁹ szerepet kap a kreativitás és újateremtő-képesség, valamint a *pszichobiográfiai megközelítés is*. Utóbbi több mint lélektani elemzés, mivel analitikai feltárással törekszik, ok-okozati következményeket vizsgál. A módszer jól alkalmazható azokban az esetekben, amikor a kutatás tárgya olyan személy, aki kiemelkedő

⁴⁵ Uo. 101-106.

⁴⁶ Uo. 104.

⁴⁷ Uo. 105.

⁴⁸ Az általunk konstruált közösség 12 olyan személyt tartalmaz, akiknek az élete három ponton azonos. Kötődnek a hevesi- és tiszafüredi járáshoz, életükben szerepet játszott a vélt vagy valós nemesi múlt és eddig nem készül róluk részletes életrajz, mégis maradt róluk a biográfiaírásához minimálisan elegendő forrásanyag.

⁴⁹ Lásd: Kövér György 2014: A társadalomtörténet „refigurációja”, avagy eltűnt főszereplők nyomába. In: Kövér György: Biográfia és társadalomtörténet. Budapest. 65-96. A szerző tanulmányában arra keresi a választ, mi alapján döntheti el a történész, ki és miért fontos a számára, milyen mintavétel alapján dőlhet el a típusalkotás és milyen mennyiségű, minőségű forrás szükséges egy életrajz megírásához.

eredményt ér el egy területen, s átlagon felüli kreativitás és aktivitás jellemzi.⁵⁰ A történészek leggyakrabban a viselkedési normáktól eltérő magatartásformák esetében élnek a pszichobiográfia módszerével, ám nem törvényszerű, hogy a kutatás alanyának mindenesetben a deviancia, a normatagadás jegyeit kell hordoznia. Az analízis irányulhat cselekedetekre, de élepszakaszokra is. Forrási leggyakrabban személyes dokumentumok.

A múlt továbbélésének vizsgálatához *kérdőíves módszert* használok. A kérdőíves vizsgálat egy primer információszerzési technika, mely viszonylag egyszerű válaszadási lehetőséget kínál a megkérdezetteknek, a kutatónak pedig releváns információkat ad. Hátránya viszont a mindkét oldalon megmutatkozó szubjektivitás. A kérdőívek összeállításakor a kérdések nem az időrendet követik, hanem a kiválasztott témacsoportok egy-egy problémakörre koncentrálnak. A kérdéssor összeállításakor figyelmet fordítok arra, hogy a múlt ismeretének mélysége mellett a jelenkor identitását alakító tényezőket is feltárjam. A kérdőív a rendszerváltás után alakult, s eddig nem vizsgált új identitásközösség minőségének és kohéziójának megismerésére irányul.

I. 4. A múlt megismerésének forrásai

Az emberi társadalom – lehetőségek szerinti legteljesebb és legobjektívebb – működésének megismerési lehetősége a társadalom legkisebb egységének, a történelmi szereplőnek a vizsgálata. Az egyén életének és korának rekonstruálási lehetőségei a források. Ezeket több szempont alapján csoportosítják.

Elsődleges, primer forrásnak általában azokat tekintik, amelyek az eseménnyel egyidejűleg keletkeztek. Ide sorolhatóak a levéltári források nagy része (anyakönyvek, jegyzőkönyvek, adóívek, összeírások, birtokiratok, sematizmusok stb.) és a személyes történelem dokumentumainak egy része (napló, levél, háztartási könyv stb.). Megőrzésük formája szerint léteznek írott-, hangzó-, képi- és tárgyi elsődleges forrásokat. Másodlagos, vagy szekunder forráscsoport az, amely nem az eseménnyel, a vizsgált korról egy időben keletkezett. A levéltári iratok közül ide tartoznak a beszámolók, az éves jelentések, a személyes történelem dokumentumai közül a memoárok és a családtörténetek. A harmadlagos források – nem egyszer a célközönség érdekének megfelelően – szintetizálják az elsődleges és másodlagos forrásokat, hogy azok hozzáférhetőek legyen. Ide tartoznak a prozopográfiák, archontológiák és kronológiák.

⁵⁰ Kőváry 2017: 78.

Ettől egyszerűbb megközelítés, amikor a forrásanyagot csak két csoportja osztják. Elsődleges mindaz, ami az emlékezet tárgyát alkotja, másodlagos, amit a kutatók az elsődleges forrásanyag feldolgozásával alkottak.⁵¹

A dokumentumok a személyiség megismerése szempontjából lehetnek első személyűek (önéletrajzok, naplók, levelek) és harmadik személyűek (élettörténetek, életrajzok.)⁵²

A disszertációban használt forrásokat sokszínűség okán az általánosan elfogadott, klasszikus forráskategóriák alapján tekintjük át.

I. 4. 1. Elsődleges források

A modernizációt megelőző évszázadokból a nemes famíliák „közhatalmi dokumentumait” viszonylag nagy számban őrizték meg a levéltárak. Az összeírások, birtokívek, nemességigazolások, számadások elsősorban adatbázisok, statisztikai jellegű kimutatások elkészítésére alkalmasak.

Heves megyében a birtokos nemesekről és jövedelmeikről készült első forrás az *1693. évi adóösszeírás*.⁵³ A címeres nemesek ebből azonban kimaradtak. Az *1720-as országos adatfelvétel* viszont kifejezetten azokra irányult, akik a földesúr jobbágytelkén ellenszolgáltatás fejében gazdálkodtak, vagyis birtoktalanok voltak.

A 18. század első felében két nagy országos *nemességigazolási eljárás* zajlott. Az *1724. és 1754/55. évi összeírások* a nemesek nevét, lakóhelyét és a nemesség elnyerésének időpontját tartalmazzák.⁵⁴ Mivel a nemest a vármegye nem kényszeríthette oklevele felmutatására, ezek a források nem teljesek.

Az *1767-74 évi urbáriumok* sem adnak pontos képet a nemesség vagyoni helyzetéről, mivel nem minden nemesnek volt úrbéri telke és minden ötödik birtokos csak zsellérral rendelkezett, jobbágyfölddel nem.⁵⁵

Az *1784/87. évi első magyarországi népszámláláson* a nemesek nevét és számát írták össze településenként, de a vagyoni helyzetüket nem.⁵⁶

⁵¹ Stokes 2008: 47.

⁵² Kövály 2017: 80.

⁵³ Ez az összeírás a nemes nevét és jövedelmét rögzítette, ha földjei több településen helyezkedtek el, akkor annak bevételeit együttesen tüntette fel.

⁵⁴ Illésy 1902: 182.

⁵⁵ Fónagy 2013: 28.

A 19. század két legfontosabb megyei nemességkutatói forrása az *1824. évi és az 1845. évi voksoló nemesek összeírása*.⁵⁷ Ezek viszonylag sokrétű információt tartalmaznak, mivel településenként rögzítették a nemes ember nevét, és feltüntették, hogy rendelkezik-e birtokkal, visel-e közhivatalt.

Heves vármegyében több, a nemességkutatáshoz használható összeírás nem készült, de nemesi iratok – új rangemelések, igazolási eljáráshoz szükséges kérelmet, az előnév viselését legalizáló iratok, kérvények – a vármegyén 1944-ig még keletkeztek.⁵⁸

A modernizáció korának nemesi dokumentumait döntően Heves vármegye alispánjának iratai tartalmazzák.⁵⁹ A nemesi társadalom tagjainak lokális szerepére és helyzetére vonatkozó adatokat községi jegyzőkönyvekben és egyházi iratokban is találunk.⁶⁰

A „kemény adatok megvilágítják a családtagok életútjának főbb állomásait, életkörülményeiket, az őket körülvevő tárgyi világot, ám személyiségük, értékviláguk megismerésére kevésbé alkalmasak.”⁶¹ Utóbbi megismerésére a személyes dokumentumok alkalmasak.

A kutatást több olyan család is segítette, akik jelentős mennyiségű iratanyagot és dokumentumot őriznek. A Graefl és Bobory, a Hartl, a Vratarics és Buzáth hagyaték nagy része családi tulajdon.⁶² E gyűjtemények anyakönyveket, levelezéseket, adóbevallásokat, kérelmeket, peranyagokat és korabeli fényképfelvételeket tartalmaznak.

Kutatásunk szempontjából nagy jelentőséggel bírt a Szalgháry családban megőrzött levelezés.⁶³ A levél a mentalitáskutatás egyik legfontosabb forrása, megismerhető belőlük a család kapcsolatrendszere, szokása, életmódja. A közlés mögött gyakran húzódnak meg olyan

⁵⁶ A magyar nemesség összeírását hátráltatta, hogy a megszámlálás alóli mentességük előjogaik között szerepelt. A népszámlálást az a tisztviselői réteg végezte, akik maga is ellenezte az összeírást. Az ellenállás és a szaktudás hiánya miatt az adatfelvétel sokszor pontatlan lett, ráadásul a lajstromokon csak a férfiak számát rögzítették.

⁵⁷ MNL HML IV-1/f/4. – A közfelkiáltással történő szavazást 1819-ben váltotta fel a voksolás. A birtokos nemesség soraiban a pénzleértékelés miatt nagymértékű ellenállás alakult ki, ezért a tisztikarban növelni akarták a címeres nemesek számát. Az új típusú választások feszültségeket eredményeztek, ezért Heves megyében a nemesség összeírása ezért 1824-ig elhúzódott. A tisztújításokon szavazók körét úgy állapították meg, hogy minden 18 életévét betöltött megyebeli birtokos és a birtoktalan nemes is szavazati joggal rendelkezik. A megyéhez történő besorolás nem a lakóhely, hanem a birtok elhelyezkedése alapján történt. A gyermeket nevelő birtokos özvegyek meghatalmazott által voksolhattak. A nemes árvák helyett gyámjuk szavazott. A közhivatalt viselő, ezért a megyétől távol tartózkodó nemes is meghatalmazottat küldött. Szavazati jogot kaptak a katolikus papok és a református lelkészek. A börtönben lévő nemesember ellenben nem szavazhatott. – Degré 1972: 124.

⁵⁸ MNL HML IV-A/1/f.

⁵⁹ MNL HML IV-404/a.

⁶⁰ MNL HML V. fond, továbbá az Egri Érseki Levéltár községtörténeti iratanyaga.

⁶¹ Bácskai 2015: 10.

⁶² Köszönet a Graefl-Bobory család iratanyagának megismerését segítő Bobory Mariannak, a Vratarics-Buzáth hagyatékot őrző Vratarics Nórának és a Hartl iratanyagot őrző Hibay Évának.

⁶³ Köszönet érte a Miskolcon élő Szalgháry Tibornak és lányának, Évának.

intim információk is, amelyek személyes jellegükből adódóan máshol nem fellelhetők. Az emberi kapcsolatok kialakításában, fenntartásában a levelezés nagy jelentőséggel bírt olyan elszigetelt lokális közösségekben, mint Hevesvezekény.

Jelentősen segítette a kutatást, hogy adatközlőim a család tárgyi (rangjelelő koronával díszített étkészletek, dísz- és használati tárgyak, viseletek) környezetébe is betekintést engedtek. *„Az identitás-szimbólumok gyakran olyan identitásüzenetként értelmezhető gyakorlatok, amelyek hangsúlyos szerepet játszanak a társadalmi csoportok közötti szimbolikus határépítés, a társadalmi távolság-közelség kialakítása és kifejezése során. (...) A tárgyakat olyan dolgokként is jellemezhetjük, amelyeket performatív ágenciával ruházunk fel a hétköznapi interakciók során.”*⁶⁴ A modernizáció idején a tárgykultúra szerves része volt a nemesi attitűd fenntartásának. A fényképfelvételeken megőrződött ünnepi viselet, vagy a lakáskultúrában megnyilvánuló társadalmi státuszt kifejező használati eszközök (abroszok, étkészletek, dísz tárgyak) mind a múlt megismerésének forrásai.

I. 4. 2. Másodlagos források

A kutatásban felhasznált másodlagos források között a legnagyobb csoportot az emlékiratok adják. A 20. század közepén bekövetkezett társadalomtörténeti paradigmaváltás eredményeként az én-dokumentumok egy része is bekerült a múzeumok, levéltárak gyűjtőkörébe, nagyobb részüket viszont még mindig a leszármazottak őrzik. Az értekezés során törekedtem arra, hogy minél nagyobb számú, eddig ismeretlen és nem feldolgozott másodlagos forrást használjak.

A disszertáció írásakor öt memoárból dolgoztam.⁶⁵ Az öt emlékiratot íróik nem a nyilvánosságnak, hanem a gyermekeinek, unokáinak szánták, ezért közlésüket nem befolyásolta a külvilágnak való megfelelés. Az emlékezők motivációi, a kitekintés spektruma és a múlt megőrzésének céljai azonban különböznek.

Az emlékiratok készítését rendszerint a nagy történelmi változások, meghatározó események, esetleg különleges találkozások motiválják. A történelmi múlt és az individuum

⁶⁴ Berta 2008: 163-164.

⁶⁵ Az öt emlékiratok közül az Életem, illetve a Családi krónika nyomtatásban is megjelent a disszertáció szerzőjének szerkesztésében. (Lásd: Egri prelűdök zongorára. Dr. pápai Vratarics György művésztanár élete (1908-1987). Kornétás kiadó, Budapest. 2015. Illetve Sorsok, utak, állomások. Életképek a régi Tiszafüred történetéből. Kornétás kiadó, Budapest. 2020. A kutatáshoz viszont az eredeti, kéziratos forrásokat használom.

élete így kapcsolódik össze. A forráscsoport felhasználása során azonban az író személyiségét és szándékát ismerni kell, hiszen mindez befolyásolja a leírtakat.⁶⁶

Az emlékirat elkészítésének *oka* minden az öt esetben ismert. A *Családi krónika* három generáció életét, mintegy egy évszázadot fog át. Az írást Kékesy Dezső (1863-1924) kezdte el 1906-ban.⁶⁷ A 43 éves volt szolgabíró társadalmi helyzete a 19. század utolsó évtizedében nagyot változott. A bilkey Lipcsey Szerénával kötött házassága után önmagára a nemesi társadalom tagjaként tekintett, holott valódi múltja erre nem jogosította fel. Szándéka az volt, hogy karrierútjának állomásait fiai is megismerjék. Emlékeinek második részét 1919-ben írta, de a román megszállás alatt ennek egy része megsemmisült.

Fia, Kékessy György (1902-1967) 1936-ban folytatta apja munkáját, de történetét csak élete alkonyán, 1961 és 1964 közt fejezte be. A negyedszázad alatt megváltozott az írás célja. 1936-ban igyekezett apja nyomdokain haladva az előkelőkhöz tartozásukat igazolni, az 1960-as években viszont már arra törekedett, hogy emléket állítson a múltnak. „*Már ötödik esztendeje nem láttunk Benneteket. Messze vagytok, nagyon messze, egy más világon, melyet egy vasfüggöny választ el a mi világunktól. Nem tudom, hazajöttök-e még valaha, látjuk-e egymást még valamikor?*”⁶⁸

Vratarics György (1908-1987) *Életem* című írása 1958 és 1965 között készült el. A visszaemlékező az írást 50 évesen kezdte. „*Az ötvenéves kor a reflexiók kora. Ilyenkor ébred rá mindenki arra, hogy életútjának jelentékeny részét már megtette, mögötte van az érvényesülésért, az önkifejtésért folytatott küzdelem, s mint egy hegytetőről, visszafelé kezd tekinteni, mi is van mögötte?*”⁶⁹ Vrataricsot 1951-ben családjával együtt kitelepítették Dombrádra. Az írás kezdetén még élénken élt az emlékezetében az egzisztenciavesztés traumája és a megtorlástól való félelem. A családi múlt emlékeit 7 éves lányának verbálisan nem adhatta tovább, ezért döntött az írás mellett.⁷⁰

Bobory György (1883-1949) halála előtt két hónappal jegyezte le emlékeit fiának.⁷¹ Az egykori belügyi államtitkár tudta, hogy a Horthy korszakban vállalt közéleti szerepe veszélyes családja számára. Írását ezért szigorúan a rokoni kapcsolatrendszer bemutatásra korlátozta,

⁶⁶ Kövér 2014: 99-122.

⁶⁷ A memoár családi tulajdon. Feldolgozásának lehetőségét a Tiszafüreden élt Kékessy Györgynek (1935-2020) köszönöm.

⁶⁸ Családi krónika 1961-1964: 98. – Kékessy Dezső Svájcban, Kékessy György az Egyesült Államokban élt.

⁶⁹ Életem 1958-1965: 1.

⁷⁰ A memoárt Jakó Ferencné Vratarics Nóra (Budapest) bocsátotta rendelkezésemre, akinek ezúttal is köszönöm.

⁷¹ Az emlékiratnak nincs címe, hanem Fiamnak! megszólítással kezdődik, ezért a későbbiekben is ezt használjuk.

önmaga élettörténetét nem vetette papírra. Írásában a felmenők ismeretére és a halála utáni teendőkre koncentrál.⁷²

Özvegye, *Graefl Ilona* (1913-2004) 1999-ben Egerben, egy szociális otthonban írta meg *Életem regénye* címmel történetét. Célja, hogy saját „fényes múltját” gyermekei ismerjék.⁷³

A Széky család történetét 1978-ban *Széky VIII. Péter* (1904-1985) írta meg a szentendrei református idősotthonban. Erre testvérének, Széky Péternek az unokája, Oláh Gyula kérte. „*Szép, hogy érdekel a múltunk! A mai fiatalságot ez már aligha érdekli és ez alól a legközelebbijeim közül Te lettél a kivétel. Nem szabad a múlton elmerengeni, pláne siránkozni, de a múlt tényeit letagadni sem szabad.*”⁷⁴ A memoáríró érzelmű szálak már nem kötötték a múlthoz, önmagára, ahogy aláírása mutatja, agármérnökként tekintett.

Emlékiratok rendszerint időskorban, az életút összegzéseként, a tartalmas élet igazolásaként születnek. Jelen esetben az öt emlékiratból négy (Bobory, Graefl, Vratarics, Kékesy) azonban az identitásvonal fenntartását várta memoárjától, az ötödik esetben (Széky) egyszerű adatközlés történt.

Az öt életrajz *a kitekintés spektrumában* különbözik. A lokális társadalomról a legtöbb információt a Családi krónika adja, mivel az emlékirat írójának eredetileg is az volt a célja, hogy emléket állítson annak a mikrotársadalomnak, ahol családját az elit tagjaként tartották számon. Vratarics György csak az általa megélt események kapcsán tért ki a múlt szereplőire. Célja fordulatokban gazdag életének megírása és a család nemesi múltélményének fenntartása volt. Bobory György szándéka a jövő elrendezése: döntött a család tulajdonában maradt ingó- és ingatlanok sorsáról és erkölcsi útmutatást adott fiának. Széky VIII. Péter foglalkozása okán az igari sétakert kialakításának történetére koncentrált, elnagyolta kora társadalmának bemutatását. Özv. Bobory Györgyné írásában a múlt szereplőire csak akkor irányult figyelem, ha azok életére közvetlen hatással voltak.

A memoárok keletkezése mögött négy esetben érezhető fel nem dolgozott *történelmi trauma*. Kékesy Dezsőt a román megszállás és kúriája kifosztása ráébresztette arra, hogy életét és vagyonát nem védi meg társadalmi helyzete. Fiát, Kékessy Györgyöt két nagy történelmi esemény (a második világháború és az 1956-os forradalom) és több politikai

⁷² Bobory György írását 2014-ben lányának, Bobory Zsuzsanna az engedélyével dolgozhattam fel. A későbbiekben a memoár ismeretlen helyre került, így a disszertáció írásakor már csak az 2014-ben készített fotódokumentáció állt a rendelkezésemre.

⁷³ Az emlékirat feldolgozásának lehetőségét ifj. Bobory György özvegyének, Bobory Mariannak köszönöm.

⁷⁴ Széky VIII. Péter levele testvére unokájának, Oláh Gyulának. A Széky kézirat átadását Szilágyi István (Tiszafüred) ny. könyvtárosnak köszönöm.

rendszerváltás szembesítette azzal, hogy a számára egzisztenciális biztonságot nem jelent felmenői nemessége. Vratarics György életének traumája kitelepítése volt. Bobory Györgyöt 1946-ban népbíróság elé állították, s bár elítélni nem tudták, az országos politikai vezetés egykori tagjaként presztízse sérült. Felesége, Graefl Ilona szintén a korszak nagy egzisztenciális vesztese, Széky VIII. Péter írásában viszont nem találunk traumára utaló jeleket. Szakmája szeretete segített túllépni a családját ért egzisztenciavesztésen. Másrészt a tiszai arborétum állami kezelői 1945 után sem titkolták, hogy a sétakert a Széky család érdeme. Ez segítette a múlt eseményeinek feldolgozását.

Ezeknek a források a feldolgozásakor forráskritikát alkalmazunk. Annak kiderítése, hogy az esetleges pontatlanságok az eltelt idő hosszával, vagy az író szándékával állnak-e összefüggésben, a történész feladata.

I. 4. 3. Harmadlagos források

Röviden szólnunk kell a kutatást segítő harmadlagos források jelentőségéről is.⁷⁵ A hazai nemesség genealógiai szakirodalmának aranykora a modernizáció időszakában.

A legkorábbi összegzés Kővári László munkája. „*Nem tartom az elvet, hogy az ember a bárónál kezdődik. (...) Ha lesz plebejus család, mely nevet alkotott, s áldást hozza körére, jogosan nem zárhatjuk ki. (...) Magfák voltak ők hazánk annyi felől irtott erdejében, melyek annyi viharok, villámnak voltak kitéve.*”⁷⁶ Kővári ezzel a szemlélettel előrevetítette, hogy a modernizálódó világban az előkelőség nemzetmegtartó értékévé válhat.

Nagy Iván genealógus három év múlva a *Magyarország nemesi családjai. Cimerekkel és nemzedékrendi táblákkal* című munkájával a nemesség legrészletesebb „korabeli adatbázisát” készítette el. Az évszázadok alatt – írja – sok kiválóság került ki a nemtelenek soraiból is, de „*a kiválóságok többsége mégis a kiváltságosak sorából állott ki.*”⁷⁷

A kiegyezés évében jelent meg Herényi István kutatása. A szerző a múlt megismerésének a középpontjába a nemességet állította. Gyűjtése a nemesi faluközösség emlékének fenntartására irányult.⁷⁸

Átfogó megyei genealógiák csak a 19. század végére készültek.⁷⁹ Ezzel együtt újabb, a nemesi családok kutatásához készült összefoglaló kiadványok jelentek meg.⁸⁰ A

⁷⁵ Ide tartozónak tekintjük a kollektív- és az egyéni (családi) emlékezet kialakulásának forrásait, a különböző országos- és megyei genealógiákat, kiadott családtörténeteket is.

⁷⁶ Kővári László 1854: Erdély nevezetesebb családai. Kolozsvár. 2.

⁷⁷ Nagy Iván 1857: 2

⁷⁸ Herényi István 1990: Az alsóőri nemesi közbirtokosság genealógiája. Budapest.

századfordulón a nemesi múltnak már identitásképző szerepe is volt. „E kiváltságos osztály, a nemesség történetének kutatása annyi, mint magának a haza történetének felderítése, mert hiszen történelmünk minden – még legcsekélyebb mozzanatában is – csak ők és mindig Ők a számottevő tényezők.”⁸¹ „Ma, amikor a nemesség történeti szerepe jóformán bevégeződött, amikor minden nap hullatja leveleit az az erős törzs, a mely mint a magyar nemzetet életető eleme (...) össze kell gyűjteniök emlékeit, meg kell írniök történetét dicsőséges múltjuknak. A nemzetet alkotó családok története összességében véve azonos a magyarságéval.”⁸² „A kiváltságos osztályok szerepe ma sem szűnt meg és, nem is fog megszűnni. (...) Előbb nemességnek hívták, ma intelligenciának, néha úri-osztálynak nevezik.”⁸³

A kultusz kialakulásának oka, hogy „demokrata korunk még jobban kedveli a címeket, rangot, kitüntetést, mint azok az idők, a melyeknek feudális maradiságáról a mai apostolok csak kicsinylő gúnnyal tudnak beszélni.”⁸⁴ E jelenségnek akadtak ellenzői is. Ady Endre a Budapesti Napló hasábjain tette gúny tárgyává a nemesi kultuszt.⁸⁵

A viszonylag egységes szemlélettel és céllal született munkák közt kivételnek számít Alapi Gyula írása, aki szerint a nemes családok története elválaszthatatlan a vármegye történetétől, ezért azok a megyei monográfiák forrásai lehetnek.⁸⁶ Szemléletváltozást mutat Gorzó Bertalan is, hiszen a „nemesség adományozása polgári erények jutalma.”⁸⁷

Az első világháború és a trianoni trauma felerősítette a kollektív múltélményt. A „Nemesi Évkönyvbe mindazon főrangú és nemes családokat felvették, melyek királyainktól vagy Erdély fejedelmeitől nyertek nemességet, rangemelést vagy honfűsítést, tekintet nélkül

⁷⁹ Lásd: Zala megyei oklevéltár (1886), Esztergom egyházi vagy praediális nemeseinek és birtokosainak összegzése (1887), a bácskai nemesek bemutatása (1888., 1890). Illésy János és Pettkó Béla: A királyi könyvek. Jegyzéke a bennük foglalt nemesség cím, czimer, előnév és honosság adományozásoknak 1527-1867 című könyve 1895-ben jelent meg. A századforduló és az első világháború között adták ki Vas- (1900), Temes- (1905), Heves- (1906), Baranya- (1909), Szepes- (1909), Békés- (1909), Szatmár- (1910-1912), Komárom- (1911) és Csanád vármegyék (1913) genealógiáit.

⁸⁰ Lásd: Pettkó Béla – Reiszig Ede: Magyar Nemzeti Zsebkönyv 1905., Kempelen Béla: Magyar nemes családok 1911-1932., Kempelen Béla: A nemesség. Útmutató az összes nemesi ügyekben. Budapest.1907., Ölyvedi Vad Imre Nemességi könyv 1907., Kempelen Béla: Magyar nemesi almanach 1910., Kempelen Béla: A Magyar nemes családok címerei 1914.

⁸¹ Kőszeghi Sándor 1899: Nemes családok Pest vármegyében. Budapest.

⁸² Turul 1902/1. 150.

⁸³ Turul 1906/4: 192.

⁸⁴ Turul 1907/3: 207.

⁸⁵ Ady Endre A nemesi előnév és a nagybetű című cikkében a maradiságot állítja pellengérré. – Budapesti Napló 1905. április 8.

⁸⁶ Alapi Gyula 1911: Komárom vármegye nemes családai. Komárom.

⁸⁷ Gorzó Bertalan 1910: Szatmár vármegye nemes családjai. Nagykároly. 2.

*arra, hogy leszármazók magyar honpolgárok-e vagy sem.*⁸⁸ Kiadása 1923-ban kezdődött és érdektelenség miatt 1935-ben megszűnt.⁸⁹

E korszakból két jellegzetességet emelünk ki. Megjelent a szélsőséges nacionalizmus és a zsidó származású nemesek kutatása. Előbbi Herpay Gábor nevéhez,⁹⁰ utóbbi Kempelen Bélához kötődik.⁹¹

A csökkenő számú genealógiai munka oka, hogy a Horthy korszakban a kiválóság egyre inkább a vitézi érdemekhez kötődött. A korszak utolsó klasszikus nagy munkái a háború előestéjén jelentek meg.⁹² A politikai fordulat után a genealógiai jellegű nemességkutatásokat nem preferálták.

A kutatás földrajzi kereteihez köthető szakirodalom száma kevés. Heves megye levéltárosa, Orosz Ernő 1906-ban adta közre a megye nemesi családjainak genealógiáját.⁹³ Forrása a vármegye iratanyaga (kihirdetések, igazolások, jegyzőkönyvek, összeírások). Munkája korlátozottan szolgálja a nemességkutatást, mivel a leszármazási táblák és a címeres nemesség története hiányos. Ennek a kötetnek a kivonata szerepel a Borovszky Samu nevével jelzett Magyarország vármegyéi és városai sorozat Heves megye kötetben.⁹⁴

Újabb kiadványok csak a rendszerváltás után jelentek meg.⁹⁵ Heves megye történeti archontológiája 2011-ben készült el.⁹⁶ A kötet tisztviselői adatbázis, így csupán a vármegyén vagy az országos törvényhozásban szereplő hivatali viseltekről ad információt. A megyei

⁸⁸ Daróczy Zoltán 1923: Nemesi évkönyv. Budapest. 2.

⁸⁹ Daróczy a sorozatot 1969-től Luzernben folytatta *Adeliges Jahrbuch* (Nemes Évkönyv) címmel.

⁹⁰ Herpay Gábor 1926: Debrecen város nemesi családjai. Debrecen.

⁹¹ Kempelen Béla: Zsidó eredetű magyar családok 1-2. (1937., 1938).

⁹² Gerő József: A Magyar Királyi Belügyminiszter által igazolt nemesek 1867-1937 (1938)., Gerő József: A Királyi Könyvek. Az 1867–1918-ig adományozott nemességek jegyzéke (1940), illetve Ákosfalvi Szilágyi László: Útmutatás a nemesség, előnév és címer igazolásához (1943).

⁹³ Lásd: Orosz Ernő 1906: Heves és volt Külső-Szolnok egyesült vármegyék nemes családjai. Eger. A szerző szerint „ezeréves fennállásunk minden mozzanatában ők – ezen családok kimagasló alakjai – voltak a vezérlő tényezők, aki tehát ezek valamelyikében saját vérbeli ősét ismeri fel, jogos hazafiúi büszkeséggel idézheti fel emlékét.” (Orosz 1906: 2.) A régi nemes családok eredetét, szerepét kutatni annyi, mint a nemzet történelmi múltjával foglalkozni.

⁹⁴ Lásd: Borovszky Samu (szerk.) 1910: Heves vármegye. In: Magyarország vármegyéi és városai. Budapest. A fejezetet Orosz Ernő és ifj. Reiszig Ede állították össze. A családokra vonatkozó információk kivonatosak, mellőzik a források megjelölését, aminek egyik oka az, hogy a közölt adatok sokszor az érintett családoktól származnak. (Lásd a későbbiekben: Bobory család.)

⁹⁵ A Kádár korszakban kiadott helytörténeti munkák többsége marxista szemléletű, így döntően a jobbagység viszonyaira, terheire koncentrált. Kutatásunkban ezért ezeknek a források a használhatósága erősen korlátozott.

⁹⁶ Lásd: Bán Péter (szerk.) 2011: Heves megye történeti archontológiája (1681-)1687-2000. A Heves Megyei Levéltár forráskiadványai 14. Eger.

nemesség kutatás hasznos forrás Fónagy Zoltán munkája,⁹⁷ aki az úrbérrendezés kori nemesi birtokszerkezet adatbázisát készítette el.

Forrásértékűek a települési monográfiák is, melyek révén megismerhető a nemesség lokális gazdasági szerepe és társadalmi kapcsolatrendszere.⁹⁸

I. 5. A disszertáció felépítése

A disszertáció két nagy egységből áll. A kutatást megelőzte egy általunk konstruált csoportnak, azaz 12 kiválasztott történelmi szereplő kifelbontású életrajzának megírása. A 12 biográfiában kimutatható párhuzamok és különbözőségek jelentették a vizsgálat kiinduló pontját. A disszertáció kutatási szakaszába ugyanakkor bevontunk olyan történelmi szerelőket is, akikről nem készült kifelbontású életrajz, de értékelhető és feldolgozható mennyiségű forrás maradt utánuk.

A modernizáció kora a társadalmi struktúra átalakulásának és az értékrend változásának az időszak. Az egyén helyzetét már nem elsődlegesen az öröklött, vagy saját érdemekkel szerzett rendi kiváltság határozta meg. Létrejött a rendi kötöttségektől mentes új elit. Az értekezés historiográfiai részében ezért a legfontosabb elitelméleteket tekintem át, remélve, hogy az elit fogalmi megközelítései hozzájárulnak ahhoz, hogy minél alaposabban megértsük a nemesség társadalmi helyzetének és presztízsének változását. Az elit fogalmi meghatározásakor kitérünk a lokális elitekre is, amelyek mikroszinten mindenkor alakítják a közösség normarendszerét.

A modernizáció nem vizsgálható előzmények nélkül. A téma nagysága és szakirodalmi feldolgozottsága miatt ezt azonban csak röviden, egy általam kiválasztott és a kutatást várhatóan segítő szempontrendszer alapján végeztem el. Vázlatosan ismertetem a nemesség jogi és vagyoni tagozódását – mint a modernizáció előtti nemességkutatások két leggyakrabban használt megközelítési módját –, ami feltételezésem szerint átöröklődött a

⁹⁷ Fónagy Zoltán 2013: A nemesi birtokviszonyok az úrbérrendezés korában. Adattár I-II. = Magyar történelmi emlékek. Adattárak. Budapest.

⁹⁸ A hevesi és tiszafüredi járás fontosabb és a kutatás során használt helytörténeti kötetei: Tanulmányok Hevesről 2001: Petercsák Tivadar – Szabó J. József (szerk.) Heves. Fél Edit – Hofer Tamás 2010: Mi korrekt parasztok. Korall, Budapest. Szuromi Rita 2012: Bocföldtétől Boconádig. Boconád. Szuromi Rita 2013: Falu a nemesek földjén. Hevesvezekény története. Hevesvezekény. Szuromi Rita 2014. Poroszló története. Poroszló. Szuromi Rita 2015: Erdőtelek története. Nyolcszáz év a Hanyi forrásánál. Erdőtelek. Vadász István 2009: Tiszaszőlős története a kezdetektől napjainkig. Tiszaszőlős. Kardos László 1997: Tiszaigar. Egy tiszántúli falu életrajza, 1744-1944. Budapest.

vizsgált korszakra. Részletesen kitérek a nemesek mentalitására, rangjára és presztízsére, ami hipotézisem szerint az új nemesi közösség kohézióját adja.

A kutatási szakaszban több megközelítési módot kombinálok. Az új nemesi kollektívum kialakulását, összetételét társadalomtörténeti kontextusban vizsgálom. Ebben a részben választ keresek arra, hogy a rangemelés az egyéni karrierút csúcsa vagy csupán nyitánya e. Léteznek-e a törvényszerűségek a rangemeléshez vezető úton, s ha igen, melyek azok. Mivel nem áll rendelkezésünkre olyan új típusú adatbázis, mely segítené a rangemelések jelentőségének és dinamikájának feldolgozását, ezért ennek megismerésében a Heves megye két déli járásához kötődő egyéni életútvizsgálatokra támaszkodom.

E kultuszközösség a tagjai már lehettek olyan családok is, akik nemesi múltjukat nem tudták hitelt érdemlően bizonyítani. Ennek leggyakoribb oka, hogy hiányoztak az irataik, vagy a nemességük már korábban jelentőségét veszítette, esetleg a nemesi múlt csak az aranykor-mítosz része volt. A társadalmilag elfogadott nemesek csoportját ugyancsak egyéni életutakon keresztül elemzem.

A nemességigazolásokat két korszakra bontom. A dualizmus időszakban a nemesi múltnak még élő, család- és társadalomszervező ereje volt, a Horthy-korszakban döntően csak presztízserővel bírt. A igazolások okainak feltárása várhatóan tovább bővíti az értékrend ismeretét.

Mentalitástörténeti szempontokat használok a vizsgált kollektívum életmódjának, műveltségének és viselkedésmintáinak tanulmányozásában. A mentalitás az emberi élet egyik legkomplexebb területe. A disszertáció korlátai miatt nem vállalkozhatok teljes körű mentalitáskutatásra, ezért csupán négy témakört érintek: a presztízs jelentőségét, a tárgyi és szellemi környezet, valamint az egyén magatartását befolyásoló, esetleges traumákhoz vezető eseményeket. A mentalitásvizsgálatban fontos szerephez jutnak a személyes történelem dokumentumai (emlékiratok, levelek, családi iratok, tárgyak), melyek segítenek abban, hogy a jelenből visszatekintve megértsük a történelmi szereplő múltbeli döntésének okait.

Szociológiai kategóriákat használok a jövedelmi és foglalkozási viszonyok vizsgálatakor. Nem követem azonban szigorúan a népszámlások fogalomrendszerét, hanem a témaválasztáshoz jobban illeszkedő földbirtokviszonyokat, az ipari- és banki szektor változásait és a professzionalizációt emelem ki. A modernizáció korában nem készültek olyan statisztikák, amely lehetővé tennék a foglalkozási szerkezet származásalapú elemzését, ezért a vizsgált térségből kiválasztott személyek gazdasági érdekeltségeit és kapcsolatrendszerét elemzem.

A hálózattudomány módszere a társadalmi- és családi kapcsolatok feltárásakor kiemelkedő jelentőségű. A két járás legbefolyásosabb vélt- vagy valós nemesi múlttal rendelkező családjainak rokonságvizsgálatával, családfáinak elkészítésével, majd ezek kapcsolati hálóba történő rendezésével keresem a választ arra, hogy a modern nemzetség működését milyen mértékben befolyásolja a származás, s ennek dinamikája miként változik 3-4 nemzedék alatt.

A társadalom átstrukturálódása történelmi eseményeken és rendszerváltásokon átívelő folyamat. A disszertációban ezért röviden kitérek a 20. századot meghatározó két nagy korszakra, a Horthy-korra és a rendszerváltás utáni évtizedekre. A napjainkig tartó áttekintés után állapítható meg a kollektívum kohéziója, működésének szabályszerűsége. Ez mutatja meg azt is, hogy az általam vizsgált közösség összetétele, értékrendje ciklikusan, vagy lineárisan változott-e.

II. HISTORIOGRÁFIAI KERETEK

A disszertáció témája többféle historiográfiai áttekintést is lehetővé tett volna. A témához kötődő legnagyobb szakirodalma a középosztályosodás elméleteknek van.⁹⁹ Megközelítési módot kínált a polgárosodás folyamatának vizsgálata is.¹⁰⁰ Ezzel szemben a történelmi szereplő multipozicionális helyzetéhez jobban illeszkedő elitkutatás történetének áttekintése mellett döntöttünk. Az elitez tartozás nem egy statikus állapot, az elittagság nem determinált, annak kialakításában és megtartásában döntő szerepe van a történelmi szereplő akaratának.

II. 1. Elitek, elitkutatások

Az elit fogalma nem kontinuum. A kifejezés a modernizáció előtt nem a vezető rétegek megnevezését szolgálta, hanem a 17. század kezdve a kereskedők a *kiváló minőségű áruikat* nevezték elitnek. Az elit tehát a korabeli szóhasználatban egyfajta minőségi jelző volt.¹⁰¹ A társadalmi kiválóság kifejezése csak akkor vált lingvisztikailag is fontossá, amikor a rendiség megszűnése után a történelmi elit jelentőségét hangsúlyozni akarták.

Az első elitkutatások a korán polgárosodott társadalmakban születtek meg. A korai időkben az elit társadalomtörténeti értelmezése rendszerint a politikatörténet részét képezte, a fennálló rend hatalmi struktúrájának meghatározását szolgálta. A marxista történetírásban az uralkodó osztály megnevezésére használták. Az elit szociológiai fogalom is: a társadalomszerkezet csúcsán álló – politikai, hatalmi, gazdasági, kulturális, stb. – közösségek megnevezésére használják.

A klasszikus elitelméletek két elitcsoportot különböztetnek meg: *a kormányzó elit* szűk körét és azoknak a lényegesen nagyobb számú embereknek a csoportját, akik *közvetlenül nem kormányoznak*, de gazdasági, tudásbeli fölényük révén befolyást gyakorolnak a kormányzó rétegre. A társadalmi struktúra csúcsán állók társadalmi összetétele heterogén.

⁹⁹ Lásd: Kövér György 2006: A magyar középosztály-termelés programjai és kudarcai. In: Kövér György (szerk.): Zombékok. Budapest. 77-160.

¹⁰⁰ Lásd: Halmos Károly 1994/3: Polgárról, a polgáriról és a polgárosodásról szóló irodalom 1988-1992. Aetas. 131-147. Gyáni Gábor 2002: Polgárság és középosztály a diskurzusok tükrében. In: Történelemszempontok. 78-98. Gyáni Gábor 2002: A polgárosodás történelmi problémája. In: Történelemszempontok. 98-119.

¹⁰¹ A magyar elit szavunk a latin *eligo* (kiválaszt) igéből keletkezett, vagyis a kiválasztottak csoportját jelentette. A hazai értelmező kézi szótárak szerint a szó kiválót, elsőrendűt, vagyis – az eredeti latin jelentésnek megfelelően – a legjobbakat jelöli. Szinonimáiban a grammatikai eredeten túl idővel a társadalmi többlettartalom is megjelent: az arisztokratikus, úri, úrias, előkelő, nemes kifejezések társadalomtörténeti előzményeket hordoznak, melyekben a rendiség értékei tükröződnek vissza.

Differenciált – ami a különböző erejű és irányú érdekérvényesítési képességek miatt alakult ki –, de a hatalom gyakorlása érdekében a *belső kohézió* egységben tartja.

A 20. században az elitkutatás professzionalizálódott. A francia *Wilfredo Pareto* (1848-1923) az elitet még két egyszerű csoportra osztotta: *kormányzó és nem kormányzó elite*.¹⁰² Nála az elit egyfajta kiválóság, melynek külső megnyilvánulása a *cím és a rang birtoklása*, ami a tömegtől való elkülönülés eszköze. Az amerikai *Harold Lasswell* (1902-1978) a politikai elitet *a többletértékeket hordozó emberek* csoportjaként értelmezte. Az olasz *Gaetano Mosca* (1858-1941) *a személyes karakter ereje* mellett hangsúlyozta, hogy az elit *szervezettsége* révén uralkodni tud a szervezetlen többség fölött. Vezető szerepét gazdasági és politikai ereje biztosítja. *C. Wright Mills* (1916-1962) amerikai szociológusnál már elkülönült az erős akarattal bíró *hatalmi elit* és a *társadalmi elfogadás által kialakult uralkodó elit*. Utóbbit társadalmi elfogadottsága legalizálta. *Raymond Aron* (1905-1983) francia szociológus, politológus szerint az elit egy olyan vezető csoport, amely hatalmat birtokol a modern társadalomban. Ötféle elitet különböztetett meg: politikai, gazdasági, kormányzati, katonai és a tömegszervezetek élén állókat.¹⁰³

A 20. században éles különbségek mutatkoztak a *nominalista* és a *realista* elitfelfogás hívei között. Az előbbieket szerint az elit nem különül el élesen a társadalomtól, az utóbbiak szerint az elit minden esetben egy zárt és a társadalomtól különálló csoport.

A magyar társadalomtörténészek közül *Bibó István* (1911-1979) szerint az elit kiválasztásának szempontjai *koronként és népenként eltérőek* attól függően, hogy a társadalom mit tekint értéknek (születés, vagyon, neveltetés). Amennyiben a többség a kiválasztás szempontjait elfogadja, a kiválasztottak pedig képesek olyan pozíciót teremteni maguknak, mely alkalmassá teszi őket az irányításra, megszületik az adott kor adott társadalmának elitje. Az elit hatalmát a viselkedés legalizálja. Az „*elitképzés mindig a társadalom ökonómiáját szolgálja, mert stabilitást biztosít.*”¹⁰⁴ Az elitnek nem kis erőfeszítésre van szüksége ahhoz, hogy pozícióját megtartsa. Állandó készenlét és fegyelem szükséges helyzete stabilizálására. Akik nem képesek erre, természetes szelekcióval kiesnek a kiváltságosok közül. Az elit gyöngülésének jele a dekadencia: az egyén rabja lesz a külsőségeknek, a modort a modorosság váltja fel, s megjelenik az aranykor mítosz.

¹⁰² Lengyel 2007: 6.

¹⁰³ Takács 1998: 141.

¹⁰⁴ Bibó 1986: I. 229.

A hazai professzionális elitkutatások kezdetét Huszár Tibor 1978-ban megjelent írásához kötik.¹⁰⁵ Huszár háromféle elitet határozott meg: a történelemtudományit, a politikait és a szociológiaiit. A három terület közös abban, hogy az elitet a hatalom, esetleg az uralom birtoklása köti össze.

Fordulópontot jelentett a hazai elitkutatásban Lengyel György munkássága. Nézetei szerint az elit hatalma pozíciók birtoklásához kötődik, melyek döntési kompetenciákat biztosítanak számukra. *„Az elit tagjának az tekinthető, aki a társadalmi reprodukciós folyamatokat érintő kulcsfontosságú döntésekben személyes kompetenciával bír.”*¹⁰⁶ Nem elég csak az elit nyitottságát vagy zártságát tanulmányozni, hanem azokat a csatornákat is vizsgálni kell, amelyek révén a jelöltek az elitbe kerülnek. Ehhez az egyéni karrierút alakulása és a lojalitási kritériumok tanulmányozása vezet. A társadalmi integráció mellett fontos a morális integráció is, mivel az azonos elitpozíciókat betöltők körében gyakran közös az értékrend és azonosak a magatartásminták.

Bódy Zsombor különbséget tett a dualizmus kor és a Horthy-korszak elitkutatásainak eredményeit és céljai között. A dualizmus idején erőteljes professzionalizálódás kezdődött a közigazgatásban és a hadseregben. Az 1883. évi úgynevezett képesítési törvény már iskolai végzettséghez és képesítési kritériumhoz kötötte a közigazgatási állások elnyerését. Az összeköttetések és a címek így jelentőségüket veszítették. A professzionalizálódással a helyi közigazgatás szereplőinek összetétele is átalakult. A nemesek fokozatosan kiszorultak azokról az elitpályákról, ahol korábban prioritást élveztek, a közigazgatási elitnek csak a felét, a tisztikar állományának pedig a negyedét alkották. Ez az arány némileg magasabb maradt az egykori hódoltság peremvidékén, így Hevesben is, ahol a modernizáció előtt az országos átlagot meghaladó volt a hivatalt vállaló címeres nemesek száma. A dualizmus időszakában még jól követhető az egyes szakterületen tevékenykedők származása. A közigazgatásban foglalkoztatott nemesi származású hivatalnokok felmenői gyakran több nemzedékre visszamenően is jogi, közigazgatási pályán dolgoztak.¹⁰⁷

Gyáni Gábor szerint 1918-ig a hagyományos elit csoportok politikai elitként éltek tovább. Ez a tendencia a két világháború között változott. Hatalomra kerültek a polgári közép- és felsőközép osztályok, akiknek a gazdasági és társadalmi felemelkedése már a 19. század közepén elkezdődött. Az elitbe emelkedést rendszerint társadalmi mobilizáció biztosítja, de törvényi úton is történhet. Az elit bázisa behatárolt, mivel a társadalom diffúz. Ennek egyik

¹⁰⁵ Szilágyi 2011: 151.

¹⁰⁶ Lengyel 2007: 5.

¹⁰⁷ Bódy 2017: 15.

oka az iskoláztatás szintjeinek különbözősége. Az elit széles társadalmi spektrumból kerül ki, így számtalan társadalmi csoport tudja képviseltetni magát a hatalmi gépezetben. „*A fékek és egyensúlyok ebben az esetben oly fontos tényezője az elitek cirkulációjaként szokott megfogalmazódni a szociológiai és társadalomtörténeti gondolkodásban.*”¹⁰⁸

A két világháború közt az elit már nem kizárólag a hatalmat gyakorlók körét jelenti. Elitnek nevezték a középiskolával és diplomával rendelkezők szűk rétegét is. Körvonalazódik a tudás elit. A korszak diskurzusaiban azonban még jellemzően összemosódik a középosztály és az elit fogalma. Felhangot nyernek az etnicista és a vallási elemek is, vagyis a korszak kutatásaiban tovább él a rendiség öröksége. Ekkor leginkább a „*református világi elit felel meg a köznemességből érkező úri csoportokról formált közkeletű elit képnek.*”¹⁰⁹

Vajay Szabolcsnál a nemesítés mindenkor az elitképzés lehetősége. A modernizáció korának rangemeltjeit *rátermettségi elitnek* tekintette. A nemesítés már nem kiváltság, hanem az átlag feletti teljesítmény elismerése.¹¹⁰

Valuch Tibor szerint elit az, „*akik személy szerint tartós befolyással rendelkeznek a társadalom ügyeinek intézésében; akik a társadalom működtetésében fontos szerepet betöltő komplex szervezetek vezetői közé tartoznak; akik döntéseikkel vagy véleményükkel képesek a társadalmi újratermelés folyamatának befolyásolására.*”¹¹¹ Az elit nem a társadalmi közmegegyezéssel legértékesebbnek tekintett csoport, hanem azoké, akik az adott társadalmi rendben helyzetük alapján a vezető réteghez tartoznak.

Kövér György és Gyáni Gábor társadalom felfogásában az elit a társadalmi hierarchia csúcsán állókat jelöli. Ez a heterogén képződmény abban egységes, hogy hatalmi pozíciókat (gazdasági, kulturális, politikai stb.) halmoz fel, s ennek következményeként erőfölénnyel bír. Ennek megfelelően alakul ki a *politikai (és/vagy hatalmi), a gazdasági, katonai, közigazgatási, egyházi, értelmiségi (vagy kulturális) elit.*¹¹²

II. 2. Lokális elitek

Az elit nemcsak a makrotársadalmak hierarchiájának csúcsán alakul ki, hanem a mikrotársadalom működését is meghatározza. Ez a lokális elit.

¹⁰⁸ Gyáni 2010/2: 6.

¹⁰⁹ Bódy 2017: 28.

¹¹⁰ Vajay 1987: 41.

¹¹¹ Valuch 2001: 121.

¹¹² Lásd: Gyáni Gábor 1998: Az elitek. In: Gyáni Gábor – Kövér György: Magyarország társadalomtörténete. Budapest. 191-223.

A lokális elitet leggyakrabban a *virilistákkal* azonosítják. Az 1870. és 1871. évi törvények decentralizálták az elitet és felgyorsították a helyi elitek cirkulációját. A vidéki helyhatóságokba bekerülők jövedelmük, származásuk és foglalkozásuk tekintetében nagyon heterogén közösséget képeztek. A vagyoni alapon politikai hatalomhoz jutott elit azonban nem volt teljesen új elit: 60%-uk egykor középbirtokos nemes, 40%-uk pedig a felemelkedő polgár (orvosok, ügyvédek, kereskedők, mérnökök, vállalkozók, háztulajdonosok). A virilizmus segítette a gazdaságban sikeres polgárok és az értelmiség elitbe kerülését is.¹¹³

A virilisták többsége a lokális elit tagja. *Pászka Imre* ennek az elitnek a vizsgálatok a csoport tagjainak személyes tulajdonságaira és képességeire helyezte a hangsúlyt. Ezekben az esetekben az országostól még hangsúlyosabban van jelen az egymással sűrűn összefonódó kapcsolati háló.¹¹⁴

Takács Tibor Nyíregyháza elitvizsgálatakor a helyi közösség uralmi viszonyai között szerveződött társadalmi csoportra helyezte a hangsúlyt. „*Egy társadalomban a döntéshozó jogosítványok, a beleszólás lehetőségét biztosító intézményes és informális pozíciók egyenetlenül oszlanak el.*”¹¹⁵ A lokális a társadalom alapvető (társadalmi, gazdasági, politikai, vallási) kérdéseit alakító döntéshozói pozíciója hoz létre helyi elitet.

Minden közösségnek van elitje, amely egy értékadó és meghatározó csoport. A hevesi és tiszafüredi járás területén erre több példát is találhatunk. A modernizáció előtt kuriális jogállású Besenyőtelken „*a legitimáció és a tekintély mint elsőrangú elitjellemzők meghatározzák a lokális társadalom potenciális elitjének körét. A legitimáció elsődleges feltétele a hatalmi helyzet, a tekintélyé pedig a gazdagság.*”¹¹⁶ A lokális elit jellegét a regionális szerep, a gazdaságföldrajzi helyzet és a tradíciókat kifejező rétegződési modell döntik el. Besenyőtelken közbirtokosság működött. Ezért a helyi társadalom hierarchiájának csúcsán azok álltak, akik nemesi származásúak voltak és több generáció óta a faluban éltek. A közösség előtti tekintélyt a múlt és a vagyon (föld, kereskedés, malom, tanya) biztosította. Másik megközelítés szerint a besenyőtelki elit összetételét egyszerre jellemezte a rendiesség és a polgáriasság. Az előbbi egy kulturális tradíció, az utóbbi egy kulturális dinamizmus. Az elit tagjai törekedtek arra, hogy gazdasági kapcsolataik a falu határain túlra mutassanak, s gyermekeik iskoláztatásával felfelé ívelő társadalmi mobilitást érjenek el.¹¹⁷ A rendies,

¹¹³ Utóbbiak adóját kétszeres szorzóval számolták, hogy elérjék azt a küszöböt, ami a virilizmus feltétele volt. - Halmos 2006: 173.

¹¹⁴ Pászka 2009: 101.

¹¹⁵ Takács 2008: 9.

¹¹⁶ Órszigethy 1993: 38.

¹¹⁷ Szuhay 1994: 436.

tradícióikhoz ragaszkodó régi elit és az új, piaci körülményekhez igazodó elit között mégis létrejött az a belső kohézió, ami közös hatalmi pozíciójukat biztosította.

Átány a 20. században már paraszti közösség volt, de ennek a viszonylag homogén társadalomnak is volt elitje. Ezt az elitet a „rang, a vagyon és az atyafiság” tartotta össze.¹¹⁸ A faluközösség vezetőjének azokat tekintették, akiknek „volt múltjuk.” A múlttal bíró ember armalista és tősgyökeres volt.

A modernizáció korának hétköznapi szóhasználatában az elit és előkelőség fogalmi összemosódnak. Kékesy Dezső 1906-ban úgy fogalmazott, hogy Tiszafüreden „igen előkelő úri család volt a 19. század második felében a bocsári Mocsáry család és az alsósztrégovai és egerfarmosi Kandó család. (...) Brezovay Ilona előkelő földbirtokos lány volt Egerfarmosról.”¹¹⁹ A nevezettek nemesi származású, a lokális társadalmi hierarchia csúcsán álló, tekintélyes tiszafüredi családok voltak. Kékesy elit helyett előkelő kifejezést használt.

Az előkelő minőségi kategória is volt. Vratarics György jogász és zongoraművész is gyakran használta ezt a kifejezést memoárjában. Vratarics az 1930-as években egy előkelő fővárosi klub tagja volt, ahol az előkelő klub-stílus összes tudnivalóját elsajátította.¹²⁰ Előkelő alatt egy budai sportklubot látogató, a fővárosban élő fiatal értelmiség csoportját értette.

Az elithez tartozás az önmeghatározás formája vagy eszköze is lehet. Emlékiratokban, önéletrajzokban, szépirodalmi művekben találunk példát arra, amikor a valós társadalmi helyzet és az egyén által elképzelt társadalmi státusz nem esik egybe. Egy cselédnapló őrizte meg a történetet, amikor a Budapesten munkát vállaló nyírségi parasztlány családja aranykormítosza alapján önmagára úriként tekintett, s lenézte saját társadalmi rétegét.¹²¹ Kialakult a társadalmi státusz és a szociális identitás teljes inkonzisztenciája. A társadalmi státusznak és az énképnek ilyen szétválása gyakori, de a vizsgálatához kevés a forrás.

Az elitcsoportok alakulása, vizsgálata közösségenként és koronként más szempontrendszer kíván, mely sok esetben egyedi, térben és időben egyszeri. „A helyi elit fogalma nemcsak régiók, tájak és települések légkörében változhat, a társadalomszerkezeti összetétel következményeként is módosulhat. Ahány lakosa van az adott településnek, elvileg a helyiek tudatában annyiféle képzelet alakul ki az elitnek.”¹²²

¹¹⁸ Fél – Hofer 2010: 290.

¹¹⁹ Családi krónika 1906: 14.

¹²⁰ Életem. 1958-1965. 99.

¹²¹ Kunt 2016: 184.

¹²² Szilágyi 2010: 36.

III. A NEMESI TÁRSADALOM A MODERNIZÁCIÓ ELŐTT

A modernizáció időszakának nemesi kultuszközössége még hosszú ideig hordozta a rendiség örökségét, legfőképp töredezettségét és presztízsének értékét. Ezért röviden át kell tekinteni a modernizációt megelőző időszak nemesi társadalmának legfontosabb jellemzőit.

A nemesség sosem volt egységes társadalmi képződmény. A 19. századra sajátos történelmi fejlődése okán olyan töredezett rend lett, melyet döntően már csak a magyar jogrendszer több évszázad alatt kialakult sarkalatos törvényei és szokásai tartottak egységben.

Az Aranybulla 1318-tól hivatkozási alapja volt a rendi szabadságnak. Az Aranybullák sokasága (1231., 1267., 1298., 1318.) jelzi, hogy a nemesség rendbe szerveződése hosszabb folyamat volt. A *nobilis* megnevezés azonban már 1318-tól minden nemesre érvényes volt. Az Aranybulla módosításával keletkezett 1351-es törvény jelentősége nem az egységes nemesség fogalomhasználata, hanem az egész nemesség egy és oszthatatlan politikai jogának megteremtése és az ősiség (*aviticitas*) elvének lefektetése volt.¹²³

III. 1. A jogi környezet

A nemesség jogi egysége ellenére is strukturált volt. Ennek korai bizonyítéka a *helyi, kondicionális vagy partikuláris nemesség*, akik jogaikat csak saját községükben, állomáshelyükön, tisztségükben gyakorolhatták. A középkori államokban, így a Magyar Királyságban is az országos jog mellett jelentős szerep jutott a részszerű jogoknak. A részjogokat élvező nemesség helyzete hasonlatos volt az egyházi nemesekéhez (prédialisták), vagyis nem a király, hanem más birtokos hatósága alá tartoztak, szolgálataikért javadalmazásban részesültek, de a szolgálat felbontása után kiváltságaik megszűntek.¹²⁴

¹²³ A modern szakirodalomban az egységes nemesség keletkezésének időpontja 1351, amikor Nagy Lajos király az Aranybulla átírásával a nemeseknek egy és oszthatatlan politikai jogokat biztosít. Az Aranybullában még csak az előkelőket tekintették nemesnek, 1351 után azonban a kiváltságosakat semmi sem választotta el a király környezetéhez tartozó előkelőktől. Ez volt a címek és rangok első demokratizálódása. Ekkortól minden katonáskodó elemnek érdekévé vált, hogy tagja legyen a nemességnek. – Degré 2004: 45., Barna-Horváth-Máthé-Tóth 2014: 42.

¹²⁴ Az általános jogot minden európai államban kiegészítette a partikuláris jog. Hazánkban a partikuláris joggyakorlat az Magyar Királyság első évszázada óta ismert. A jogtörténet hazánkban a következő részjogokat ismeri: erdélyi székelyek, erdélyi szászok, vármegyék, szabad királyi városok, kiváltságos kerületek (jász-kunok, hajdúvárosok, 16 szepesi város, a túrmezei nemesi közösség 438 tagja és Fiume), s mindazok, akik 1871-ben még törvényhatósági jogosítvánnyal bírtak. Létezett egy egyéb kategória is, melybe községek és testületek kerültek. – Pomogyi 2008: 424., Székely 1992/1: 6.

A partikuláris nemesség tömegessé válása a királyi várszervezet felbomlásához kötődik. A várjobbágyokra, akik többsége földdel is rendelkeztek, már eleve vonatkozott a katonai szolgálat kötelezettsége, így a 13. században az egyik legnépesebb csoportnak tekinthetők.¹²⁵ A királyi várszervezet függésében élő szolgáltató népek is nyerhettek nemességet, ha olyan világi urak szolgálatába álltak, akik közbenjártak nemesítésükért. Akkor, ha a szolgáltató népcsoport olyan szolgáltatást végzett, mely az udvar számára fontos volt, még erre sem volt szükség.¹²⁶ Kiemelt jelentőségű feladatnak számított a határvidékek védelme. A partikuláris nemesség száma a 17. századig folyamatosan csökkent, de kiváltságaik a határvidékeken megmaradtak kiváltságaik.

Az egyházi nemesek, a *prédialisták* szintén léteztek már a 11. században. Az államalapítást követően a kolostorok környékét és az egyházi személyeket védő kiváltságosok csoportja a 14. századtól az egyházi földbirtokos zászlaja alatt teljesített katonai szolgálatot, ennek fejébe pedig földet (*predium*) kapott. A hadakozó, adó- és vámmentességet élvező, a maguk választotta bírák jogszolgáltatása alatt állók nemes emberek voltak. A földjeik fiúágon öröklődtek. Magszakadás vagy hűtlenség esetén a föld arra az egyházfőre szállt vissza, aki azt azokat adományozta. Mivel a *prédialisták* nem tartoztak közvetlenül a király joghatósága alá, így a politikai jogaik nem voltak azonosak az országos nemesekével. Megyei vagy országos tisztséget nem viselhettek, a *prédiumukon* kívül nemesi birtokot nem szerezhettek, jobbágyot nem tarthattak.¹²⁷ Korlátozott önkormányzattal és bírósággal (*prédiális szék*) rendelkeztek, ispánjaikat és szolgabíráikat maguk választották. Számuk fokozatosan csökkent, a 16. századtól több *prédiális* település is jobbágyi állapotba került.

A *szervitorok*, vagy *nemesi familiárisok csoportja* szintén a 11-12. században alakult ki. Korabeli köztes és képlékeny helyzetük ellenére a 14. századra már egységbe szerveződtek. „Az udvar *patrimoniális* rendjében ugyanis központi szerep jutott a dominusz közvetlen szolgálatában álló nemesi familiárisoknak vagy más néven *szervitoroknak*, akik nem csak rangjukban, hanem számukban is a földesúri familia legjelentősebb csoportját alkották.”¹²⁸

A familiáris urával (*dominus*) együtt hadi szolgálatot teljesített, vagy birtokainak egyikén irányította a gazdálkodást (*officialis*). A familiáris elsősorban fogadott urának tartozott hűséggel, akit az érdekeinek és a hatalmi viszonyoknak megfelelően változtatott.

¹²⁵ Zsoldos 1999: 47.

¹²⁶ Ilyenek voltak 1266-ban a nemesvamosi királyné szakácsai, 1281-ben a szentgáli vadászok, 1314-ben a szentkirályszabadjai királyi szakácsok. – Szentgyörgyvári 2012/2: 16.

¹²⁷ Degré 2004: 47.

¹²⁸ Koltai 2012: 248.

A szabad választás alapja a nemes ember személyes szabadsága volt. A dominusz és szervitor viszonya egy sajátos viszonyrendszert eredményezett, melynek alapja egy önkéntes, mindkét félnek előnyt jelentő szóbeli szerződés volt. A szervitor gazdasági-, katonai-, esetleg jogi szolgálata idejére ellátásban, javadalmazásban részesült, ami lehetett terménybeli jövedelem, de akár örök- vagy zálogjogon kapott földadomány is.¹²⁹

A szervitori szolgálat a korabeli karrier út egyik lehetősége volt: ha a dominusz elégedett volt familiárisa szolgálataival, királyi adományt szerezhettek számára, bevezethette a királyi udvarba, esetleg közjogi méltóságba emeltethette.¹³⁰ E sajátos társadalmi szerződésnek azonban voltak hátrányai. A szervitor ura bírói joghatósága alatt állt, hatalmaskodása esetén ura felelt érte. Ha a dominusz nem vállalta a felelősséget a bűnösért, a szervitor a vármegye ítélőszéke elé került. Ez esetben a nemesi kiváltság nem jelentett védelmet. Azok, akik uruk birtokán éltek, adómentességet sem élveztek. A török előrenyomulás, majd később a harcok állandósulásával a szervitorok száma erőteljesen növekedett.

A szervitorok a 16. századtól uruk udvarában saját, önálló udvartarást is berendezhettek, de nagy számban akadtak olyanok is, akik erre nem tartottak igényt, hanem saját udvarházukban éltek. A szervitorokból álló udvari seregnek, mely magánhadseregnek számított, a szerepe a törökkel vívott harcok során felértékelődött.¹³¹

A 16. századtól a familiárisokat rangjuk és lakóhelyük szerint is megkülönböztették. Hovatartozást az döntötte el, hogy hány lóval szolgáltak. A lovak száma alapján alakult ki a „főuraim” és a „viceuraim” csoportja.¹³²

Bizonyos nemesi kiváltságokra házassággal is szert lehetett tenni. Ha nem nemes apának nemes anyától született törvényes házasságban gyermeke, úgynevezett az *nőnemes, agilis* lett.¹³³ Az *agilis* csak az anyjától örökölt birtok felett rendelkezhetett, így társadalmi státusa anyja családjának jóindulatától függött. A lányok házassággal is szerezhettek nemességet, amit a férj halála után megtarthattak, de csak addig, míg új házasságot nem kötöttek. Ha a nőt fiúsították, de nem nemes embertől szült gyermeket, akkor az utód nemes

¹²⁹ Varga 1981: 74.

¹³⁰ Főként az alsóbb fokú közigazgatás kínált számukra számos lehetőséget, de alnádor, alországbíró, alvajda, vicebán, alispán, ítélőmester, jegyző, bírságvégrehajtó tisztségeket is betölthettek. Amikor uruk távozott országos megbízatásából, nekik is így kellett cselekedni. Megyei tisztséget (szolgabíró) nem viselhettek, így védték a vármegyék dominusoktól való függetlenségét. – Degré 2004: 53.

¹³¹ Varga 1981: 80.

¹³² Uo. 86.

¹³³ A 16. századig a nőnemesekek nem volt saját neve. Erdélyben a 16. században a szegény nemeseket nevezték *agiliseknek*, a 16-17. században pedig már a katonáskodó nem nemeseket hívták így. – Lichtneckert 2009/3: 113.

lett.¹³⁴ Az agilisek száma azokon a vidékeken volt magas, ahol nagy számban éltek kuriális nemesek.¹³⁵

A nemesség megszerzésének eredeti módja a birtokadomány (donatio) volt, de a szokásjogok gyűjteménye (1514) már a címeres levéllel történő nemesítést is jogszerűnek ismerte el. Armalista nemesség már a 16. század előtt is létezett, de számuk a hódoltság alatt kezdett rohamosan nőni.

A jobbágytelken élő *armalisták* pusztán címeres levéllel (litterae armales) igazolták privilegizált állapotukat.¹³⁶ Mivel a donációk természetes feltételei az újkor elejére kimerültek, ezért az adományozottak csupán személyre szóló kiváltságban részesültek, nemesi földet nem kaptak. Vagyonuk nem volt, jobbágyok híján maguk gazdálkodtak. Az állami és a vármegyei adón kívül fizették a földbirtokosoknak járó szolgáltatásokat és kötelezték őket a nemesi felkelésben való részvételre. A rendes adók és a király tized fizetése alól azonban mentesek voltak.¹³⁷

A nemesi címmel – ami még így is presztízst jelentett – szabad költözési és birtokvásárlási jog, valamint adó- és vámmentesség járt. A 17. század második felében számos végvári katona és gazdag mezővárosi jobbágy vásárolt magának nemesi armalist.¹³⁸

A 18. században az armalisták száma azokkal gyarapodott, akik nem tudták visszaszerezni a hódolt övezetben fekvő egykori birtokaikat, így társadalmi hovatartozásuk egyetlen bizonyítéka nemeslevelük maradt. Ez személyi szabadságuk garanciája volt.¹³⁹

Az egytelkes, jobbágy nélkül gazdálkodó *kuriális faluközösségek* kialakulása is elkezdődött már a 14-15. században.¹⁴⁰ A több ágra szakadó nemes család, melynek új ágai is gyakran ugyanabban a faluközösségben maradtak, csak egy-egy jobbágytelket birtokoltak, vagyis egytelkes nemesek (nobiles unius sessionis) voltak. Jobbágyok hiányában maguk végezték a fizikai munkát. Társadalmi polarizációjuk, birtokuk és presztízszük megőrzésének kényszere néha odavezetett, hogy szegényebb rokonaikat még a falu határából is kiszorították.

¹³⁴ A leánynegyed szabályozását, illetve elbirtoklásának tilalmát már az 1351. évi ősiség is tartalmazta. – Barna-Horváth-Máthé-Tóth 2014: 50.

¹³⁵ Lichtneckert 2009/3: 112

¹³⁶ Rác 1988: 44.

¹³⁷ Kósa 2001: 30.

¹³⁸ Uo. 38.

¹³⁹ Rác 1988: 50-51.

¹⁴⁰ Az egytelkes nemes kifejezést a középkori jog a jobbágy nélkül gazdálkodó, pusztai jobbágytelekkel rendelkező nemes emberre használta. A fogalom 1397 óta ismert. – Neumann 2012/2: 338.

A *kurialisták* rendelkeztek nemesi telekkel, udvarházzal, amely után csak 1595-től fizettek adót. Földesúri szolgáltatásokkal viszont nem terhelték őket. Az egyházi tizedet, a megyei háziadót és a koronaörök ellátását azonban nekik is fizetniük kellett.¹⁴¹

A kuriális falvakban élő nemességnek négyféle típusát említik a korabeli dokumentumok. Az elsőbe azokat sorolták, akik az uralkodótól nyert ősi nemesi joggal és az adott településen vagy annak környékén jelentősebb birtokokkal rendelkeztek. A második csoportot az *inscriptionalisták* alkották, akiknek adómentességét csak abban az esetben fogadták el, ha hiteles iratokkal tudták igazolni jogaikat. A harmadik csoportba azok a származás szerinti „eredeti” nemesek tartoztak, akik elszegényedtek, s kisebb-nagyobb adómentes ingatlanjaikat vagy örökölték, vagy szabad forgalomba került jószágokat vásároltak. A negyedik csoportot a teljesen elszegényedett, adóköteles ingatlanokkal bíró személyek tették ki. Házaikra vagy nem nemesi földjeikre állami és földesúri adót vetettek ki. Őket nevezték *conscriptionusoknak*.¹⁴²

A kuriális nemesi falvak különleges jogállású és társadalmi összetételű községek voltak. Az egytelkes nemesek *közbirtokosságban* (*compossessoratus*) használták a határt, közös haszonvételüket képezték a legelők, az erdők, a kocsmák, a malmok és egyéb regálék.¹⁴³ A nemesi községek évente hadnagyot és esküdteket választottak. A kuriális falvakban a nemesek mellett szabad költözésű, taksafizető, irtás- és szőlőbirtokos zsellérek (árendások vagy szabados) is éltek, akiknek bizonyos szolgálatok fejében megengedték, hogy házat építsenek a nemes ember földjén.

A hódoltság előtt a nemesi társadalom tagjai döntően falvakban éltek, hiszen a határ azok számára is biztosított megélhetést, akik csekély földdel rendelkeztek, vagy birtokuk egyáltalán nem volt. Utóbbiakat a birtokosok előszeretettel fogadták fel szolgálatukba. A 16. század ezen a téren is új helyzetet teremtett. A török előrenyomulása miatt 1552-től a nemesek védelmet remélve tömegesen igyekeztek az alföldi településekről városokba költözni

¹⁴¹ Viselt terheik egy hosszabb folyamat eredményeként állandósultak, lásd: 1595:5. tc., mely a taksza bevezetéséről rendelkezett, 1595:6. tc., 1598:15., 1599:7., ami az adó és dézsmafizetést tette kötelezővé, továbbá a 1723:6. tc., ami előírta a címeres nemesek megyei adózását. – Ezer év törvényei - net.jogtar.hu.

¹⁴² Pálmány 1989: 289-290.

¹⁴³ A közbirtokosság bizonyos dolgoknak és jogoknak a közös használatát jelentette, amit az osztályos testvérek, illetve ezek jogutódai osztatlanul élveztek osztályrészük arányában. A közbirtokosság kialakítására akkor került sor, ha az osztályra bocsátás során valamely vagyontárgyat csak rendkívül nagy értékvesztés árán lehetett volna felosztani (például kocsmák, vám, rév, vásárjog). Gazdaságos használata miatt nem volt célszerű az erdők és a legelők felosztása sem. – Mezey 2007: 108.

és ott házat vásárolni.¹⁴⁴ A biztonságot itt megtalálták, de a városok költözve már kevés lehetőségük volt a földszerzésre.

A nemes ember a város falain belül is nemes maradt, nem ismerte el maga felett a városi hatóságokat, ezért a kezdeti időkben egyfajta idegen, a város közösségét bomlasztó elemként tekintettek rájuk. A fokozatosan kialakuló *városi nemesség* az adómentességet megtartotta és továbbra is kereskedett mezőgazdasági terményfeleslegével, amivel a polgárok értékesítési lehetőségeit veszélyeztette. A városi magisztrátus úgy próbált gátat vetni a folyamatnak, hogy a település területén a nemesek sem örök-, sem pedig zálogjogon nem vehettek ingatlant. A rendelkezéseknek nem sok fogantja volt. A magyar országgyűlés 1552-től sorra hozta azokat a törvényeket, amelyek a menekült nemesek ügyeivel foglalkoztak. A 17. században, ha feltételekkel is, de biztosították a városlakó nemesek jogainak megőrzését. A városok a nemesek számára ennek ellenére sem voltak vonzóak, 1784/87-ben is csak 14 ezer nemes élt városban.¹⁴⁵

A magyar nemesi társadalom már Werbőczy Hármaskönyvének¹⁴⁶ megjelenése előtt is igen változatos és sokféle jogállású rendi képződmény volt. Az 1351-ben megfogalmazott egy és ugyanazon nemesség elve csak a személyi szabadság jogalapja volt. A nemesi társadalmat ezek a szabadságjogok nem foglalták valóságos egységbe. „*Akárhányszor emlegették is azonban a magyar nemesek az egy és ugyanazon nemesi szabadságról szóló híres sorokat, maguk is jól tudták, hogy a társadalmi valóság igencsak messze áll ettől az elvtől.*”¹⁴⁷

A hódoltság előtt is különleges helyzet jellemezte a Magyar Királyság területén a székelységet, melynek rendi társadalommá szerveződése hosszabb fejlődés eredménye volt.

¹⁴⁴ Rác 1988: 29.

¹⁴⁵ Lásd: 1563:62. tc, mely megengedte, hogy a nemesek házat vásároljanak a városban azzal a feltétellel, hogy a város terheit a polgárokkal együtt viselik és 1647:78. tc., amely foglalkozástól függetlenül megerősítette a városban élő nemesek szabadságjogait. – Pálmány 1997: 44.

¹⁴⁶ *Nemes Magyarország szokásjogának Hármaskönyve* címmel 1514-ben kiadott Werbőczy István által jegyzett Tripartitum számított 1848-ig a magyar rendi társadalom alaptörvényének, habár az valójában soha nem emelkedett törvényerőre. A Hármaskönyv rögzítette az elvileg „egy és ugyanazon nemesség” (una eademque nobilitas) fogalmát. A nemes embert a születési elv alapján megillették a sarkalatos nemesi jogok: 1. Személyes szabadság, amelynek értelmében idézés és törvényes bíró ítélet nélkül nem tartóztathatók le (kivéve, ha szándékos gyilkosságon, gyújtogatáson, lopáson, rablásán vagy nemi erőszak elkövetésén érték tetten őket). 2. Csak a törvényesen megkoronázott király hatalma alatt álltak, s ez a közjogi függés magában foglalta, hogy peres ügyekben a királyi udvar bíróságai vagy maga az uralkodó ítélezhetett felettük. 3. Mindenféle állami és földesúri adó fizetése alól mentességet élveztek, s csupán az ország védelmére tartoztak katonáskodni. 4. A középkorban szerezték meg az 1222. évi Aranybullában megfogalmazott ellenállási jogot (ius resistendi), amelyről az 1687-1688. évi pozsonyi országgyűlésen mondtak le végleg a rendek. A nemes a saját házában és birtokán földesúri hatalmat gyakorolhatott, vagyis a földjén élő népesség felett polgári és büntető ügyekben az úriszéken (sedes dominalis) bírálkodhatott. Amennyiben a királytól megszerezte a pallosjogot (ius gladii), ki is végeztethette az elítélteket.

¹⁴⁷ Tóth 2001: 260.

1562-ig a székely nemzet tagjai a székely náció tagjaként voltak nemes emberek. A kollektív nemesség megilletett mindenkit, aki része volt a székely társadalomnak.¹⁴⁸

A század első harmadában már csak a két lóval szolgálókat tekintették valódi lófőknek, akiket 1535-ben arra köteleztek, hogy a vagyontalan székelyeket bocsássák el. Két évtizeddel később, 1555-ben a székelyek újították fel a székely nemes kifejezést és mondták ki, hogy minden székely a király nemese.¹⁴⁹

Fráter György idején az ország anyagi gondjainak enyhítésére a székelyeket is megadóztatták, amely hozzájárult társadalmuk polarizálódásának felgyorsulásához. 1558-ban a jobbágyokat mentesítették a hadba vonulás kötelezettsége alól. Ekkortól kollektív nemesi székely nemzetről már nem beszélhetünk, megkezdődött a székelység rendi társadalomba szerveződése. A nemes megnevezést már csak a primorokra használták. A kialakuló székely rend tagjainak életmódja, vagyoni helyzete is különbözött.¹⁵⁰

Kollektív nemesi jogként értelmezhetjük a *református lelkészek kollektív nemesítését* is. A Bethlen Gábor által 1629-ben kiadott oklevél egy régóta elkezdődött s társadalmilag elfogadott folyamatot fejezett be. Az új egyházak prédikátorai megörökölték a nyugati keresztény egyház papjainak személyre szóló, ám testületileg nemes státusát, így özvegyeket már 1605-ben is megillette a nemesi rang. Bethlen kiváltságlevele a tekintetben számított mérföldkőnek, hogy a lelképásztorok utódaira – apjuk származásától függetlenül – kiterjesztette a nemességet. Az egyházi pályát választókat és utódaikat Erdélyben a 17. századtól hivatásuk nemesítette. Ezzel elkezdődött a nemesi származású tudás elit kialakulása.¹⁵¹

Bocskai Istvántól 1605. december 12-én 9254 gyalogos, 1606. szeptember 2-án 600 lovas hajdú kapott kollektív nemességet, hogy „*abban a hazában, amelyben harcoltak, tiszteletet és szabadságot nyerjenek.*”¹⁵² A kiváltság csak a hajdúk harmadát érintette. A későbbiekben még további ezer katonaelem nyert szabadságot. A hajdúk minden földesúri és állami szolgáltatás alól mentesek voltak, a szabad földért cserébe katonai szolgálattal tartoztak.¹⁵³ Ezzel az utolsó szabad katonai csoport is beilleszkedett a rendi keretek közé.

¹⁴⁸ Balogh 2005: 71.

¹⁴⁹ Uo. 200.

¹⁵⁰ Uo. 202.

¹⁵¹ Tonk 2000: 230.

¹⁵² Perjés 2002: 83.

¹⁵³ Az adományozottakat Bocskai nem sorolta fel név szerint, csupán azokat a településeket nevezte meg, ahol a hajdúkat letelepítette. Országos nemesek lévén a hajdúk utódai is nemes embernek számítottak, mert a szabadságjogok egyénre szabottak voltak. Címerük viszont közös volt. – Gerő 1938: 8.

Hazánk történelmének utolsó kollektív nemesi csoportja az 1745. évi redemptióban résztvevő jászok és kunok voltak. Szabadságjogaikat az önmegváltáshoz szükséges anyagi javak előteremtésével és a katonai terhek vállalásával nyerték el. Ez a kollektív szabadságjog az egységes jász- s kun társadalom fokozatos megszűnését eredményezte.¹⁵⁴

III. 2. A vagyoni tagozódás

A modernizációt megelőző évszázadokban a hatalom alapja a földbirtok. A föld nagysága erősen tagolta a nemesi társadalmat. A birtok mennyisége nemcsak a vagyoni helyzetet fejezte ki, hanem tulajdonosnak rangot- és presztízs jelentett. A földvagyon tehát a nemesi társadalom tagjai között választóvonal volt.¹⁵⁵

A 16. század elején 7 ezer birtokos és 18 ezer egytelkes nemes élt az országban.¹⁵⁶ A török megszállás hosszú időre korlátozta a földszerzés lehetőségét. A föld egyre nagyobb értékévé vált.¹⁵⁷

¹⁵⁴ A redempció, azaz az önmegváltás a jász és kun szabadparaszti társadalom sajátos jogrendje volt. A Jászkun Kerület szabadságának ára 580 ezer rénes forint kifizetése, 1000 lovas azonnali kiállítás, a későbbiekre pedig a hadiadó fizetése és a nemesi felkelésben való részvétel vállalása volt. A megváltás alapja lett a jászkun társadalom differenciálódásának: kialakult egy redempcióban részt vett, privilégiumokban részesülő birtokos redemptus, s egy csak részterheket vállaló, jórészt birtoktalan, de honos irredemptus, továbbá egy ingatlan és honossággal sem bíró zsellér réteg, mely semmiféle kiváltsággal sem élhetett. A redemptusság alapja a megváltáshoz való egyéni hozzájárulás volt. 1794-től csak azokat az új birtokosokat fogadták el redemptusnak, akinek a birtoka a helyi legelső redempciós váltság összegét meghaladta, míg a régi birtokosoknál már a legminimálisabb birtokmennyiség is elegendő volt. – Bagi 2001: 172.

¹⁵⁵ A magyar birtokjog az egyes birtokfajták között aszerint tett különbséget, hogy azok milyen módon jutottak az illető személy kezére. Megkülönböztették az örökölt (bona hereditaria seu avitica) és a szerzett javakat (bona acquisita), az utóbbin belül külön elbírálás alá esett a királytól elnyert adomány (bona donationalia), illetve az egyéb módon, például vásárlás révén szerzett jószág (bona empta). Örököltnek azokat a birtokokat tekintették, amelyek törvényes örökléssel, azaz nem végrendelet vagy más jogi eljárás útján jutottak a birtokos kezére. Az ilyen javakról úgy tartották, hogy azokban az „első szerző” minden utódának joga benne rejlik. Ennek az ősinék tekintett birtoknak elidegenítéséhez a rokonság valamennyi élő tagjának beleegyezése kellett. Az adománybirtokokkal való rendelkezést a királyi jog korlátozta. A donációk nem voltak hűbéri jellegűek: a már megtett szolgálatokat jutalmazták, s föld birtoklása nem jelentett feltétlenül további szolgálati kötelezettséget. Az adománybirtokot egyenes ágon lehetett örökölni, ám a második öröklés után az is ősi földként jelentkezett az utódoknál. Apjuk földjét csak a fiúk örökölték, a lányokat csak a leánynegyed (quarta puellaris) illette meg, amit rendszerint a birtok egyben tartása miatt pénzben fizettek ki. A legszabadabb birtoktípust a vásárolt birtokok képviselték, ezekkel szabadon lehetett rendelkezni. Az 1687-ben törvénybe iktatott hitbizományi forma (fideicommissum) a legszigorúbb örökösödési rendet jelentette, a birtok elidegeníthetetlen családi tulajdon volt. Az öröklési rendet nem az általánosan érvényben lévő ősiség határozta meg, hanem – uralkodói jóváhagyással – a hitbizományt alapító akarata. – Mezey 2007. 105-106.

¹⁵⁶ Tóth 2001: 164.

¹⁵⁷ Már az 1630. évi XXX. tc. is fontosnak tartotta a nemesi földbirtok védelmét. A címeres levél elnyerése után a jobbágyföld nem minősült nemesi birtokká. A „*nemesítés sokszor nem volt egyéb, mint a földbirtokos és jobbágya közötti üzleti kapcsolat eredménye.*” – Ballabás 2013: 12.

A nemesség 16. századi vagyonhelyzetét Maksay Ferenc vizsgálta.¹⁵⁸ „A regisztrált birtokos nemesek száma valamivel 3000 fölött volt. Mivel azonban a porták 2,7%-át nemesek gyűjtőnév alatt írták össze, e mögött pedig legnagyobb részt kisbirtokosok rejtőznek, így hozzávetőleg 400 ilyen birtokkal s azoknak az egybeesések miatt kb. 300 birtokosával számolhatunk még, együttesen tehát mintegy 3300 birtokos nemessel. Egytelkesekkel együtt a nemesség teljes száma 10 500 körül mozgott.”¹⁵⁹ Az összeírásakor 1000 portánál többet csak 4 nemes birtokolt, 301 és 1000 porta közti területe 28 nemesnek volt. 101 és 300 porta közti birtokkal 43 nemes rendelkezett. A 101 porta alatti terület a teljes birtokállomány 40,8%-a volt, vagyis a földvagyon közel fele már ekkor is kis- és kisebb középirtoknak számított.

A kis- és középirtok dominanciája nem volt új jelenség. Két jelentős változás azonban történt: megszűnt az adományozható földbirtok és megjelent az új, zömében birtoktalan nemesség. Utóbbit három okra vezethető vissza: a donatio nélküli címeres levelek kibocsátására, a csoportos nemesítésre és a törvénytelen nemeslevél vásárlási (rablási) gyakorlatra.¹⁶⁰

A 17. századtól valamennyi megyében nőtt a vagyonnal nem rendelkező armalisták száma.¹⁶¹ Életkörülményeik épp úgy a birtokos nemestől függtek, mint ahogy a jobbágyoké. A kuriális közösségekben a több ágra szakadt nemzetségek változatlan mennyiségű földön kényszerültek gazdasági együttélésre. Azok a birtokosok, akik a török megszállás miatt földönfutókká (profugus) váltak, az ország biztonságosabb részeiben jobbágytelkeken húzódtak meg.¹⁶²

A 17. század elején a nemesség differenciálódásának alapja a vagyon (gazdasági hatalom), a vármegyei közigazgatásban betöltött szerep (politikai hatalom) és a főrangúakhoz való viszony (kapcsolatrendszer).

¹⁵⁸ Maksay 1990.

¹⁵⁹ Maksay 1990: 3., 4.

¹⁶⁰ A fiúágon kihalt családok gyakran bocsátották áruba jövedelemszerzés reményében okmányaikat. Előfordult, hogy a zálogba adott nemeslevelet a család később nem tudta kiváltani, így az a jogtalan birtokosnál maradt. A katonák hadizsákmányként is rabolhattak nemeslevelet, amelyet vagy megtartottak, vagy áruba bocsátottak. A 17-18. század fordulóján virágzó nemeslevél kereskedés volt az egyik oka a kétes nemesség kialakulásának. – Tóth 1991: 49.

¹⁶¹ Degré 2004: 167.

¹⁶² Erre különösen alkalmasak voltak a püspök földesúr kezében lévő egyházi birtokok. Heves megyében az 1720. évi összeírás mutatja, hogy különösen a püspökség falvaiban (Sarud, Tiszanána, Tiszaörvény) szaporodott meg az egyházi birtokra telepedett idegen nemesek száma. Nagyszámú armalista érkezett Poroszló és Tiszafüred területére is. A földbirtokosok itt világiak voltak, ám e zavaros évszázadokban gazdaságaiktól, melyek hadi úton feküdtek, távol éltek.

A nemesek száma a Magyar Királyság területén megközelítette a 10 ezret, családtagjaikkal együtt a 80 ezret, ám ez még mindig csak a lakosság 2,5 %-a volt. A tízezer családnak kevesebb, mint harmada, 2500-3000 család rendelkezett földdel.

A nemesség élén a több faluval (50–100 porta) és mintegy 200–400 jobbágycsaláddal rendelkező *jómódú középbirtokosok* (bene possessionati) álltak. Szerepet vállaltak a vármegye középszintű közigazgatásában, országgyűlési követként részt vettek a diéta ülésein, részt vettek a kormányzások és a kamarák munkájában, s a 18. században az állandó hadsereg vezetésében, a nemesi testőrség tisztikarában is szerephez jutottak. Anyagi helyzetük lehetővé tette, hogy majorságaikat fejlesszék, és képzett gazdatiszteket alkalmazzanak. A jómódú birtokosok száma a 18. században mérsékelten, 3500–4000 főre, 700–800 családra nőtt.

Birtokos nemesnek (possessionati) az számított, akinek földjén kívül legalább 1-4 igaerővel rendelkező jobbágya, vagy nagyobb számú zsellére volt. Többségük birtoka a 10 portát sem érte el. Egy részük várakban és uradalmakban vállalt familiáris szolgálatot, de kisebb-nagyobb vármegyei tisztséget (szolgabíró, esküdt, jegyző) is betölthettek. Személyük adómentességet élvezett, a porták száma szerint jobbágyaik fizették az állami adót, ezért *portalistáknak* (portalistae) vagy *portális főembernek* is nevezték őket. Megyei háziadó fizetési kötelezettségük 1723-ban szűnt meg.

A 17. század végétől a nemesség nagyjából 90%-át a *kisbirtokosok* (1-50 porta) és a *birtoktalanok* tették ki. Szerény jövedelmük és életmódjuk okán ők már valóban kis(birtokos)ok voltak.

A *kurialisták* és *armalisták* száma ebben az időszakban nem volt kiugróan magas, nagyjából 7000 főre tehető. Egzisztenciális helyzetük ingatag volt, az elszegényedés veszélye fenyegette őket. Gazdasági súlytalanságuk mobilizációs kényszert eredményezett: a megyei közigazgatásban való munkavállalás, az alsóbb fokú értelmiségi (tanítói, jegyzői) pályák, esetleg a birtokigazgatási hierarchiában vállalt megbízatás emelhetette státuszukat.¹⁶³

A 18. század újabb kihívások elé állította a nemességet. A magyar nemesség agráralapú gazdaságban és rendi társadalomban élt, vagyis a földbirtok nagysága mindenkor jövedelmet, rangot és presztízst jelentett.¹⁶⁴ Az évszázad kihívásaira a nagybirtok még jó eséllyel kedvező választ tudott adni, ám a kis- és középbirtok piacképességét már több tényező hátráltatta. Az osztályos egyezségek, perek és a természetes birtokaprózódás okán a közép- és kisbirtokosok földjei ekkorra már rendszerint több határban, adott esetben több megyében helyezkedtek el. Az sem volt ritka, hogy egy-egy család földvagyonra olyan szinten szóródott szét, hogy az

¹⁶³ Pálffy 2000: 150.

¹⁶⁴ Fónagy 2013: 12.

egyik faluban udvarháza, a másokban legelője, a harmadikban szántója volt. Nem csak a birtok csekélyisége és a munkaerő hiánya, hanem a földrajzi távolság is akadályá lett a termelékenység hatékonyságának. A kis- és középbirtokot egyaránt sújtotta a tőke-, a hitel- és a szakértelem hiánya, továbbá a hazai birtokjogi gyakorlatból eredő korlátozott forgalomképesség. A piacképességet meghatározta a birtok földrajzi elhelyezkedése, hiszen a megtermelt áru forgalomképessége szempontjából döntő volt a közlekedés (vízi és közúti) minősége és az értékesítési lehetőségtől való távolság. Ezek a tényezők az éppen aktuális birodalmi gazdaságpolitika mellett tovább polarizálták a nemesség jövedelmi helyzetét, de a vagyon nagysága ekkor még nem volt feszültségek forrása.

Az 1754/55. évi nemesi összeírás alapján az ország 31.729 nemes családfője közül 13.766 (43,39%) számított armalistának, a birtokosok száma 17.963 (56,61%) volt.¹⁶⁵ A 18. század közepén e társadalmi képződmény megélhetését – ha különböző mértékben is – de még mindig a föld biztosította.

A század utolsó harmadában a jobbágyterhek úrbérrendezéssel történt szabályozása leginkább a kis- és középbirtokot sújtotta, mivel a kieső munkaerőt ők tudták legkevésbé pótolni. A 18. század utolsó harmadában a nemesség valamivel több, mint 10%-a érezhetett egyfajta anyagi stabilitást, ezzel szemben negyedüket az elszegényedés veszélye fenyegette.¹⁶⁶

Eközben a nemesség lélekszáma emelkedett: a II. József kori népszámlálás idején az ország lakosságának 5 %-a, azaz 416 ezer ember tartozott a kiváltságosok közé.¹⁶⁷

A 18. század végére megjelent a gazdaság modernizációjának kényszere. A tőkeszegény nemesek közül egyre többen kényszerültek a vármegyei adminisztrációba. A hivatalvállalás viszont új érdekérvényesítő lehetőségeket és kapcsolatokat teremtett.

A 19. század elejéig a jómódú birtokosok földvagyonra zsugorodott. Akik még 500-1000 kat. hold közti földdel rendelkeztek, hitelekre szorultak. A nemesség előtt két út állt: visszavonulni a rendi alkotmány bástyái mögé, vagy elindulni a polgári fejlődés útján. A föld

¹⁶⁵ Pálmány 1997: 85.

¹⁶⁶ 1767-1774 között az országban 5579 nemes rendelkezett birtokkal. 1000-5000 kat. hold közti nagy középbirtoka (bene possessionati) 293 tulajdonosnak volt (5,3%). 325 fő (5,8%) volt 500-1000 kat. hold közti középbirtokos (possessionati). A nemesség vagyonos részét összesen 618 fő (11,1%) alkotta. 100-500 kat. hold közti kis középbirtoknak számító földterülete 1312 főnek (23,5%) volt. Ez egy igen érzékeny tartománynak számított, mert egy osztályos egyezés vagy birtokper miatt a tulajdonos könnyen kisbirtokossá válhatott. 100 kat. hold alatti kisbirtokkal 2464 nemes (42,2%) rendelkezett. Minden ötödik nemesnek már csak zsellére volt. – Fónagy 2013: 28-29.

¹⁶⁷ Az 1784/87. évi népszámlálás szerint a Magyar Királyságban élő nemesek száma a horvát-szlavón területekkel együtt 330 ezer volt. Erdélyben 70 ezer, a városlakó és egyéb nemességgel együtt 416 ezer fő. – Pálmány 1997: 45.

és az életmód szinten tartásának kényszere újabb törésvonalat eredményezett a birtokosok közt.

A természetes népességgyarapodás és a nemesítések eredményeként a reformkor kezdetén minden 20 nem nemes lakosra esett egy nemes.¹⁶⁸ A rendi korszak alkonyán a nemes ember személyi szabadságát a törvények még biztosították, de életmódjuk, jövedelemszerzési lehetőségük, foglalkozásuk és mentalitásuk alapján már sokan kikoptak a klasszikus nemesség soraiból.

Az 1802-es országgyűlés úgy rendelkezett, a nemeseket számba venni veszedelmes, ezért hazánk nemességének létszáma a 19. század elején nem ismert. A korszakhoz támpontot adhat az utolsó nemesi felkelés összeírása (1809), amikor a hadra kelt insurgensek közül 1919 fő rendelkezett 3000 forinton felüli, 173 személy 2000, 864 fő pedig 1000 forinton felüli jövedelemmel. 1000 forint körüli összeget 1522 személynél jeleztek. 32 ezren, azaz százból legalább nyolcvanöten már csak közköltségen volt képes „vérrel adózni.”¹⁶⁹

III. 3. A nemesség mentalitása

A földbirtok nagysága befolyásolja tulajdonosának mentalitását. A mentalitásra – mely alatt a szellemi élet és a hétköznapi élet sokrétű kultúráját értjük – minden hat a vagyoni helyzet, hiszen ez dönti el, hogy a történelmi szereplő társadalmi státuszának megfelelően él-e.

A bene possessionati és possessionati lakóépülete a kúria, udvarház vagy úrilak volt. Tömeges építésük a 18. század közepének kedvező gazdasági hatásaira kezdődött. A vidéki életforma meggyökeresedésében szerepet játszott, hogy a templom körül kialakultak a jobbágyfalvak, így a kúria már egy pusztában álló épület volt, hanem a falu része. A vagyoni helyzetet kifejezte a lakóház nagysága, díszítettsége és stílusa. A birtokosok legvagyonosabb rétege is csak ritkán engedhette meg magának az emeletes kastélyt, ezért a 18. század második felétől a földszintes, klasszicista jellegű, tornácos, oszlopos udvarházak terjedtek el. Ezek minőségükben és nagyságukban jelentősen eltértek a kuriális portáktól.¹⁷⁰ A

¹⁶⁸ Degré 2004: 171.

¹⁶⁹ Ballabás 2013: 21.

¹⁷⁰ A hevesi- és tiszafüredi járásban a 18. században két darab emeletes kastély épült. A boconádi Szeleczy kastély és az erdőtelki Butler kastély késő barokk stílusú. Mindkettőt főrangú családok építették. Az észak-alföldön elterjedt klasszicista, földszintes oszlopos-tornácos kúriaépítészetnek több emléke ma is látható. A 18. század végén készült el Hevesvezekényen a Vratarics kúria, fél évszázaddal korábban Tiszaigaron a Széky kúria. Ezek a házak nagyságuk okán a jómód szimbólumai voltak. Építőanyagukat tekintve alkalmazkodtak a táj nyersanyagforrásaihoz: falazatuk vályog volt, a tetőt náddal fedték. Az épület minősége még egy faluközösségen belül is rangsorolta a nemes embert: Vezekényen Vratarics Lajos tornácos házában élt, a Makay család zömök,

modernizáció időszakában a tornácos, oszlopos klasszicista vidéki kúriákra már a maradiság fellegváraiként tekintettek. Ezek azonban csak az utókor értékítélete szerint voltak azok. A vidéki udvarházakban – legyen szó klasszicista kúriáról, vagy zömök falú parasztházról – nem volt ritka a pipatórium, a kártyaszoba, de a könyvtár, vagy családi levéltár sem.

A kuriális falvak lakói a gabonakonjunktúra kedvező hatására megengedhették maguknak, hogy nemességüket lakóépületeik stílusával is kifejezzék. A barokk térnyerése kulturális mintavételi lehetőséget kínált, azok adoptálhatók voltak az anyagi helyzetnek és a táj építőanyag forrásainak megfelelően. Megjelentek a tornácos, többszobás kuriális lakóházak. A kurialista építészet a 19. században fokozatosan elvesztette presztízserképét, mivel a tehetős parasztság másolni kezdte azt.¹⁷¹ A címereseket és a kuriális nemeseket idővel már semmi sem különböztette meg a parasztság tehetősebb rétegeitől.

A falun megtelepedett *armalisták* életmódja hasonlított a jobbágyparasztokéhoz, házukat mégis kúriának, rezidenciális háznak nevezték, mivel a nemesi sérthetlenség előjoga vonatkozott rá.¹⁷² Bútorzatuk nem különbözött a jobbágyok házainak berendezéseitől, de a lóistálló és a kocsiszín, mint a társadalmi rang kifejezője nélkülözhetetlen tartozéka volt.

A városi nemesség „residenceális házat” fenntartott fent.¹⁷³ A vagyon mértékét és a család tekintélyét gyakran a ház nagysága fejezte ki, bár a város határai korlátot szabtak a nagyszabású építkezéseknek. Az a nemes ember, akit még gazdasági érdek kötött a városfalakon kívüli termőterülethez, „tanyát” építtetett. A tanya a gazdasági funkciók mellett a tekintélyét is növelte.¹⁷⁴ A városi ház és a tanyasi úrilak a nemesi életmód jellegzetessége lett.¹⁷⁵ A földbirtokos városlakó nemesek igyekeztek tekintélybeli különállásukat megőrizni és hangsúlyozni. A városokat a 18. században már néhány jómódú patrícius család irányította, akik kiszorították a nemeseket a helyi közigazgatásból, politikából. Ezt a presztízsveszteséget pótolhatta az „úri birtok” és a tanya.

A jövedelmi viszonyok és az életmód meghatározta a nemes ember szellemi környezetét és kultúráját is.

vályogfalú parasztportát tartott fenn. A belső lakótér kialakítása, berendezés szintén kifejezte a família presztízst, de a nemesember még a nádfedeles parasztházban is ragaszkodott a pipatóriumhoz (Kandó porta Tiszafüred, Remenyik porta Dormánd) és a könyvtárszobához (Bárczay úri lak Szárazbő, Széky kúria Tiszaigar).

¹⁷¹ Cseri 2009: 316.

¹⁷² Kósa 2000: 276.

¹⁷³ Ehhez a háztípushoz cseléd- és ispánház, gazdasági épületek és nagy pince is társult.

¹⁷⁴ A könyöki Gáspárdy család a 19. század elején Egerben polgári foglalkozásból élt, de megtartották őseiktől örökölt hevesvezekényi földjüket. Itteni vályogtégelából épített szalmafedeles, nagyméretű parasztházukat nyaranként úrilakként használták. A vezekényi gyökerekkel rendelkező, de Egerben élő Vratarics család még a 20. században is lakta vezekényi parasztházát, amely a család eredetének szimbóluma volt.

¹⁷⁵ Rác 1988: 146.

A bene possessionati és possessionati már az újkor hajnalán meglátta az új lehetőségeket és feladatokat. Sokan közülük elsajátították a latin és német nyelvet, a humanista műveltség alapanyagát. Az egyetemekről azonban ritkán tértek vissza tudományos fokozattal, ott inkább az általános tájékozottság, szélesebb látókör megszerzésére törekedtek.¹⁷⁶ Házi könyvtárakat a 18. században döntően latin- és német nyelvű enciklopédiák, természettudományos munkák és a felvilágosodás eszmei hatását tükröző lexikonok, világalauzok tették ki.¹⁷⁷ A birtokos nemesség a nemzeti művelődés megteremtője volt. A reformkorban a progresszív főnemességgel együtt fogalmazták meg a modernizáció korának céljait. *„A klasszikus és modern Európa hazai kollégiumi műveltségének légkörében nevelkedett nemes urak családi otthonai voltak e törekvések melegágyai. Könyvtáraikban latin, olasz, német, francia, angol szépirodalmi és szakirodalmi művek sorakoztak, és ösztönözték a kúriák urait honi megvalósításukra.”*¹⁷⁸ *„A vidéki középnemesség műveltségi színvonaluk, életformájuk, gondolkodásuk és gazdálkodásuk révén egyaránt kiemelkednek környezetükből. Felismerik a művelődés, a tudományosság, a gazdasági ismeretek, a kereskedelem és az ipar, valamint a belterjesebb gazdálkodás fontosságát az emberiség és a nemzet előrehaladásában.”*¹⁷⁹ A dormándi születésű Remenyik Zsigmond is elismerte, hogy felmenői gyakran forgatták Voltaire, Rousseau és Goethe köteteit, de az utána következő nemzedék az irodalmi értéket már Gárdonyi és Jókai regényeiben találta meg.¹⁸⁰

A címeresek műveltsége már koránt sem volt ennyire lateiner és klasszikus, de teljes műveletlenséggel őket sem lehet vádolni. A földbirtok hiánya miatt korán érdeklődést mutattak az értelmiségi pályák iránt. *„A lecsúszástól féltő kisnemesek – ha volt pénz taníttatásukra –, kifejezetten terelték fiaikat az értelmiségi pálya felé. Kialakult a hivatalnok nemes típusa, de egyéb, magasabb megbecsültségű pályákon is sokan voltak belőlük.”*¹⁸¹ Közülük kerültek ki a falusi jegyzők, lelkészek, tanítók. Szívesen helyezkedtek el a nagy-

¹⁷⁶ Maksay 1990: 56.

¹⁷⁷ A vezekényi Szalgháry házban megőrződött a Historia Ecclesiastica sorozat 1768-1785 közti kiadásai, valamint egy latin-magyar szótár, a Dictionaricum Latino-Hungaricum 1762-ből. (Sgy.) A tiszafüredi Bernáth Mihály tb. szolgabíróról feljegyezték, hogy gyönyörű könyvtárral és geológiai gyűjteménnyel rendelkezett, sőt fia, Bernáth Gáspár asztalán is könyvek sorakoztak. Bernáth Mihály könyvtárából 3 kötet ismert: Erasmus: Colloquia familiaria (Ulm, 1712.), Erasmus: Morias enkomion, sive declamatio in Laudem Stultitiae (Ulm, 1712.) és Felvinczi Sándor: Haeresiologia 1683. (Protestáns Szemle, 1902: 366., Ojtozi 1999: 448.) A Kandó könyvtárban a Hármaskis Tükör maradt meg 1788-ból, ami egy magyar nyelvű ország- és népismertető. (Sgy.)

¹⁷⁸ László: 1993: 5.

¹⁷⁹ G. Móró 1993: 20.

¹⁸⁰ Remenyik 1976: 138.

¹⁸¹ Dobszay – Fónagy 2003: 118.

vagy középmeretű birtokigazgatásban (intéző, gazdatiszt, kulcsár, számtartó). Számukra az alsóbb fokú értelmiségi állások (nótárius, protestáns lelkész, katolikus alsópapság, tanító) már a 17. században is karrier utat jelentettek, a 18. századtól pedig tömegesen jelentek meg a polgári foglalkozáscsoportokban: városi, mezővárosi iparosok, kereskedők, jegyzők, tanítók, hivatalnokok voltak. „A 19. század első felében nagyon igénytelennek kellett lennie annak az ügyvédnek, papnak, lelkésznek, tanítónak, aki a munkája végzéséhez szükséges könyveket nem szerezte be, független attól, hogy nemes rendű volt, vagy sem.”¹⁸²

Az armalisták szívesen telepedtek meg a mezővárosokban, oppidumokban. Itt megélhetést kínált számukra az árucserében kínálkozó közvetítőszer: kupecoknak álltak. Különösen jövedelmező volt ez az Alföld és hegyvidék találkozásánál, ahol már a hódoltság korának békésebb időszakában is élénk cserekereskedelem zajlott. Az alföldről érkező gabona- és állatállomány, valamint a hegyvidékről hozott bőr, fém, faáru közvetítő kereskedelme tisztos haszonnal kecsegtetett. Ennek az életmódnak az örmény- majd zsidó kereskedők megjelenése vetett véget.

A kurialista nemes – amennyiben kapcsolatrendszere és iskolázottsága lehetővé tette – is pályázhatott a vármegye adminisztrációjának alsóbb állásaira, hiszen családja mégiscsak földtulajdonos volt.¹⁸³ A hivatali munkavégzés azonban nem a 19. század kényszere volt, mert a címeresekkel együtt már a 17-18. században is szívesen vállaltak munkát értelmiségi pályákon. Nem zárkóztak el azonban a fizikai munkavégzéstől sem.

A *kuriális állapot* egy birtok-közösséghez tartozást jelentett, ezzel együtt egyfajta kivételezettséget, kedvezményezettséget biztosított. A kuriális falu határát közbirtokosságban használták, a vármegye által jóváhagyott szabályrendelet szerint évente hadnagyot és esküdteket választottak, akik az örökösödési ügyek kivételével minden határhasználati és erkölcsi viszályban döntöttek, valamint kivetették a pénzbeli kötelezettségeket is.¹⁸⁴

A kuriális falvak lakói hosszú ideig helyben szereztek munkaerőt, mivel a szabad költözésű, taksafizető zsellérek szívesen szegődtek el béresnek, vincellérnek, pásztornak. A falu határa a 18. században szűkülni kezdett, a lélekszám növekedésével a már nem tudott mindenkinek megélhetést biztosítani. Ez mobilitási kényszert eredményezett. A kuriális nemes kénytelen volt mesterséget tanulni. A kerékgyártó, a kovács, a molnármesterség, nem tűnt alantas foglalkozásnak a falu lakosainak szemében, hiszen „tisztos mesteremberre” minden agrárközösségnek szüksége volt. Ugyanígy a csizmadia, paszományos és

¹⁸² Kósa 2001: 248.

¹⁸³ Pálmány 1997: 87.

¹⁸⁴ Uo. 86.

szűcsmesterség is mindenkor jövedelmet biztosított. Meg lehetett élni a közbirtokosságtól bérbe vett mészárszékből és a kocsmából is. Ezzel is éltek azok, akik a földművelésből kiszorultak. Kereskedhettek is, de a család és a rokoni közösség mégis helyhez kötötte őket. Ezért inkább a kis távolságú, egy napi járóföldnyi kereskedelmi tevékenység vonzotta őket.

A magyar nemes idővel a műveletlenség, a maradiság szimbóluma lett. Ennek oka azonban inkább tájékozatlanságot, a modern ismeretek hiányát jelentette.¹⁸⁵ Veszprém megyében a kispapok 50-80%-a volt írástudó. Az írástudatlanság még a gazdaközösségekben sem volt általános. A 18. században a szóbeli megállapodásokat felváltották az írásbeli szerződések, a gazdaembernek pedig érdeke volt, hogy ügyeit maga intézze.

A műveltség felekezetenként is jelentősen eltért. A református vidékeken a Károli-Biblia olvasásának már a 17. században is voltak hagyományai, de a katolikus házak komódjának fiókjában is akadtak kalendáriumok, vallásos és népi tárgyú olcsó kis füzetek. A nemesség tett a legtöbbet a népköltészetnek, népdal-irodalomnak (később műdaloknak) a megőrzéséért,¹⁸⁶ mivel magyaros műveltsége és érzülete erősebb volt, mint lateinersége. Nyelveket ritkán beszélt, ezért gondolatait, érzéseit a magyar nyelvű költészettel fejezte ki.¹⁸⁷

A címeres nemes atányiakról az 1950-es években azt jegyezték fel, hogy „*reális, széles ismereteik vannak a községen kívüli világról.*”¹⁸⁸ A nemesekre tehát még a 20. közepén is jellemző volt a szellemi igényesség. Az alacsony műveltségüket övező sztereotípiák az utókor értékítéletei, forrása pedig gyakran a szépirodalom.

III. 4. A kohézió: a rang és a presztízis

A vagyoni helyzetében és életmódjában differenciált nemesség a modernizáció előtt egységes politikai rend volt. Kohézióját múlttudata és nemzetalkotó szerepe biztosította. A nemesség tehát már a modernizáció előtt kultuszközösségeként is funkcionált. E kultuszközösséghez tartozás pedig – vagyoni helyzettől függetlenül is – rangot és presztízst jelentett. A következő fejezetben ezért néhány példán keresztül megvizsgáljuk ennek tartalmát.

¹⁸⁵ Kósa 2000: 240.

¹⁸⁶ Kósa 2001: 238.

¹⁸⁷ Csokonai Vitéz Mihály lírája, Lavotta János verbunkosa is ebben a körben volt kifejezetten kedvelt. A nemesek szívesen támogatták a népi költőket, zenészeket. Lásd: Bernát Gáspár és Pappszász Tamás életrajza.

¹⁸⁸ Fél-Hofer 2010: 36.

A nemes mentalitása kifejeződött a munkában, az idővel való gazdálkodásban, a passziókban, a viselkedésmódokban és a magatartásformákban. Még a városlakó nemes is igyekezett társadalmi helyzetét hangsúlyozni, ezzel elkülönülve a patrícius polgárságtól. „*A nemesi tudat sosem békül össze a polgári gondolkodásmóddal. A városlakó nemesek szemléletében bívópatak módjára meghúzódo megkülönböztetést igénylő rátartiság, sőt nemesi gög, számtalan esetben testet öltött.*”¹⁸⁹ A nemesi öntudat megnyilvánulásai változatosak voltak, de egyaránt jellemezték a szegényeket és a gazdagokat, a vidéken és a városon élőket.

A nemesség egyik jelképe *a címer*. Használatának jogalapja lehet a nemesi jog, vagy a királyi privilégium. Előbbi alapján azok használtak címet, akiknek nemessége az ösfoglaláshoz kötődött, vagy földbirtokukat Mohács előtt kapták. Utóbbi azokra vonatkozott, akik zömmel Mohács után kaptak kiváltságot. Címere nem minden nemes családnak volt, bár a kora újkortól kezdve igyekeztek erre is uralkodói adományt nyerni.

Címet a kuriális községek is szívesen használtak. Előfordult, hogy községük neve elé írták a nemes szót, mely idővel egybeolvadt a település nevével.

A címer (kutyabőr) másolata a legszegényebb nemes tisztaszobájának falát is díszítette. E jelkép vagyoni helyzetéről és életmódtól függetlenül emlékeztette az egyént arra, hogy a kiváltságosok közé tartozott, tartozik.

A lakóhely és környezete szintén a társadalmi presztízis kifejezésére szolgált. Az épület nagyságát és stílusát a nemes ember tehetősége döntötte el. A sétakert a 18. században vált divattá és kapott státuszértéket. A park eleinte csak az épület környezetének hűtésére és pormentesítésére szolgált, később helyszíne lett a pihésnek, a délutáni sétáknak.

A tudatos műtárgygyűjtés csak a bene possessionati művelt és gazdag részét jellemezte. Viszont a legszegényebb családok is igyekeztek megőrizni olyan apróbb tárgyi emlékeket (díszes nyereg, öreg Biblia), amely a múltra emlékeztetett.

A nemes ember a lokális környezetében is kifejezésre juttatta státuszát. A templomokban szigorú ülésrend volt.¹⁹⁰ Még a paraszti közösségekké lett falvak templomaiban is megőrizték a nemesek székét, amit csak azok használhattak, akik egykor a kiváltságosokhoz tartoztak. A nemesek leszármazottjai, későbbi társadalmi helyzetüktől függetlenül is kedvelték a bibliai eredetű neveket. Házasságkötés után az asszony gyakran megtartotta lánykori nevét is, így fejezve ki azt, presztízse nem kevesebb, mint a ház uráé. A kuriális közösségben élő nemes elvárta, hogy a parasztember kegyelmednek szólítsa, de akár

¹⁸⁹ Rác 1988: 169.

¹⁹⁰ Átányban még a 20. század közepén is létezett nemesi szék(sor). – Fél-Hofer 2010: 85.

a tekintetes uram megnevezést is elfogadta.¹⁹¹ A nemes a parasztot tegezte, a parasztember a nemest mindig magázta.¹⁹²

A társadalmi érintkezésben, a tárgy- és viseletkultúrában megőrződött elkülönülés vizsgálata a néprajz és a kulturális antropológia feladata. Jelen esetben csupán érzékeltettük, hogy a nemesi kultuszközösséghez tartozás már a modernizáció előtt is olyan erős kohéziót jelentett, mely alkalmas volt arra, hogy a rendiséget túlélje.

¹⁹¹ A 17. századi iratokban a nem főrangú nemeseket vitézlő és nemzetes úrnak (*egregius et generosus dominus*), nemzetes és nemes úrnak (*egregius et nobilis dominus*) szólították. A kisbirtokosok megszólítása nemes úr (*nobilis dominus*), nemzetes úr (*generosus dominus*). A kuriális falvak nemese egyszerűen csak úr (*dominus*).

¹⁹² Paládi Kovács 1981: 171.

IV. A NEMESI TÁRSADALOM TAGJAI

A MODERNIZÁCIÓ IDEJÉN

A kutatási szakasz első nagy fejezetében arra keressük a választ, hogy kiket tekintünk a modernizáció korában nemesnek. Először is azokat, akinek a családja már modernizáció előtt is nemes volt. Ezt a nagyjából 700-800 ezres tömeget gyarapította a Ferenc József és IV. Károly által adományozott vagy megerősített 2192 nem főnemesi cím.¹⁹³ A modernizáció korában nemes embernek tekintették azokat is, akinek csak családi hagyományaiban, külső reprezentációjában élt az előkelő múlt, de azt hitelt érdemlő iratokkal nem tudták igazolni. Utóbbiakra saját koruk is nemes emberként tekintett, ezért mi is nemesnek fogadjuk el őket. Elnevezésükre a társadalmilag elfogadott nemes kifejezést használjuk.

A modernizáció előtt a fennálló rend tartópillére a nemesség volt. Az állam (birodalom) és az egyén kölcsönös viszonyosságát, érdekközösségét a permanens rangemelések tartották fenn. A nemesítés az egyénnek szabadságot és presztízst adott, az államnak pedig egy lojális elit kialakulásának lehetőségét.¹⁹⁴ A nemesített nem törvénytörően emelkedett az elitbe: további karrierútja attól függött, tudta-e, s ha igen, milyen mértékben kamatoztatni kapcsolataiban, gazdasági lehetőségeiben és presztízisében új státuszát.¹⁹⁵

A nemesi ügyeket 1863-tól a Magyar Királyi Udvari Kancellárián intézték. A Király Személye Körüli Minisztérium 1867-ben Bécsben alakult meg. A minisztérium hivatalnokai kezelték a Magyar Királyi Udvari Kancellária iratanyagát, elvégezték az 1867 előtti kiadott nemesítések és előnevek igazolását, továbbá feladatuk volt az új rangemelésekkel, előnév- és címeradományokkal kapcsolatos ügyek Királyi könyvekbe történő jegyzése.

A rangemelés előfeltétele a magyar minisztertanács hozzájárulásával elkészült miniszteri előterjesztés volt. A kérelmező érdemeit előbb a foglalkozása szerinti miniszter bírálta el, s ha a kitüntetést jogosnak találta, a kérelmet továbbította a minisztertanácsnak.

Az ügyirat ezután a Király Személye Körüli Minisztériumhoz került. Ez a minisztérium terjesztette az iratot az uralkodó elé. A királyi ellenjegyzés után a Király

¹⁹³ Magyarországon 1848-1862 között nem történt rangra emelés, de 1863-1867 között a Magyar Királyi Udvari Kancellária már kiadott 17 nemesi oklevelet, melyeket 1874-től lehetett megerősíteni a törvényesen megkoronázott uralkodóval. – Ballabás 2013: 33.

¹⁹⁴ A nemesítés a társadalmi feszültségek oldásának és a „vérfrissítésnek” is lehetősége volt. – Vajay 1987: 28.

¹⁹⁵ Halmos 1995: 452.

Személye Körüli Minisztérium értesítette a Belügyminisztériumot, az pedig kitüntetett. A nemesi cím birtokosa ezután felkereste a Király Személye Körüli Minisztérium segédhivatalát, ahol bemutatta a heraldika szabályai szerint elkészített címertervezet három példányát és jelezte maga választotta előnevét.

A kész címeres levelet a Király Személye Körüli Miniszter ellenjegyezte. A megszabott díjak befizetése után – amely általában 2-24 ezer korona között mozgott, de köztisztviselők és katonatisztek pénzügyminiszteri engedéllyel díjmentességet is nyerhettek – kiadták a címeres okiratot, annak másolatát pedig bevezették a Királyi Könyvekbe.¹⁹⁶

A rangemeléshez szükséges erények időről időre változtak. A 16-17. század fegyverrel szerzett érdemeit az 1741. évi pozsonyi diéta után felváltották polgári erények: postamesterek, városi tanácsosok, ügyvédek, orvosok, professzorok kerültek az új elitbe. A gazdasági és politikai viszonyok stabilizálása után megnőtt a tudás- és gazdasági súly értéke. 1758-tól már bizonyos végzettségek megszerzése – mint a bécsi jogi doktorátus – után is járt címeradomány.¹⁹⁷ A 19. század elejének nemesítései már egyértelműen a szorgalom, a szaktudás és a kitartó munkavégzés elismerései voltak.¹⁹⁸

A dualizmus korában 161 tudós (orvos, tanár és művész), 403 hivatalnok és bíró, 565 katona, valamint a gazdasági élet 645 szereplője (nagybirtokos, nagykereskedő, bankár, gyáros és jogász) kapott nemesi címet. A rangemelteket 36 %-a a gazdaság- és jog területéről, 31 %-a a hadseregtől, 21 %-a a hivatali adminisztrációból érkezett.¹⁹⁹ Az állam tehát jelentősen hozzájárult saját lojális elitjének megerősítéséhez.

A vizsgált időszakban a nemesség politikai súlya fokozatosan csökkent, ezzel együtt presztízse is halványult.²⁰⁰ 1900-ig 21, 1900-1910 között 35, ezután pedig már évente átlagosan már 83 rangemelés történt. A nemesi oklevelek száma 1904-1909 között átlagosan

¹⁹⁶ Gerő 1940-1941: 470.

¹⁹⁷ Ezt kvalifikációs nemességnek is nevezték. – Tóth 2015: 81.

¹⁹⁸ A vizsgált két járásban 1800 és 1867 között csak három rangemelés történt. *Szerelem Antal* a 12. nádori huszárezred tisztje 1829. június 26-án kapott nemességet (Királyi Könyvek 65. 553-557). A kecskeméti kötődésű, később Tiszaigar határában megtelepedő *bálhelyi Bánó János* dunai sószállító és mázsamester 1836. május 13-án (Királyi Könyvek, 66. 388-390) nyert kiváltságot. *Hollner Alajos* alezredes 1838. szeptember 30-án (Királyi Könyvek 66. 739-741.) vált nemes emberré. A rangemelések alacsony számának oka, hogy a térség agrárjellegű, ezért hiányoztak azok a lehetőségek, amelyek egy kimagasló teljesítmény elérését segítették volna.

¹⁹⁹ Ballabás 2013: 37., Kövér 1998: 95.

²⁰⁰ Erre vonatkozó modern szakirodalom nem áll a rendelkezésünkre, megállapításainkban Hanns Jäger Sunstenua hivatkozott tanulmányára támaszkodtunk.

40-50, míg 1911-1914 között 60-80. Az első világháború utolsó két évében több mint száz rangemelés történt.²⁰¹

A Monarchiának a politikai krízishelyzetekben és a katonai válságok idején volt a legnagyobb szüksége a lojális elitre. A Szabadelvű Párt 1905. évi választási bukása egy elhúzódó belpolitikai válságot eredményezett. A feszültséggel terhelt időszakot záró 1910. évben 96 nemesi oklevelet adtak ki. Az első világháború utolsó két évében összesen 305 rangemelés történt.

A politikai és katonai krízisekhez képes mérsékeltebb volt a nemzeti ünnepsorozatokhoz köthető nemesítés. A millenniumi esztendőben 53 személy, míg Rákóczi újratemetésének évében 48 személy kapott nemeslevelet. E két esztendő rangemelései magasabbak az előző évek átlagához képest, de nem tömegesek. A nemesítések dinamikája azt mutatja, hogy ezeknek az eseményeknek a hatására az egyén múlttudata erősödött, a nemesség presztízse nőtt, de az uralkodó (állami hatalom) már nem feltétlenül látta meg a viszonyosság lehetőségét a rangemelésben.

Ebben az időszakban 350 címmegerősítés történt. Enyhe növekedés 1896-ban és 1906-ban tapasztalható. A kérelmek száma 1901-ig évente tíz alatt maradt, s 1910-1918 között sem nőtt drasztikusan.²⁰² A Monarchia felbomlásáig a nemesítés élő gyakorlata és a nemesség társadalmi súlya miatt az igazolásnak nem volt nagy jelentősége.

IV. 1. Az új nemesség

Új nemeseknek tekintjük azokat, akik a rendiség felbomlása és a monarchia megszűnése között kaptak nemesi oklevelet, előnevet és címert. A disszertációban csak a megye két járását érintő rangemeléseket, a rangemelteket életútját és érdemeit vizsgáljuk meg részletesen.

A tiszafüredi- és a hevesi járáshoz összesen hat rangemelés köthető. 1880-ban kapott nemességet *Hartl Ede* (1822-1895), aki az 1876. évi gátszakadásos árvíz idején részt vett a

²⁰¹ Hanns Jäger – Sunstenu 2002., Halmos Károly 1995., Ballabás 2013. – A korszak nemesítéseinek és igazolásainak forrásanyaga: Gerő József 1938: A M. Kir. Belügyminiszter által igazolt nemesek 1867-1937. Budapest. Gerő József 1940: A Királyi Könyvek. Az 1867–1918-ig adományozott nemességek jegyzéke. Budapest. Statisztikai összegzése: Hanns Jäger – Sunstenu 2002: Az 1700 és 1918 közti magyarországi nemesítések társadalomtörténeti statisztikája. In: Kövér György (szerk.): Magyarország társadalomtörténete I. A reformkortól az első világháborúig. Budapest. A témában ez idáig nem készült olyan adatbázis, mely átfogó elemzésre alkalmas lenne.

²⁰² Az adatok Hanns Jäger-Sunstenu IV. táblázatának f és g sorainak összevetésével készült. A tanulmány nem tartalmaz módszertani útmutatót, ezért az f oszlopot az új nemesi címek kiadásának, a g oszlopot az új nemesi és a megerősítő oklevelek együttes számának tekintettük. – Hanns Jäger-Sunstenu 2002: 15-16.

tiszahalászi és sarudi emberek mentésében.²⁰³ *Bischitz Dávid* (1911-1897) a közügyek gyakorlásáért és jótékony adományaiért 1895-ben kapott oklevelet.²⁰⁴ 1896-ban emelték rangra *Graefl Károly* (1814-1896) kiváló mezőgazdászt,²⁰⁵ és *dr. Kovács József* (1832-1897) sebészorvost.²⁰⁶ *Pajzs Gyula* (1854-1937) a közügyek gyakorlása miatt lett 1898-ban nemes,²⁰⁷ *Ötvös Imre* (1850-1921) katonatisztnak 1912-ben pedig tiszti szolgálatait ismerték el.²⁰⁸

Életvitelszerűen csak Graefl Károly élt a vizsgált térségben (Poroszló). Hartl Ede egri lakos volt, az árvíz idején a szatmári püspökség bérlőjeként tartózkodott a térségben (Sarud). A rácalmási Pajzs Gyulát és a budapesti Bischitz Dávidot birtokaik (Heves, Tarnaméra) kötötték Dél-Heveshez. Dr. Kovács József a fővárosban praktizált, vásárolt birtoka és kastélya (Erdőtelek) volt a megyében. Ötvös Imre időskorában tért vissza szülőfalujába (Átány), de karrierútja állomáshelyeihez kötődik.

A hat nemesített közül négy a gazdasági szektorból, egy a hadseregben, egy értelmiségi pályáján szerezte jövedelmét. A kitüntetettek közül hárman kapták előnevüket Heves megyei birtokukról (erdőtelki Kovács, poroszlói Graefl, hevesi Bischitz). Szülőfaluja nevét egy ember viselte (átányi Ötvös). Megyén kívüli birtokuk után ketten választottak előnevet (nyárádi Hartl, rácalmási Pajzs). Heves megyéhez kötődő mecenatúrát hárman gyakoroltak: Hartl Ede Egerben, Tiszahalászon, Bischitz Dávid Hevesen, Graefl Károly Poroszlón. A vizsgált személyek közül ketten álltak egymással rokoni kapcsolatban: Pajzs (Pick) Gyula és Bischitz Dávid nagybirtokos-nagyfőkészek.²⁰⁹

A hat személyben csupán annyi a közös, hogy karrierútjuk részben vagy egészben kötődik a megyéhez.

IV. 1. 1. A karrierút első állomása: a tanulás

A tanulás a társadalmi mobilizáció egyik legnagyobb lehetősége. Tekintsük most át, hogy a vizsgált történelmi szereplők életét miként befolyásolta iskoláztatásuk.

²⁰³ Királyi könyvek 68. 354-357.

²⁰⁴ Királyi könyvek 69. 705-708.

²⁰⁵ Királyi könyvek 70. 613-616.

²⁰⁶ Királyi könyvek 69. 808-809.

²⁰⁷ Királyi könyvek 70. 332.

²⁰⁸ Királyi könyvek 72. 877-878.

²⁰⁹ Pajzs Gyula neje, Bischitz Annának a szülei Bischitz Dávid és Fischer Johanna.

Graefl Károly szülei, Graefl József és Lakner Anna annak a pesti vállalkozó szellemű polgárságnak voltak a tagjai, akiket a modern nagypolgárság rendi kötöttségektől még nem mentes előfutárainak tekintenek. A Lakner család kertészetből, a Graefl család kereskedeleméből élt. A házaspár mindkét fiát taníttatta: idősebb fiuk ügyvéd, a fiatalabb mérnök lett. Graefl Károly Bécsben tanult építészetet, majd a bécsi politechnikum tanársegédje lett. Fiatal korában hosszabb időt töltött külföldön, ennek eredménye lett sikeres, de meg nem valósult börtönterve. A neoabszolútizmus éveitől hivatását már nem gyakorolta, bátyjával gazdálkodott.²¹⁰

Dr. Kovács József apja dunaföldvári gazdatiszt volt. A fiatal Kovács elemi iskolát Dunaföldváron, a középiskolát a piaristáknál Kalocsán és Pesten végezte. Orvosi tanulmányait a pesti egyetemen kezdte, a doktori fokozatot 1858-ban Bécsben szerezte. Ezután hosszabb tanulmányutat tett Nyugat-Európa sebészeti klinikáin. A sebészdoktori szigorlat után műtönövendék lett, 1862-ben magántanári vizsgát tett. Tanársegédi kinevezésekor kitört a porosz-osztrák háború. Kovács doktor bevonult és a katonai kórház sebészeti osztályát vezette. Hazatérése után a Szent Rókus Kórház nőgyógyászati osztályán dolgozott. 1868-ban, 36 évesen helyettes tanárként átvette a Sebészeti Kóroda vezetését. 1870-ben avatták a gyakorlati sebészet rendes tanárává. 1874-ben a Magyar Királyi Tudományegyetem rektorának választották.²¹¹

Pajzs (korábban Pick) Gyula zsidó kereskedő családban született. Hat évet tanult Párizsban a Sorbonne egyetemen jogot. Ügyvédként nyarait olasz- és német gazdaságokban töltötte, ahol megismerkedett a hazaitól sokkal fejlettebb agráriummal. Ügyvédként megbízást kapott egy mezőgazdasági üzem felszámolására. A munka során megtapasztalta a mezőgazdaságban rejlő lehetőségeket. Visszatért Párizsba és beiratkozott a Sorbonne mezőgazdasági szakára. Ezt követően újra a külföldi barátok birtokain gyarapította tudását.²¹² Az ozorai földbérletet már szakmai tudással és gyakorlattal kezdte el.

Az utókor emlékeztében Hartl Ede építőmesterként él. *„Ácsmesterséget tanult, és mivel igen ügyes rajzoló volt, további képzés végett Svájcba utazott, hol Zürichben építőmesteri képesítést nyert. Mint építési rajzoló több évig alkalmazták a baseli kanton építészeti hivatalában. Ezen hivatal főnökének volt egy lánya, akivel Eduárd félig-meddig jegyben járt. Eduárd azzal a szándékkal utazott haza Temesvárra, hogy örökösödési ügyeit*

²¹⁰ Lásd: Poroszlói Graefl Károly: a dinasztiaalapító nagybirtokos c. biográfiát.

²¹¹ Szuromi 2015: 80-81.

²¹² Szalai Árpád és Ili: Emlékezzünk régi rácalmásiakra.

<http://racalmasiemlekek.blogspot.com/2015/02/800x600-normal-0-21-false-false-false.html>. Letöltve: 2022. január 10.

rendezvén visszatér Baselba megházasodni. Ebből a tervből azonban nem lett semmi, valószínűleg azért, mivel időközben odahaza megismerte Poldrugáts Aloiziát.”²¹³ Hartl Edét foglalkoztathatták építési rajzolóként, mivel 1873-ban rajzeszközöket ajándékozott az egri ciszterciék gimnáziumának. Bizonyítványt azonban nem kapott, mivel legfiatalabb lányának, Etelkának a születési anyakönyvébe 1864-ben azt jegyezték be, hogy az apa ácsmester.

Bischitz Dávid nagyapja rabbi volt, apja és rokonai Sárbogárdon valamint Dunaföldváron gabona- és gyapjúraktárakat működtettek. Bischitz iskolai végzettségét nem ismerjük, mielőtt Ozorán földet bérelt gabonakereskedő volt.

Az átányi parasztcsaládban született Ötvös Imrét műmolnárként sorozták be a hadseregbe. A gépesített malmokat működtető műmolnár mesterséghez elegendő volt az elemi iskola, igaz némi technikai érzékre szükség volt. Talán az ingerszegény családi és a paraszti környezet is oka volt annak, hogy a német nyelvet sosem beszélte jól. Az országnak csak azokat a tájait ismerte, ahol szolgált. A társasági életet nem kedvelte, bizonyára hiányos műveltsége miatt.²¹⁴

A tanulás, mint a társadalmi mobilitás lehetősége Ötvös Imre és Bischitz Dávid kivételével négy rangemelt életét kedvezően befolyásolta.

Az iskoláztatáshoz kötődő társadalmi mobilitás dr. Kovács József karrierútjában a legszembetűnőbb. Apja megélhetése még a polgárság alsó, a birtokos nemességtől függő csoportjához kötődött. Egy gazdatiszt életét erősen meghatározta az agrárium és a vidék. Ebben a fiatal Kovács gyermekkorá aligha különbözött Ötvösétől. Kovács apja viszont nem a mezőgazdaságból élő fizikai munkások kollektívumához, hanem az értelmiség szűk részéhez tartozott. Ez lényeges különbség volt a két életpálya korai szakaszában.

A Bischitz és Pajzs családok a 19. században kereskedelemről éltek. Az agráriumhoz kötődő tudás a családban elsajátított ismeret volt. A tanulásból eredő különbségek a közéleti szerepvállalásban mutathatók ki: Pajzs Gyula aktív tagja volt Fejér megye közéletnek, Bischitz Dávid társasági kapcsolatait művelt feleségére, Fischer Johannára bízta.

A Hartl és Graefl család rendi polgárként felemelkedését szorgalmának, kötelességtudásának és teljesítményének köszönhette. Mobilizációjuk lehetősége a tanulás és jó minőségű munka volt.²¹⁵ Az iskoláztatást és tudatos pályaválasztást tehát a karrierút első állomásának tekinthetjük.

²¹³ A dédunoka, dr. Hibay György feljegyzése. Cst. Hibay Éva tulajdonában.

²¹⁴ Lásd: Átányi Ötvös Imre: a katona, aki nem járt háborúban c. biográfiát.

²¹⁵ Bácskai 2006: 29.

IV. 1. 2. A karrierút második állomása: a vagyonosodás

A tanulással szerzett tudás és széleskörű ismeret alapja volt a társasági életnek és feltétele a sikeres üzleti kapcsolatoknak. A gazdasági változások felismeréséhez ugyanis bizony fokú műveltség, tudás kellett.

A 19. század közepétől a mezőgazdaság modernizálódott. A gépek vásárlásának lehetősége kiszélesedett, a gépesítettség fokozta a hatékonyságot. Agráriumhoz kötődő ismeretnek már nem az évszázados gyakorlatot tekintették, hanem a szaktudást. A professzionalizáció idején a felsőfokú mezőgazdasági végzettséget a nemesek is elismerték.

A század közepén a gabonakonjunktúra jelentős haszonnal kecsegtetett. A földbérlet vagy a saját tulajdonú földbirtok a vagyonosodás egyik lehetősége volt. Bérelni, vásárolni nem volt nehéz: a tőkeerős polgár bérelhetett hitbizományt, nagybirtokot, de még az értelmiség is hozzájuthatott egy-egy darab földhöz. Kialakult a zömében polgári eredetű bérlők csoportja.²¹⁶

A hat rangra emelt közül öten földtulajdonosok voltak, négyen földbérletből gazdagodtak meg.

Hartl Ede vasútépítéssel szerezte alaptőkéjét. Egy beruházás elszámolásakor találkozott Bécsben Hám János püspökkel, akinek biztatására bérbe vette a szatmári püspökség hídvégi uradalmát. Hartlnak nem voltak mezőgazdasági ismeretei, s ez a korai időszakban sok problémát okozott számára. Csak egy évtized után, a bérlőtársak személycseréjével és perekkel tudta stabilizálni helyzetét.²¹⁷ A bérlet végül jövedelmező lett, igaz, ehhez az kellett, hogy Hartl Ede Temesvárról Tiszanánára költözzön, s a gazdaságot személyesen irányítsa. Új bérlőtársában, Bibel Jánosban is megbízhatott, hiszen ismeretségük még a vasútépítések időszakából származott.

Graefl Károly és bátyja, József nem rendelkeztek jelentősebb tőkével, amikor bérbe vették a Kállay családtól az 5000 kat. holdas bashalmi birtokot. A bérlet körülményei tisztázatlanok. A szolid vagyonnal rendelkező Graefl testvérek bizonytalán Kállay pénzből szerelték fel gazdaságot, úri lakot építettek, gépeket és gőzmalmot vásároltak.²¹⁸ Ha valóban ez történt, akkor Graefl József és Károly ügyesen megforgatták Kállay pénzét, s egy számukra is nyereséges gazdaságot teremtettek.²¹⁹

²¹⁶ Gunst 1998:168.

²¹⁷ Lásd: Nyárádi Hartl Ede: a nemes lelkű polgár c. fejezet.

²¹⁸ Lásd: Poroszlói Graefl Károly: a dinasztiaalapító nagybirtokos c. fejezet.

²¹⁹ Á. Varga 2002: 444.

Bischitz Dávid kezdeti tőkéje gyapjú- és gabonakereskedelemből származott. 1861-ben rokonával, Salamonnal, továbbá a Strasser, a König és a Lányi családokkal együtt bérbe vette az Eszterházyak 47 ezer holdas ozorai uradalmát. A Bischitz család már ekkor is olyan tőkeerős bérlőknek számított, hogy feleségeiknek nem kellett anyagi garanciát adni, holott ez a korban bevett szokás volt. A négy, majd nyolc részre osztott bérlőtársaság 1886-ig közösen gazdálkodott. Bischitz ezután saját földet vásárolt a hevesi Sárgapusztán. Ez a befektetés kezdetben nem kecsegtetett nyereséggel, mivel a talaj homokos volt. A század végén azonban a filoxéra Bischitz kezére játszott: az új szőlőfajok telepítésére a homokos talaj kiváló volt.²²⁰

Pajzs Gyula ügyvédként látta meg a földbérletben rejlő lehetőséget. Birtoka szomszédos volt Bischitzkével. Így ismerte meg nejét, Bischitz Dávid és Fischer Johanna lányát, Annát. A fiatal lánnyal apja jelentős hozományt adott, de ettől sokkal nagyobb jelentősége volt azoknak a gazdasági kapcsolatoknak, melyet a házassággal Pajzs nyert. Bischitzék támogatásával immár üzletággá fejlesztette a csődbe ment birtokok felvásárlását.

Kovács doktor orvosi fizetéséből és tiszteletdíjaiból vásárolta meg az erdőtelki kastélyt és a hozzá tartozó birtokot. A Butler javak a 19. század közepén Butler Júlia Bora családjának tulajdonában voltak. *Laczkovics János* (1834-1902) költekező életet élt, ezért 1876-ban eladta feleségének, *Podhorányi Apollóniának* az erdőtelki ingóságokat és ingatlanokat: a kastélyt bútorokkal, élőállatokat, szemestakarmányt, cséplőgépet és a teljes dohánykészletet. „*Laczkovics a pusztahanyi és erdőtelki ingatlanoktól és a részletezett tartozékokat 131,600 forint vételáron vált meg, ebből törlesztve egyúttal az azokat terhelő, összesen 128,800 forint adósságot.*”²²¹ A földeket *Podhorányi Apollónia* 1877-ben évi 8000 forintért bérbe adta a zsidó származású Keller Bernátnak. A bérleti díjból ő is hiteleket fizetett.²²² A Laczkovicsok épp úgy kölcsönből éltek, mint a hevesi Soldosok. A következmény is hasonló lett. Blau Jakab és Deutsch Móricz G. pert kezdeményezett a Laczkovicsok ellen. Deutsch 1876-ban „*zálogjogi bekebelezéssel*” még a kastélyt is meg akarta szerezni. Ekkor vásárolta meg a birtokot dr. Kovács József. A vétel ideje nem ismert, de 1887-ben már az orvos gazdálkodott a földeken.²²³

²²⁰ A Bischitz család a 18. század közepén vándorolt be cseh-morva területről. Első ismert tagjuk egy rabbi. A rabbi két unokája, Dávid 1852-ben, Salamon 1861-ben kapott Pest városától iparendélyt. Ekkor még gabonával és terményekkel kereskedek. A család később két ágra vált, Sárbogárdon és Dunaföldvár környékén hatalmas gabona- és gyapjúraktárakat tartottak fenn.– Lásd: Vincze László: Egy dunántúli tőkés nagybérlet gazdálkodása I-II. Agrártörténeti szemle 1982/1-2: 149-183. és Agrártörténeti szemle 1983/1-2: 239-290.

²²¹ MNL BFL VII.168. 1876. 0550.

²²² MNL BFL VII.168. 1877. 0532.

²²³ A Hevesi Földhivatal 1945 előtt keletkezett iratanyaga egy tűzvészben elégett, így az adásvétel ideje nem ismert.

Az öt földtulajdonosból csak a Graefl testvérek vagyonát alapozta meg a földbérlés. Hartl Ede vasútépítési vállalkozóként, Pajzs Gyula ügyvédként, Bischitz Dávid gabonakereskedéssel gyűjtött tőkét a földbérléshez. Kovács doktor nem bérelt földet, a vásárlást orvosi jövedelmet tette lehetővé. A négy bérlő jelentősen gyarapította vagyonát a bérlési időszakban. Nyereségüket saját birtokba fektették.

A saját tulajdonú birtok a rangemelés időszakában nyert jelentőséget az egyén életében. Hartl Ede nemesi oklevelének kiállítása évében vásárolta meg Majtényi Ádámtól a mezőnyárádi földeket. Bischitz és Pajzs a hevesi homokhátságon lett birtokos. Pajzs hevesi érdekeltségeit apósa segítette. A Heves, Boconád és Tarnaméra határában elterülő 2800 magyar holdat ezért nevezték „zsidóhasításnak.”²²⁴

Graefl Károly jövedelmét a bérlési időszak után az agrárium adta, így őt professzionális gazdálkodónak tekinthetjük. A földvásárlás nem presztízsét, hanem megélhetését szolgálta. Társadalmi rangjának további emelkedését viszont az agráriumban elért sikereinek köszönhette.

Kovács doktor az erdőtelkei birtokot befektetésnek tekinthette. Fővárosi praxisát soha nem adta fel, habár idős korában egyre több időt töltött vidéken.

A rangra emeltek közül öten saját földbirtokaik elhelyezkedése után választottak előnevet (nyárádi Hart, erdőtelki Kovács, hevesi Bischitz, poroszlói Graefl, rácalmási Pajzs). A nemesi cím és a saját birtok az egyén presztízsében tehát még mindig összefonódott.

Ötvös Imre nem gyűjtött vagyont és földet sem vásárolt. Nyugdíjazása után szülőföldjén vett házat, de lovait bérelt területen legeltette.²²⁵ Ő az életútjában nem látjuk nyomát a rangemelésre való tudatos törekvésnek, a nemesi címer esetében egy életút elismerése volt.

IV. 1. 3. A karrierút harmadik állomása: a mecénatúra

A mecénatúra a modernizáció előtt nem volt feltétele a rangemelésnek. Ezen a téren jelentős változás történt. A magas kitüntetés elnyeréséhez nemcsak személyes érdemekre, de társadalmi felelősségvállalásra is szükség volt. *„A régi, rendi társadalomnak az új, kapitalista, tőkés vagy polgárinak nevezett társadalomba való átalakulása a szociális gondoskodás hagyományos kereteit is átrendezte. A kapitalista vállalkozó maga is az*

²²⁴ Gy. Gömöri Ilona 2001: 360.

²²⁵ Lásd: Átányi Ötvös Imre: a katona, aki nem járt háborúban c. biográfia.

*átalakuló világ terméke, az új gazdasági környezethez alkalmazkodó üzleti szereplő. A sokféleségükben is közös azonban az, hogy az új gazdasági környezet szereplői ők, jellemzően városiak és vagyonosodnak. Éppen vagyoni erejükre és ebből származó társadalmi súlyukra alapozva lépnek a szociális gondoskodás területére, ahol a társadalmi változásokból következően új problémák és kezelendő kérdések is.*²²⁶

A mecenatúrát vizsgálva látható, hogy jól elkülönülnek a vidéki és a városi, a női és férfi szerepek. A sikeres életutat tehát a jó *párválasztás* is befolyásolta. A feleség nemcsak a családi kapcsolatrendszer alakította, hanem támogatta férjét a társadalmi eseményeken, a jótékony rendezvényeken, sőt önálló feladatokat is vállalhatott.

A hat családban három asszony mecenatúrája emelkedik ki: Bischitz Dávidné Fischer Johannáé (1827-1898), Hartl Edéné Poldrugach Lujzáé (1825-1906) és Pajzs Gyuláné Bischitz Annáé (1858-1941).

A Bischitz család korának híres filantróp házaspárja volt. Bischitzné Fischer Johanna karitatív munkája és szociális érzékenysége jelentősen hozzájárult férje rangemeléséhez. *„Itt a nő adott érdemes férjének nevet és fényt; viszont a férj volt az ki a boldog családi élettel módot nyújtott nevének, hogy az a boldogságot segítse megszerezni azoknak is, kiknél ez idegen. Bischitz Dávid magában is érdemes volt a királyi kegyre, egyéniségénél, szívjóságánál, hazafias és közhasznú tevékenységénél, de annál fogva is, hogy Magyarország szegényei egyik, talán legtöbb irgalmat gyakorló őrangyalának gondtalan életet biztosíthatott, hogy szíve impulzusainak követését lehetővé tette. Hisz a nő magában véve, helyzeténél és jogállásánál fogva, több-kevesebb számjegy, melynek értékét csak az elébe kerülő pozitív értékjegy, a férj, adja meg.*²²⁷

Bischitzné a herendi porcelán gyáros Fischer Mór lánya volt. Huszonhárom évesen ment hozzá a tőle húsz évvel idősebb, özvegy Bischitz Dávidhoz. Hét gyermek születése után minden idejét a karitatív munkának szentelte: 1866-ban létrehozta a Dohány utcai zsinagóga főrabbiájával, Meisel Farkas Alajossal a Pesti Izraelita Nőegyletet, 1867-ben megalapította a zsidó leányárvaházat, 1870-ben népkonyhát szervezett. Húszezer forintos névtelen adománnyal segítette a Fővárosi Gyermekkert Egyletet, ami az elhagyott és rossz körülmények közt élő gyermekeket gondozta. Az otthon kialakítására felvett kölcsönt Bischitzné adományából fizették ki.

²²⁶ Kelement 2011: 57.

²²⁷ Szögyi 1895: 173.

Személyes ambíciójának köszönhetően kapcsolódott be Hirsch Móric báró a magyarországi nyomorenyhítési akcióba: 18 éven át 3,5 millió forintot juttatott a szegényeknek. A pénzt Bischitzné kezelte.

Az asszony rendszeresen látogatta a népkonyhákat, pincelakásokat, hajléktalan menhelyeket és nagy gondot fordított a tönkrement iparosok és kereskedők megsegítésére. Önkéntes betegápolóként is bizonyította áldozatkészségét: az 1877. évi boszniai háborúban sebesülteket ápolt. Ezért koronás arany érdemkereszttel és Natália rendjellel tüntették ki.

Hartl Edéné Poldrugách Lujza szintén jótékonykodott. Tagja volt az egri nőegyletnek, amely az árvaházat és a szegények dolgozóházát segítette. Rendszeresen küldött kisebb-nagyobb összeget az egri tűzoltó egyletnek is. Végrendeletében az irgalmas nénék kezelésében lévő egri kórházról, a szegények intézetéről, valamint két egri nőegyletről gondoskodott.

Pajzs Gyuláné Bischitz Anna 1909-ben megalapította a VII. kerületi külső közjótékonyági egyesületet.²²⁸ Társadalmi szerepvállalása anyja hatására kezdődött: az özvegy Bischitzné lánya rácalmási otthonába költözött. A fiatalasszony ezután kapcsolódott be a közügyekbe. Mindketten támogatták a rácalmási Szegényház és a Kórház létrehozását, valamint a Rácalmási Nőegylet megalakulását. A szegényházat és kórházat Pajzs Gyula látta el mezőgazdasági és kertészeti termékekkel.

Graefl Károlyné Schmidt Sarolta önálló társadalmi szerepet nem vállalt. Adományai – melyekkel a poroszlói katolikus közösséget és templomot segítette – a család mecenatúrájának része volt. A községi eseményeket, gyűjtéseket a családtagok nagyjából azonos összeggel támogatták és személyenként adták.

A nagyobb adományok megszervezése a férfiak feladata volt. A korszakban kiemelten figyeltek a magánkezdeményezéssel megvalósult népiskolákra, kisdédóvókra. Három család összesen négy iskolát alapított és két óvoda építéséhez járult hozzá. A Graefl család anyagi támogatásával épült fel a kétútközi és a rábolypusztai külterületi iskola. Bischitz Dávid a sárgapusztai iskola építését vállalta. Hartl Ede az újjáépített Tiszahalász iskoláját segítette.²²⁹ A Graefl és a Bischitz család Poroszlón, illetve Hevesen egy-egy kisdédóvó megépítésére adott telket.

²²⁸ Budapesti Hírlap, 1909. június 8. 8.

²²⁹ Bischitz Dávid Sárgapusztán „*mintaszerű pusztai iskolát rendezett be alkalmazottai gyermekei számára, melyről többször elismeréssel emlékeztek meg a közoktatásügyi kormány vezetői.*” Az ötven gyermek tanítására alkalmas iskola egy 1000 koronás alapítványt is kapott. Vállalta az okleveles tanító évi 300 forintos bérének, lakásának és tűzifájának kifizetését is. Hevesnek egy óvoda építésére alkalmas 940 négyszögöles telket adott, ezzel hálálta meg, hogy előnevüket a községről kapták. – Fővárosi Lapok 1895. október 8. 2502.

Az idős Kovács József Erdőtelken nem végzett karitatív munkát, de nevelt fia igen. Kegyura lett a templomnak, melynek 1903. évi felújításakor a renoválásra alakult bizottság elnöke lett. A harangok és az orgona pótlására 1921-ben 2000, 1924-ben 3,2 millió koronát biztosított. Tíz évvel később a templomtorony javításakor ő kötött szerződést a vállalkozóval.²³⁰

A mecenatúra irányai eltérőek voltak vidéken és városon. A városi lakossága elvárta a vagyonos asszonyok társadalmi szerepvállalását, a szociális ügyek támogatását. A vidéki közösségekben az asszonyok inkább a család képviselőjeként adakoztak, döntően a hitéletet és az egyesületi munkát (olvasókör, tűzoltóegylet) támogatták.

Ötvös Imre adományairól nincs ismeretünk. Nem nősült meg, családja sem volt.

Az asszonyok társadalmi szerepvállalásukkal tehát segíthették férjük karrierútját. Jótékonyági alapítványok, egyesületek elnökeiként, bálanyaként, mecénásként a jó feleség emelte férje és családja tekintélyét, építette kapcsolataikat.

IV. 1. 4. A karrierút negyedik állomása: a kapcsolatrendszer

A mecenatúra gyakorlása hatékonyabb volt, ha ezt a rangemelést kérő családjával együtt gyakorolta. A női és férfi szerepek elkülönülése miatt a házasságban élők jobban tudtak reagálni a társadalmi elvárásokra. A családalapítás ezért fontos volt a rangemelésig vezető karrierút alakításában. A kizárólagos nemesi rokonságnak viszont csak akkor volt jelentősége, ha a történelmi személy dinasztiaalapításra törekedett.

Klasszikus példája ennek Graefl Károly életútja. A földbirtokos poroszlói megtelepedése időszakában lányának, Gabriellának egy iglói bányászatban érdekelt családból választott férjet. Az esküvő pompás külsőségei ekkor még a birtokos família rangját fejezték ki. A tekintély növekedésével Graefl Károly többi gyermekét nemesi családokba házasította: Sarolta 1879-ben Teleki Sándorhoz, Mariann 1892-ben Borhy Györgyhöz ment férjhez. Graefl Jenő 1882-ben Horthy Paulát, Graefl Andor 1895-ben Szirmay Szerénát vette feleségül.

Hartl Ede attitűdjében nem volt jelentősége a nemességnek. Társadalmi kapcsolatai épp úgy a vállalkozó nagypolgársághoz és a polgári értelmiséghez kötődtek, mint rokonsága. Családi stratégiája rangemelése után sem változott. A nemességszerzők végrendeletükben

²³⁰ EÉL. Erdőtelek pleb. ir. rsz. 936. 1903-1914. irsz. 3915./1904., EÉL. Erdőtelek pleb. ir. 1924-1934. irsz. 4058./1932.

sem törekedtek arra, hogy vagyonukat egyben tartsák. A földbirtokot eladatták, a javakat egyelő arányban osztották szét a gyermekek között. Hartl Ede nem akart nemesi attitűddel bíró dinasztiaát alapítani, fontosabb volt számára a tudással és szorgalommal megalapozott életút.

Ötvös Imre és dr. Kovács József nem alapítottak családot. Kovácsnak viszont volt egy örökbe fogadott fia, testvérének gyermeke. Vagyonát ifj. Kovács József orvosdoktor örökölte. „*Megrongálódott egészségem visszaszerzése érdekében hosszabb útra indulok, baleset érhet, következőleg rendelkezem: örökösöm, kire minden ingó- és ingatlanomat hagyom, úgy Budapesten, Erdőtélken és bárhol, Kovács József kisöcsém, János fivérem fia, kit 9 hónapos korától nőmmel neveltünk, s ki iránt szülői szeretettel viselkedünk.*”²³¹

Az idős orvos rangemelésékor gondoskodott arról, hogy nevelt fia legálisan használhassa előnevét és címerét. Ehhez a nemesség törvényes átruházása kellett. „*Személyem körüli magyar miniszterem előterjesztése folytán dr. Kovács József miniszteri tanácsosnak, a budapesti egyetem nyilvános rendes tanárának a magyar nemességet az erdőtélki előnévvel adományozom és ezen nemességet és előnevet nevezett fivére Kovács János budapesti törvényes lakosnak, valamint törvényes utódainak díjmentesen kegyelemből átruházom.*”²³²

Az orvosdoktor rangját 1897-től testvére és testvérének gyermeke, az örökbe fogadott Kovács József is viselte. Ezzel lehetőség nyílt egy nemesi dinasztia kialakulására.

A két zsidó birtokos família családi stratégiája eltérő volt. A házassági kapcsolatokat a gazdasági kapcsolatokat pecsételték meg. Pajzs apósával, Bischitz Dáviddal egy időben vásárolt Heves környékén földeket, később Bischitz itteni érdekeltségeit Pajzs Gyulának adta el.²³³

A tudatosan alakított kapcsolatrendszer a család stratégiáját szolgálta. Amennyiben ez a nemességhez tartozás volt, úgy a házasságkötésekben ez prioritást élvezett. Azokban az esetekben, ahol a nemességszerző attitűdje polgári volt, ott a vállalkozói- és értelmiségi kapcsolatokra került a hangsúly. A vagyon növelésének lehetőség nem játszott lényeges

²³¹ HU BFL VII.7.d 1897. 075. – A végrendeletet Kovács doktor 1897. július 25-én írta.

²³² Királyi könyvek, 70. kötet 98.

²³³ A Heves és Tarnaméra között elterülő földek felvásárlása családi vállalkozás volt. A volt Almássy birtokot Bischitz és Schossberger Henrik (1831-1899) egyenlő arányban vette meg. Bischitz később továbbadta tulajdonát vejének, Pajzsnek. Bischitz egyik menyje Schossberger Eugenia volt. A három zsidó nagytőkés családot szoros rokoni szálak kötötték össze, nem véletlen, hogy nemesítésüket is nagyjából egy időben kérték: a Pajzs családot 1898-ban, a Bischitz családot 1895-ben nemesítették, a Schlossberger család 1890-ben kapott bárói rangot. Bischitzék 1900 után, Pajzsék 1910 után csökkentették le hevesi érdekeltségeik számát. – Gy. Gömöri 2001: 239-240.

szerepet a házasságkötéskor, hiszen a rangemelésért kérvényező maguk is vagyonos emberek voltak.

IV. 1. 5. A karrierút csúcsa: a rangemelés

A rangemelés, mint láttuk, nem volt előzmények nélküli. Az egyéni érdemek mellett társadalmi felelősségvállalásra, bőkezű mecenatúra is szükség volt. Ezeket az érdemeket rendszerint már a rangemelés előtt elismerték.

Hartl Ede rangemelése előtt két évvel, 1878-ban kapta meg a Ferenc-József rend lovagkeresztjét „*közhasznú és emberbaráti működése elismeréseként.*”²³⁴

Kovács doktort többször is kitüntették. 1876-ban gyógyászati erőfeszítése miatt a Lipót-rend kiskeresztjét kapta. 1891-ben miniszteri tanácsosi címmel, 1894-ben a katonaeorvosok sebész kiképzése körül szerzett érdemeiért a Ferencz József-rend közép-keresztjével jutalmazták.²³⁵ Az utóbbit két év múlva követte a rangemelés.

Ötvös Imre 1912. május 14-én kapott vezérőrnagyi rangot, az év végén pedig magyar nemességet.

Bischitz Dávid feleségének, Fischer Johannának köszönhette címerét. Az asszonyt 1877-ben Ferenc József koronás arany érdemkeresztrel, a szerb király a Natália-rendjellel tüntette ki. Bischitznének 1889-ben márvány mellszobrot állítottak a fővárosi Gyermekkert Egyesület épületében.

Graefl Károly életéből hiányoztak a nagy állami kitüntetések, viszont állatállományát többször is díjazták megyei, vagy országos versenyeken.

A rangemelés tehát nem volt előzmények nélküli, hiszen annak feltétele egy kiemelkedő szakmai életút volt. A nemesítés több évtizedig tartó karrierút vége volt, melynek során szakmailag és emberileg is bizonyítani kellett a kiválóságot.

A nemesítettek rangjukat temetkezésük körülményeivel is hangsúlyozni. Bischitz Dávid a Fiumei úti temetőbe egy mauzóleumot terveztetett, amely az ókori egyiptomi naoszokra emlékeztet. Az 1906-ban keresztény hitre tért Pajzs Rácalmáson egy oszlopsorral körülvett sírboltba temetkezett, az emlékhely oldalaira a Bibliából és Prohászka Ottokár püspöktől származó idézeteket íratott. Graefl Károlyt a poroszlói római katolikus templom

²³⁴ Eger, 1878. május 9. 149.

²³⁵ Szuromi 2015: 78.

kriptájába temették, amit a család a templom kegyuraként használt. A Hartl família tagjai egy sírkertben nyugszanak az egri Gróber temetőben.

IV. 1. 6. Az értékrend szerepe

A rangemelés legtöbbször a rangra emelt akaratának a beteljesülése volt. Ehhez egy tudatosan felépített karrierút vezetett, melynek tanúi és cselekvő résztvevői voltak a családtagok. A családban elsajátított értékrend ezért a későbbi nemzedékek életében is meghatározta a nemességhez való viszonyt.

A Graefl család első generációjának minden tagja megfelelt a Graefl Károly által kialakított értékrendnek. Kapcsolatrendszerükben, reprezentációjukban a nemesi magatartásminták domináltak. Az idősebb fiú mezőgazdásznak, a fiatalabb jogásznak tanult, s mindketten tagjai voltak az országos törvényhozásnak. Jenő a poroszlói tornyos kastélyban élt, Andor szecessziós kastélyt építtetett a kétútközi gazdaságban.²³⁶

A Hartl család Egerben az Alexy házban lakott. Özvegy Hartlné végrendeltesben eladattatta a belvárosi épületet. Gyermekeik mindennapjait a későbbiekben is polgári lakókörnyezet, kapcsolatrendszer és foglalkozás jellemezte.

Kovács doktor nevelt fia az erdőtelki kastélyt életvitelszerűen használta, köré sétakertet telepített. A községben eleget tett a társadalmi elvárásoknak és mecenatúrát gyakorolt.

Ifj. Pajzs Gyula gazdasági nehézségek miatt 1927-ben eladta apja javait és a rácalmási birtokon bérlőként dolgozott tovább. Az állattenyésztésben és vetőmagtermesztésben így is sikereket ért el. Attitűdjében azonban nyoma sem volt a nemesi magatartásmintáknak.

A nemesi életmód folytatását a családban látott, tapasztalt magatartásminták erősen befolyásolták. Az utódok döntésére azonban hatottak a társadalmi, gazdasági és politikai fordulatok is, amelyek akár az értékrend váltásához is vezethettek.

A nemesi értékrend tehát nem törvényszerűen gyökeresedett meg az utódok esetében. Ahol azonban ez bekövetkezett, ott a harmadik generációnál már attitűddé erősödött, tehát tartós magatartásformává vált.

Az itt bemutatott karrier utak elemzését csak a két vizsgált járás rangemeltjeinél végeztük el. A későbbiekben további életútvizsgálatok szükségesek ahhoz, hogy a karrierút állomásainak tendenciáit és összefüggéseit megerősítsük.

²³⁶ Lásd: Poroszlói Graefl Károly: a dinasztiaalapító nagybirtokos c. biográfiát.

IV. 2. A társadalmilag elfogadott nemesek

A régi és új nemesek legális közösségét kiegészítették azok, akik nemesi múltjukat már nem tudták hitelt érdemlően igazolni, de a társadalom mégis nemesként tekintett rájuk. Ezt a csoportot szociológiailag elfogadott nemesnek, vagy rátermettségi elitnek nevezik.²³⁷ A szakirodalom a bizonytalan eredetű, de társadalmilag elfogadott nemeseket a igazolatlan (dubiózus), vélt (pretensus) vagy kétes nemesként (suspectus nobilis) tartja számon.²³⁸ A népnyelvben is többféle változat élt: kocanemes, lappangó nemes, álnemes.²³⁹ Véleményünk szerint a társadalmilag elfogadott nemesség a leginkább helytálló megnevezés, ezért a következőkben ezt a fogalmat használjuk.

A kétes nemesség kialakulása a 16-17. században már tömeges. A modernizáció kori kétes nemesek nagy száma a hódoltság időszakában gyökerezik, ezért ezt az időszakot is szükséges röviden áttekinteni.

IV. 2. 1. Kétesek a modernizáció előtt

A rendi társadalomban a nemesség szabadságot és a felemelkedés lehetőségét adta. A nemesi címer ezért érték volt. A kiváltságlevél megszerzése ezért könnyen törvénytelen ségekhez is vezetett.

A 17. században gyakori volt a kiváltságlevél-vásárlás. A fiúágon kihalt családok jövedelem reményében áruba bocsátották okmányaikat. Előfordult, hogy a zálogba adott nemeslevelet a család később nem tudta kiváltani, így az jogtalan birtokosánál maradt. A katonák hadizsákmányként is raboltak nemeslevelet, melyet később vagy megtartottak, vagy áruba bocsátottak. A 17-18. század fordulóján virágzott a nemesi oklevéllel való kereskedés.²⁴⁰

A hadiállapotok jelentős iratvesztést okoztak. A nemes családok leszármazását, rokoni kapcsolatait, osztályos egyezségeit, pereit többnyire csak a szóbeliség őrizte meg.

Az írásbeliség fejletlenségének egyik következménye volt a vezetéknév változása. A katonáskodó ember ragadványnevet kaphatott vitéztársaiktól, s ezek idővel felváltották az eredeti családnevet. Ezekben az esetekben még vérszerinti leszármazás esetén is nehéz volt

²³⁷ Vajay 1987: 14.

²³⁸ Az igazolás alatt álló nemesek a legitimatoriusok. Pl.: 1845. Tarnaörs, Makó család – MNL HML IV-1/f.

²³⁹ Kósa 2001: 35.

²⁴⁰ Tóth 1991: 47.

bizonyítani a nemesi őssel való kapcsolatot. A szóbeliség újabb problémája a manipulatív emlékezet. „Az emberi emlékezet ajándékokkal, fenyegetéssel, ígérettel befolyásolható. Nagy volt a csábítás: armálist szerezni, hamis tanúkkal megállapodni, a megyei hatóságokat megajándékozni, és így máris sikerül a 18. században (...) a társadalmi felemelkedés.”²⁴¹

Az anyakönyvek hiánya és a szóbeliség hagyománya is vezethetett törvénysértéshez. A címeresek a 17. században gyakran házasodtak jobbágycsaládból. A nemes apától, de jobbágy anyától született gyermek jogosan viselte a nemességet. A nemes anyától és jobbágy apától született utódok viszont csak agilisek voltak.²⁴²

A kétes nemesség kialakulásának utolsó hulláma a 17-18. század fordulójára tehető. A végvárrendszer körül harcoló katona-szabados rétegből sokan igyekeztek kiváltságlevélhez jutni, hogy ne süllyedjenek jobbágysorba.

A kétes nemesség kialakulása összefüggött az idegen eredetű nemzetségek megtelepedésével is.²⁴³ A honosítás összege tetemes volt, ezért azok, akik nem tudták, vagy nem akarták ezt megfizetni, hallgatólagos módon lettek nemesek. Előjogaik nem lettek, de rangjukat így is biztosították.

A visszaélések megakadályozására már 1630-ban törvény született.²⁴⁴ A nemesség elismeréséhez legalább három tanácsos, vagy a vármegye ajánlása kellett. Az idegenek csak honosítás után használhatták a címerüket. A bizonytalan eredetű családok száma ennek ellenére nem csökkent, ezért 1688-tól a kétesek addig nem pereskedhettek és birtokot sem szerezhettek, amíg nemességüket nem igazolták.

A társadalmi rend helyreállításának első lépéseként a nemesek a 18. század első harmadában már igyekeztek magukat megkülönböztetni a jobbagyoktól. Kimagaslóan sokan kérték ebben az időszakban a kurialisták és a címeresek közül igazolásukat, így különülve el a szabad elemektől.

A 18. században többször is megkísérelték összeírni a kiváltságosakat. A királyi udvar 1715-1720 között országos adóösszeírást rendelt el, hogy kiszűrjék a jogtalan címerhasználókat, akiket így adófizetésre tudtak kötelezni.

²⁴¹ Tóth 1991: 48.

²⁴² Kósa 2001: 33.

²⁴³ Lásd: Ballabás 2013.

²⁴⁴ Ez volt az 1630. évi XXXX. tc., ami a „nemesítésnek, meg a czimeres levelek fölkérésének és adományozásának a módjáról” szólt.

Három törvényt is hoztak 1723-ban az adóalanyok számának növelésére. Garantálták a főpapok, mágnások és nemesek jogbiztonságát, de a címereseket „vármegyéjük házi szükségletei szerinti” adózásra kötelezték.²⁴⁵

A XLVI. törvény már büntetéssel szankcionálta az „álorczás személyeket.” *„Mivel a törvényes családoknak nagy jogsérelmet szoktak okozni azzal, hogy némely, többnyire bizonytalan eredetű, álorczás személyek, nemes és nagyobb családoknak neveit is felveszik, sőt nem rettegnek attól, hogy innen-onnan összeszerzett levelekkel őket illető örökösödést mutassanak ki, s hogy olykor a törvényes birtokosokat perekkel támadják meg. (...) Az ilyen személyek szándékosan mások álorczát veszik magokra, s magokat testvéreikül kiadni s hazudni, vagy magoknak, másképpen is, tudva, költött név és személyiség alatt csalárdul közelebbi vagy távolabbi örökösödést vagy előjogot tulajdonítani merészelnének. (...) Az ilyenek, saját személyükre nézve azoknak, kiket megsértettek, jobbágyi alárendeltséggel örökös szolgaságába kerüljenek: fiaikat pedig, kik nem önmaguktól, hanem szüleik álorczájának nyomdokait követvén, tudva és vakmerően, a felvett névben és személyiségben megmaradnak, tehát már nem mások tetteiben forognak, ha birtokosok, a hamis levelek készítőire s használóira kiszabott büntetésben, ha pedig semmijük sincs, a szolgaság említett büntetésében marasztalják el.”*²⁴⁶

III. Károly 1723. április 10-én rendelte el az országban élő nemesek számbavételét (generalis investigatio nobilium).²⁴⁷ Az investigatio lebonyolítása a vármegye feladata lett. A nemességvizsgáló bizottság tagjait (deputatio) a vármegye jelölte ki. A bizottságban helyet kapott az alispán, a királyi tábla ülnökei, a szolgabíró, az esküdt, a jegyző vagy a vicanótárius, a vicefiskális és a káptalan egy-egy tagja. Az eljárásokat jegyzőkönyvben (protocollum) rögzítették. A tanúvallomásokot a szolgabírák, vagy alszolgabírák jelenlétében vették fel. A tanúknak előre összeállított kérdések (commissio) alapján kellett felelni.

A nemesség bizonyításához többféle dokumentumot lehetett használni. A legtöbb esetben hiányzott a birtokadományt igazoló okmány, ezért elfogadtak peres vagy osztályos egyezségről szóló iratot is. A nemességet nyert őstől történő leszármazást kiváltság-, vagy adománylevéllel, annak átíratával, a nemességet igazoló hiteles okirattal, a megye által kiadott

²⁴⁵ Ezer év törvényei. 1723. évi V. tc., VI. tc. – net.jogtar.hu.

²⁴⁶ Ezer év törvényei. 1723. XLVI. tc. – net.jogtar.hu.

²⁴⁷ Az első vizsgálat három évig tartott. Egy kiküldött bizottság előtt minden nemesnek igazolni kellett származását. A bizottság a címeres nemeslevelet vagy az egyik ős nemességigazolói bizonyítványát fogadta el. Az igazolónak ismernie kellett leszármazását, s bizonyítani kellett a nemesi jogok állandó és huzamos gyakorlását. Az igazolási eljárások nagy száma, az adminisztráció felkészületlensége és a belső migráció miatt az eredmény kétes volt. 1732-ben újabb vizsgálatot rendeltek el, de ez sem hozott sikert. Az eljárást harmadjára is megismételték, ez volt az 1754/55-es investigatio. – Illésy 1902: 2-3.

hiteles nemesi bizonyítvánnyal, anyakönyvi bejegyzésekkel, hiteles tanúvallomásokkal lehetett bizonyítani. Anyakönyvi feljegyzések és családi irattárak hiányában egy jobbágy vallomása is perdöntő lehetett. Bizonyító erejű volt az armalisták által lakott telek státusza és a család vagyoni helyzete. Mivel nemesi fundusra már ritkán lehetett bizonyítékot találni, így egy címeres levél is adómentessé tehető a telket, amit így nemesi teleknek tekintettek. A régi gyakorlatra (usus) is gyakran történt hivatkozás.

Amennyiben nem sikerült bizonyítani a leszármazást vagy a 60 évig tartó folyamatos joggyakorlatot, akkor lehetőség volt az eljárás megismétlésére. Az eljárás alatt álló személyek állítólagos nemesként kerültek a jegyzőkönyvekbe.

Az igazolt nemesség tényét a vármegye a Helytartótanácsához küldte. Az irat ezután az udvari kancellárián keresztül az uralkodóhoz került, aki „Resolutio approbatoria” formulával válaszolt. Ekkortól igazoltnak tekintették a nemes.

Az álnemesség csökkentését szolgálta Mária Terézia 1765. május 30-án kiadott rendelete, amelyben a kétes címeres levelek lefoglalására adott utasítást.

1774. április 15-én jelent meg a nemességigazoló perek lefolytatásáról (processus legitimatorius) szóló rendelet, ami felváltotta az eddigi igazolási eljárásokat.²⁴⁸

A kétségtelen nemesek számszerűsítését 1750-ben Erdélyben is elvégezték.²⁴⁹ 1770-után az Erdélyben élő magyar nemesek közül csak azok élhettek mentességgel, akik a különválás előtt élt királyoktól nyertek címet. 1786-tól mindenki, aki törvényes magyar királytól nyert kiváltságlevelet, erdélyi nemesnek számított.²⁵⁰

A polgárosodással a származás egyre inkább jelentőségét veszítette. „Az elbitangolt nemes embereknek és azok nemtelen szolgáltnak” peres ügyeiről 1833-ban Tarnóczy Kázmér úgy vélekedett, hogy nem létezik kétes nemes, mert valaki vagy nemtelen, vagy gyakorolja a

²⁴⁸ A per során megkövetelték az eredeti okmányok bemutatását. A Magyar Királyi Helytartótanácsban 1783-ban jött létre egy osztály, amelynek feladata a vitás nemesi ügyek felülvizsgálata volt.

²⁴⁹ Az összeíróknak sok gondot okoztak az Erdély társadalmi sajátosságaiból adódó jelenségek. Gyakran nem volt egyértelmű, hogy egy birtokos családból származó özvegy, akinek férje jobbágyorsból lett armalista, birtokosnak vagy armalistának tekintendő-e. Az egyházi nemeseknek, kincstári és városi tisztviselőknek és azoknak a libertinusoknak, aki jobbágyos-nemeslány felesége révén több jobbágytelekkel bírtak, a besorolásuk ugyancsak gondot okozott. A megye vagy szék által nemesítettek száma sokkal jelentősebb volt, mint a királyi Magyarországon. A más megyékből a székekbe költözött, de ott soha ki nem hirdetett nemesek állapota is bizonytalanságot okozott. Erdélyben ezért a következő gyakorlat alakult ki: ha egy beköltözött, igazolatlan nemes adómentességét addig senki sem vonta kétségbe, azt változatlanul hagyták. Azok viszont, akik korábban adóztak, nem kerültek be a nemesi összeírásba. – Trócsányi 1957: 281.

²⁵⁰ Vajay 1987: 32,

nemességét, s akkor nemes. Utóbbi pedig mindaddig annak tekintendő, míg az ellenkezője be nem bizonyosodik.²⁵¹

A vármegyékben őrzött Protocollumok alapján kiadott igazolások a 19. század első felében megakadályozták a kétes nemesség számának további növekedését.²⁵²

Kevés kutatás történt a Habsburg birodalmat jellemző belső migráció során érkezett idegen nemesek társadalmi betagozódásáról. A Magyar Királyság területén a 18. század második felében megtelepedett egy „vállalkozó nemesi réteg”.²⁵³ Előfordult, hogy a nemes ember a nagy európai hadjáratok alatt érkeztek hazánkba. Amennyiben honosításuk elmaradt, így a múltat csak az emlékezet őrizte. Az idegen eredetet a leszármazottak később elismerték, de a rendiség alatt viselt társadalmi státuszukhoz a modernizáció időszakában már gyakran aranykormítosz társult.

IV. 2. 2. Igazolatlanok a modernizáció korában

A nemesi múlt társadalmi elfogadottsága nem a modernizáció időszakának jelensége. A 19. század második felében már senkit sem büntettek azért, ha magáról azt állította, hogy ősei a nemesek, legfeljebb jogtalan és félrevezető címerhasználatért 100 forint pénzbírságot szabtak ki rá.²⁵⁴ Az egyéni érdemek hangsúlyozása és a múlt reprezentálása segítette a nemesi múlt társadalmi elfogadását. *„Az emlékezés a kommunikációban él és marad fenn. Az ember kizárólag arra emlékezik, amit a kommunikációban közvetít.”*²⁵⁵

Az általunk vizsgált életutak közül két esetben merült fel annak lehetősége, hogy a nemesi múlt nem valós.

Kékesy Dezső dédapja és nagyapja kertészeti illetve kereskedelmi tevékenységet folytatott a 18. század végén. A sziléziai család, ha valóban nemesként érkezett, kérhette volna honosítását. Ehhez pénzre és iratokra volt szükség.²⁵⁶ A kertészeti és kereskedelmi

²⁵¹ Kossuth 1949: 495.

²⁵² A kétes nemesség elleni küzdelem hazánkban mindvégig jogi keretek közt zajlott. Lengyelországban a 18. század végén erkölcsi hadjárat is indult a nagyszámú igazolatlan nemes ellen. Az úgynevezett Bugrisok könyve (Walerian Nekanda Trepka: Liber Chamorum) 2500 olyan nevet tartalmazott, akik jogtalanul vallották magukat nemesnek.

²⁵³ Vajay 1987: 30.

²⁵⁴ 1879. évi XL. törvény 45 §. – Ezer év törvényei. net.jogtar.hu

²⁵⁵ Halbwachs 1971: 328.

²⁵⁶ A család érkezésekor az 1741. évi XLI. tc. alapján 2000 arany volt a honosítási díj, emellett hitelt érdemlően bizonyítani kellett a kibocsátó országban elnyert érvényes nemesi cím meglétét. (Ballabás 2013: 29.) A legitim magyar nemesi társadalom a 18. századtól küzdött az ellen, hogy kétes eredetű nemesek a soraikba kerüljenek.

tevékenysége viszont arra utal, hogy a Kékesy ősök inkább a németajkú polgárság tagjai lehettek.

Kékesy Dezső emlékiratában vívódik is saját társadalmi helyzetének meghatározásával. Nem állítja azt, hogy a Heide néven érkező ősök nemesek voltak, de azt sem, hogy igen. *„Mivel lennék előttemek különb ember, ha beigazolhatnám, hogy egy 3-4 évszázados múltú családból származom? Jobban tisztelnétek akkor emlékemet? S ti mivel lennétek különbek? Ha tisztességes pályára léptek, kötelességeiteknek eleget tesztek, jó hazafiak lesztek, bizony a százados családja nélkül is tiszteletben részesültök. (...) Ám ha ez nem így történne, akkor bizony a családja sem segítene rajtatok.”*²⁵⁷ Ez egy mélyen gyökerező polgári gondolkodás, melynek kialakulásához legalább két-három nemzedékre szükséges.

Fiatalkoráról azt írta, hogy a katonaidő lejárta után „ismét polgár lett.” Az átélt múlt megfogalmazásakor fel sem merült benne, hogy ifjúságában a nemesi értékek szerepet játszottak. Apja névváltoztatásakor azonban elbizonytalanodott. *„Nem kért ő a névváltoztatásához soha engedélyt, hanem egyszerűen felvette ezt a nevet, s a kor felfogása szentesítette ezt. Ez volt a névkeresztesség. Nem törvény, hanem szokás által szentesített dolog nálunk, hogy csakis nemesek használják a név végén az „y” betűt. Atyám nemessége révén mindig „y”-t használt, így írta nevét nagybátyám is.”*²⁵⁸ Névmagyarosításuk nem szabályszerűen történt, s magyarázatra szorult az ipszilonos forma megjelenése is.²⁵⁹ Kékesy ezeket a sorokat a füredi lokális elit tagjaként írta. Családjára ekkor már nemesi famíliaként tekintettek.

Fia, Kékessy György sem járt utána soha családja múltjának. *„Sohasem vettem magamnak a fáradtságot, hogy utána járjak családunk eredetének, meg a nemesség különben is idejét múlt intézmény lett. (...) „Az eredeti Heide címer itt van nálunk. A címerben lévő álló oroslán és a felette lévő lovagi sisak arra vallanak, hogy német őseink bátorságért, vitézségért kaphatták a nemességet. (...) Azon a címeren csak ez áll: Die Familie Heide, de az*

Heves vármegyében 1707., 1724., 1725., 1727., 1728-1730, 1731-1732., 1733., 1736., 1754-1755. és az 1769. évben történtek nemességigazolási eljárások. A család egyik jegyzőkönyvben sem szerepel. – MNL HML IV-1/f.

²⁵⁷ Családi krónika 1906: 1.

²⁵⁸ Családi krónika 1964. 3. – Kékesy Dezső apja, János az anyakönyvek szerint még –i betűvel írta a nevét.

²⁵⁹ A származás igazolását nehezítette a reformkor névmagyarosítási hulláma. Korábban a nemes ember nem változtatott volna a nevéen, mivel ezzel elvesztette volna származása igazolásának lehetőségét. A névváltoztatást vagy írásmódváltozást királyi engedélyhez kötötték. A reformkorban tömegessé vált a nemzeti érzületből történő névmagyarosítás. A névváltoztatás önkényes gyakorlat volt, bár ehhez 1815-től a helytartóság, majd a belügyminisztérium engedélye kellett. A hivatalos névváltoztatást a „Századunk névváltoztatásai; helytartósági és miniszteri engedéllyel megváltoztatott nevek gyűjteménye 1800-1893.” c. kiadvány tartalmazza.

hogy ki adományozta és mikor, nincs rajta.”²⁶⁰ A címet az apa még nem ismerte, ezért nem tudni, hogy az mikor és hogyan került a tulajdonukba.²⁶¹

A gyöngyösi és tiszafüredi anyakönyvekben a családnév előtt nem fordul elő a nemes megnevezés. A családnév -sy, -ssy írásmódja is szabálytalanul változik.

Három évtized alatt a Kékesyekben meggyökeresedett a tudat, hogy múltjuk a nemességhez köti őket. Ennek alapja a bilkei Lipcsey családdal való rokonság és a lokális elittagság volt.

Némileg eltérő a Bobory család helyzete. Az általunk ismert első ős a 18. század végén ceglédi uradalmi kasznár volt. Nem kizárt, hogy Bobory János foglalkozása alapján a városlakó címeres nemesekhez tartozott. Bobory nemes lányt vett feleségül, tehát elképzelhető, hogy egykor rendelkeztek valamiféle kiváltsággal, amit oklevelekkel már nem tudtak igazolni. Életmódjukban, múlttudatukban ekkor már nem volt nyoma a kiváltságokhoz tartozásnak.

Változást hozott id. Bobory György huszártiszt és Graefl Gabriella házassága. A felesége és családja 1896-ban nemességet nyert. Ekkortól a Boboryak gyászjelentéseiben és irataiban is megjelent a *Szent-Tornyai előnév*.

A származás jelentősége a 20. század elején felértékelődött. Bobory lánya, Margit (1874-1941) borsodivánkai Prónay Endre (1863-1916) nagybirtokos felesége lett 1900-ban. Az anya húga, Graefl Mariann és férje Borhy György földbirtokos pedig 1903-ban előnevet kapott és megerősítették nemességüket is.²⁶² A huszártiszt családját a századfordulón rokoni kapcsolataik tehát már nemesi famíliákhoz kötötték.

Ifj. Bobory György (1883-1949) Kolozsvarott doktorált 1906-ban. Ebben az évben jelent meg Heves megye nemesi családjainak monográfiája, melyben nem tettek róluk említést.²⁶³ Négy évvel később a megyei monográfiába azonban bekerültek a Szent-Tornyai Boboryak, mint nemesek. Az adatközlő maga Bobory György gyöngyösi szolgabíró volt. Ezt a genealógus árulta el. „*György, a család utolsó fiasarja, gyöngyösi szolgabíró,*

²⁶⁰ Családi krónika 1936: 103., 105.

²⁶¹ A család tulajdonában lévő címeren ma a *Die Familie Heide* felirat olvasható. Ez a címer került be a Johannita rend magyar tagjait bemutató kötetbe. A családot itt Kékessy von der Heyde néven említik. – Vajay 1987: 510.

²⁶² Királyi Könyvek, 71. 205.

²⁶³ Orosz Ernő csak Nógrád megyei Boborokról tudott. A Gajda Boborok 1724-ben már sem származásukról, sem előnevük eredetéről nem rendelkeztek semmilyen ismerettel és a Kastor Boborok múltja is feledésbe merült. A Nagykürtösön élő Bobor Dániel, Pál és József 1837-ben nyertek Nógrád vármegyétől nemességet közbirtokosként. – Orosz 1906: 30

*államtudományi tudor.*²⁶⁴ Orosz azt írta, hogy a család szepességi birtokos nemes. A családfát három generációig vezette vissza. Bobory György 1949-ben írt emlékiratában ugyanezek az adatok szerepelnek.²⁶⁵ Az 1910-ben kiadott genealógia adatközlője tehát maga Bobory György volt, aki már nem emlékezett a család ceglédi gyökereire, így iglói eredetűnek mondta magát. Orosz ezt rögzítette.

Az 1906. évi genealógia megjelenésekor Bobory pályakezdő jogász volt. Négy év múlva gyöngyösi szolgabíró, a lokális elit tagja. Illett tehát neki is előkelő múlttal rendelkeznie. A levéltáros pedig a családi emlékezeten alapuló szóbeli közlés alapján beemelte őket a megye nemesei közé.

Bobory énképében a nemesi múltnak csak addig volt jelentősége, amíg az országos politikai elitben a nemességnek súlya volt. 1922 után már vitézi címét használta, a zsebórája tokján kialakított címerrajz helyét pedig üresen hagyta.²⁶⁶

A két család története egy ponton azonos. A 18. században mindketten mezővárosban, Gyöngyösön és Cegléden éltek. A mezővárosokat ebben az időben nagyarányú betelepedés jellemezte. Mindketten a mezővárosi alsópolgárság heterogén és sokszínű részéhez tartoztak, a *„jobbágyság és a polgárok közé szálltak.*²⁶⁷ Ezekben a viszonylag nyitott lokális társadalmakban a nemesi múlt korán jelentőségét veszítette.

A két család nem szerepel a 19. század genealógiai kiadványaiban. Életmódjukban, tudatukban ekkor a nemesi múlt nem játszik szerepet. A századfordulón mindkét család életében fordulat történt: házasságkötéseikkel kapcsolatot teremtettek a nemességgel. Ez pedig a múlttudat és az énkép megváltozásához vezetett.

A modernizáció korában az egyén kijelölhette saját helyét a társadalomban. Ha ezt jó stratégiával, reprezentációval és családi kapcsolatrendszerrel párosította, az aranykor mítosz idővel legalizálható volt.

IV. 3. Előnevet és igazolást kérők

A régi nemesek vizsgálata e korban már sokkal nehezebb, hiszen rendszerint csak akkor kerültek a figyelem fókuszába, ha előnevet, címert vagy nemességük igazolását kérik. A modernizáció időszakában rangra emeltekénél az előnév és a címeradomány a rangemelés

²⁶⁴ Orosz 1910: 656.

²⁶⁵ Fiamnak 1949: 2-6.

²⁶⁶ A zsebóra családi tulajdon.

²⁶⁷ Rác 1988: 91.

része volt. Az előnévre javaslatot az adományozott tett: ez rendszerint birtokának földrajzi helye volt.

A régi nemesek családok többsége – múltjuk bármennyire is régi, nevük patinás, politikai szerepük elvitathatatlan volt – mégsem rendelkezett előnévvel, vagy címerrel, az ugyanis nem volt a rendiség korában a rangemelés szükségszerű része. Előfordult, hogy jogszerző gyakorlattal a családnak mégis volt előneve, mely évszázadok alatt családnévvé vált. Találunk arra is példát, hogy a nemzetség több ágra szakadása után újabb és újabb előnevek alakultak ki, melyek az egyes ágak birtokaira, vagy megtelepedésük földrajzi helyére utaltak, ám ezek használata szokásjogon alapult.

A presztízs kellékeinek hiányában a régi nemesek kevesebbnek érezhették magukat. A korszakban ezért magas volt az előnévkérelmek száma. Az sem mellékes, hogy a névhasználat fejlődése, változása miatt a 19. század utolsó harmadában sok esetben szükségesé vált az előnevek rendezése, törvényesítése.

A Horthy korszakban az előnevet, vagy nemességük igazolását kérők száma tovább nőtt.²⁶⁸ 1933 után egy anyakönyvi rendelkezés értelmében ugyanis nemesi rangot, címet vagy előnevet már csak belügyminiszteri okirat alapján lehetett a személyi iratokba bejegyezni.²⁶⁹ Ezért azok, akiknek személyes életében, karrierjében, családi stratégiájában jelentősége volt a múltnak, erről igyekeztek törvényes igazolást nyerni.

IV. 3. 1. Nemesi ügyek 1918 előtt

A vizsgált területen magas a nemesi ügyek száma.²⁷⁰ Ez összefügg azzal, hogy a hódoltság peremvidékén a 16-17. században az országos átlagot meghaladó, időnként tömeges nemesítés történt. A címeresek társadalmi mobilitása sokkal gyorsabb és polarizáltabb volt, mint a birtokosoké. Egy részük az alsóbb fokú vármegyei közigazgatásban talált megélhetést, másik részük betagozódott a városi nemességbe, esetleg birtokostársaiknál vállalt

²⁶⁸ A 20. század első felében több szakirodalom segítette a nemesi címek viselőit és az igazolást kérőket. (lásd: Kempelen Béla 1907: A Nemesség. Útmutató az összes nemességi ügyekben. Ölyvedi Vad Imre 1907: Nemességi könyv. Gerő József 1938: A M. Kir. Belügyminiszter által igazolt nemesek 1867-1937. Ákosfalvi Szilágyi László 1943: Útmutatás a nemesség, előnév és címer igazolásához.) Az igazolások eljárásrendjét itt nem ismertetjük, mivel azok részletesen bekerültek ezekbe a kiadványokba. A Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok első kongresszusa 1936-ban részletesen foglalkozott a nemesség igazolási eljárásával, mert „*most is vannak nemességigazolók. Sokan, sőt többen, mint valaha.*” (Turul 1936/3-4: 90-96.) A kortünet oka a trianoni határokon túl maradt nemes családok magas száma és a kommün okozta trauma.

²⁶⁹ Lásd: 33.607/1933. BM. sz. rendelet.

²⁷⁰ MNL HML 404/a, illetve az MNL OL A/131.

birtokigazgatást. A kuriális nemeseket életmódjuk már nem sokban különböztette meg a kialakuló parasztságtól, de múltjuk tudata még sokáig formálta mentalitásukat.

A modernizáció időszakának gyakorlata volt, hogy azokat, akiknek a felmenői 1848 előtt a vármegye vagy az országos törvényhozás tagja volt, eleve nemes embernek tekintették, mivel tisztséget csak nemes ember viselhetett. *Csoma Zsigmond* 1881-ben kérte igazolását. Ősei, *Csoma Péter* és *Zsigmond* 1783-ban Heves megyében bemutatták zempléni oklevelüket, de a tiszti ügyész megakadályozta annak kihirdetést, mert a család még Abaúj megyében élt. *Csoma Zsigmond* 1811-ben Heves megye tiszti alügyésze lett. Iratok nem maradtak fenn, de *Hellebronth Mihály* levéltáros mégis nemesnek tekintette a családot, mivel a 19. század elején tagjai tisztviselők voltak.²⁷¹ Anyakönyvek hiányában ezért a kinevezésről szóló jegyzőkönyv másolatát küldték el a kérelmezőnek. Csomát végül fáji *Fáy Béla* ősfáján igazolták.

Dr. Gyulai Béla 1890-ben kérte az alispán segítségét, hogy őseiről ismereteket szerezzen. A Gyulai család több ágra vált, az anyakönyvek elvesztek. A kérelmező nem ismerte azokat a felmenőket sem, akik a megyében éltek. Gyulait úgy segítették családfája összeállításában, hogy megkapta az 1718-ban Gyöngyösön élt *Gyulay János* és neje, *Biczó Erzsébet* adatait.²⁷² *Gyulai Béla* eredményesen kutató, mert nemességét végül igazolták.²⁷³

Berzeviczy Egyed cs. és kir. kamarás, abaúji lakos 1900-ban kérte roffi *Borbély Júlia* nemességének igazolását. „*Bárczai Bárczay György és neje, roffi Borbély Júlia Heves megye ismert és tekintélyes birtokos nemes családjainak tagjai voltak, 1791-ben és 1793-ban nevük szerepelt a megyei nemesek listáján.*” Nemességüket ezzel bizonyítottnak tekintették.²⁷⁴ *Berzeviczynek* már csak a leszármazást kell igazolnia.

A kishivatalnokok karrierútjában is nagy jelentőséggel bírt, ha igazolni tudták nemesi múltjukat. *K. Nagy Mihály* budapesti postai és távirati szolga, akinek „*további léte és egzisztenciája függött ettől,*”²⁷⁵ szerette volna bizonyítani, hogy ő a tiszaroffi *Péntek* család tagja. *Péntek Ferenc* 1841-ben szerepelt a nemesi összeírásban. Anyja, *Péntek Katalin* ennek a *Péntek Ferencnek* a lánya volt. *K. Nagy Mihálynak* az eljáráshoz be kellett volna szerezni az anyakönyveket, de ehhez se pénze, se ideje, se kapcsolata nem volt. A távirati szolga így nem tudta nemességét bizonyítani.

²⁷¹ MNL HML 404/a/2/1280/1881.

²⁷² MNL HML IV-404/a18/11256/1890.

²⁷³ Gerő 1938: 144.

²⁷⁴ MNL HML 404/a/59/2318/1900.

²⁷⁵ MNL HML 404/a/68/5947/1901.

Borhy György gyöngyösi földbirtokos 1902-ben szóban közölte az alispánnal, hogy előnevet kér. Majzik Viktor ez alapján kerestette ki a levéltárossal a család iratait. A következő évben a földbirtokos borhi írásmóddal előnevet kapott.²⁷⁶

A nemesség a hadseregben szolgálók presztízsét is emelte. *Gáspárdy Béla* 1904-ben huszár önkéntesként adott megbízást az Egerben élő dr. Erlach Sándor köz- és váltóügyvédnek, hogy szerezze meg családja 1840-ben bemutatott nemeslevele hiteles másolatát. „*Katonai használat céljából záros határidő alatt igen sürgősen igazolnom kell fölöttes katonai hatóságom előtt nemességemet. Gáspárdy Géza törvényes fia, szintén nemes ember vagyok.*”²⁷⁷ Ez az igazolás évtizedek múlva is segítette Gáspárdy Béla kapcsolatrendszerét, aki a Széchenyi család rumi uradalmának tisztartója lett.²⁷⁸

Dr. Makay Béla a Vallás- és Közoktatási Minisztérium osztálytanácsosa szintén felmenői megyei tisztviselői múltjára hivatkozott. A kérelmező családfáját a dédapáig tudta visszavezetni. Makay János táblabíró 1791-ben mutatta be a Zemplén megyében kiadott nemeslevelét. Fiát, Makay Lajost 1810-ben vették fel a megyei nemesek jegyzékébe. Nejétől, Szabó Jozefától született a kérelmező apja. Ezt anyakönyvi bejegyzésekkel tudta igazolni. Makay még azt is kiderítette, hogy az 1810-ben kihirdetett ősi adományos-levelé előzménye az 1581-ben kiadott megújító nemeslevél volt. A família tehát Mohács előtt is nemes volt.²⁷⁹

A pusztatenki birtokos, *Papp Szász Lajos* 1910-ben kérte igazolását és azt, hogy a mádi előnevet hivatalosan használhassa. A származást az alispán elismerte, s eleget tett annak a kérésének is, hogy térjen ki a Papp Szászok érdemeire. „*Papp Szász Lajos pusztatenki földbirtokost egy emberöltő óta személyesen jól ismerem, és legmegnyugtatóbb lelkiismerettel állítom, hogy tiszteletreméltó, jellemes férfiú, ki a vármegyei közéleti tevékenységével sok kiváló érdemet szerzett, ezért kérelmének teljesítését a magam részéről a lehető legmélyebben pártolom.*”²⁸⁰ Papp Szász ettől az évtől hivatalosan használhatta mádi előnevét.²⁸¹

²⁷⁶ A Borhyak 1693-ban kaptak nemességét. Abaúj megyében kiadott nemeslevelüket 1802-ben mutatták be. Borhy Györgynek Gyöngyöstarjánban volt birtoka, de a mezőváros nevét nem vehette fel, így családnevét kettőzték meg. – MNL HML 404/a/73/4285/1902.

²⁷⁷ MNL HML IV-404/a/82/421/1904.

²⁷⁸ Gáspárdy Béla 1923-ban szerződött Széchenyi Péter rumi uradalmába. 1944 őszén Bobory György és Tömösváry János családjainak is menedéket adott a rumi birtokon, s lengyel menekülteket is bújtatott. – Gáspárdy A. – Gáspárdy L. 2009: 152-155.

²⁷⁹ MNL HML IV-404/a/111/20086/1907.

²⁸⁰ MNL HML 404/a/124/3084/1910.

²⁸¹ A család eredeti neve Szász, másképpen Mády. A gömöri ág a 17. században már a Pap nevet használta, a Mády családnév pedig fokozatosan előnévvé vált. Lásd: Mády Papp-Szász Tamás: az attitűd- és életmódváltó ügyvéd c. biográfia.

Hasonlóan bizonyították, hogy *fáji Fáy József* fáji Fáy László „*tekintélyes erdőtelki birtokos nemes unokája. A család a vármegye legősibb nemes családja.*”²⁸²

A dualizmus időszakában a nemesség bizonyításához elegendő volt, ha a kérelmező igazolta, hogy felmenője a rendi korszakban a megyei tisztikar vagy az országos törvényhozás tagja volt. Az alispán és a levéltáros ezen ügyek intézéséhez minden segítséget megadott, a családot erkölcsileg is kiválónak tekintette.

A nemesség igazolásához pénzre, időre és kapcsolatokra volt szükség. Az egykori címeres vagy kuriális nemesek leszármazottjai már nehezen tudtak ezeknek a feltételeknek eleget tenni.

Azok, akiket igazoltak, előnevet vagy címet nyertek, már semmivel sem érezhették magukat kevesebbnek, mint azok, akik rendelkeztek eme presztízskellékekkel. Ez az időszak a nemesi kollektívum egységes szimbólumrendszerének, szellemi kohéziójának kialakulási szakasza.

IV. 3. 2. Nemesi ügyek 1918 után

A helyzet megváltozott Horthy Miklós kinevezés után, mivel a kormányzó jogkörét a királyi hatalomhoz képest korlátozták, többek közt nemesi címet sem adományozhatott.²⁸³ Ezzel lezárult a rangemelések több évszázados hagyománya. Mivel az új nemesség kialakulására nem volt tovább lehetőség, ezért a nemesi társadalom kasztosodni kezdett. A múlt rangemelési gyakorlata hiányában nem volt folytatható.

E korszak nemesi kultusza hullámmozó. Habár az állami bürokrácia karrier útjaiban még nagy súllyal esett latba a származás, már láthatók arra utaló jelek is, hogy a nemesi múltnak már egyre inkább csak az egyéni énképében van szerepe. Ez történt a kuriális Besenyőtelken élt *Mlinkó családban* is. Mlinkó Albert, Béla, Márk és István 1922-ben ismertették el nemességüket. A kérelmezők apja Mlinkó Fauszt, anyjuk Szabó Magdolna volt.²⁸⁴ Két évvel később az egri özv. Mlinkó Béláné megbízást adott Heller József ügyvédnek, hogy fellebbezze meg a besenyőtelki Mlinkók nemességét – köztük volt férje igazolását –, mivel őt ez hátrányosan érinti. A beadványból kiderül, hogy az elhunyt oldalági és végrendeleti örökösei pert folytattak az özvegy ellen, akit úgy igyekeztek kisémmizni, hogy „*nemesi rendű feleségnek közszerzeményi vagyonhoz igénye nem lévén, nekem néhai Mlinkó Béla*

²⁸² MNL HML 404/a/154/487/1917.

²⁸³ Lásd: 1920. évi I. tc. 13. §. – Ezer év törvényei.

²⁸⁴ Gerő 1938: 252.

*hátrahagyott jelentékeny szerzett vagyonához közszerzeményi igényem nem lehet.*²⁸⁵ A vagyon nagysága jelentős lehetett. Az özvegy azzal érvelt, hogy férje soha nem említette neki, hogy családja egykor nemes volt, a kettőjük közti beszélgetésekben inkább az hangzott el, nem voltak nemesek. Sógora, Zsigmond igen büszke ember volt és „*sokat adott volna érte, ha a besenyőtelki templom szentelése (renoválása) előtt ki tudta volna sütni, sőt kereste is, kutatta is, de inkább arra jutott, hogy ő nem nemes. Fájjalta is eléggé.*”²⁸⁶

Mlinkóné nem ismerte jól a férje családját, mivel „*a fél Besenyőtelek Mlinkó, s mindenki Fauszt, Béla, Zsigmond vagy Albert. Ráadásul a faluban két, vérségileg teljesen elkülönülő Mlinkó él, a Dobsos gúnynevekről azt tartják, sosem voltak nemesek.*”²⁸⁷ Az özvegy azt is kifogásolta, hogy az igazolási eljárásban nem vezették le a származásukat, így akár tévedésen is alapulhat annak megállapítása.

Az ügyvéd kiderítette, hogy a Mlinkók nemességét, melyet egy egyszerű feljegyzés és nem királyi adománylevél vagy címeres levél bizonyít, Borsodban hirdették ki. Heves megye ezért nem volt jogosult az 1922. évi igazolásra.

Az özvegy fia, Mlinkó István miniszteri tanácsos 1930-ban mégis kérte, hogy ismerjék el nemességét.²⁸⁸ Erre azonban nem került sor, mivel „*nemessége már igazolva van.*”²⁸⁹ Elhalt apja után őt is nemes embernek tekintették. Az egervári és besenyőtelki előnevek viselésére vonatkozó kérelmét viszont elutasították, mert azt a család 1848 előtt nem használta.

Mlinkó Béláné 1922-ben a vagyonért harcolt. Számára férje nemesi múltja hátrányt jelentett. Az állami adminisztrációban dolgozó fiának, Mlinkó Istvánnak 1930-ban a nemesi származás már presztízskérdés volt. A különös eset jól mutatja, milyen mértékben erősödött fel a múlt jelentősége az állami tisztviselők körében. S arra is rávilágít, hogy a 20. századra a rokoni szálak már olyan mértékben feledésbe merültek, hogy községen belül sem ismerték az atyafiakat.

Hartl Ede unokája *Hartl Edit* 1922-ben a fővárosban kötött házasságot dr. Hibay Károly orvossal. Nyárádi előnevét sem ekkor, sem egy év múlva, fia születésekor nem tartotta fontosnak. Az asszony 1924-ben megözvegyült. Közös gyermekük, Hibay György ekkor 9 hónapos volt. Az özvegy úgy próbálta fia presztízst és társadalmi helyzetét biztosítani, hogy 1927-ben kérte, a gyermek születési anyakönyvébe jegyezzék be az anya nyárádi előnevét. Az

²⁸⁵ MNL HML IV-404/a/213/4032/1924.

²⁸⁶ Uo.

²⁸⁷ Uo.

²⁸⁸ MNL HML IV-404/a/268/7768/1930.

²⁸⁹ Uo.

alispán feltétele az 1880-ban kiadott Hartl nemeslevél bemutatása volt. Miután ez megtörtént, az anyakönyv szélére „*a gyermek anyjának nemesi előnevét igazoló 4836/1880 B.M. számú leiratának számát*” bejegyezték.²⁹⁰ Hartl Editnek mindaddig nem volt fontosnak családja múltja, amíg jelenükről a biztos egzisztenciával rendelkező férj gondoskodott. Hibay doktor halála után a Hartl család múltja felértékelődött.

Galambos Lajos tiszánánai asztalos 1928-ban igazoltatta nemességét.²⁹¹ A família Átányból származott, Galambos Lajos és neje, Csépany Katalin 1666-ban kapott címeres levelet. A család egyik ága Tiszánánára költözött, az utódok mesteremberekké lettek. Galambos Lajos azonban nem egyszerű asztalos volt, hanem ő volt a falu koporsókészítő asztalosa. A falu vagyonos és tekintélyes rétegéhez tartozott. Fiát, az 1919-ben született ifj. Galambos Lajost lelkészi pályára szánta.²⁹² Az asztalosnak a múlt igazolása a lokális társadalomban presztízsét, fiának karrierútját szolgálta.

Vratarics György 1933-ban kezdte meg családi iratainak keresését. A jogi végzettségű zongoraművész 1933-ban pályázott a kultuszminisztériumba segédfogalmazónak. Felvételével egy időben kezdeményezte az eljárást. A hivatal ekkor a tekintélyelvűség fellegvára volt. „*A fogalmazási kar, mely miniszterrel és államtitkárokkal, valamint más minisztériumokkal tárgyalva intézte a minisztériumba kerülő ügyeket, egyetemi képzettségű, rendszerint külföldet járt, részben vagyonos, régi vágású, nemesi származású és művelt urakból állott. Közöttük kötelező volt a tegezés, a fogalmazási kar a minisztert és államtitkárokat is visszategezte.*”²⁹³ Vrataricsnak, a VI. fizetési osztályú kezdő segédfogalmazónak jelentősen növelte volna presztízsét, ha előnevet használhat. Ezt kérelmében is jelezte. „*Jövőm megalapozása céljából nemességem és nemesi előnevem igazolása vált szükségessé.*”²⁹⁴ A családi iratanyag összegyűjtését nagybátyja, Szinay Béla segítette.²⁹⁵ „*Béla bácsival már a kinevezésem utáni hetekben összeültünk és*

²⁹⁰ Heves vármegye alispánjától 7919/1927. Eger, 1927. május 7. Cst.

²⁹¹ Gerő 1938: 129.

²⁹² Sgy.

²⁹³ Életem 1958-1965: 41.

²⁹⁴ MNL HML IV-404/a 313/5752/1933.

²⁹⁵ Szinay (1921-ig Szincsák) Béla (1880-1948.) altábornagy, 1928-1931 között a Ludovika Akadémia parancsnoka, 1931-1936 között a csendőrség felügyelője. Az igazolási eljárás idején annak a csendőri felső vezetésének volt a tagja, melynek 22 százaléka nemesi származású volt. (Szakály 2013: 33.) A Szincsák család nem volt Heves megyei eredetű, ezért történetükre nem térünk ki. Szinay Béla nehezen tudta igazolni rokoni kapcsolatát a zempléni Szincsákokkal. Vratarics maga is megemlítette emlékiratában, hogy „*Béla bácsi genealógiai kutatásairól kiröppenő első hír úgy szólt, hogy ők voltaképpen báró szini Csák család eltótosodott ágából származó kései utódok. Bizonyos, hogy Béla bácsinak rendkívüli erőfeszítéseibe került nevének megmagyarosítása, valamely nemesi családdal való kapcsolatának kimutatása előnév és címerigazolása. Erőfeszítései azonban végleges győzelmet hozott.*” (Életem 1958-1965: 45.) Szinaynak végül 1935-ben

*megszerkesztettük a régi magyar nemességemet, pápai előnevemet és címerhasználatomat bizonyító belügyminiszteri beadványt.*²⁹⁶

A kérelmezőnek dédapja, Vratarics Károly alszolgabíró volt, aki 1826. december 4-én kapott bizonyítványt nemességéről.²⁹⁷ *„Bizonyítom továbbá, hogy ezen Vratarics Károlynak és nejének, Zábráczy Klárának a fia, Ödön, aki Egerben 1827. november 30-án született és Besenyőn 1861. június 15-én kötött házasságot Egyed Emmával. Ezen házastársnak a fia Vratarics Gyula, aki Pusztavezekényen 1869. május 24-én született és Egerben 1899. október 17-én kötött házasságot Buzáth Annával. Ezen házastársnak a fia Vratarics György. Bizonyítom továbbá, hogy a család I. Lipót királytól 1667. november 19-én adományt kapott Pápán többek között egy kőházra, s hogy a család Heves vármegyében, mint pápai előnevet viselő nemes család volt ismert, több tagja nemesi tisztséget viselt. Végére bizonyítom, hogy dr. Pápai Vratarics György egri illetőségű jelenleg budapesti lakos, zeneművészeti főiskolai hallgató a fentiek szerint egyenes és törvényes leszármazottja vagyok Heves vármegye egyik birtokos nemes családjának a Pápai Vratarics családnak, tehát a nemesi címerhez és előnévhez való jogom kétségen felül áll.*²⁹⁸

A belügyminisztériumban nem találták elégnek a dédapáig visszavezetett családfát, s a segédfogalmazó azt sem bizonyította, hogy a Heves megyei Vratarics ág azonos a 17. században Pápán élt és nemességet nyert Vratarics családdal.

A következő két évben *„én az összes tanfelügyelőket mozgósítottam, hogy járjanak el a levéltárakban. Ajánlóleveleket szereztem egyházi levéltárakhoz, még Bécsbe is írtam. Béla bácsi személyesen utazott vidékre kutatni, némely helyre én is vele mentem. Gyűlt az anyag és folyt a kiértékelés. Nem siettünk az újabb beadvánnyal, előbb mindent tisztázni akartunk.*²⁹⁹ Szinay Béla támogatása nem volt önzetlen, mert ha az eljárás sikerrel zárul, úgy neje, Vratarics Johanna is használhatja a pápai előnevet.³⁰⁰

elismerték nemesi múltját. (Gerő 1938: 352.) Szinay Béla 1936-ban nyugdíjba került, ezért nemesi igazolása bizonyítvánnyal fiának, Szinay Andrásnak hivatásos katonatiszti karrierjét szolgálta.

²⁹⁶ Életem 1958-1965: 65.

²⁹⁷ Vratarics Károly testvére, Vratarics Lajos esküdt volt, nemességét 1926-ban hirdették ki. - MNL HML IV-404/a 313/5752/1933.

²⁹⁸ MNL HML IV-404/a 313/5752/1933.

²⁹⁹ Életem 1958-1965: 66.

³⁰⁰ A két rokon közt a kapcsolat ezt követően megszakadt. *„Az elismerés kiterjedt Klára nővéremre és Baba nénire (Szinay Béláné – A szerk.), a Vratarics név akkori viselőire. Érintkezésünk mind formálisabbá vált ezután, leszámítva a Béla bácsi és köztem meg-megújuló névnap és előléptetési gratulációkat, melyekről sosem feledkezett meg egyikünk sem.*” – Életem 1958-1965: 47.

A családfát 1934 és 1936 között teljes részletességgel összeállították, az később Vratarics emlékirat rész lett.³⁰¹ A Belügyminisztérium a 69.458/1937. számú rendeletével végül elfogadta a nemesi eredetet. Ekkortól Szinay Béla neje, Vratarics Johanna is használhatott előnevet.³⁰²

Graefl Károly (1895-1955) az új nemesség tagja volt. Nagyapja, Graefl Károly 1898-ban kapott címet és előnevet. A poroszlói földbirtokos 1935-ben mégis szükségét érezte nemessége igazolásának: nősülni készült. Neje, Haggemacher Oszkár budafoki és kőbányai sörgyáros lánya, Margit lett. A nemesség és az előnév igazolását a házassági anyakönyvbe is bejegyeztette, ezzel biztosították születendő gyermekeknek az előnév viseléséhez való jogot.³⁰³

Gachal-Eölvéd József – Röck Szilárd- és Képzőművészeti díjas poroszlói születésű festőművész – nemessége igazolását 1937-ben kérte. Őseinek címere nem volt, ezért azt is kért.³⁰⁴ A művész – akit 1889-ben még Gachal néven anyakönyveztek – apja kézi munkás volt.³⁰⁵ Gachal az Iparművészeti Főiskola után elvégezte a Képzőművészeti Akadémiát is, dolgozott a szolnoki és a nagybányai művésztelepeken. Kiállított a Műcsarnokban, a Nemzeti Szalonban. Zsáner és tájképei, portréi mindvégig realiztikus és naturalisztikus képet mutatva, témáit a paraszti életből merítette. „*Piktúrája épp úgy a magyar falu talajából nőtt ki, mint maga a művész. A dolgokat nevén nevező becsületes realizmusa, józan valóságérzete, a témák, hangulatok iránti naiv öröme s epikai hajlandósága csupa olyan vonás, melyek ezzel a földdel hozzák őt vonatkozásba. Keresi a típust emberben és tájban s a színeket, amint azok a népviselet tarkaságában, de mindig tónusba foglaltan jelennek meg.*”³⁰⁶

Nevének írását többször megváltoztatta. Eleinte Gachal, majd Eölvédi Gachal, Eölvéd Gachal, végül Eölvéd-Gachal alakban jegyezte képeit. Az Eölvédi névre eleinte előnévként tekintett, később ipszilonos formában „nemes előnévként” használta, végül kettős családnévvé változtatta. Gachal felismerte, ha rangot akar a művészársadalomban, akkor azt nem népies témájú képeivel, hanem családja nemesi múltjával érheti el.

³⁰¹ Uo. 6-21.

³⁰² Gerő 1938: 393.

³⁰³ A bejegyzés alapja a 44002/1935. számú BM. okirat volt. Házasságkötéskor arról is rendelkeztek, hogy születendő gyermekek az apa vallását követik, katolikus hitben nevelik őket. A Haggemacher család református volt. Cst.

³⁰⁴ Uo. 128.

³⁰⁵ MNL OL P 2257-193.-1. – Az Eölvéd, másképp Gachal nemzetség Szatmár megyei, de egyik águk 1693 körül megtelepedett Poroszlón. A 17. század elején Gacsályról Eölvédre költöztek, birtokaik neve tehát családnévvé vált. Önmagukat a Gutkeled nemzetségből származtatták.

³⁰⁶ Magyarország, 1933. január 22. 2.

A művésznak gyermeke nem született, ezért Szüts Ádám szakírót fogadta örökbe. Szüts 1943-ban belügyminiszteri engedéllyel felvette az Gachal Eölvédy nevet.³⁰⁷ A nemesség átruházására viszont már nem került sor.

A két világháború között a politikai-, a gazdasági- és kulturális életben is új elit született. Ezzel együtt „*még mindig a köztisztviselői, kiváltképp a miniszteriális pálya kínálta a legnagyobb esélyt a politikai elitbe kerülésre.*”³⁰⁸ Az állami adminisztrációban élt a legtovább a rendies karrierút lehetősége. A hivatali apparátus tagjai egyre romló életszínvonalukat és társadalmi súlyuk hanyatlását presztízsük fenntartásával kompenzálták. A korszak hivatalai így váltak a tekintélyelvűség, túlzó rang- és címhasználat fellegetváraivá.

³⁰⁷ MNL BFL - VII.163.a - 1943 – 0707.

³⁰⁸ Gyáni 1998: 209.

V. A NEMESÉK MENTALITÁSA

A következő nagy fejezetben a nemesség mentalitását vizsgáljuk meg. A mentalitás szemléletmód, világnézet, társadalmi tudat, műveltség, tudás és kultúrához való viszony. A társadalmi környezet formálja az egyén gondolkodásmódját, de a cselekvő egyén világlátása, önmagáról kialakított énképe is lehet környezete normáinak, értékeinek következménye. A mentalitásvizsgálat sokrétű kutatási lehetőséget kínál az ember és társadalom kapcsolatának megismeréséhez – írja Jacques Le Goff –, aki szerint a társadalmat modellezni egyes mentalitások és magatartások megértésén keresztül lehet. A mentalitástörténet „*a kollektív viselkedésekre helyezi a hangsúlyt, és a hétköznapi emberek gondolatainak legalább akkora jelentőséget tulajdonít, mint az elit meghatározott formák között kiművelt gondolkodásának.*”³⁰⁹

A társadalom megismerésének lehetőségeiről szóló diskurzusokban gyakran felmerül, hogy a mentalitásvizsgálat csak korlátozottan ad lehetőséget az emberi közösség megismerésére, mivel maga a mentalitás szó is nehezen meghatározható. A mentalitásvizsgálat szempontjai konstruált kategóriák, melyet a történész célja és látásmódja alakít. A disszertációban azokat az élet- és gondolkodásmódot befolyásoló jelenségeket emeljük ki, melyek várhatóan hozzájárulnak ahhoz, hogy megértsük a modernizáció korának nemesi társadalmát, annak működését, okait és folyamatát. A mentalitásnak elsősorban azokat az összetevőit vizsgáljuk, melyek hozzájárulhatnak a nemesi múlttudattal rendelkezők hálózatba szerveződéséhez.

V. 1. A múlt presztízse

A jogi értelemben vett rendek megszűnése nem szüntette meg egyszeriben a viselkedésszociológiai értelemben vett rendiséget.³¹⁰ A nemesi mentalitás a fokozatos átalakuló jogi környezetben továbbélt. Hétköznapi gyakorlat hiányában azonban felerősödött a felejtés, a nemesség presztízst biztosító korábbi szimbólumok jelentése átalakult, változott.

A rendi társadalomban a rangemelés bizonyító oklevél címer- és előnévadomány nélkül is teljes értékű volt. A modernizáció korában ezek a jelképek az énkép kifejezésének lehetőségei lettek.

³⁰⁹ Coch 2006: 476.

³¹⁰ Kövér 1998: 93.

V. 1. 1. Az előnév

A nemesi múltta leggyakrabban az előnévből (praedikatum) következtek, sőt a 19. század második felében sok esetben már „nemesi előnévként” tekintették rá, holott a rendi társadalomban az előnév nem volt a nemes család nevének a része.

A kiegyezés után az állampolgárnak család- és keresztnéve volt.³¹¹ Az előnév 1894-től az okmányokba is bejegyezhető lett. 1898 után a „nemes” szót akkor lehetett feltüntetni a családnév előtt, ha a felmenők korábban előnév nélküli nemesek voltak.³¹²

A nemesi társadalomban az előnév egyik legfontosabb presztízskellék volt. A modernizáció idejének rangra emeltjei minden esetben kaptak előnevet.³¹³ Az ősfoglalással birtokot szerzett nemzetségek nem adomány, hanem jogszerzés útján használtak előnevet. Bárczay Gusztáv hiába írta le, hogy az előnevek elterjedésének oka a múltban és a jelenben is az emberi hiúság, az előnév-kérelmek mégis tömegessé váltak.³¹⁴

A disszertációban vizsgált történelmi szereplők között ketten kértek törvényes előnevet: Borhy György (1858-1943) és Pap-Szász Lajos (1843-1928) földbirtokosok.³¹⁵

A Borhy család a 18-19. században Gyöngyös lokális elitjének hivatalt viselő tagja volt. A jogot végzett és felsőfokú mezőgazdász képzettséget szerzett *Borhy György* életútja több párhuzamot mutat apósáéval, Graefl Károlyéval. Munkásságát tisztelet övezte a vármegye köz-és gazdasági életében,³¹⁶ gyöngyöstarjáni és gyöngyösoroszi 2000 holdas gazdaságát nemzetközileg is elismerték.

³¹¹ Lásd: 1868. évi LIV. törvény 15. §. – Ezer év törvényei.

³¹² A rendeletet 1923-ban megerősítették, így az okiratokba az előnevet, vagy a nemes szót továbbra is bejegyezhetők.

³¹³ Az előnévadomány és rangemelés nem minden esetben együtt történt. Hartl Ede rangemelési eljárásában 1880. szeptember 22-én még nem szerepelt előnév. A nyárádi előnevet csak 1880. november 18-án jegyezték be. Ennek oka, hogy a rangemelés elindításakor a földvásárlás még folyamatban volt. A mezőnyáradi birtok novemberig a család tulajdonába került, így a második oklevélbe már előnevet is bejegyeztek.

³¹⁴ Az előnév Mohács előtt a több ágra szakadó családok megkülönböztetését szolgálta. A 16. századtól pedig azt jelezte, hogy viselője birtokos. Tömeges nemesítéskor előfordult, hogy a nemes embert lakóhelye szerint különböztették meg, s ezt a latin „de” szóval kapcsolták a keresztnévhez. Az előnév presztízst jelzi, hogy a 19. században a legtöbb címeres nemes is talált magának előnevet. – Bárczay 1897: 421.

³¹⁵ 1867 után a rangemelés előnévadománnyal történt. Az előnevet a kérelmező maga választotta ki, többnyire birtoka, vagy születése helyét után.

³¹⁶ Elnöke volt a Heves megyei Gazdasági Egyesületnek, a Tisza-Jobbparti Mezőgazdasági Kamarának, a Tisza-Jobbparti Erdészeti Egyesületnek, valamint a Gyöngyös-Visontai Bortermelők Szövetkezetének is. – Gazdacímtár 1935: 437.

Borhy vagyonosával együtt címeinek számát is növelte: 1894-ben császári és királyi asztalnoki méltóságot, 1899-ben udvari tanácsosi címet kapott, 1900-ban tagja lett a francia becsületrendnek.³¹⁷

A földbirtokos 1892-ben nősült. Felesége, Graefl Mariann családja 1896-ban nyert nemességet és előnevet. A Borhyaknak azonban nem volt előnevük. Borhy György 1903-ban kapta meg a Ferenc József rend tiszti keresztségét, s még ebben az évben előnevet is nyert.

Borhy életében a címeknek nagy jelentősége volt. Ezek az elismerések nem bírtak gazdasági haszonnal, de presztízst jelentősen növelték. Nem véletlen, hogy törvényes előnévéért is azután folyamodott, miután neje családja nemes lett. A földbirtokos kérelme beadásakor még csak „nemes Borhy György” volt, ellenben felesége poroszlói Graefl Mariann.

A gyöngyösi birtokos előnevét 1903-ban borhi formában határozták meg.³¹⁸ Gyöngyösi birtokosként a városnév nem válhatott előnévvé, ezért családnevét kettőzték meg.

Borhy később elnyerte a Jeruzsálemi Szent Sir Lovagrend csillagos középkeresztjét, 1927-től a Heves megyei törvényhatósági bizottság örökös tagja és felsőházi küldöttje volt, 1928-ban pedig a Máltai Lovagrend lovagjává avatták. A számos kitüntetés után társadalmi helyzetét kastélyépítéssel fejezte ki. 1926 és 1928 között építette fel a gyöngyöstarjáni Sósi réten vadászkastélyát. Ebben bizonyos szerepe volt annak is, hogy neje családjának megélhetését ekkor már a vadászturizmus biztosította.

Pap-Szász Lajos 1910-ben kérte előneve hivatalossá tételét. A mádi előnév korábban családnév volt: 1628-ban Szász alias Mády néven nyertek nemességet. Tiszaigaron Pap aliter Szász néven telepedtek meg a 18. század elején. A Széky birtok felosztása után váltak önálló birtokossá, ekkor nevük Papszászra változott, a Mády előnévvé lett.³¹⁹

Névváltozásaik alapja a szokásjog volt. Névhaszálatuk még a 19. században sem következetes: Papp-Szász, Pap-Szász, Pappszász alakban is előfordult családnevük.³²⁰

A 67 éves pusztatenki birtokos előnév kérelmével fia karrierútját kívánta segíteni. Papszász Tamást 1909-ben nevezték ki a Máramarosszigeti Református Jogakadémiára tanár-helyettesnek, a következő évben pedig a Nemzeti Munkapárt jelöltje lett.³²¹ A fiatal ügyvéd a századfordulón még mindig apai családjának identitásvonalát és rendi karrierútját követte.

³¹⁷ Magyar Országgyűlési Almanach 1931-1936: 425.

³¹⁸ Királyi Könyvek 71. kötet 262.

³¹⁹ A helyesírási szabályoknak megfelelően ekkortól az előnevet nagybetűvel írták.

³²⁰ Királyi Könyvek 72. kötet 209.

³²¹ Lásd: Mádi Papp-Szász Tamás: az attitűd- és életmódváltó ügyvéd c. biográfia.

A két előnévadomány időszakában társadalomtörténészek és nyelvészek részvételével széleskörű vita zajlott az előnevek írásmódjáról. 1905-ben a Magyar Tudományos Akadémia történelmi bizottsága az előnév nagybetűs írását tartotta helyesnek, mivel azt tulajdonnévnek tekintette. Erről belügyminiszteri rendelet is készült.

A nyelvészek közül nem mindenki értett egyet a történelmi bizottság tagjaival. Sándor Imre genealógus szerint az előnév egy tulajdonnévből alkotott melléknév, ezért azt kis kezdőbetűvel kell írni. A nagybetűs változat miatt az előnév kettős családnévvé válhat, s így elveszti eredeti funkcióját.³²²

A 20. század első felében az előnév nagybetűs írásmódja megmaradt. Egy 1933. évi Anyakönyvi utasítás lehetővé tette, hogy a nemességet és előnevet azok családneve előtt is feltüntessék, akik igazolni tudják, hogy az előnév királyi adomány volt, de erről maradt iratuk.³²³ A 33.607. számú belügyminiszteri rendelet ebben az évben megerősítette, hogy az előnevet nagybetűvel kell írni, mivel az a tulajdonnév része.

1940-től az előnevet ismét kisbetűvel írták,³²⁴ mivel a nagy kezdőbetű számos zavart okozott. Az előnév összeolvadt a családnévvvel, így kettős családnevek alakultak ki. Sokan gondolták úgy, hogy a két vagy három előnév még inkább nemesíti a családnevet, ezért megnőtt a nevek hossza.³²⁵

Az előnevek írása miatt újabb vita kezdődött. A gyakori családnévvvel rendelkezők ragaszkodtak az előnév nagybetűs írásához, mert az segítette megkülönböztetni a sok Kis, Nagy, Fekete és Kovács családot. A nemesi múlttudattal rendelkezők is kiálltak a nagybetűs előnév mellett, mert – érveltek –, az előnév a család neve, így identitásuk része.

A nyelvészek az előnévre helységnévből képzett melléknévként tekintettek. Érvelésüket meghallgatták, így az előnevet ismét kisbetűvel kellett írni.

A kis- és nagybetű körül zajló vita bizonyítja, hogy a jogalkotás követte a társadalom változását. A század első felében a nemesség politikai súlyát még őrizte, így rangjuk fenntartását törvényekkel is segítették. A korszak végére a nemesi társadalom feloldódása visszafordíthatatlan lett, ezért identitásuk ilyen módon történő megmaradását többé nem támogatták.

A korszak nemesi iratai követték az akadémia állásfoglalást. Az 1905 előtt keletkezett oklevelekbe a rangra emelt előneve kisbetűvel, ezt követően naggyal került. Az 1912-ben

³²² Genealógiai Füzetek 1905: 56.

³²³ Ezzel szemben a „de genere” nem volt bejegyezhető az anyakönyvbe.

³²⁴ Erről az 1940. évi 4507. számú elnöki rendelet döntött.

³²⁵ Magyarosan. 1943: 63-64.

rangra emelt *Átányi Ötvös Imre* előneve nagybetűs lett. Ebben az évben kapott bárói rangot *Alsó-Mátyásfalvi Mattyasovszky Mátyás* nyugállományú vezérőrnagy, Hartl Ede veje is. Előneveit szintén nagybetűvel írták. Ezzel együtt nejeinek, Nyárádi Hartl Vilmának az előneve is nagybetűs lett, holott az 1880. évi rangemelő oklevélben még kis kezdőbetűt használtak.³²⁶

Az előnév családnévvé is válhatott. Bischitz Dávid és gyermekei 1895-ben kaptak nemességet és előnevet. *Hevesi Bischitz Imre* és *Stefánia* 1917-ben nemességük megtartása mellett nevüket magyarosították. Az előnév ekkor Hevesy formában családnévvé vált, viszont i betűs változata előnév maradt.³²⁷ Bischitz Dávid fia *Hevesi Hevesy Imre* lett.³²⁸

Előfordult, hogy az előnév kettős családnévvé vált. *Bugarin Horváth András* (1856-1913) tarnabodi, majd tarnaszentmiklósi községi jegyző apjának neve brezovai bugarin Horváth volt. András – aki Endre alakban is írta keresztnévét³²⁹ – születésekor az előnevet már nem anyakönyvezték. A kettős családnév kialakítása bizonyára tudatos volt, hiszen a jegyző 1905 előtt a Bugarin előnevet családnévként viselte. Fia, Szabolcs 1921-ben kérte nemessége igazolását. A katonanövendék hivatalos neve ekkor *Brezoviczai Bugarin-Horváth Szabolcs*, tehát az előnév törvényesen családnévvé lett.³³⁰

Kettős előnevet a minisztérium ritkán támogattott. *Szabó Iván* a Ludovika Akadémia növendéke 1914-ben kérte a szihalmi és a besenyői előnevek engedélyezését. Szabó őseinek előneve a szihalmi volt. Később a család Besenyőtelken telepedett meg, ezért a község nevét is használni kezdték. Szabó Iván igényt formált mindkét előnévre, de csak a szihalmira kapott engedélyt.³³¹ Az előnévhalmazást nem tartották támogatandónak. Az egyre növekvő mobilitás miatt ennek alapján az előnevek száma végtelen lehetett volna.

Kivételek azért előfordultak. 1913-ban a tudás elithez tartozó Szádeczky család trencsényi, nyitrai és abaúji-kolozsvári-budapesti ágainak 11 tagja kapott lehetőséget arra, hogy családnevét és előnevét megkettőzze. Szádecznei és kardosfalvai Szádeczky-Kardoss nevet viselt 1914-től familia boconádi tagja, az uradalmi intézőként dolgozó *Szádecznei és kardosfalvai Szádeczky-Kardoss László* (1863-1923) és a hevesi közjegyző *Szádecznei és kardosfalvai Szádeczky-Kardoss Zoltán* (1878-1926) is. A kérelmezők közül hárman egyetemi oktatók, heten az állami adminisztráció tagjai voltak, egyikük pedig a hadseregben szolgált. A

³²⁶ Királyi Könyvek 72. kötet 766-768., 68. kötet 354-357.

³²⁷ Királyi Könyvek 69. kötet 704-708., 73. kötet 359.

³²⁸ Heves város neve azért válhatott előnévvé, mert a település 1895-ben község volt. Hasonlóképpen Rácalmás város neve is előnév lett, mivel 1898-ban Pajzsz Gyula rangemelésékor a település község volt.

³²⁹ Az András és az Endre keresztnévek az Árpád-korban azonosak voltak.

³³⁰ Gerő 1938: 81.

³³¹ MNL HML IV-404/a/143/6690/1914.

kettős előnevet a kor szabályainak megfelelően „és” szóval, a családneveket kötőjellel írták. A család ehhez az új névalakhoz új címet is kapott. A kettős előnév és kettős családnév az állami bürokrácia szereplőinek körében presztízssértéssel bírt.³³²

A korszakban gyakori volt a név- és címerátruházás is. A hevesi *Borbély-Maczkó Emil* (1887-1945) 1913-ban törvényesen kapta meg nagyanyja, lévai Borbély Rozália nemességét, előnevét és címerét.³³³ Ez a főhadnagy egyéni vágya volt, mivel két testvére nem követte példáját. A címerátruházás nem családfenntartási kényszerből fakadt, ahogy ez sok férfiágon kiháló család esetében történt.³³⁴ A kettős családnévvel és a címerrel *Lévai Borbély-Maczkó Emil* hivatalosan is a megyei adminisztráció nemesi múlttal rendelkező tagja lett.

A családfenntartás igénye miatt kérte *erdőtelki dr. Kovács József* (1832-1897) nemessége átruházását. A doktor fivére gyermekét nevelte fel sajátjaként. Nemesi oklevele egyszerre volt rangemelő és átruházó, mivel a kitüntetett kérésére rangja azonnal megillette testvérét és annak törvényes leszármazottjait, így a fogadott fiút is.³³⁵ A nevelt fiú megfelelt az átruházás követelményének, mivel orvosi eredményei miatt idővel akár saját jogán is kérhette volna az uralkodói kitüntetést.

A nemesi múlttal rendelkező családok több ágra válása miatt is keletkezettek új előnevek. *Füzesabonyi Császár Géza* (1851-1933) ősei a várbogyai előnevet viselték, mivel a család 1662-ben Várbogyán kapott birtokot. A Császárok egyik ága a 18. században a Heves megyei Tarnabodon telepedett le, majd innen Füzesabonyba költöztek. A bodi és abonyi ág különvált, de bogyai vagy várbogyai előnevük megmaradt.

Várbogyai Császár Géza százados felesége nemes Popovits Irént volt. Császár tudta, hogy a Monarchia hadseregében az előnév presztízssértéssel bír, ezért 1901-ben igazoltatta nemességét.³³⁶ Ezt követte az előnévkérelem, amit 1904-ben füzesabonyi alakban fogadtak el. Császár immár hivatalosan is megalapíthatta a család füzesabonyi ágát.³³⁷

Előnevet az használhatott, aki bármilyen irattal bizonyítani tudta, hogy uralkodói iratban legalább egyszer előnévvel említik családnevét. Ha nem volt ilyen irat, akkor olyat kellett találni, ahol a kérelmező felmenőjét említik előnévvel, vagy a felmenő használt előnevet. Igazolni csak azt kellett, hogy a felmenőnek volt itt birtoka, vagy legalább egy ideig

³³² Királyi Könyvek 72. kötet 865.

³³³ Gerő 1938: 75.

³³⁴ Fábrián 2019: 46.

³³⁵ Királyi Könyvek 69. kötet 808-809.

³³⁶ MNL HML IV-404/a 65/482/1901.

³³⁷ Gerő 1938: 86. – Császár Géza törekedett arra, hogy dinasztiát alapítson: lánya 1923-ban Paukovich Ernő nagybirtokos felesége lett, fia, Császár Fedor (1902-1954) pedig orvos. A doktor 1940-ig használta előnevét. A család a fővárosban élt, de temetkezési helynek mégis Füzesabonyt választották.

a településen élt. Ha ehhez sikerült iratot találni, az előnevet törvényesnek tekintették. Ez volt a jogszerző gyakorlat, melynek alapján a címeres nemesség utódai is előnévhez juthattak. Az előnév viselésében már nem a történelmi gyakorlat tükröződött, hanem a társadalom tagjainak igénye.

V. 1. 2. A családnév írása

Az előnévhez hasonlóan a családnév ipszilon végződésére is a nemesi múlt bizonyítékává vált.

A családnevek írását 1815-től uralkodói rendelet szabályozta. *„A név önkényüleg egészen meg ne változtassék, és sem szótagok, betűk, avagy apostróf megtoldása vagy elhagyásával sem történjék.”*³³⁸ A rendelet kiadását az asszimilálódó családok névmagyarosítása tette szükségessé.

A névváltozás oka lehetett elírás. A Harte család neve a 19. század elején változott Hartl-ra. Az e hang bizonyára l betűnek tűnt az anyakönyvben. A névváltozás ez esetben nem szándékosan történt.

1849-ben egy császári rendelettel minden olyan névváltoztatást megsemmisítettek, amelyek nem uralkodói, vagy helytartótanácsi döntéssel történtek. Másrészt idővel a régies ch, th, gh végzések is elkoptak. *Bernátfalvi Bernáth Gáspár* (1810-1873) író már a reformkorban elhagyta családnevének „th” végződését, s az egyszerű Bernát alakot használta.

Ezzel szemben a nemesi attitűdökkel rendelkezőknél felértékelődött a családnév ipszilonos változata. A sok önkényes névváltoztatás miatt 1894-ben rendeletet hoztak, ezt követően már csak azok írhatták családnevüket ipszilonnal, akiknek felmenőit is így anyakönyvezték.³³⁹ *„Okirat hamisítást az követett el, aki nem nemes léteére családnevének i betűjét ipszilonra változtatja.”*³⁴⁰

Bárczy Oszkár 1897-ben tisztázta az ipszilon eredetét. A 16. században a rövid i hangot j betűvel jelölték, a hagyományos i betű pedig a hosszú í hangnak felelt meg. E két betű összeolvadásával keletkezett az ipszilon, melyről később azt tartották, hogy a nemesség bizonyítéka.³⁴¹

³³⁸ Századunk névváltoztatásai 1800-1893. 1895: 11.

³³⁹ Ölyvedi 1930: 421.

³⁴⁰ Komáromy – Pettkó 1899: 91.

³⁴¹ Bárczy 1897: 422.

Ennek ellenére a századfordulón egyre többen szerették volna nevük végződését ipszilonnal írni. A belügyminisztériumban 1904-ben és 1905-ben több, egymásnak ellentmondó rendelet is született. Előbb engedélyezték, hogy kérésre a családnév i betűs végződését ipszilontra lehessen változtatni, majd úgy határoztak, hogy az ipszilon régies írásmód, ezért az a jelenkor nyelvészeti irányelvei alapján nem ajánlott. Aki eddig is ipszilonnal írta a nevét, az a családtörténet kontinuitása miatt megtarthatja, máskülönben ne változtathassanak ezen a gyakorlaton. Az ipszilon védelme a régi nemesség nyomására történt, akik igyekeztek elkülönülni az új nemesektől, *„máskülönben az a felfogás alakul ki, hogy az új nemesség a történeti nemességgel régiség tekintetében egyező.”*³⁴²

Az ipszilonos családnévvégződést a régi nemesség igyekezett kisajátítani, s ennek a nyomásnak a törvényalkotás nehezen tudott eleget tenni. A történelmi családoknak nem lehetett megtiltani nevük tradicionális írásmódját, miközben az új nemesek is törekedtek arra, hogy ne tűnjenek tőlük kevesebbnek. Az előnév nem tudott választóvonalat húzni a birtokos és címeres nemesség közt, a családnév azonban évszázadok alatt alakult ki, így alkalmasabbnak tűnt a múlt reprezentálására.

A régi nemesek nyomásgyakorlása ellenére az új nemesek is szerezhettek ipszilonos családnévet. Bischitz Imre névváltoztatása után *Hevesy* alakban írta családnévet.

A társadalmilag elfogadott nemesek is szívesen használták az ipszilont. A Heide/Haide, majd Kékesi, Kékesy és Kékessy család egyszer sem kért hivatalos engedélyt a névváltoztatáshoz, mégis legalább hatféle névváltozatot használtak fél évszázad alatt.

Kékesy Dezső apját Haide Jánosként anyakönyvezték 1825-ben. Fia szerint a szabadságharc kitörésekor magyarosította nevét a város fölött magasodó Kékes hegyről Kékesire. *„Atyám a honvédséghez már Kékesy Jánosként lépett be. Nem kért ő a névváltoztatásához soha engedélyt, hanem egyszerűen felvette ezt a nevet, s a kor felfogása szentesítette ezt. Ez volt a névkeresztség. Nem törvény, hanem szokás által szentesített dolog nálunk, hogy csakis nemesek használják a név végén az „y” betűt. Atyám nemessége révén mindig „y”-t használt, így írta nevét nagybátyám is.*³⁴³

Kékesi János a nagyrédei földbérlet időszakában került kapcsolatba került a régi nemességgel és ismerte meg azok életmódját. Az ipszilon egyre vonzóbb lett számára. A németajkú Haide annyira nem volt tisztában a magyar nyelvi szabályokkal, hogy amikor Dezső fia Rédén 1863-ban megszületett, önmagát és fiát is Kékesyi néven íratta be az

³⁴² Genealógiai Füzetek 1905: 56.

³⁴³ Családi krónika 1906: 5.

anyakönyvbe. Haide nem tudta azt, hogy az ipszilon a régies i betű megfelelője, ezért megkettőzte a betűt.

Miután Kékesyi János 1870-ben tisztviselő lett Gyöngyösön, nevét ismét Kékési alakra változtatta. Ebben az évben született Bálint fiát szintén Kékési néven anyakönyvezték. A tisztviselői időszak dicstelen vége után ügyvédi irodát nyitott. Nevét Kékesyre módosította, de a hivatalos lapokban és kiadványokban továbbra is i végződést használtak.

Talán a tisztviselő által elkövetett visszaélések késztették a családot arra, hogy elhatárolódjanak Kékésitől. A családtagok az 1870-es évektől következetesen ipszilonos végződést használtak. Kékesy Dezső 1877. évi középiskolai értesítőjében is ez a forma szerepel.

A család életében fordulatot hozott Kékesy Dezső házassága, aki 1887-ben vette feleségül Lipcsey Szerénát. A vőlegény és a menyasszony nevét is –y végződéssel jegyezték az anyakönyvbe. Elsőszülött gyermekük, Tibor nevét Kékesy formában írták, a másodszülött Dezsőét 1890-ben Kékessy-nek. Az –ssy végződés tehát nem az 1930-as években alakult ki. *„Tibor bátyám kezdeményezésére én két essel írom a nevem 1930 óta. Bátyám azzal indokolta ezt a kezdeményezést, hogy egy essel nem helyes a név írása, mert az egy eshez csak közönséges i jár, az ipszilonnal pedig két es. Én helyesnek találtam ezt a módosítást, és attól kezdve Kékessynek írtam a nevemet. A két est tehát én szabálytalanul használom, azt egyszerűen csak felvettem minden bejelentés nélkül.”*³⁴⁴

A családnevek különböző írásának oka lehet, hogy a jogi pályára készülő Kékesy Dezső próbált elhatárolódni apjától, fia megszületése után pedig különbséget akart tenni az azonos nevű családtagok között.

A szabályozások ellenére a családnevek írása nem volt következetes és egységes. A nemesi származás kifejezéséhez a név eszköz lett. Lipcsey Szeréna anyjának, Bottlik Lídiának 1921. évi gyászjelentésén és ifj. Kékessy Dezső hatvani főszolgabíró 1931. évi gyászjelentésén id. Kékesy Dezső neve –ssy változattal szerepel. Mindez azt bizonyítja, hogy negyedszázad alatt a társadalom tagjaiban meggyökeresedett a Kékesyek nemesi múltja és nevük írása.

A dualizmus időszakában az egyházi anyakönyvezés sokszor még mindig bemondás alapján történt. Ezt a lehetőséget találták meg azok, akik engedély nélkül akarták nevük hangzását nemesíteni.

³⁴⁴ Családi krónika 1961-1964: 35.

V. 1. 3. A címer használata

Ezzel egy időben felértékelődött a címer jelentősége is. A családi címer (arma) a rokoni összetartozás szimbóluma volt a családnevek kialakulása előtt. A nemesek a 14. századig maguknak választottak címet, ezután annak adományozása uralkodói jog lett. A 14. század előtt keletkezett jelképeket ősi címernek tekintették, melyeknek használatát később az uralkodó szentesítette.

E jelképnek már a rendi korszakban is igen magas volt a presztízsértéke. A büntetés és gyámság alatt állók nem használhatták, mert nem voltak a címer alatt egyesülő család teljes jogú tagjai.

A nemesítés címeradomány nélkül is törvényes volt. A címerrajz gyakran elmaradt tömeges rangemeléskor, de akkor is, ha annak kiállítási díját a rangra emelt nem tudta megfizetni. A címer, ha nem társult hozzá kiváltságlevél, nem bizonyította a nemességet.³⁴⁵

A címet hitelesíteni bonyolult volt, hiszen a 19. században gyakran már hiányzott a rangemelést bizonyító okirat. Ezért mindent dokumentumnak tekintettek – síremlék, családi pecsét, levélen megőrződött pecsétlenyomat, a család által lakott épület homlokzatán álló faragott címer – ami igazolta, hogy a használt jelkép a família sajátja.

A modernizáció idején minden rangemeléssel járt címeradomány. Ennek leírását a nemesi oklevél tartalmazta. A heraldika szabályai nem változtak, de a jelképek ismerete megkopott. A Hartl család maga is bizonytalan volt saját címerrajzuk jelentésében. Azt tartották, hogy a lábával követ tartó gém az éberség jele, mely a Tisza áradásaira figyelmeztet. A hét búzagalász a szatmári püspökség hét települése, melyek Hartl Edének köszönhetően megmenekültek.³⁴⁶ A család attitűdjét a rangemelés nem változtatta meg, címerrajzuk mégis felkerült a családfő 70. születésnapjára készült karosszék háttámlájára,³⁴⁷ unokájának, Hartl Editnek pedig több abroszát és ágyneműjét díszítette.³⁴⁸

Pajzs Gyula kőből faragott címerét hevesi pincéjének falán helyezte el.³⁴⁹

A Bobory-Graefl és Hartl családban több rangjelölő koronával díszített tárgy is megmaradt. Különösen kedveltek voltak az evőeszközökre, dohánytartó szelencékre, díszes

³⁴⁵ Ennek oka, hogy a 16-17. században a pénzsűkében lévő családok gyakran áruba bocsátották címerüket, de címerrablásra, vagy címervásárlására is volt példa. Ezért nem fogadták el a nemesség bizonyítására a címet, ha ahhoz nem társult oklevél vagy egyéb, nemesség bizonyítására alkalmas irat.

³⁴⁶ A szatmári püspökség Hídvégi uradalmának lakott részei: Kömlő, Tiszanána, Kisköre, Sarud, Magyaradpuszta-Tiszahalász, Pusztahídvég és Dinnyeshát. A címernek ezt az értelmezését özv. Hibay Györgyné közölte 2010-ban. Sgy.

³⁴⁷ DIV 2011.1.1.

³⁴⁸ Cst.

³⁴⁹ Gy. Gömöri 2001: 351.

ládákra gravírozott rangjelölő koronák, melyek vendégfogadásokon jelezték a család nemesi múltját.³⁵⁰ A nemesi attitűdöt mutató családok különbséget tettek öt- és hétágú korona közt. Az ötágút „kisnemesnek” nevezték, mivel a főnemesek a hétágút használták.³⁵¹

A társadalmilag elfogadott nemeseknek a legtöbb esetben nem volt címere, vagy annak eredete bizonytalan volt. Bobory György parlamenti képviselőként használt ezüst zsebórája fedőlapján a címer helyét üresen hagyta.³⁵² Vitézi címe ekkor már értékesebb volt számára, s talán a főispánként használt címer eredetében önmaga is elbizonytalanodott.

A Kékessy család is őriz egy címert, melyen a „Die Familie Heide” szöveg olvasható. Nem tudni, hogy a címer mikor került a birtokukba, mert a századfordulón Kékessy Dezső még nem ismerte azt. Unokája, Kékessy György (1935-2020) ezt a címert már saját családi címerének tekintette, a Johannita rend történetét feldolgozó kötetbe a címerrajz alá „Kékessy von der Heide” aláírás került.³⁵³

A címerigazolás 1898-ig alispáni jogkör volt. Ekkortól a belügyminiszter hitelesítette az alispán által megküldött levéltárból kikért címermásolatot. Vratarics Gyula nevelt fia, besenyői Szabó Iván 1914-ben azt kérte az alispántól, hogy *„a vármegyei levéltárban található felmenőim által használt nemesi címeres lenyomatokból egy olyan megfelelő hiteles másolatot adni kegyeskedjék, mellyel családunk címerének részemről használata kéttségkívül igazolható.”*³⁵⁴

Címert mindenki szabad akaratából használt.³⁵⁵ A jelkép bonyolult formája és heraldikai szabályai miatt a hétköznapi életben viszonylag ritkán jutott szerephez, erre a rangjelölő korona alkalmasabb volt.

V. 1. 4. A megszólítás

A megszólítás ugyancsak jelezte a történelmi személy társadalmi státuszát és kifejezte rangját. A dualizmus időszakában a leggyakrabban használt méltóságos, kegyelmes, nagyságos, tekintetes megszólítások a 16. században keletkeztek. Ekkor a rangjelzés mellé még tiszteletet kifejező szavakat is illesztettek. A jobbágyoknak és a polgároknak is volt megszólítása –

³⁵⁰ Cst.

³⁵¹ Graefl Carla közlése. Sgy.

³⁵² Cst.

³⁵³ Vajay 1897: 510.

³⁵⁴ MNL HML IV-404/a/143/6690/1914.

³⁵⁵ Ákosfalvi Szilágyi 1943: 11.

körültekintő (circumspectus) és előrelátó (providus) – utóbbiak azonban idővel kikoptak a szóhasználatból.

A címzés és megszólítás követte a társadalom tagjainak státuszváltozását.³⁵⁶

A 19. század végén Szalgháry Ernő földbirtokost tekintetesnek címezték. A hozzá írt levelek tartalma azonban már mentes volt a formai kötöttségektől. A gazdálkodót barátai, rokonai „Kedves Ernő bátyámnak,” vagy „Kedves Bácsinak” szólították. Bérlői, munkásai a „Tekintetes Szalgháry Ernő” megszólítást használták.³⁵⁷

Az első világháború után a nemesi társadalom tagjainak a nagyságos megszólítás járt. A főnemese, a magas rangú katonatisztek, országgyűlési képviselők, vármegyei alispánok, főjegyzők méltóságosak volt, a miniszter kegyelmes. A Vitézi rend tagjait nemzetesnek szólították.

Özv. Hegedűs Ferencné Troll Ilona azért támogatta unokája, Graefl Ilona házasságkötését Bobory Györggyel, mert „*nagy módba kerülsz ilyen fiatalon, kegyelmes asszony leszel.*”³⁵⁸ E kijelentés a foglalkozás és a presztízis kapcsolatára utalt. Unokája, ha egy vidéken gazdálkodó nemes embert választ, akkor nagyságos lesz. Bobory diplomás jogászként kegyelmes úr volt, így nejeének is járt a kegyelmes asszony megszólítás. Troll Ilona nem a pillanatnyi politikai státuszt tartotta fontosnak, mert ebben az esetben unokája méltóságos lett volna, hanem a leendő házastárs végzettségét.

Bobory Györgyöt négy megszólítás is illette: földbirtokosként nagyságos, a képviselőház elnökeként méltóságos, értelmiségi foglalkozása révén kegyelmes, vitézként nemzetes volt.

³⁵⁶ A címzés társadalomtörténeti változásait Kövér György vizsgálta, aki 1829 és 1916 között követte végig négy kategória alapján – rang és történeti-jogi rendi tagoltság, a katonai rangok és titulusok alakulása, a hivatalnoki kar tagjainak megszólítása, valamint a foglalkozásszerkezetet, presztízist tükröző – a megszólítások alakulását. A foglalkozások klasszifikációja mutatja leginkább a megszólítások átrendeződését. A gazdatiszti gárda tagjainak 1844-ben egységesen a nemzetes megszólítás járt. 1869-ben a tisztartó tekintetes lett, a kasznár lehetett tekintetes és nemzetes is, az ispánnak a nemzetes megszólítás járt. A gazdatisztek megszólítása 1916-ban ismét tekintetes. A nemzetes megszólítás a reformkorban a kereskedőt és a gyárost illette. A kiegyezés után a gyáros tisztelt úr lett, akárcsak a kereskedő, a könyvárus vagy a nyomdatulajdonos. A mesterembereket, iparosokat úgy a reformkorban, mint a 19. század második felében a bizodalmas úr, kedves úr, mester úr megszólítás illette. A nemzetesből tekintetesbe emelkedtek a mérnökök és a sebészek. A reformkorban az oktatóknak a tekintetes tudós, a nemzetes tudós, a tiszteletes tudós megszólítás járt, az egyszerű iskolai tanárt teljes bizodalmának kellett szólítani. A 19. század végén az egyetemi tanár nagyságos, a tanító tekintetes volt. A századforduló után a középiskolai tanárok tekintetesek lettek, az elemi és népiskolai tanítók tiszteltek. – Kövér 1999/14: 12.

³⁵⁷ Cst. Sgy. – A tekintetes megszólítás a két világháború között leértékelődött, akár egy mesterembert is nevezhettek tekintetesnek.

³⁵⁸ Életem regénye 1999: 10.

Graefl Ilona anyja, özv. Graefl Andorné nagyságos volt. Fia, ifj. Graefl Andor anyjához címzett levelein a Ngs. formát használta. Graeflné vidéki földbirtokos maradt, lánya társadalmi presztízse hozzá képest sokkal magasabbnak számított.

Graefl Ilona nagyanyja, Troll Ilona nagyméltóságú volt. Hegedűs Ferenc pénzügyminiszter özvegyeként kapta ezt a titulust.³⁵⁹ Levélborítékjaira ráírták elhunyt férje foglalkozását, mely alapján özvegyének joga volt használni a nagyméltóságú megszólítást.

A címzés és a megszólítás szabályozott volt. A levél stílusát viszont a levélíró szabadon választhatta meg. Ifj. Graefl Andor leveiben a „Drága jó Anyám”, „My Dear Mother” kifejezéseket használta. Az elköszönés formája a „kezeit csókolja”, de előfordult a „szervusztok” is.³⁶⁰ Graefl Andor édesanyját magázta, de nagyanyját, özv. Hegedűs Ferencnét tegezte.³⁶¹

A szülő iránti tisztelet kifejezése kötelező volt. Szalgháry Tamás apját „Kedves jó apuskának” szólította, leveleit „kezeit csókolja szerető fia” kifejezéssel zárta. Az apa Szegedre küldött képeslapjain „Szalgháry Tibor földbirtokos” címzés szerepelt, fiát az 1930-as évek közepén „Tekintetes Szalgháry Tamáskának,” később „Szalgháry Tamás gimnáziumi tanulónak” címezte. A tekintetes a társadalmi státuszra, a gimnáziumi tanuló a foglalkozásra utalt. Szalgháry Tibor hivatalos levelein épp úgy a nagyságos szót tüntették fel, mint Graefl Andorné levelein. Mindketten nemesi származású, vidéki birtokosok voltak.

A legmagasabb rangokat viselőket méltóságosnak kellett szólítani. A gyöngyösi Borhy György császári és királyi asztalnok, a pusztatenki Pazonyi Elek császári és királyi kamarás volt.³⁶² E két rang viselésének feltétele az ősnemesség és udvarképesség. Ezeknek a címeknek a presztízsvértéke is magas volt.

A megszólítás választóvonalat jelentett az állami adminisztrációban dolgozók között. *„A hivatalnokoknak négy csoportja volt: a fogalmazási kar, a számvevőség, a kezdő személyzet és az altisztek kara. A fogalmazási kar, mely miniszterrel és államtitkárokkal, valamint más minisztériumokkal tárgyalva intézte a minisztériumba kerülő ügyeket, egyetemi képzettségű, rendszerint külföldet járt, részben vagyonos, régi vágású, nemesi származású és művelt urakból állott. Közöttük kötelező volt a tegezés. (...) Mi, fiatalok, eleinte csak*

³⁵⁹ Hegedűs Ferenc politikus (1857-1909): a Fejérváry-kormány pénzügyminisztere 1906. március 6. és április 8. között. Ezt megelőzően dolgozott a pénzügyminisztériumban és a közigazgatási bíróság tagja is volt.

³⁶⁰ Graefl család hagyatéka. Cst.

³⁶¹ Graefl Andor nagyanyjától Szervusz-szal köszönt el, majd aláírta, hogy „kézcsókkal”. Sgy.

³⁶² Az asztalnoki méltóság valódi tartalma ekkorra jelentőségét veszítette, ahogy a kamarás cím viselői sem teljesítették már eredeti kötelezettségeiket, viszont mindkét cím elnyeréséhez udvarképesség kellett, mellyel csak a történelmi nemes családok leszármazottjai rendelkeztek. – Kempelen 1907: 95-112.

méltóságos uram, kérlek formájában gyakoroltuk ezt a jogunkat.”³⁶³ Vratarics 1942-ben miniszteri osztálytanácsos lett. „Nem volt ez személyre szóló kitüntetés, kiváltságos előlépés, mert kortársaimmal együtt ért, de a minisztériumban az egyik legnagyobb rangot jelentette, régi szokások szerint nagyságos címmel járt, s utána már, a miniszteri tanácsossággal a méltóságos uram következik. Nosza, jöttek a levelek, de akkor már nem kedves Gyurka voltam, hanem méltóságos uram!”³⁶⁴

A megszólítás a hadseregben szolgáló tiszteknél is rangjelző volt. Az alezredes és az ezredes méltóságos, az ettől alacsonyabb rangban szolgálók nagyságosok voltak.³⁶⁵ Császár Géza előnév kérésekor alezredesi rangban szolgált, tehát méltóságos volt. Ezt fényesítette az előnév.

A korszakban a rangok, címek presztízsértéke magas. Kifejezte a társadalmi státuszt, a foglalkozást, a jövedelmet és utalt az attitűdre is. Határt jelentett polgár és nemes között.

V. 2. Az életmód jellemzői

A mentalitást kifejezte az életmód is. Az életmódvizsgálat az emberi élet egyik legkomplexebb területe: magába foglalja a természeti környezethez való viszonyt, az egészséget, mint értéket, az egyén tágabb és szűkebb tárgyi kultúráját, a lakhatás körülményeit, az öltözködés sajátosságait, az étkezés jellegzetességeit, az ünnepek és hétköznapi szokásait és a valláshoz való viszonyát. Terjedelmi korlátok miatt jelen írásban csak lakásviszonyokra, a tárgykultúra, illetve a szórakozás és szabadidő eltöltésének formáira térünk ki.

A 19. század végére a társadalomban érezhetően erősödött a befelé fordulás, ami könnyen modernizációellenességbe csaphatott volna át.³⁶⁶ A modernizáció azonban lényegesen több előnnyel járt. A múlt szellemi és tárgykultúrája ezzel szemben a folytonosság érzését kínálta.

A szabad piaci körülmények között a gazdag polgárok is vásárolhattak antik bútorokat, könyveket, porcelánokat, sőt kastélyokat és régi hintókat is. Ezek többé nem voltak a régi nemesek kiváltságai. Az új nemesség és a földbérletből élők szívesen vásárolták fel a régi

³⁶³ Életem 1958-1965: 78.

³⁶⁴ Életem 1958-1965: 101.

³⁶⁵ Kövér 1999/14: 11.

³⁶⁶ Kósa 2000: 401.

kúriákat, kisebb kastélyokat, s ezzel rést ütöttek a régi nemesek utolsó védőbástyáján, az előkelő életmódon.

V. 2. 1. A lakókörnyezet

A lakókörnyezet minősége, nagysága és értéke kifejezte a történelmi szereplő társadalmi helyzetét. A lakókörnyezet státusz- és presztízsertékű, ezért külön alfejezetben vizsgáljuk jelentőségét.

A klasszikus kastély a modernizáció előtt a főnemesség lakóhelye volt, a kúria vagy udvarház a bene possessionatáé. A vizsgált területen három évszázad alatt két egyemeletes kastély épült: báró Szeleczky Boconádon és gróf Butler Erdőtelken építtetett kastélyt. A bene possessionata a 18. század második felében vályogfalú, nádtetős házakban élt. Ennek oka a pénz hiánya, a kő- és fa magas fuvar költsége volt.

A kora újkori nemesi gazdaságok kialakulásához és az ezzel összefüggő faluszerződések időszakához kötődik *Szalgháry Péter* (1700-1735) vezekényi házának felépülése. Ez a ház egy méretes vályogépület volt. Építésének pontos ideje nem ismert. Egyes források szerint „*Szalgháry Péter 1730-40 között építette a család reneszánsz stílusú kastélyát, melyet egy évszázad múlva 30 hold kiterjedésű százados som, szil, kőris és ciprus-fákból álló park vesz körül.*”³⁶⁷ Máshol az épületet 1770 körülire datálják, építőjének a kor keresett mesterét, a gyöngyösi *Quadri Kristófot* nevezik meg.³⁶⁸ Ha az építőmester Quadri volt, úgy Szalgháry kúriája csak a 18. század utolsó harmadában készült el.³⁶⁹

A 18. század közepén épült meg a tiszai Széky kúria, amit Öreg-háznak neveztek. „*A legmutatósbab a Széky-kastély volt, egy nyolcszobás, tornácos, nádtetős úri lak.*”³⁷⁰ A két háború között már csak méretes parasztportának számított. „*Kívülről való egyszerűségében ahhoz a nagyúrhoz tudnám hasonlítani, aki szerény viseletével takargatja roppant gazdagságát.*”³⁷¹

³⁶⁷ Borovszky 1910: 47.

³⁶⁸ Quadri Kristóf és Quadri József olasz eredetű, elsősorban Gyöngyösön és környékén tevékenykedő kőművesmesterek. Quadri Kristófot és Józsefet barokk kastélyok és templomok tervező- és építőmestereiként tartják számon. – Joó 1979: 150.

³⁶⁹ Az épületet ezek szerint Szalgháry János (sz: 1733) és felesége Kozma Mária építtette. Belseje részben csehüveg boltozatos, ami hasonlít a boconádi Szeleczky kastély építészeti megoldásaira, ami Quadri Kristóf munkája. – Dercsényi – Voit 1978: 303.

³⁷⁰ Kardos 1997: 55.

³⁷¹ Nimród, 1944. június 10. 263.

Tiszaigar szabályos falu volt, a „*tóval párhuzamos Úri utcán tágas parkok között álltak a kisebb-nagyobb birtokosok kastélyai, kúriái, házai.*”³⁷² Vezekényen ezzel szemben nem alakult ki utcaserkezet, a nemesi lakóházak és parkok rendezetlenül sorjáltak. Még eklektikusabb volt Pusztatenk és Szárazbő, ahol kúriák gazdasági épületek váltakoztak.

Az úri lakok komfortfokozata is eltérő volt. Tiszaigaron a *Kovács familia* lakóházát az 1805-ös inventárium három szobás presidentionális háznak nevezte, de csak az egyik szoba volt bolthajtásos, a másik kettő deszkapadlós.³⁷³

Az 1840-es évek a klasszicista kúriaépítések időszaka. Ekkor készült el a Vratarics, kúria Vezekényen,³⁷⁴ a Dobóczky-, Remenyik- és a Radics kúria Hevesen, illetve Pusztacsászon.³⁷⁵ Tarnaméra külterületén, Pusztafogacson Almássy István, Tiszafüreden Lipcsey Imre építtetett földszintes úri lakot.

A szegényebb nemesek megelégedtek a vályogfalú, cseréptetős dísztelen házakkal. Soldos Imre és Soldos Sándor pusztatenki házait csak nagyságuk és építőanyaguk különböztette meg a cselédházaktól. Ezek az épületek nélkülözték a belső díszítést is.

A modernizáció együtt járt az urbanizációval. A vagyonos nemesség a vidéki kastélyok mellé bérházakban és bérpalotákban vásárolt lakást. A régi nemesség már csak kivételes esetben épített vidéken kúriát: Papp-Szász Lajos az 1870-es években adott megrendelést pusztatenki klasszicista otthonának megépítésére. Az épületre kicsiny tornyot is terveztek.

A torony díszítőeleme volt *pazonyi Elek János* (1869 -1954) pusztatenki otthonának is. Az épület eredetileg neje öröksége volt.³⁷⁶ A magyaróvári gazdasági akadémiát végzett Elek miután 1898-ban feleségül vette unokatestvérét, Elek Pálmát (1872-1916), átalakíttatta a korábbi egyszerű épületet. Az észak-dél tájolást kelet-nyugatira változtatta és tornyot emeltetett. „*Ezekre a nagyszabású munkákra a testvérek által fizetett kártalanításból telt. Ezért az épületet oly annyira a sajátjának tekintette, hogy mindig hangsúlyozta, neki joga van*

³⁷² Kardos 1997: 55.

³⁷³ Uo. 58.

³⁷⁴ A Vratarics kúria egy klasszicista tornácos épület. A lépcsőzetes feljárátú tornácot dór oszlopokkal tervezték. – Dercsényi-Voit 1978: 302.

³⁷⁵ Gy. Gömöri 2011. - https://hevesimuzeum.blog.hu/2011/08/31/nemesi_kuriak_es_polgarhazak - Letöltve: 2021. augusztus 11.

³⁷⁶ A Szabolcs-, Borsod-, Ugocsa- és Zemplén megyékben élő Elek család egyik ága a 19. század közepén került Tenkre, miután Elek Dezső (1843-1919) feleségül vette Soldos Klárát (1848-1883). Birtokuk a pusztatenki földek északi oldalán lévő egykori Soldos Imre-féle terület lett. Soldos Klára hozományát idővel növelte, hogy testvére Malvin 1873-ban örökös nélkül hunyt el, így azt őt illető részt is megkapták.

*ott lakni, attól függetlenül, hogy eredetileg a ház nagyanyámé volt.*³⁷⁷ Elek 1914-től császári és királyi aranykulcsos kamarás volt, a csinos épület presztízst is növelte.

A torony nemcsak divatos volt, de praktikus is. Síkvidéken a tarló- és villámcsapások okozta tüzeket is szemmel tarthatták innen.

A vidéki úrilak birtokközpontként is működhetett. *Báró Beust Ödön* (1812-1879) legnagyobb gazdasági érdekeltségei Tállyán voltak.³⁷⁸ A 19. század közepén épült pusztafogacsi úri lak csak alkalmi szállásként szolgálta urát.

Pusztafogacson élt családjával a gyöngyösi *kislednitzi Ledniczky István* (1845-1922) földbirtokos is. Háza az 1870-es években készült el. Külső díszítése kifejezte a család múltját, ám belső terei a polgári lakóházakéra emlékeztettek.³⁷⁹

Az elszegényedett, vagy fiúágon kihalt családok gyakran kényszerültek megválni kúriáiktól. A vagyonosodó polgárság szívesen vásárolta meg ezeket az ingatlanokat. *Kékessy Dezső* szolgabíró házasságkötése után vette meg az egykori füredi Károly kúriát. *„Az épületet még fél évszázad múlva is Károlyi háznak emlegették. A vétel idején a ház Gencsy Ilonka tulajdonában volt, aki egyéves kisbaba volt, de Elek Pista lévén a gyámja, nem volt nehéz lebonyolítani az üzletet.*”³⁸⁰ A Károlyi-féle épület a család „Igari úti otthona” lett. A házaspár egyik fia, Kékessy György később Graefl Jenő poroszlói földbirtokos tiszafüredi gyárépületét vette meg. Az irodát fokozatosan alakította át lakóházzá. A legjelentősebb építkezés 1940-ben kezdődött, amikor Kékessy saját vállalkozása, a fűzfatelep jól jövedelmezett. *„Dőlt a pénz. Kezdett gondot okozni a sok pénz elhelyezése. Vettem szép valódi perzsaszőnyeget, műtárgyakat. De még mindig sok pénzem volt! Amikor aztán 1941-ben Warner Horst svájci nagykereskedőtől több mint 100.000 svájci frankot kaptam, egy merész elhatározással belefogtam lakóházunk átalakításába. A lapos tetejű gyárépületet megemelttem, verandát és külön padlásfeljárót kapott, keramit terasszal vettem azt körül, melyet masszív vaslánc vett körül beton gömbökre akasztva. Az egész épületet újra vakoltattam, belül pedig gipsz plafon és faldísz voltak, s az összes helyiség parkettázva lett. Gyönyörű, halványzöld üvegburkolatos, hideg-meleg vízvezetékes fürdőszobánk lett, csempés konyha, a veranda előtt szökőkút. Ezután jött a belső berendezkedés. Külön női és férfi szalon volt. A női szalonban gyönyörű, dúsan faragott angol barokk szalongszalon garnitúra és még sok más szép antik bútor volt. Vettem ide egy zongorát, s egy hatalmas, valódi aranybevonású, villanygyertyás csillárt, mely eredetileg*

³⁷⁷ Elek János unokájának, Bercsenyi Istvánnak a közlése. Sgy. 2000.

³⁷⁸ Beust Ödön neje Almásy Mária volt, így lett a Tarnaméra határában álló Fogacs Beust birtok.

³⁷⁹ A Ledniczky család az 1820-as években telepedett meg Gyöngyösön és igazolta nemességét.

³⁸⁰ Családi krónika 1961-1964: 56.

valamelyik Károlyi-kastélyban volt. A férfi szalonba egy nagyon szép francia barokk garnitúrát vettem és mindkét szalon, valamint a szobák is, a bútorok színéhez voltak festve. Így a női szalon halvány rózsaszínű volt, a férfi szalon pedig halványzöld. Perzsaszőnyeg perzsaszőnyeget ért. Igen szép volt az ebédlőnk is. A 12 személyes, kétkredences bútorhoz fekete kovácsolt vascsilárt vásároltam, a falakon ugyanilyen kandeláberek voltak. Volt külön gyerek- és vendégszoba.”³⁸¹ A Kékessy társadalmi rangját fejezte ki a pompás berendezés.

Az 1870-es évek elején Poroszlón megtelepedett *Graefl Károly* először a mezőváros legnagyobb épületét, a Palota vendégfogadó melletti házat használta. Vagyonának és tekintélyének emelkedésével az évtized végén saját otthont építtetett. Ez egy tornyos kastély lett. Az épületben 15 szoba volt, melynek négy melléképületében még 26 helyiség állt.³⁸² Testvére, *Graefl József* ugyanebben az időben adott megrendelést Megyaszón egy elegáns kiskastély építésére.

Graefl Károly halála után a tornyos kastélyt az idősebb fiú, *Graefl Jenő* örökölte. Öccse, *Graefl Andor* 1908-ban szecessziós kastély építésébe kezdett a család kétútközi gazdaságában. A kastély a kor legmodernebb építészeti stílusában készült el. Az egy emeletes épületet ugyancsak torony díszítette. A 16 szoba mellett és két fürdőszobát is kialakítottak. A kastély tervezője Szabolcs Ferenc és Papp Gyula fővárosi építészpáros lehetett.³⁸³ Az épületet 1937-ben, VIII. Edward kíséretének fogadása előtt felújították és modernizálták.

Tiszaszőlősön *Elek István* 1907-ben kezdett építkezni. A gazdaember ekkor 54 éves volt és agglégény. Az épület tükrözte megrendelőjének habitusát. A két lakrészt szénásszekerek közlekedésére szolgáló kapu kötötte össze. Homlokzatának díszítése inkább a gazdagparasztság ízlését és lehetőségeit fejezte ki, holott Elek nemesi múlttal rendelkezett és gazdag ember volt.³⁸⁴

Az első világháború után inkább az átépítések, bővítések voltak jellemzőek, de ritkán még épültek kiskastélyok. A kecskeméti *Bánó család* az 1920-as években adott megrendelést Tiszaszőlős és Tiszaigar határában a szecessziós stílusú „Bánó-kastélyra.”³⁸⁵ *Bánó Antal* (1859-1943) gazdasági főtanácsosnak, nyugalmazott járásbírónak 220 kat. hold földje volt a

³⁸¹ Családi krónika 1961-1964: 169.

³⁸² Az eredeti épület kisebb lehetett, mivel *Graefl Jenő* átépítette azt. Az utolsó állapot a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1949. évi leltára alapján ismert. – Poroszló, önkormányzati iratmácsolat.

³⁸³ A művészettörténészek a kétútközi és a tiszaiigari kastélyt, valamint a poroszlói község házát tartják a szecesszió legészakibb építészeti emlékének. – Nemesné Kis Tímea helyszíni kutatása alapján. Sgy.

³⁸⁴ *Elek István* történetét lásd a magatartásmintákat bemutató fejezetben.

³⁸⁵ Az épület műemléki feltárása nem történt meg, így csak *Nemesné Kiss Tímea* művészettörténész helyszíni megállapításaira tudunk hagyatkozni. Sgy.

Tisza mellett. A család Kecskeméten élt, a villaszerű úri lakot többnyire a gazdasági munkák idején használták.

Az 1920-as években készült el Vezekényen *Mlinkó Áron* (1903-1966) kiskastélya is. A nemesi felmenőkkel rendelkezők birtokos vetőmagtermesztésből tartotta el családját. Neje, Lazúr Andor helyi vegyeskereskedő lánya, Lazúr Mária Olga (1900-1961) volt. A földbirtokos házasságkötése után építette fel közös otthonukat Vezekényen.³⁸⁶ A ház mérete megegyezett Szalgháry Tiboréval. A bejárathoz azonban díszes lépcső és terasz került, a homlokzatra a család kőből készült címerét helyezték.

Borhy György 1926-ban rendelte meg romantikus hangulatú vadászkastélyát Gyöngyöstarján külterületén. Borhy és neje, Graefl Mariann csak alkalmanként tartózkodtak vidéken. A címetek kedvelő földbirtokos a vadászkastéllyal társadalmi helyzetét fejezte ki.

A két háború közti időszakot az átépítések és meglévő épületek modernizációja jellemezte. Szalgháry Tibor 1924-ben, házasságkötése előtt építette át a vezekényi kúriáját, mivel leendő apósa, Gáspárdy Elemér 1924-ben arra kérte őt, hogy modernizálja házát. Ezért a földbirtokos fogadót, fürdőt és díszkertet rendelt. Az épületbe szivattyú vezette be a vizet.

Bobory György ugyancsak házasságkötése idején, 1938-ban építette át a domaházi egyszerű kis házat méretes lakóotthonná. A birtok korábban Graefl Gabriella tulajdona volt. Boboryné azonban nem élt itt: az év egy részét lányánál, Prónay Endrénénel töltötte Borsodivánkán, a másikat egy bérelt pesti panzióban. A vitézi földre nyilvánított birtok 1925 után lett fiáé, Bobory Györgyé. A házasságkötés után az épületet megnövelték, 8 szobát és 2 fürdőszobát építettek,³⁸⁷ a kert parkosítására Kékessy Györgyöt kérték fel. A háznak már csak a tornácos bejárata emlékeztetett a vidéki kúriákra, belső elrendezése polgári otthon volt, redőnyözött ablakokkal. Graefl Gabriella 1939-ben bekövetkezett halálakor a kertben családi temetkezésre alkalmas kriptát alakítottak ki.

A szegényebb nemesek a 20. században is nádfedeles parasztportákon éltek. Vezekényen a Makay porta *„úgy nézett ki, mint egy méretes parasztház, elől hosszú tornáccal, de legalább öt szoba volt benne. Volt külön könyvtár, ebédlő, háló és a három lánynak és egy fiúnak gyerekszoba.”*³⁸⁸ A nád az alföldön megszokott tetőfedésnek számított. Kékesy Dezső feleségét, *Lipcsey Szerénát* is hasonló épületben helyezte el, miután különváltak. *„Vettek neki egy kis házat a nagy Lipcsey kúria közelében, s odavitték Mamukát.*

³⁸⁶ Szuromi 2013: 54.

³⁸⁷ Életem regénye 1999: 21.

³⁸⁸ Özv. Balázs Gáborné (86 éves) hevesvezekényi lakos visszaemlékezése, aki Makayék gyermekének dadája volt. Sgy. 2012.

*Ez egy négyszobás, öreg, nádtetős épület volt, melyben régebben egy nyugalmazott őrnagy, Bernáth Andris bácsi lakott. Mamuka az utcafelőli nagy nappaliban lakott. Ez volt a legvilágosabb, legkellemesebb.*³⁸⁹

Füreden *Okolicsányi György* sem az előkelő lakhelyéről volt ismert. *Kékesy Dezsőt* látogatásakor ez meglepte. *„Rozzant, oszlopos kúria a Józsa Gyuri lakhelye, a malter lehullt, ablakai, ajtai mintha megunták volna az együttélést ezzel a rozoga házzal. Az udvart felverte a gaz, a bozótban négy szürke legelészett, elmélkedve a jobb időkről, mikor még egy véka járt ki nekik naponként. A háttérben ott áll az emeletes, vakolatlan, félig épült Józsa Gyuri-féle kastély kémény nélkül. A lakóházzal szemben félig romban az istálló, a kocsiszín, benne egy ócska, jobb napokat látott cséza, melyben kedélyesen kotkodácsoltak a tyúkok, kacér válaszokat adva a büszke kakas kukorékolására.*³⁹⁰

Dormádon a régi nemes *Remenyikék* egy „ispánsági épülethez hasonlatos hosszú, sárgára meszelt hodályszerű” házban éltek. Később mindezt „vastag fallal vették körül, nagy kőoszlopos kapu emeltek az országút felé, négy méter magas kaput, vörösre mázolt szárnyakkal. (...) Az alsó házban valamikor még kemence is állott, szalmával fűtötték az alsó szobákat. (...) Amikor a nagyobb ház elkészült, oda hurcolkodott fel a család. Vastag rostélyok védték a felső ablakait.”³⁹¹

A Széky család az 1880-as évekig gabonavermeket használt. *„A hatalmas urasági vermeket a falun túl, a Vermesháton ásták meg. Némelyikbe, mint például a Székyébe 200 mázsa zab is belefért. Szállítási zavarok esetén meg is dohosodott és tönkrement bennük a gabona. A század utolsó évtizedeiben felszámolták a nagy urasági vermeket, magtárakat építettek helyükbe.”*³⁹² A tehetős kereskedők már a század utolsó harmadában az árut hatalmas száraz pincékben tárolták, a lakóépület méretes bejárata a szénásszekerek mozgását biztosította.

A századfordulón a megye déli területein is elterjedt a polgári stílusú lakóház. A kő alapra épült otthonok egyszerre voltak modernnek és praktikusak. A szalonok, dolgozószobák és gyermekszobák mellett fürdőhelyiségek, a mosókonyhák, a nagyméretű, élelemtárolásra alkalmas pincék szolgálták a kényelmet.

Az új, vagyonos réteg szívesen vásárolta fel a nemesek vidéki kúriáit. Az úri lak vagy kastély tükrözte a vagyoni helyzetet, de már nem feltétlenül jelentett társadalmi rangot.

³⁸⁹ Családi krónika 1961-1964: 83.

³⁹⁰ Családi krónika 1961-1964: 32.

³⁹¹ Remenyik 1976: 48.

³⁹² Kardos 1997: 86.

Dormádon Engel Jónás zsidókereskedő „csodapalotát építtetett. Bejáratához vörösmárvány lépcsők vezettek. Egyesek szerint – akár a mesében – harminchárom, mások szerint tizenkét szobája volt, mindegyikben ragyogó parketta fénylett. A szobákhoz festményekkel díszített hosszú folyosó vezetett. Az alagsorban a személyzet lakott, a szakácsné, a sofőr és a többiek.”³⁹³

Pusztafogacs-Tarnaméra területén az Almássy kastélyt Kégl György Fejér megyei képviselő vette meg, majd 1883-ban továbbadta azt Schossberger Henrik bankárnak. Ugyanitt a báró Beust Ödön építtette kúria 1882-ben Bischitz Artúrhoz került, tőle rokona, Pajzs Gyula vásárolta meg azt 1906-ban. „A 19. századi magyarországi kapitalizmus sajátossága volt, hogy az üzlet világát erőteljesen szervezték a családi és felekezeti hálózatok. Az üzletkötéshez, az üzleti működéshez szükséges bizalom elsődleges forrásaként értékelhetjük a családot és a saját felekezetet, ami nemcsak üzletfelek, üzlettársak, de a vezető alkalmazottak kiválasztásában is szerepet játszott.”³⁹⁴

A lakóépület nagysága és díszitettsége a századfordulón már a vagyoni helyzet szimbóluma lett, mely nem feltétlenül járt együtt tulajdonosa társadalmi presztízsével.

V. 2. 2. A tárgykultúra

A kúriák berendezéseiről készült komplett leltárok ritkák. A 20. század két nagy háborúja nemcsak iratpusztulást okozott, de a lakóépületek berendezései is sok esetben megsemmisültek, elvesztek. A kutatás során használt emlékiratok, családi levelezések segítségével teszünk kísérletet arra, hogy rekonstruáljuk a nemesség lakókörnyezetének tárgyi világát.

A Bobory család 1944 őszén, Debrecen bombázásakor hagyta el Domaházát. Az értékeket előbb Kétútközre vitték. „Cca. 50 kiló ezüstöt, ruhákat, Jézus kálváriáját mozaikból kirakva blondel aranykeretben, hátha marad belőle valami. Értékes könyvek, szép, híres bútorok, értékes festmények, a zongora, amin játszottam... Ami ott maradt, mind elveszett. A saját nemzetünk vitte őket szét.”³⁹⁵

Az orosz csapatok közeledésének hírére a kastély berendezési tárgyait olyan ismerősöknél helyezték el, akikben megbíztak, és akik társadalmi helyzetük miatt otthon maradtak. Az átadott tárgyak többsége soha nem kerültek vissza a családhoz. Bobory

³⁹³ Őrszigethy 1995: 28.

³⁹⁴ Klement 2011: 58.

³⁹⁵ Életem regénye 1999: 13.

Györgyné 1945-ben levelet írt az Elhagyott Javak Heves Megyei Kormánybiztosságához, melyben részletesen felsorolta, hogy kik és mit nem adtak vissza. A felsorolásból kitűnik, hogy elsősorban bútorokat, fehérneműket, ruhákat helyeztek el etyeki, tiszafüredi, poroszlói, újlőrincfalvai és egerfarmosi házaknál. Egerfarmoson Bukta Józsefné harangozó „sok bútort, ágyneműt, asztalneműt” őrzött. Újlőrincfalvára Besenyei Jánoshoz egy nagy koffer került fehérneművel, gyufával, ezüstökkel, de két nagy tükrös fali szekrényt is átadtak neki megőrzésre. „A Kétútközben lakó családok mind visszahozták, amit elhelyeztünk náluk, ám a környező falvakban élők semmit sem adtak vissza.”³⁹⁶

Abban reménykedtek, hogy a bútorok, porcelánok, bundák, szőnyegek és a luxus ruházati termékek, mint ezüstcipők, pongyolák, kalapok, megmaradnak a régi alkalmazottaknál. Arra azonban nem számítottak, hogy az érzékelhető politikai fordulat után épp a volt cselédek, bérmunkások rövidítik meg a családot. A kétútközi kastély megmaradt tárgyai: egy keretezett gobelin falikép, egy darab ezüst-utánzatú teáscsésze, egy díszes süteményes lapátka és ifj. Graefl Andor alumíniumból készült serlege.³⁹⁷ A kastély berendezéséből csak az értéktelen tárgyak kerültek vissza a családhoz.

A Székyek tiszai Öreg-házának múzeuma a háború előtt több pótolhatatlan tárgyat is tartalmazott. „Az egyik állványon kódexek, korvinák, régi armálisok, s viasz-pecséttel nyomott donációs-levelek sorakoztak. A következő polcok sorozatán régiségekkel, ritkaságokkal találkozunk. A pattintott nyílhegyektől kezdve, látjuk sorrendben a korszerű fegyvereket. Ha jól utánanézzünk, talán azt a kőbaltát is megleljük, amivel az első testvérgyilkos Kain Ábelt, az öccsét megölte. Az a primitív, dróttal összeeszkábált agyagfazék meg az lehet, amelyben Éva anyánk, a Paradicsomból kiűzetvén, annak külső kapujában első ebédjét főzte?”³⁹⁸ „Több ezer kötetes könyvtára volt, melyek közt igen értékes régi könyvek, meg régi családi iratok is voltak. Ugyanitt régiségek álltak egy közepén levő nagy asztalon. Voltak ott középkori fazekak, mamutagyarak. Valóságos kis múzeum volt. A lakás maga is elég régi.”³⁹⁹ A ház 1944 decemberében gyújtógránát találattól kigyulladt és leégett.

A tarnaszentmiklósi birtokos, Mihály István lakóháza is elpusztult. „Hatalmas ebédlő, öreg Mihályi-ösökkel a falon, nagy fogadó, antik vitrinekben múlt századi emlékekkel, az

³⁹⁶ Bobory Györgyné levele az Elhagyott javak Heves megyei Kormánybiztosságához. Kétútköz, 1945. december 5. – Cst.

³⁹⁷ Ifj. Graefl Andor a serleget 1926-ban egy debreceni agyaggalamb-lövészeti versenyen nyerte. – Cst.

³⁹⁸ Nimród, 1944. június 10. 263.

³⁹⁹ Családi krónika 1961-1964: 64.

asztalon szanaszéjjel élvezetes rendetlenségben a sok-sok könyv, ami Pista bácsi összevásárolt, de soha sem olvasott el. Öreg, hosszú zongora, vénségtől használhatatlan.”⁴⁰⁰

A könyveket Szana Tamás is szerette. Művészettörténészként és kritikusként tematikusan gyűjtötte a műkincseket, főként itáliai útjain vásárolt, de a hazai értékek sem kerültek el a figyelmét. Fővárosi lakásának berendezése nekrológiájából ismert. „*Van egy igen értékes tórészlet Ciarditól, mindjárt mellette egy magyar mester, Mészöly alkotása: a Balatoni partok. Az ágya fölött édesanyjának, nagyoroszi Farkas Teréznek lóg a bronz-reliefje, s körülötte Vinea, Favretto és Tito Ettore mesteri alkotásai. Az egyik sarokban egy értékes bronzszobor tanúskodik a megboldogult műkincsszeretetéről; Velencei faragott talapzaton egy gyermekfej, Benvenuto Cellini műve. A szobácska közepén egy antik mécses lóg, benne öröktűz. Egy olaszországi útja alkalmával egy düledező templomból maga Szana hozta magával a ritka relikviát. A halottas szoba minden zugában, minden rekeszében egy-egy értékes műkincs bizonyítja, hogy művészi érzéssel s ihlettel tudta összeválogatni az igazán örökbecsű alkotásokat.*”⁴⁰¹ Szanának örököse nem volt, a gyűjtemény sorsa ismeretlen.

A kisbirtokos nemesek épp úgy szerettek gyűjteni, mint a vagyonos nemesek. A vidéki udvarházakban festmények, porcelánok, értékes könyvritkaságok helyett inkább a társasági élet kellékei halmozódtak fel. Ilyen volt a pipatórium. A pipázás a 17. században már általános volt, a 18. században pedig szabadidős elfoglaltságnak számított. „*A csibukot a régi magyar urak használták ebéd utáni pihenésükkor dohányzásra. Hosszú, fekete ébenfából készült száron volt a kávéscsésze formájú és nagyságú drapp színű nyitott pipa. A szár másik végén meg elefántcsont, illetve borostyánkő szívóka. Ez a csibuk gyakran olyan hosszú volt, hogy kinyújtott karral alig tudták elérni. A rágyújtás nem volt ám olyan egyszerű! A dohánynal megtömött csibukra égő gyufát tettek és szívással egyidejűleg fel s alá himbálták a csibukot. Így az cúgot kapván meggyulladt. Lipcsey Árpádnak is, Attilának is gyönyörű pipatóriuma volt. Különösen Attilaé volt rendkívül szép és értékes. Ha jól emlékszem, volt egy szép nagy színes Kossuth pipája is, amelyet még Kossuth ajándékozott szépapátoknak ott tartózkodása alkalmával.*”⁴⁰² A dohány vágása, a pipa tömése része lett az étkezést követő szertartásnak. A jó minőségű pipa apáról fiúra szállt. Az öreg pipa kifejezte, hogy az ősök jó módban éltek, mivel telt nekik pipára és dohányra. A régi pipák ezért státuszértékkel bírtak. Tiszafüred híres pipakészítője volt egerfarmosi és sztrégovai Kandó Géza, „*aki maga is nagy pipás volt. Gyönyörű tajtékpipákat faragott és kedves barátainak is ajándékozott. Apám is*

⁴⁰⁰ Életem 1958-1965: 109.

⁴⁰¹ Budapesti Hírlap, 1908. február 12. 7.

⁴⁰² Családi krónika 1961-1964: 48.

kapott egy szép pipát, amelyet aztán apám meggyipirosra szívott. Mert a tajtékpipa úgy volt szép és értékes, ha ki volt szívva. A kiszívás által nem csak szép színt, de szép fényt is kapott a pipa, a régi magyar urak az ilyet értékelték.”⁴⁰³

A pipázás hozzátartozott a férfiak társasági életéhez. Kékesy Dezső is őrzött egy pipatóriumot az Igari úti házában,⁴⁰⁴ de pipáztak a tarnaszentmiklósi Mihály portán is. Az úri emberek kedvelt időtöltésének divatja a Horthy-korszakot is jellemezte. *„Referálás, anteakta, pro domo, pipálás, kiadványozás, felülvizsgálás, konszignáció, mennyi új fogalom, mely mind régi, hagyományos és még a minisztériumok elődjének, a mi esetünkben a magyar királyi helytartótanácsnak gyakorlatából maradt meg.*”⁴⁰⁵

Az előkelőséget kifejezte az otthon berendezése is. Szinay Béla *„dolgozószobájának minden darabját Szinay címerrel ékesítette, sőt a Szinay ősök képeit archaizáló stílusban, olajban festette meg. Az ősök legelején a falon Vérbulcsú vezér képe volt látható, s bárki láthatta, hogy Béla bácsi és az Ős vonásai mennyire meggyőző hasonlatosságot mutatnak... Még arra is volt gondja, hogy a képek rámai szüette öreg fából legyenek. Sok csipkelődő megjegyzésre adott okot ez a családban, de csakis Béla bácsi háta mögött. Horthy kormányzó bizalmas emberei közé tartozott, s Baba néni (értsd: Szinay Béláné Vratarics Johanna) nemegyszer hozott nekem a várbeli vacsorákról magyar címerrel díszített bon-bont, s áhítatosan nyújtotta át mondván, a Főméltóságú Úr asztaláról való.*”⁴⁰⁶

Az előkelő múltat akkor is reprezentálták, ha ehhez már anyagi tehetőség nem párosult. Vratarics Gyula és Buzáth Anna vezekényi otthonából megmaradt egy desszertes tányér, a W. Smith & co. Select Views cég jelzésével. A gazdag ornamentikával készített porcelán olcsó másolat volt, ami a híres Wedgwood gyár munkáit utánozta.⁴⁰⁷ A tömeggyártásra szakosodott vállalat széles vevőkörrel rendelkezett, mivel az angol porcelánok divatosak voltak, ám a valódi luxusporcelánt csak kevesen engedhették meg maguknak. Elegáns, de csekély értékkel bír a család kör alakú tortatálja, mely réztalpakon áll. A virágokat, madarakat, lepkéket ábrázoló keleti hatású porcelán cégjelzést nem tartalmaz.⁴⁰⁸

A díszes fogat, vagy hintó szintén hozzátartozott az úriember megjelenéséhez. Kovássy Kálmán Tiszafüreden *„büszke, gőgös ember volt. Nagyúri háztartást tartott. Négylovas hintón járt, fehér kesztyűs inas szolgálta. Állandóan olyan elegáns volt, mintha*

⁴⁰³ Családi krónika 1961-1964: 57. – Az emlékirat írója rosszul emlékezett, mert a Tiszafüreden élő Kandó Iván (1842-1918) készítette a híres pipákat.

⁴⁰⁴ A pipatórium jelenleg is a tiszafüredi kúriában van, családi tulajdon. Sgy.

⁴⁰⁵ Életem 1958-1965: 202.

⁴⁰⁶ Életem 1958-1965: 47.

⁴⁰⁷ Cst.

⁴⁰⁸ Cst.

*skatulyából húzták volna ki.*⁴⁰⁹ Gondosan ügyelt megjelenésére Kékesy Dezső is. *„Szép fogata volt, igaz, csak egy pár lovat tartott a szőlőhöz, de a lovak olyanok voltak, hogy parádéba is lehetett használni. Volt szép felhajtható bőrtetejű fekete hintója, egy szép elől-hátul támlás, ugyancsak fekete Eszterházy-kocsija, egy gumifedelű sárga homokfutója és volt szép fekete szánkája. A kocsis mindig öltöztetve volt, magyaros libéria, fényes csizma, tollas kocsiskalap.*⁴¹⁰ Címeres hintót még a takarékpénztári tisztviselő Vratarics Gyula is tartott. *„Szerettünk a hűvös kocsiszímben időzni, ahol ott állt a Vratarics színekkel és címerrel kifestett családi hintó, még apám csináltatta ünnepélyes alkalmakra.*⁴¹¹

A modern polgár ezzel szemben nem tulajdonított jelentőséget az elegáns közlekedési eszköznek. Hartl Ede eladta az Alexy házban hagyott üveges és könnyű hintót.⁴¹² Bérlőként a Tisza mellett inkább egy gyors és könnyű homokfutóval közlekedett.⁴¹³

Az első világháború után azoknak az életmódja is modernizálódott, akik korábban ragaszkodtak a rendiség szimbólumaihoz. A hintót felváltotta a gépkocsi. Bobory György első autóját 1919-ben vásárolta, a nyitott autó fényképe alá annyit írt: az első gép.⁴¹⁴ A parlament alelnökeként egy saját tulajdonú benzinüzemű Steyr 120 típusú kabrióval járt.⁴¹⁵ Sógora, ifj. Graefl Andor is rajongott az autókért. Két gépkocsijáról tudunk, egy Steyr típusú sportkocsiról és egy Austro Daimler márkájú járműről.⁴¹⁶ Szeretett vezetni, *„s mivel gyorsan hajtott, több balesete is volt.*⁴¹⁷

Bobory György az 1910-es évektől használt fényképezőgépet és a háború előtt már filmfelvevő gépe is volt.⁴¹⁸

A modern világ nem mindenki számára bizonyult vonzónak. Szalgháry Tibor vonattal közlekedett, Ötvös Imre lovakat tartott. Azok, akik gyakorta tartózkodtak a fővárosban, esetleg rendszeresen utaztak külföldre, megismerték, sőt használták a kor modern technikáját. A technikai modernizáció összeegyeztethető volt a nemesi attitűddel. A bezárkózás, a vidéki elszigeteltség, a kapcsolatok hiánya viszont gátja lett a haladásnak és a modernizációnak.

⁴⁰⁹ Családi krónika 1961-1964: 55.

⁴¹⁰ Családi krónika 1961-1964. 78.

⁴¹¹ Életem 1958-1965: 111.

⁴¹² Eger, 1874. április 2. 111.

⁴¹³ Özv. Hibay Györgyné közlése. 2010. Sgy.

⁴¹⁴ Bobory György fényképalbuma. Cst.

⁴¹⁵ Forgalmi engedély. Cst.

⁴¹⁶ Ifj. Graefl Andor fényképei alapján. Cst.

⁴¹⁷ Életem regénye, 1999: 4.

⁴¹⁸ A család Kétútközről történt távozását és ausztriai tartózkodásukat keskenyszalagos kamerán dokumentálta. Cst.

V. 2. 3. Szabadidő, szórakozás

Kúriát és előkelő berendezést vásárolhattak azok, akik elegendő pénzzel rendelkeztek, de a szabadidő léte vagy hiánya választóvonal maradt a társadalom tagjai között. A 18. században még „hiányzott a munkaidő és a szórakozásra szolgáló szabadidő elkülönülése.”⁴¹⁹ A szabadidő fogalmát a modernizálódó világ töltötte meg tartalommal.

A 19. század közepén megváltozott a munkához való viszony, a távolságok lerövidültek, új technikai találmányok terjedtek el, így a szabadidő eltöltésének is új formái alakultak ki. Egyes szabadidős tevékenységek megmaradtak „úri passzióknak.” Ilyen volt a vadászat.

A 19. században a vadászat az élelemszerzés és a vadállomány egyensúlyban tartása mellett a legférfiasabb multság, vagyis a társasági érintkezés tradicionális lehetősége volt.

A vezekényi földbirtokosok a nyári mezőgazdasági munkák idején vadásztak. „*Apám (értsd: Vratarics Gyula) sokat és szívesen vadászott Vezekényen. Tudom, hogy ilyenkor sokat ettek és ittak, apám ezért övébe tűzve két törölközőt hordott a vadászatokon, s azokat többször teleizzadta.*”⁴²⁰ Kedvelte ezeket a férfias multságokat Gáspárdy Elemér is, aki fegyverének még nevet is adott: ez volt a Biztos. Vezekényt ekkor még több oldalról a Hanyi-ér rendezetlen, mocsaras vize vette körül, amely kitűnő vadászterület volt. Gáspárdy vadászatain épp oly szertelen volt, mint a hétköznapokon. „*Nagyságos úr! Menünk-e vadászni? Ne zsinatoljatok, hagyjatok békét! De nagyságos úr! Olyan jó idő van! A nemesek főggén tennap is annyi nyulat láttam! De Tátyer! Igazán menjünk ki! Végre elhangzott a várva várt szó: No, nem bánom. Orosz Jóska, hozd ki a puskámat, tarisznyámat, Majoros, hozd elő a biciklit, valaki kérje el a fogolyakasztót, a többi kölyök úr pedig menjen előre a hídon túlra. S megindult a különös menet. Az előre küldött gyerekek meztelen talpa már a falu alatt verte a port, mikor mi is megindultunk: Tátyer felült a biciklire, hátán puska, tarisznya, fogolyaggató. Két kutyája elől ment, s a nyakukba akasztott zsineggel húzták a kerékpárt, hátul a két főhajtó tolt a biztonság kedvéért.*”⁴²¹ Ennek a társaságnak gyakori vendége volt Szinay Béla és Szalgháry Tibor vezekényi, valamint Mihály István tarnaszentmiklósi földbirtokos. Apróvadakra időnként az asszonyok is vadásztak. Egy ilyen vadkacsavadászon ismerkedett meg Szalgháry Tibor nejével, Gáspárdy Saroltával.

Szinay Béla vadászatait a fegyelmezettség jellemezte. „Béla bácsi lett vadászmesterem. Vadászat előtt töltényt készítettünk, Béla bácsi vezérletével. Hallatlan

⁴¹⁹ Tomka 2009: 337.

⁴²⁰ Életem 1958-1965: 80.

⁴²¹ Uo. 54.

*műgonddal folyt le a dolog. Töltényei valóban tökéletesek voltak. Vadászatait előre megtervezte, a hajtógyerekeket gondosan megválogatta és harci fegyelemben tartotta. Vadászatai a stratégiai remeklés példái voltak, különös, ha mondom, hogy mégis mindig igen gyenge vadászszakmánnyal térünk haza a vadászatokról. Bennünket, vadászpálántákat mindenre kioktatott. A puskát becsülni kell, így és így kell használat után kitisztítani. Jaj volt, ha ezt elmulasztottuk. Az országúton nem szabad oldalvást ugrálni, mint a kiskutyáknak, ugyanis ettől fárad el az ember. Felhevülten nem szabad vizet inni, fő mindenben az önmérséklet. Az ejtett zsákmányról pontos vadásznapló vezetendő.*⁴²²

A vadászat kedvelt időtöltése volt Bobory Györgynek is, akinek két vadászbalesete is volt. Heves környékén 1930-ban foglyokra vadászott, amikor Palugyay Móric meglötte. A nyugalmazott főispán *„nyaksebéből erősen ömlött a vér.”*⁴²³ 1938 decemberében viszont ő lőtt meg két hajtót Poroszló határában. Ifj. Posztós Ferenc arcán, jobb combján, bal kézfejen és jobb szemén sebesült meg, s egy lövedék eltalálta Kardos Vincét is.⁴²⁴ Bobory annyira szeretett vadászni, hogy személyes fényképalbumába fotósorozatokat ragasztott a Tisza parti hajtásokról.⁴²⁵

A korszak leghíresebb vadászbalesete szintén a megye déli területén történt. Boconádon 1928. január 13-án vesztette életét Mártonffy Lajos árvaszéki elnök. A bíróság utólag azt állapította meg, hogy a vétkes Héber Sándor gazdatiszt volt, de a nyomozás során felmerült Hedry Lőrinc főispán felelőssége is. A főispánra valló tanúkat azonban iszákosnak és megbízhatatlannak tartották, így vallomásuk nem volt perdöntő.⁴²⁶

Az igari Széky birtokon is rendeztek nagy vadászatokat. A síkvidéken nem vadászlesben, hanem gödörben várták az állatokat. *„Másnap kezdtünk az előző estén megbeszélt fácánozáshoz. De minő terepen! Egyik részen köris- és rekettyefűz remizek, két-három méter magas nádasok követték, egymást, valamennyi szederszárral, iszalaggal benőve. És a hajtott terület szélessége, míg itt 5-6 méterrel szűkül, máshol 14-15-re szélesedett. Hanem fácán volt annyi, amennyit életemben nem láttam.*⁴²⁷ A vendégeknek a Széky házban vendégkönyvet tartottak fenn.

A vadászturizmus a Horthy korszakban megélhetési forrás is volt. Ifj. Graefl Andor komoly jövedelmet szerzett a földek, s nem egyszer a kétútközi kastély bérbeadásából. A

⁴²² Uo. 44.

⁴²³ Eger, 1930. augusztus 19. 1.

⁴²⁴ Képviselőházi irományok, 1939. I. kötet. 421.

⁴²⁵ Cst.

⁴²⁶ MTI 1928. január 13., MOT 1929. október 28.

⁴²⁷ Nimród, 1944. június 10. 263.

birtok leghíresebb vendége 1937-ben VIII. Edward egykori angol király és neje, Wallis Warfield volt. A hercegi pár Borsodivánkán, a Prónay kastélyban lakott, de a kíséretet Kétútközön szállásolták el. A nászutat szervező Bedaux három hétre a két kastélyért és a 2000 holdas vadászterületért 26 ezer pengőt fizetett.⁴²⁸

A bérbeadást ifj. Graefl Andor a fővárosban szervezte meg. Az előkelő vendégek fogadása hatalmas szervezőmunkát igényelt, a vidéki helyszínt budapesti rendőrök biztosították. *„Kétútköz és Borsodivánka között közvetlen telefonvonalat építettek, a kastélyban számos telefonállomást szereltek fel és éjjel-nappali szolgálatot rendeltek el a Windsori herceg tartózkodásának idejére a kétútközi postaállomáson. Ezenfelül angolul tudó telefonistát is küldtek le a postahivatalba, amelynek személyzetét ki is bővítették. A kétútközi kétemeletes, tornyoskastély már kitakarítva, átalakítva várja a vendégeket. A hatalmas parkot teljesen rendbe hozták, az összes környékbeli kutakat kitisztították. Mind a két községben, a jegyzők biztatására, a lakosság rendbe hozta portáit, kimeszelte a házakat.”*⁴²⁹ A befektetés hasznosnak bizonyult: a hercegi vadászat után sokan érdeklődtek a vadászterület után, s még ezen az őszön 16 olasz gyáros is bejelentkezett. Graefl Andor erről így írt anyjának, aki ekkor Homrodon, vejénél Fáy Lászlónál tartózkodott. *„Itt igen nagy port vertek fel vendégeink, jó reklám lesz a jövőre nézve.”*⁴³⁰

A Graefl család főbevételi forrás a gazdasági válság után vadászturizmus lett. *„A fácán, a fogoly és a nyúlt szépen szaporodott és lelövésükre kiadtuk a területet különböző nemzetiségű embereknek, ami kellemes volt, de fárasztó, ellenben megérte, mert sok embert ismertünk meg ez által. Volt, aki háromszor is visszajött, mert meg voltak elégedve a hellyel és a vadászattal, amit Andor ügyesen szervezett. Nemzetiségre nézve voltak angolok, olaszok, belgák, hollandok franciák. Egyszer 12 belga lakott nálunk egy hétig, nagyon mozgalmas volt, még cigányt is kértek. A poroszlói cigányok jöttek ki vacsorakor, egy hétig minden este ment a jókedv, másnap 10-től meg a vadászat.”*⁴³¹ Özv. Graefl Andorné és lánya, Ilona igyekeztek a lehető legszínvonalasabb szolgáltatást biztosítani a vendégeknek, beköttették a telefont, s ha kellett, cigányzenészeket hívtak a birtokra.

A vadászturizmus ekkor már a szolidabb vagyonú földbirtokosoknak is elérhető volt. Széky István szívesen járt a Tátrába, *„sógorával, Kovássy Ferencsel nem egyszer megmászták a Tatra csúcsait, zergére vadásztak.”*⁴³²

⁴²⁸ Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap 1937. szeptember 2. 2.

⁴²⁹ 8 Órai Újság, 1937. szeptember 5. 5.

⁴³⁰ Ifj. Graefl Andor levele anyjának, özv. Graefl Andornénak Homrodra, 1937. november 2.- Cst.

⁴³¹ Életem regénye 1999: 6.

⁴³² Családi krónika 1961-1964: 66.

A vadászati célú utazások szervezésének többféle módja volt: Graefl Andor a Hubertus Vadásztársaságon keresztül szerezte a vendégkörét, a Székyek pedig gyakran hívták meg a korszak vadászati szaklapjának, a Nimródnak az újságíróit. A Széky házban a vadászoknak nyújtott szolgáltatás a család muzeális gyűjteményének és a sétakertnek a megtekintése volt.

A vadászturizmus lehetőséget teremtett külföldi kapcsolatra is. *Graefl Ilona* így jutott el Párizsba. „*A franciák többször jártak nálunk és anyámék megengedték, hogy az angol utamat összekötve Londonból jövet meglátogassam őket. Örök élmény volt, úgy kezeltek, mintha családtag lennék.*”⁴³³

A földbirtokkal nem rendelkező, kevésbé tehetős nemeseknek sem kellett lemondani az utazásról. *Buzáth Anna* rendszeresen utazott a Magas Tátrába és az Isztriára. A két gyermekes asszonyt nem a férje, hanem a férj által elfogadott gavallérok kísérték. Tátraszéplakra az asszonnyal és gyerekeivel Severa Bubby román „gavallér” ment. „*Anyám vitt fel, hogy a magaslati levegőn meghízzak, s megerősödjek. Ma is látom magam előtt a Tátra horpadt, hóval borított csúcsait, melyek kékesfehéren szikráztak a jéghideg napfényben.*”⁴³⁴ A montenegrói Zelinka városába a tarnaszentmiklósi Mihály István kísérte el. „*Anyámmal, Mihály Pista bácsival és dolmányos inasával Zelenikáral mentünk tengerparti üdülésre. Zelenikában szerettem Gönczi bácsi – magyar kereskedő – boltjába járni és a sok játékot és horgász holmit bámulni. Gonosz emlékem, hogy az inasunk valami tüskés hallal, amit akkor fogott, s melytől iszonyodtam, hazáig üldözött. Azt hiszem itt történt, hogy anyámba egy ideggyenge fiatalember halálosan beleszeretett, s féltékenységi rohamában a tengerbe vetette magát.*”⁴³⁵

Az utazások anyagi hátteréről az akkor még kisgyermek Vratarics György nem tudott, de a gavallérok támogathatták a családot, mivel Vratarics Gyula köztisztviselői fizetéséből erre aligha telt.

Tátra Lomnicot *Bobory György* is kedvelte. Legénykori fényképalbumába megőrzött egy 1911-ben készült csoportképet, illetve egy korabeli lapból kivágott fényképet, ahol Horvatovics Ferencsel, Vay László báróval, Cséry Idával, Solymosy Ilyvel, Fáy Lászlóval és Cséry Sárival látható piknik közben.⁴³⁶

Szana Tamás műkritikusként töltött hónapokat Itáliában. „*Az olasz föld s főleg Velence és Firenze volt szerelme legfőbb tárgya, évtizedek óta alig volt év, hogy meg ne*

⁴³³ Életem regénye 1999: 6.

⁴³⁴Életem 1958-1965: 84. – Severa Bubbyról az emlékirat írója csak annyit jegyzett fel, hogy román származású gavallér volt. Valódi személyazonosságát ma már nem lehet kideríteni.

⁴³⁵ Uo. 79.

⁴³⁶ Cst.

*fordult volna e két városban, melyeknek minden zegét-zugát ismerte.*⁴³⁷ Műgyűjtőként lakása magánmúzeum volt. Az olasz klíma az egészségének is jót tett.

A városi nemesek szívesen kötötték össze a nyári pihenést a betakarítási munkák felügyeletével. Hevesvezekényen töltötte a nyarat a teljes Vratarics-, Gáspárdy- és Szinay család. A vidéki életnek nem volt kelléke a luxus, a Vratarics család otthona egy egyszerű vályogépület volt. *„Életem ezen első éveiben még meg volt vezekényi kis házunk, melynek kapuja a vasúthoz vezető földútra nézett. Egyszerű vályogház volt, de udvara fenyőkkal benőve, törpe bukszusokkal övezve, melyeken pici zöld békák tanyáztak. Árnyékos, szép udvarán túl volt a gazdasági rész, tőle balra kis gyümölcsös, melyben gazdag bujaságban teremtek a konyha szükségletei.*⁴³⁸ Egészen más hangulata volt a Szinay háznak, ami kőből épült klasszicista kúria volt. Szinayné sokat adott a látszatra. *„Hűvös, barátságtalan és ünnepélyes volt ott minden és mindenki. A folyosó hidegen kongott, a szobák a kert hatalmas fáin árnyékában sötétek és barátságtalanok voltak. Az ebédek félelmetesek voltak.*⁴³⁹

A falun töltött hónapok a pihenésről szóltak. Nők és férfiak rendszeresen vadásztak, az esték kártyapartival teltek. Ebben a társaságban kivételt csak *Gáspárdy Elemér* jelentett, aki szívesen kerékpározott a holdfényben és nézte a csillagokat.⁴⁴⁰

Utazni *Ötvös Imre* is szeretett. Katonai kartonja megőrizte, hogy magánúton bejárta az Isztria nyugati tengerpartját, a karsztvidéket, meglátogatta Fiume és Trieszt kereskedelmi kikötőjét, valamint Pola hadikikötőjét. Utazását érdeklődése motiválta. Pola (Pula) természetes kikötőjét 1859-től dinamikusan fejlesztették, s az első világháborúra a Monarchia legfontosabb hadikikötője és hajógyártó központja lett. A technikai érzékkel rendelkező *Ötvös Imre* figyelmét bizonyosan nem kerülték el ezek a látványosságok.

A lótarás – amennyiben az nem gazdasági tevékenység volt – szintén pénzt és szabadidőt feltételezett, tehát úri passzióknak számított. *Ötvös Imre* vagyont soha nem gyűjtött, de saját lova mindig volt. Három lovat *Átányba* is magával vitt.

Kitűnő lovasok voltak a Graefl-lányok, akik kocsit is tudtak hajtani. *„A lovakat nagyon szerettem és sokat is foglalkoztam velük. Nehéz volt őket betanítani a kocsiba. Lovagoltam, estem is sokat, de ez vele jár.*⁴⁴¹ Az első világháború alatt a kétútközi birtokon 10 parádés lovat és több hátszlovat is tartottak. A lovaglást vidéken szórakozásnak tekintették.

⁴³⁷ Vasárnapi újság, 1908. február 16. 130.

⁴³⁸ Életem 1958-1965: 79.

⁴³⁹ Uo. 43.

⁴⁴⁰ Életem 1958-1965: 55.

⁴⁴¹ Életem regénye 1999: 3.

Nyarálásain lóra pattant Buzáth Anna is. „*Anyámnak Vezekényben hátslova volt, az Izabella. Merész és jó lovas volt, bravúrijait az egész vezekényi úri társaság elismerte és csodálta. Izabella később Mihály Pista lova lett.*”⁴⁴²

A természetjárás az alkalmazotti rétegnek is elérhető volt. A turizmus a pihenés mellett szolgálhatott tudományos érdeklődést is. A természetkedvelő Széky István középiskolai tanár szeretett túrázni. „*Amikor Gyöngyösön tanított, minden nap kísértált a Mátrába, s ezt az utat róla nevezték el Széky István útnak.*”⁴⁴³ A Mátra ösvényein gyakran felbukkant Kékesi Kálmán a gyöngyösi Népbank igazgatója, aki támogatta a Kárpát-Egyesület túraszakosztályát és baráti kapcsolatban állt Hanák Kolossal (1851-1923), aki kijelölte az első mátrai turistautakat és népszerűsítette a természetjárást.

Ugyanezt az egyesületet támogatta Graefl József főispán neje, Györffy Rozália.

A természetszeretet másik kedvelt formája a dendrológia volt. A mesterséges kertek telepítése pénzt, szakértelmet és sok időt feltételezett. A vizsgált térségben két országosan jegyzett dendrológus is működött: Igaron Széky Péter és Erdőtelken dr. Kovács József. Mindketten saját kúriájuk köré telepítettek mesterséges parkot.

A kertépítészet a reformkorban már Lipcsey Imrét is érdekelte. Füredi kúriája köré a szabadságharc előtt díszkertet telepített. A belső park „*szép görög stílusú oszlopos kúriát örökölt Tiszafüreden atyjától, Ferenctől. Ehhez tíz hold park is tartozott. Ez volt az ősi része a parknak. Amikor nagyapám hazajött Kufsteinből, (...) szenvedélyesen kertészkedni is kezdett. Tiszafüredtől megvette a kertje végén lévő 20 holdnyi vályogvető területet és azt hozzáparkírozta a meglévő 10 holdhoz. Úgy tudom, hogy az egész 42 hold volt, abból 30 park, a többi gyümölcsös, veteményes és gazdasági udvar. A park nagyobbitását 1863-ban csinálta nagyapám. (...) Emberek százai dolgoztak a nagy park építésénél, kubikoltak, ástak, ültettek. A parknak lett egy impozáns főkilátója, majd kilométer hosszúságban, melynek az oldalát képező fák olyan színösszeállításban lettek ültetve, mintha satírozva lettek volna. Így a lakóház mellett a sötét levelű vérbükk volt, túl rajta fenyők, hársak, vadgesztenyék, szilek s kilátó legvégén egy fehér-tarka levelű juharfa. Mondják, gyönyörűen érvényesült a kilátó végén, fehérségével remekül fejezte azt be. A kilátóban volt három hatalmas futófenyő, amelyek területe kör alakban a ház területével ért fel. A vályogvető terület legmélyebb részén egy csodálatosan szép tavat és szigetet létesített szépapátok. A tó és sziget területe – becslésem szerint – maga lehetett 5-6 hold. A szigeten is, meg a tó külső partján is több helyen kisebb-nagyobb „hegyet” varázsolt nagyapám. A legmagasabb hegycsúcson kis kővár*

⁴⁴² Életem 1958-1965: 80.

⁴⁴³ Családi krónika 1961-1964: 66.

emelkedett. Ehhez a kis várhoz a terméskövet lovas szekereken hozatta a Mátrából. A tó mellett volt egy hatalmas platán-csoport, emellett egy romantikus fehér híd.”⁴⁴⁴ Az épített Lipcsey-kert egyedülálló volt Füreden, habár a többi úrilak, köztük a Kandó porta körül is nagy park állt.⁴⁴⁵

A kertészkedés szenvedélye megérintette Kékessy Dezső szolgabíró is. Az Igari úti ház megvásárlása után „a park nagy részét kivágatta, de még mindig megtartott belőle két holdat a ház körül, amelyet aztán kiszabadítva a nagy akácok nyomása alól igen szépen rendbe hozott. Gyönyörű nagy juharok, hársak, bükkök nőttek benne, melyekhez apám aztán még sok szép új fát és fenyőt ültetett. Így volt egy gyönyörű vérbükkje, egy ugyancsak gyönyörű tulipánfája, több olajfűz, fehér- és sárgalevelű juhar, normann, ezüstfenyők, cédrusok. Apám szintén jó hírű amatőr kertész volt, s másoknak is csinált kerteket, többek közt az úri kaszinó udvarán.”⁴⁴⁶ Fia, Kékessy György több parkot tervezett megrendelésre. Bobory György domaházi birtokának kertje az ő munkája volt. „A ’40-es évek táján Bobory parkírozni akarta domaházi lakóházának területét. Egy jó kertész iránt érdeklődött, dr. Kuthy Elek orvos pedig engem ajánlott. Bobory felkérte Eleket, hogy érdeklődj meg, elvállalnám-e a kertjét. Én természetesen elvállaltam, de csak barátságból. Bobory megköszönte levélben és kért, hogy csináljak tervet. Kettőt is készítettem. Az egyik túlnyomóan lomblevelűekből, a másik tűlevelűekből állt. A tűlevelű tervet választotta, mert szerette a fenyőket. Megkezdődött a kertépítés. Mondtam neki, hogy néhány embert adjon mellém, de ő nem gondoskodott róla, ezért csak magunk voltunk: ő, az inas és én. Csináltuk, ahogy lehetett. A zsinórkifeszítéshez szükséges pálcikákat saját kegyelmes kezeivel szedegette össze és adta a kezembe.”⁴⁴⁷

Az első világháború után megváltozott a kertek funkciója. Az ősi múlt szimbolizálása helyett a kert a pihenés helye lett. Kékessy György saját otthona köré – Boboryhoz hasonlóan – pihenőparkot telepített. „A díszkert teljesen körülvette a középben lévő lakóházat, mögötte veteményes-gyümölcsös kerttel. Ezt a kertet többször átalakítottam, míg nagyon szép lett, fehér filagóriával, lócákkal, sziklakerttel, szökőkúttal.”⁴⁴⁸ Kékessy ebben az időben kezdte el írni díszkert-építészeti szakkönyvét, melyet élete végéig bővített.⁴⁴⁹

A természetesnek tűnő parkok között kivételt jelentett a kétútközi szecessziós kastély kertje, amit az 1910-es években az angolkertek mintájára terveztek.

⁴⁴⁴ Családi krónika 1961-1964: 45.

⁴⁴⁵ Utóbbi helyét ma Tiszafüred Kandó-kert nevű része őrzi.

⁴⁴⁶ Családi krónika 1961-1964: 73.

⁴⁴⁷ Családi krónika 1961-1964: 71.

⁴⁴⁸ Családi krónika 1961-1964: 72.

⁴⁴⁹ A kézirat ma Kékessy Dezső tulajdona (Tiszafüred). A munka 300 oldal szövegből, 700 rajzból és fényképből áll. Sgy.

A természetszeretet másik iránya az ornitológia volt. *Ifj. Graefl Andort* szenvedélyes ornitológusként ismerték, madártojás gyűjteményéről még húga is említést tett. Alelnöke volt a miskolci Madárvédelmi Egyesületnek, madártani megfigyeléseiért a Magyar Ornitológusok Szövetsége Herman Ottó díjjal jutalmazta.⁴⁵⁰ Szívesen publikált szaklapokban, a fővárosi állatkertnek pedig egy kerecsensólymot és egy vöröskányát ajándékozott.

Szana Tamás szabadidejében múzeumokat látogatott és műtárgyakat gyűjtött, Széky Péter pedig régi használati tárgyakat, régészeti leleteket, nemesi okleveleket vásárolt.

A szabadidő eltöltésének kedvelt lehetősége volt a Kaszinók látogatása. Füred legrangosabb társasági központja ebben az időben az Úri kaszinó, melyet a bilkei Lipcsey család férfitagjai vezettek. A Törzs- vagy Úri kaszinó 1897-ben, a Polgári Kaszinó 1893-ban alakult. Előbbi tagjai közé tartozott Tariczky Endre plébános, Bán Zsigmond lelkész, s több zsidó származású orvos, ügyvéd, kereskedő. Az egyletekben való részvétel a társadalmi rang kifejezése volt. Bán Zsigmond lelkész 10, Lipcsey József földbirtokos 6, Lipcsey Tamás és Kékessy Dezső földbirtokos 5-5 egyesület tagja volt, de még Tariczky Endre is négy együletet látogatott.⁴⁵¹

Kékessy Dezső estéit az Úri kaszinóban töltötte. „*Apám egyébként szorgalmasan járogatott a kaszinóba. Ezt egy nap sem mulasztotta volna el. Pontosan négy órakor indult és nyolcig volt bent. Még karácsonykor is bement a kaszinóba. (...) A kaszinóban persze nagy politikázások és kártyázások voltak. Apám bár remekül kártyázott és biliárdozott, vagy csak olvasgatott, s társalgott. Nagyon tudta vinni a szót. A kaszinó társasága valósággal vezérének tekintette. (...) Miután Kovássy Kálmán bácsi kiöregedett, ő lett az elnök. A kaszinóban rendezett szép kinti és benti mulatságok, bálók bevétele a kaszinó fellendítésére fordította. Kezdetben a Bika szálloda nagytermében volt a kaszinó, később azonban külön házat vett apám kaszinó céljára, melynek udvarát szépen parkírozta, teniszpályát is csináltatott bele a fiatalság odavonzására.*”⁴⁵²

Vratarics Gyulát az egri kaszinóba kaláber-partnerei várták.⁴⁵³ „*Rendes vacsorázó társasága volt a Korona Szállóban, Farkas Kálmán vendéglőjében és a híres Bodónénál, a város legjobb szakácsnőjénél, ahol előre megrendelt vacsorákat ettek az urak. Apám megjött*

⁴⁵⁰ Cst.

⁴⁵¹ Vadász 2000: 159.

⁴⁵² Családi krónika 1961-1964: 83.

⁴⁵³ Kaláber: magyar kártyával játszott kártyajáték, más néven alsós.

2 órakor a bankból, az úriszoba divánján horkolva aludt néhány percet, aztán elment és késő este jött haza. Néha be is csípett, s olyankor anyám és Róza hengerítették ágyba.”⁴⁵⁴

A társasági élet színterei az első világháború után megváltoztak, de a nemesi attitűdöt őrzők továbbra is fontosnak tartották kaszinótagságukat. *Pap-Szász Tamás* ötven évesen lépett be a budapesti Nemzeti Kaszinóba. Ez volt az egyetlen hely, ahol társasági életet élt.

Hevesen 1874-től működött kaszinó, mely a helyi értelmiséget tömörítette.⁴⁵⁵ Ezt a helyet nem látogatták a nemesek, mert törzsközönsége döntően polgári volt. Tagjaitól a kézimunka-bemutató, vagy gazdasági előadás sem állt távol.

A vidéki szórakozás fénypontjai az esküvők voltak. Az előkelők igyekeztek ezeket az eseményeket emlékezetessé tenni, s attól sem zárkóztak el, hogy a sajtó hírt adjon a mulatságról. *Hollner Alajos és Csoma Amália*⁴⁵⁶ 1867-ben adták férjhez lányukat, *Hollner Eleonórá*t a boconádi Gosztonyi Kálmánhoz. *„Vidor sürgés-forgás uralkodott nálunk, mert pusztánk leggyönyörűbb rózsáját, a kegyes, bájteljes Hollner Leonie*⁴⁵⁷ *kisasszonyt vitte el boldog jegyese Gosztonyi Kálmán úr tőlünk Boconádra, hogy ott egy újdun alapított családnak éltető napja legyen. Az esketés Pusztaszikszón az érseki nyári laknak zöldlombokkal és virágokkal csinosan felékesített kápolnájában történt, hová az úri násznép reggeli 9 órakor Tenkről fényes menetben indult, és hol a mi országszerte tisztelt örökös főispánunk és szeretett főpásztorunk, Bartakovics Béla érsek a szertartást személyesen végezni kegyeskedett. (...) Délutáni fél kettőkor az örömanya úriházánál válogatott vendégkoszorú gyűlt össze vidor nászebédre, melyen a főpásztorunk is megjelenni kegyes volt, és délutáni 5 órakor a boldog új házasok a vőlegény lakába indultak Boconádra, hol a tenki rózsza ezentúl virulni fog, mi hogy sokáig boldogan és boldogítva történjék, szívünkéből óhajtuk.*”⁴⁵⁸

Negyedszázaddal később Graefl Marianne is fényes esküvőn mondta ki az igent Borhy Györgynek. *„Nagy ritkán látott Poroszló oly fényt és pompát, mint ezen az esküvőn. A templomot délszaki virágokkal díszítették fel, a menyasszonyt vőlegényével, Borhy György szabadságolt állományú honvéd huszárőrnaggyal, gyöngyösi földbirtokossal Zsenderovics József egri prépostkanonok, Farkas Vilmos plébános és Fehér Gyula az egri székesegyház*

⁴⁵⁴ Életem 1958-1965: 75. – Az egri kaszinó 1833-ban alakult. Gáspárdy Géza 1890-1891 között igazgatója, Hartl Ede választmányi tagja volt.

⁴⁵⁵ Vörös 2001: 250.

⁴⁵⁶ Hollner Alajos (1790-1857) katonai pályafutásának elismeréseként 1838-ban kapott nemességet. Neje, Csoma Amália (1812-1891) Csoma Sámuel pusztatenki birtokos unokája.

⁴⁵⁷ *Hollner Leonóra* (1840-1875). A férj boconád birtokos. Gosztonyi Kálmánnak (1836-1907) és Hollner Eleonórának három gyermeke született, Gosztonyi Amália (1865-1874), Gosztonyi Elemér (1866-1911) és Gosztonyi István (1875-1944). – Szurómi 2012: 53.

⁴⁵⁸ Eger, 1864. június 9. 182.

hitszónoka adta össze. A menyasszony koszorúslánya volt egerfarmosi Brezovay Eszter, Horthy Erzsike és Bobory Margit. A szertartás után Jenő úr termeiben gyűlt a násznép, köztük Bobory György és neje Graefl Gabriella Debrecenből, Teleki Sándorné Graefl Sarolta Nagysomkútról, Horthy István és Halassy Paula Kenderesről, Horthy Zoltán Kenderesről, Horthy István és neje Latinovits Margit Budapestről, id. Brezovay László Egerfarmosról, Graefl Andor szolgabíró Hevesről, továbbá e kor több közéleti és birtokos személyisége tüntette ki jelenlétével a családot. A vacsora után Imre, egy gyöngyösi muzikus húzta reggelig a talpalávalót.⁴⁵⁹ Az esküvő a család társadalmi státuszának reprezentálása volt, ezért a ceremóniára szánt összegben nem takarékoskodtak és a sajtó munkatársait is szívesen fogadták.

A szabadidő eltöltésére a főváros is számos izgalmas helyszínnel szolgált. Akik tehették, az őszi és téli báli szezont Budapesten töltötték. A Graefl lányok ilyenkor hosszú hónapokat időztek nagyanyjuk, Hegedűs Ferencné Szentkirály utcai lakásában. „*Micsoda élet volt! Naponta meghívások, új gavallérok, sok házi bál színesítette napjainkat. Akit anyám jónak látott, lehvívott Kétútközbe. A helyi állomáson kocsi várta őket.*”⁴⁶⁰

A Graefl család Kétútközben is rendszeresen adott fogadásokat. A kastély vendége volt Kaszala Károly, a magyar aviatika úttörője is, aki érkezésekor 1932. szeptember 4-én leszállás közben szörnyethalt.⁴⁶¹ Horthy Miklós is többször tartózkodott a poroszlói és a kétútközi kastélyban rokonlátogatáson.⁴⁶²

A vidéki társasági élet eseményei voltak a bálók. Hartl Edéné Poldrugách Lujza gyakran vállalt patrónusságot az egri zenés-táncos multságokon. A lányainak partnerkeresését jól szolgálták ezek az összejövetelek.

A zeneszerető *Lipcsey Szeréna* fiatal lányként jutott el a fővárosi operába, ahol Verdi *Aida* című négyfelvonásos operáját látta. „*Kedvenc operája lett és később, ha az Aidáról volt szó, szent áhítattal mondta: Juj, az Aida az gyönyörű!*”⁴⁶³

Férje, Kékesy Dezső a férfiasabb multságoknak hódolt. A füredi elit híres házigazdája ebben az időben *Elek István* tiszaszőlősi birtokos. „*Füredről minden vasárnap ment át egy sereg. Még jól emlékszem, amikor apám vasárnap beült a hintóba fehér porköpenyében és Szőlősre hajtatott. Nagy társaság verődött össze ilyenkor, eszem-iszom,*

⁴⁵⁹ Tisza-Füred és környéke, 1892. november 30. 2.

⁴⁶⁰ Életem regénye 1999: 6.

⁴⁶¹ Napi hírek, 1932. szeptember 6.

⁴⁶² Eger, 1933. július 18. 1.

⁴⁶³ Családi krónika 1961-1964: 47.

cigányozás volt és persze hun-avar csatákat vívtak boroskupákkal.”⁴⁶⁴ A férfiak hun és avar táborra oszlottak, a győztes az lett, aki többet evett és ivott. Az 1898. évi István napi hun-avar csata Riadójt Kékesy Dezső emlékiratába bejegyezte. Az asztal körül ülők – Elek István, Kékesy Dezső, Liptay Endre tiszaszőlősi lelkész, Horváth Sándor, Kandó Géza, Kiss Aladár, Nevelits Kálmán, Lipcsey Attila, Czenthe Pál, Soltész Henrik, Fülöp Zoltán és Beniczky Elemér – a következő „harci dallal” hívták evésre-ivásra versenytársaikat:

István, jó hun vezér, Elek nemzetségből,
Kinek vérrel szerzett hazánk szent földjéből
Sokkal nagyobb jutott, mint amilyen nekünk
Vitézi tornára hív fel seregünk.
Bikavéres kardot küldte üzenettel
Hogy névnapját üli, s igaz szeretettel
Meghív bennünket is a nagy lakomára
S az ezen vívandó vitézi tornára.

A szöveg későbbi részei a résztvevők személyes tulajdonságaira, harci erényeire utalnak. Amikor Lipcsey Attila, Czenthe Pál és Soltész Henrik következtek, így hangzott a rigmus.

Attila és Czenthe ifjú, szép bajnokok,
Csináltassatok a dárdátokhoz tokot,
Mert hogyha Soltész azt tok nélkül megleli,
Egy nagy sakterkessel körülmetélteti.⁴⁶⁵

A nemesek ízlése a századfordulón sok esetben hasonlított a gazdagparasztsághoz. Kedvelték a magyaros műdalokat, a cigányzenészek gyakori vendégek voltak házaiknál. A Vratarics-Buzáth család otthonában *„néhánykor megesett, hogy valamely éjszakai szórakozásból gavalléroktól kísérve érkezett haza a család, s a cigányokat is magukkal hozták. Illés Gyula, a primás, szüleim kedvence volt, apám igen bőkezű volt hozzá. Előfordult, hogy mikor reggel kiléptem a szoba ajtaján, hogy iskolába menjek, az egész társaság a cigányokkal együtt még ott ült a földön és énekelt. Úgy kellett szinte átlépni őket.*”⁴⁶⁶

⁴⁶⁴ Családi krónika 1961-1964: 72.

⁴⁶⁵ Családi krónika 1961-1964. Melléklet.

⁴⁶⁶ Életem 1958-1965: 117.

Akadnak azonban kíséretező kedvű vendéglátók is, mint például a Széky Péter, aki egy Péter-Pál napi mulatságra Tarnay Alajos zeneszerzőt, zeneakadémiai tanárt hívta meg.⁴⁶⁷ Tarnay a korszak ismert népies műdalszerzője volt, így feltehetően nem klasszikusokkal szórakoztatta a közönséget.

A színház, a mozgófilm társadalmi hovatartozástól függetlenül népszerű volt. Bobory György saját kamerával és fényképezőgéppel rendelkezett,⁴⁶⁸ de szívesen fotózott Vratarics György is.

A szabadidő mennyisége és eltöltésének minősége választóvonal volt a társadalmi közép tagjai közt. Úri asszony nem tekintette a hímzést és varrást szabadidős tevékenységnek, hiszen az a háztartási munka része volt. Ezzel szemben egy kispolgár felesége szívesen pihent kézimunkázás közben. Az ízlés egyre inkább a populáris értékek felé haladt, de a minőséget és a mennyiséget erősen befolyásolta a jövedelmi viszony, a műveltség, a hagyomány, a társadalmi és családi elvárás. A külföldi utak, a lótarthatás, a vadászat vagyongfüggő és időigényes szórakozás volt, melyet csak kevesek engedhettek meg maguknak. A szabadidő eltöltésével kifejezhető volt a társadalmi- és egzisztenciális helyzet.

V. 3. Oktatás, műveltség

A történelmi szereplő mentalitását a családon belül elsajátított viselkedésminták mellett döntően műveltsége, oktatásának formái alakítják. A történelmi- és művelődéstörténeti szintézisek többnyire különválasztják a szellemi élet és műveltség vizsgálatát az életmódvizsgálattól, mivel az előbbi inkább művelődéstörténeti, az utóbbi mentalitástörténeti kérdéseket vet fel.⁴⁶⁹ Ezt a módszert követjük mi is, annak ellenére is, hogy a műveltség és a mentalitás összefügg: egy könyvtár állományának összetétele, nagysága például nem csupán tulajdonosainak intellektuális érdeklődését tükrözi, hanem az a lakberendezés része is, vagyis kifejezi az életmódot. A tanulás, a tudás, a műveltség és művelődés színvonala pedig befolyásolja a materiális környezetet, a tárgyak világa viszont következtetni enged használóinak szellemi igényeire.

Az egyén intellektuális karakterét döntően még a családi környezet alakította. Azokban a családokban, ahol a műveltség, a nyelvek ismerete, a könyv és az abból nyerhető tudás érték volt, ott jóval nagyobb a valószínűsége annak, hogy a következő generációk

⁴⁶⁷ Széky Péter levele Oláh Gyulának 1978: 4.

⁴⁶⁸ Cst. – Csupán az Agfa típusú keskenyszalagos felvétel maradt meg, a kamera nem.

⁴⁶⁹ Lásd: Kósa 2000: 398-459.

intellektuális értékrendje is magasabb lesz, mint ott, ahol csak az anyagi javak előállítására koncentrálnak.

V. 3. 1. Iskoláztatás, pályaválasztás

Elsőként tekintsük át a nemesség iskoláztatásának változásait. A modern vagy modernizálódó államok a sikeres társadalmi és politikai integráció megvalósítása érdekében támogatták a tömegoktatás elterjedését, mert a jól képzett, széleskörű ismerettel rendelkező polgárok az állammal szembeni kötelezettségeiket – adófizetés, katonáskodás, hivatalviselés – is magasabb színvonalon végezték. A nemzeti kultúra széles körű terjesztése az állami oktatás feladata lett, így a nemzet fenntartásának terhe már csupán a privilegizált társadalmi csoportok kötelessége volt.⁴⁷⁰ A magánoktatás a 19. század második felétől háttérbe került, bár a lányok alapfokú oktatást még hosszú ideig házitanítók végezték.

Az iskolarendszer átalakulása mellett a korszakban szembeűnő a professzionalizálódás is. A 19. században „*az oktatási rendszer és a társadalmi munkamegosztás párhuzamos differenciálódásával együtt átalakul a különböző végzettségeket, képesítéseket igazoló papírok értéke a szimbolikus piacon.*”⁴⁷¹ Még inkább igaz ez a század második felére, amikor a tanulás tovább fokozta a mobilizáció lehetőségét.

A rendi társadalom oktatáspolitikája még a rendi állam igényeihez illeszkedett. Ezt a megye- és országgyűléseken használt, s a birodalmi és lokális adminisztrációban nélkülözhetetlen latin és német nyelv, továbbá a jogi ismeretek oktatásának túlsúlya jellemezte.⁴⁷²

A modernizáció idején a szakmák specializálódása, a megélhetés lehetőségeinek kiszélesedése, az általános ismeretanyag bővülése versenyhelyzetet teremtett a nemesek és az ambiciózus polgárok között. A nemeseknek nemcsak ezen a téren kellett szembesülniük azzal, hogy a korábban privilegizált területeiken versenytársak születtek. A gazdálkodás is szakmává lett, azt tanulni lehetett a debreceni és a magyaróvári Magyar Királyi Gazdasági Akadémiákon. Az agráriumhoz kötődő tudás alapja már nem a gyakorlat volt.

Az általános tankötelezettség bevezetése után jelentős szocializációs hátránnyal indultak azok, akik magántanulóként szerezték meg alapképességeiket. Bár a magántanítók lényegesen magasabb színvonalon oktattak, mint az elemi iskolák tanítói, a magántanulói

⁴⁷⁰ Tomka 2009: 404.

⁴⁷¹ Keszei 2006: 545.

⁴⁷² Uo. 547.

státusz mégis egyfajta elszigeteltséghez, lokalizáltságához vezetett. A fiúgyermekek iskolarendszerben történő oktatása ezért a nemes családoknak is érdeke lett.

A külföldi képzés lehetősége, a peregrináció, a rendi korszakban is nyitva állt a birtokos nemesség előtt, ám annak anyagi vonzata miatt leggyakrabban csak a bene possessionati tagjai engedhették meg gyermekeik külföldi taníttatását. A kisbirtokos vagy birtoktalan nemesek fiai csak akkor jutottak bécsi vagy külföldi képzéshez, ha mecénásuk akadt. A modernizáció növelte a földrajzi mobilitás esélyét, a külföldi képzés vagy tanulmányút a felsőfokú képzés befejező állomása lett.

Papp-Szász Tamás a jogot a Budapesti Királyi Egyetem Állam- és Jogtudományi Karán végezte, majd Heidelbergben és Cambridge-ben töltött egy évet. Graefl Károly a bécsi politechnikum hallgatója volt, végzettsége megszerzése után hosszabb külföldi tanulmányútra indult. A temesvári Hartl Ede Zürichben képezte magát tovább. Graefl Jenő a drezdai és a hohenheimi gazdasági akadémián szerezte meg mezőgazdasági ismereteit, öccse, Graefl Andor a kalksburgi jezsuita kollégium növendéke volt. Dr. Kovács József Bécsben szerzett orvosi tapasztalatot, Pajzs Gyula Párizsban végezte a jogot és gazdasági szakirányt.

A külföldi tapasztalatszerzés igénye a 19. század második felében már a kevésbé tehetős polgárokat is jellemezte. Kékesy Dezső Grazban volt elsőéves jogász. *„Egy mérnök családjához kerültem kosztra. Mikor apám otthagyt, csak azt éreztem, hogy száz meg száz mérföldre vagyok az otthonomtól, teljesen idegen nép között, akinek nyelvét sem bírom tökéletesen. Bizony megesett a széken a jogász úrral, hogy keserves könnyeket hullatott magányában. Idővel megszerettem ezt a kedves várost. Volt benne magyar egylet is. Itt politizáltunk és kártyáztunk.*”⁴⁷³

A pályaválasztás irányai lassan változtak. A jogi pálya a 19. században még domináns maradt, a 20. században viszont megnőtt a gyakorlati tudást adó iskolák értéke. Kékesy Dezső fiait reáliskolába adta. *„A debreceni Reál Iskolába nyilvános tanulója lettem. Apám Zoli bátyámmal együtt egy katolikus intézetbe, a Varga utcai Teréziánumba adott. (...)Milyen volt a diákság helyzete az első világháború alatt? A tanítás ment tovább, bár vittek be tanárokat is katonának, de azért jutott is, maradt is belőlük. A háborút a diákok is érezték. Hol ezt, hol azt nem lehetett kapni. A szénnel különösen nagy gond volt. A háború alatti teleken mindig volt egy hónap vagy hathét szénszünet, mert nem tudták az iskolákat fűteni. Az osztályokat azért végigjártuk, hol jó, vagy kevésbé jó eredménnyel.*”⁴⁷⁴

⁴⁷³ Családi krónika 1906: 33.

⁴⁷⁴ Családi krónika 1936: 74.

A 20. században megnőtt az értelmiségi pályák presztízse. Széky István fizika, matematika, kémia és filozófia szakos középiskolai tanár lett. *„Nem volt rászorulva, de polihisztorként passzióból tanított. Mint tanár szigorú és megvesztegethetetlen, de nagyon igazságos ember volt.”*⁴⁷⁵

A szellemi szabadfoglalkozás elsősorban a művészi ambíciókkal rendelkezőket jellemezte. A korszakban magas a képzőművészettel foglalkozó nemesi származású alkotók száma.⁴⁷⁶ *Gáspárdy Armand* festőművészként, *Lipcsey Ádám* íróként, újságíróként kereste kenyerét. Utóbbi pálya egyik előnye, hogy az újságírók szabadpályán dolgozó, mégis magánalkalmazott tisztviselőként tudták érdekeiket érvényesíteni.⁴⁷⁷ A jogot végzett *Bernát Gáspár* írói tehetségéből élt. Szintén jogot végzett *Szana Tamás* kritikus, művészettörténész, a magyar bibliofília megteremtője, hivatását azonban sosem gyakorolta. A „tisztes szakma” megszerzése azokkal szemben is családi elvárás maradt, akik művészeti pályára léptek. *„Az érettségi bizonyítvánnyal a kezemben a jeles eredményt ünnepeltem. Hamarosan elkövetkeztek a tanácskozások a családban, mit tanuljak, mivé legyek? Apám beleegyezett, hogy a Zeneakadémiára járhassak, de kikötötte, hogy mellette a jogot is végezzem el, hiszen megsiketülhetek, s akkor mi lesz velem? Akkoriban a zenei pályát kevés férfi választotta, pláne jeles érettségi bizonyítvánnyal a kézben. Mellékes tanulmányként ezek is jogot végeztek, s kevés volt a nagyra hívatott, aki már kisgyermek korában beigazolta kivételes képességeit, s a pesti Akadémián nevelkedhetett. Egy vidéki fiú számára, amely én voltam, csakugyan a legbölcsebb dolognak apám tanácsa látszott.”*⁴⁷⁸

A lányok iskoláztatása az első világháborúig megmaradt a hagyományos keretek között. *„A leánynevelés kérdésének fokozott előtérbe kerülése ugyan nem a dualizmus évtizedeiben kezdődött, de a nevelésükről vallott elvek hosszú évtizedek alatt is csak nehezen változtak.”*⁴⁷⁹ A házitanítók arra törekedtek, hogy a lányok társaságképes úri asszonyokká, jó anyává és feleségé váljanak. A középfokú intézményes oktatást katolikus nőnevelő szerzetesrendek végezték. A leánynevelés progresszióját nem segítette, hogy az előkelő családok lányait nem szívesen engedték bentlakásos iskolákba.

Szontagh Mária műveltségét a családi környezet alapozta meg. Bár a Szontaghok szemében a tudás a legfőbb erény volt, a lányok intézményes oktatást nem preferálták. Erre

⁴⁷⁵ Széky VII. Péter írása Oláh Gyulának 1978: 35.

⁴⁷⁶ Szívós 2006: 386. – A szerző adatbázisa szerint a képzőművészek esetében az apák négyötöde a középosztály felsőbb rétegeiből származott.

⁴⁷⁷ Sipos 2006: 359.

⁴⁷⁸ Életem 1958-1965: 138.

⁴⁷⁹ Kéri 2018: 349.

egyébként is kevés lehetőség adódott. Szontagh Mária fiatal éveiben tanulhatott volna az Angolkisasszonyok pesti zárdájában, ahol már 1858-ban működött a tanítóképzés, de 1860-tól Kassán is volt szervezett felsőfokú leányiskola. A Szontagh család ezt azonban nem tudta összeegyeztetni társadalmi helyzetével. A tanítónőknek az alacsony jövedelmek, az összevont, nagy létszámú osztályokban tanuló gyermekek oktatása rendkívüli fizikai megterhelést jelentett, a szűkös keresetek kiegészítésére csak az illetményföldek művelése kínált lehetőséget. A lányok magasabb fokú, bölcsészettudományi képzése a 20. század elején vált elfogadottá, addigra azonban Szontagh Mária már családanya volt.

A dolgozó, hivatást választó nő Szontagh Mária társadalmi helyzetében nem volt elfogadott. *„A társadalomban szereplő (túlmívelt?) nő épp oly veszedelme családjának, mint a tudatlan nő.”*⁴⁸⁰ Az ideális nő az, aki gyermekei jellemét és erkölcsét építeni tudja, férjének társa, s ha kell, helyette a család kormányzását is kezébe veszi. Ezekről az értékekről beszélt Szvorényi József ciszterci szerzetes *Graefl Gabriella* esküvőjén is. *„Legyen a férj házának világító napja. (...) Az asszony nem uralkodásra, mint inkább teljesítésre van születve. Az ő csendes hatalma a szeretet. Csendben, szeretetben hintegesse ő háza jólétének vetéseit, takarítsa meg annak kalászeit, sem megvetője nem lévén a tisztos divatnak, sem rabja az átkos fényűzésnek. A takarékoság évszázadok óta ugyanaz a tiszteletre méltó erénye a nőnek és az egyszerű csín s főleg a széplélek legjobb emelője volt és marad mindenkor a női kelleme. (...) S mivel mégis anya gyermeke oldalán, ennek első őrangyala, pár levéllel többől fog állani az ő nevelői vezérkönyve és dicsőségkoszorúja is.”*⁴⁸¹ Tudós nőkre a korban nem volt szükség, a tudományt elég volt csak érezni, de nem kellett művelni.⁴⁸²

A nők konzervatív nevelését jól mutatja *Buzáth Anna* műveltsége. A férjes asszony az első világháború éveiben ismerte meg Ady Endre költészetét. A költő verseit Hunyadi Buzás Endre (1895-1972) későbbi főjegyző, országgyűlési képviselő adta Buzáth kezébe. *„Anyám gúnykacajjal fogadta a különös, számára érthetetlen költeményeket. Addig a magyar klasszikusokat sem ismerte, nevelőnői csak a németekkel és franciákkal ismertették meg.”*⁴⁸³ Buzáth Lajos, az egri vállalkozó nagypolgárság tagja nem tartotta fontosnak, hogy lánya modern műveltséget kapjon, vagy hivatást tanuljon.

A Graefl család lányait is nevelőnők tanították. *„A nyelvet kiskorom óta tanultam. Bitomszky Vilma jött el hozzánk, mint német nevelőnő, így a németet jóformán egyszerre*

⁴⁸⁰ Uo. 352.

⁴⁸¹ Szvorényi 1873: 9., 12.

⁴⁸² Kéri 2018: 352.

⁴⁸³ Életem 1958-1965: 60.

tanultam a magyarral. Később jött hozzánk angol és francia nevelőnő is, és a nyelvek mellett zongorázni is megtanultam.”⁴⁸⁴ Graefl Ilona a négyosztályos polgári iskolát Egerben magántanulóként végezte. Nővére, Graefl Valéria és féltestvére, Graefl Rózsa a budapesti Notre Dame de Sion római katolikus leánygimnázium növendéke volt.⁴⁸⁵ Ugyanezt az iskolát választották Hartl Editnek is. A Sion Intézetben nevelkedő lányok tudták, mi a petrolkémia, alapvető egészségügyi és jogi ismereteket is kaptak, ám szakirányú tudással nem szerepelt a tananyagban. A Notre Dame de Sion nem hivatást választó nőket, hanem úriasszonyokat nevelt. Ezért a klasszikus műveltség elsajátítása mellett a lányokat megtanították hímezni, festeni, háztartást vezetni. A nevelés egyik alappillére a társaságképes viselkedés volt.

A Graefl lányok helyzete a tekintetben számított különlegesnek, hogy a vidéki élet a gyakorlati ismeretek elsajátítását is lehetővé tette. „Gereblyéztem, ágakat szedtem, minden olyan munkát megcsináltam, amivel passiózni lehetett. Sok baromfit tartottunk, s ezt igen szerettem, mert ragaszkodók voltak. A tojás szedését és az etetést is megcsináltam, pedig volt ember erre is.”⁴⁸⁶

A lányok helyzete az első világháború után nagyot változott. Graefl Ilona már szülői felügyelet nélkül is utazhatott. „A legnagyobb élményem volt az Epsomi Derby, ahol a királyi család is jelen volt. Helyi érdekeltségű vasúttal mentünk ki, rengetegen voltak, annyi fess férfit és sikkos, de nem túl csinos nőt nem láttam még soha sem. (...) Aztán voltam Jugoszláviában, ahol a legjobb barátnőm, Ghyczy Dalma ment férjhez. Kirándultuk Abbáziába, Bledbe is.”⁴⁸⁷ A lányok társadalmi helyzetüknek megfelelő, de szabadabb életet élhettek.

A nemesi családokban a 20. század első felében nem volt elfogadott a nők munkavállalása. Hartl Sándor lánya 25. születésnapjára a következőt írta. „Mindenekelőtt maradj nobel gondolkodású! Kicsinyességeken emelkedj felül és őrizd meg kedélyed és lelked csendes derűjét és egyensúlyát. Az élet nem olyan könnyű, hogy éppenséggel semmibe vegyük, de hidd el Kedves Jennym, hogy másrészt nem is érdemes azt túl komolyan venni és nehezen viselni. Nagyobb fontosságú ügyeidet előzetesen fontold meg jól és ha nehéz az elhatározás, úgy vedd fel magad előtt azt a kérdést, vajon mit tettek volna abban az esetben a szüleid?

⁴⁸⁴ Életem regénye 1999: 1. Bitomszky Vilma orlovai születésű nevelőnő volt.

⁴⁸⁵ A Notre Dame de Sion Rend 1904-ben érkezett Magyarországra. A rend 1910-ig internátussal egybekötött elemi-, polgári iskolát, továbbképzőt és idegen nyelvi képzést működtetett. 1916-ban indult a leányközépiskola. A rend az elit lányait oktatta, akik társadalmi helyzetük miatt nem léphettek a munkaerőpiacra. A modern műveltség tantárgyai (vegytan, természetrajz, egészséggtan) mellett magas óraszámokban oktatták a latin, német és francia nyelvet. A készségtárgyak (zene, rajz) mellett helyet kapott a gyorsírás, kézimunka és háztartástan is. Különlegesnek számított az utolsó évfolyamon a nők jogi képzése. Az intézmény az első érettségi vizsgát 1936-ban szerveztek meg. – Iskolai értesítők. A Notre Dame De Sion római katolikus leánygimnázium. 1939. 6.

⁴⁸⁶ Életem regénye 1999: 2.

⁴⁸⁷ Életem regénye 1999: 7. – Graefl Ilona járt Olaszországban és Franciaországban is.

*Vagyonodat őrizd gondosan, mert az önállóságodnak és függetlenségednek alapja.*⁴⁸⁸ A miniszteri tanácsos lányának egzisztenciáját a szülői ház vagyona biztosította, az állásvállalás szóba sem került.

Hasonló mentalitás jellemezte *Hartl Editet* is. Miután 1924-ben megözvegyült, nyelvórákat adott és iparigazolványt váltott. A Notre Dame de Sionban megszerzett gyakorlati ismereteivel kézimunkákat, dísz tárgyakat készített és divattárgyakat tervezett.⁴⁸⁹ Nehéz anyagi helyzete ellenére sem vállalt állást.

A művészeti pályaválasztás az úri asszony számára nem volt opció. Szontagh Mária műfordítását, *A Sátán keservei* című regény magyar nyelvű változatát először a konzervatív Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak küldte el. A költő Buzáth Anna tisztességét és erkölcsi fedhetetlenségét férje biztosította.

A szakmák elsajátításától idegenkedett a nemesség. A lányok rangon alulinak tartották a tanítónői hivatást, a férfiak lenézték a mesterembert. Szalgháry Tibor azzal fenyegette meg rosszul teljesítő fiát, *„ha nem javulsz, pillanatig sem fogok habozni és mesterségre adlak.*⁴⁹⁰

A nyelvtudás továbbra is elvárás volt. A három klasszikus nyelv, a latin, a francia és a német ismerte azonban kibővült az angol és az olasz nyelvek ismeretével.

Jól beszélt angolul Bernát Gáspár, Szontagh Mária, Bobory György, Papszász Tamás és Graefl Ilona. Franciául tudott Buzáth Anna, Bobory György és Graefl Ilona. A németet Ötvös Imre és Szalgháry Tibor kivételével mindenki használta. A német nyelv hiánya Ötvös Imre katonai karrierjére kifejezetten hátrányosan hatott. Az egykor németajkú Graefl, Hartl és Kékesy családok arra is gondot fordítottak, hogy utódaik anyanyelvi területen tökéletesítsék nyelvtudásukat.

Nyelvtehetségnek számított Gáspárdy Elemér testvére, Geyza, aki 15 egzotikus nyelvet beszélt, köztük a törököt és a perzsát.

A nyelvek tanulása gyermekkorban, családi környezetben, házitanítókkal történt. Kivétel volt ez alól Bobory György, aki felnőtt korában tanulta meg az angol és az olasz nyelveket. Ezek ismerete később politikai pályáján hasznosnak bizonyult.

A nemesi múlttudattal rendelkezők nemcsak társalogtak, de írtak és olvastak is ezeken a nyelveken. Ezáltal a modernizálódó világban új ismeretanyagra tettek szert.

⁴⁸⁸ Hartl Sándor levele lányához, Eugéniához, 1917. – Cst.

⁴⁸⁹ Családi közlés. Sgy. 2010.

⁴⁹⁰ Szalgháry Tibor levele fiának Szegedre, 1938. február. Cst.

A tanulás a nemesek esetében döntően nem a tudás elitbe kerülést szolgálta. Értéke a tájékozottságnak, a széleskörű műveltségnek volt, amely alapja lett az elvárt és megfelelő társadalmi kapcsolatoknak.

V. 3. 2. Könyvkultúra, olvasás

A művelt ember tudását, intelligenciáját nemcsak iskoláztatásának köszönheti, hanem önképzésének, az ismeretanyag permanens gyarapításának is. Ennek egyik lehetősége az olvasás. Ide tartozik még a műtárgyak iránti gyűjtőszenvedély, az egészség- és környezetkultúra is. Ezek közül jelen esetben csak a könyvkultúrát és olvasási szokásokat vizsgáljuk.

A marxista történetírás kánonná emelt „műveletlen köznemes” képét. *„Ez a nemesi réteg, amelyhez az ország lakosságának 4-5 százalékát alkotó köznemességnek a nagyobb része tartozott, méltán volt céltáblája a művelt írók és politikusok gúnyolódásának a felvilágosodás és a reformkor teljes időszakában. (...) Hasznos és tudományos, színvonalas szépirodalmi műveket kevesen olvastak köztük, többségük életformája és olvasmányaik alig különböztek a velük azonos környezetben élő falusi néptömegektől. (...) Akik egyáltalán olvastak a kalendáriumokon és a ponyvatermékeken kívül más könyveket az, azok elsősorban jogi művek, vallási jellegű munkák iránt érdeklődtek.”*⁴⁹¹ Saját korának értékítélete jelenik meg a dománcsi Remenyik Zsigmond könyvében is. *„Könyv ugyan van elég, de igénytelenül összeválogatva. (...) A könyv nem olyan eszköz, amit ezekben a vidéki úri házakban gyakran kézbe vettek volna.”*⁴⁹² Az író a vidéki kúriákat a szellemei enyészet fellegváraiként jellemezte, azt azonban már nem tudta elhallgatni, hogy felmenői forgatták Voltaire, Rousseau és Goethe köteteit.

Ezzel a dehonesztáló képpel szemben a nemesi udvarházakban zajló élethez nagyon is hozzátartozott a könyv. A néhány, kutatásunkhoz köthető gyűjtemény arra enged következtetni, hogy a nemesek a könyvet a tájékozódás eszközeként használták.⁴⁹³

Az erki *Blaskovich Gyula táblabíró fiának, II. Blaskovich Gyulának (1843–1911)* műveltségét a család alapozta meg. *„Tájékozottsági köre őseitől életerően már túlmutatott a*

⁴⁹¹ Fülöp 1981: 105.

⁴⁹² Remenyik 1976: 138.

⁴⁹³ György Aladár 1885 januárjában 5650 kérdőívet küldött szét intézményeknek és magánszemélyeknek. A válaszadók közül 964 volt magánszemély, akik közül 8,9% birtokos, 8,8% arisztokrata és 8,2% értelmiségi (orvos, mérnök). – Gyáni 1999/3-4: 398.

tradicionális, latinos kereteken. Érdeklődése – könyvtári állományát tekintve – rendkívül sokirányú volt, már korszerű természettudományi, alkalmazott-tudományi és technikai ismeretek megszerzésére is figyelmet fordított. A Természettudományi Társulat tagjaként előfizetője volt a Természettudományi Közlönynek, de megtaláljuk nála 1869-től az Archeológiai és 1890-től az Akadémiai Értesítő, valamint 1871-től a Népszerű természettudományi előadások gyűjteményének füzeteit is. Emellett sok más földrajzi, vadászati, gazdasági, képző- és iparművészeti könyvnek volt olvasója.”⁴⁹⁴ Fiainak, Jánosnak és Györgynek az érdeklődése még szélesebb volt, könyvtárukat bővítették természet- és társadalomtudományos szakkönyvekkel, folyóiratokkal, vadászati témájú szakirodalommal. A 20. század közepén maguk kezdeményezték a tápiószelei múzeum megalapítást.

A nemesek műveltségét is érintette Karády Viktor és Gyáni Gábor vitája, melyet itt most nem idézünk.⁴⁹⁵ A témában alapirodalom György Aladár munkája, aki már nem rendi kategóriák szerint, hanem a statisztikai és szociológiai alapon vizsgálódott.⁴⁹⁶ A legtöbbször leltárak, hagyatékok adnak képek arról, milyen gazdagok voltak a nemesi könyvtárak, hány nyelven és mit olvastak.⁴⁹⁷

A 19. század könyvtárai nemzeti érzületről tanúskodó, irodalmi és történelmi műveket tartalmazó gyűjtemények voltak. Megjelent azonban a modern műveltség alapja, a statisztikai és geográfiai is.⁴⁹⁸

A tiszafüredi Bernáth Mihály „gyönyörű könyvtárral és geológiai gyűjteménnyel bírt.”⁴⁹⁹ E könyvtárból három kötet ismert. Erasmus: Colloquia familiaria (Ulm, 1712.), Erasmus: Morias enkomion, sive declamatio in Laudem Stultitiae (Ulm, 1712.) és Felvinczi Sándor: Haeresiologia (1683.)⁵⁰⁰ Fia, Bernát Gáspár is könyvszerető ember volt, asztalán barátaitól és íróársaitól kapott könyvek sorakoztak.

⁴⁹⁴ G. Móró 1993: 53.

⁴⁹⁵ Lásd: Karády Viktor: A zsidóság polgárosodásának és modernizációjának főbb tényezői a magyar társadalomtörténetben. In: Uő: Zsidóság, polgárosodás, asszimiláció. Tanulmányok. Budapest 1997., Gyáni Gábor: Polgárosodás mint zsidó identitás. BUKSZ 1997. 266-276. és Karády Viktor: Zsidóság és modernizáció a történelmi Magyarországon. In: Uő. Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek (1867-1945). Történeti-szociológiai tanulmányok. Budapest. 2000.

⁴⁹⁶ György 1896.

⁴⁹⁷ Ennek példája az 1831-ben a zalai közkönyvtárnak átengedett Skublics-féle gyűjtemény, továbbá a jákói Csépan, a nagybajomi Sárközy és az erdélyi Újfalvy könyvtárak állományának vizsgálata (Fülöp Géza: A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban. Budapest. 1978. Irodalomtörténeti könyvtár 33.), ill.a Sebestyén Pál kir. táblabíró hagyatékában lelt könyvek címjegyzékének feldolgozása. (Gyáni Gábor: Az olvasó táblabíró. Középosztályi műveltség a 19. század végén. Történelmi szemle, 1999/3-4. 387-402)

⁴⁹⁸ Gyáni 1999/3-4: 401.

⁴⁹⁹ Vasárnapi újság, 1873. január 12. 17.

⁵⁰⁰ Protestáns Szemle 1902: 366., Ojtozi 1999: 448.

A Pappszászok rajongtak Csokonai lírájáért.⁵⁰¹ Hagyatékuk azt mutatja, az irodalom hétköznapi életük része volt.

Széky Péter könyvgyűjtőként maradt meg az emlékezetben. *„Az öreg Széky Péter komoly, nagy műveltségű ember volt. Több ezer kötetes könyvtára volt, melyek közt igen értékes régi könyvek, meg régi családi iratok voltak.”*⁵⁰² A ritkaságokat tartalmazó gyűjtemény nem kerülte el Borsodi László figyelmét sem. *„Egyik állványon kódexek, korvinák, régi armálisok, s viasz-pecséttel nyomott donációs-levelek sorakoztak.”*⁵⁰³ Ez már a Széky-múzeum része lehetett, mert Borsodi ezt követően rátért a szobában lévő muzeális tárgyak és régészeti gyűjtemény bemutatására.

A vizsgált térségben nem maradt komplett hagyatéki leltár. Ellenben több olyan forrás is van, amelyből arra következtethetünk, az agrárius-nemesek is szerették e könyveket.

A Szalgháry családnál megőrződött a latin nyelvű világtörténeti sorozatból, a *Historia Ecclesiastica*-ból kilenc darab (20. kötet 1768., 65. kötet 1781., 57. kötet 1777., 74. kötet 1785., 56. kötet 1777., 71. kötet 1783., 41. kötet 1771., 45. kötet 1771., 73. kötet 1785.). Fennmaradt egy 1762-ben kiadott latin-magyar szótár, a *Dictionaricum Latino-Hungaricum* is. Ezek alapján már a 18. század közepén épült udvarházában élők is olvastak. A família műveltsége latinos, történelmi érdeklődésű volt, ebben ízlésük hasonlított a vidéki birtokos nemesekéhez. Olvasási szokásaik változása követte a társadalmi környezet átalakulását: 1819-ben vásárolták meg Magda Pál: Magyarország és a határőrző katonaság vidékinek legújabb statisztikai és geographiai leírása című munkáját. A 20. században ízlésük a tömegkultúra irányába mozdult. Ebből az időszakból származik A pesti hírlap Lexikona - Révai Lexikon (1937), az Az élet útmutatója (1937) és Szántó János: Belorvostan (1935) című könyve.⁵⁰⁴

A könyvtár nagy része már az első világháború előtt elpusztult. *„Bemásztunk az egyik földszintes ablakon, doh, rendetlenül szétdobált régi-régi újsággötetek, évek óta nem használt kerti szerszámok heverték az előtérben. A hatalmas hatszögletű földszinti helyiségben, mely valaha hall vagy fogadó lehetett, térden felülig ért a felhalmozott búza.”*⁵⁰⁵ Ennek alapján azt gondolhatnánk, az épület lakói igénytelen és műveletlen emberek voltak. A megmentett

⁵⁰¹ Csokonai verseinek másolata a 18-19. század fordulóján keletkezett és a 20. század végén került a debreceni Déry Múzeumba. Pappszász György nem csak lemásolta kora magyar nyelvű szerzőinek munkáit, hanem hozzákezdett Ciceró írásainak fordításához is. – Kilián 1977: 57-58.

⁵⁰² Családi krónika 1961-1964. 35.

⁵⁰³ Nimród, 1944. június 10. 263.

⁵⁰⁴ Köszönöm az adatokat Szalgháry Évának (Miskolc). Sgy 2019.

⁵⁰⁵ Életem 1958-1965: 112.

könyvek azonban arra utalnak, hogy a nádtetős kúriában is olvastak, a tudás és tájékozódás elhanyagolása már a család alkonyának hozadéka.

A szomszédos Tarnaszentmiklóson Mihály Istvánnak is nagy könyvtára volt. *„A legbelső, lakatlan szobákat lassan mind megismertem és birtokba vettem, nem háborított ott soha, senki. Hatalmas ebédlő, öreg Mihályi-ősökkel a falon, nagy fogadó, antik vitrinekben múlt századi emlékekkel, az asztalon szanaszéjjel élvezetes rendetlenségben a sok-sok könyv, ami Pista bácsi összevásárolt, de soha sem olvasott el. Öreg, hosszú zongora, vénségtől használhatatlan. A hűvös szobákban lappangtam a könyvek közt tallózva, vadászati és szépirodalmi könyveket olvasva.”*⁵⁰⁶ Az emlékiratból nem derül ki, hogy ezeket a könyveket mikor vásárolták, csak létezésének emléke maradt meg. Nagy könyvtára volt Vezekényen a Makay családnak is, akiktől az itt nyaralók gyakran kölcsönöztek könyveket.⁵⁰⁷

Az olvasás a művelődés mellett a szabadidő eltöltésének lehetősége volt. Buzáth Anna és lánya, Vratarics Klára is szívesen olvasott. *„Ebben az időben lett nagyon divatos Erdős Renée olvasása. Anyám és Klári lelkesen olvasták a buja írónő regényeit s egymás közt, engem kizárva természetesen, megbeszélték.”*⁵⁰⁸ A családfő, Vratarics Gyula ellenben soha nem vett a kezébe könyvet. *„Bal szemére homályosan látott mindig, de másik szeme kifogástalan volt. Szempanaszát soha sem vizsgálhatta ki, soha sem volt könyvbarát, s okul azt hozta fel, hogy fárasztja az olvasás.”*⁵⁰⁹

A tömegkultúra termékei a 20. században megjelentek a nemesek könyvtáraiban is. Hartl Ede unokájának, Hartl Editnek 337 könyve volt, ebből 323 *„csinosan kötve, külsőzettel ellátva”*⁵¹⁰ tartott. A könyvtár zömmel magyar kiadók és szerzők műveit tartalmazta. Hartl Edit vásárolt Jókai, Kosztolányi, Kazinczy, Radnóti, Ady köteteket, sőt kortárs irodalmat is: az Új időköt 1908-tól 1927-ig rendszeresen megvette, azok bekötve őrizte. Szerette a szépirodalmat, de tudományos érdeklődése nem volt.

A tömegkultúra háttérbe szorította a vallásos irodalmat. *„A köznemes ezelőtt a legbuzgóbb támasza volt az egyháznak, mai napság (...) ha valami szabad ideje marad, ezt nem a biblia-olvasásra fordítja, de világi szórakozásokra, ahol sokszor tréfát és gúnyt szoktak űzni az egyházi, vallásbeli dolgokból.”*⁵¹¹

⁵⁰⁶ Uo. 108-109.

⁵⁰⁷ Uo. 112.

⁵⁰⁸ Uo. 89.

⁵⁰⁹ Uo. 32.

⁵¹⁰ Dr. Hibay György feljegyzése 1970 körül anyja, Hartl Edit könyvtáráról. Cst.

⁵¹¹ Evangélikus Egyház és Iskola, 1884. augusztus 9. 262.

A latiner műveltséget felváltotta az átlagízlés. Ennek zászlóvivői a lányok, asszonyok lettek, akik a divatirodalomnak hódoltak. *„A nők csak a kívül-belül szennyes könyveket olvassák, szépirodalmi lapokat pedig akkor vesznek kézbe, ha annak divatrésze van.”*⁵¹² Hiába igyekeztek a kiadók a jó ízlést, a hazaszeretetet és az asszonyi kötelességeket erősítő könyveket preferálni, a „kívül-belül szennyes könyvek” jobban vonzották az olvasókat. A nemes asszonyok beszéltek idegen nyelveket, így könnyen hozzájutottak külföldi szépirodalomhoz. Szontagh Mária műfordítását, A Sátán keserveit sem találta a Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak erkölcsileg vállalhatónak.

A rendiség elitjének ízlése közeledni kezdett a polgárságéhoz. A modernizáció háttérbe szorította a hagyományos értékeket és művelődési szokásokat. A könyv egyre inkább szimbolikus értékévé vált. Kékesy Dezsőnek *„gyönyörű, valódi perzsaszőnyegek, szép pipatőriuma, hatalmas nagy könyvszekrénye volt 800 kötet könyvvel, s külön egy kis antik könyvszekrény, mely még apjáié, vagy talán nagyapjáié lehetett.”*⁵¹³ Kékesy György a könyveket együtt említette a perzsaszőnyeggel, ami azt jelenti, hogy számára mindkettő státuszértékű tárgy volt.

Kékesy Dezső felesége, Lipcsey Szeréna még becsülte a könyveket. *„IV. Károly koronázásakor kaptunk egy-egy Koronázási albumot. Ezek persze apróságok, de az első világháború idején mégis nagy szó volt.”*⁵¹⁴ Lipcsey Szeréna az olvasás mellett zongorázott, operába járt, műveltsége messze felülmúlta férje családjáért.

A nemes embernek a könyv nem dísz tárgy volt. Még a gazdálkodó családokban is forgattak könyveket. *„A nemes asszonyok, ha vidéken éltek, sokszor nem foglalkoztak a világi dolgokkal, mint főzés, mosás, ellenben gyönyörűen festettek, nyelveket beszéltek, rengeteget olvastak, verseltek. Őket nem lehetett kihozni a béketűrésből, nem csináltak semmiből problémát, mert csak az irodalomnak éltek.”*⁵¹⁵

Az ipari technológia elterjedése előtt a könyvek meglehetősen drágák voltak, a tudatos gyűjtés csak a bene possessionatát jellemezte. Náluk a könyvek vásárlása gyakran összekapcsolódott műtárgyak és régészeti leletek gyűjtésével is.

Ezek alapján Remenyik visszaemlékezését fenntartásokkal kezeljük. *„Könyv ugyan van elég, de igénytelenül összeválogatva. (...) A könyv nem olyan eszköz, amit ezekben a*

⁵¹² Kéri 2018: 359.

⁵¹³ Családi krónika 1961-1964. 78.

⁵¹⁴ Családi krónika 1961-1964. 86.

⁵¹⁵ Az idézet az 1940-es években Szárzabón élt Bárczay Elemérné báró Schilling Irmára vonatkozott. Pappszász Mária unokájának, Bartha Istvánnak közlése. Bartha arra is emlékezett, hogy a kúriában nagy könyvtár volt, ami 1944 őszén semmisült meg. Sgy. 2008.

vidéki úri házakban gyakran kézbe vettek volna.”⁵¹⁶ Az olvasás, az irodalmi érdeklődés és a nyelvek ismerete olyan szellemi többlete volt a nemességnek, melyet még a 20. században is őriztek.

V. 3. 3. Kismesterek nagy korszaka

A nemesi társadalom különállását hosszú évszázadokon át biztosította iskolázatásának magas színvonala, műveltségi többlete, nyelvtudása, a könyvek való viszonya. Ez az előny azonban a modernizáció időszakában csökkent. A még megőrzött előny közlésvágyban, a gondolatok nyilvános kifejezési lehetőségeinek keresésében mutatkozott meg.

Ezt megkönnyítette, hogy a modernizáció korában a „nagy szellem” átadta a helyét az átlagízlésnek, a magaskultúra eltávolodott a tömegkultúrától. Az irodalom „termelőinek és fogyasztóinak bázisa” kiszélesedett. A kimagasló tehetséggel nem, de közlésvágygal és alkotói ambíciókkal rendelkezők is részesei lettek a hazai irodalmi életnek. A minőség átcsapott mennyiségbe, az 1870-es, 1880-as évek a kismesterek nagy korszakává vált.⁵¹⁷

Az írotársadalmat a 19. század utolsó harmadában egyértelműen a mennyiségi növekedés jellemezte. Az alkotás azoknak is lehetőséget adott gondolataik nyilvános kifejezésére, akik kifinomult közlésmóddal, stílussal rendelkeztek, de átütő tehetséggel nem.

Irodalomtörténészek a modernizáció korának irodalmi teljesítményét már származástól függetlenül vizsgálják. Igaz, a 19. század utolsó harmadában az epigonirodalmat még „nemesi műfajként” tartják számon, ám ezek közt kevés maradandó érték született.

A nemesek számára az alkotói vágy a műfordításokban teljesedhetett volna ki. *Beniczky Lenke* (1840-1905) gyakran merített témákat külföldi lapokból, de *Csiky Gergely* (1842-1891) nevéhez is több francia színdarabfordítás kötődik. A műfordítás ebben az időben még ösztönös műfaj volt, minőségét a fordító stílusa, felkészültsége és nyelvismerete határozta meg.

A korszakot két nagy változás jellemzi: a professzionalizálódás és a női írók megjelenése. Utóbbi hosszú ideig csak emancipációs törekvésnek tekintették. Nem az írói teljesítmény, hanem a nők fizikai és pszichikai teherbíró képessége állt a viták középpontjában.⁵¹⁸ Az írónők többsége elfogadta a társadalmi korlátokat. *Beniczky Irma*

⁵¹⁶ Remenyik 1976: 138.

⁵¹⁷ Kósa 2000: 375.

⁵¹⁸ E korszakot a nő-biológia időszakának is nevezik, mivel gyakran hivatkozták meg, hogy a nő születésétől fogva fizikai, biológiai és szellemi adottságaiban is eltér a férfiatól. A legtöbbször a nő természetét az ösztönök,

(1828-1902) megelégedett a tradicionális nőkép közvetítésével, kitalált történetekkel. Elfogadták az úriasszonyoktól az útirajz, a tárca és a mese műfaját is. Úti élményei tették híressé *Mocsáry Béláné, Fáy Máriát* (1845-1917), aki a Távols-Keleten és az Észak-Amerikában tett utazásainak élményeit írta meg.⁵¹⁹

A kontinens nyugat felén élő nők már hivatásként is választhatták az írást. A tarnaörsi születésű báró *Orczy Emma* (1865-1947) 1905-ben adta ki Angliában a *The Scarlet Pimpernel* című regényét, mely világhírű lett.⁵²⁰

A nőekkel szembeni elvárások a 20. században lassan változtak. Az anya és feleség elsődleges szerepét még azok a nők is elfogadták, akik alkottak. Az írónők mellőzték a nagy filozófiai gondolatokat, távol tartották magukat a politikától. Épp ezt hiányolta Buzáth Anna verseiből a trianoni trauma után Szarka Géza. „*Csodálom, hogy a Gárdonyi Társaság költőtagját költeményeinek egyetlen sorában sem ihleti meg a legélményibb kollektívumnak, a magyarságnak vagy legalább a magyar nőnek sorsa, hányódása. Ezt gondolnék mi az Új ösvénynek.*”⁵²¹

A disszertáció mellékletében két női alkotó életútját mutatjuk be, ezért az ő irodalmi teljesítményükre részletesebben kitérünk.

Szontagh Mária és Buzáth Anna taníttatása megfelelt saját koruk elvárásainak. Nyelveket tanultak, ismerték az ország történelmét, de hivatásválasztásra egyikük sem gondolt. „*Nemcsak a képzési lehetőségek hiánya volt probléma, hanem maguk az érintettek is ragaszkodtak a hagyományos értékrendhez, ugyanis a nők nagy része a házasságra várt.*”⁵²² Mindketten korán házasodtak, a szülői gondoskodást a férj patronátusa váltotta fel. Elfogadták társadalmuk elvárásait, feleségekké, anyákká váltak. Hivatást egyik asszony sem választott, hiszen azzal azt bizonyították volna, férjeik képtelenek eltartani családjukat. Ez szégyen volt a férjre és asszonyra nézve egyaránt.

Alkotói ambícióik csak úgy teljesezhettek ki, ha férjeik garantálták a társadalom előtt azt, hogy feleségeik tisztességes, erkölcsös asszonyok. Buzáth Anna költői pályája férje

a szenvedélyek és a szeszélyek uralják, éppen ezért képtelen kitartó, elmélyedt munkára. Az asszonyokkal szembeni ellenállás az 1880-as években csökkent, de az írónők csak az anyai, asszonyi szerepről, a gyermeknevelésről, a családi élet szépségeiről írhatnak. – Auer 2019: 161-163.

⁵¹⁹ 1899-ben jelent meg az India és Ceylon, 1901-ben a Keleti utazás, 1902-ben az Utazásom Észak-Amerika nyugati partvidékein. – Szinnyi 1902: 223.

⁵²⁰ Orczy Emma a hevesi járásban született, de főnemesi családban, így munkásságára nem térünk ki.

⁵²¹ Napkelet 1926. április 1. 369.

⁵²² Sári Szabó 2019: 62.

halálával véget ért,⁵²³ Szontagh Mária pedig „családja kérésének eleget téve” írta meg nagybátyja és apja életrajzát.

Egyik asszony sem tett önálló lépést saját írói kiteljesedése érdekében. Buzáth költői pályáját a Vratarics ház vendégserege egyengette,⁵²⁴ Szontagh Máriáét családja.

Mindkét nő távol tartotta magát a politikától, pedig Szontaghnak erre nagybátyja életútja, Buzáthnak a trianoni trauma lehetőséget adott volna. Ezzel szemben Szontagh írásának kidolgozatlan, elnagyolt részei épp Szontagh Pál politikai szerepének leírásakor mutatkozik meg. Buzáth sem emlékezett meg egyetlen versében sem az országot ért nagy gyászról, holott sógora, Gáspárdy Elemér egy regényt szentelt a témának.⁵²⁵

Az asszonyok az írással magánéleti traumáikat kompenzálták. Szontagh pusztatenki otthonát a szellemi magány jellemezte, Buzáth költészete boldogtalanságából fakadt.

A hit nem játszott szerepet írói munkásságukban. Szontagh Mária diszkréten kerülte nagybátyja jellemének ateista vonásait és Buzáthnak nem volt célja az érseki város közönségének meghódítása.⁵²⁶

A két asszony története tükrözi az alkotó nők társadalmi helyzetét. Egyikük sem alkotott kimagaslót, de egyéniségük, műveltségük mégis elegendő volt ahhoz, hogy az utókor érdeklődésének fókuszába kerüljenek.

A vizsgálatban két alkotó férfi is helyet kapott. Bernát Gáspárt és Gáspárdy Elemért egy évszázad választotta el, kettőjük kora, habitusa nem összehasonlítható. Bernát még a rendiség birtokos nemességének műveltségét bírta, Gáspárdyt kényszeres szereplési vágya motiválta. Bernátnak lehetősége volt politikai állásfoglalásra, de azt csak burkoltan tette. Gáspárdy ezzel szemben korának purifikátoraként hangosan tett hitet a feltámadó magyarság mellett. Bernát Gáspárt az utókor az irodalmárok közt tartja számon, Gáspárdy alkotásai feledésbe merültek.

Lényeges a különbség a két alkotó környezete között is. Bernát alkotói pályája a pesti kávéházak társaságában, a szerkesztőségek légkörében bontakozott ki, Gáspárdy viszont

⁵²³ Az özvegy helyzetét fia így jellemezte. „Apám halála után édesanyám igen nehéz anyagi helyzetben maradt. Édesanyám, hogy fedezni tudja kiadásait, lakásunkat hasznosította. Anyám talált egy idős altisztet, aki még apámmal együtt szolgált valaha, s e révén a mi lakásunk igen kedvelt lett a fejtágító tiszték körében, hiszen pár lépésnyire volt a laktanyától. Ez a jövedelem tette lehetővé, hogy megkezdett budapesti tanévemet végigjárhassam.” - Életem 1958-1965: 143-144.

⁵²⁴ Buzáth első verseit Wild Endre, az aradi Vasárnap főszerkesztője másolta le és hozta nyilvánosságra. Buzáth oly annyira bizonytalan volt saját költői értékében, hogy első verseit Szigetváry Mária álnéven jegyezte. Pályája alakulását sem ő, hanem Eger két nagynevű ciszterci papja, Werner Adolf és Tordai Ányos egyengették.

⁵²⁵ Lásd: Gáspárdy Elemér: Ezeréves álom.

⁵²⁶ Lásd: Iglói Szontagh Mária: a műfordító és életrajzíró birtokos és Szigeti Buzáth Anna: költőné Babits Mihály ajánlásával c. biográfia.

hivatalnokként élte mindennapjait. Ösztönös, érzelmeiktől, közlésvágytól túlfűtött alkotó volt, míg Bernát tudatosan írta hiperboláit és freskó-képeit. Az őt körülvevő világot a művészet eszközeivel jelenítette meg. Gáspárdy megelégedett az egyszerű meseszövéssel, a primitív mondatfűzéssel és gondolatközléssel.

Mindkettőjük alkotói korszaka a kultúraváltás időszakában. Bernát idős korában szembesült azzal, hogy a modernizáció az irodalmat is új kihívások elé állítja, változik a nyelv, a közlés egyszerűsödik. Gáspárdy korát az európai irodalom nagy szellemi áramlatai határozták meg. Az írás, mint foglalkozás professzionalizálódott, s ez olyan fokú ismeretanyagot, stílus- és formaérzékenységet igényelt, amely csak a legjobbaknak adatott meg. A változást egyikük sem érzékelte, a kihívásra adott válasz hiánya megítélésüket utólag kedvezőtlenül befolyásolta.⁵²⁷

Érintenünk kell még röviden három életutat, melyek terjedelmi okok miatt nem kerültek a biográfiák közé. A birtokos nemes családban született *Szana Tamás* (Tiszafüred, 1844 – Budapest, 1908) jogot végzett, de hivatása a művészettörténet és a bibliofília lett.⁵²⁸ Attitűdje polgári volt, saját társadalmát megvetette. A nemes, számára földjén gazdálkodó paraszt volt, aki „nem ismerte a művészet élvezetét, a műveltséggel járó fényűzést; falujában csaknem kivétel nélkül vályogból épített, szegényes házikóban lakott, melynek alig volt néhány szobája, s egyedüli szórakozását, örömét az képezte, ha földjének, szőlőinek termését koronként megoszthatta vendégeivel.”⁵²⁹

Bilkei Lipcsey Ádám (Tiszafüred, 1864. – Budapest, 1910) újságíróként és költőként hagyott hátra hatalmas életművet. Apja, Lipcsey Péter alispán, később közjegyző. Halálakor már csak annyit tudtak a családjáról, hogy régi és előkelő. „Mindenki Ádány”-jének a hatvenhetes programhoz mutatott hűsége viszont nem merült feledésbe. „*Mennyit használt ez az ember egy időben a letiport 67-es kultusznak! Amikor csak nyugalmazott főtanácsosok és megcsökönyösödött királyi tanácsosok hatvanheteskedtek, Lipcsey egy-egy ötletével, egy-egy szatírjával többet használt a 67-es politika népszerűsítésének, mint milliókat fölemésztő kortes-hadjárat.*”⁵³⁰ Magánéletében a liberalizmus híve volt. Baráti társaságához tartozott a szabadelvű Mikszáth és a forradalmi hangvételű Ady. Második neje egy zsidó nő volt.

⁵²⁷ Lásd: Bernátfalvi Bernát Gáspár: az irodalmi hiperbola megteremtője és Könyöki Gáspárdy Elemér: a Horthy-korszak purifikátora c. biográfia.

⁵²⁸ Szenvédélyes könyvgyűjtő volt, 1891-ben kezdeményezte a zene és könyvbarátok új társaságának, a Műbarátok Körének létrehozását. – Farkas 2016: 265.

⁵²⁹ Szana 1901: 2.

⁵³⁰ Halála évében a miskolci Nemzeti Munkapárt képviselőjeként indult Miskolcon és bejutott a Parlamentbe. 1896-ban a poroszlói választókerület szabadelvű pártja is jelölte. (Fővárosi Lapok 1896. október 5. 3.) Lipcsey a választást elvesztette, helyette Graefl Andor került a Parlamentbe a Függetlenségi és 48-as Párt színeiben.

Lipcseynek öt kötete jelent meg.⁵³¹ Szatirikus humora a Borsszem Jankó szerkesztésekor alakult ki. Egyedi stílusa és humora éppen olyan feledhetetlenné tette, mint Bernát Gáspárt. *„Ádám bácsinak roppant nagy feje volt, akkora, hogy nem kapott olyan nagy kalapot, amilyen kellett volna. Egyszer egy kis boltban felfedezett egy olyan nagy kalapot, amelyik jó volt az ő fejére. Nagyon megörült neki, de nem mutatta. Kérdezi a kereskedőt: Hogy adja? Két forintért – mondja a kereskedő. Ádám bácsi gyorsan kifizette a két forintot, és azt mondja a kereskedőnek: no, barátom, ha maga azért a kalapért nem két forintot, hanem húszat kért volna, azt is megadtam volna, mert ilyen kalapot az egész országban nem kaptam. A kereskedő erre azt válaszolta: Ha uraságod azért a kalapért csak húsz krajcárt adott volna, én akkor is odaadtam volna, mert ilyen nagyfejű embert az egész országban nem találtam másikat.”*⁵³² Az ehhez hasonló történetek még sokáig fenntartották egyéniségének emlékét, de verseit hamar elfeledték.

Jelentős mennyiségű írást hagyott az utókorra Miliesz Béla (Mezőtúr, 1843 – Tiszafüred 1912) tanító, ifjúsági író, újságíró is. A sárospataki főiskola elvégzése után Miliesz Alsószuhán, a Bónis családnál háztanítóskodott. A tiszafüredi református fiúiskolába 1865-ben került. A járási székhelyen Tariczky Endre (1818-1912) plébánossal együtt megalapította a Tiszafüredi Régészeti Egyletet.⁵³³ Számos társadalmi vállalása mellett több mint négyszáz saját és idegen nyelvből fordított ismeretterjesztő közleménye jelent meg. Írásait fogadta a Hölgyfutár, a Vasárnapi Újság, a Képes Családi Lapok. Rendszeresen tudósított az Eger című lapnak, majd 1882-ben Tiszafüred címmel helyi lapot alapított. Cikkeit, írásait a korai korszakban Szelim álnéven jegyezte. Miliesz épp úgy nem vállalta a nyilvánosság előtt saját nevét, mint Buzáth Anna. Ennek két oka lehetett: nem bízott saját írói tehetségében, vagy köztisztületben álló tanítókét rangon alulinak érezte a sajtószereplését. Az ok, ami miatt röviden kitérünk Miliesz Béla munkásságára, az származása.

Miliesz síremlékére 1912-ben a munkácsi előnév került. Ezt az előnevet azonban soha nem használta. Dédapja az a szabadgondolkodó Hatvani István professzor, a debreceni egyetem „Faustja” azonban nemes ember volt. *„Amilyen féltő és aggódó szeretettel intézkedik végrendeletében Hatvani arról, hogy a család nemességére vonatkozó iratok az ő halála után kinek a birtokában maradjanak, éppen olyan féltékenységgel őrzik az utódok ezeket a családi*

⁵³¹ Első elbeszéléseit Egerben adták ki 1883-ban Vígírások címmel. Ezt négy verseskötet követett: 1889-ben a Gyöngyvirág és kisebb versek, 1891-ben az Árnyék, 1909-ben az Egy emberöltő és A nagy vízen lefelé című.

⁵³² Kékessy György 1961-1964: 52.

⁵³³ E gyűjtemény a jelenlegi Kiss Pál Múzeum éremgyűjteményének, régiségtárának, könyvtárának és múzeumának alapja.

okmányokat.”⁵³⁴ A professzor lánya, Julianna dr. Milesz József kecskeméti tanár felesége lett. A házaspár négy gyermeke közül Milesz József 1836-ban igazolta Hevesben nemességét.

A Bereg megyei Mileszek 1669-ben nyertek kiváltságot, de előnevük nem volt. Milesz Béla síremlékére mégis felkerült a Bereg megyei származásra utaló munkácsi előnév. Milesz felesége nevét kisvárdai előnévvel írták. Boroviczény Eszternek valóban volt előneve, de ezt a 19. században már nem használta.

Milesznek bizonytalán az utókor adott előnevet. Ennek oka, hogy a 20. században a kiváltságához még mindig nemesi múltat társítottak.⁵³⁵

A modernizáció idején az írás, újságírás hivatássá vált. Társadalmi elfogadottsága azonban korlátozott volt. A férfiaknál a döntően jogi- vagy gazdasági képzettség miatt hiányzott az irodalmi műveltség, a nőkre viszont továbbra is elsősorban anyaként és feleségként tekintették. Bár a századfordulón már érezhető némi változás, de az alkotói lehetőségek, főként a nők esetében erősen behatároltak.

A nemesi társadalom tagjait műveltségi többletük és közlésvágyuk mégis önkifejezésre készítette. Ez azonban kevés a maradandó teljesítményhez. „*Kismesterek voltak, akik inkább a mennyiséget és nem a minőséget gyarapították.*”⁵³⁶

V. 4. Magatartásminták, sztereotípiák

A történelmi szereplő mentalitását jelezte viselkedés is. Most röviden arra teszünk kísérletet, hogy eloszlássuk azt a sztereotípiát, hogy a dzsentroid magatartás a birtokos nemességhez, azaz az 1870-es évektől dzsentrinek nevezett csoporthoz kötődik.

A marxista történelmi kánon így őrizte meg 1950-es években a tiszai Széky és Pappszász családokat. „*A pusztuló dzsentri és a zsidó kereskedő-bérlő Mikszáth és Móricz által oly gyakran megörökített □együttese Igaron is eleven valóság volt. (...) Úri község volt Igar: az urak mulattak, dorbézoltak. A debreceni banda itt szólt hétről hétre. A magyar urak mulatósak, de nagyon mulatósak voltak, úgyhogy nekik egy-egy névnap is lakodalom volt. (...) A szertelen és ízléstelen tréfákban sem volt hiány. A dzsentrivirtus emlékeit óraszám tudják felsorolni az igariak. A hintók tengelyét fűrészelték el, hogy marasztalják a vendégeket.*

⁵³⁴ Somogyi 1929: 225.

⁵³⁵ Milesznek gyermekei nem voltak. Sírjának temetői nyilvántartás nincs, a megrendelője nem ismert.

⁵³⁶ Kósa 2000: 371.

*Megcsonkították a lovakat csak úgy merő tréfából. (...) Az igari dzsenti züllésének minden részlete ismeretes volt az igari parasztek előtt.*⁵³⁷

A dzsenti az 1870-es évektől a századfordulóig a birtokos nemesség megnevezése.⁵³⁸ A szóhoz néhány évtized múlva pejoratív felhang tapadt, azt a kötelező normáktól, viselkedési szabályoktól való elhajlással azonosították. A deviancia azonban nem csoportfüggő. A kártya szabadidős elfoglaltság volt, parasztember épp úgy üzte, mint úr és polgár. *„Apám úri házában szintén folyt a kártyajáték, kisebb tétekben, pár száz forintos differenciák erejéig. Amit elvesztettek a barátok, attól még nem kellett a birtokot újra verni, nem kellett sikkasztani és öngyilkosságot elkövetni.*⁵³⁹ A cigányzene mellett elköltött vacsora a társasági élet része volt. Ezek tehát nem devianciák. A deviancia az anyagi lehetőségeken túli pénzköltés, a mások kárára elkövetett tréfa, a mértéktelen ivás. Újlőrincfalva jegyzője, Rozsházy József nem volt nemes, mégis mértéktelenül ivott. *„A legrosszabb jegyző az lőrincfalvi volt. Hanyag, korhely, megbízhatatlan. Valahányszor kint jártam a községben, mindig részegen találtam.*⁵⁴⁰ Az italozás, költekezés vagy játékszenvedély emberi gyengeség, azt az egyén helytelen értékvalasztásának tekintjük.

A következőkben három olyan történetet ismertetünk, amikor a történelmi szereplő rossz döntést hozott.

V. 4. 1. A gavallér

Az *„1870-es évek ismert gavallérja,” runyai ifj. Soldos Sándor* (Heves, 1852 – Miskolc, 1924) huszártiszt, műlovar és magánzó tisztviselő volt. Nevét Blaha Lujza férjeként őrizte meg az emlékezet.⁵⁴¹

A Soldosok a 19. század elején Hevesen az ürményi Nagy Györgynétől (Örmény Györgynétől) örökölt javakon éltek.⁵⁴² A gavallér apja, id. Soldos Sándor (1810–1872)

⁵³⁷ Kardos 1997: 79. – A lovak lábának megcsonkítása és a hintók tengelyének elfürészelése Bernát Gáspár Gyuriádáninak, azaz pankotay Józsa György történeteinek adoptálása.

⁵³⁸ A szó poliszémikus, mivel a magyar dzsenti az angol gentry átvételével keletkezett. Ezért nem a magyar társadalom fejlődését tükrözi, hanem mesterségesen töltötték meg azt jelentéstartalommal. Taine megfogalmazása szerint Angliában a gentry az, aki független vagyoni állású, kellő szabadidővel, megfelelő műveltséggel rendelkezik és példamutató életet él. A magyar birtokosok az 1870-es évektől igyekeztek elkülönülni a vagyontalan nemesektől, ezért önmagukra dzsentriként tekintettek. – Kövér - Gyáni 1998: 150.

⁵³⁹ Remenyik 1976: 89. - A leírás a 19. századvégi dormándi Remenyik portáról szól.

⁵⁴⁰ Családi krónika 1906: 30.

⁵⁴¹ Az Újság, 1924. október 8. 10.

kisbirtokos, két nagybátyja a vármegyei adminisztráció tagja.⁵⁴³ A család lehetőségeihez képest bőkezű támogatója volt a hevesi református egyháznak.⁵⁴⁴

Id. Soldos Sándor 1848-ban fegyvert fogott és egy éven át harcolt.⁵⁴⁵ Negyven évesen vette feleségül a tőle 13 évvel fiatalabb kislelődi Liphay Klárát. Házassága sokat javított anyagi helyzetén, mert az 1850-es években Pusztatenken házat építtetett.⁵⁴⁶

A modernizációt Soldos is érzékelte, 1867-ben alapító tagja lett a Dormánd vidéki Gözmalom Rt-nek.⁵⁴⁷ A birtokos nemesség hagyományainak megfelelően 1872-ben a Balközép párt jelöltje lett, de a Deák párti Bárczay Gyula legyőzte.⁵⁴⁸

Soldos egész élete megfelelt a birtokos nemesség rendi hagyományainak. Gazdálkodott, támogatta az egyházat, harcolt hazájáért, ám anyagi helyzete szerény volt. Ebben változás csak akkor következett be, amikor megnősült és felesége javain házat építtetett, birtokát felszerelte.⁵⁴⁹ Nem zárkózott el az agráripari befektetéstől sem. Ugyanakkor a kisbirtok piacéptelen volt, hiányzott a szaktudás és a tőke is. Politikai szerepvállalásához is külső forrásokra volt szükség. Soldos a környék zsidó kereskedőitől vett fel hitelt. A család ellen 1874-től megindultak a csődeljárások.⁵⁵⁰

Az idős Soldos rendies mentalitását mutatja, hogy egyetlen fiát nem taníttatta, ifj. Soldos huszártiszt lett.

Soldos és neje mégsem volt dzsentroid. Tetemes adósságuk nem léha életmódjuk következménye volt, hanem létezésük egyetlen lehetősége. Nem pazaroltak, nem rendeztek mulatságokat, egyszerűen csak nem volt elegendő pénzük. Fiuk nem láthatott a szülői házban erkölcsstelen, léha életet, ám megszokta, hogy a zsidó hitelezőktől mindig lehet kérni.

⁵⁴² A család Gömör megyei, innen telepednek át Tizzaszőlősre, Tiszaigarra és Tiszaörsre. Az ellenreformáció idején költöztek a református Hevesre. Soldos András 1782-ben a már Heves-Pusztacsászon élt nejével, ürményi Nagy Máriával. Az úrbéri összeírás alapján Örméndynének 99 kat. hold földje volt. – Fónagy 2013: 342.

⁵⁴³ Soldos Imre a tarnai járás esküdtje (1837–1841), 1845-től a tiszai járás másodszolgabírója. Soldos Zsigmond a tiszai járás csendbiztosa (1837-1848). – Bán 2011: 128., 588.

⁵⁴⁴ Soldos Sándor 1842-ben birtokot vásárolt Runyán az egyháznak, majd hevesi ötödrészi szőlőinek egy részét felajánlotta. Végrendeletében ezer forintot hagyott a közösségre. – Gy. Gömöri 1997: 299.

⁵⁴⁵ Bona 1995-1996: 168.

⁵⁴⁶ A feleség apja Liphay Zsigmond (1786-1859), anyja Gyulay Júlia. A tenki birtok a Gyulay családe volt. Az építkezés részletei nem ismertek, a hevesi földhivatal iratai megsemmisültek. Az épület jelenlegi alapján arra lehet következtetni, hogy a nagyméretű ház vályogból készült és különösebb díszítést nem kapott.

⁵⁴⁷ Budapesti Közlöny 1867. november 3. 2265.

⁵⁴⁸ A Hon, 1872. március 8.

⁵⁴⁹ A tenki birtok lefoglalt eszközei közt egy nyolc lóerejű nyomtatógépet is találunk. – Budapesti Közlöny 1875. december 29. 8462.

⁵⁵⁰ Budapesti Közlöny Hivatalos Értesítője, 1874. április 19. 1735., Budapesti Közlöny, 1875. február 12, 934, Budapesti közlöny Hivatalos Értesítője, 1874. szeptember 26. 1874., Eger lap, 1878. május 9. 154.

Ifj. Soldos Sándor életéről kevés forrás maradt. Nevét a Blaha Lujzával kötött házassága őrizte meg. A színésznővel egy egri vendégtétel után bohém mulatozáson találkozott, s három nappal később, 1875. augusztus 28-án eljegyezte. Szeptember 20-án házasságot kötöttek Budapesten. Az esküvő pazar pompával történt, a vőlegény díszmagyarban, barna színű nyusztprém galléros violaszín mentében jelent meg.⁵⁵¹

Később elterjedt, hogy a fővárosi esküvő után a hevesi birtokon a végrehajtó várta őket. Bizonytalán ez nem így történt, mert váltótartozások miatt már a házasságkötés előtt is voltak foglalások.⁵⁵² Az esküvő után egy hónappal, 1875. október 9-én Soldos önmaga ellen kezdeményezett csődeljárást az egri törvényszéken.⁵⁵³

Az ifjú férj kedvelte a rivaldafényt és a színpad világát. Talán színészi ambíciói is lehettek, mivel 1879. évi válása után Renz cirkusza alkalmazta műlovarként.⁵⁵⁴ Házassága négy éve alatt ismert lett a szerkesztőségekben, a divatlapoknál, a fővárosi kávéházakban. Élts felesége hírnevével, és az sem zavarta, hogy ő csak „Blaha Lujza férje.”⁵⁵⁵

Soldos válás után a Renz cirkusszal külföldre ment. A századforduló körül azonban már újra az országban volt, mert 1902. szeptember 3-án Boldván megnősült. Neje a pécsi születésű 30 éves Schlossarek Adél magánzónő. A következő évben fiuk születtek, akit Sándor néven anyakönyveztek Sajóvamoson. Ekkor Senyeházán volt a lakhelyük.

A Soldos család története a dzsenti irodalom klasszikus példája. A zsidó hitelezők csapdájába került családja vagyonát néhány év alatt elárverezték. Ebben azonban nem volt semmi szerepe a könnyelmű, léha életnek. A szülők támogatták az egyházat, építkezésükben takarékosak voltak, jövedelmük mégsem volt elég ahhoz, hogy megéljenek. Elegendő

⁵⁵¹ Budapesti Közlöny Hivatalos Értesítője, 1875. szeptember 21. 961.

⁵⁵² A Budapesti Közlöny Hivatalos Értesítőjének 1874. április 8. számban jelent meg először, hogy Glück Adolf 2000 forintos váltókövetelése miatt tenyészbirkákat foglaltak le a birtokon. Ez év novemberében Reiner Ábrahám nyújtotta be követelését, amit 80 marhával egyenlítették ki. Liphay Klára pusztatenki és szárazbői javait 1877 tavaszán foglalták le. 1979-ben a maradék tenki, erdőtelki és szentmáriai birtokokat is árverezték. – Eger 1879. január 23. 31.

⁵⁵³ Fővárosi Lapok 1875. október 9. 1032.

⁵⁵⁴ A házasságot „engesztelhetetlen gyűlölség” miatt bontották fel. 1876. október 20-án született lányukat, Sárát az anyánál helyezték el, az apát 25 forint tartásdíjra kötelezték. – MNL BFL-VII 2 c. – 1879-V.0026.

⁵⁵⁵ A korabeli lapok több alkalommal írtak a házaspárról. 1876-ban a színésznőt Vénuszának, férjét pedig segédszínésznőnek nevezték. (Borsszem Jankó 1876. január 2. 9.) A válás idején azon élcelődtek, hogy Soldos a Népszínházban készül fellépni a Falu rossza című darabban, ahol majd elmondja: Rózsi, megvetlek! (Hölgyek Lapja 1879. június 14. 274.) A Renz cirkuszáról szóló tudósításokban Soldost „Blaháné asszony egykori férjeként” említik. Lovas műsorszámának méltatásakor megjegyezték, hogy a lovat Lujzának hívják. (Fővárosi Lapok 1879. október 25. 1181.) Soldos, a „népszínház primadonnájának egykori férje” 1883-ban eljegyezte Wartensleben Idát, néhai gr. Wartensleben Gusztáv honvédeztudós lányát, ám a házasság nem jött létre. – Fővárosi Lapok 1883. november 29. 1785.

nagyságú birtok és szaktudás hiányban gazdaságukat modernizálni nem tudták, a hitelfelvételek csődhullámot indítottak el.

Ifj. Soldos számára természetes lehetett, hogy a hiányt hitellel kell kezelni, hiszen szülei is így tettek. Apjához hasonlóan ő sem rendelkezett olyan piacképes tudással, ami lehetővé tette volna a szülők pályáivének korrigálását. A család rendies mentalitása alapján talán ennek vonzereje sem volt.⁵⁵⁶

Blaha Lujza második férje a modernizáció hajnalán született. A rendies értékek, a szűkös anyagi helyzet, a kihívásokkal teli kor meghatározta életútját. A karrierlehetőségének hiánya szülői öröksége volt.

V. 4. 2. A titokzatos

Soldos Sándorral ellentétben *Elek István* (Tizaszőlős, 1854 – Tizaszőlős, 1912) szegény nemesként született, de gazdag emberként halt meg.

Az Elek család múltja körül sok a bizonytalanság. Elek István szülei, Elek József és Fekete Sára (1830–1901) voltak. Fekete József közbirtokos lánya 1849. december 26-án kötött házasságot Elek Józseffel. Az anyakönyvi bejegyzésük szerint a vőlegény „*néhai Tekintetes Elek Salamon úr házánál született és neje Tekintetes Nagy Julianna asszony gyámsága alatt, mint fogadott fiú nevelkedett.*”⁵⁵⁷ Teljes címűnek nevezik őt, tehát a birtokos pazonyi Elek családhoz tartozott.⁵⁵⁸ Elek József szüleiről semmit nem tudunk.

A gyámánya nagy-kállói Kállay Julianna (1783–1859), vagyis Nagy Julianna volt. A nevelőapa/apa? Elek Salamon (1775–1813), Komjáthy Éva unokája.⁵⁵⁹ A házaspár neve összeforrt a tizaszőlős határában talált mojgrádi aranykincsek történetével.⁵⁶⁰

1839. június 13-án tizaszőlősi jobbágyasszonyok a határból hazafelé menet megálltak lábat mosni a Tisza beszakadt partfala mellett. Ekkor látták, hogy a partfal aranytól csillog.

⁵⁵⁶ Soldost 1879-től huszártisztként említik a lapok, így bizonyos a hadseregben szolgált.

⁵⁵⁷ Tizaszőlősi Református Egyház anyakönyv. Sgy.

⁵⁵⁸ Tizaszőlősön több Elek család is élt. Az anyakönyvi bejegyzésekből úgy tűnik, hogy voltak birtokos és címeres Elekek is. Sgy.

⁵⁵⁹ Komjáthy Éva fiai, Elek Salamon és Elek Sándor az 1780-as évektől a szőlősi Elek uradalom irányítói. Bizonyos olyan birtoktalan nemesek voltak, akik munkavállalásra kényszerültek a birtokos Elekeknél. (Vadász 2009: 51.). Elek Salamonnak Nagy Juliannától nem született gyermeke, ezért testvérének, Elek Istvánnak és Veresmarthy Máriának a gyermekeit, Menyhértet és Mihályt fogadták örökbe. Az anyakönyvekből nem állapítható meg, hogy József hogyan került a családba, bizonyára őt is örökbe fogadták, vagy az apa törvénytelen gyermeke volt.

⁵⁶⁰ A mojgrádi aranyelet történetét Makkay János régész dolgozta fel 1985-ben *A Tizaszőlősi kincs. Nyomozás egy rézkori fejedelem ügyében* címmel.

Tiszaszőlősön elszabadult az aranyláz. Az aranyat tartalmazó allodiális szántó föld tulajdonosa, Nagy Julianna két hetet várt, mire az esetet jelentette a poroszlói császári és királyi sóhivatalnak. Alattvalói kötelezettségére hivatkozott, „*mely környülállást a minőd Felséges Királyom s törvényünk iránt tartozó hívségemnél fogva béjelenteni szerencsém volna tellyes tisztelettel vagyok alázatos szolgálója.*”⁵⁶¹ Arra azonban nem adott magyarázatot, hogy ezzel miért várt két hetet.

A helyszínre kiküldött ügyésznek, Nagy Ferencnek csak Nagy Julianna adta át a birtokában lévő aranyakat. A nevelt gyermekek, Elek Menyhért táblabíró (1799–1861), testvére Mihály és Antónia nővérük férje, Dévay István megtagadták a kincsek beszolgáltatását, sőt a nekik járó részt erőszakkal elragadták a királyi küldöttől. Az eset mögött családi konfliktus sejthető, mert csak Nagy Julianna értesítette csak a hatóságokat. ráadásul két hetet várt ezzel. Nevelt gyermekei nem értettek egyet a döntéssel, máskülönben nem került volna sor az ügyésszel szemben erőszakos cselekedetre. Elek Menyhért ellen ezért 1841-ben vádat emeltek, ami 1861-ben bekövetkezett haláláig tartott. Az ügyet 1862-ben lezárták, de az aranyat nem találták meg.

Elek Menyhért gyászjelentésén csak feleségét és Mihály nevű testvérét tüntették fel, holott Dévay István neje, Antónia is élt még. Elek Józsefet nem említették.⁵⁶² A peranyagban sem szerepel Elek József, aki Salamon házában nevelkedett, tehát a kincsek felfedezéséről is tudott.

Titkukat Elek Menyhértné 1885-ben bekövetkezett haláláig megőrizték, a mojgrádi leleteket csak ezután értékesítették.

Elek István apja, József kapott (szerzett) a leletből, mert felesége egy értéktelen agyagkelyhet ajándékozott a tiszafüredi múzeumnak.⁵⁶³ A családhoz több leletértékesítés nem köthető, viszont Elekné fia 1907-ben előkelő kastélyt építtetett Szőlősön. Erre a közbirtokos József vagyona nem lett volna elég. Feltétezzük, hogy József és neje is szerzett az aranyakból, amit több mint fél évszázadig sikerült rejtegetniük és titokban eladniuk.⁵⁶⁴

Az Elekek gazdagodása már a 19. század utolsó harmadban elkezdődött. Elek Menyhértnek a per idején még csak 133 kat. holdja volt, a teljes családi vagyon is csak 162 kat. holdat tett ki. Ez a középirtok alsó határa. Elek József fia, István 1910-ben már

⁵⁶¹ Makkay 1985: 16.

⁵⁶² Elek Antónia 1889-ben hunyt el Vattán, az ő gyászjelentésén is csak férje családja, a Dévayak szerepelnek, az Elek rokonok hiányoznak. A kapcsolat ennek alapján megszakadhatott.

⁵⁶³ Makkay 1985: 42.

⁵⁶⁴ Az anyakönyvek alapján Elek Menyhért és Csoma Mária házasságból nem született gyermek.

nagybirtokos: 1971 kat. holdja volt.⁵⁶⁵ Ehhez jöttek még az igari, csegei és szentimre földek, 2673 kat. holdon, továbbá 800 kat. hold bérlemény. A vásárolások a századforduló körül történtek.

Ekkora vagyon mellett Elek István megengedhette magának az építkezést, sőt híres mulatságai sem terhelték meg kasszáját.

Eleknek azonban volt egy tragédiája. A szőlősi tanítói lakásban 1885-ben tűz keletkezett. Az égő épületből még épségben tudta kihozni a házaspár első gyermekét, de amikor a másodikért visszament, rászakadt az égő födém.⁵⁶⁶ *„Arca fiatalember korában csúnyult el, amikor egy alkalommal tűz volt a faluban. A ház már mindenütt égett, de egy kis gyerek bent sikoltzott. Senki nem mert bemenni érte. Elek Pista beszaladt az égő ajtón keresztül, felkapta és megmentette a gyereket. Közben azonban összeégette az arcát.”*⁵⁶⁷ A balesetben olyan súlyosan megsérült, hogy felépüléséhez nem sok reményt fűztek. Elek ekkor 31 éves volt. *„Az égés örök időkre eltorzította arcát, kezzeit, s a valamikor délceg ulánus-katona megszűnt szép lenni.”*⁵⁶⁸

Emlékét mégsem testének külső változásai, hanem víg kedélye őrizte meg. *„Pista bácsinak mindenkire volt egy jó szava, szeretetét nem volt nehéz kiérdemelni, bizalmát nem fecsérelte, mégsem volt bizalmatlan senkivel. Dicsérték éles elméjét, jó emlékezetét és gazdasága szeretetét. Önmagával szemben puritán volt, inkább aludt állataival a jászolban, sem mint kényelmes házában.”*⁵⁶⁹

Mentalitása a parasztgazdáké volt, viszont pénzével nem takarékoskodott. Vasárnaponként vendégül látta a Füred környéki elitet. *„Még jól emlékszem, amikor apám vasárnap beült a hintóba fehér porköpenyében és Szőlősre hajtatott. Nagy társaság verődött össze ilyenkor, eszem-iszom, cigányozás volt és persze hun-avar csatákat vívtak boros kupákkal. Két táborra oszlottak, hun és avar táborra. A hunok voltak a fürediek, az avarok élén maga Elek Pista állt, mint István vezér. Egy kis barátságos eszmecsere után megkezdődött a nagy mérkőzés: az evés és ivás. Volt egy ilyen lakomán minden földi jó: töltött káposzta, hurka-kolbász, kacsa, liba, pulyka, túrós csusza, torta, feketekávé, és bor, bor, bor. (...) Amikor már annyit ettek-ittak, hogy nem fért több beléjük, hol az egyik, hol a másik*

⁵⁶⁵ Vadász 2009: 38.

⁵⁶⁶ Eger 1885. május 5. 160.

⁵⁶⁷ Családi krónika 1961-1964: 72.

⁵⁶⁸ Tiszafüredi újság, 1913. január 2. 2.

⁵⁶⁹ Családi krónika 1961-1964: 72.

*kilopakodott az udvarra, és ha nem is pávatollat, mint a régi rómaiak, de két ujjukat szájukba dugván ürítettek a gyomrukban helyet.*⁵⁷⁰

A Családi krónika írója feljegyezte, hogy amikor Elek István birtokait látogatta, mindig vitt magával egy zsák frissen sütött pogácsát. A kocsiról a csemegét a falusi gyerekek közé szórta és élvezte, ahogy azok kilométereket futnak a szekér után.

Ötvennégy éves volt, amikor felépítette házát. Saját családja nem volt, de 1888-ban távoli rokonának, Gencsy Ilonának lett a gyámja. Az építkezéskor a leány 22 éves volt és saját jogán vagyonos. A szőlősi ház építése tehát nem az ő érdekében történt, ráadásul az örökös sem ő lett, hanem a Csabay család.

Elek István történetében sok a bizonytalanság. Nem tudjuk, hogy kik voltak apjának a szülei, s miért nevelkedett Nagy Júlia házában. A pazonyi előnevet már nem használta, rokonságot sem tartott a még élő Elekekkel. Attitűdje egy jó parasztgazdáé: szorgalmas, munkaszerető, fegyelmezett gazdálkodó, aki még a szőlősi fogyasztási és értékesítési szövetkezet elnökségét is elvállalta 1910-ben. Vendégségei nem voltak reprezentációs jellegűek. Vegyes társadalmi összetételű, mulatságot kedvelő emberek ültek az asztalánál, úrral és paraszttal egyaránt hangot talált.

Életének két traumája lehetett: égési sérülése és a mojgrádi kincsek rejtegetése. Ezek miatt jelentőségét veszítette a vagyon nagysága. Az utókor mégis úgy őrizte meg egyéniségét, mint a magyar nábobét, Jósa Gyuriét.

V. 4. 3. A tékozló

Iff. Graefl Andor (Poroszló, 1906 – Budapest, 1938) élete első tragédiája apja elvesztése volt. A fiú 16 évesen élte át apjának, id. Graefl Andornak a meggyilkolását.⁵⁷¹ A trauma hatására Graefl Andor végrendeletet írt. *„Isten kezében vagyunk mindnyájan. Az ő akarata előtt alázattal kell meghajolnunk, mert mi gyarló emberek sokszor nem tudjuk megérteni Isten rendeléseinek célját. Boldogult édesatyám, néhai Graefl Andor erőteljes férfiú volt és mégis élete derekán egy gyilkos merénylet áldozata lett. (...) Lelkemben mélyen megindulva fiatal korom dacára számolnom kell azzal a körülménnyel, hogy én is idő előtt meghalhatok.*⁵⁷²

⁵⁷⁰ Családi krónika 1961-1964: 78.

⁵⁷¹ A családfőt álmában ölték meg 1920. július 26-án. Az ok rablógyilkosság.

⁵⁷² MNL BFL VII. 171.1921.1033.I.0607164.

A fiatallembert nagykorúsíthatták volna, ehelyett nagybátyját, Graefl Jenőt nevezték ki gyámjának. A kétútközi gazdaságot ezután Poroszlóról irányították.

Sikertelen volt házasságkötési kísérlete is. A debreceni Magyar Királyi Gazdasági Akadémián töltött évek alatt ismerte meg Nedeczky Franciskát, de anyja ellenezte a házasságot. *„Andor testvérem nagyon csinos, jó kedélyű, szép férfi volt, akire húztak a nők. Debrecenben volt egy nagy szerelme, Nedeczky Franciska, csinos nő volt, de túlságosan könnyű, így anyám nagyon ellenezte ezt a házasságot, mert a család megfelelt volna, Babunak sok olyan viselt dolga volt, ami nem jó ajánlólevél egy feleségnek.”*⁵⁷³

Graefl Andor egyre szertelenebb életet élt. Kétéves önkéntes szolgálatának jó részét laktanyai fogságban töltötte, mert ahelyett, hogy időben visszatért volna a kaszárnnyába, hajnalig mulatott. Máskor Steyer típusú sportkocsiján száguldozott, amit többször összetört. Az 1930-as években már ismert alakja volt a fővárosi mulatóknak. *„Graefl Andort jól ismerik Budapesten mindenütt. Különösen azokon a helyeken szeretik a fiatal földbirtokost, ahol égetett szeszt mérnek, és halk jazzmuzsika szól a félhomályban.”*⁵⁷⁴

A gazdálkodás helyett figyelmét az ornitológia kötötte le. Természettudományos érdeklődése még a Piarista Gimnáziumban alakult ki.⁵⁷⁵ A madarak és tojások gyűjtése mellett tudományos igénnyel publikált szakfolyóiratokban. A miskolci Madárvédelmi Egyesület alelnöke lett, megfigyeléseiért a Magyar Ornitológusok Szövetsége Hermann Ottó díjjal jutalmazta.⁵⁷⁶

A gazdasági válság családja megélhetését vadászturizmussal biztosította. Leghíresebb vendégük 1937-ben a windsori herceg, Edward és neje Wallis Warfield volt.⁵⁷⁷ A bérbeadás idején anyja és húga az alsóvadászi Fáy birtokra, vagy az Isztriára utazott. Andor nagyanyja fővárosi házában, vagy szállodában élt, nappal interjúkat adott, este mulatott.

Szerette a médiaérdeklődést. Edward látogatásán személyesen nem vett részt, mégis szívesen osztott meg részleteket a sajtóval. *„Bedauxék nagy francia társaságot látnak*

⁵⁷³ Életem regénye 1999: 21.

⁵⁷⁴ Pesti Napló, 1937. szeptember 19. 6.

⁵⁷⁵ Napi hírek 1924. április 1. 193.

⁵⁷⁶ A kitüntetések családi tulajdonban vannak.

⁵⁷⁷ Charles Eugène Bedaux (1886–1944) amerikai milliárdos, a Bedaux-rendszer kidolgozója, amely egy degresszív, prémiumos bérrendszer volt. A rendszert Magyarországon is bevezették a vas- és textiliparban, amely ellen sztrájkhullámmal tiltakoztak a szakszervezetek. Bedaux 1937-ben Magyarországon élt, mivel különböző tőkés csoportok megbízásából az általa kitalált rendszer bevezetésén dolgozott. A milliárdos üzletember kastélyában történt 1937-ben Ms. Simpson, leánykori nevén Wallis Warfield és Edward windsori herceg házasságkötése.

vendégül. Átlag 500 levél érkezik naponként. Három titkárnő látja el Bedaux levelezését. Két angolul beszélő postamesternő tartózkodik lent ma is a mérnök számlájára.”⁵⁷⁸

A fővárosban találkozott Kaszala Károllyal is. A hazai polgári repülés megteremtőjét 1932. szeptember 4-én ebédre hívta Kétútközbe, ám landoláskor gépük lezuhant és Kaszala utastársával, Urbaschek János szerelővel szörnyet halt.⁵⁷⁹ A baleset és a nyomozás részleteiről beszámolt a sajtó, amihez Graefl segítő kezet nyújtott.

Halálával utoljára került címlapra. 1938. november 27-én az Arizona mulatóban véletlenül föbe lőtte magát.⁵⁸⁰

A Graefl család Andor születése előtt tíz évvel nyert nemességet. A nagypapa és az apa tudatos karrierútjának azonban már nyoma sem volt életében. Traumái egy lázadó, jövőkép nélküli emberré tették. Anyja, aki rajongásig szerette egyetlen fiát, nem tudta őt ebben korlátozni, húga, Ilona pedig maga is járatos volt a pesti társasági életben.

Ifj. Graefl Andor már nem használta előnevét, baráti társaságát életmódbeli azonosság alapján választotta. Nem vonzotta a gazdálkodás, a vidéki élet, holott végzettsége erre tette őt alkalmassá. A család vagyona viszont még mindig biztosított neki annyi szabadidőt, hogy rendszeres munkavégzés nélkül is megéljen.⁵⁸¹ Nem volt azonban a szó klasszikus értelmében gentry, mert bár szabadideje volt, de műveltsége és jövőképe nem.

A Graeflek társadalmi helyzete, vagyona, kapcsolatrendszere az első világháború után is biztosíthatta volna elitben maradást. Ő azonban nem élt ezzel a lehetőséggel.

V. 4. 4. Traumák és válaszok

A deviancia, mint látható, nem köthető egy társadalmi csoporthoz, az minden esetben a traumákra adott rossz válasz eredménye.

A három történelmi szereplő emlékezetét a sajtó őrizte meg. Mindhárom egyén normáktól eltérő viselkedése felkeltette az újságírók figyelmét. Soldos Sándort házassága emelte rivaldafénybe, Elek Istvánt hun-avar csatái, Graefl Andort a kormányzóhoz kötődő rokonsága – bár utóbbiról a sajtó diszkréten hallgatott.

Pankotay Jósa Györggyel és Keglevich Miklóssal ellentétben egyikük sem lett regényhős. A tömegsajtó azonban legalább ilyen hatásos volt. Az Est példányszáma a

⁵⁷⁸ Pesti Napló, 1937. szeptember 19. 6.

⁵⁷⁹ A baleset részletei az Eger c. lap 1932. szeptember 4. és szeptember 8. közti számaiból követhető nyomon.

⁵⁸⁰ Esti újság 1938. november 27. 14.

⁵⁸¹ 1935-ben Graefl Andornak 917 kat. hold saját földje volt. A lánytestvérek itteni földjeivel együtt a Graefl gazdaság még mindig 1432 kat. hold volt, vagyis nagybirtok. – Gazdacímtár 1937: 141.

századfordulón elérte a félmilliót, konkurenciája, a 8 órás újság szintén százezres olvasóközönséggel rendelkezett. Az elit tagjait a média mindenkor fokozottan figyelte. A korhely újlőrincfalvi jegyző Rozsházy József, vagy a sikkasztó poroszlói jegyző Andó Sámuel történetével nem lehetett volna százezres példányszámokat elérni.⁵⁸² Jelentéktelen kisemberek voltak csupán egy korrumpált állami gépezetben.

A kor erkölcsi felfogása határozza meg, mi tilos és mi nem. *„Kártyázott a jegyző, a tanító, a plébános és kártyáztunk mi is gyerekek, ha elkezdődött a szünidő. Épp úgy kártyáztunk, mint egy koncertzongorista zongorázik, vagy egy színész gyakorolja magát szerepében.”*⁵⁸³ A kártyázás szabadidős tevékenység volt. Az uzsorakölcsön, a hitelből finanszírozott élet gazdasági szükségéből adódott. *„A közéletben mindinkább azon meggyőződés emelkedett érvényre, hogy a tőkének engedett szabadság nemzetgazdasági szempontból káros, és hogy ezen tőkeszabadság korlátolatlansága nemcsak egyes embereket, hanem egész községeket, sőt egész vidékeket tönkretétellel fenyeget.”*⁵⁸⁴ A kocsmai hitelek ellen hozott intézkedések a földművesek és iparosok védelmét szolgálták. *„Ezen javaslat főleg a földművelési és kisiparos osztályokon a tőkeszabadság által ejtett közgazdasági bajokon – lehetőleg a közgazdasági élet változtatása nélkül – segíteni, és a mennyiben az egészben nem lehetséges, legalább részben enyhíteni kíván.”*⁵⁸⁵ A szabadpiaci viszonyok korai szakasza épp úgy szedett áldozatokat földművesek, mint nemesek közt.

Az antiszociális, deviáns magatartáshoz egyéni tragédiák és történelmi változások is vezethetnek. A rendiség megszűnése próbára tette az egyén alkalmazkodóképességét. Átalakulás zajlott a társadalomban, a gazdaságban, a politikában és a közigazgatásban. A történelmi szereplő addig stabilnak hitt helyzete megingott, a bizonytalanság félelemmel, kiszolgáltatottsággal járt. Ez felerősíthette a devianciára való hajlamot. A trauma kezelésének módja az egyén döntése volt.

⁵⁸² Andó Sámuel poroszlói jegyző ellen 1928-ban közokirat hamisítás és hűtlen kezelés miatt indult eljárás. A vizsgálat során korrumpált üzletkötésekre, csúszópénzek elfogadására, közpénzek sikkasztására derült fény. Andónak korábban már Egerfarmosról is sikkasztás miatt kellett távoznia. – MNL HML IV-404/a/279/1932.

⁵⁸³ Remenyik 1976: 90.

⁵⁸⁴ Ezer év törvényei. 1883. évi XXV. törvénycikk indokolása.

<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=88300025.TVI&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D44>

⁵⁸⁵ U.o.

VI. A FOGLALKOZÁSI SZERKEZET ÁTALAKULÁSA

A kutatás következő szakaszában a szociológia fogalomrendszere alapján vizsgálom a nemesség helyzetét. Áttekintem a foglalkozási szerkezetben elfoglalt helyüket, s ebből megpróbálom következtetni jövedelmi viszonyaikra. A kutatásnak ez a fejezete arra is lehetőséget ad, hogy feltárjam a nemesi kultuszközösség tagjainak azokat az üzleti kapcsolatait, melyek jövedelemviszonyaikat, érdekérvényesítésüket, üzleti lehetőségeiket meghatározta.

A gazdasági környezet átalakulása nem volt előzmények nélküli. A modernizáció a 19. század elejének reformjait, a szabadságharc vívmányait, a neoabszolutizmus adó- és gazdaságigazgatási eredményeit fejlesztette tovább.

A 19. század második fele a fejlődés időszaka: a leglátványosabb növekedést a gazdaság produkálta. A gazdasági növekedés a dualizmus idején hazánkban magasabb volt, mint Ausztriában. A kontinens nyugati feléhez viszonyított elmaradottság leküzdésében nagy előrelépés történt, „1870-ben a nyugat-európai GDP 91%-kal haladta meg az egy főre vetített magyar GDP-t, 1910-ben már csak 76%-kal.”⁵⁸⁶

A kiegyezés egyik legfőbb célja az évszázados gazdasági lemaradás felszámolása volt. A kiegyezés után azonnal megszülettek az első gazdaságsszabályozó törvények.⁵⁸⁷ Magyarország a dualizmus idején igen gyors növekedést mutatott, főleg a korszak első felében. Az első világháborúig egy közepes fejlettségű országgá vált.⁵⁸⁸

Látványosan fejlődött az infrastruktúra, amely a gazdaság hatékonyságának egyik alapja. Az országba beáramló tőke vasútépítéseket, folyószabályozásokat tett lehetővé, s nem utolsósorban alapja volt egy modern bankrendszernek, ami a piacképességet a gazdaság minden szektorában növelte. Ezek hatásai a vizsgált térségben is érvényesültek. A nemesek jövedelmi viszonyait és foglalkozását a modernizáció idején már csak lokális vizsgálatokkal, egyéni életútanalízisekkel lehet megállapítani.

VI. 1. Földbirtokosok és földbérlők

⁵⁸⁶ Cieger – Egry – Klement 2021: 45.

⁵⁸⁷ Lenther 2019: 35.

⁵⁸⁸ Cieger – Egry – Klement 2021: 46.

A föld a rendi társadalomban a hatalom és nemesi társadalom tagozódásának alapja volt. A föld presztízse nem csupán azért élte túl a rendiséget, mert birtoklása évszázadokon át nemesi kiváltság volt, hanem azért is, mert hazánk gazdasága és társadalma agráralapú maradt a modernizáció időszakában is.

A második világháború kitörésekor hazánk népességének 53 százaléka még mindig az agráriumból élt.⁵⁸⁹ A tulajdonosok viszont gyorsan változtak: a neoabszolutizmus éveiben megjelentek az új bérlők, akik tagjai idővel tulajdonosokká váltak.⁵⁹⁰

A földtulajdonos polgár idővel igényt tartott arra, hogy a nemzetalkotó nemesekkel egyenrangúnak tekintsek. Ezért a legtöbb rendies maradvány az agráriumban élt tovább. A föld presztízserértékű volt, a „paraszt” és „úri” jelzők 1945-ig elválasztották egymástól az agrárium szereplőit.⁵⁹¹

A kapitalista mezőgazdaság minden jellegzetessége már csíráiban megfigyelhető a 18. század második felében.⁵⁹² A tőkeszegény nemes a modernizáció előtt is vett fel hitelt zsidó kereskedőktől. A hitelezés munkakapcsolattá is bővíthetett: a földesurak szívesen alkalmaztak zsidó ispánokat, gazdatiszteket, sőt haszon reményében a kocsmák, mézárszékek működtetésére is kötöttek velük szerződést. Utóbbiakhoz gyakran földterület is tartozott. Ez egy korai zsidó földhaszonbérletének tekinthető.⁵⁹³

A zsidók 1783 és 1818 között legálisan bérelhettek földet. Ekkor egy uralkodói rendelet megtiltotta a földbérlést, de a növekvő hiteligeny miatt 1819-től ismét nyitva állt a lehetőség a zsidók előtt.

⁵⁸⁹ 1910-ben a lakosság 62% élt a mezőgazdaságból. Országos viszonylatban az első világháborúig a nemesi eredetű nagybirtokosok és a paraszti kézen lévő föld nagysága minimális mértékben változott. A 11,4 milliós agrárnépesség az első világháborúig két részből tevődött össze, a volt nemesiből – ideértve az arisztokráciát is – valamint a parasztiból. Az előbbiek száma – a polgári eredetű tulajdonosi réteggel együtt – 39 ezer fő volt. A 100 kh fölötti birtokok zömmel még az első világháború előtt is a nemesi eredetű családok kezén voltak. – Gunst 1998: 166.

⁵⁹⁰ Az 1910. évi népszámlálás alapján a szabadpiaci körülmények közt a birtok nagysága és az abból adódó jövedelem már nem koherens. Arisztokratikus méretű nagybirtoka nem csak az arisztokráciának volt már. 1910-ben 11,4 millió fő alkotta a magyar agrártársadalmat, mely két részre osztozott: a volt nemességre, beleértve az arisztokráciát is, valamint a parasztságra. 1910-ben az ezer hold fölötti birtokosok száma 4,816 fő. Középbirtokkal (100-1000 kat. h.) 50.425 fő rendelkezett, az egykori bene possessionati és a possessionati leszármazottjainak zöme ide tartozott. A 100-200 kat. h. közti földeken 32.683 fő osztozott. A nemesi eredetű tulajdonosok száma itt 10-11 ezer lehetett, a nemesi eredetű bérlőkkel, gazdatiszteket és tisztviselőkkel együtt is legfeljebb 12-13 ezer. – Gunst 1998: 168-176.

⁵⁹¹ Uo. 165.

⁵⁹² Szuhay 1994: 139.

⁵⁹³ A modernizáció előtt a zsidók a szabadpiacon egyfajta előpolgárság szerepét töltötték be. Földet nem vásárolhattak, sok helyen a házat sem, de a kereskedelmi, kisipari és pénzügyi tevékenységet engedélyezték számukra. Nem egy esetben az ingatlanba történő befektetés lehetőségének hiánya miatt tudtak tőkét gyűjteni. – Karády 2013/4. 36.

A jobbágyfelszabadítás és az elhúzódó kárpótlás miatt a közép- és kisbirtokosok kényszerhelyzetbe kerültek. A földtulajdonosok elveszítették az ingyen munkaerőt, az általános adózás bevezetésével növekedtek a termelési költségek, az állandó pénzhiány miatt szaporodtak az adósságok. Ennek hatására indul el az 1850-es évektől a birtokforgalom és a haszonbérbeadások első nagyobb hulláma. A haszonbérlők társadalmi helyzete meglehetősen változatos volt. A bérlők közt voltak elszegényedett birtokos- és címeres nemesek, úrbéres parasztok és olyan zsidó családok is, akik korábban már valamiféle üzleti kapcsolatban – terménykereskedés, hitelezés, bérleti jogviszony – álltak a bérbeadóval. A zsidó bérlőknek a birtok felszereléséhez szükséges tőke és a kaució nem jelentett gondot. A zsidó bérlő ezért „jó üzletnek” számított. Ráadásul nem voltak érintve a birtokaprózódásához vezető elkülönítés és tagosítás folyamatában, tehát a tulajdonosoknak velük szemben nem voltak előítéleteik.⁵⁹⁴

A földbérlet lehetősége a vizsgált térségben is jelentős vagyonszerzőkhöz vezetett. Bischitz Dávid és Salamon 1861-ben vette bérbe a Strasser, a König és a Lányi családokkal együtt az Eszterházyak 47 ezer holdas ozorai uradalmát. A négy család 1886-ig bérlőtársaságként működött. Bischitz ezután kezdett Heves környékén földeket vásárolni. A megvételre kínált földek zömmel paraszti tulajdonban voltak. Heves határa az 1860-ban végrehajtott tagosítás után 89 telkes gazda kezébe került.⁵⁹⁵ A kis- és törpebirtok tulajdonosaiknak megélhetést nem biztosított, ezért azokat eladták. Bischitz ezt vásárolta fel a bérlet időszakában szerzett vagyonából.

Graefl Károly és József 1851-től Kállay Péterné, illetve Kállay Gusztáv tiszaezlári földjét bérelte. A birtok modernizálásának anyagi fedezete tisztázatlan.⁵⁹⁶ Másfél évtized múlva viszont tehetős emberként mondták fel a bérletet. Vagyonukat a tagosítás nyomán kialakult és eladásra kínált poroszlói társulati földek felvásárlására fordították.⁵⁹⁷

Hartl Ede vasútépítkezésből vagyonosodott meg. Tőkéjéből 1859-ben bérelte ki a szatmári püspökség Hídvégi uradalmát. Ez a bérlet is társulásban működött, a nagy területen elhelyezkedő különféle haszonvételek miatt alhaszonbérlőkkel. A gazdálkodási fegyelem és

⁵⁹⁴ Puskás 1992/1. 36-37. – A zsidók földvásárlási lehetőségét az 1867. évi XVII. törvény biztosította azzal, hogy az ország izraelita lakosainak a keresztényekkel azonos jogokat adott.

⁵⁹⁵ Horváth 2001: 235.

⁵⁹⁶ Lásd: Poroszlói Graefl Károly: a címerszerző és dinasztiaalapító nagybirtokos c. fejezetet.

⁵⁹⁷ Poroszló határa nagyjából egyenlő részben oszlott meg a 19. század közepén az egeri káptalan, báró Orczy Józsefné és gróf Károlyi István közt. Orczyné Pejachevich Fánitól 1848-ban több mint 4000 kh. került a poroszlói Földes Társasághoz. Károlyi István 1873-ban kezdte felszámolni maradék poroszlói birtokát. A Károlyi Társaság, melynek tagjai jómódú környékbeli parasztok voltak. Idővel ők is eladták földjeiket, amit előbb Pók Károly és Leöfl Sámuel, majd a Graefl család vásárolt meg. A Graefl birtok alapja tehát a működésképtelen társulati birtokok lettek.

szaktudás hiánya a kezdeti időszakban sok problémát okozott.⁵⁹⁸ A bérlet idővel nyereséget hozott, amit Hartl Mezőnyáradon földvásárlásba fektetett.

Kékesi János ügyvéd Nagyrédén bérelt földet. A bérlet anyagi haszonnal ezúttal nem járt, mert a bérlő nyereségét az úri életmód látszatának fenntartására fordította. A vidéken megtapasztalt életmód egész életére hatással lett.⁵⁹⁹

Földet szerezni lehetett a hitelt felvevők ellen indított csődeljárás is. A nemesek egyre halmozódó adóssága és a föld szabadforgalmi állapota miatt az 1870-es évektől egyre többen érvényesítették követeléseiket bírósági úton. Az erdőtelki Butlerek örökösei évtizedeken át hitelből éltek. Laczkovics János neje, Podhorányi Apollónia 1877-ben 8000 forintért adta bérbe birtokát Keller Bernát haszonbérlőnek, a befolyt összegből hitelezőket fizetett.⁶⁰⁰ Az előző évben már Blau Jakab és Deutsch Móricz kereskedő „zálogjogi bekebelezést” kezdeményezett Podhorányi Apollónia ellen.⁶⁰¹ Azért, hogy a végrehajtás elkerüljék, a birtokot a kastéllyal együtt az asszony eladta dr. Kovács Józsefnek.

Ugyanilyen adósságcsapdába kerültek a hevesi Soldosok is. Id. Soldos Sándor 1872-ben bekövetkezett halála után Glück Adolf indított pert váltótartozások és annak járulékai miatt, majd Brünsuer Izsák is bírósághoz fordult 4800 forintos kintlévősége miatt.⁶⁰² Gombosy Jakab 250 forintot, Reiner Ábrahám 1400 forintot követelt a családtól.⁶⁰³ Soldos fia 1875-ben önmaga kezdeményezte a csődeljárást.

A hitelcsapda leginkább a tőkeszegény, de életmódjuk fenntartásához ragaszkodó nemeseket fenyegette. „*A hagyományos magyar elit a magyarországi kapitalizmus, a polgári világ kiépülése idején jellemzően azokon az életpályákon haladt tovább, melyek a hagyományos méltóságfölfogásának megfeleltek. Őrizték, ha tudták az ősi földbirtokot, hivatali, politikai, katonai vagy egyházi pályákra mentek. A modernitás nagy és új lehetőségei az ő méltóságukon alul nyíltak meg.*”⁶⁰⁴

A disszertációban vizsgált új nemesek közül Ötvös Imre kivételével mindenki földbirtokos volt. A vásárláshoz szükséges pénzt dr. Kovács József kivételével mindenki földbérletből szerezte.

⁵⁹⁸ Lásd: Nyárádi Hartl Ede: a nemes lelkű polgár c. fejezetet.

⁵⁹⁹ Lásd: Kékesy Dezső: a házassággal megnemesedett szolgabíró c. fejezetet.

⁶⁰⁰ MNL BFL VII.168. 1877. 0532.

⁶⁰¹ Földhivatali és közjegyzői iratok hiányában a tulajdonviszony átalakulása az egyházi iratokból követhető nyomon, hiszen a templom patrónusai úgy változnak, ahogy a földtulajdonosok.

⁶⁰² Budapesti Közlöny, 1874. április 22. 1774., Budapesti Közlöny, 1875. február 12. 934., Budapesti Közlöny 1874. november 7. 5141.

⁶⁰³ Budapesti Közlöny, 1874. szeptember 26. 4422., Budapesti Közlöny, 1875. július 17. 4716.

⁶⁰⁴ Hanák 1974/4. 527.

A földbirtok nagyságának változása a formális nemesek esetében a gazdacímtárak tükrében:

Név	1895.	1911.	1935.
Pajzs (Pick Gyula)	957 kh. Rácalmás községgel közös.	Dunapentele: 172 kh. Rácalmás: 1024 kh. (bérbe) Heves: 1587 kh. Tarnaméra (Fogacs) 724 kh.	Örökösök: Rácalmás: 423 kh. Tarnaméra (Fogacs): 643 kh.
Bischitz Dávid	4746 kh. Heves tulajdonos, gazdálkodik	Bischitz Mária: Pély: 1492 kh.	-
Hartl Ede Hartl Sándor örökös	- 508. kh. Mezönyárád	- -	-
Dr. Kovács József	386. kh. Erdőtelek haszonbérbe adva	Erdőtelek: 411. kat. h. nincs bérbe	442 kh.
Graefl Károly Graefl Jenő	8313 kh. (Graefl Jenő, Károly, egri főkáptalan) 384. kh. Tiszaszőlős, (Domaháza) tulajdonos, gazdálkodik	- Graefl Jenő: Poroszló: 3898 kh. Nagyréde: 518. kh. Tiszaigar: 190. kh. Tiszaszőlős: 377 kh. Graefl Andor: Poroszló: 1959 kh.	Graefl Jenő örökösei: Poroszló: 631 kh. Tiszaigar: 167 kh. Tiszaszőlős: 346 kh. Graefl Károly, Poroszló: 2854 kh. Graefl Andor örökösei: Ifj. Graefl Andor, Poroszló: 917 kh. Graefl Ilona, Poroszló: 166 kh. Graefl Valéria, Poroszló: 230 kh. Beélik Viktor, Poroszló: 157 kh. Básthly Miklós, Tiszaszölly: 119 kh.

A századfordulón a legnagyobb birtoka a Graefl családnak volt,⁶⁰⁵ de nagybirtokosnak számított Bischitz Dávid is. Pajzs Gyula ekkor Rácalmás községgel közösen gazdálkodott. A Hartl család és Kovács József tulajdonában középirtok volt. A bérleti időszak jövedelme tehát elég volt egy legalább közepes birtok megvásárlására.

Egy évtized alatt jelentős változások történtek. Pajzs maga gazdálkodott a hevesi földeken, apósa, Bischitz Dávid már nem élt. A Bischitzek közül egyedül Mária tartott meg Pélyen egy birtokot. A Graefl család földvagyona is csökkent. Ennek oka id. Graefl Andor kastélyépítése. Dr. Kovács Józsefnek nevelt fia örökölte a birtokot. A Hartlné Poldrugach Lujza végrendeletében eladatta a mezőnyarádi birtokot. A föld ekkor már csak a Graefl családok jelentett megélhetést. A nagybirtok professzionizált gazdaság volt. A föld már nem rendies értéknek, hanem jövedelemszerzésnek számított.

Az utolsó gazdacímtár készítésekor már csak a Pajzs és a Graefl család szerezte jövedelmét gazdálkodással, de a területek erősen lecsökkentek. Pajzs örököse az első világháborút követő recesszió idején jelentős területeket adott el, a Graefl családnál pedig a leányok öröksége csökkentette a földvagyont.

A két világháború közti negyedszázadban felerősödött a gazdasági érdekérvényesítés jelentősége, az ágazat menedzselése. A gazdálkodók szakosodott egyesületekben, fogyasztási szövetkezetekben, kamarában és szakmai lapokon keresztül próbálták érdekeiket érvényesíteni. A birtokosok virilisként is védhették érdekeiket. Megyei szinten a legnagyobb adózók 60 százaléka még mindig nemes ember volt.⁶⁰⁶

A társadalmilag elfogadott nemesek földhöz való viszonya sokkal ambivalensebb. A Kékesy és a Bobory család a modernizáció előtt nem volt birtokos. Kékesi János a nagyrédei bérlet után vett földet Gyöngyös környékén, de a filoxéra tönkretette a gazdaságot. Fia, Kékesy Dezső házassága után vásárolta meg a császlódi 378. kat. holdas birtokot. *„Ez korábban Jármay Ödön birtoka volt, szép úri házzal, nagy parkkal, patakkal. De oda se mentek lakni, csak kiadták bérbe. Ezzel a jó adás-vétellel nagyon megnőtt apám tekintélye, kezdtek jó üzletembernek tartani. Úgy látszik, ez tovább ösztönözte apámat a szerzésre, s eladta Császlót. Az árán Nádudvaron vett egy nagy gőzmalmot. Ezt is tovább adta és Tiszaörvényen csinált egy nagy fűrésztelepet. Belevitte anyósát, özv. Lipcsey Imrénét és másokat is. Sajnos, nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, ezért feloszlott. A maradék pénzen vett apám*

⁶⁰⁵ Az összeírás nem tesz különbséget a főkáptalantól bérelt és a saját tulajdonú földek közt, de családi iratok alapján saját tulajdonú földjük 5000 kat. hold volt.

⁶⁰⁶ Halmos 2006: 173.

*Füreden egy 30 holdas úri belsőseget.*⁶⁰⁷ Kékesy nem rendelkezett szaktudással, számára a föld presztízs volt.

A Bobory család első birtokába Graefl Gabriella hozománya volt, aki 1873-ban kapott 238 kat. holdat Tiszaszőlősön. Fia, ifj. Bobory György ezt nyilvánította 1922-ben vitézi telekké. A földet haszonbérlők művelték, 1911-ben Wildmann Lipót, 1935-ben Wildmann Gyula. *„A kemény Bobory (...) ma már zsidókkal is szóba áll, zsidó bérlőnek adta ki 300 holdas birtokát is, sőt értékes politikai szolgálataiért kormányfőtanácsosi címre is előterjesztett egy zsidó ügyvédet. Pedig, mikor annak idején a bankigazgatókat kellett volna kormányfőtanácsosi címre előterjeszteni, azt azért nem tette meg, mert az egyik bankigazgató zsidó volt.*⁶⁰⁸ A föld a politikus esetben nem megélhetést szolgálta, célja a családi örökség megőrzése volt.

A disszertációban vizsgált régi birtokos nemes családok száma hat. Bernát Gáspár testvére javára lemondott földjéről, így őt nem volt birtokos. Szontagh Mária és Pappszász Lajos vagyona házasságkötésük után családi vagyonná vált, őket együtt vizsgáljuk.

A rendi korszak nemesi családjainak földbirtokváltozásai a gazdacímtárak tükrében:

Név:	1895.	1911.	1935.
Széky család	Széky Péter: Tiszaigar: 1192 kh.	Ifj. Széky Péter és István: Tiszaigar: 1075 kh.	Ifj. Széky István és Péter Tiszaigar: 1100 kh.
Szontagh Mária Pappszász Lajos	Lapujtó: 749 kh. Pusztatenk: 1059 kh. Szelevény: 1265 kh.	Lapujtó: 746 kh. Szelevény: 1276 kh. Pusztatenk: 1024 kh. Pappszász Tamás: Pusztatenk: 179 kh.	Pusztatenk: 912 kh. Karancskeszzi: 428 kh. Tarnaszentmária 158 kh. Átány: 193 kh. Kunszentmárton: 958 kh. Lapujtó: 702 kh.

⁶⁰⁷ Családi krónika 1961-1964: 73.

⁶⁰⁸ Az Est, 1925. árpilis 4. 5.

Gáspárdy család	Vezekény: 749 kh. (Gáspárdy Gyula örökösei nevén, bérbe adva)	Gáspárdy Elemér: Vezekény: 174 kh. (bérli: Makay Lajos)	Vezekény: 117 kh. (bérbe adva)
Szalgháry család	Mlinkó Róza öröksége Vezekény: 288. kh. (férje, Szalgháry Ernő bérli)	Szalgháry Tibor: Vezekény: 256 kh. (bérli: Ragó László és tsa.)	Vezekény: 258 kh. (gazdálkodik)

A vizsgált időszakban mind a négy családban generációváltás történt. Szalgháry Ernőnek és Papp-Szász Lajosnak is egy gyermeke volt. Szalgháry Tibor megtartotta a szülői örökséget, Papp-Szász Tamás növelte azt. Pappszászt ebben jogi végzettsége segítette, Szalgháry viszont gazdászként csak lokális kapcsolataira tudott támaszkodni.

A Széky földeken két fiúgyermek osztozott, de a gazdálkodás egységét nem bontották meg. A Gáspárdy örökösök földjeiket eladták, egyedül Gáspárdy Elemér tartotta meg vagyonát, egy kis-közép birtokot Vezekényen.

A birtokaprózódás a 20. században is veszélyt jelentett a nagybirtokra, ezért öröklődés után is igyekeztek egyben tartani a gazdaságot. Ez történt a Széky és a Graefl családban is.

Professzionális gazdaságnak a Széky, a Pappszász és a Szalgháry birtokot tekintjük. A 20. században a gazdálkodás sikerét erősen befolyásolta a szaktudás és az érdekérvényesítés. Jól mutatja ezt a Pappszász Tamás és a Szalgháry Tibor közti különbség. Előbbi jogászként, újságíróként, érdekérvényesítő szervezetek tisztviselőjeként menedzselte gazdaságát, utóbbi esetében ez elmaradt. A 20. században már kevés volt az tapasztalat, a menedzsment szemlélet a siker része volt.

Röviden szólnunk kell még a nemesi birtok és a zsidó birtok kapcsolatáról is. A vizsgált térségből négy olyan települést választottunk – Erdőtelket Tenk pusztával, Hevesvezekényt, Tiszaigart és Tiszaszőlőst –, ahol a modernizáció előtt a nemesi középbirtok dominált.⁶⁰⁹

⁶⁰⁹ A gazdacímtárak összeírásai nem egységesek. Az 1895. és 1911. évibe csak a 100 feletti birtokosok kerültek be. Ahol a nemesek közösen birtokoltak egy területet zsidó bérlővel, ott nem állapítható meg a tulajdoni arány. A mezőgazdaságilag művelés alá vont területek nagysága sem pontos, mivel a 100 kat. hold alatti gazdák nem szerepelnek a címtárakban. Sok esetben nehéz megállapítani a felekezeti hovatartozást is. Ilyenkor helyi monográfiákat, anyakönyveket, holocaust nyilvántartásokat használunk.

Erdőtelek külterülete volt Pusztatenk, Hanyipusztá és Szárabzó egy része is. 1895-ben a 100 hold feletti birtokból főnemesi tulajdon 1239 kat. hold,⁶¹⁰ nemesi 4238 kat. hold.⁶¹¹ A kilenc nemes család közül a Gyulaiak, a Fáyok és dr. Kovács József földjét, összesen 2219 kat. holdat műveltek zsidók. Az Elek, Hollner-Gosztonyi, a Pappszász, a Remenyik, a Végh családok maguk irányították a 2019 kat. holdat kitevő gazdaságukat.

Zsidó tulajdonos csak Keller Bernát, akinek 132 holdja volt. Adler Illésnek is volt saját földje, melyhez bérelte Horváth Anna birtokát, de a tulajdonhányad nem állapítható meg.

Erdőtelken a 100 hold feletti birtokok 2,3%-a volt zsidó tulajdon, az összterületnek pedig 39,5%-át bérelték.

Ugyanitt 1911-ben a 100 kat. hold fölötti területek 37,4%-a zsidó tulajdon. A legnagyobb birtokos a dormándi Engel Lajos, aki 1500 holdja mellé még 353 kat. holdat bérelt gróf Vay Ádámnétól. A zsidók ekkor az erdőtelki földek 17 %-át bérelték. Az Elek, Fáy, Kovács, Pappszász, Puky és Remenyik családok közül csak Kovács doktor szerződött zsidóval 411 kat. holdra. A nemesek földjeik 10%-át engedték át zsidó bérlőnek.

1895 és 1911 között Erdőtelken a zsidó tulajdon 2,3%-ról 37%-ra nőtt. A bérlet viszont 39,5%-ról 17%-ra csökkent. Megjelent egy zsidó nagybirtok (Engel Lajos) és két középbirtok (Keller Bernát, Braun Sándor) is.

A község határának tulajdonosi szerkezete 1935-re megváltozott. Újdonság volt a paraszti (Balázs, Szeben, Gellért) és a címeres nemesi (Ragó, Szabó) csoport.

A nemesek a földek 43%-t (3029 kat. hold), a zsidók 16%-át (1172 kat. hold) birtokolták. Zsidó bérlő nem volt a községben, a bérbe adott Malatinszky és Mlinkó gazdaságot egy erdőtelki gazda (Czakó Imre) és egy pusztatenki nemes család (pazonyi Elek) használta.

1935-ig a zsidók tulajdona csökkent, bérletük megszűnt. A gazdaságok fele nemes családok kezén volt, mellettük egyre markánsabban látszik egy paraszti-polgári tulajdonosi csoport, melyben kuriális nemesi (besenyőtelki Szabó) és címeres nemesi (vezekényi Ragó) utódok találhatók.

Az első világháborúig a tőkeerős zsidó földbérlők jelenléte akadályozta a parasztság vagyonszerzését. Az 1920-as évektől a mezőgazdaságot sújtó válság visszavetette a zsidók befektetési kedvét. Ezzel megnyílt a lehetőség a parasztok és kispolgárok vásárlása előtt.

⁶¹⁰ Horváth Anna bárónő és özv. Kräutner Rudolfné báróné főnemesek. Horváth Anna földjén a zsidó bérlő, Adler Illés tulajdonos is volt, de ennek mértéke nem állapítható meg.

⁶¹¹ Birtokos nemes családok az Elek, a Hollner és a velük rokon Gosztonyi, a Pappszász, a Remenyik, a Fáy, a Végh, dr. Kovács, valamint a Gyulai.

Erdőtelektől kisebb határa volt *Vezekénynek* (2455 kat. hold). A terület a modernizáció előtt tisztán nemesi középbirtoknak számított. A 19. század végén Weisz Jónásnak 211 kat. hold, Cziner Jakabnak 288 kat. hold földje volt. A zsidók a földek 20%-át birtokolták. Zsidó bérlővel csak a Gáspárdy örökösök kötöttek szerződést 749 kat. holdra. Ez a teljes földállomány 30%-a. A század végén a nemesek a 100 hold fölötti birtokok 79%-a (1956 kat. hold) fölött rendelkeztek,⁶¹² haszonbérlet csak a Gáspárdyak fogadtak.

A tulajdonosi szerkezet 1911-ig nem változott. A Weisz és Cziner családok a földek 17%-val rendelkeztek (443 kat. hold). Zsidók nem béreltek földeket.

A nemesi tulajdonban a 100 hold feletti birtokok 70 %-a volt, s megjelent egy szűk polgári-paraszti tulajdonos csoport is (9,2%). A bérlők szintén nemesi származásúak (Ragó, Zbiskó, Makay) voltak.

1935-ben zsidó birtokos és bérlő már nem volt a községben. A nemesek a gazdaságok 73 %-át bírták, a földek harmada polgári és paraszti tulajdonosok kezén volt. Tíz birtokból ötöt bérbe adtak, ebből négyet kisbérlet formájában hasznosítottak.

A Tiszafüred környékén ettől lényegesen hangsúlyosabb volt a zsidó birtokosok jelenléte. Ennek oka korai megtelepedésük.⁶¹³ A felekezet tagjai 1828-ban a közbirtokosok földjein éltek, s házaló kereskedelemmel foglalkoztak. Vagyonukat ezzel alapozták meg. Előbb a feles művelés, majd az olcsó földbérlet lehetősége indította el őket a tulajdonosi csoport felé. „*A kiegyezést követően versenytársakká váltak, némelyek még váltókölcsonokkal is lekötözték magukat. Az utóbbi alól a Széky gazdaság sem vonhatta ki magát.*”⁶¹⁴

Tiszaigaron 1895-ben Széky Péter volt az egyetlen önállóan gazdálkodó nemes ember (1043 kat. hold). Ő a 100 hold fölötti gazdaságok 43,5%-át birtokolta. Tulajdonos volt Feuer Géza és Wildmann Lipót is, Wildmannak érdekeltségei voltak Elek Istvánnál és Debreczenyi Károlynál. Graefl Jenő és Kulcsár István Schwartz Bernáttal közös tulajdonnal rendelkezett. A 100 hold feletti gazdaságok 56,4%-án volt a zsidóknak érdekeltsége. A 100 hold feletti gazdaságok 43,5 %-a volt tisztán nemesi tulajdon.

⁶¹² Lipovniczky Kálmán molnármeister volt, de ősei korábban kisbirtokos nemesek, így őt is a nemesi gyökerekkel rendelkező tulajdonosok közé soroltuk.

⁶¹³ A török hódoltság megszűnése után az Alföldet a görög kereskedők uralták, akiknek sikerült elérni, hogy a zsidók betelepülését a hatóságok megakadályozzák. Kivételt volt ez alól Tiszaigar, Tiszabó és Tiszafüred, ahol a földesurak anyagi ellenszolgáltatás fejében befogadták a zsidókat. A letelepedést elősegítette az is, hogy a terület megyehatáron terült el és így „gazdátlanok” számított. A 18-19. század fordulóján az egyik legnépesebb, zsidók által lakott település Tiszaigar volt. A korai közösség nagyságát jelzi, hogy templomot, rituális fürdőt tudtak építtetni és a közösségnek saját rabbija volt. – Orbánné Szegő 1995: 11.

⁶¹⁴ Kardos 1997: 154.

1911-ig a zsidók által bérelt földek nagysága csökkent (19%), a tulajdonban lévők aránya nem változott. A legnagyobb zsidó birtokosok a Györgyey⁶¹⁵ és a Feuer családok. A nemesek (Graefl, Elek, Bolemanné Elek Róza, Széky, Mlinkó) kis mértékben növelni tudták tulajdonosi részarányukat (54%).

1935-re a zsidók tulajdona 12%. A Györgyey családnak még volt 614 kat. hold földje, de ezt már bérbe adták. A nemesek (Bánó, Csabay, Graefl, Széky, Kovássy, Mocsáry) tulajdona is csökkent 39%. Az első világháború után nőtt a polgári és paraszti tulajdon aránya.

Tiszaszőlős határában 1895-ben két nagybirtok dominált: a 2907 kat. holdas Györgyey és a 2908 kat. holdas Elek-Csávolszky-féle gazdaság.⁶¹⁶ Kohner Adolfnak 502 kat. holdja volt. A zsidók a földek 43%-át (3407 kat. hold) bírták. A nemesek kezén a földek 49%-a (3897 kat. hold) volt. A polgárok (Oláh, Szép, Tóth) 100-300 kat. holddal rendelkeztek. Szőlősön két bérlet működött, Bobory György 605 kat. holdján Berrár Lajos, Kohner Adolf 502 kat. holdján Fleischl Ignác gazdálkodott. A zsidó bérlet csak a földek 6,3%-át érintette.

1911-ig a 100 holdas gazdaságokban a zsidók tulajdonosi jelenléte nőtt. A legnagyobb birtok a Györgyey családé, mellette Klein Aladárnak volt még 485 kat. holdja. A földek 51%-a zsidó tulajdonosé, 54%-át zsidók bérlik. Nemesi (Bobory, Graefl, Elek) földtulajdon 36%. A helyi polgárok (Tóth, Szigeti, Haizer) 100-200 holdas kis-középbirtokosok.

1935-ben zsidó birtokos az Österreicher (1078 kat. hold), a Klein család (389 kat. hold) és Nagy Jenő (korábban Menczer, 168 kat. hold). A zsidók tulajdona 41%. A nemesek (Graefl, Bobory, Bánó, Csabay család) a földek 44,7%-a felett rendelkeztek. A helyi tulajdonosi csoport is erősödött (18%), de földjeik nagysága csak kisbirtok volt.

⁶¹⁵ Györgyey, eredeti nevén Táfler zsidó család. A familia első generációja még az 1860-as években vásárolt földeket Szentimrén, Igaron és Szőlősön. Györgyey Ödön 1892. évi halála után a birtok egy része gyerekei és rokonai között osztódott szét.

⁶¹⁶ Tiszaszőlős földbirtokviszonyai a Karcag-tiszafüredi helyiérdekű vasútvonal megépítése után (1896) átalakult. 1895-ben a falu határában 381 gazdaság volt. A régi birtokosok (Elek Józsefné, Elek Kálmánné, Elek Menyhértné, Szép József) mellett megjelent egy új tulajdonosi csoport is (Graelf Jenő, Györgyey Kálmán, Kohner Adolf, Menczer Ignác). – Vadász 2009:38.

A vizsgált négy település esetében a tisztán zsidó tulajdonban lévő földek és a nemesi eredetű családok kezében lévő földek százalékos összehasonlítása:⁶¹⁷

Település	1895. év zsidó tul. / nemesi tul.	1911. év zsidó tul. / nemesi tul.	1935. év zsidó tul. / nemesi tul.
Erdőtelek	2,3 / 75	37 / 57	16 / 43
Vezekény	20 / 79	17 / 70	- / 73
Tiszaigar	24 / 43	24 / 54	12 / 39
Tiszaszőlős	43 / 49	51 / 36	41 / 44

A zsidók földbérlete 1895-ben volt a legmagasabb. Ennek oka, hogy a bérlők egy része tulajdonossá vált. A századfordulóig a zsidók tulajdonosi aránya Hevesvezekény kivételével emelkedett, majd csökkent, vagy megszűnt. Az első világháború után a mezőgazdaság jövedelmezősége erősen visszaesett, a tőkeerős csoportok új befektetési formák után néztek. A zsidó tőkéje nem volt tovább akadálya az új paraszti-polgári réteg földvásárlásának.

A századfordulón az új, döntően zsidó földbirtokosok és bérlők nem veszélyeztették a nemesi földbirtok dominanciáját. A nemesek megtanultak együtt élni az új tulajdonosi csoporttal, akiknek tőkéjét nemcsak a mezőgazdaságban, de a bankszektorban és az ipari vállalkozásokban is igénybe vették.

VI. 2. Industrializáció és kommercializáció

A 19. század második fele a mezőgazdaság fejlődése mellett az ipar és a bankszektor fellendülésének korszaka. Magyarország „1867-től 1873-ig példátlan fejlődésen ment keresztül. Korábban sose látott mértékben jött be a tőke, a vasútvonalak gombamód épültek, és a hitelrendszer alapját képező pénzüzetek száma megsokszorozódott.”⁶¹⁸ A földbirtokosok az államigazgatásban még őrizték vezető szerepüket, így érdekeiket a gazdaságban is tudták érvényesíteni. Az iparfejlesztés elsősorban a mezőgazdaság hatékonyságát segítette, vagyis a birtokosok érdekét szolgálta.

A vizsgált két járásban létrejövő ipari vállalkozások szintén a mezőgazdasági értékesítést segítették. Az egri kaszinó ülésén 1866-ban döntöttek az *Eger és Dormánd vidékén felállítandó gőzmalom Rt.* létrehozásáról. A kezdeményező Remenyik István

⁶¹⁷ Az adatok tájékoztató jellegűek, mivel a gazdacímtárak összeírásai nem azonos metodikát követtek. Csak a családi tulajdonban lévő földeket vizsgáltuk, ráadásul 1935 előtt a 100 kh alatti birtokosokat nem tüntették fel, így az elemzés csak a közép- és nagybirtok tulajdonviszonyairól ad képet.

⁶¹⁸ Lentner 2019: 42.

dormándi földbirtokos és Babics István takarékpénztári elnök volt. A szervezőmunkát Gáspárdy Gyula vállalta, a tagokat Szárazbón Szathmáry László, Pesten Széky Péter, Vezekényen Makay Félix gyűjtötte.

A következő évben kétszáz forintos részvényt jegyzett a hevesi járásból a hevesvezekényi Együd Adél, Makay Félix, Mlinkó Lajos, Szalgháry Ernő, Gáspárdy Gyula és Vratarics Ödön. Hevesről a Remenyik család, Makay Gyula, Némethy Albert, Szirmay Budai Mária, Radics István, Soldos Zsigmond, Tenkről Soldos Sándor és a Szerelem testvérek. Szárazbőről Szathmáry László, Igarról Széky Péter, Tarnaszentmiklósról Mihályi Károly, Erkről Blaskovics Gyula, Tarnaméráról Majzik Viktor. A birtokos nemesség mellett részvényes lett a címeres nemes családból származó Dely József, a nemei múlttal nem rendelkező sarudi Bárány Ferenc, az erki Molnár Mihály és a vezekényi Posta Ferenc. A befektetési lehetőség után az egri Kohn Soma is érdeklődött.

A malomipari vállalat létrehozása elsősorban a birtokos nemesek érdeke volt, de a jövedelemszerzés lehetőségére a polgárok is ráéreztek, igaz, kevesen rendelkeztek annyi tőkével, hogy azt részvényekbe fektessék. A gőzmalom végül nem épült meg, de a részvényt jegyzők összetételéből látszik, hogy a rendi keretek bomlása megindult.⁶¹⁹

Az 1876 után kezdődő közigazgatási reform eredményeként Heves és Tiszafüred nagyközségi rangú járási székhely lett.⁶²⁰ Az ipari és a hitelélet mindkét településen fejlődni kezdett.

Tiszafüred iparosításában jelentős szerepet vállaltak a zsidók. Kezdetben a viszonylag kevés befektetést és szaktudást igénylő vállalkozásokat részesítették előnyben, mint a könyvnyomda és papírkereskedés, valamint a szikvízüzem.⁶²¹ Az első professzionális nyomdák a századvégén jöttek létre. Az *Egri Nyomda Rt.* 1893. évi alapítói között birtokos nemesek (Graefl Károlyt, Maczky Valér) és zsidók (dr. Alföldi Dávid, dr. Schwarz Sándor) is egyaránt találhatók.⁶²²

A birtokos nemesek az iparosítás korai időszakának aktív csoportja volt. *Graefl Károlynak* az 1888-ban alapított Tiszafüredi Takarékpénztár Rt.-ben is voltak részvényei.

⁶¹⁹ A kudarc oka, hogy konfliktus robbant ki a malom földrajzi helyzete miatt. A részvényesek egyik fele a Tisza közelsége és a szükséges famennyiség miatt Dormándot, másik fele Egert támogatta. Utóbbiak azzal érveltek, hogy egy új egri malom megtörné Scwartz István gőzmalomának hegemoniáját. – Eger, 1867. december 12. 403.

⁶²⁰ Vadász 1995: 19.

⁶²¹ Löw mellett 1893-ban Kohn Adolf vásároló kereskedő is alapított nyomdát. Ezt a nyomdát vitte tovább Goldstein familia. A század végén már működött Weiszmann Sámuelnek is egy nyomdája. Ezek nyomdák viszonylag alacsony tőkeigénnyel létesültek, 1-2 nyomdagéppel, 1-2 segéddel és 1-3 tanonccal működtek. – Vadász 1997: 76., Orbánné Szegő 2005: 55.

⁶²² Orbánné Szegő 2005: 55.

Keresztény és zsidó földbirtokosok alapították 1891-ben a tiszafüredi *Faraktár és Gőzmalom Rt.-t*. Csávolszky Lajos és *Graefl Jenő* mellett Ernst Vilmos, Epstein Jakab és Flamm Ignác is érdekelt volt a vállalkozásban.

Graefl Jenő a *Tiszafüredi Takarékpénztár Rt.-nek* is alapítója volt.⁶²³ A pénzügyintézet vezérigazgatója a polgári származású földbirtokos Nyári József, helyettese Thomka Illés, pénztárnoka Szederka Miklós. Az igazgatótanács összetétele vegyes: Justus Gyula, Lipcsey József és Tamás, Kovách Géza keresztény, Flamm Ignác, Rosinger Lajos, Strausz Miksa, Blau Bertalan, dr. Menczer Ignác orvos és Brieger Ábrahám zsidó volt.⁶²⁴ A legnagyobb részvényesek is zsidók: Blau Bertalan, dr. Menczer Béla és Epstein Jakab.

A takarékpénztár az agráriumban érdekeltek kezdeményezésére jött létre, de működése nem nélkülözte a zsidók tőkéjét.⁶²⁵

Graefl Jenőnek önálló kezdeményezése volt az 1907-ben alapított *Tiszafüredi Kefegyár és Hengermalom Rt.*⁶²⁶ Az előigazgatóság tagjai: Graefl Jenő földbirtokos, Fülöp Zoltán járási főszolgabíró, dr. Schleiminger László tiszafüredi orvos és birtokos, valamint a zsidó származású dr. Soltész Henrik ügyvéd, s a földbirtokos Blau Lajos, Albert és Bertalan. A vállalkozás 1911-ben csődöt jelentett. A következő évben Graefl Jenő tulajdonosként jegyeztette be a *Tiszafüredi Villanytelep és Hengermalom* vállalatot. A cég vezetője üzlettársa, Blau Lajos. Az új vállalkozás alapszabálya a Tiszafüredi Kefegyár és Hengermalom Rt. 1907. évi alapszabálya. A vezetés sem változott, az igazgatóságba ismét bekerült Blau Bertalan, dr. Soltész Henrik, az intéző Blau Lajos lett. Tisztviselői állást kapott Goldstein Lipót, a felügyelőbizottság elnöke Kohlmann Lajos.⁶²⁷

Graefl Jenő 1894 és 1922 közt több pénzügyintézetben is feladatot vállalt: 1896-ban a *Heves Megyei Takarékpénztár Rt.* igazgatótanácsának tagja, 1909-1911 között az *Agrár Takarékpénztár Rt.* alelnöke, 1918-ban az *Egyházmegyei Takarékpénztár Rt.* igazgatótanácsának tagja volt. Közel harminc éven át országgyűlési képviselővé választásig igazgatósági tagja az *Egri Nyomda Rt.-nek* is. A századfordulón a vasútépítésekben is lehetőséget látott, 1895-ban a *Csetnek-völgyi helyiérdekű vasút Rt.*, 1897-től a *Budapest – Debrecen – Füzesabony – Ohat – Polgári helyi érdekű vasút Rt.*, 1898-ban a *Debrecen – Derecske – Nagylétai helyi érdekű vasutak részvénytársaság* igazgatósági tagja.

⁶²³ Graefl Jenő 1913 és 1918 közt elnöke volt a pénzügyintézetnek, ezt megelőzően és ezt követően igazgatósági tag.

⁶²⁴ Magyar Compass 1889: 415.

⁶²⁵ Á. Varga 1995: 37.

⁶²⁶ A vállalkozás alapja a zsidó Blau Lajos kefe- és meszelő-gyáros által 1899-ben alapított vállalat.

⁶²⁷ Nagy Magyar Compass 1914: 623.

Öccse, *Graefl Andor* hevesi szolgabíróként 1902-ben a *Heves Város és Vidéke Takarékpénztár Rt.* igazgatótanácsában vállalt megbízatást.

Graefl Károly és két fia, Jenő valamint Andor a gazdasági életben ugyancsak együttműködtek helyi zsidó befektetőkkel. A kezdeti kooperáció a birtokos zsidó családok tőkéjének szolt, később az értelmiségi pályán elhelyezkedőkre és kisvállalkozások tulajdonosaira is kiterjedt. A földdel szerzett vagyon viszont mindig nagyobb értékkel bírt, mint a kereskedelemmel szerzett tőke.

Nem zárkózott el a pénzügyi tevékenységtől *ifj. Széky Péter és testvére Széky István sem.* *Ifj. Széky Péter* 1896-ban elnöke lett a *Tiszafüredi Takarékpénztár Rt.-nek*, 1908-tól a Szolnok megyei *Túrkevei Takarékpénztár Rt.* választmányi, majd felügyelő-bizottsági tagja volt. Testvére, *Széky István* a *Gyöngyösi Takarékpénztár Egyesület* felügyelő-bizottsági tagja.

A Gyöngyösi Takarékpénztárnak elnöke ebben az időben Török Kálmán, ügyvezetője Rosenfeld Samu, igazgatósági tagjai Graefl Jenő sógora, *Borhy György*, Kékesi János unokája, *Csathó Ödön* ügyvéd, továbbá Braun Gyula és Rosenfeld Emil. A felügyelő bizottság felekezeti összetétele is vegyes, a katolikus Széky István mellett az izraelita Brak Mórt és Engel Hermant is megválasztották.

A Széky család tagjai épp úgy együttműködtek zsidó befektetőkkel, mint a Graefl család. A felekezeti hovatartozás az üzleti életet nem befolyásolta.

Bobory György 1918-ban igazgatósági tagja volt a *Heves Megyei Takarékpénztár Rt.-nek*. Főispánként igazgatósági tagságot vállalt 1922-ben a *Karancsberényi Kőszénbánya Rt.-ben*, az *Apcvidéki Kőbányák Rt.-ben* és az *Eger-Putnok Helyi Érdekű Vasút Rt.-ben*. Vitézzé avatása után igazgatósági tag lett a Vitézek Mezőgazdasági Szövetkezetében.

Kékesy Dezső 1899 és 1914 között tagja volt Tiszafüredi Takarékpénztár Rt. igazgatótanácsának. A *Közép-tiszai Hajózási és Kereskedelmi Rt.* igazgatóságában 1918-ban és 1920-ban még tagságot vállalt, majd romló egészségi állapota miatt visszavonult.

A Gyöngyösön élő Kékesiek is aktívan részt vettek a pénzügyi életben. *Heide Antal* több zsidó vállalkozóval (*Weiszheryer Ignác*, hatvani Hirschl család) együtt alapította meg 1869-ben a gyöngyösi *Népbankot*. Fia, *Kékesi János* itt kapott jogtanácsosi állást közigazgatási bukása után 1874-ben. Fia, *Kékesi Kálmán* 1874-től 1895-ig bankvezető volt. A Népbank 1875-ben *Új Gyöngyösi Takarékpénztár és Hitelintézet* néven átalakult.

A tiszafüredi Kékesyeknek is voltak pénzügyi érdekeltségei. *Kékessy Zoltán* a *Tiszafüredi Takarékpénztár Rt.-ben* és a *Közép-tiszai Hajózási és Kereskedelmi Rt.-ben*, *dr. Kékessy Dezső* hatvani főszolgabíró az *Apcvidéki Kőbányák Rt.-ben*, a hatvani *Gazdasági bank Rt.-ben* és a hatvani *Honfoglalás nyomdavállalatban* szerzett üzleti kapcsolatokat.

Kékessy György a vagyonát megalapozó *Tiszafüredi Kosárfonó Rt.*-ben szintén együtt dolgozott zsidókkal. A kosárfonót 10 millió korona tőkével 1923-ban alapították meg. Az igazgatóságba bekerült dr. Schleimminger László, Lipcsey Árpád, Kohlmann Lajos, Iván József és Ternay Miklós. A céget Gilovszky György főkönyvelő, az üzemet egy öreg mesterember, Sztanya János vezetett. A vállalat 1927-ben átalakult, a korábbi tagok helyére Lipcsey Attila, Lipcsey Ádám és Kékessy György került. A cég családi vállalkozássá vált. Három évvel később ezt a vállalatot is felszámolták, felszámoló biztosoknak Lipcsey Attilát, Lipcsey Ádámot és Kékessy Györgyöt nevezték ki. Az ügyfélkört Kékessy György átvette, az új vállalkozásában már nem voltak társtulajdonosai.

A Lipcsey család sem zárkozott el az üzleti élettől. A *Tiszavidék Bank* igazgatótanácsban 1906-ban *Lipcsey Ákos* és Toronykőy Albert mellett három zsidó birtokos (Klein Zsigmond, Klein Artúr, Weizsmann József) is helyet kapott. A bank igazgatója Flamm Ignác volt.⁶²⁸ *Lipcsey Tamásnak* az 1909-ben Poroszlón bejegyzett *Heves-vármegyei Gyáripari Rt.*-ben volt érdekeltsége. A cég ügyvezető igazgatója Klein Móric volt.

Füred első szállodáját, az Bika szállót, melyet 1894-ben Kovách György földbirtokos építtetett, Barna (Braun) József bérelte, majd megvásárolta.⁶²⁹ Ebben az épületben működött az úri kaszinó. „*A kaszinó vezetését a legrégebbi tiszafüredi nemesi származású családok adták, köztük volt a járás 1896 előtti főszolgabírója Lipcsey Tamás is. (...) Több, izraelita vallású, köztiszteltnak örvendő személyiséget, illetve 1-2 igen tekintélyes iparost is tagjaik közé fogadtak.*”⁶³⁰

A füredi nemesek a vagyonos zsidókat előbb az üzleti, majd a társasági életben is elfogadták. A nemeseknek szüksége volt a zsidók üzleti tapasztalatára és tőkéjére, a vagyonos zsidóknak a nemesek életmódja követendő minta lett. „*A felemelkedő zsidóság felső rétegének mintaképző csoportját a nemesek adták.*”⁶³¹

Az első világháborúig a füredi elit befogadta a vaskereskedő, textilkereskedő vagy bornagykereskedő zsidó családokat. A határvonal a rokonság volt. Házassági kapcsolatok továbbra sem születtek.

Hevesen 1870-ben alapították meg *Heves Város és Vidéke Takarékpénztárat, melynek* elnöke Ivády Rudolf lett. A választmányi tagok többsége birtokos nemes, (Bárczay, Szathmáry, Lackovits, Szerelem), zsidók csak a Braunok voltak.⁶³² 1880-ig a tagság átalakult,

⁶²⁸ Weizsmann József edény-, vas- és vegyeskereskedő.

⁶²⁹ Braun: textilkereskedő füredi zsidó család.

⁶³⁰ Vadász 2000: 157.

⁶³¹ Orbánné Szegő 1995: 48.

⁶³² Magyar Compass 1874: 104.

a nemesek helyét többnyire zsidó vállalkozók foglalták el. Heves birtokviszonyait az 1860. évi tagosítás után a kis- és törpebirtok jellemezte.⁶³³ A kisgazdaságok érdekeit az értékesítő szövetkezés segítette, a hitelképtelenségük miatt banki szolgáltatásra a századfordulóig nem volt igény.

Az Országos Központi Hitelszövetkezet égisze alatt jött létre 1896-ban a *Hevesi Kölcsönös Önségélyező Takaré- és Hitelszövetkezet* (később Hevesi Hitelszövetkezet). A *Hevesi Népbank Rt.* 1906-ban alakult meg. Az igazgatótanács tagjainak felekezeti hovatartozása itt is vegyes, a keresztény felekezetű nemesek (Dobóczky, Mlinkó) mellett magas az izraeliták (Adler, Braun, Einhorn, Krausz, Spizter, Wahl, Witz) száma.

A lokális társadalom összetételét tükrözi a kaszinó tagsága is. Az 1874-ben alapított kaszinó nem volt úri, tagságát a helyi értelmiség, a gazdatársadalom és a tehetős zsidók adták. A kaszinó itt a zsidók társadalmi életének helyszínéül is szolgált.⁶³⁴

Hevesen a kis- és kis-középbirtokon egy gazdatársadalom alakult, melynek érdeke a termények értékesítése volt. Tiszafüred környékén a nagy- és középbirtok dominált, itt a pénzügyi élet is élénkebb lett. A zsidók mindkét helyen alkalmazkodtak a lokális társadalomhoz: Tiszafüreden a birtokos nemesekkel, Hevesen a vagyonos gazdákkal építettek ki üzleti és társas kapcsolatokat.

A birtokos nemesek nem zárkóztak el a vagyonos zsidó családokhoz kötődő üzleti viszonytól. Ez idővel elősegítette a zsidók asszimilálódását és a nemesek polgári attitűdjének kialakulását. A közös gazdasági érdek formálta a kisváros társadalmát is. A „századfordulót követően a nemességnek a zsidó és a nem zsidó burzsoáziával kialakult szimbiózis már nem feltétlenül csak a feudalizációt szolgálta.”⁶³⁵ A zsidók mindkét lokális közösség elitjéhez gyorsan alkalmazkodtak: Tiszafüreden a nemesek, Hevesen a jómódú polgárok életmódja szolgált példaként. Nemesnek és zsidóknak a kisvárosi társadalmakban azonos volt a célja: az elit tagság. Ehhez az út az üzleti/gazdasági partnerségen keresztül vezetett.

VI. 3. Professzionalizációs kényszerek

A mezőgazdaság, a kereskedelem és a hitelélet sikeres átalakulásának feltétele a professzionalizáció volt. Ez szakmások, hivatásossá válást és a szaktudás felértékelődését

⁶³³ Horváth 2001: 235.

⁶³⁴ Az izraelita nőegylet többször tartotta itt jótékonyági báljait. – Fővárosi Lapok, 1875. március 18. 274.

⁶³⁵ Gyáni 1997/B: 33.

jelenti.⁶³⁶ A modernizáció komoly kihívás elé állította az egyént. A társadalmi és gazdasági változásokkal párhuzamosan átalakult az értékrend is. A rendszeres munkavégzés és a szaktudás értékévé vált. A szakmák differenciálódtak.

Ez a változás a biográfiákban vizsgált személyek közül legjobban *Bernát Gáspár* pályafutásában követhető nyomon. Bernát a reformkorban „az éldegélés arisztokratája és a lézengés filozófusa” volt. Jogi végzettsége és vagyontalansága ellenére sem vállalt hivatalt, bár a legenda szerint Kossuth Lajos ajánlott neki állást, ezt azonban elutasította. Nem tudjuk, hogy ez így történt-e, az anekdota inkább annak a bizonyítéka, hogy Bernát tudatosan lett korának „szellemi szabadfoglalkozású” írója. A hivatalviselés elutasítását tekinthetjük a liberális nemes ellenállásának is. A kiegyezés után viszont a rendszeres munkavégzés, a munkavállalás, a munkával szerzett jövedelem polgári erény lett. Szontagh Dániel 1864-ben úgy látta, hogy „nemzetségünk mindeddig általa követett jellemének, a munkásságnak és a becsületességnek köszönheti csak századokon át tisztességes fennmaradását.”⁶³⁷ A „lézengés” és a tudatosan vállalt szegénység ekkortól a modern polgár alkalmazkodóképességének, rátermettségének hiányaként jelent meg. Az idős és megromlott egészségi állapotú Bernát ezt már nem érezte, vagy ha mégis, akkor már nem tudott alkalmazkodni a megváltozott körülményekhez.

Életmódja mellett írói stílusa is változatlan. Freskóképei archaikussá, nehézkesé váltak. „Azonban, mint Miczhauser uram kiemelőleg érinté, ő vele csinált legközelebbi *Geschüftjében elég szerencsés volt tekintetes Kárházy Manó úr, mert negyvenezer pengő forintot irt ugyan, hanem kapott is aztán két hordó kovát, egy magazin vizes gyufatömeget, nyolcz láda tavali sulígulit, s kész pénzben ezerhatszáz váltót. Aller Ehren werth? (...) Az nem lehet, hoc fieri non potest, das kann nicht seyn, nye dobre, s tudná Europa’ Istene, minő nyelvzavarban hallám kifejeztetni, hogy mindnyájan sietnek s hogy két nap alatt Pesten kell lenniük.*”⁶³⁸ Az életművét kötetbe rendező pályatársak 1878-ban már nyelvi és stilisztikai modernizációval adták közte a hiperbolákat. A freskókép szövege így hangzott: „*Ha nekünk – kik egy dicső nemzet – nagyság földi istenéül teremteténk, imádott hazánknak bárminő, s melyik szögletkéljén születnünk nem a sorsáldások legnemesbire volna: úgy komolyan illenék állítanom, hogy azon címeres halandó, kit fresco énekem csonka tollas szárnyaira billenték,*

⁶³⁶ A professzionalizáció kifejezést rendszerint a magasabb iskolai végzettségűek, értelmiségiek csoportjára alkalmazzák, de használják a szellemi foglalkozás piacépessé tételére, a szakmai érdekérvényesítésre is. Gyáni – Kövér 1998: 76.

⁶³⁷ Szontagh 1864: 1.

⁶³⁸ Honderű 1844. március 16. 351., 353. – Részlet az Alföldi kaland gyorsszekereken c. freskóképből.

legalább is három helyütt didergék át egyszerre a keresztvíz-kancsók hűs zuhatagát.”⁶³⁹ A német és latin szavakat minimalizálták, hiszen 1844-től a hivatalos államnyelv a magyar volt.

Az írói hivatás Bernát életének utolsó évtizedében professzionalizálódott. „A professzionalizálódás folyamata során kialakul a tevékenységet űzők csoporttudata, felismerik, hogy (szakmai) érdekeik és problémáik közösek, megalakítják érdekvédelmi szervezeteiket. Ennek, illetve a képzésért felelős intézménynek két alapvető funkciója is lesz: kialakítják a szakmai viselkedési kódokat és minőségi szűrőként működnek.”⁶⁴⁰ A tömegsajtó határt vont a szépírók és az újságírók közé, s bár a napilapok még jó ideig rendszeres jövedelemhez juttatja a szépírókat, az írói habitus és művészi megítélés már erőteljesen elválasztotta egymástól a szépirodalom és a sajtó szereplőit.

A professzionalizálódásnak hiánya okozta, hogy Bernát történetei már nem jelentettek élményt az olvasóközönségnek, csupán az írotársadalom látott bennük felhasználható történeteket. A tömegsajtó korában Jókai, Arany, Mikszáth szívesen merített Bernát Gáspár adomáiból. A hiperbolák történetei és szereplői ekkortól viszont már nem kitalálója, hanem felhasználója hírnevét növelte.

Szontagh Mária munkássága a történelmi szakma professzionalizációjának korai szakaszára esett. A nógrádi nemes családban született lányt társadalmi helyzete mellett a nőnevelés tradíciói is gátolták abban, hogy modern történelmi tudásra tegyen szert. A tudomány fejlődése a század utolsó harmadában vett nagyobb lendületet. A szépírás és a történelem kettévált, a történelmi szakma szakszerűsödött. Szontagh Máriának saját korában még nem volt lehetősége egyetemi tanulmányokra.

A műfordítás ugyanebben az időben szakmászodott. A szépirodalmi művek fordításának voltak korábban is hagyományai, de a professzionalizáció csak a 19. század utolsó harmadában kezdődött el. A nyelv ismerete már nem volt elég a sikeres műfordításhoz, elvárt lett az irodalmi műfajok stíláriális jellegzetességeinek ismerete és használata is. A műfordítás több lett, mint szövegfordítás, a művészi eszközök ismerete követelménnyé vált. A fordításelméleti szakcikk mellett filológiai viták is segítették a fordítókat.

Szontagh Máriát nem csak társadalmi helyzete akadályozta abban, hogy sikeres műfordítónak, vagy történészé váljon. A két tudományterület professzionalizációja csak a század utolsó harmadában kezdődött, de addigra Szontagh már családanya, feleség volt.

Neveltese, taníttatása akadályozta meg *Buzáth Annát* abban, hogy ismerje a 20. századi költészet európai irányait, a magyar műhelyekben zajló munkát. Ady költészetével

⁶³⁹ Bernát Gáspár adomái, élczei, apró freskóképei és gazsiádái. 1878: 81.

⁶⁴⁰ Sipos 2002/9: 75.

először az első világháború éveiben, már érett nőként találkozott. Bizonytalán nem ismerte az 1908-tól rendszeresen megjelenő Nyugat című folyóiratot sem. Fia szerint „műveltsége megfelelt a hat gimnázium adta műveltségnek, az általuk tanult tárgyaknak.”⁶⁴¹ A Buzáth házban volt egy „vegyes értékű kis könyvtár,” amit ritkán használtak.

A modern irodalom ismerete nem volt az előkelő lányok műveltségének része. Ezt Babits is szóvá tette. „Színei és kifejező eszközei nem önállóak, hanem a mai divatos modern magyar költők legmegszokottabb színeiből és eszközeiből variálja őket.”⁶⁴²

Sógora, a jogász és hivatalnok Gáspárdy Elemér sem rendelkezett irodalmi műveltséggel. Egyetlen regénye az Ezeréves álom irodalmi érték nélküli kortükör.

E két szerzőt a professzionalizáció nem állította kihívás elé. Buzáth Annát egy konzervatív kisvárosi polgári miliójának nőtagjaként eleve a feleség és az anya szerepére nevelték. Gáspárdynak jogászként az írás az önkifejezés eszköze volt.

A professzionalizációra való törekvés hiánya Ötvös Imre egész életére kihatott. Pályája kezdetén bekerült a Ludovika Akadémia tisztképző karába, de nyelvtudásának, általános műveltségének hiánya nem tette lehetővé a továbblépést. A testi erő, az edzettség, az önfegyelem már kevés volt a sikeres katonai karrierhez.

Professzionalizáció pillanata Ötvös életében a Ludovika Akadémia 1883. évi átszervezése volt. A tisztképző középfokú katonai nevelőintézet alakult. A tanterv átalakítása, az általános műveltségi, katonai szakismereteket nyújtó tárgyak felvétele után a hadapród-tiszthelyettesek és a katonai pálya presztízse is emelkedett. „Kápolnai Pauer István 1881-ben «A hadtudomány viszonya a többi tudományhoz» című székfoglalójában az akkori tisztképzésre vonatkozóan kifejtette, hogy a katonai ismeretek mellett fontos a filozófia, a nemzetgazdaságtan, a pedagógia, a jogismeret és hadtudomány különféle területeinek az oktatása is. Rögzítette azt is, hogy a hadtudomány, amelynek alapja a történelem, a társadalomtudományok közé sorolandó.”⁶⁴³ Az átányi lovastisztnek komoly műveltségi hiányosságai voltak, ami lehetetlenné tette, hogy tagja maradjon az egyre magasabb színvonalú hadvezetésnek.

Ötvös tudását, habitusát a családi környezet alapozta meg. Hivatásos katonai pályája kezdetén a tisztképzés még számos rendies vonást mutatott. Ötvös megelőzhette volna korát, mivel az Akadémián a tüzérségi képzést csak 1912-ben szervezték meg. Az átányi tiszt viszont ragaszkodott a lovasdandárokhoz, a technika nem keltette fel érdeklődését.

⁶⁴¹Életem 1958-1965: 61.

⁶⁴²Babits Mihály dátum nélküli levele a „Méltóságos úrnak” Buzáth Anna verseiről. – Cst.

⁶⁴³Forgács 2017: 101.

A professzionalizáció érintette az agráriumot is. A gépesítés mellett kémiai és biológiai ismeretek segítették a termelékenységet, szaklapok és érdekképviselői szervek pedig a hatékonyságot. *Pajzs Gyula* elvégezte a Sorbonne mezőgazdasági fakultását mielőtt önálló gazda lett. *Szalgháry Tibor* az atyai birtok vezetéséhez ezzel szemben elegendőnek tartotta a „gazdatiszti” képzettséget. Szalgháry nem akarta gazdaságát modernizálni. Konzervatív ember volt, aki a szakma tanulását lenézte. Rosszul tanuló fiát is azzal fenyegette, „*ha nem javulsz, pillanatig sem fogok habozni és mesterségre adlak.*”⁶⁴⁴ Rendies szemléletű birtokos volt, aki *fiával elvégezteti a gimnáziumot és akadémiát,*⁶⁴⁵ mert szakmát csak a kuriális és címeres nemes tanul...

Szalgháryval szemben a szomszédos földeken gazdálkodó *Papp-Szász Tamás* jól kamatoztatta jogi ismereteit. Az első világháború után bekapcsolódott az Országos Erdészeti Egyesület, a Magyar Szőlősgazdák Országos Egyesület, a Kunszentmárton és Vidéke Baromfitenyésztők Egyesület, a Tisza-jobbparti Mezőgazdasági Kamara, valamint a Dohánytermesztők Országos Egyesületének a munkájába. Vagyongyarapodása és az érdekképviselői részvétele párhuzamot mutat: Karancskeszti területén akkor szerzett földeket, amikor az erdészeti egyesület tagja volt, szelevényi földjeinek hatékonyságát a kunszentmártoni baromfitenyésztőknél kapott ismereteiből növelte. A Magyar Dohányújság szakmaisága a pusztatenki dohánytermesztést segítette.

Papp-Szász jogi képezését használta gazdasági sikere érdekében. A modern menedzsment előfutára volt. Meglátta a lehetőséget az érdekképviselőekben, mely pótolta szakirányú végzettségének hiányát. A századfordulón felértékelődött a szakmai tudás, az első világháború után pedig az érdekképviselőben való részvétel jelentősége. Ezt ismerte fel *Graefl Jenő* is, aki elvállalta a Heves Vármegyei Gazdasági Egyesület és a Heves Vármegye Lótenyésztési Bizottság elnöki megbízatását. Szószólója volt a minőségi növénytermesztésnek, állattenyésztésnek, a gyapjű, a zöldség- és gyümölcsfélék feldolgozásának. Eközben saját gazdasága is sikeres volt.

A professzionalizáció összefonódott az ágazati szintű érdekképviseléssel. A szakmásodás fél évszázad alatt új tartalommal bővült. A jövedelmet egyre összetettebb folyamatok határozták meg. A modern gazdasághoz a meglévő földvagyon és a szakirányú ismeret már nem volt elég. A kihívásokra adott válasz döntötte el, hogy a történelmi szereplő képes-e a sikeresek között maradni.

⁶⁴⁴ Szalgháry Tibor levele fiának Szegedre, 1938. február. Cst.

⁶⁴⁵ Keszei 2006: 548.

VII. TÁRSADALMI ÉS CSALÁDI KAPCSOLATOK

A történelmi szereplő emberi relációk kapcsolatrendszerében él. A családon, a rokonságon belül, továbbá az üzleti és társasági életben kialakult viszonyok adják a történelmi szereplő humán kapcsolati hálóját. A következő részben ezért áttekintjük azokat az emberi kapcsolatokat, melyek a modernizáció korában a nemesek helyzetét alakították. Mivel a társadalmi közép egyben tartó ereje épp a „lent és a fent világotól”, vagyis az arisztokráciától és a munkásoktól, parasztoktól való elhatárolódás, ezért ezekkel itt nem foglalkozunk. Terjedelmi okok miatt nem térünk ki az asszimilálódó nemzetségekkel való viszonyukra sem, ennek kutatása terjedelmes társadalomtörténeti diskurzus. Vizsgáljuk viszont a polgárokhoz kötődő viszonyukat, hiszen az új nemesség a modern polgárságból született.

A város lakó rendi polgárság és az új, zömében az asszimiláció eredményeként létrejött polgárság kölcsönösen hatott egymásra.⁶⁴⁶ A patrícius polgárok a modernizáció előtt is rendelkeztek kiváltságokkal, így közel álltak a nemesekhez.⁶⁴⁷ Az asszimilálódó famíliák egy része viszont nem a polgári kultúrában és mentalitásban látták meg a követendő példát. *„Ez magyarázza számos meggazdagodott német polgárcsalád nemesítését és hungarussá válását, majd teljes elmagyarosodását.”*⁶⁴⁸ A modern polgárság programadója a nemesség lett.⁶⁴⁹

A nemesek polgárokhoz való viszonya ambivalens volt. A gazdasági életben tőkéjük és szakértelmük okán partnerként tekintettek rájuk, de a társadalmi érintkezésben elhatárolódtak tőlük. A nemesek kultúrája, mentalitása és stratégiája eltért a polgárok gondolkodásmódjától, értékrendjétől, családi stratégiájától.⁶⁵⁰

A szabad attitűdválasztás lehetővé tette, hogy az egyén – következetes családi- vagy személyes stratégiával – kijelölje saját helyét a társadalomban. Kékesy Dezső és Lipcsey Szeréna gyermekei az anya identitásvonalát vitték tovább. E döntés tudatos reprezentációval párosult, így a család néhány évtized alatt a társadalmilag elfogadott nemesek sorába került. Bobory György életében attitűdváltás történt, útja a nemességtől a vitézek csoportjáig vezetett. A társadalmi, politikai környezet hatására az identitás változhat, vagyis a történelmi szereplő helyzete sem statikus. Ennek változását az énkép alakulása, a családi és társadalmi kapcsolatok átstrukturálódása jelzi.

⁶⁴⁶ Gyáni 2011: 42.

⁶⁴⁷ Uo. 35.

⁶⁴⁸ Hanák 1974/4: 520.

⁶⁴⁹ Halmos 1991/2-3: 133.

⁶⁵⁰ Bácskai 2006:34.

VII. 1. Az énkép változása

Az énkép jelentősége abban mutatkozik meg, hogy a történelmi szereplő ennek alapján dönti el, mely kultuszközösség tagja kíván lenni. Az énképet tükröző attitűd a human agency egyik mozgatója.

A nemesi múlttudatú közösség identitás-fenntartási lehetősége volt a *családgyűlés*. Ez a kapcsolati forma túlélte a rendiséget, sőt a modernizáció idején új tartalmat nyert.⁶⁵¹ A jogrend átalakulása a nemzetség összetartozását, a rokonsági kapcsolatokat is lazította. A nemzetség a modernizáció előtt jog- és kultuszközösség volt. Alapvető egysége a klán, amely több, mint az egy őstől való leszármazottak összessége.⁶⁵² „A középkori nemesség nem a mai értelemben vett családban, nem is a mai értelemben vett háztartásban gondolkodott, hanem klánban, ami alatt az egy férfiőstől leszármazók összessége értendő. A klán anyagi alapját a fekvőbirtok alkotja, nemesi státus és presztízs ettől az egy őstől öröklődik a klán minden tagjára, a birtok pedig annak minden férfitagjára, mert a klán olyan társadalmi formáció, amely a pénzben kiadott leánynegyed és az ugyancsak pénzben kiadott hitbér segítségével kizárja az asszonyokat a birtok örökléséből. Ez alól a szabály alól csak azok a lányok alkotnak kivételt, akiket nem nemeshez adtak férjhez.”⁶⁵³ A klánt – emeli ki a szerző – nagyfokú *szolidaritás* jellemzi. Még a legnagyobb hatalommal rendelkező apa sem tagadhatja ki fiát, mert nincs joga a klánból kizárni. A klán tehát a nemzetségtől értelmezésünk szerint abban több, hogy belső kohéziójának alapja a szolidaritás.⁶⁵⁴

Ezt a szolidaritás-alapú kultuszközösséget tartották fent a modernkori családgyűlések. „A családgyűlések és családi hitelezések legfőbb célja a család szövetségének fenntartása és a család dolgainak az előmozdítása volt.”⁶⁵⁵

⁶⁵¹ A családgyűlés, családdülés (congregatio familiae) önszerveződéssel keletkezett magánjogi intézmény, működését semmiféle jogi előírás nem szabályozta. Fenntartását az osztatlan családi birtokok kormányzása és az egyéb közös döntéseket kívánó ügyek indokolták. A családgyűlés főleg a nagy- és középbirtokos nemesség döntéshozó testületéként funkcionált. A családdülési jegyzőkönyvek a 18. század közepétől rendszeresek. A tanácskozás mindig vérségi alapon történt. A családi érdekérvényesítés ezen módjának nagy hagyományai voltak az ország északi részein, így a Kossuth, Radnóti, Szontagh, Kállay, Máriássy stb. család is rendszeresen tartott családi üléseket. - Kósa 2001: 131., Kállay 1972: 3.

⁶⁵² Fügedi 1999: 18.

⁶⁵³ Fügedi 1984: 950.

⁶⁵⁴ A klán köznapi értelemben nem terjedt el a magyar nyelven. A fogalmat a 19. századi kézikönyvek, értelmező szótárak sem használják, így a nemzetség és klán közti összefüggések ilyen jellegű vizsgálatát Fügedi Erik történész konstrukciójának tekintjük, a témában az ő megállapításaira támaszkodunk.

⁶⁵⁵ Szilágyi 2019: 24. – A családgyűlések esetenként családon belüli hitelezést is szolgálhattak, így védve önmagukat a külső hitelfelvétel következményeitől.

A családgyűlések alkalmat teremtettek a családi stratégiák kidolgozására is. Döntöttek a karitatív célokról, gondoskodtak a családi levéltár fenntartásáról, kezeléséről, az újonnan keletkezett iratok begyűjtéséről, a rokoni ágak összetartásáról.

A *Szontagh család* a 20. században rendszeresen találkozott családgyűléseken. „*Szontagh Mária (...) nemcsak azzal adózott az ősei iránt érzett kegyeletnek, hogy a fentebb említett adományát juttatta a családi alapnak, de azonkívül – a család kérelmének engedve – oly művészi és érdekfeszítő módon írta meg nagybátyjának, néhai Szontagh Pálnak életrajzát, annyi gyöngédséggel, finom, intim árnyalással rajzolta meg az öreg kegyelmes úr nemes alakját, hogy mindezzel örök hálára kötelezett bennünket, egyben magának is állandó emléket biztosított.*”⁶⁵⁶

A családtagok a 20. század elején határozták el, hogy folytatják a Szontagh Dániel által 1864-ben megírt „*Iglói és zabari Szontagh nemzetség származási története és oklevelei*” című munkát. Ehhez írt adalékot Szontagh Mária. Szontagh Sándor fényképeket, Szontagh Szaniszló régi leveleket, Szontagh Tekla és Paula emlékkönyveket küldött a készülő kötethez. A monográfia elkészítéséhez pénzt is gyűjtöttek, erről tételesen elszámoltak.

Esetenként aktuális ügyekről is beszéltek, Ilyen volt a kassai Felsőmagyarországi Rákóczi Múzeumban alapítandó Szontagh szoba. „*Ez a szoba hű utánpótlás lesz annak az emeleti szobának, amely a Szontagh Kristóf hírneves szepesszombati bányatulajdonos által 1651-ben épített szepesszombati házban volt. (...) Adományokat vagy letéteket kész örömmel fogadunk el, s azokat mindenkor az adományozó neve alatt őrizzük.*”⁶⁵⁷ A család a kezdeményezést támogatta.

A családi stratégia része volt a fiatalok nevelés is. Hűek maradtak a „*munkásság és becsületesség*” elvéhez, de tisztában voltak azzal is, hogy a modernizálódó világ új kihívások elé állítja őket. „*A hanyatlás legfőbb oka a család egyes ágainak elszegényedésében és ezzel együtt az ifjabb nemzedék nevelésének elhanyagolásában, és végül az itt-ott előfordult mesalliance-okban keresendő.*”⁶⁵⁸ A klán a nemesi vérvonal és attitűd megőrzését nemesi kapcsolataitól remélte. Értékeik nem változtak, mert elitben maradásukat a nyelvtudástól, a felsőfokú képzéstől remélték.

A Szirmay család tagjai 1884-től rendszeresen tartottak családgyűléseket. Egyik találkozájuk témája történelmi családnevük védelme volt. „*Mivel az utóbbi évtizedekben történelmi nevünket magyarosítás útján mindenki megszerezhetette, elhatároztuk, hogy nevünk*

⁶⁵⁶ Praznovszky 1994: 53.

⁶⁵⁷ Uo. 55-56.

⁶⁵⁸ Uo. 60.

mostani írásmódjának fönntartásával felvehessük a de genere Raak melléknevet, s az erre vonatkozó királyi megerősítést megszerezzük.”⁶⁵⁹

A nemzetség elittagságát a Szontagh családhoz hasonlóan műveltségük fenntartásától remélte. A greifswaldi egyetemen az általuk alapított Stipendium a századfordulóra elvesztette funkcióját, mert a hazai egyetemeken is magas színvonalon folyt az oktatás, ezért 1911-ben arról határoztak, hogy visszaszerzik az ösztöndíj alaptökéjét. A tehetséges fiatalok taníttatását családi ösztöndíjjal képzelték el.⁶⁶⁰

A múlt értékeinek fenntartását feladatuknak tartották az *Okolicsányiak* is. Teschler Béla 1912-ben megírta *Az okolicsnai Szent-Ferencrendi templom és kolostor története* című munkáját. A templom és rendház patrónusa a 17. századtól a család volt, ezért annak történetét az ifjabb nemzedékeknek is ismerni kellett.

Okolicsnyi Jánosné Okolicsányi Augusztia 1938-ban készítette el Okolicsna történetét. *„Ősapáitokról, akinek bölcsője bennem ringott, én tudok a leghitelesebben beszélni. Én láttam a család dicső múltját.”* Okolicsányiné írása sem nélkülözi a morális útmutatót. *„Bántódás nélkül átéltem az impériumváltást is. Jó szlovák népünk között, az akkori nehéz, zavaros időkben nem akadt egy is, kinek eszébe jutott volna bántani engem.”* Ennek oka, hogy *„patinás falaimhoz soha szennyfolt nem tapadt.”*⁶⁶¹

A rokoni szálak fenntartásának hatékony eszköze volt a családgyűlés. *„Az ősök és a család történetének ismerete erőt, támaszt, a közösséghez való tartozás érzését nyújthatta. A rokonságban lévő személyek kötelezettségekkel bírhattak és elvárásokat táplálhattak egymással szemben, amelyek előmozdítói lehettek a mindennapi boldogulásnak, a társadalmi emelkedésnek, a karrierépítésnek, a vagyonszerzésnek.”*⁶⁶²

A családi múlt azonban nem minden esetben szolgálta a család stratégiáját. A Lipcsey Szeréna identitásvonalát követő Kékesyek memoárjukban megfélekedtek a gyöngyösi polgári rokonokról. Kékesy Dezső nagyapjáról annyit jegyzett fel, hogy mind a négy gyermekét *„művelt emberekké tanította.”*⁶⁶³ Fia, Kékessy György sem említette meg a polgári életet élő gyöngyösi rokonságot, családi kapcsolataiban csak az Okolicsányi, Lipcsey, Kovássy és Széky családoknak tulajdonított jelentőséget. A Családi krónika nemesi énképük és múlttudatuk fenntartását szolgálta.

⁶⁵⁹ Szirmay 2005: 81.

⁶⁶⁰ Uo. 96.

⁶⁶¹ Köszönet a családgyűlések jegyzőkönyveiért Luterán-Turi Saroltának. Cst. Sgy. A család 1991-ben újraélesztette a családgyűlések hagyományát. Találkozásaik célja a múlt megismerése, feldolgozása, a családtörténet kutatása.

⁶⁶² Ballabás 2019: 34.

⁶⁶³ Családi krónika 1906: 11.

Az énkép a társadalmi, politikai környezet átalakulásával, vagy a történelmi szereplő érdekével változhatott. A Kékesy család tagjainak attitűdje három nemzedék alatt háromszor változott. Kékesi János ügyvéd a nagyrédei földbirtok időszakban sajátította el a nemesi magatartásformákat. Fiának, Kékesy Dezső szolgabírónak a tudatába a nemesség gondolata akkor fészkelte be magát, amikor feleségül vette Lipcsey Szerénát. Külső megjelenése, viselkedése, társas kapcsolatai fokozatosan átalakultak, de polgári származását nem tagadta meg. A harmadik nemzedékből Kékessy György énképe, múlttudata már egyértelműen nemesi volt, viszont foglalkozása a vállalkozó nagypolgársághoz kötötte.

Papp-Szász Tamás attitűdváltása az első világháború éveiben következett be. A századfordulón még családja rendies hagyományait követte, jogot végzett és tanított, országgyűlési képviselőnek jelöltette magát. A háború után a vállalkozói-menedzsment csoport tagja lett.

Bobory György énképének változása vitézzé avatásához köthető. A rendies magatartásmintákat az érvényesülését jobban segítő vitézi renddel való kapcsolat, katonai múltjának és érdemeinek hangsúlyozása váltotta fel.

Az átalakuló társadalmi és politikai környezet az egyént rákényszeríthette helyzetének újrapozicionálására. Az új társadalmi normák vezethettek az énkép változásához. Ez a rokoni kapcsolatokra is hatott. Papp-Szász és Bobory attitűdváltása után társadalmi kapcsolataikban nyitottak a zsidók felé. Papp-Szásznak a neje, Boborynak az élettársa lett egy-egy zsidó nő.⁶⁶⁴

A családi viszonyok a 20. században átalakultak. A korábbi kapcsolati formák közül a legtovább az *atyafiság* élt.⁶⁶⁵ A közös ős emlékének fenntartását még a paraszti közösségek is fontosnak tartották. Átányban az *ágot* felfelé és oldalra is hetedízigen ismerték.⁶⁶⁶

VII. 2. A vidéki birtokosok stratégiái

A családi relációk kutatása során reméltük, hogy a vizsgált biográfiák rokonsága egy közös kapcsolati hálóban egyesül. Ez azonban nem így történt. A Hartl család nem kapcsolódott három nemzedék alatt a négy nagy családbokorhoz (poroszlói, tiszafüredi, tenki, vezekényi), ami viszont egy kapcsolati hálóba szerveződött. Ez mutatott rá arra, hogy a városban élő, vállalkozó, döntően a polgári mentalitású családok rangemelésük ellenére sem éreztek

⁶⁶⁴ Lásd: Szenttornyai Bobory György: aki a címert vitézi címre cserélte és Mádi Papp-Szász Tamás: az attitűd- és életmódváltó ügyvéd c. biográfiákat.

⁶⁶⁵ Fügedi 1999: 19.

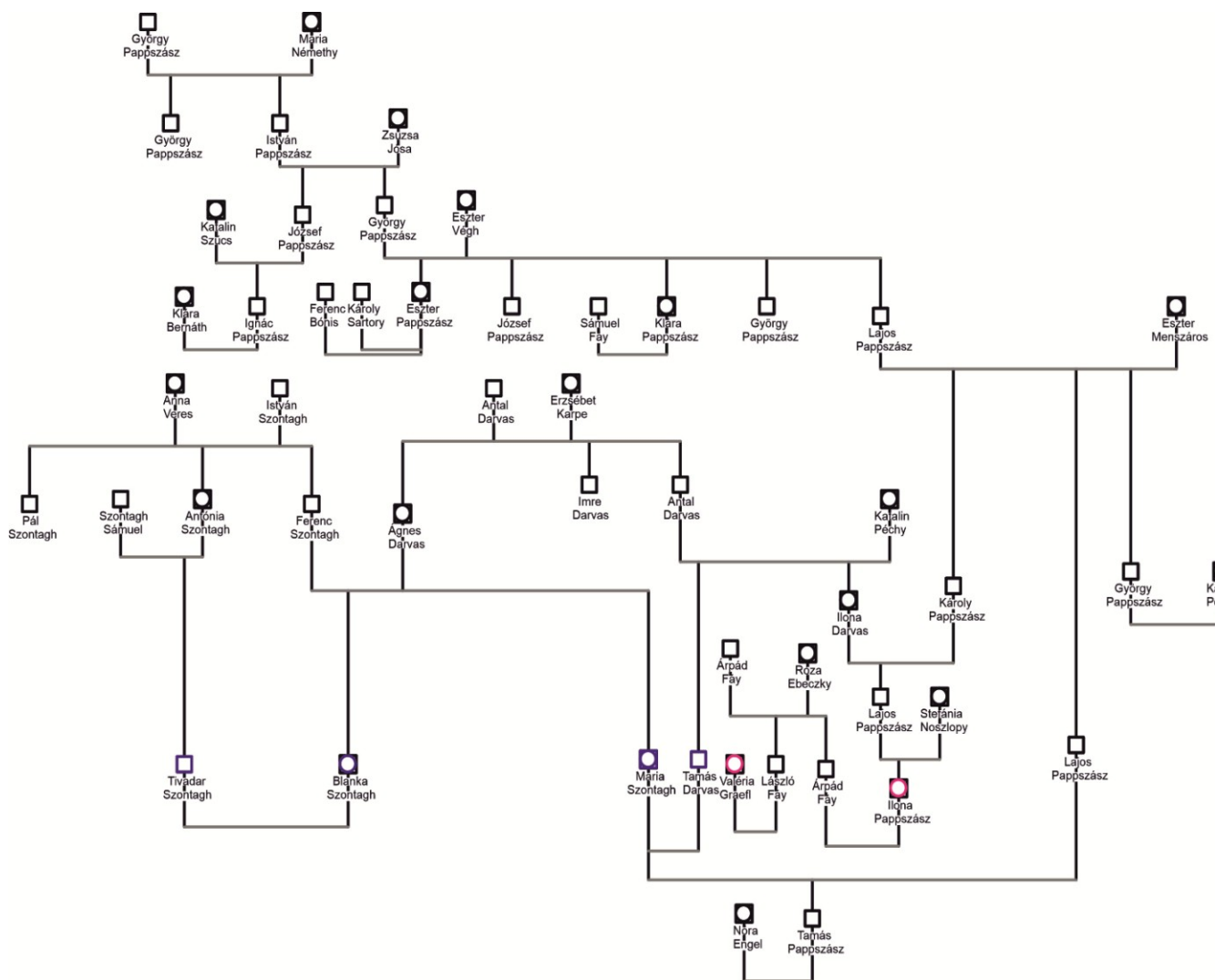
⁶⁶⁶ Fél-Hofer 2010: 164.

készítés arra, hogy a nemesi kultuszközösség tagjai legyenek. Ezért külön fejezetben vizsgáljuk a vidéki birtokos és a városban élő, döntően polgári attitűddel bíró nemeseket.

A birtokos nemeseknél a múlt presztízse az első világháborúig töretlen. Ezt a vizsgált családok rokonai rendszere is mutatja.

A régi nemes famíliák családi kapcsolatrendszerét a Monarchia utolsó harmadában az erőteljes bezárkózás jellemezte. A vizsgált családok közül a rendies magatartásmintákat és életmódot mutató Pappszász, Szontagh, Péchy és Darvas családok már többszörös vérrokonságban álltak.

A Papp-Szász család kapcsolatrendszere (Piros színnel jelölve a további családokhoz való kapcsolódás)

Szontagh Mária először nagybátyja fiához, azaz elsőfokú unokatestvéréhez, Darvas Tamásnak lett a felesége. Szontagh Mária testvére, Blanka másodfokú unokatestvéréhez, Szontagh Tivadarhoz ment férjhez. Szontagh Tivadar is rokoni házasságból született, apja, Szontagh Sámuel nagybátyjának, Szontagh Istvánnak a lányát, Antóniát vette nőül.

Szontagh Mária második férje, Papp-Szász Lajos, a korán elhalt első férj, Darvas Tamás leánytestvérének, Ilonának volt a sógora. Darvas Ilona testvérének, Bélának Péchy Berta volt a felesége. A házaspár nagyapja közös volt: Péchy Tamás.

A vérrokonság idővel születési rendellenességekhez vezetett. *„Blanka nővérem, szüleim nagy szomorúságára, Tivadar unokatestvérének lett felesége 1860-ban. Született az évek során tíz gyermekük. Azok közül három elhalt kicsi korában, de az élők között kettő fejletlen elméjű volt.”*⁶⁶⁷

A mesalliance-t a família mégis mélyen elítélte. *„Minden mesalliance hosszú évtizedekre terjedő visszaesést jelent, mely sokszor még nemzedékeken át is érezteti kellemetlen hatás.”*⁶⁶⁸

A Pappszász, Darvas, Péchy és Szontagh családok rokoni kapcsolata a bene possessionati szövetsége volt. Rendies értékrendjük, életmódjuk, múltjuk és jövőbeli stratégiájuk azonossága miatt idővel egy zárt családi hálózat jött létre.

Unokatestvéri házasságkötés a Graefl családban is történt. Graefl Ilona és Bobory György esküvőjének oka a Graefl család helyzetének hirtelen megváltozása volt. Graefl Andor 1938. november 28-án bekövetezett halála után a kétútközi birtok férfi örökös nélkül maradt. A birtokon maradt egyetlen leány, Ilona ekkor házasodott össze unokatestvérével, Bobory Györggyel. A házasságkötést a feleség így magyarázta. *„A Múzeum körúton sétáltunk, amikor mondtam neki, látod, milyen jó, hogy találkoztunk, mert meg akarlak hívni az esküvői tanúmnak, férjhez megyek Antihoz. Erre ő azt felelte: ne tedd, mert én is azon gondolkodom, hogy elveszlek, de a házat most nagyobbítom, és ezt várom. Azt hittem, menten gyökeret ver a lábam ott az aszfalton.”*⁶⁶⁹ Ezt a család- és birtokmentési kísérletet a menyasszony nagyanja, Hegedűs Ferencé is támogatta. *„Nagy módba kerülsz ilyen fiatalon,*

⁶⁶⁷ Papp-Szász 2004: 45.

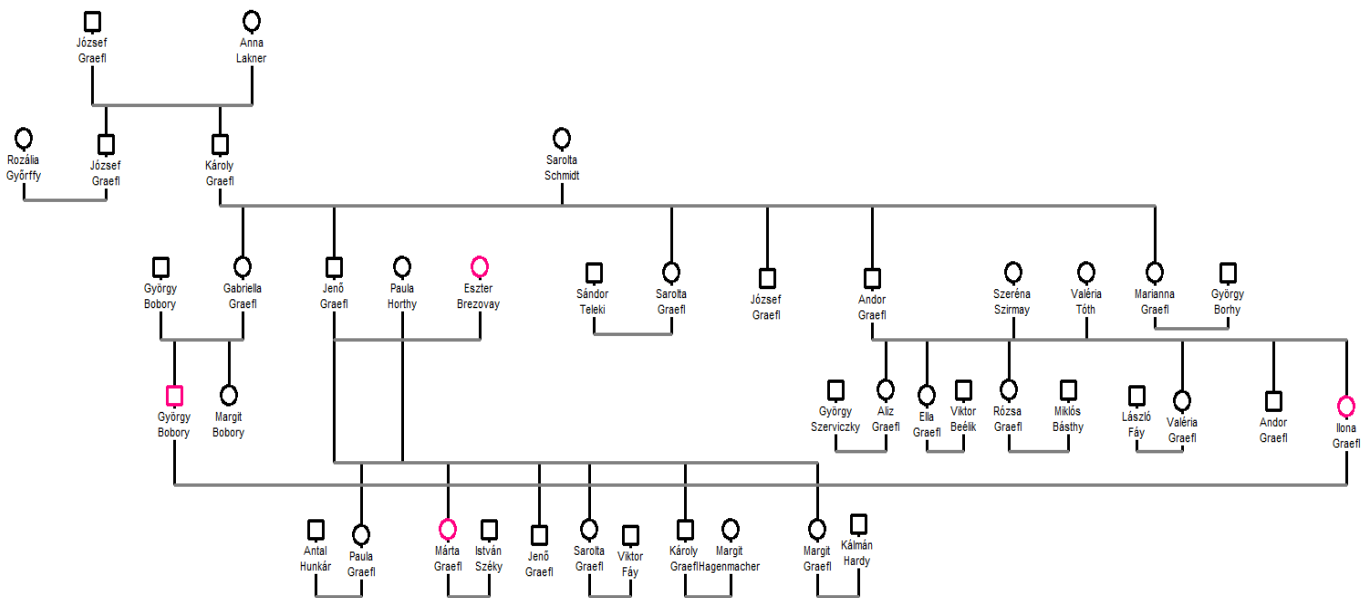
⁶⁶⁸ Praznovszky 1994: 53.

⁶⁶⁹ A házasságkötés veszélyeivel tisztában voltak. *„Házasságunk előtt elmentünk Pesten hat professzorhoz, hogy mit mondanak, mert akkor lemondunk egymásról, ha nem helyeslik. Közülük egy volt, aki azt mondta, ritka esetben lehet probléma. Megvizsgálták mind a kettőnket, mert gyerekeket akartunk, és ha valami örökölhető rossz baj lett volna, akkor ezt a nagy lépést nem tesszük meg. Így aztán nyugodtan nézhettünk a jövőnk elé.”* – Életem 1999: 32.

*mert kegyelmes asszony leszel.*⁶⁷⁰ A polgári és egyházi házasságkötést egy hónappal Graefl Andor halála után, december 24-én a kétútközi kastélyban megtartották.

Rokoni, de nem vérségi házasságkötésre a család poroszlói ágában is volt példa. Graefl Jenő 1914-ben vette feleségül Brezovay Esztert, Brezovay László országgyűlési képviselő lányát. Brezovay László másik lánya, Ilona ekkor Széky VII. Péter neje volt. Graefl Jenő lánya, Márta később nagynénje testvérének, Széky Istvánnak a felesége lett.

A poroszlói Graefl család kapcsolatrendszere

A Graefl család kétútközi és poroszlói ága is rokoni kapcsolatba került a Fáy családdal. Graefl Jenő lánya, Sarolta Fáy Viktorné, Graefl Andor leánya, Valéria Fáy Lászlóné lett. Fáy László testvére volt Fáy Árpádnak, akinek a neje Pappszász Ilona. Így a Graefl familia a Pappszászokkal is rokon lett. „*A vidéki elittársaságok integráló szerepéhez a családi, rokonsági elv nagymértékben hozzájárult. Az egyének házasságok révén próbáltak bekerülni az elittársaságokba és a rokoni kötelékek révén próbálták stabilizálni a helyüket.*”⁶⁷¹

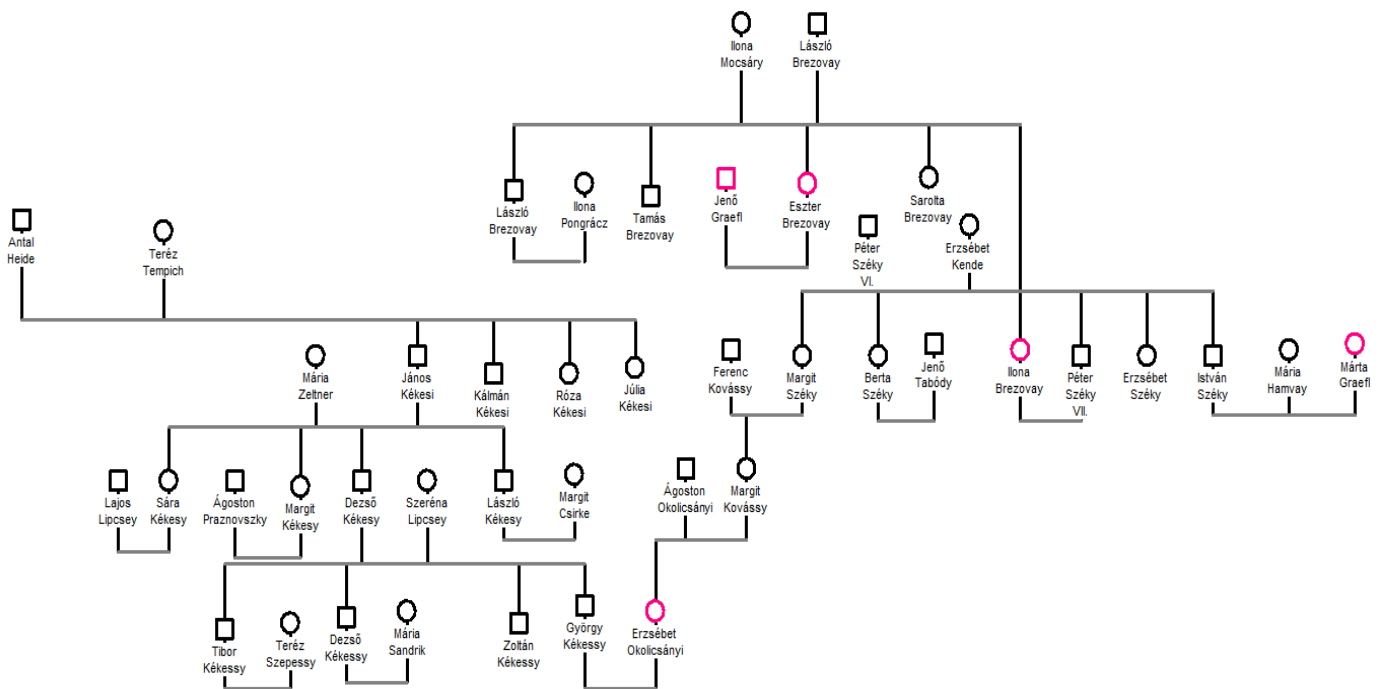
A nagybirtokos Brezovay, Széky, Graefl, Okolicsányi, Kovássy családok házasságkötéseit egy 50 kilométeres körzet jellemezte, Egerfarmostól Tiszaigorig. Ennek a családbokornak a házassági stratégiája is a nemesi életmód fenntartása volt. Ám a Pappszászokkal ellenétben befogadták az új nemeseket és a társadalmilag elfogadottakat is. A

⁶⁷⁰ Uo.

⁶⁷¹ Berecz 2019: 180.

nyitás kapcsolati dinamikust eredményezett: a Horthy korszakban a nemesi múlttudat prioritását az állami adminisztrációban – katonai, adminisztratív és miniszteriális szinteken – betöltött elitpozíció váltotta fel. A helyi gazdasági elitbe bekerülők száma is magas: Graefl Jenőnek már a 19. század végén is voltak érdekeltségei a pénzügyi szektorban, Graefl Károly egy sörgyáros családból, a Haggemacherből nősült, Okolicsányi Erzsébet férje pedig a Kosárfonó Rt. tulajdonosa Kékessy György lett.

A tiszafüredi Kékessy és Székely családok kapcsolatrendszere (Piros színnel jelölve a további családi kapcsolatok)

A változás elfogadása gyorsabb volt, mint a rendies múltat választó családoknál. Hosszú távon ez segítette az átalakuló politikai és társadalmi környezetben a család helyzetének újrapozicionálását.

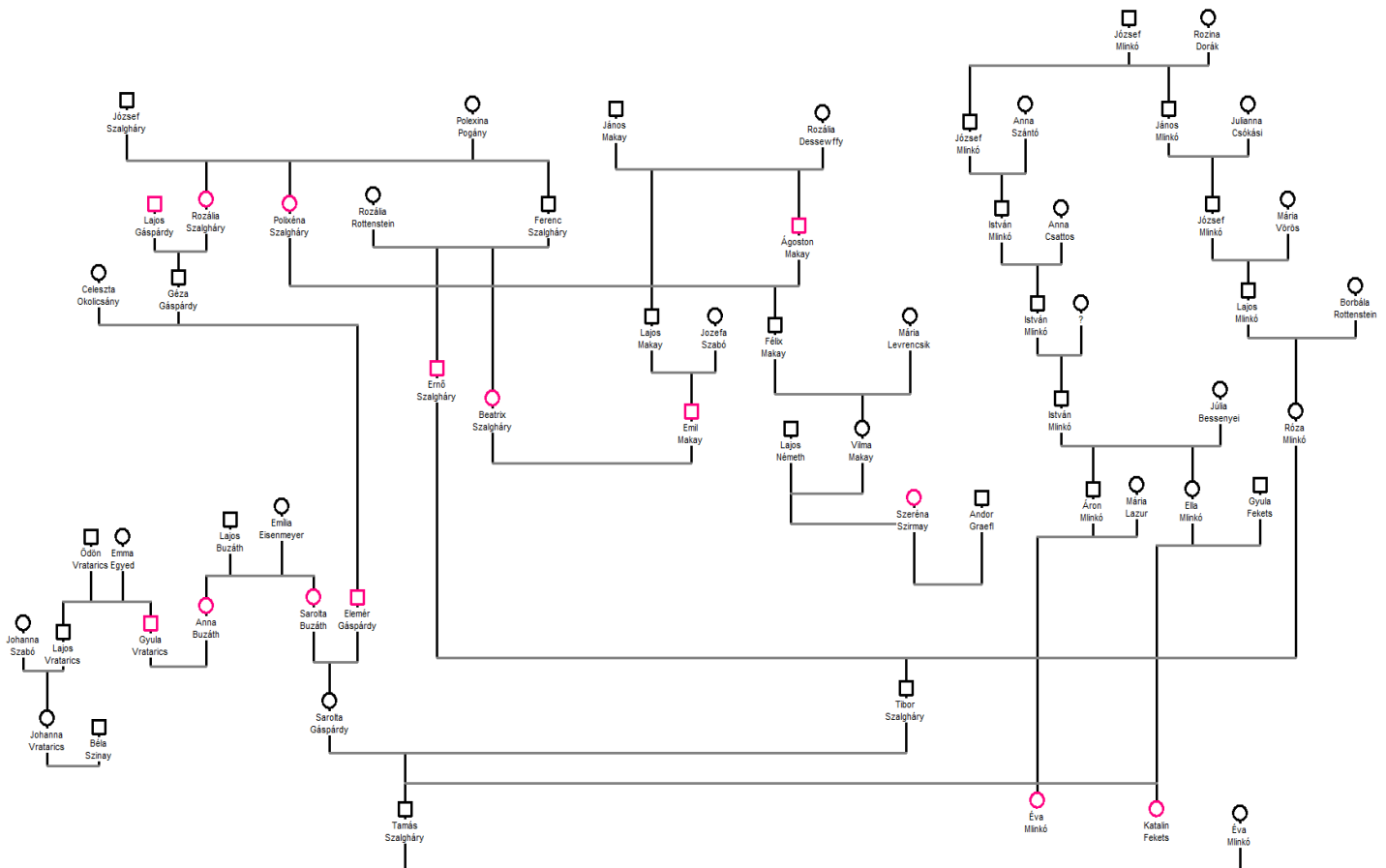
A kisbirtokos nemesség a középbirtokosokhoz hasonlóan a bezárkózást választotta. Az ősi birtokhoz köthető vérségi kapcsolat még a 20. században is kimutatható. A hevesvezekényi földeket 1698-ban Körber Fülöp egri prefektus és felesége Furtiny Dorottya Johanna vásárolták meg, majd a birtokra 1699-ben nádori adományt szereztek. A házaspár egyik lánya, Borbála Szalgháry József neje lett, a másik, Polixena Hász Károlyé. A Körben

vagyonon a következő két évszázadban a Szalgháry és a Hász családok, valamint a velük rokonságba kerülők vagyona lett.⁶⁷²

Vezekény öt birtokos famíliája (Szalgháry, Gáspárdy, Vratarics, Makay, Mlinkó) két évszázadon át rokonságban állt egymással. A nemesi, de nem vezekényi kötődésű családok csak a 20. század elején kerültek be ebbe a családbokorba.⁶⁷³

Az itteni birtokosok kapcsolatait térbeli lokalitás jellemzi (Heves, Dormán, Besenyő). Címeres nemesekkel (Zbiskó, Ragó) nem házasodtak, de a háztartásban és a gazdaságban szívesen alkalmazták őket.

A hevesvezekényi családok kapcsolatrendszere (Pirossal jelölve a további családi kapcsolódások)

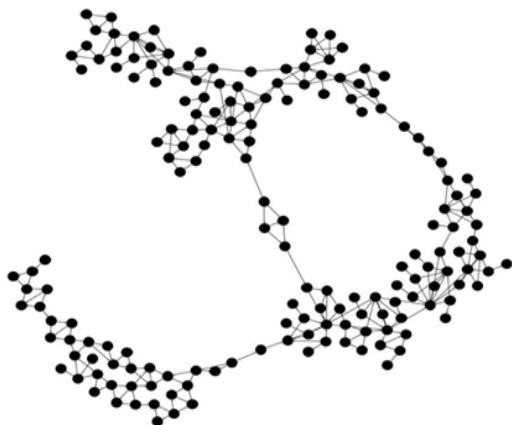

⁶⁷² A Szalgháry vagyon osztódását Szalgháry Józsefnek és csebi Pogány Pólexina két leány és egy fiúgyermeke indította el. Szalgháry Rozália Gáspárdy Lajoshoz ment hozzá, Szalgháry Polixéna Makay Ágostonné lett, Szalgháry Ferenc pedig Rottenstein Rozáliával kötött házasságot. Három nemzedék múlva a Szalgháry és Gáspárdy család újra egyesült: Szalgháry Rozália és Gáspárdy Lajos dédunokája, Gáspárdy Sarolta Szalgháry Ferenc unokájával, Szalgháry Tiborral házasodott. A 18. században a község megjelent nemesi családok is a Körben javakon osztoztak.

⁶⁷³ Vratarics Gyula szigetesi Buzáth Annával, Gáspárdy Elemér szigetesi Buzáth Sárával házasodott. A két lánytestvér apja, Buzáth Lajos 1898-ban nyert nemességet.

A vizsgált területen négy nagy házassági kapcsolatrendszer bontakozott ki. Az első az Egerfarmos-Poroszló-Tiszafüred, a második Tiszafüred-Tiszaigar, a harmadik Tenk (Pusztatenk, Szárazbó), a negyedik pedig Vezekényhez köthető.

*A négy nagy vidéki családbokor kapcsolati hálója a Gephi programban*⁶⁷⁴

$N=168.$, $(d) = 1,624.$, $d_{max} = 8.$

Az Egerfarmos-Tiszafüred családbokor kohézióját a nagybirtokos Graefl család biztosította. Graefl Károlynak hat gyermeke és két fia ágán 12 unokája született. Az első nemzedék házasságai azt mutatják, hogy Graefl tudatosan keresett kapcsolatot a régi nemesek leszármazottjaival.⁶⁷⁵ Graefl Andor Szirmay Szerénával, Graefl Jenő Horthy Paulával, Graefl Sarolta Teleki Sándorral, Graefl Marianna Borhy György földbirtokosokkal házasodott.

A második családbokor a nagybirtokos Széky család köré szerveződött. Széky VI. Péter rokonságba került a Tabódy, a Kovássy, a Graefl, a Hamvay famíliákkal.

A nagybirtokos Pappszász családot a rendies attitűdöt mutató Szontagh, Darvas, Péchy és Menszáros középbirtokosokkal történt házasságkötés jellemezte.

Vezekényen a Körber birtok örökösei közel két évszázadon keresztül egymás közt házasodtak. A földterületek aprózódását a középbirtokosok (Szalgháry, Vratarics, Gáspárdy) így lassítani tudták.

⁶⁷⁴ Az ábra alapja: Ballabás 2019: 57.

⁶⁷⁵ Kivételt az első házasságkötés jelentett. Graefl Gabriella 1873-ban ment hozzá a huszártiszt Bobory Györgyhez. A családi stratégiát ekkor még a vagyonszerzés határozta meg. Lásd: Poroszlói Graefl Károly: a címerszerző és dinasztiaalapító nagybirtokos c. biográfia.

A családbokrok a sokgyermekes nagybirtokos családok köré szerveződtek, így a gazdaság egységének megtartásával elejét tudták venni a vagyon aprózódásának. A leánygyermek házasságkötése nem törvényszerűen csökkentette a földterületet. A lányok a család házassági stratégiájának fontos szereplői voltak, mivel rokoni kapcsolatot teremthettek nemzetségük érdekeinek megfelelően. Az új nemes családok utat találtak a régi nemesekhez, a társadalmilag elfogadottak nemesi attitűdjüket legalizálhatták egy nemes családhoz köthető rokonsággal.⁶⁷⁶

A dinamikus házassági stratégia a család elitben maradásának záloga volt. „A rokonság elitszervező szerepe az intézményes pozíciók elosztásában is gyakran észrevehető. A hivatalokat tisztára családi politika alapján töltik be. (...)Az elit körén belüli szoros és „intézményes” összefonódottságnak a házassági stratégia volt további fontos eszköze.”⁶⁷⁷

VII. 3. Városi nemesek és rokonságuk

A biográfiában szereplő családok közül egyedül a Hartl család nem volt kötődött az előző fejezetben vizsgált kapcsolati háléhoz. A familia 1873-tól Egerben élt, társasági- és gazdasági kapcsolataik ebben a környezetben realizálódtak.⁶⁷⁸ A lokális környezet énképre gyakorolt hatásait Kékesy György így fogalmazta meg: *„apám a megyebeli birtokosság között (...) borba, zajos férfimulatságokba ölte a honfiúi bánatát. Ez bizony sok pénzbe került, s a jövedelmet szépen elvitte. Hát bizony si fueris Romae, Romano vivito more! – vagyis ha Rómában leszel, tégy úgy, mint a rómaiak.”⁶⁷⁹*

Hartl Ede és Poldrugach Lujza Temesváron született, itt kötöttek házasságot, majd rövid bérleti időszak után Egerben telepedtek le. Attitűdjüket mindig városi miliő alakította.

A Hartl családban a rangemelés előtt és után is történtek házasságkötések, mely alapján eldönthető, hogy vajon a nemesség megváltozta-e a családi stratégiát.

Legidősebb gyermekük, *Hartl Lujza* még 1868-ban ment férjhez *Scheidl Ágoston* (1838-1915) hatvani vaskereskedőhöz. Scheidl a házasságkötéskor vagyonos polgár volt: vas-

⁶⁷⁶ A négy családbokrot egyetlen rokoni hálózattá négy leány szervezte. A poroszlói Graefl család Márta házasságával a tiszai Székelyekkel, Valéria férjhez adásával a pusztatenki Fáy családdal került rokonságba. A hevesi Szirmay Szeréna két házasságával a poroszlói és a vezekényi családbokor között eredményezett rokonságot.

⁶⁷⁷ Gyáni 2006/2: 16-18.

⁶⁷⁸ A témát Berecz Anita 2019-es Választók és választottak. Eger polgársága a 19. században c. doktori disszertációja tárgyalja, itt csak a Hartl család házassági stratégiáját ismertetjük, s Eger polgárainak kapcsolatrendszerére nem térünk ki.

⁶⁷⁹ Családi krónika 1906: 14.

, fűszer-, papír- és veteménymag üzletet működtetett, lisztraktárt tartott fent volt, s területi képviselője volt az Első Magyar Általános Biztosító Társulatnak. Vagyonát a Budapest-Hatvan vasútvonal építéskor sín- és vasanyagok szállításával szerezte. 1867-től üzemeltette a hatvani vasútállomásnál álló kőszénraktárt is. Ekkor kapcsolódott be a vasúti kereskedelembé.⁶⁸⁰ Vagyonát idős korában földbirtokba fektette.

A Scheidl gyermekek a tudás elit tagjai lettek. Scheidl Károly (1870-1927) és Scheidl Ágoston (1872-1941) jogot tanultak,⁶⁸¹ Scheidl Lujza (1869-1934) Szabó Béla járásbíró felesége volt.

Hartl Ilona Irma 1869-ben ment férjhez *Köllner Lőrinc*hez (1836-1882). A család a birodalom német területeiről érkezett, Köllner Károly kereskedeleméből élt.⁶⁸² Fia, Köllner Lőrinc gyógyszerészetet tanult és patikát működtetett.⁶⁸³ A házaspár gyermekei közül négyen alapítottak családot: *Köllner Károly* (1871-1939) a miskolci városi kórház orvosa lett, *Köllner Lajos* (1880-1922) doktorált és fővegyésként dolgozott, *Köllner Kornél* (1876-1953) pedig katonai pályára lépett. *Köllner Ilona* (sz: 1875)⁶⁸⁴ a jogot végzett, de vaskereskedésből, majd szőlőművelésből élő Gröber III. Ferenc (sz: 1870) neje volt. A Gröberek felemelkedése „*a munkaszeretnek, a következetességnek, a leleményességnek, a találékonyságnak, a fegyelmettségnek, a létrehozott értékek legkisebbjeinek a megbecsülésének*” volt köszönhető.⁶⁸⁵ Értékrendjük a rendi polgároké volt.⁶⁸⁶ E házasságból mindkét családnak előnye származott: a Hartlok Eger legbefolyásosabb polgáraival kerültek rokonságba, a Gröber családba pedig egy olyan asszony érkezett, akinek családja jól ismerte a vegytant. A Köllnerek vegyi tudását a Gröberek sikeresen kamatoztatták a szőlőtermesztésében és borászatban.⁶⁸⁷

A Hartl családban négy házasságkötés történt a rangemelés után.

Hartl Etelka (1864-1952) Scheuer Alajos főhadnagy felesége lett 1882-ben. A férj a Monarchia hadseregében szolgált, fiuk, Scheuer Ervin katonatiszt.

⁶⁸⁰ Eger, 1867. augusztus 8. 266.

⁶⁸¹ Scheidl Ágoston kormányfőtanácsos, ügyvéd a Pesti Hazai Első Takarékpénztár jogtanácsosa volt. Neje Hevesi Edmé volt, akivel 1904-ben házasodott. Fiuk, Scheidl Miklós (1905-1976) szintén jogot tanult, s apja nyomdokaiba lépve a Pesti Hazai Első Takarékpénztár jogtanácsosa lett. Nevét 1947-ben magyarosította Nyárádira. Nyárádi Miklós 1947. május 31. és 1948. december 10. közt Magyarország pénzügyminisztere volt. Feleségével, Roskoványi Évával 1948 végén kivándoroltak az Amerikai Egyesült Államokba, ahol 1976-ban bekövetkezett haláláig a Yale Egyetemen jogot oktatott. Cst.

⁶⁸² Bodó 2001: 289.

⁶⁸³ A Köllner patika a Hartl ház szomszédságában állt.

⁶⁸⁴ Köllner Ilona halálának időpontja nem ismert, a családi iratok sem tartalmazna rá vonatkozó adatot.

⁶⁸⁵ Bodó 2001: 279.

⁶⁸⁶ A Gröberek gyöngyösi polgárok voltak, az egri vaskereskedést 1928-ban nyitották meg.

⁶⁸⁷ Lásd: Bodó: 2001.

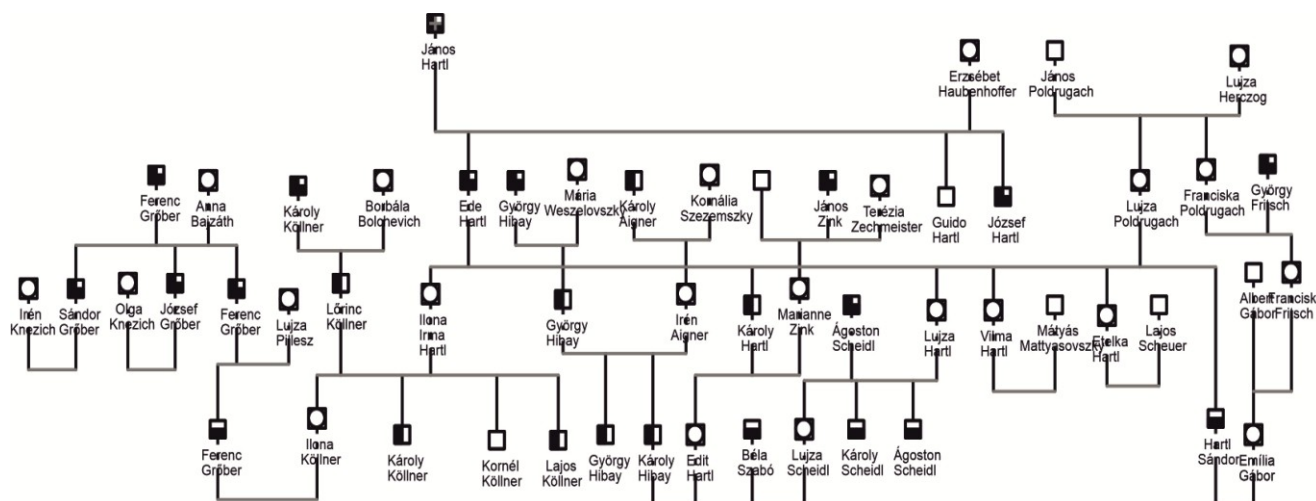
1883-ban ment férjhez *Hartl Vilma* (1859-1940) Mattyasovszky Mátyás katonatiszthez. Mattyasowszky 1912-ben bárói ragot kapott, de ez – Ötvös Imréhez hasonlóan – a katonai életút elismerése volt.⁶⁸⁸

A jogász, belügyminisztériumi tanácsos *Hartl Sándor* (1857-1938) másodunokatestvérét, Gábor Emiliát vette feleségül 1884-ben. Fiai korán elhaltak, lánya, Eugénia (1892-1974) nem ment férjhez.

Hartl Károly (1862-1937) vegyész, gyógyszerész 1893-ban nősült. Felesége a győri Zink Marianne. A Zink család a 19. század közepén még vaskerekedésből élt. Zink János tiszteletbeli igazgatója volt a Győri Első Takarékpénztár Rt.-nek, de idős korában tekintélyes földvagyonnal is rendelkezett.⁶⁸⁹

A Hartl család kapcsolatrendszere

(Jelölések: ◻ = vállalkozás, ipar, kereskedelem, ◻ = orvos, gyógyszerész, ◻ = ügyvéd, jogász)

A Hartl család mobilizációs pályája a tanuláshoz köthető. Az egri, s a velük rokonságba kerülő hatvani, gyöngyösi, győri famíliák a modernizáció előtt még a vállalkozó városi polgárok szűk csoportjához tartoztak, akik szorgalmuknak, vállalkozói kedvüknek és üzleti kapcsolataiknak köszönhetően egyszintenciális emelkedésüket. Nyereségüket a rendies értékeknek megfelelően földbirtokba fektették (Köllner, Gröber, Zink, Hartl, Hibay). Ezzel együtt felismerték a tudás értékét, ezért gyermekeiket jogi, államigazgatási, valamint vegyi,

⁶⁸⁸ Királyi könyvek 72. kötet, 538.

⁶⁸⁹ Hartl Károlynak egy lánya született, Hartl Edit (1893-1974), aki 1922. október 4-én férjhez ment dr. Hibay Károly orvoshoz (Szeged, 1890. augusztus 20 – Eger, 1924. május 9.). A doktor apja egri gyógyszerész volt.

gyógyszerészeti és orvosi pályákra küldték. Utóbbi hivatások a modernizáció előtt jellegzetesen még a városi-, a címeres nemeseknek és az ambiciózus polgároknak kínáltak karrier utat.⁶⁹⁰ A 19. század végén az egészségügy és vegyészeti dinamikus fejlődése egy új típusú, természettudományos tudás elit megjelenéséhez vezetett. A rendi polgárok utódai közt nagy számban találunk gyógyszerészeket, vegyészeket és orvosokat is.

A Hartl család kapcsolati hálójában magas a gyógyszerészek száma (Hartl Károly, Hibay IV. György, Hibay V. György, Köllner Lőrinc, de ide sorolhatjuk Hibay IV. György apósát, Aigner Károlyt is). A következő nemzedékben már orvosok (Hibay Károly, Köllner Károly) is vannak. A rendi polgár tehát fokozatosan emelkedett a modernizáció korának tudás elitjébe.

A modernizáció átalakította az értékrendet. A földbirtok és katonai pálya presztízsértéke csökkent, helyét a dinamikusan fejlődő tudományok vették át. Kialakult egy új, természettudományi műveltségű elit, akik együtt éltek a rendies értékű jogász elittel (Hartl Sándor, Scheidl Károly, Scheidl Ágoston, Gróber III. Ferenc, Gróber IV. Ferenc.)

A Hartl család stratégiája követte a 19. század végén elkezdődött elit csere folyamatát. A rátermett patrícius polgár értékrendjét a modernizáció korai szakaszában erősen befolyásolták a rendies értékek (földvásárlás, rangemelés). A globális átalakulás hatásai azonban lényegesen jobban éreztették hatásukat a városi társadalmakban, így a változás/változtatás kényszere is nagyobb erővel hatott. A kihívásra adott pozitív válasz eredményeként az urbánus közösségekben a múltélmény hamarabb lezárult. A rendies értékek helyét a modern világ értékei, a tudással, a tanulással kivívott társadalmi hely váltotta fel. Ez az új elit már sem értékeiben, sem kapcsolatrendszerében nem azonos a rendiből lett modern polgárral. A városi környezetben a nemesi attitűd felolvadása, a változás dinamikája lényegesen gyorsabb volt, mint a vidéki agrárius társadalmakban.

⁶⁹⁰ Az orvosi és gyógyszerészi hivatás közt a legélesebb választóvonal az orvosdoktori képzéshez szükséges tanulmányi idő – esetlegesen külföldön eltöltött tanulmányút – és az ezzel összefüggő vagyoni háttér jelentette. A gyógyszerészi képzés egy-egy család számára kisebb tehertétellel járt, éppen ezért elérhetőbb mobilizációs lehetőség volt. A gyógyszerészek előtt már nyitva álltak az úri kaszinók és a kisvárosi egyesületek. – Kissné Ábrahám 1988: 83.

VIII. IDENTITÁS AZ EZREDFORDULÓN

A disszertáció eredeti célkitűzése a modernizáció nemesi közösségének vizsgálata volt. A kutatás azonban rámutatott arra, hogy a nemesség története nem ért véget a tömegtársadalom születésével. A Horthy korszakban a nemesi társadalom kultuszközösségként élt tovább. Ez vetette fel annak lehetőségét, hogy napjainkig kísérvük ennek a kollektívumnak a történetét.

A nemesek leszármazottjai szervezett csoportként nem vettek részt a rendszerváltás előkészítésében. Emlékezetközösségük, amely 1990 után identitásuk alapja lett, csak az Antall-kormány megalakítása után erősödött meg.

A rendszerváltás után a társadalom átalakulását elemző tanulmányok egyik központi kérdése volt, hogy kikből rekrutálódik majd az új elit. A békés átmenet mindig lehetőséget teremt a régi elitnek arra, hogy újra pozicionálja helyzetét. Azok, akik tőkét halmoztak fel, ugyancsak jó eséllyel tagozódhatnak be az új elitbe. A szimbolikus tőkére, a tudás, a kapcsolatrendszer, a nyelvismeret jelentőségére, amely még a 20. század elején is a nemesség értéktöbblete volt, a korai kutatások kevés figyelmet fordítottak. Az általunk vizsgált kollektívum a rendszerváltáskor pedig elsősorban épp szellemi tőkével rendelkezett.⁶⁹¹

A nemesi múltnak az egyén presztízsében és társadalmi kapcsolataiban a Horthy-korszakban még volt jelentősége. Érdekérvényesítésük viszont tovább csökkent. A kommunista hatalomátvétel idején származásalapú közösségként már nem volt politikai súlyuk, de nemzettudatuk ellentétben állt a formálódó kelet-európai rendszer ideológiájával. A kommunista rezsim a nemességet ideológiai alapú közösségként mégis azonosította a Horthy korszak elitjével, így a megtorlás célcsoportjai lettek. A kitelepítések, kényszermunkatáborok, B-listázások által megfélemlített családok egy része emigrált. A külföldre távozottakra és maradókra mégis közös út várt: múltjukat itthon a félelem, külföldön az érdektelenség miatt hallgatták el. A megváltozott politikai és ideológiai viszonyok miatt az emlékezet a családi élet része lett.

A társadalmi kontinuitás tehát nem szakadt meg az 1940-es évek végén. A nemesség egy része múltélményét a Kádár-korban is fenntartotta, sőt annak jelentősége az 1980-as években határozottan erősödött.⁶⁹² „*Marginalizáltságuk az érett Kádár-korban fokozatosan*

⁶⁹¹ A „megszakított polgárosodás” elmélet szerint a fő kérdés az volt, hogy az államosítást megelőző időszak tulajdonosi rétege, illetve azok utódai, képesek lesznek-e érdekeiket hatékonyan érvényesíteni. Az „osztályvezető-helyettesek forradalma” azt prognosztizálta, hogy a rendszerváltás előtt megszerzett pozicionális tőke az anyagi és a kulturális tőkével együtt érvényesül majd. – Kolosi-Sági 1996: 152., 153.

⁶⁹² Ennek az identitásalapú közösségnek a nagyságáról felmérések nem készültek, így számuk sem becsülhető.

mérséklődött, s lakóhelyváltással, új kapcsolati tőkével gyakran sikerült előnyös pozíciókat elérniük.”⁶⁹³

A múltélmény – melyet a történelempolitika és az egyéni emlékezet egyaránt formált – a rendszerváltás után horizontálisan és vertikálisan is kitágult. Az elhallgatás, illetve a feledés kényszere Kelet-Európában új emlékezetközösségeket hozott létre és felerősítette a generációk közti kommunikációt.⁶⁹⁴ „Az aktív emlékezet maga is konstrukció, mely elsődlegesen képeket idéz fel, s e képek értelmezésével jön létre a társadalmi cselekvés illetve az elbeszélés. Úgy is mondhatnánk, hogy az emlékezés maga is részben egy hermeneutikai rekonstrukció, melyet a társadalomtudós a tudáskészletével továbbrekonstruál.”⁶⁹⁵

A megszakított identitás helyreállításának leggyorsabb lehetősége a családtörténetírás, a családfakutatás és a memoárkiadás volt. Ez a nemzeti identitással szemben felerősítette a lokális, partikuláris identitást, „az emlékezet a nemzetből átköltözött a helyekbe.”⁶⁹⁶

VIII. 1. A múltélmény vizsgálata

A múltélmény fenntartásának és továbbélésének megismerésére 2019-ben kérdőíves kutatást végeztem. A kérdőívek összeállításakor az emlékezettörténet fogalomrendszerét használtam.⁶⁹⁷

Jan Assmann kétféle történelmi emlékezetet különböztet meg: a forró emlékezetben a múlt vitalitása ma is élő, tehát több mint pusztán emlékezeti tárgy, ezért közvetlen hatással van a jelenre, a mindennapi életre. A hideg emlékezetben a múlt történései, értékei aktualitásukat veszítik, az egyfajta kulturális ábrázolássá, problémává szelídül.⁶⁹⁸ A számos emlékezettörténeti kutatás közül Assmann fogalmaival dolgozunk.

A megkérdezettek kiválasztásakor törekedtünk arra, hogy múltjuk köthető legyen kutatásunk földrajzi helyéhez, s lehetőleg ne álljanak egymással közvetlen rokoni

⁶⁹³ Valuch 2012/2: 12.

⁶⁹⁴ Ez nem csupán a nemesi múlttal rendelkező családokra volt jellemző, hanem a Kádár-korban elhallgatott rétegekre – zsidókra, cigányokra, svábokra – is.

⁶⁹⁵ Kovács 2008: 10.

⁶⁹⁶ Gyáni 2010: 105.

⁶⁹⁷ Az emlékezettörténet jelentősége 1990 után Közép-Európában felerősödött, mivel itt a politikai akarat több évtizeden át igyekezett az egyéni és kollektív emlékezetben egyfajta szelekciót, ismeret- és identitásvesztést, valamint felejtést elérni.

⁶⁹⁸ Assmann 1990: 45.

kapcsolatban. A kérdőívet 12 család töltötte ki.⁶⁹⁹ Kilencen (Kandó, Bobory-Graefl, Vratarics, Gáspárdy, Kékessy, Lipcsey, Pajzs, Szirmay, Szalgháry) közvetlenül kötődtek a vizsgált területhez.⁷⁰⁰ Három család (Patay, Újfalussy, Kossuth) pedig rokoni kapcsolatban állt velük.⁷⁰¹

A Kékessy és a Bobory családot kutatásunk során társadalmilag elfogadott nemesnek tekintettük.⁷⁰² A Pajzs és a Graefl család új nemes volt.⁷⁰³ Tíz válaszadó szociológiai értelemben időskorú (60-82 év), kettő felnőtt korú (36-59 év).⁷⁰⁴ A felmérés elkészítésekor csak a Kékessy család lakóhelye volt kontinuos, a többi válaszadó Miskolcon, a Balaton-Felvidéken és a budapesti agglomerációban élt.

A kérdőív hét nagy kérdéskört tartalmazott. Ezeket nem történelmi korszakokként csoportosítottuk, hanem a disszertáció kutatásához igazodva alapvetően a mentalitást meghatározó élethelyzetekre, értékrendre kérdeztünk rá. Egy-egy témában több kérdést is feltettünk, remélve, hogy a válaszadó így mélyebben visszaemlékezik.

Az első kérdéssor arra vonatkozott, hogy kitől és hogyan hallott először a múltjáról, s ez milyen hatással volt akkori énképére. A következő három kérdéskör a múlt ismeretének mélységére irányult: a felmenők közéleti szerepvállalására, a tájékozódás lehetőségeire, a külső- és belső kapcsolatok irányaira, az értékorientációra. Az ötödik kérdéskör a 20. század nagy traumáinak megélésére és azok emlékezetre gyakorolt hatására irányult. Vizsgáltuk az iskoláztatás szerepét, végül pedig a válaszadó jelenkori személyes értékrendjére, múltjából adódó kötelességeire vonatkozó kérdéseket tettünk fel.

⁶⁹⁹ A választás a korábbi kutatások során megismert kapcsolatokon, vagyis ismeretségen alapult (Vratarics, Kékessy, Bobory-Graefl, Kandó, Szalgháry, Gáspárdy), a további válaszadók „hólabda” módszerrel kerültek a csoportba.

⁷⁰⁰ A Kandó család egyik ága a 19. század második felében telepedett meg Tiszafüreden. A Graefl család az 1870-es évektől Poroszlón élt. A Vratarics, Gáspárdy és a Szalgháry családok hevesvezekényi birtokosok voltak. A Kékessy és Lipcsey család története Tiszafüredhez kötődik. Pajzs Gyulának a tarnamérai Fogacspusztán volt birtoka. Szirmay Szeréna Heves-Pusztacsászon élt.

⁷⁰¹ A Patay a Prónayakon keresztül a Graefl-Bobory családdal, a Kossuth család a Kandókkal, az Újfalussy család a Szirmayakkal állt rokonságban.

⁷⁰² A Kékessyek nemesi attitűdje a Lipcsey családdal, a Boboryaké a Graefl családdal házasodva erősödött fel a 19. század végén.

⁷⁰³ Pajzs Gyula 1898-ban, a Graefl Károly 1896-ban kapott címet. Mivel a kérdőívet kitöltő legifjabb Bobory György apja társadalmilag elfogadott nemes, anyja, Graefl Ilona új nemes, így válaszait mindkét kategóriában felhasználhattuk annak függvényében, hogy apai vagy az anyai ágról írt-e.

⁷⁰⁴ Ide tartozott az Újfalussy és a Gáspárdy család.

A válaszadókat először arra kértük, jelöljék meg, hány családot képviselnek. A 12 válaszadó 25 családot nevezett meg.⁷⁰⁵ Főnemesi rokonokra egyedül Patay Béla hivatkozott (gróf Tisza és báró Prónay).⁷⁰⁶

A legtöbb felmenő előnévvel a Vratarics családnál jelent meg. A legősibb nemzetségek (Kandó, Szirmay, Kossuth, Újfalussy) leszármazottjai elegendőnek tartották a szülők megnevezését. Az őskultuszt ápoló úri nemzetségek leszármazottjai úgy gondolták, nemességük ténye nem szorul megerősítésre. A 15-16. századtól keletkezett újabb klánok ellenben már fontosnak tartották előkelőségük hangsúlyozását.⁷⁰⁷ A Vratarics család a 17. században nyert címet és birtokot. A kora újkorban nemesítettek ma is úgy érezhetik, presztízsük kevesebb, mint az ősnemeseké, így az előkelőkhöz tartozásukat több irányból kell alátámasztani.

A felmenők felsorolásakor három esetben nem használtak előnevet. A Kékessy családnak nem volt, a Boboryak csak a századfordulón használtak előnevet, az Újfalussy család válaszadója nem tulajdonított jelentőséget ennek.

A múlt lezártága egyértelműen csak a fiatal-felnőtt korú Újfalussy válaszait jellemezte. A szociológiailag időskorúaknál a szülői, nagyszülői magatartásminták és az általuk elbeszél, átadott múltélmény ma is formálja az emlékezetet, de a szelekció és a felejtés már erős.

VIII. 2. A család, mint emlékezeti tér

Az első nagy kérdéskörben arra kerestük a választ, hogy a családban a Kádár-korszakban milyen magatartásmintákat, értékeket tapasztaltak, s hogyan szereztek tudomást származásukról. Kékessy György, Bobory György és Pajzs Gábor már 5-6 éves korában hallotta családtörténetét. Bobory ezt így magyarázta: „*Anyám nagyon sokat mesélt a háború előtti életről, a nagyszüleim nagyon sikeres közéleti szerepléséről, a családnak tragédiáiról, baleseteiről. Nekünk akarta anyánk a háború előtti pozíciókat, az elődjeink sikereit. Ezért igyekezett a múltat ébren tartani. Ez az öntudatunk kialakítására irányult.*” A válaszadó

⁷⁰⁵ Törekedtünk arra, hogy a kiválasztott családok ne álljanak rokoni kapcsolatban, de ez elkerülhetetlen volt. A Vratarics-Gáspárdy, a Kandó-Kossuth, a Vratarics-Kandó, a Gáspárdy-Szalgháry, a Graefl-Bobory-Szirmay és a Lipcsey-Kékessy családban is kimutathatók oldalági rokonságok. A Patay-Prónay ág pedig a Graefl-Bobory családdal állt rokonságban.

⁷⁰⁶ A válaszadó a Tisza- és nem a Patay családra koncentrált, azaz múlttudatát a főnemesi rokonság határozta meg.

⁷⁰⁷ Fügedi 1999. 16.

1944-ben született, tehát a családi múlt ismertetése a koalíciós években, vagy a Rákosi érában történhetett. Graefl Ilona ezek szerint úgy gondolta, hogy a kommunista hatalomátvétel átmeneti lesz.

A Kékessy családban a gyermekek énkép formálása már 4-5 éves korban elkezdődött, elmélyítése a kamaszkorban történt. Ez időben a második világháború és a koalíciós időszak. A társadalmilag elfogadott nemesek a politikai helyzet változása ellenére is fontosnak tartották az öntudat ébrentartását, mert hosszú távon ettől remélték az elitben maradásukat.

A Pajzs családban a nemesítés nem jelentett presztízst, annak különösebb jelentőségét sem tulajdonítottak. *„Nálunk mindig úgy emlegették nemességünket, hogy dédapám, dr. Pajzs Gyula vette azt Ferenc Józseftől. Anyai ágon a Patay családban pedig az elszegényedett dzsentrí ősökről beszéltek.”* A nemességhez ez esetben nem társult érzelmi kötődés.

A legtöbb válaszadó 12-16 éves kora közt hallotta először családtörténetét. Ez a Rákosi éra és a korai Kádár korszak. A szülők az egzisztenciális fenyegetés légkörében sem hallgatták el a múltat, de azt csak akkor adták tovább, amikor a gyermekek már elég érettek voltak ahhoz, hogy a múltban rejlő veszélyt megértsék. Lipcsey Ákos szerint *„ritkán előfordult, hogy apám elkezdett mondani valamit, amire anyám rögtön azt mondta: Nicht für den Kindern! Nem tudtam németül, de értettem, hogy olyasmi került szóba, amiről nem tudhatok.”* Szirmay András úgy emlékezett, *„témaként leginkább a hasonló sorsú rokonokkal, ismerősökkel történt találkozások közben/után merült fel.”* A Vratarics családban a fontosabb ünnepeken viselték a címeres pecsétgyűrűt, a Lipcsey szülők a gyerekek kezére utazáskor fehér, mosható kesztyűt húztak, mert így a kezük *„úri emberhez méltón”* tiszta marad. A múltat nem hallgatták el, családtörténeti élményként, emlékként tovább élt.

A félelemérzet azonban vitathatatlan volt. Patay Béla úgy emlékezett, hogy *„Rákosi korszakban nem volt tanácsos erről még beszélni sem. Később a családon belül volt alkalmam tájékozódni felmenőim múltjáról, történelmi szerepéről.”* A válaszadó 1943-as születésű, tehát múltját fiatal felnőttként a korai Kádár-korban ismerte meg.

Az információ átadásának mélységét és minőségét befolyásolta, hogy a család énképe a Horthy korszakban milyen volt. Azok, akik a nemesi társadalom tagjaiként tekintettek önmagukra, igyekeztek emlékiratokat készíteni, hogy a múlt presztízse fennmaradjon. Vratarics György 1958-ban kezdte el memoárja megírását. Kékessy György 1961-ben folytatta a Családi krónikát.

A tudás elithez tartozó Gáspárdy családban a múltat csak *„mérsékelt részletességgel”* adták tovább. *„Ezek a történetek inkább személyiségjegyekre, eseményekre összpontosító elbeszélések voltak. A történeteknek közvetlen didaktikus élük soha nem volt, azok inkább*

ironikus családi érdekességek vagy az általános múltbeli történések, ritkán a keserű tények jellegét öltötték.” A nemesi származás jelentősége az 1980-as évek végén erősödött fel, majd a rendszerváltás után pedig családtörténeti kutatásban realizálódott.

Az Újfalussy család válaszdója 1982-ben született. *„Sosem volt ez titok. A nagycsalád rendszeresen találkozott egymással, és itt a felnőttek beszélgetéseiben előkerültek a régi emlékek. A vitrinekben láttuk a fényképeket, régi tárgyakat, és természetes volt, hogy kérdeztük a szülőket, nagyszülőket már gyermekkorban is. Később a családdal meglátogattuk az ősi birtokot, ott is sokat meséltek.*” A rendszerváltás után a múltról már félelem nélkül lehetett beszélni. Ekkora a közvetlen múltélmény hiánya megszüntette az érzelmi kötődést.

Az emlékezet fenntartását a tárgyi környezete is segítette. A Vratarics családban sikerült megőrizni *„a nemességgel kapcsolatos iratokat és a 12 személyes ezüst evőeszközkészletet, anyai dédapám monogramjával és az ötágú koronával. Őrzöm továbbá apai ükapám testvérének és ükanyámnak a temetési koporsó-terítőit, melyek selyemből készültek, rajtuk az elhunyt nevével és halálának adataival, valamint nemesi címerükkel.*” A Lipcsey családban a múlt emlékeit sokáig rejtegették, de idővel kikerültek a fiókokból. *„Ahogy enyhültek az idők, Apám egyre több fotót tett ki. Végül az apai, anyai családja rajzolódott ki a falon mindazokkal, akikről volt fotó. A '80-as évek vége felé címerfestővel megfestette a családi címert.*” Könyveket, iratokat, porcelánokat, néhány bútordarabot minden családnak sikerült megtartani. A Szalgháry család három évszázad alatt összegyűlt iratait az 1990-es években kapta vissza Vezekényen maradt rokonaitól. Megkapták a kúria étkezőasztalát székekkel és tíz darab 18. századi latin nyelvű könyvet is.

A Gáspárdy család a Kádár-korban semmilyen régi tárgyat nem őrzött, de ez a rendszerváltás után megváltozott. *„Felnőttkori lakásomban rengeteg régi családi fénykép, festmény és a családi címer van kihelyezve.*” Ekkortól a múlt emlékeit tudatosan gyűjtötték. Az Újfalussy családban *„elektronikus másolatok, fényképek”* maradtak. A nemesség kultusza az újabb politikai fordulat után azonban a családokban is megjelent, akik korábban ennek már nem tulajdonítottak jelentőséget. Megjelent a társadalmi nosztalgia.

A fogalom a rendszerváltás után terjedt el. A „régén minden jobb volt” életérzés minden átmenet jellemzője. A nosztalgia természete kettős. Egyszerre jelent vágyat a múlt iránt, de tudást, tapasztalást is. *„Svetlana Boym arra a megállapításra jut, hogy a jelenkori társadalom letargikus apátiájáért a nosztalgia a felelős, ami egy olyan hipochondria a szívünkben, amely folyton csak saját magát figyeli, és elvon a cselekvéstől.”*⁷⁰⁸ A nosztalgia

⁷⁰⁸ Pintér 2014: 96.

érzése fakadhat az elmagányosodásból, ami felerősíti a „valahová tartozni” akarást. Ez pedig egy új identitásközösség születéséhez vezetett.

A rendszerváltás után megjelenő nemesi múlttudatú kollektívum kialakulásának előzményei az 1980-as években már kimutathatók. Vratarics György 1987. évi gyászjelentésén feltüntették előnevét, sőt az is, hogy egykor a Vallás- és Közoktatási Minisztérium miniszteri osztálytanácsosa volt. Ez a Horthy-korszak társadalmi helyzetének nyílt vállalása.

A kései Kádár-korban a nemességhez már nem kötődött negatív képzettársítás. Ennek oka, hogy a múlt emlékezetének tendenciája erősen a hideg irányba mozdult.

VIII. 3. Hideg vagy forró emlékezet?

A kitöltött kérdőívek azt mutatják, hogy a múltélményt a szülők a diktatúra éveiben érzett félelem ellenére is igyekeztek átadni. A kutatás következő három nagy kérdés csoportja a múlthoz kötődő ismeretanyag mélységére vonatkozott.

A Bobory és a Kékessy leszármazottai tudták, hogy értékrendjük nemesi volt. *„Felmenőink nagyon sikeresen képviselték a választókat, az országot különböző politikai és gazdasági fórumokon, nagyszüleim országos szervezeteknek voltak elnökei és a magyar mezőgazdaság egyik fontos modernizálói voltak. Vagyis ehhez méltón kellett élni, házastársat választani.”* Kékessy György úgy válaszolt, *nem volt jelentősége, de mégis így történt.* A Lipcsey családban *„őseim párválasztásában nyilvánvalóan meghatározó volt az, hogy nemesi, jó családból való legyen a választott, de szerintem ennek elsődleges oka az volt, hogy azzal a körrel volt társadalmi kapcsolatuk évszázadok óta.”* A Szalgháry és Kossuth családban is fontos volt társadalmi és családi kapcsolatok alakításában a nemesi múlt.

A származás először a városi társadalmakban veszítette jelentőségét. A Kandó családban jelentősége csak a vallási hovatartozásnak és a vagyon nagyságának volt, ám az embert értéke határozta meg. A Vrataricsok *„olyan társaságban mozogtak, ahol döntően nemesi származásúak voltak, ezért több a nemesi házasságkötés, de az is előfordulhatott, hogy nem nemeseket választottak.”* A tudás elitéhez tartozó Gáspárdy és a Pajzs családban a 20. században nem volt jelentősége a származásnak. A Pajzsoknál az ember értékét tudása határozta meg, nem a társadalmi hovatartozása. Újfalussy Balázs válaszában saját kora értékrendje tükröződött. *„Nem hiszem, hogy a nemesi származás lett volna fontos, inkább a hasonló társadalmi státusz, gondolkodásmód.”* A származás fogalmát a „társadalmi státusz”

és a Szirmay családban megjelenő „azonos kulturális háttér” kifejezések váltották fel. *„Ki az, aki hátrébb sorolná a gyermeke boldogságát, mint az előítéleteket? Viszont van az életszagú valóság: a hasonló kulturális háttér egyfajta garanciával bírhat egy olyan komplikált műveletben, mint a házasság!”* A Szirmay család elhatárolódott attól, hogy családja kapcsolatrendszeréről származási alapon alkosson véleményt, ehelyett értéksemleges fogalmat használt.

A család kapcsolatait négy esetben határozta meg a származás. A Graefl és Szalgháry család életét a két világháború közt is a vidéki birtokos nemesség értékrendje határozta meg, a Kékesy és Lipcsey családok pedig egy kisváros zárt elitjének tagjai voltak. A nagyvárosi környezetben a származásnak már a 20. században sem volt jelentősége, helyét az értékrend vette át.

Nem várt módon ez a kérdés azt is megmutatta, hogy a származás alapú rokoni kapcsolatválasztás negatív értékkel is bírhat. A kulturális háttér és a társadalmi státusz fogalma ezt próbálta meg oldani.

Az alkalmazottakhoz fűződő viszony vizsgálatakor már erősen mutatkozott a múlt mélységének hiánya. A Szalgháry család erre a kérdésre nem válaszolt, a többiek a *„baráti, szívélyes, bizalmas”* kifejezéseket használták. A cseléd-gazda viszonyt alkalmazott-munkaadó fogalom váltotta fel. Újfalussy Balázs úgy tudta, *hogy „nagyanyám gyerekként sokat játszott a cselédekkel, elvitték kocsikázni.”* A Vratarics családban *„nemcsak emberséges, barátságos viszonyt, hanem volt olyan is, hogy anyai dédapám, kolosvári Kolossváry Andor és felesége nevelték fel a hozzájuk került árva pesztonkát, aki később a házvezetónőjük lett, családtagként kezelve. A lányt később jól kiházasították, hozományt is adtak vele. Elvértve előfordult, hogy az elnéző barátságos bánásmódtól valamelyikük elszemtelenedett. Ezért mondta anyai nagyanyám: mi híresen cselédrontó család vagyunk.”* Pajzséknál *„egy kenderarató hölgyet nagyapám kitanította, így lett szakmunkás.”* Patay Béla azt válaszolta, *hogy „Geszten a Tisza-feleségek készítették a férjhez menendő cselédek kelengyéjét, ez szokás volt.”*

Ezek a történetek erősen adomajlegűek. Az alkalmazottakhoz való viszony a múlt megismerése szempontjából nem bírt jelentőséggel, így valódi tartalma nincs.

Ez jellemezte a felmenők közéleti szerepvállalását is. A legrészletesebb ismereteik a társadalmilag elfogadott nemesek leszármazottjainak voltak. Kékessy György az Okolicsányiaknak és a Lipcseyeknek, Bobory György édesapjának politikai szerepét nevezte meg. Az információk nem voltak pontosak. A lokális szerepről (egyház, előljáróság) senki sem tett említést.

Mecenatúráról Szalgháry Tibor és Újfalussy Balázs nem tudott. Azok, akik a családtörténet-írással, családfakutatással foglalkoztak, pontos válaszok adtak (Kandó, Vratarics, Gáspárdy, Szirmay). Vratarics Nóra úgy emlékezett, *„szüleim és nagyszüleim rendszeresen támogattak pénzzel, élelemmel és ruhával hadirokkantakat, néha ebédre is meghívták őket. Apám évente támogatta a zenetanulásban tehetséges, szorgalmas, vak gyermekeket.”* A verbálisan továbbadott múltélményből ez az ismeret kiesett.

A felmenők tájékozódási lehetőségeit csak Bobory György ismerte: *„bálok, estélyek, társadalmi rendezvények rendszeres látogatása volt az információszerzés egyik lehetősége.”* Tudásának forrása édesanyja emlékirata. A többiek az újság és rádió kifejezéseket használták. Senki nem említette a Kaszinó látogatását. A megkérdezettek saját koruk szokásait vetítették ki szüleikre, nagyszüleikre. A valóság ismerésének vágya már nem volt olyan mélységű, hogy azt konkrét tudáshoz kössék.

Az értékrend továbbélésének vizsgálatához fogalompárokot használtuk. A *nemesség-haza* kifejezéshez a következő válaszok születtek: harcoltak a hazáért, kötelesség a hazaszeretet, felelősség a haza ügyeiben. A *nemesség-hit* kapcsolatánál legtöbbször az egyházak támogatására gondoltak, de az Újfalussyak szerint a két fogalom nem összefüggő. A *nemesség-erkölcs* relációnál a kötelességtudás, a tisztesség fogalmai szerepeltek leggyakrabban. A *nemesség-műveltség* esetében a nyelvek ismerete, a tájékozottság iránti igény jelent meg. A Pajzsok szerint a nemesség nem érték, hanem kötelezettségek sora. Az értékrendhez bővebb véleményt a Lipcseyek fűztek. *„A vidéki vagyonos nemességet tartom a történelmi Magyarország élcsapatának. Nem születési joga miatt, hanem példamutatásában, műveltségében, hazafiságában, gazdálkodásában. Mindabban, ami évszázadok alatt kialakult értékrend volt. Aki abban helytállt, annak volt becsülete. Ebben a társadalmi rétegben is volt, aki nem tudott megfelelni. Önmagától szerintem egyik fogalom sem értelmezhető valakire csak azért, mert nemesi családba született. Vagy az általános emberi értékek szerint él, vagy sem. Eszerint bárki élhet nemes életet.”*

Ez a kérdéssor rávilágított arra, hogy hétköznapi gyakorlat és átélhető élmények hiányában a verbális múltélmény mögött nincs valós tartalom. Az oral historyban könnyen keveredhet a mítosz és a valóság. Ezért *„a történésznek ily módon kivételes lehetősége adódik rá, hogy ablakot nyisson az egyéni és a kollektív tudat folytonos alakulásának múltbeli folyamataira, melyben a tényeknek és a fantáziának, a jelennek és a múltnak egyként megvan a maga helye.”*⁷⁰⁹

⁷⁰⁹ Gyáni 1998/3: 302.

A Kádár-korban az énkép még fenntartható volt történetmeséléssel, neveléssel. A rendszerváltásig eltelt idő és élményanyag hiánya miatt viszont a verbális múltélmény kihűlt. A múlt ismételt átélését az emlékezetközösség segítette.

VIII. 4. Az emlékezetközösség születése

A 20. századi emlékezettörténet megkerülhetetlen élményei azok a traumák, melyek az egyéni és a kollektív emlékezetet befolyásolják. *„A traumatikus élményt ugyanis olyan történelmi eseménynek kell tekintenünk, amely a pusztta megtörténtével felszámolja arra való kulturális képességünket, hogy behelyezzük egy történelmi időrendbe, amelyen belül megérthetjük, és ennek megfelelően elrendezhetjük az életünket.”*⁷¹⁰ A trauma egy olyan katasztrófális történelmi tapasztalat, amely lerombolja a történelmi tudat arra való képességét, hogy az eseményeket értelmes és jelentéssel bíró narratívába tudja foglalni.

A következő kérdéscsoportban a koalíciós évek és a Rákosi-éra nagy traumáira, vagyon és egzisztenciavesztés eseményeire kérdeztünk.

Családon vagy rokonságon belüli öngyilkosságról egy ember tudott. Vratarics Nóra szerint *„apám unokatestvérének férje, Szinay Béla az ÁVH nyomására öngyilkos lett 1948 őszén.”* Kékessy György és Lipcsey Tamás az internálásról írt. *„Apámat (értsd: Kékessy György) 1951. november 13-án letartóztatták és volt három nagybátyám, akiket a recski haláltáborba internáltak.”* *„Anyai nagybátyámat többször kínozták börtönben, majd négy évnél többet töltött Recskén. Mind az anyai, mind az apai családtagok életét megtörte a változás, és ennek hatása a mai generációkon is meglátszik.”*

A Rákosi korszak elején a Gáspárdy család kivételével valamennyi családot tulajdon- és egzisztenciavesztés ért. A Graefl család 1949 őszén a fokozódó nyomás miatt *„haszonbérletbe adta”* az államnak a kétútközi kastélyt. A családot Poroszlóra, kulákoknak bélyegzett családokhoz telepítették. *„A pszichikai hadviselés része volt, hogy nagymamámnak a falu szélső házát jelölték ki, ahonnan szép időben ellátott Kétútközig. Édesanyám tudta, hogy Poroszlón esélye sem lesz munkát találni, így a mi érdekünket is szem előtt tartva Egerbe jött és munkát vállalt.”*

Föld nélkül fenntarthatatlanná vált a Szalgháryak kúriája is. *„Apám (értsd: Szalgháry Tamás) csak 1949-ben tért vissza Vezekényre. A földeket szép lassan államosították. Ő már csak a kúriát kapta, ám ezzel semmit sem tudott kezdeni, élni pedig kellett, így elment*

⁷¹⁰ Rösen 2004: 54.

Miskolcra, útkaparónak. A kúriát államosították. Hiába szeretett volna egyszer hazatérni, már nem volt hová és nem volt megélhetési lehetősége sem. Miskolcon munkásként élt.”

Az államosítás után a nemesi attitűdöt mutató Graefl családot kitelepítették, ellenben a fiatal Szalgháry Tamásban a rendszer már nem látott ellenséget. A nemesi mentalitás súlyosbította a hatalom büntetésének mértékét.

A Kandó és a Vratarics családokat Dombrádra telepítették. *„Édesapám (értsd: Vratarics György) kultuszminisztériumban eltöltött éveit ennek a rezsimben büntetni kellett. Az már csak érdekesség, hogy a kitelepítés előtt a fővárosi levéltárban dolgozott, mint levéltáros. A valóság viszont az volt, hogy egy magas rangú elvtársnak kellett a lakásunk. 1951 nyarán kellett elhagyni az otthonukat. Csomagolásra 24 órája volt a szüleimnek.”* – A Kandó családot is ekkor telepítették ki. *„1951 júniusában kaptuk a határozatot, hogy Szent-Imrey István és neje, vagyis nagyszüleim és lányaik azonnali hatállyal kitiltatnak Budapest területéről és kényszerlakhelyként Dombrádot jelölik ki számukra. Én tíz éves gyerek voltam, láttam a kétségbeesett csomagolást és kapkodást. Azt sem értettük, miért kell elhagynunk Budapestet. Nagyapám – aki ekkor már idős és beteg ember volt, ráadásul az első világháborúból tüdőtágulással tért haza – volt a család egyetlen férfitagja. A mai napig nem tudom, mi volt a bűnünk, valószínű semmi, csupán a lakásunk kellett.”* E két család történetében egyetlen közös pont van: Szent-Imrey István katonanövendék 1905-ben, Vratarics György tanügyi fogalmazó pedig 1937-ben kérte nemessége igazolását.⁷¹¹ A családok attitűdje nemesi volt. A nemesség igazolások és a kitelepítések kapcsolatának vizsgálata további kutatást igényel.

A Kékessy család életvitelében a nemesi reprezentáció hangsúlyosan jelen volt. *„Mivel édesapám fűzvessző üzemét nem volt hajlandó állami tulajdonba adni, üldöztetése egyre vadabbul ment. A Tanácsháza falán állandóan a szégyentáblán állt a neve, a párthelyiség falán pedig mindenféle szemén-szedett hazugságok voltak leírva ellene, például az, hogy nyúzza a népet. A Szolnoki megyei újság is kisserkesztette, hogy Tiszafüreden egy nagy kulák még mindig nyúzza a népet és még mindig százával zsákmányolja ki őket.”* Kékessy Györgyöt 1951-ben bebörtönözték, szabadulása után éjjeli őrként dolgozott.

A Lipcsey családnak is el kellett hagyni Tiszafüredet. *„Anyám családját kitelepítették Budapestről Eger mellé. Anyám szerint egy ÁVO-s századosnak kellett a lakásuk. Apáméktól elvették minden ingatlanát, az otthonát, a megélhetésüket, eszközeiket. Egyetlen lehetőségként*

⁷¹¹ Gerő 1938: 345., 393.

hagyták meg nekik, hogy segéd munkásként dolgozhatnak. Apám a fizikai, érzelmi és lelki traumák, a sok nélkülözés miatt kb. 10 évvel élt kevesebbet az elvárhatónál szerintem.”

Rövid és érzelemmentes válasz érkezett a Szirmay és Pajzs családoktól. A Szirmayakat a Hortobágyra telepítették ki. A Pajzsok Galambos-pusztai birtokát államosították. Mindkét válaszadó 1953-as születésű, tehát a kitelepítésről közvetlen emlékeik nincsenek. Újfalussy Balázs erre a kérdésre már nem is adott részletes választ, csupán annyit írt, hogy kirándulások alkalmával megnézik azokat az épületeket, amelyek régen a család tulajdonában voltak. A trauma-élmény tehát csak akkor tartós, ha az személyes átélésen alapul, vagy a folyamatos történetmesélés életben tartja.

A trauma egy esetben nem a Rákosi korszakhoz kötődött. Patay Béla szerint *„családunk tragédiája az, hogy 1918. október 31-én anyai dédapámat, gróf Tisza Istvánt otthonában agyonlőtték a kommunisták.”* A trauma lehet az egyén tudatában olyan sorsfordító esemény is, amely megtöri a család karrier- vagy egzisztenciális ívét.

A traumaélmény fel is oldódhat. A miskolci gyáripari munkásság közt felnövő Szalgháry Tibor nem hibáztat senkit. *„Volt egy háború, mi a vesztesek oldalára álltunk. Ez lett a vége.”* A miskolci munkástársadalom hatása ez esetben kioltotta a traumát.

A várakozással ellentétben a Rákosi korszakban bekövetkezett sorsfordító eseményekhez már nem kötődtek szélsőséges érzelmi reakciók. *„Amikor a traumadiskurzus egy idő után lehűl, úgy vonják le belőle a tanulságokat, hogy emlékműveket emelnek, múzeumokat, történeti adattárakat létesítenek és megemlékező szertartások rítusaiban objektiválják a trauma lassanként elenyésző emlékét.”*⁷¹²

A családok többségének rekonverziója a Kádár-korban sikeresen volt. A rendszerváltás után a hagyományörzés lehetősége pedig bizonyos mértékű erkölcsi kárpótlást jelentett. A traumák enyhülését segítették azok a közösségi események – falunapok, könyvbemutatók, elszármazottak találkozója –, ahová meghívást kaptak a településhez kötődő családok.

VIII. 5. A rekonverzió lehetősége: a műveltség

A nemesség műveltségi előnye a 19-20. század fordulójáig megszűnt, de a tudás továbbra is érték maradt. A következő kérdéscsoportban arra kerestük a választ, hogy az iskolázottság hogyan segítette a társadalmi/munkahelyi mobilitást.

⁷¹² Gyáni 2016: 96.

A társadalmi hovatartozás, a származás figyelembevétele az egyetemi férőhelyek elosztásánál nem csak a szocialista rendszer sajátossága volt. A kommunista hatalomátvétel után a nemesi múlt komoly hátrányt jelentett. *„A rendszer az adminisztrációban megjelenített, többek között a nemesi származásra utaló X-szel állandóan tudatosította az egyénekben annak meghatározó voltát, és ezzel hozzájárulhatott megerősítéséhez is”*⁷¹³

A válaszadók közül azonban nem befolyásolta továbbtanulását a család múltja, akik már az érett Kádár-korszakban kezdték meg középiskolai tanulmányukat. (Vratarics, Gáspárdy, Pajzs). Pajzs Gábor apját *„diplomaszerzése után professzora tanársegédként visszatartotta a Műegyetemen. Itteni fizetése nem volt elegendő az 50-es években a háromgyerekes család eltartására, ezért a Miskolci Gépgyárban vállalt mérnöki állást. Mindig politikus alkat volt. A háború után műegyetemistaként részt vett a Kisgazdapárt budapesti ifjúsági tagozatának megszervezésében. Élete végéig tagja volt a Piarista diákszövetség vezetőségének. Gépészmérnökként tagja volt a Gépipari Tudományos Egyesületnek.”* A család életében a nemesi múlt két nemzedék óta nem játszott szerepet. *„Műveltségemet én nem a nemesi származásomnak, hanem családom értelmiségi létének tudtam be. Anyám polgári családból származott: ügyvédek, orvosok, mérnökök, tanárok, hivatalnokok voltak a rokonai. Anyám unokanővére volt Szabó Magda író. Ugyanennek a debreceni családnak a leszármazottai között volt unokabátyám Török Bálint harsonaművész is. Akárhová kerültem az életben, akár tanulóként, akár zenészként, akár tanárként, karmesterként, mindig éreztem a műveltségi különbséget, azt, hogy más vagyok, mint a többiek. Egyszerűen más kulturális közegben nőttünk fel.”*

Kandó Judit életét nem a nemesi múlt, hanem Kandó Kálmán villamosmérnök munkássága határozta meg. 1955-ben meghívták a családot a Kandó Technikum névadó ünnepségére. *„A családból nagymamám volt jelen. Rákérdeztek, van-e továbbtanulás előtt álló gyerek? Nagymamám azt válaszolta, csak egy lány. Hát akkor próbáljon felvételizni – felelték neki. Miután más lehetőségem úgy sem volt, hiszen X-es voltam, így tanárain magánórákon korrepetáltak, s 1956-ban felvettek a Kandó Kálmán Híradás- és Műszeripari Technikumba. Így lettem én Kandó, kandós.”* Kandó név tehát Judit számára előnyös volt, mivel Kandó Kálmán nevéhez nem a nemesi múlt, hanem a szellemi teljesítmény párosult.

A nemesek jelenlétét a jogi- közigazgatási pályákon korlátozták, de műszaki pályaválasztásukat nem akadályozták. Szirmay András is ezt választotta. *„Hiába érettségiztem a Ferenceseknél jelessel, a jól sikerült egyetemi felvételi záró akkordjaként az*

⁷¹³ Viczián 2008: 151.

ügyeletes mozgalmár feltette az obligát kérdést: Ugye tudja, hogy ez az egyetem marxista meggyőződésű mérnököket szándékozik képezni? Átirányítottak egy székesfehérvári műszaki főiskolára. A kötelező katonaság után levelezőn kezdtem el a Műszaki Egyetemet, ahová eredetileg is felvételiztem.” A rezsim a pályaválasztásakor csak a hagyományos jogi irányt kívánta megtörni, de a műszaki értelmiségi képzés nyitva állt előttük.

Az egzisztenciavesztés befolyásolta a gyermekek továbbtanulását. Bobory Györgyné betanított munkával tartotta el gyermekeit. Legidősebb lánya szakmát tanult, két kisebb gyermeke érettségizhetett. A nehéz anyagi helyzet ellenére mindhárom gyermek anyanyelvi közegben tanulta meg a német nyelvet. Kossuth Mártának a szakérettségi után kellett munkát vállalni. Emiatt nem tanulhatott tovább.

Szalgháry Tibornál *„papírjaimon sokáig ott szerepelt, hogy o.i. vagyis osztályidegen. Meg sem fordult a fejemben, hogy továbbtanulok, egyszerűen abban a miskolci miliőben, ahol éltünk, ez nem volt fontos.”* A család az 1950-es években már asszimilálódott a miskolci munkástársadalomba. A válaszdó buszsofőr lett.

A származási korlátozás ellenére az 1950-es években a felsőoktatásban 40 százalék körül volt az osztályidegenek száma.⁷¹⁴ A kirekesztés főleg azokat a családokat sújtotta, ahol a nemesi életmód a Horthy korszakban még jelen volt. A polgári értékrendű, foglalkozású családoknál bekövetkezett törés nem volt visszafordíthatatlan. *„Azok a középosztálybeli családok, amelyek az ötvenes évek elején elveszítették korábbi státuszukat, a megváltozott körülményekhez alkalmazkodva – lakóhelyváltás, a középosztályi mentalitás megőrzése, a szimbolikus tőkék váltogatása – elsősorban leszármazottaik révén többnyire sikeres rekonverziót hajtottak végre, és a mai generáció jelentős része már a rendszerváltozás előtti években is a társadalomban elérhető magasabb státusokkal rendelkezett.”*⁷¹⁵ A Szirmay családban *„anyám három nyelven társalgott, utolsó évtizedeiben saját kis magán nyelviskolája volt. Ez persze előnyös kihatással volt az anyagi helyzetükre, hangulatukra. Anyám idegenvezetőként is dolgozott, ez lehetőséget teremtett számára, hogy fiatal kora szétszóródott szereplőivel kapcsolatba lépjen.”* A 20. században tehát a társadalmi mobilitást egyértelműen az iskolázottság biztosította.

⁷¹⁴ Takács 2008: 34.

⁷¹⁵ Valuch 2001/4: 99.

VIII. 6. A rendszerváltás hatása az énképre

Az utolsó nagy kérdéscsoport a válaszadók személyes értékrendjére vonatkozott. A legnagyobb összhang itt mutatkozott meg. Minden válaszadó úgy érezte, a múlt kötelezettségeikkel jár.

Kandó Judit és Kossuth Márta szerint a múlt öröksége a tartás. Bobory György a tisztességet és a család szeretetét, Kékessy György a hazafiasságot és a becsületességet nevezte meg. Lipcsey Ákos és Szirmay András a tájékozottság és műveltség fontosságát köszönte származásának. Vratarics Nóra úgy vélte, *„elköteleződés-féle, becsületesnek, segítőkésznek, hazához hűnek kell lenni – de lehet, hogy ezt nemesség nélkül is így érezném.”*

Gáspárdy László és Szalgháry Tibor a büszkeség fogalmát használta. A két azonos válasz két teljesen eltérő helyzetű válaszadótól érkezett. A múlt rekonstruálásának vágya viszont mindkettőjükénél a rendszerváltás után alakult ki.

A Pajzs családban *„a nemesség nem kiváltságot, hanem kötelezettséget jelent: mi, akiknek a sors több lehetőséget adott, kötelesek vagyunk a gyengébbeket, rászorulókat, az elesetteket, a tanulatlanabbakat segíteni. Családom nemesi őseire úgy gondolok, mint kreatív, dolgozó, eredményes emberekre. Nálunk az érték soha nem változott. Mindig a munka és annak eredményei voltak fontosak, ezekben a nemesi származás semmilyen szerepet nem játszott. Nekem, művésznek, tanárnak a művészet-kultúra értéke volt mindig az első. Ha ez a nemesség kiváltsága, akkor a nemesi lét így játszott szerepet az életemben.”*

A múlt a rendszerváltás után születetteknek már nem jelent kötelezettséget. A Gáspárdy családban *a legfiatalabbaknak lényegében már nem jelent semmit.*

A rendszerváltás után csak a Kékessy család tudta mindkét tiszafüredi kúriáját visszavásárolni. A pénz hiánya mellett ebben a vállalkozói szemlélet hiánya is szerepet játszott. Ezt Bobory György úgy látta, hogy *„nem csak pénz nem volt rá, hanem egy ilyen épületnek el kell magát tartani valamiből. A földeket elvették, nem volt már értelme magát a kastélyt megvásárolni. Ráadásul ezek az épületek ma már nem szolgálnak kényelmes otthonként, funkciót kell nekik találni.”*

A rendszerváltás után minden család felkereste korábbi birtokának helyszínét, s ha lehetőség van a rendszeres kapcsolattartásra ezzel élnek is. Patay Béla eleget tesz a meghívásoknak, *„ha szükséges, interjút adok, segítem ápolni felmenőim emlékét mind Budapesten, mind vidéken. Gesztre rendszeresen járok, illetve a Tisza család geszti emlékkörével, minden évben személyesen is találkozom.”* Bobory György úgy fogalmazott, szívesen járna le, ha ezt igényelnék. Kandó Judit Egerfarmoson 1991-ben létrehozta a Kandó

Kálmán Alapítványt, 2000-ben jelen volt a villamosmérnök szobrának avatásán. A hevesvezekényi nemesek leszármazottjai 2013-ban a községi monográfia megjelenésekor találkoztak. Ekkortól rendszeresen misét mondatnak a helyi templomban őseikért. Vratarics Nóra rendszeresen részt vesz Dombrád a nagyobb eseményein. Az emlékezet fenntartását tehát a lokális emlékhelyek is segítik.

A nemesség leszármazottjai a rekompensáció elmaradása ellenére is nyertesei volt a rendszerváltásnak, hiszen személyes és csoportidentitásukat – amennyiben erre igényük volt – újra tudták teremteni. *„A túlélőre vár a feladat, hogy újra lakhatóvá tegye, újradefiniálja a trauma által szétzilált világot, és visszanyerje saját idejét: a múlt, a jelen és a jövő összefonódott nyálábjához való saját viszonyát, és ne a trauma idejét élje. Ez azonban csak úgy lehetséges, ha a traumaélmény emléke átalakul egyéni (és társas) tapasztalattá, hogy ekként teremtsen és tartsa fenn a személyes és a csoportidentitást.”*⁷¹⁶ A rendszerváltásig eltelt idő és a nemzedékváltás nem tette lehetővé, hogy az egykori magatartásminták eredeti tartalmukban szülessenek újjá. Az idősebb nemzedéknél csak egy trauma-, a fiatalabbaknál személyes múltélmény hiányában hagyományörző közösség alakult ki.

⁷¹⁶ Gyáni 2018: 79.

IX. Összegzés

A disszertációban két fontos kérdésre kerestünk választ: a modernizáció időszakában valóban felolvadt-e a nemesség, vagy helyesebb egy átalakuló, új normák mentén szerveződött közösségnek tekintenünk ezt a kollektívumot? Ezzel összefüggésben törekedtünk annak megválaszolására, hogy a nemesi társadalom változása ciklikusan vagy lineárisan történt-e. Hangsúlyosan vizsgáltuk annak lehetőségét is, hogy milyen új fogalmakat lehet definiálni a nemesi társadalmat, hogy abban érvényesüljön a történelmi szereplő multipozicionális helyzete. A kutatás módszere a hálózattudomány volt, a vizsgálat mikrotörténeti megközelítésben történt.

A modernizáció előtt a nemesség valamennyi elitpozíciót birtokolta. A rendiség fokozatos megszűnésével változott az elit tartalma és összetétele. A jogi kiváltság helyébe az egyéni érdem és a történelmi szereplő döntési kompetenciája lépett. El kell tehát fogadnunk Lengyel Györgynek azt a megállapítást, hogy az elit tagjának az tekinthető, aki a kulcsfontosságú döntésekben személyes kompetenciával bír.⁷¹⁷ A döntési helyzet viszont nem korlátozható csupán a gazdaságra, a politikára, a kultúrára, esetleg az állami- és egyházi csúcspozíciókra. *Elitnek kell tekintenünk azt is, aki társadalmi normákat ad, vagyis követendő mintával szolgál.* Ez a modernizáció korában a nemesség volt.

A nemesség összetétele átalakult. A régi nemesek mellett az 19. század utolsó harmadában és a 20. század első két évtizedében létrejött a nagyjából 10 ezer tagot számláló új nemesség. E csoport tagjai és érdemei pontosan rekonstruálhatók a 2192 kiadott nemesi oklevél átnézése után. Karrierútjuk, melyek alapján kimutathatóak bizonyos törvényszerűségek, azonban csak egyéni vizsgálatokkal, majd azok szintetizálásával ismerhető meg.

A rangemeléig vezető út első, de nem szükségszerű állomása a tanulás. Tanulással lehetett megszerezni azt a tudást, amely a gazdasági életben kamatozott. Ez tette lehetővé a piaci kihívásokra adott kedvező választ, vagyis a vagyonszerzést. Vagyon birtokában volt lehetséges a történelmi szereplő társadalmi felelősségvállalása, mely az egyén és az állam (uralkodó) kölcsönösségi viszonyát fejezte ki: az állami feladatok hatékony ellátása mecenatúrát igényelt, amelyre ebben az időszakban (is) bőven volt lehetőség: szegénygondozás- és egyetek támogatás, iskola, kisdédóvó építés. A mecenatúra akkor volt a leghatásosabb, ha azt egy család tagjai közösen gyakorolták, mivel így a figyelem és a

⁷¹⁷ Lengyel 2007: 5.

támogatás több szektorra is irányulhatott. A házasság, a jó párválasztás és a vele járó rokonság növelte a társadalmi felelősségvállalás súlyát, hiszen a karriert támogató feleség ekkor már önálló aktora is lehetett a közösségnek. Ezt, a gyakran több évig, vagy évtizedekig tartó mecenatúrát rendszerint már a rangemelés előtt elismerték. A rangemelés tehát nem volt előzmények nélküli. Az imént bemutatott lépések nem voltak feltétlenül szükségesek a címer elnyeréséhez, de a vizsgált példák azt mutatják, hogy bizonyos törvényszerűségek mégis felfedezhetők.

A korszakban a rangemelések száma nem csökkent, dinamikája jelentősebb változást nem mutat, viszont tartalma erősen átalakult. Az állam és az egyén érdekközössége megmaradt, de az uralkodó iránt tanúsított hűséget felváltotta a nemzetért vállalt felelősség. A nemesítési iratok formulája, „a közügyek iránti elkötelezettség” immár valódi tartalommal bírt. A rangemelésnek a feltétele nem kizárólag az egyéni érdem, hanem *a társadalmi felelősségvállalás*. A kimagasló teljesítményt nyújtó történelmi szereplő mecenatúrája főként azokon a területeken volt kívánatos és elvárt, ahová az állami gondoskodás, a „szociális háló” nem kellő időben és mennyiségben jutott el. Így a szociális ügyek, az oktatás, vagy a civil szektor támogatása nagyban hozzájárult az egyén teljesítményének elismeréséhez.

A nemesítést e korszakban már *nem tekintjük az elittermelés lehetőségének*. A vizsgált életutak és érdemek alapján azt mondhatjuk, hogy a rangemelés inkább egyfajta *magas állami kitüntetésként* szolgált. A rangemelésig vezető utak változatosak: az átgondolt, következetesen véghezvitt családi stratégiák mellett találunk példát tudományos- vagy katonai életút jutalmazására, de természeti katasztrófát követő „emberbaráti cselekedetre” is. A kitüntetés önmagában nem biztosította az elithez tartozást, de a lehetőségét igen. A rangemelés után az egyén döntése volt, hogy mentalitása, értékrendje egyezik-e a nemesek kultuszközösségével. Pozitív válasz esetén a rangra emelt jogilag is realizálta helyzetét, nemleges válasznál viszont az oklevél csupán egy tiszteletre méltó állami kitüntetés maradt. *Ehhez az identitás alapú közösséghez tartozni tehát annyi jelentett, mint értéket választani.*

A régi és új nemesek mellett a közösség tagjai lehettek azok is, akik hitelt érdemlően nem tudták nemességüket bizonyítani. Reprezentációjuk, nemesi múltat sugalló magatartásuk miatt a társadalom nemesnek fogadta el őket. Identitásuk, életmódjuk, önmeghatározásuk okán mi is a nemesi társadalom tagjainak tekintjük ezt kétes eredetű a csoportot.

A nemesség töredezettsége nem öröklődött át a modernizáció időszakára. A rendi időszak fragmentáltságát okozó jogi- és vagyoni privilégiumok megszűntek a szabadpiaci körülmények és a polgári jogrend bevezetése után. A közös múlt- és nemzettudat, a hasonló mentalitás viszont nem volt jog- és gazdaságfüggő, így azok túléltek a rendiség megszűnését.

Ezek adták az új, identitásalapú közösség kohézióját. Erre az új nemesi képződményre azonban már semmiképp nem tekinthetünk úgy, mint a modernizáció előtti nemesi társadalomra, mivel a kollektívum összetételében érvényesült az egyén cselekvő akarata. Ennek következtében működésük sokkal dinamikusabb és szabadabb volt, mint a rendiség időszakában.

Az azonos múltélményen és identitáson alapuló első közösségalkítási kísérletnek a dzsenti születését tartjuk. A birtokos nemesség a nemesi társadalomnak csupán 5-10 százalékát adta. Nemesi múlttudattal és mentalitással viszont a címeresek, az armalisták, a kollektív nemesek is rendelkeztek, így a társadalmi közép elkülönülések ez a lehetősége nem volt hosszú életű.⁷¹⁸

A rendi nemesség fenntartásának lehetősége az azonos identitás alapján történő elkülönülés lett. Hasonló, vagy azonos kulturális értékek mentén ugyanis közösségbe tudtak szerveződni a különböző gazdasági, jövedelmi, műveltségi helyzetű csoportok. Így jött létre *egy közös kultusz- és identitásalapú új kollektívum*, amely egységesben tartotta a társadalmi közép azon tagjait, akik azonos normák mentén éltek. E kultuszközösség így már közös értékrend alapján tudott elhatárolódni a modern nemzet különböző mentalitású és múltélménnyel rendelkező csoportjaitól.

Minden kollektívum működésének alapja a közösség tagjai által elfogadott *normarendszer*. Az új kultuszközösséghez tartozásnak már nem volt feltétele a valós nemesi múlt. *Tagjainak összetartozását az azonos értékrend, a hasonló életmód és kapcsolatrendszer, valamint az azonos értékek mentén kialakított attitűd biztosította*. Az összetartozásukat közös szimbólumrendszer jelezte. Ezeknek a jelképeknek (címer, előnév, családnév írásmódja) a jelentése napi gyakorlat hiányában változott, eredeti tartalma akár torzulhatott is, de a közösség tagjai mégis egyetemlegesen elfogadták azokat. A szimbólumrendszer jelentősége párhuzamosan nőtt a nemesség politikai és társadalmi súlyának csökkenésével. A Horthy-korszakban sokszor meghivatkozott „rangkórság-jelenséget” így inkább e kollektívum identitásörzési megnyilvánulásának tekintjük, mellyel kompenzálni próbálták a társadalom normarendszerének átalakulását.

⁷¹⁸ Az önmeghatározáson alapuló dzsenti csoportot már a századfordulón középosztálynak nevezték. A történészek egyet értenek abban, hogy a fogalmi változás hátterében a dzsenti szavukhoz kötődő, elsősorban irodalmi példákra alapuló negatív sztereotípiák állnak. Ezt a megállapítást nem vitatjuk, viszont az ok véleményünk szerint összetettebb, mint a szépirodalom (dzsenti regények) devalváló ereje. Nemesi múlttudattal, énképpen nemcsak a birtokosok rendelkeztek. A kutatás eddigi eredményei alapján úgy tűnik: a modernizáció időszakában a földbirtok már csak a gazdasági szerkezetben jelölte ki az egyén helyét, társadalmi helyzetére korlátozott hatása volt. A birtok, a földvagyon önmagában nem volt alkalmas egy közösség szellemi kohéziójának megteremtésére.

A közösség kohézióját biztosító érték- és normarendszer nem volt statikus. A nemesek műveltsége, mely évszázadokon át elkülönülésük egyik alapja volt, fokozatosan megszűnt. Az iskolarendszer fejlődésével emelkedett az írni-olvasni tudók száma, a tömegkultúra megjelenésével a művelődés és tájékozódás lehetőségei szélesedtek. A professzionalizálódás szükségessé tette a piacképes szakmák, nyelvek és kompetenciák elsajátítását. *A nemesi kultuszközösség az oktatás és a műveltség területén a századfordulóig elvesztette előnyét.* A nyelvtudás, a szakmák magas szintű ismerete, a műveltség a társadalom minden rétegének mobilitását hatékonyan segítette.

A lakókörnyezet és annak tárgyiasult világa is veszített presztízserértékéből, mivel a gazdasági élet sikeres szereplői is vásárolhattak maguknak kastélyokat, műtárgyakat. Nem volt viszont megvehető az elegendő szabadidő, a szabadidő eltöltéséhez szükséges előkelő társaság, így ez megmaradt a kultuszközösség kiváltságának.

A disszertációban nem vizsgáltuk önálló fejezetben a nemesek politikai nézeteit, csupán az egyes életrajzokban érintettük politikai szerepvállalásukat. E kollektívum tagjai ebben az időben politikailag már koránt sem voltak egységesek: szabadkőműveseket, a kommunista párt szimpatizánsait, liberális nézeteket vallókat épp úgy találunk köztük, mint a konzervatív, nemzeti irányzatokkal vagy szélsőségekkel szimpatizálókat. Nem törvényszerű tehát, hogy a nemesek egységesen a nemzeti erők mögé sorakoztak fel. *A politikai polarizáció a modernizáció térhódításának és a nemesi kultusz erjedésének egyértelmű jele.*

Röviden érinteni kell még azokat a magatartásmintákat is, melyek e kollektívum értékének devalválódáshoz vezettek. A dzsentroid viselkedés nem köthető társadalmi csoporthoz, az inkább traumafüggő. A trauma kezelésének módja pedig egyéni döntés. Nem osztjuk tehát azt a véleményt, hogy a nemesség presztízst meghatározó mértékben rontotta volna a századforduló dzscentri-irodalma. Ezt kutatásunkban egyéni példák elemzésével bizonyítottuk.

Az egyén akarata érvényesült akkor is, amikor a történelmi szereplő saját elhatározásából lépett át egyik kollektívumból a másikba. Ennek egyik oka a globális politikai, gazdasági vagy társadalmi környezet változása. Ilyenkor az egyén saját presztízisének, anyagi helyzetének, esetleg érdekérvényesítési hatékonyságának megőrzése, vagy növelése okán maga pozicionálta át helyzetét. Előfordulhat, hogy a történelmi szereplő nem tudott pozitív, haladó válasz adni a környezeti kihívásokra. Ekkor egy természetesen szelekció következtében az egyén mobilizációja negatív irányúvá vált. A kollektívumváltás nem jelentett feltétlenül attitűdváltást, de idővel ez mégis bekövetkezett.

Szociológiai megközelítést alkalmaztunk a foglalkozási szerkezetet és a nemesség helyzetének vizsgálatában. A föld presztízse az ország agrárjellege okán megmaradt, de a versenyképesszer multipozicionális tevékenységi struktúrára ösztönözte a földbirtokosokat is. A nemesek hamar meglátták a gazdasági előnyöket az agáripárban és az értékesítést támogató bankszektorban. A tőke és szakértelem hiánya azonban együttműködésre készítette őket a vagyonos zsidó polgárokkal. A kezdetben kényszerű gazdasági együttműködésből pozitív előnyök származtak. A nemesek szakértelmet, kereskedelmi és üzleti ismereteket tanultak, a zsidók a nemesi életmódban követendő példát láttak. A kooperáció a századfordulóig szigorúan az üzleti életre korlátozódott. Ezt követően vannak jelei a zsidók társadalmi asszimilációjának, de rokoni kapcsolatokra csak az első világháborút követően találtunk példát. A zsidók gazdasági sikereik és társadalmi asszimilációjuk ellenére sem tudtak a nemesi kultuszközösség tagjaivá válni, hiszen a közös múltélmény hiánya gátolta ezt. További vizsgálatokat igényel viszont annak megállapítása, hogy az asszimilálódó nemzetségek milyen mértékben akarták és tudták elfogadni ennek a kultuszközösségnek a normarendszerét, amely a tartós beilleszkedés feltétele.

A rokonság az összetartozás egyik legősibb kifejeződése. Rokonságba kerülni annyit jelent, mint közös értékek, normák, kulturális hagyományok mentén élni. A nemesi identitású kollektívum ezen a téren tartotta meg leghosszabb ideig különállását. Normarendszerük lassú felolvasását az eltérő mentalitású csoportok befogadása mutatja.

A modernizáció korának nemesi közössége tehát egy identitásalapú, azonos értékek és kulturális minták alapján szerveződött kollektívum volt. Ennek egysége erősen erodálódott az első világháború után. A globális változások megindították a bomlást, amely nem volt előzmények nélküli. A városban élő, vállalkozó vagy értelmiségi foglalkozásúak esetében a nemesség értéke és kultusza már a századfordulón sem volt feltétlenül attitűdalakító. A kultuszközösség hagyományaihoz legtovább a vidéki agrárius nemesek ragaszkodtak, de az elitben maradásuk kényszere a Horthy-korszakban itt is elindította a változást. A két világháború közti negyedszázadban tehát a nemesség a korábbi relációban már nem volt egységes identitásközösség, de a modernizáció időszakának jelképrendszerét még igyekezett megőrizni presztízszük fenntartása érdekében.

A társadalmi struktúra többirányú vizsgálata túlmutat a jövedelmi, foglalkozási és műveltségi viszonyokon. A közös mentalitásnak és identitásnak is van csoportalakító hatása, amely befolyásolja a társadalom szerkezetét. Ennek feltárása azonban nem lehetséges merev társadalomtörténeti kategóriákban, csupán hálózattudományi módszerekkel és szemlélettel.

Választ kerestünk arra is, hogy vajon a nemesség feloldódott-e vagy csupán átalakult. A rendiség nemesi társadalmának szereplői a modernizáció korában azonos normák mentén szerveződtek kultuszközösségbe. Ennek a kollektívumnak a monarchia felbomlásáig még volt politikai és társadalmi súlya. Horthy Miklós kormányzói jogkörébe azonban már nem került be a rangemelés lehetősége, így a csoport kasztosodott. Tagjai presztízszük megőrzését a szimbólumok fokozott és túlzó használatától remélték. Értékeik a második világháború kitörésekor már erodálódott állapotokat mutatnak. A kohéziót biztosító normák a koalíciós időszak előtt fokozatosan visszaszorultak a családi életbe, s megkezdődött azok hagyományválasa.

A koalíciós időszak nem hozott lényegi változást. A nemesség, mint társadalmi csoport nem volt célpontja a rezsimnek, viszont lehet összefüggést találni a nemesi identitás és a megtorlás között. Mindebből arra lehet következtetni, hogy a 20. század közepére a nemesi múlt súlya társadalmilag és politikailag is feloldódott, de kultuszközössége még létezett.

A múltélmény kihülése a Kádár-korszak végére befejeződött. Ebben az érdelem nem a politikai rendszeré. Sikert az idő könyvelhet el. A megélt múlttól való időtávolság, a nemzedékváltás kihülő emlékezethez vezetett. A korábbi élő gyakorlat, a múlthoz köthető társadalmi és földrajzi kapcsolatok hiánya következtében a kultuszközösség sorsközösséggé vált. Az összetartó erő már nem az aranykor emléke volt, hanem az átélt trauma (kitelepítés, B-listák, vagyonvesztés). A rendszerváltás után ez a „traumaközösség” megpróbált ismét kultuszközösséggé szerveződni, de már inkább csak emlékezetközösségként működött.

A nemesség felolvadása tehát egy olyan lineáris folyamat, melynek vannak ciklikus visszatérési kísérletei. Az eltelt idő a múltélmény hiányához vezetett, a nemzedékváltások pedig lassan kioltották a múlt fenntartására irányuló egyéni törekvéseket. Ezt a makroszinten végbemenő változást az egyén már nem tudta befolyásolni.

A kutatás főszereplői

Bernátfalvi Bernát Gáspár: az irodalmi hiperbola megteremtője

„*Őt dolog van, amit soha sem tettem. Száz aranyat tűzök ki annak a fejére, aki engem valaha nevetni, fizetni, gorombáskodni, hízelegni vagy szaladni látott*”⁷¹⁹ – idézte bernátfalvi Bernát Gáspár (Tiszafüred, 1810. június 26. – Pest, 1873. január 4.)⁷²⁰ szavait Törs Kálmán⁷²¹ a hiperbolák és freskóképek mesteréről írt nekrológiájában. Bernát Gáspárnak, a közkedvelt Gazsinak a neve egyet jelent a humorirodalom korai korszakával, ugyanakkor munkái komoly társadalomkritikát is rejtenek. Bernát Gáspár két új műfajt teremtett: a freskó-képet és a hiperbolát. Az előbbiek a hétköznapi életből ellesett jelenetek, melyeket a szerző erős iróniával ültetett át irodalmi pillanatképpé, az utóbbiak azok a groteszk tréfák, élcek, melyek leggyakrabban baráti társasága vagy kávéházi közönsége szórakoztatására hangzottak el.

A neoabszolutizmus időszaka lényegesen komorabb, elmélyültebb hangvételt kívánt irodalmárainktól. A kiegyezés után új, polgári életmód és értékrend született, mely idővel a reformkor társadalmát, szokásait a múlt vadhajtsaival azonosította. Azok az élcek és tréfák, melyekkel Bernát Gáspár a szabadságharc előtt szórakoztatta a közönséget, az 1860-as évekre antikváriussá váltak. Irodalmi öröksége mégis fennmaradt, hiszen a 19. század második felében történetei Arany János, Jókai Mór és Mikszáth Kálmán írásaiban öltöttek új formát. Petőfi Sándorral folytatott levelezése irodalomtörténeti forrás lett.

Bernát Gáspárt ma az abszurd humor mestere lenne. Ettől azonban élete sokkal figyelemreméltóbb. A pankotai Jósa György történeteit megörökítő „Gyuriádákkal” és a verbunkos zene atyjának, Lavotta János élettörténetének megírásával kort dokumentált, „helytörténeti gyűjtést” végzett. Freskó-képeivel és Gazsiádáival a rendiség utolsó évtizedeinek mentalitástörténetét őrizte meg.

Humorista, irodalmi karikaturista, író, újságíró, a fővárosi művészélet mindenki által kedvelt Gazsija, saját korának épp úgy egy jelensége volt, s írásait ma is egyedi műfajként tartják számon. Bár halhatatlanságot nem adott számára saját kora, megajándékozta azzal az utána következő nemzedék.

⁷¹⁹ Vasárnapi Újság, 1873. január 12. 18.

⁷²⁰ Bernát Gáspár keresztszülei roffi Borbély Sándor és Sárközy Klára. – Tiszafüredi Református Egyház, Kereszteltek anyakönyve III. kötet 1804-1852.

⁷²¹ Törs Kálmán (1843-1892), újságíró, országgyűlési képviselő, Jókai Mór Üstökös című lapjának egyik szerkesztője, Bernát Gáspár munkatársa.

Az énkép kialakulása

Barátai, ha születési helyéről faggatták, visszakérdezett: „*Miért ne teremhettem volna én rózsafán?*”⁷²² Élete utolsó időszakában, hogy megtevéssze a halált – így mondta –, parókát viselt és festette szakállát. Bernát Gáspár saját arculatát úgy alakította ki, ahogy az irodalmi stílusát: mindkettő a valóság és fantázia határán állt. Művei irodalmi hiperbolák voltak, s életének fontosabb állomásait is igyekezett a valóság paradoxon formáival kifejezni. A művészi létnek és a hétköznapok valóságának ilyen mértékű szinkronizálására pedig csak az képes, aki olyan fokú intelligenciával rendelkezik, amely képessé teszi arra, hogy önmaga személyiségét saját művészi eszközeivel alakítsa ki. Egy tudatos énkép formálás története Bernát Gáspár élete, aki családjával ellentétben már nem viselte nevének -h betűjét, kifejezve ezzel azt a liberális értékrendet, amely kedvelté tette őt a kávéházak törzsközönsége előtt.⁷²³

Az igen népes Bernáth családnak csak két generációja kötődik Tiszafüredhez. A jogot végzett apa, *Bernáth Mihály* (1779-1832)⁷²⁴ 1809. július 22-én vette feleségül a Zemplén vármegyei Kazsuban élő *felsőkubinyi Kubinyi Máriát*.⁷²⁵ Bernáth Mihály nevét mégsem vármegyei működése,⁷²⁶ hanem Lavotta János (1764-1820) zeneszerzőhöz, hegedűművészhez kötődő barátsága és életrajzának megírása tette halhatatlanná.⁷²⁷ Fia úgy emlékezett rá, hogy „*atyám, mint megyei tisztviselő, rendkívül munkás, érzékeny természetű, nemesszívű és sokféle ismerettel bíró férfiú volt. Zenész, festész, chemikus, mechanikus stb. Teljes életét a tudománynak és művészetnek szentelé. Gyönyörű könyvtárral és geológiai gyűjteménnyel bírt.*

⁷²² Vasárnapi Újság, 1873. január 12. 18.

⁷²³ A bernáthfalvi Bernáth család Abaúj-Torna vármegyéből származott. Saját családi hagyományaikban kétféleképpen magyarázták eredetüket. Az egyik változat szerint Doma avar fősámántól származnak, a másik változatban Vid bajor lovagtól. (Bernáth L – ifj. Bernát L. 2011:7.) Az eredeti nemesi okirat keletkezésének ideje nem ismert, nemességük megújításáról 1563-ban kaptak oklevelet.

⁷²⁴ Bernáth Mihály compossesor, vagyis közbirtokos 1832. július 5-én hunyt el szélütés következtében. – Tiszafüredi Református Egyház, Halotti anyakönyvek III. kötet 1805-1852.

⁷²⁵ Tiszafüredi Református Egyház, Házassultak anyakönyve III. kötet 1805-1852.

⁷²⁶ Bernáth Mihály saját és gyermekei nemességét 1825-ben Zemplén megyei bizonyítvánnyal hirdettette ki. Ekkor írta meg önéletrajzát is. E szerint 1802-ben a sárospataki és regéczi kamarai uradalmak ügyésze volt. Pesten is ügyvédeskedett három évig, de „*az akkoriban dühösködött francia háború megszagatván az ideig-óráig tartott békeséget s meglepven Győr környékén odahagyta Pest városát*” és Tiszafüredre költözött. – A tiszafüredi Kiss Pál Múzeum adattárából.

⁷²⁷ Kéziratának címe: *Lavotta János életének leírása, leginkább téli szabad óráinak eltöltése. Tiszafüred mezővárosában 1818. április 22.* A kéziratot fia, Bernát Gáspár használta fel. *A Lavotta élete* című írása Pesten jelent meg 1857-ben.

*Ő oltá belém a művészet iránti meleg vonzalmat. Szóval, ez emelkedett érzelmekben gazdag férfiú a becsület és munkásság példányképe volt.*⁷²⁸

Bernáth 1786-ben a pesti jogi fakultáson ismerkedett meg Lavottával. Az ifjúkori barátság egy életre szól. A Lavotta életrajzban számtalan utalás megőrződött Bernáth Mihály tréfakedvelő, bohém személyiségéről is.

Bernáth Mihály, ahogy magát nevezte „*Nemes Heves és Külső-Szolnok törvényesen összekapcsolt Vármegyének Betsületbéli Vice-Fiskálissa*” Tiszafüreden egy öreg, alacsony épületben élt, ám a szőlőskert és a gazdasági udvar gondozott volt. A ház felszerelése az itteni környezetben előkelőnek számított, ám messze elmaradt a birtokos nemesség életszínvonalától.⁷²⁹

Özv. Bernáth Mihálynénak 1846/48-ban Kócson még négy telkesjobbágya volt, mindannyian negyedtelket birtokoltak.⁷³⁰ A birtokközpontban lakhatásra is alkalmas majorsági épület állt. A Kócspusztán álló „*142 70/100 holdnyi részbirtokát 5000 forint örök áron eladta*” 1853-ban.⁷³¹ A család addig a közbirtokosság tagjaként gazdálkodott. Földjük 142,7 hold volt, mely a középbirtok alsó határa. Ettől még addigi életmódjuk is veszélybe került. Ez az állapot élete kihatott Bernát Gáspár helyzetére. Törs nekrológiájában azt írta, hogy „*kevés öröksége hamar elkallódott, s azóta folyvást madáréletet élt. Volt ugyan, mint mondják, több ezer forintnyi jogos követelése néhány rokonán az utolsó időben is, de a világért se pörölt volna velők. (...) Jobban szerette szegénységben tölteni napjait. (...) Szegény volt, de szegénységével szánalmat ébreszteni nem kívánt soha.*”⁷³² Legendás szegénységére 1893-ban Vaday Károly így emlékezett: „*Meg van írva a Nagy Iván könyvében, mondta egyszer az «Arany Sas» asztalánál, hogy a bernáthfalvi Bernáth család tizenhárom vármegyében volt nagybirtokos. No, hát az a tizenhárom szám az én árva fejemen töltötte ki a maga balvégzetes voltát, mert nekem ugyan ötvenkét vármegyében sincs*

⁷²⁸ A visszaemlékezést Törs Kálmán közölte, akinek az eredeti kéziratot állítása szerint Bernát Gáspár átadta át halála előtt. – Vasárnapi újság, 1873. január 12. 17.

⁷²⁹ A ház felszerelése az 1849. évi cári csapatok rablása után vált ismertté, mivel a betörő ellenség elvitt egy 12 személyes ezüst étkészletet, 105 darab asztalkendőt, nagy értékű metszett poharakat, szép ívű butellákat, 60 kenyérsütő abroszt, egy társasjátékot, 30 liter cseresznyepálinkát és egy gitárt. A gitár nem az egyedüli hangszer lehetett a házban, hiszen Lavotta 1818. április 22-én *Az égi háború* című zeneművét csembalóra írta Tiszafüreden. A Bernáth házban, ahol vendégeskedett, ezek szerint volt csembaló, vagy hozzá hasonló hangszer. – Mohácsi 2011: 21.

⁷³⁰ „*Szolnok Vármegyében fekvő Tisza Füred Városa határa úrbéri rendezését előmozdító Földkönyv a kaszálókra és beltelkekre nézve az 1846/8-iki felmérés és kimutatás, a többire nézve pedig az 1857-ik évi kihásítás szerint*” – Kiss Pál Múzeum, Tiszafüred.

⁷³¹ Pesti Napló, 1853. július 2. 8.

⁷³² Vasárnapi újság, 1873. január 12. 17.

semmim.”⁷³³ Bernát pénztelenségéről maga is hiperbolák tömegét gyártotta. Így születtek azok a történetek, melyekben hitelezett Rothschildnak, vagy amikor szerűt építtetett, hogy legyen hol kiszellőztetni az aranybankókat.

Atyjától vagyont nem örökölt, de művészetek iránti fogékonyságot igen. A becsületbeli vicefiskális, aki jó íráskészséggel rendelkezett, szerette a zenét, jól rajzolt,⁷³⁴ népes és bohém baráti társaságot tartott maga körül. Személyisége megfelelt a reformkori birokos nemesről alkotott irodalmi képnek. „*Vendégszerető házában élénk társadalmi élet zajlott, előzékeny, figyelmes házigazdaként sokan megkedvelték.*”⁷³⁵

Füredi birtokos nemesség összetartó közösséget alkotott. Lavotta, bizonyára Bernáth ajánlásával bekerült az Igaron élő mádi Papp-Szász családhoz, ahol az ifjú Pappszász Ignácot hegedűre oktatta.⁷³⁶ A Pappszász birtokon vendégeskedett egykor Csokonai Vitéz Mihály is, aki – miután 1802-ben a nagy debreceni tűzvészben leégett a háza –, Pappszász Józseftől kért anyagi segítséget.⁷³⁷ Csokonai is jó ismerte tehát Pappszászákat, máskülönben nem kért volna tőlük segítséget. Vay – aki nem eredeti forrásokból, hanem hallomásból dolgozott – azt állítja, hogy Lavotta 1800 és 1801 között tartózkodott Igaron. A zeneszerző és a költő személyesen valószínű soha nem találkozott, mert Bernát Mihály Lavotta életrajzában erről nem tesz említést.

Ennek az időszakban a meghatározó füredi személyisége volt *Pankotay Józsa (Józsa) György* (1789-1847),⁷³⁸ akiről Jókai Mór Egy magyar nábob című regényének Kárpáthy

⁷³³ Vadnay 1892-1892: 232.

⁷³⁴ Lavottáról festett portréját fia, Gáspár őrizte, majd halála előtt a zenedének adta néhány Lavotta kottával együtt.

⁷³⁵ Hudi 2006: 63.

⁷³⁶ Vay munkájában több tévedés is van. A Pappszász családnak ez az ága Igaron élt, de ő szárazbóieknak nevezte őket. A *Lavotta szerelmei* című írásában viszont már helyesen Igar szerepel. Vay tévedése abból adódhat, hogy Lavotta ismerte a szárazbóii Pappszászokat, akiknek Eszter nevű tagjait, anyát és lányát névnapján Geszthelyről levélben köszöntött. A Pappszász család ez időben osztotta meg birtokait: József igari, György szárazbóii birtokos lett. Az igari birtokon maradt Józsefnek és bagaméri Szücs Katalinnak két gyermeke született: Ignác és Mária. *Pappszász Ignác* Debrecenben és Lőcsén tanult jogot. 1828-ban a Veszprém megyei Muzsikai Intézet munkatársa volt, Bihari János tanítványaként emlegették. Ezt egyébként Lavotta életrajzírója, Szilágyi Sándor is megerősítette: „*Ignác kiváló hegedűs volt, aki, mint fiatalember játszott együtt Lavottával és Csermákkal. Zeneszerző is volt, s kora jeles muzsikásával, Rózsavölgyivel is élénk összeköttetésben állt*” (Szilágyi S. 1930: 141.) Vay Sándor egyébként az is tudni vélte, hogy Ignác Lavotta egyik legzseniálisabb tanítványa volt. Halálával az igari Pappszász ág kihalt.

⁷³⁷ Vay azt írta, hogy a hányatott életű költőnek utolsó éveiben finom borokat és puha vánkosokat küldtek Igarról. A kapcsolat valóság volt, hiszen a debreceni Déry múzeumba Szárazbőről került be egy ismeretlen versgyűjtemény, amely Csokonai versmásolatokat tartalmazott. Ezek szerint Pappszász Ignác halála után az igari iratok Szárazbőre kerültek. – Kilián 1977: 49-79.

⁷³⁸ A Pankotay család eredeti neve váradi Pankotay volt, de ez 1654-től tiszafüredi Pankotayra változott. A család története összefügg a Szemere család történetével, a tiszafüredi és pusztakócsi birtokot Szemere Sebestyén kapta. Unokája, Szemere Anna füredi és kócsi birtokát 1618-ban eladta férjének, váradi Pankotay

Jánosát, illetve az És mégis mozog a föld Csollán Bertijét mintázta. Józsa Gyuri – ahogy a fürediek emlegették – nevéhez tréfás és kegyetlen történetek garmadája fűződik. Halála után tetteinek fennmaradását Bernát Gáspár Gyuriádái őrizték meg. Józsa Gyuri vagyoni helyzetét a valóságban nem hóbortjai, hanem jótékony kiadásai roppantották meg.⁷³⁹ Az általa elkövetett tréfák sem mind az ő kontójára írhatók, mivel – ma már pontosan tudható – hogy barátjának, Keglevich Miklós grófnak több csínytevését is az ő neve alatt emlegették.⁷⁴⁰ Mindemellett Józsa Gyurinak valóban bohém természete volt. A „füredi nábobként” emlegetett nagybirtokos Bernát Gáspár atyjának, Mihálynak volt a kortársa. A Gyuriádái alapján mégis úgy tűnik, hogy a tréfákat Bernát Gazsi és Józsa Gyuri közösen eszelték ki. Ezt később életrajzírói már tényként kezelik. „*Valaha eleget duhajkodott ő is a tiszafüredi bonvivant nábobbal: Józsa Gyurival; forgott a szilvási gróf: Keglevich Miklós társaságában is (...) A hevesi víg és gazdag legények közt Gazsi sok zajos napot látott. Vígadozott velők a parádi nagy multságokon, a debreczeni híres vásárokon, szüretkor pedig a mádi bálon, hová négyes fogatokon, muzsikaszó mellett jártak.*”⁷⁴¹ Az életkorbeli különbség miatt ez nem valószínű. Ebben az időszakban ráadásul Bernát Gáspár Debrecenben és Sárospatakon folytatta tanulmányait, így fizikailag sem lehetett résztvevője ezeknek a multságoknak. Bernát Gáspár sajátkezű életrajza szerint „*mint gyermek komoly és ábrándozó voltam. Ritkán nevettem és sohasem szaladtam. Iskolatársaim többnyire lunának neveztek.*”⁷⁴² Egy ilyen habitussal rendelkező gyermek nem fért bele Pankotay Józsa György duhaj társaságába, ezért az író a történeteket inkább hallomásból írhatta.⁷⁴³

Jánosnak. Pankotay János második neje Csókásy Judit volt. Innen származtatják magukat a füredi Pankotayak. Pankotay Józsa György 1789-ben született. Sárospatakon szerzett jogi végzettséget, majd 1809-ben a napóleoni háborúk alatt a nemesi felkelés alkapitánya volt. Klasszicista jellegű, tíz szobás kúriában élt Tiszafüreden. A duhajságok mellett számos nemes tett is jellemezte. Ő építette az első Tisza-hídat Tiszafüred és Poroszló között, utat rakatott a járhatatlan Alföldön és az első árvaház létrehozásában is jelentős anyagi terhet vállalt. Családi életéről kevés adat maradt fenn. Többször próbált társat keresni, de életvitele miatt ez nem járt sikerrel. 1819. június 17-én mégis született egy fia, Pankotai Józsa János, akinek anyja a katolikus felekezethez tartozó mezőtúri Csomay Anna volt. A gyermek törvényes, vagy törvénytelen származása nem ismert. Pankotay Józsa György Jászapátiban hunyt el torokgyíkban. Sírja ma is áll a füredi temetőben. – Szathmáry 2009: 147-152.

⁷³⁹ Hagyatéki leltár szerint maradt utána 77 ló, 270 marha, 433 juh és 105 sertés. Ingóságai közül leltárba vettek nyolelvanezer zsindelet, ami a félbe maradt kastélyhoz tartozott. Tiszafüred mellett Nádudvaron, Kócson, Domaházán, Egerben, Miskolcon, illetve a pói, a tikosi pusztákon is volt földje. Fennmaradt váltói életének gyakori pénzügyi zavaraira utalnak.

⁷⁴⁰ Keglevich Miklós gróf (1799-1847) Heves vármegye 1833. évi részleges tisztújításán az ellenzék vezéréként tűnt fel. Miután fegyveres összetűzésbe került Pyrker konzervatív híveivel, börtönbüntetésre ítélték. Hírhedt volt parádi és szilvásváradai multságairól, melyeknek részese volt Pankotay Józsa György is.

⁷⁴¹ Vadnay 1892-1893: 232.

⁷⁴² Vasárnapi újság, 1873. január 12. 17.

⁷⁴³ Bernát Gáspár életrajzírói gyakran hivatkoznak arra, hogy az író Józsa Gyuri baráti köréhez tartozott. (Füvessy 2004: 1. Mohácsi 2011: 65.) Ez a kijelentés többszörös átvételen alapul. Keletkezésének forrása

A Gyuriádákban Bernát Gáspár tényleges szerepe nem igazolt. Bernáth Mihály ugyan gyakorta tartott nagy vendégségeket, amelyek tetemes összeget emészthettek fel, ám vagyona és lehetőségei semmiképp sem voltak összemérhetők a Keglevich, a Pappszász és a Pankotay birtok jövedelmeivel.

Bernát Gáspár fiatalon szembesülhetett családjá korlátozott anyagi lehetőségeivel. A helyzetet tovább ronthatta az a gyújtogatás, melyet 1817-ben követtek el a jobbágyok. Ekkor pusztult el Bernáth Mihály és Lipcsey Sámuel füredi háza, valamint Borbély József táblabíró rofffi otthona.⁷⁴⁴

Bernát ifjú korában követte a birtokos nemesség hagyományait, jogot hallgatott. Nagykorúsága kezdetén már szegény nemesember volt. A szegénységnek az énképpé formálása tehát egyfajta kényszer is lehetett.

Kapcsolata szüleivel szeretetteljes. Törs előkelőként említette őket,⁷⁴⁵ sőt, idézi Bernátot, „*jurátus koromban vesztém el atyámat, kinek kora halála rám nézve nemcsak gyermeki, hanem állampolgári csapás is volt. Vezető, irányadó nélkül maradtam. Csekély ismeretemenél megállapodtam. Csak a természeti ösztön s adományok voltak híveim, független maradtam teljes életemben.*”⁷⁴⁶ Vadnay a következőket jegyezte fel. „*Néha tavasszal, néha nyáron eltűnt. Ment a Tiszát megnézni. Kivált míg élt a «mama», mely szót különös lágy gyöngédséggel ejtette ki mindig. Meg a nővér! Mindig borongó hangulat lepte meg, midőn Tisza-Füredre készült. Jól esett neki ilyenkor mélézni, emlékezni s szótlantul hallgatta a Komlóban a sírva vigadó nótákat.*”⁷⁴⁷

A hiperbolák mesterének három leánytestvére volt: Eulália, Apollónia és Krisztina.⁷⁴⁸ Az 1812-ben született *Bernát Euláliához*, Lillához bensőséges kapcsolat fűzte. A fennmaradt „*Kedves testvéremhez*” címzett írás egy részvétnyilvánítás, ami a gyermekét gyászoló anyának szól. „*Fájdalmamról nem írok, mert tiédhez, ki lelkes anya vesztéd el bájos gyermekedet, hasonlíthatatlan. (...) Szíved és lelked mindenéért a jobb életbe költözött kedves ártatlanért keress kárpótlást kedvesem női kötelességeidben, még erősb hittel imádd a*

bizonyára Vadnay Károly és Vay Sándor visszaemlékezései, továbbá az a tény, hogy az író a Gyuriádák egyes történeteibe önmagát is beleszővi. A Gyuriádák azonban irodalmi alkotás, így semmiképp nem bizonyíték arra, hogy szerzőjük részt vett a mulatságokban. A Keglevich-Jósa páros tetteit megörökítő korabeli irodalmárok, köztük Bajza József sem tesz említést Bernát Gáspár fizikai jelenlétéről.

⁷⁴⁴ Szántó 1956: 484.

⁷⁴⁵ Apjának nemesi előnevét nem említi, vagyis nem tartotta fontosnak származását és társadalmi helyzetét.

⁷⁴⁶ Vasárnap újság, 1873. január 12. 17.

⁷⁴⁷ Vadnay 1892-1893: 235.

⁷⁴⁸ Mohácsi 2011: 65.

Mindenhatót. Vigasztaljon kedves jó anyám részvétele, testvéreink hű bánatoskodása.”⁷⁴⁹ A részvét kifejezése után így zárta levelét: „*Isten veled Kedves Lillám, és kebled szent hitének védangyala, bár bánatodat örökre hiszed, megadja balzsamát reá mégis az idő, s még fogunk együtt vidám napokat tölteni. Féjdedet csókolom! Öllelek ezerszer, hű testvéred Bernát Gáspár.*”⁷⁵⁰ Az elhalt gyermekek sírkövére egy versikét is írt. „*Sok kebel fájdalmat, s két angyal szelíd kisedet képvisel e sír- emlék. Sárközi Imrét és Adorján Erzsébethet. 1842.*”⁷⁵¹

Emiatt a testvéri szeretet miatt nem pörölt örökségéért. A szegénység választásának még egy oka lehetett. Tudott gyógyíthatatlan betegségéről. „*Tudtam, hogy megöl a franczia.*”⁷⁵² Valószínű, szifilisz miatt nem alapított családot sem. A gyógyíthatatlan betegség miatt a magányt választotta. Bernát énképét a körülményeihez igazította. Erre pedig csak az képes, aki olyan nagyfokú intelligenciával rendelkezik, mely alkalmassá teszi a realitások elmérésére.

A Gazsi-jelenség

A művészetkedvelő családban Bernát Gáspár nemcsak az úri világ bohém életének volt tanúja. Ebben a társaságban tett szert széleskörű ismeretre és műveltségre is. Latinul, németül kiválóan beszélt – erre bizonyosság a freskó-képek nagyszámú idézete –, de tudott angolul is: „*ágya fölött az ő szép nagy betűivel e fölirat állt angol és magyar nyelven: Isten gondviselése az én osztályrészem.*”⁷⁵³ Utóbbi ars poeticája volt.

A tréfára mindig kész Gazsi a valóságban zárkózott, mély érzésű ember lehetett. „*Saját helyzetéről, egészségéről, anyagi körülményeiről komolyan nem beszélt senkivel. Ez az oldala jeges maradt a világ előtt, itt nem melegedett fel soha*” – írta Törs. Ragaszkodása nem csupán édesanyjához és húgához fűződő viszonyát jellemezte. Legféltebb kincse az apja által festett Lavotta portré és Petőfi két, hozzá írt levele volt. „*S bár halálát előre érezte, mert amit Lavottától bírt, képet és hangjegyet a zenedének, Petőfinek hozzáírt két levelét pedig,*

⁷⁴⁹ Tiszafüredi Kiss Pál Múzeum, 69.61.1.

⁷⁵⁰ Tiszafüredi Kiss Pál Múzeum, 69.61.1.

⁷⁵¹ Bernát Lilla 1840-ben házasodott az abádi Adorján Sámuellel. Egyik tanúja Sárközy Mihály volt, akinek neje Bernáth Johanna. (Tiszafüredi Református Egyház, Házasultak anyakönyve III. kötet 1805-1852.) A másik tanú Lipcsey Imre. Euláliának ez már a második házassága lehetett, hiszen az elsőből is eltemetett egy gyermeket, Sárközy Imrét. A Sárközy-Bernát-Adorján család tehát többszörös rokonságban állt egymással. A levél 1842. február 24-én keletkezett Pesten.

⁷⁵² Vasárnapi újság, 1873. január 12. 17.

⁷⁵³ Vasárnapi újság, 1873. január 12. 17.

melyet ereklyeként folyton tárczájában hordott, gr. Teleki Sándornak küldte.”⁷⁵⁴ Ezt Vadnay is megerősítette. *„Lavotta képe és a Petőfi levelei bekerülnek majd a múzeumba, apróságaim pedig jó pajtások kezébe.*”⁷⁵⁵

Petőfit különösen tisztelte és becsülte. Ha valaki vételi ajánlatot tett a költőtől érkezett levelekre, Bernát azt felelte: *„Becsületes ember előtt az ilyen megfizethetetlen, többet ér egy duplaországnál.”* Kincseinek eszmei értékét jól ismerte, s irodalmárként azt is tudta, hogy ezeknek közgyűjteményekben a helyük. Jól mérte fel tehát Petőfi jövőbeli helyét a magyar irodalomban.

Beöthy Lászlót⁷⁵⁶ nyomán Vadnay így jellemezte az író: *„Ez a Gazsi az éldegelés arisztokratája és a lézengés philosophusa.”* Ez egy tudatosan kialakított énkép következménye volt. Bernát Gáspár társadalmi helyzetét tekintve birtokos nemes volt, vagyonában armalista, életmódja dzsentroid. Munkát soha nem vállalt, pénztelenségét védjegyévé emelte, létfenntartását jóakarói, támogatói kegyeire bízta. S mivel jóindulatú, szóval és tettel senkit sem bántó ember volt, szerethető lényének jutalma a töltött kamra lett. Vadnay hosszan ecsetelte azt a sok jót, amivel Gazsi kamráját megtöltötték, akinek *„dzsentrí vére e bőséghez vendéget kívánt.”*

Ez lenne a valóság? Látszólag igen. Ám ha feltesszük azt a történelmietlen kérdést, hogy mennyiben lett volna más Bernát Gáspár élete, ha ügyvédi pályáját választja, s földbirtok nélkül csupán a hivatalnoknak járó javadalmazásából él, akkor talán megkockáztathatjuk, hogy ez a látszólag bizonytalan egzisztenciális lét még mindig jobb körülményeket biztosított számára, mint a közigazgatás. Ráadásul saját család nélkül a „madárellet” egy racionális és kényszerű döntés is volt. Kortársai elfogadták őt annak, akinek Bernát Gáspár önmagát meghatározta: vagyon nélküli arisztokratának, akinek címere a pénztelenség és a szegénység. Így már nem volt kellemetlen elfogadni az adománynak küldött ételt és italt, az ebéd- és vacsorameghívásokat. Életmódja és életfilozófiája szimbiózisba került.

Mindezek ellenére erős volt az erkölcsi tartása. Öltözete igényes, ha színházba ment fekete frakkot és pantallót öltött, fekete atlasz nyakkendőt kötött, nyáron mindig tiszta fehér

⁷⁵⁴ Vasárnapi újság, 1873. január 12. 17. Gróf Teleki Sándor (1821-1892), ezredes, a Történelmi Társulat egyik alapítója, Petőfi egyetlen arisztokrata barátja. Koltói kastélyát ő bocsátotta házasságkötése után rendelkezésére. Petőfi emlékét haláláig ápolta. Rendszeresen publikált a Vasárnapi újságba, s baráti kapcsolatot tartott fenn Jókaiival. Kortársai szemében igazi demokrata volt. Gondját viselte az egyre magányosabb Bernátnak is. A hiperbolák mestere megbízott benne, így a leveleket jó kezekben tudhatta.

⁷⁵⁵ Vadnay 1893-1893: 239.

⁷⁵⁶ Beöthy László (1826-1857), író humorista. A Pesti Divatlapba, a Honderűbe, az Életképekbe és a Hölgyfutárba publikált.

mellény viselt. Cilinderkalapját fényesre vasaltatta. Formára, illemre, tisztaságra sokat adott, s ezt a Hajó utcai lakás is tükrözte. „*Bátran az ajtó fölé írhatta volna: szegény ember fényűzése a tisztaság. Még az ócska bútorok is pedáns rendet, kifogástalan tisztaságot s nagy kényelemszeretetet mutattak*” – emlékezett Vadnay. A lakás számára nem státuszszimbólum, hanem valódi otthon volt. Ágya fölött egy néhai asszonynéni által hímezett fali szőnyeg volt, fölötte családi arcképek, hímezések. A szemközti falon helyezte el a Lavottáról készült festményt, s egy tatár hangszert. Asztalán könyvek sorakoztak, melyeket íróársairól kapott. Itt önmaga lehetett, szerepjáték nélkül élhetett. A lassú járású, sosem nevető, komor, ám élcekre és tréfákra mindig kész, pénztelen Gazsi-képet a külvilágnak tartogatta.

Megválaszolatlan kérdés, hogy létezett-e elhíresült komornyikja, *Vojtina Mátyás*, akit Arany János írásai őriztek meg az utókornak. A tót deák, aki miközben szolgált Gazsit, maga is verselni kezdett. Vaderna Gábor Vojtina személye mögött inkább egy olyan irodalmi alakot sejt, aki alacsony származása által feljogosítva érezte magát arra, hogy görbe tükröt tartson az előkelőknek. Abban a korban, amikor a Kakas Mártonok, a Bolond Istókok és persze a Vojtina Mátyások szembesítették a valósággal a változásra képtelen, rendies vonásokat őrző polgárokat, elképzelhető, hogy Vojtina is csak egy allegória volt.⁷⁵⁷ Bernátról – aki képes volt arra, hogy cikksorozatot indítson Mexikóból önmagának *Bernát Gáspár levelei Bernát Gázsinak* címmel – elképzelhető, hogy a tót deák is csak egy hiperbola. Anyagi helyzete és másoktól való függése miatt nem valószínű, hogy komornyikot alkalmazott. A Gázsiról szóló legendák közt fenn maradt egy történet arról, hogyan reagált, amikor az Arany Jánostól származó Vojtina-verset meglátta. „*Adta tót diákja! Neki sikerül az, ami nekem sosem fog: bekerült a magyar irodalomtörténetbe!*”⁷⁵⁸ Arany Vojtina-versei épp olyan görbe tükrei voltak a valóságnak, mint Bernát hiperbolái. E kijelentésben inkább az író ember hallhatatlanság utáni vágya fogalmazódott meg, nem pedig egy valós párbeszéd dokumentálása volt.

Az önmagáról tudatosan kialakított kép része volt az is, hogy hivatalt sosem vállalt. Életútjának későbbi krónikásai sokszor, de bizonytalanul állították, hogy Kossuth Lajos 1848-ban hivatalt ajánlott neki, de ezt Gazsi elutasította. Bernát, mint németellenes, erősen magyar érzelmű férfi Kossuth nagy tisztelője volt, s ezt több anekdotában is kifejezte.⁷⁵⁹ Így fonódhatott össze neve az államférfival. A rendszeres munkavégzéstől való elzárkózás okozta

⁷⁵⁷ Vaderna 2018: 252.

⁷⁵⁸ Uo. 248.

⁷⁵⁹ Egyik ilyen anekdotája arról szól, hogy Albrecht főherceget vivát kiáltással fogadták, mert a nép nem volt hajlandó éljent mondani. Magyarazatként a főjegyző azt mondta: éljent nem tudnak mondani magában, mert azonnal hozzáteszik: Kossuth Lajos.

a későbbiekben erkölcsi nivellálódását is: amikor a munkavégzés polgári erénnyé vált, Gazsi továbbra is tisztelői jóindulatára várt.

Gyuriádák és Gazsiádák

Bernát Gáspár, aki a magyaros hangulatú Arany Sas vendéglő élő élclapja volt, sosem írt, vagy beszélt arról, mikor fejezte be jogi tanulmányait, s miért választotta az ügyvédi pálya helyett a bizonytalan íróit. Törsnek átadott életrajzában is csak annyit említett, hogy „*első kísérletim a Hasznos Multságokban s a Rajzolatokban jelentek meg. Freskóképek cím alatt a Honderűbe írtam.*”⁷⁶⁰ Törs szerint *Petrichevich Horváth Lázár* ösztönzésére lett író,⁷⁶¹ aki a harmincas években arra biztatta, vesse tréfáit papírra. Nevével először 1835-ben a *Hasznos Multságokban* találkozhatunk, ahol verses találós kérdéseit adta közre.⁷⁶²

Petrichevich Horváth Lázár biztatása bizonyára sorsfordító volt Bernát Gáspár életében, aki korábban zeneszerzéssel próbálkozott. Lavottához kötődő személyes ismeretsége és barátsága miatt talán zenei pályára készült. Fennmaradt tőle hat csárdás, melyek szövegét és dallamát 1834 körül komponálta zongorára.⁷⁶³ Zenéit Beniczky Lajosnak ajánlotta.⁷⁶⁴ Egy évszázaddal később a népzene és a műzene kapcsolatát vizsgálva már erősen vitatták, hogy ezek önálló szerzemények, sőt azt is, hogy Bernát egyáltalán tudott-e zongorázni?⁷⁶⁵ Dalai számos szakmai hibával, szöveg nélkül jelentek meg. Az alföldi csárdások dallamvilága nem önálló, mégsem feltételezhető, hogy plagizálás történt. Valószínűbb, hogy Lavotta iránt érzett tisztelete miatt próbálkozott komponálással.

Az 1830-as évek az útkeresés időszaka. A szülői ház műkedvelő légköre érződik próbálkozásain. Tudhatta azonban, hogy zenei műveltsége kevés ahhoz, hogy sikeres

⁷⁶⁰ Vasárnapi újság, 1873. január 12. 17. – Vadnay ugyanígy emlékszik két évtizeddel később. Petrichevich Horváth Lázár csak 1836-tól tartózkodott életvitelszerűen Pesten, korábbi éveit utazással töltötte. Bernát Gáspárnak első írása 1835-ben jelent meg, vagyis kétséges, hogy ő inspirálta írásra a füredi fiatal jogászt.

⁷⁶¹ Petrichevich Horváth Lázár (1807-1851), író, hírlapíró, az MTA levelező tagja. 1843-ban indította a *Honderű* című szépirodalmi és divatlapot, amelybe Bernát Gáspár rendszeresen publikált. E lap hasábjain születtek meg a Bernát-féle freskóképek. Az újság célközönsége az arisztokrácia volt. Az olvasóközönség választása megpecsételte a lap sorsát.

⁷⁶² A lap a megfjtéseket mindig a következő számban közölte, tehát ezek amolyan korai rejtvények voltak.

⁷⁶³ Mona Ilona a dallamok keletkezését 1839-re datálta. Bernát maga sem volt már biztos abban, hogy mikor jegyezte le ezeket, ezért írhatta az 1834 körüli időpontot. – Szacsvai Kim 2009: 230.

⁷⁶⁴ Beniczky Lajos (1813-1868) ezredes, kormánybiztos, író. Kormánybiztosként 1849. év elején Füreden tartózkodott, február végén és március elején Dembinsky és Görgey között közvetített. Bernát neki írta az *Alföldi halászegény* és a *Sötét felhők kerekednek az égen* című dalokat.

⁷⁶⁵ Major 1930: 14.

zeneszerző legyen. Lavotta zenei kvalitása is arra figyelmeztette, hogy az írás terén nagyobb sikerekre számíthat.

Írói pályája 1843-ban, a Honderú indulásával kapott új lendületet. Ekkor született meg a freskó-képek műfaja, amit a kortársak kezdetben fanyalogva fogadtak. Az Athenaeum kritikusa nehézkesnek, unalmasnak találta az első freskó-képeket, sőt kinyomtatásra sem javasolta.⁷⁶⁶ A kritika nem szegte Bernát kedvét. A következő évben számos freskó-képe jelent meg a Honderúben és a Pesti Divatlapban. Ezekkel a népeletből vett tréfás, satirikus, a valóság elég görbe tükröt tartó írásaival teremtette meg saját műfaját. „*E zenekornyika hősei közt senki olly bensőleg nem érezé az estünnepély ügyét, mint a társaság centruma, egy szerencsétlen klarinétos. Szomszédja – egy guggon ülnöklő szökött pávián – hordóvá dagadt pofáival kitrombitázta ugyan már fejéből a két százados köcsögkalapot, de ő illy csekélységgel mit sem gondolva megy, mendegél a fuvalmak országába, míglen művészeti kínjában szemeit jobbra, tüdejét balra fíván, biztos önérzettel ballagott Borodéra, részesülendő a bérdíjúl tűzött öt zsák nyers kukoricza egy tizenegyednyi osztalékában*”⁷⁶⁷ – élcelődött egy 1845. évi freskóképben.

Bernát régimódi író volt. Egyenletes, szép betűket írt nádpennával kék papírszeletekre. Ezek voltak a Bernát-bankók.⁷⁶⁸ A tiszafüredi Kiss Pál Múzeumban őrzött két kézírata⁷⁶⁹ lendületes, gyors, javítás nélküli írásképet mutat. Méltatói és kritikusai is egységesek voltak azonban abban, hogy ezek az élcek igazán csak az ő előadásában voltak élvezhetőek.

A reformértelmiség és ellenzék szívesen olvasta éles, de cseppet sem sértő társadalomkritikai írásait. A németellenesség, a vidék elmaradottsága és a pénztelenség humorba öltöztetett problémája sokak tetszését nyerte el, mivel ezeket létező problémák voltak. Bernát ars poeticiját *Az eszlári emlék* című írásában fogalmazta meg: „*Képviselő voltam, vagyok és leszek. Képviselem pedig nemzetem törhetetlen jellemének azon kényes oldalát, mely negatív munkálatban nyilalkozik.*”⁷⁷⁰ A negatív munkálatok kifejezés alatt a haladást, a modernizációt ellenzőket értette. A rendi társadalom átalakulásának maga is tanúja, sőt bizonyos mértékig elszenvedője volt. A freskó-képek egy fejlődni már képtelen,

⁷⁶⁶ Athenaeum, 1843. június 1. 489.

⁷⁶⁷ Honderú, 1845. szeptember 16. 209.

⁷⁶⁸ Szerkesztői visszaemlékezés az „*Egy kis előjáró beszéd*” című bevezetőből, mely 1878-ban jelent meg a *Bernát Gáspár adomái, élczei, apró freskóképei és gazsiádái* című kötetben.

⁷⁶⁹ Bernát Lillának írt levele (69.64.1) és *Az eszlári emlék 1851* (83.196.1). Tiszafüredi Kiss Pál Múzeum.

⁷⁷⁰ Tiszafüredi Kiss Pál Múzeum, 83.196.1. – *Az eszlári emlék 1851*. című kéziratot Bernát Gáspár 1862-ben írta barátjának, *Houchard Ferencnek* (1822-1905). Houchard 1848 őszétől egy hadi gőzös kapitánya volt a Dunán. 1860-tól hajóskapitány a Duna-Gőzhajózási Társaságnál, 1869-től az Országos Magyar Gőzhajózási Társulat igazgatója.

változásra érett világ kifejeződései. Ezek alapján pedig a Gyuriádái is inkább példabeszédnek tekinthetők, nem pedig személyesen átélt élménynek.

A társadalomkritika sokféleképp fogalmazható meg: fehérasztal mellett, Parlamentben vagy épp humorba ágyazva. Bernát Gáspár az utóbbit választotta. *„Sokat politizáltak akkoriban ebben a jó magyar csárdában a független és elégedetlen földesurak; de Gazsi ebben nem igen vett részt. Nem volt a vérében.”*⁷⁷¹ Számára politizálni annyi jelentett, mint kritikát gyakorolni kora felett. Kortársaitól tudható, ha pártállásáról faggatták, csak annyit mondott: magyar vagyok. Ebben a kurta mondatban nem fejeződött ki nemesi jogállása, csupán liberalizmusa, amely miatt a fővárosi kávéházak kedvelt figurája lett.

Freskó-képei ma már nehezen értelmezhetők, mégis tükrözik azokat a szellemi- és politikai folyamatokat, amelyek elvezettek a szabadságharcig. Két évvel a forradalom kitörése előtt a következőt írta: *„Kérdés: ha vajon a magyar nemesi csődöknek, polgári álbukásoknak, váltói cselszövényeknek (...) volt és van-e oly országos elismertetése, mint Bocskorfalvi Bocskori Tádé úrnak, ki azon mezővárosban (...) két szilvafában képviseli az ősiségi sárkányóriást?”*⁷⁷²

A szabadságharc után keletkezett *Az eszlári emlék 1851.* című írásgyűjteménye. Eszlári kapcsolatai nem tisztázottak. Egy Vojtina ciklusban ugyan említik, ha Bernát nem bírta már tovább elviselni Vojtinát, akkor hazamenekült Eszlárra. Ám Bernát szülőföldje Füred volt. A tényleges eszlári tartózkodás gondolata mégsem vethető el. A megtorlás időszakában üresek maradtak a pesti vendéglők és kávéházak, s Bernát is vidéken keresett menedéket. Az eszlári emlék történeteiben, amelyeknek szereplői kitalált nevek, 1850. április 18-i dátum olvasható. Témái erősen németellenesek és nemzeti érzelműek. Elképzelhető, hogy Bernát kortársaival együtt ezt az időt vidéken töltötte.

A neoabszolutizmus éveinek hangulatát tükrözi a *Bach-huszárok* ciklus. Gazsi élete végéig hű maradt a reformkor szellemiségéhez. Az 1850-es években erős Habsburg ellenes szatírákat írt. Ha szavakkal nem is, de humorral ekkor is lehetett kritikát mondani. *„Hogy a veszett fejszének nyele megmaradjon, tehát hát repülő pudlim helyetteséül ezennel azon vén sólymot most surrogálom, aki a hét éves burkus háborúban már mint két kulacsos spion szerepelt. Ha választ akarsz általa küldeni, vigyázz, nehogy Budapest helyett Grönlandba vigye a levelet, mint hajdan a Bach sógor emberei. E jó madár nagyon részeges.”*⁷⁷³ Írásait leköszölte a Magyar Hírlap, a Pesti Napló, a Hölgyfutár, a Divatcsarnok, a Szépirodalmi

⁷⁷¹ Vadnay 1892-1893: 237.

⁷⁷² Honderű, 1846. február 24. 150-151.

⁷⁷³ Az Üstökös, 1865. augusztus 5. 263.

Közlöny és a Napkelet. Freskó-képei három kötetben jelentek, 1857-ben pedig apja jegyzetei alapján megírta Lavotta életrajzát, továbbá Kaczagányok címmel egy humoros kiadványt is megjelentetett. Négy évvel később adták ki a *Ki a vivát*⁷⁷⁴ című népszínművét, amely az utolsó önálló kötete volt. Bernát érezhette, hogy a világ változik körülötte, ezért az 1860-as években új műfajjal próbálkozott. A *Bernát Gáspár levelei Bernát Gazsihoz* ciklusban közlésmódja nem változott: írói eszköze továbbra is a nagyotmondás, a túlzás. Az erre fogékony olvasóközönségét viszont lassan hátat fordított Gazsinak.

Bernát életének paradoxon fordulata, hogy amikor írásai kötet formájában is megjelentek, olvasóközönségének ízlése megváltozott. Törs szerint az első Freskó-képek megjelenését 1848-ban siker kísérte, de az 1851-ben kiadott második kötet iránt csak mérsékelt volt az érdeklődés. Az 1854-ben megjelent harmadikról pedig azt írták, hogy antikvárius. Kései munkáit a leáldozott rendi világ relikviái közé sorolták.

Bernát Gáspár megélte a kiegyezést, ám énképe, művészi habitusa és életmódja nem változott. Amilyen jól „kitalálta önmagát” a szabadságharc előtt, olyan nagyot hibázott utána: megmaradt a rendi világ változatlan képviselőjének, akiket annak idején annyiszor kigúnyolt. Bernát nem érezte, vagy nem akarta megérezni a változás szükségességét. Nagy Iván 1857-ben genealógiai sorozatának első kötetében már arról írt, hogy a társadalomban a nemzetet már nemcsak a nemesi rend jelenti. Ez idő tájt születtek meg az első, a nemesi nemzetnek emléket állító családtörténeti munkák is. Jókai és író társai alkalmazkodnak az átalakuló világhoz – közben Bernát önmagát tette a letűnő korszak archetípusává.

Az okokra több válasz is lehetséges. *T. Szabó Levente* szerint a 19. században a modernizáció komoly változásokat hozott az irodalomban. „Az irodalmi hivatásosodás összefüggésében a piacosság nemcsak a kulturális piac történeti mechanizmusainak a kutatását jelenti, hanem egyben életmódkutatásokat is. Az irodalom foglalkozásszerű művelésére alapozott életpályák megjelenése ugyanis az életmódbeli értékek, aspirációk és stratégiák átalakulásában is megmutatkozott.”⁷⁷⁵ A rendi típusú közösségek helyett szabad kapcsolati hálózatok alakultak, a szakmák, köztük az írás is professzionizálódott.

Bernát Gáspárból viszont hiányzott az a fajta irodalmi tehetség, amely alkalmassá tette volna őt arra, hogy a humortól fajsúlyosabb műfajokban is megnyilvánuljon. Életének traumáit, Petőfi halálát, füredi otthonuk feldúlását, szellemi közegének szertefoszlását

⁷⁷⁴ A kötet olcsó papírra nyomtatott egyszerű kiadvány lehetett, mivel 84 krajcárba került. A kritikusok fanyalognak fogadták, s megjegyezték, hogy a „szerzőnek elég alkalma volt a múlt időben, hogy azok kortesvilági tüneményeiből érdekes művet írasson.” – *Nővilág*, 1860. augusztus 23. 620.

⁷⁷⁵ T. Szabó 2008/5. 111.

képtelen volt feldolgozni. Sorsát megpecsételt, hogy rendszeres munkát nem vállalt, márpedig ez a polgárosodás korában értékke, sőt a nemzet iránti kötelességé vált. Ő megmaradt a terített asztala mellett adomázó Gazsinak, s élt annak a kornak a szellemi és egyre hanyatló erkölcsi tőkéjéből, mely meghozta számára Petőfi, Jókai és Arany barátságát.

A pesti művészvilág Gazsija

Az 1840-es években nyiladozó nemzettudat és a változás vágya kedvező légkört teremtett Bernát Gáspár írásainak. Ebben az időszakban új barátságok is születtek, melyek élete végig elkísérték.

Petőfi Sándorral a Pesti Divatlap szerkesztőségében ismerkedhetett meg. A költő élete végig tisztelte. A szimpátia kölcsönös volt, mivel Petőfi Gazsit utánozva írt leveleket Bernát Gáspárnak.

Petőfi és Bernát barátsága több volt, mint kölcsönös tisztelet. Petőfi költészete épp úgy a népeletből merített, mint Bernát Gáspár freskóképei. Mindketten hajlamosak voltak hiperbolákat „gyártani,” melyet Gazsi a szabadságharc után műfajjá emelte. Petőfinek, hogy csak egyetlen példát említsünk, a János vitéze is tartalmaz meseszerű, túlzó fordulatokat. Petőfi „*Szent Bernát barátom!*”-nak szólította Gazsit. A költő 1847. szeptember 30-án Koltórról küldött levelet Bernátnak, melyben közölte, hogy megházasodott. „*S abban állapotam meg, hogy az ilyszerű ételeknek országszerte leghíresebb konyhája a te dicsőséges elméd lévén, tégedet kérlek meg egy portióért, s úgy hiszem, e csekélységet nem fogod megtagadni barátodtól. Írj egy rakás pesti újdonságot, írd meg companiánk tagjainak legújabbkori történetét.*” Azt is hozzátette, hogy túlzottan ne paprikázza sorait, tekintettel ifjú feleségére. Petőfi régóta nem kapott híreket a fővárosból, ezért küldött levelet bizalmas barátjának.

Bernát Gáspárnak négy Petőfihez írt levele ismert. Az első két levél 1846 végén vagy 1847 elején keletezhetett. Bernát az elsőben, ahol a megszólítást az „*Áldás és háború!*” kifejezés helyettesítette, egy művét küldte el véleményezésre. A második levél – amiben pénzt küldött Petőnek – már „*Kedves barátom!*” megszólítással kezdődött. Ebben azt írja, hogy vérét, s lelkét adná a költő nyugalmaért. A harmadik Bernát levél a koltói érdeklődésre keletkezett válasz volt 1846. október 6-án. Petőfit „*édes ecsém*”-nek nevezte. Részletesen írt a pesti művészvilágról és a politikai élet eseményeiről. Levele végén a költőt „*szeretett Sándoromnak*” szólította, s „*igaz barátodként*” zárta sorait. Az utolsó levélben, mely

bizonyára szintén 1847-ben keletkezett, Pákh Albert Csont című szatírája iránt érdeklődött „*Kedves Sándorom*”-tól.⁷⁷⁶

Petőfi nemcsak bízott Bernátban, hanem humoráért, szarkasztikus stílusáért is kedvelte őt. Erre utal az a levél, amelyet válaszként küldött a Csont című szatírárt kereső Bernátnak, akit „*Bálványom!*”-nak szólított. Petőfi azt írta, ha hozzáférhetne a Csont című íráshoz, 30 ezer példányban küldené azt díszkiadásban Bernátnak.⁷⁷⁷

Bernát Gáspár őszintén gyászolta Petőfit. Amikor a Fővárosi Lapok felhívására 1872-ben a költő kiskőrösi házának megvásárlására gyűjtés indult, Bernát Gáspár is adakozott. Igaz, csak egy tallérral. „*Szívesen adom, mert az ihletett költő működése előttem oltári szentség.*”⁷⁷⁸

Az Arany Jánoshoz kötődő ismeretsége a Vojtina versek kapcsán bizonyítható. Aranytól nem állt messze a népeletből vett humor (mint Bolond Istók alakja), így költészete egyik forrásának tekintette Bernátot.

Jókai Mór és Bernát Gáspár kapcsolata nélkülözte a pajtásias hangvételt, de a tisztelet kölcsönös volt. Az ismeretség legkorábbi bizonyítéka Bernátnak az *Életképek*ben 1848 nyarán megjelent freskó-levele, amit Jókaihoz címzett.⁷⁷⁹ A Bach-korszakban Bernát szerkesztőségi munkatársa volt a Jókai által 1858-ban alapított *Üstökös* című humoros lapnak. Adomáival szinte tálcán kínálta Jókainak a különös regényalakokat. Józsa Gyuri alakja még Bernát életében, 1872-ben megjelent az *És mégis mozog a föld* című regényben Csollán Berti személyében. Józsa Gyuri egyénisége köszön vissza Kárpáthi János figurájában. Jókai tehát tudatosan merített a betegségtől egyre inkább elaggott Bernát történeteiből.

Törs és Vadnay egyaránt megerősítették, hogy Bernát tisztelte, sőt szerette Jókait. Jókai már távolságtartóbb volt, ám két írásában mégis emléket állított Gáspárnak. Az első 1865-ben jelent meg. Ekkor Magyarország legnagyobb költőjének nevezte, hiszen a semmiből is tud költeni. „*Bernát Gáspár tagadhatatlanul Magyarország legnépszerűbb embere. Mint író, a legkedveltebb témával foglalkozik, amit legörömeztőbb olvasunk, melynek eszméit mindnyájan osztjuk; melyben az ország minden nemzetiségei, magyarok, németek, tótok és románok egyaránt megegyeznek – e nagy és általános eszme: „hogyan kell nem fizetni!?”*”⁷⁸⁰ Végül múzeum-direktori állásba ajánlotta: „*Először, mert a régi pénzeket senki oly alaposan*

⁷⁷⁶ Kolozsvár, 1890. július 1. 213-214.

⁷⁷⁷ Badics 1910: 66. – Törs pontosan emlékezett, amikor Bernát nekrológiájában azt írta, hogy Petőfi Bálványomnak és Szent Bernát barátomnak szólította.

⁷⁷⁸ Kéky 1942: 60.

⁷⁷⁹ „*A leghízottabb életphilosophia mellett is lehetetlen azon gyötrelmes eszmére meg nem örülnünk, ha tán valaha elvesztenők ezen gyönyörűnél is mennyeyebb ingyen javadalmakat, melyekért oly híven, oly vértanúi önfeláldozással hevertünk, vagy akarám mondani: küzdünk és fáradunk.*” – *Életképek*, 1848. július 9. 40.

⁷⁸⁰ Jókai 1898: 299.

*nem tanulmányozta, mint ő; másodszor, mert aki ily jól tudta saját magát konzerválni, az a kitömött madarakat is bizonyosan szinte jól konzerválná; és harmadszor, mert csakugyan nincs e világon az a múzeumdirektor, aki lassabban tudjon járni, mint ahogy Bernát Gazsi jár, ha nekiindul.*⁷⁸¹ Bernát halála után viszont úgy fogalmazott, hogy a bebalzsamozott táblabírókor irodalma volt az övé. Kritikája nem csak Bernátnak, hanem kortársainak is szólt. Szinte szemrehányásként hat, hogy mindenki szerette, de senki sem gondoskodott róla. Reálisan látta Bernát irodalmi munkásságát is. *„A korszak korábban múlt ki, mint írója, kinek nem adatott meg a tehetség átalakulni más kor eszméihez.*⁷⁸²

A hiperbola mesterének baráti körét nem kizárólag a fővárosban élő írók jelentették. Jó kapcsolatot ápolt *Pájer Antal* pap-költővel,⁷⁸³ Tiszafüred nagyformátumú közéleti személyiségével, akinek versei a szabadságharc előtt Petőfi figyelmét is felkeltették. Mivel Pájert 1851-ben helyezték Tiszafüredre, így megismerkedésük csak ezt követően történhetett. Vadnaynak az állítása, hogy Gazsi az ötvenes években nem „faluzott,” ezért sem állja meg a helyét. Az egyházi plébániája találkozóhelye volt az üldözötteknek, s mindazoknak, akik kitartottak a szabadságharc eszméje mellett. Bernát tagja volt ennek a körnek. Pájer Antalhoz 1858-ban írt levelében a plébánost „*Kedves Tónim*”-nak szólította, majd megírta neki anyagi nehézségeit. *„Jelenleg már nem adósság, nem prókátor, nem hitelező, hanem bakó alakban csókolgatnak a fátumok. Most csakúgy hamarjában hét darab törvényt akar felakasztani azért, hogy egy belgiumi táncosnő bokrétájából kimertem szakasztani, zöld levelét a fejrőpiros kaméliának. Apelláltam. Én csak öt bitót kérek. Elég lesz az nekem ozsonnára.*⁷⁸⁴ Ezt követően arra kérte a pap-költőt, küldje el hozzá a még nála lévő Lavotta példányokat, mert a nála lévőköt már elosztogatta.

A neoabszolutizmus idején Bernát rendszeresen látogatta szülőföldjét. Erről több írása is tanúskodik. *„Hol járunk, kapitány úr? – kérdezem Minerva kisasszony admirálját, ki a legfelsőbb régiókban merengve sétálgatott. Fegyvernek körül, felelt spártai rövid és hideg kifejezéssel. Magyarország földabroszán nem tudok egyetlen Puszta-Fegyverneknél többet, s ez a Tisza partján esik. Continensen eltévedni nem ritkaság, a hajdani ködös estéken rajtam is*

⁷⁸¹ Uo. 300.

⁷⁸² Uo. 273.

⁷⁸³ Pájer Antal (Maklár, 1814 – Jászapáti, 1881), pap, költő, a Tárkányi Béla, Mindszenty Gedeon, Pájer Antal egyházi költőtriász tagja. A neoabszolutizmus éveiben mutatott ellenállása emelte paptársai fölé. Füredi működése alatt három verseskötete jelent meg, nevéhez köthető a helyi szegénykórház szervezésének munkálata. – Lisztóczy 2015: 19.

⁷⁸⁴ Az 1858. április 1-jén Pestről Tiszafüredre küldött levelet az Eger c. lap közölte 1888. október 9-én.

többször történt ilyszerű vendégmarasztás, de, hogy Tisza helyett Drávára tévedjen fényes nappal az ember, ez poézisnak kevés, prózának pedig sok volna.”⁷⁸⁵

Mikszáth Kálmán – aki már nem tekinthető Bernát Gáspár kortársának – az 1873-ban keletkezett *Nibelungok harca* című novellában idézte meg először Bernátot egy mondásával: „embert lélegzett az ember.”⁷⁸⁶ Később megjelent alakja az 1897-1898-ban keletkezett *A Demokratákban* is, ahol azokat a híres tiszafüredi szúnyogokat idézte, amelyek ha egy téglát megcsíptek, az reggelig házzá dagad.⁷⁸⁷ Mikszáth a Gazsi-élcekről másodkézből tudhatott, az embert nem ismerte. Így történhetett, hogy egy olyan Gazsi képet festett, aki naphosszat a Sasban lebzsel, s ostoba tréfákat mond azért, hogy valaki kifizesse az ebédjét. Három évtizeddel Bernát halála után az íróársadalom már csak egy léha Gázsira emlékezett. Lényét nem értették, szolid, szerethető, segíteni mindig kész személyiségét elfelejtették.

Bernát Gáspár érezte, hogy életműve nem lesz maradandó. Ezt a félelmet fogalmazta meg Vadnay, amikor Gázsira emlékezve egy Vojtina-párbeszédet idézett. „*Hagyjátok! A ki magát nem bolondítja, azt más sem tudja elbolondítani. Úgy illem én ti közétek, mint a pipacs a búzakalászok közé. Rikítók egy kicsit, míg el nem hullnak tulipiros leveleim.*”⁷⁸⁸ Bernát tisztában volt saját korlátaival és az általa megteremtett műfaj mulandóságával, időhöz és helyzet kötöttségével. Erre pedig csak az képes, aki nagyfokú intelligenciával és önismerettel rendelkezik.

Halának évében még a szerethető Gazsi-kép dominált. Az idősödő urat, aki festette haját és szakállát, hogy a halált megtevéssze, mindenki kedvelte. Törs a Vasárnapi Újságban másfél oldalas nekrológgal búcsúzott tőle, Jókai pedig az Üstökösben közreadta a *Bernát Gazsi a mennyországban* című humoros kis költeményt, amolyan Kakas Márton stílusban.⁷⁸⁹ Kakas Márton búcsúja méltó volt Gazsi örökségéhez, aki minden adósságát a Lipótvárosi templom felépítésére adta. „Mindannyiunk Gázsijának” a haláláról a Kecskeméti lapok szerkesztősége is megemlékezett.⁷⁹⁰

Kerepesi úti síremlékének költségére – ami szürke carrarai márványból készült, tollat, és egy lantot ábrázol – barátai gyűjtöttek. A síremlék avatásán Hegedűs Sándor mondott

⁷⁸⁵ Divatcsarnok, 1853. október 23. 1171-1174.

⁷⁸⁶ Mikszáth 1873: 117.

⁷⁸⁷ Mikszáth 1897-1898: 723. – Gazsi sokszor tréfálkozott azzal, hogy a Tisza vidékén olyan hatalmas szúnyogok nőnek, melyek, ha megcsípnék egy vályogot, másnapra házzá – más változatban kocsmává – dagadnak. Mikszáth téglát írt, amely nem jellemző Tiszafüred környékére, tehát nem ismerte Gazsi szülőföldjét.

⁷⁸⁸ Vadnay 1892-1893: 234.

⁷⁸⁹ Az Üstökös, 1873. január 11. 13-14.

⁷⁹⁰ Kecskeméti Lapok, 1873. január 19.11.

beszédet.⁷⁹¹ A barátok igazi tisztelete 1878-ban is kézzel fogható formát öltött: ekkor jelent meg *„Bernát Gáspár adomái, élczei, apró freskóképei és gazsiáddái”*, melyet *„összegyűjté hátrahagyott özvegye, a szamarkandi püspök.”* A kötet szerkesztői azt akarták, hogy nevük ismeretlen maradjon, ezért találták ki a szamarkandi püspököt, aki valójában Bernát egyik képzeletbeli hőse volt. A szamarkandi püspökről Gazsi írt először 1871-ben az Üstökös hasábjain. *„Kedves neje, a szamarkandi püspök, a ki cethalász a kaspiumi tengeren, a téli időnyre haza rándul Gáspárját viszontölelni. Azért jön haza, mert télen a kaspiumi tenger be szokott fagyni, s emiatt nem halászhatni, ha csak léket nem vág az ember a tengeren, a mi ismét sok ügyvel, bajjal jár. Hanem Pesten át a holttengerhez utazik halászni, mert az köztudomásulag soha sem fagy be. Azon körülmény, hogy ebben pedig köztudomásulag semmi hal nem terem, mit sem határoz.”* A humorgyűjteményt, ami tartalmazta a Gyuriádákat, a Gazsiádákat, a freskóképeket, a Bach-csemegék ciklust, továbbá önmagához írt leveleit is, kedvezően fogadták. Ennek oka pedig nem maga Bernát Gáspár volt, hanem az, hogy a szerkesztők Gazsi írásait stilizálták és a kor nyelvezetére átültették. Így lett „fogyasztható” Gazsi életműve. A kötet kiapadhatatlan forrása lett a következő egy évszázad humorirodalmának.

A barátoknak, pályatársaknak sikerült az, ami Bernátnak nem: maradandót alkottak, mert tudtak és mertek változtatni. A reformkor terített asztalai mellett élő humor, amely oly sok dagályos, barokkos fordulattal, számos német és latin kifejezéssel bírt, a polgárosodás korban már értelmezhetetlen volt. Gazsi életművét modernizálták, s ezzel megmentették az utókornak.

Bernát Gazsi a mennyországban

A magyar irodalomban és a pesti művészetben talán egyetlen ember értékelte Bernát Gáspár munkásságát, s ez a kortárs és barát Petőfi Sándor volt. Írói pályájuk a reformkorban kezdődött és ért a csúcra, egy olyan világban, ahol a rendiség már szinte tapinthatóan akadályozta a modernizációt. Történelmietlen a kérdés, ha Petőfi túléli a szabadságharcot, képes lett volna-e arra a fordulatra, mi Jókait jellemezte?

Bernát Gáspárnak ez nem sikerült. Ő egy változásra érett kor változni képtelen művésze volt. Művelt, birtokos nemes családban nevelkedett, amelynek tagjai épp úgy sírva

⁷⁹¹ Hegedűs Sándor (1847-1906) újságíró, országgyűlési képviselő, miniszter, a Jókai szerkesztette Hon című lap munkatársa. – Magyar Újság, 1874. augusztus 3. 6.

vigadtak, mint később Jókai regénybeli alakjai. Ahhoz viszont rendelkezett elegendő intelligenciával, hogy ismerje saját korlátait: a tisztességes megélhetést adó családi birtok hiányát, a hivatalvállalásból adódó szűkös jövedelmet, valamint saját zenei és irodalmi tehetségének korlátait. A Gazsi-kép egy önmeghatározás volt, melyet a kényszer és a társadalmi környezet szült.

Azok az újságírók és irodalmárok, akik tollat ragadtak, hogy a Bernát-életművet elhelyezzék a magyar irodalmi élet palettáján, abban egyetértettek, hogy Gazsi inkább jelenség volt, mint író. *„Látta lassanként eltűnedezni e kort, egymás után mosódni el annak jellegzetes alakjait, új szokások, más viszonyok megalakulását, s rövid harmadfél évtized alatt egy kicserélt országot, a hol egyedül ő maradt a régi, mint egy kődarab.”*⁷⁹² Bernát Gazsi azzal a rendi világgal múlt el, melynek ő maga még életében emléket állított. Szerénysége, lelkének jósága teremtette meg baráti körét, akik utóbb munkásságának halhatatlanságát biztosították. A társadalomtörténeti dzsentri születése előtt negyedszázaddal már dzsentriként élt.

Bernát tudatosan volt szegény ember. A világ azonban megváltozott. A művészek gyülekezőhelye, a kávéházak elvesztették családias hangulatukat. A dualizmus idején megszületett a tömegkultúra, az alkotók célja a több ezres olvasóközönség lett. Átalakult az irodalom nyelve, a magyar nyelven írni kötelező volt, nem kiváltság. A munka értékévé lett, a szegénység szégyenné. Gazsi új énképet a szabadságharc után már nem tudott kialakítani. Egy tábori ágyon elhagyatva, méltatlanul halt meg. Petőfi és Lavotta még nála lévő emlékeit azonban megmentette az utókornak.

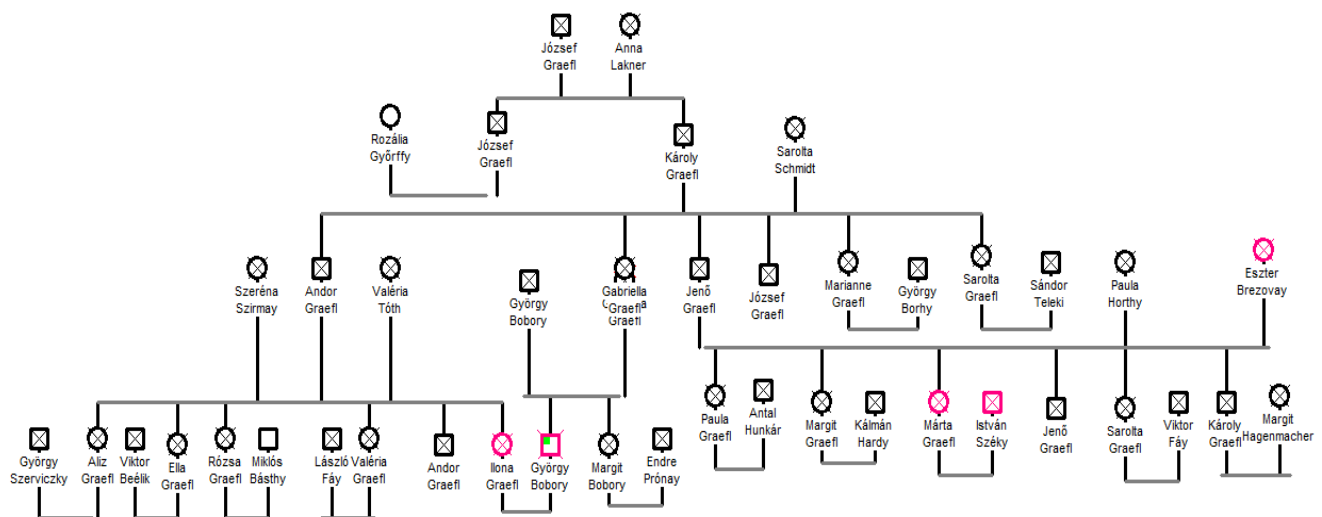
Életműve több mint humor, több mint irodalom. Bernát Gáspár pályája sok ezer olyan névtelen ember tragédiája, akik a nagy „rendszerváltozások” között képtelenek voltak a megújulásra, a változásra. Ezért szikrájuk a korral együtt hunyt ki.

⁷⁹² Vasárnapi újság, 1873. január 12. 18.

Poroszlói Graefl Károly: a dinasztiaalapító nagybirtokos

Graefl Károly (Szolnok, 1814. október 9. – Poroszló, 1896. szeptember 20.) története egyike azoknak a 19. századi életutaknak, amelyek a rendi korszakban még a polgársághoz kötődtek, a polgárosodás korában viszont a megnemesedett polgárokéhoz. Graefl Károly attitűdjét a rendi és a modern polgári értékek egyaránt alakították. A kiegyezés után tervszerű és átgondolt karrierút építésbe kezdett, amelynek utolsó lépése a halála előtt elnyert nemesi előnév és címer volt. A nagybirtokos 1896. február 11-én „*a közügyek, különösen pedig a mezőgazdaság terén évek hosszú során át szerzett érdemeiért*”⁷⁹³ kapta meg elismerését. Addigra már úgy élt, mint egy történelmi nemes, társadalmi- és családi kapcsolatrendszere is ezt reprezentálta.

A Graefl család négy nemzedéke (Piros színnel jelölve a további családokhoz való kapcsolódás)

Graefl Károly felemelkedése nem volt példanélküli, ám a tiszafüredi és a hevesi járásban egyedül álló volt, hiszen életműve túlélte a dualizmus időszakát, utódai a Horthy-korszakban is képesek voltak megtartani a gazdasági és a politikai elitpozíciójukat. Ennek iránya és dinamikája változott, de az identitás és énkép kontinuos maradt.

A család hagyományaik alapján a 18. század végi nagy európai migrációs hullámmal érkezett Magyarországra svájci német nyelvterületről.⁷⁹⁴ Graefl Károly apja, *Graefl József*

⁷⁹³ Királyi könyvek 70. 613-616.

⁷⁹⁴ Orosz 1910: 664. – A svájci származásra itt és a megyei monográfiában találunk utalást. Utóbbi adatgyűjtése sokszor bemondás alapján történt, vagyis maga a család közölte a svájci eredetet.

(1779-1819) a 19. század elején Pesten élt. Rokonai közül Graefl Johannes 1807-ben kereskedő polgár, Josef 1819-ben vaskereskedő, Ignác 1840-ben polgári jogállású molnár, Ferenc 1844-ben szintén kereskedő.

Nejének, *Lakner Annának* (1787-1835)⁷⁹⁵ a családja egy pesti kertész família volt.⁷⁹⁶

A házaspár Szolnokon vásárolt két házat, az egyiket bérbe adták. Ez idő alatt családjuk is gyarapodott: nyolc gyermekük született, négy fiú és négy lány.⁷⁹⁷

A Pesten élő Graeflek még annak a vállalkozó szellemű polgári rétegnek voltak tagjai, akik gazdasági tevékenységük, vagyonuk alapján a modern nagypolgárság rendi kötöttségektől még nem mentes előfutárainak tekinthetők. Graefl József és Lakner Anna gondolkodása, mentalitása, életformája és családi stratégiája azonban eltért a rendi polgárokétól. Ők meglátták a tanulásban rejlő lehetőséget: József fiukból ügyvéd, Károlyból mérnök lett.⁷⁹⁸ A teljesítménycentrikus gondolkodás, a szorgalom és kötelességtudat hidat képzett a rendi polgár és a modern polgár közt.⁷⁹⁹ Itt kezdődött a Graefl család szolnoki ágának felemelkedése.

Rendi polgár – modern polgár

A két testvér, József és Károly életében már a forradalom és szabadságharc előtt is számos párhuzam látható, de történetük csak a neoabszolutizmus időszakában kapcsolódott össze.

Graefl József (Szolnok, 1813. október 6. – Budapest, 1889. december 22.) tanulmányait a kecskeméti jogakadémián kezdte, majd a pesti egyetemen folytatta.⁸⁰⁰ 1836-ban avatták ügyvéddé. A következő évben per robbant ki a szolnoki polgárok és az Óbudai-Visegrádi Koronauradalom közt. Graefl a szolnoki polgárság élére állt. A pert első fokon elvesztették. A kudarc megviselte a fiatal ügyvédet és valószínű, hogy a vidéken tapasztalt földesúri önkény is jelentős szerepet játszott abban, hogy csatlakozott Kossuth liberális köreihez.

A szabadságharc kitörése után egy hónappal „*a pénzügyminisztérium álladalmi javak úrbéri osztálytanácsosává*” nevezték ki. Még ebben az évben sikertelenül harcba szállt Pest

⁷⁹⁵ Lakner Anna apja, Lakner Alajos (1755-1821) pesti polgár és kertész, anyja Kurtz Anna (1766-1842).

⁷⁹⁶ Graefl József 1846-ban árverésen vásárolt meg egy terézvárosi, Gyár utcai ingatlant 8150 pengőforintért, melynek korábbi tulajdonosa Lakner Alajos és testvére, Lakner Anna volt.

⁷⁹⁷ A ma ismert Graefl testvérek: Graefl Katalin (1806-1832), Lujza (1809-1889), Anna (1810-1811), Ignác (1812-1878), József (1813-1889), Károly (1814-1896), Anna (1816-1836) és Sándor (1819-?).

⁷⁹⁸ Graefl Ignác 1837-ben szolnoki királyi sómázsás, később a serház bérlője. Sándorról nem maradt fenn adat.

⁷⁹⁹ Bácskai 2006: 29

⁸⁰⁰ Graefl József 1832-ben nyert pesti polgárjogot. – Jelenkor, 1832. február 29. 129.

város főbírójának székéért.⁸⁰¹ Főbírónak mégis kinevezték. Tagja lett a forradalmi országgyűlésnek, ahol az abádi kerületet Recsky András képviselte.⁸⁰² Később a forradalmi eszméktől némiképp eltávolodhatott, mivel a kormányt – arra hivatkozva, hogy lakása a fővároshoz köti – Debrecenbe nem követte.

Eközben öccse, *Graefl Károly* építészmérnöknek tanult. E döntés a szülők előrelátásáról tanúskodik, hiszen a 19. század első harmadában induló nagy vízügyi és vasútépítési munkák jövedelmező életpályát biztosítottak. Pályafutásának első igazolható állomása az 1831-es esztendő. Ekkor a bécsi politechnikum tanársegédje volt. 1842-ben a börtönügy országgyűlési tárgyalása idején kérték fel az 500 rab befogadására tervezett csillagrendszerű börtönépület megtervezésére. *„Kisebb építéseken túl az első bizonyágot az 1843/44-ben ülésező magyar büntető kodifikációs bizottság megrendelésére készült tervek, Graefl Károly, Cassano József és Zitterbach Mátyás munkái adják. A három kiváló tervező – akik közül Graefl több mint egy évtizedig elemezte a helyszínen a különféle európai börtönöket – az amerikai és európai modern börtönépítészeti alkotások ismeretéről tett tanúbizonyágot.”*⁸⁰³ Graefl Károly *„a terveket nyugati minták nyomán készítette: egyik változatot a magány (pennsylvaniai), másikat a hallgató (auburni) rendszer elvei szerint. Mindkét terv nyugat-európai előképek erős hatásáról árulkodik.”*⁸⁰⁴ A börtöntervek kísérőiratából kiderül, hogy Károly nagyszabású munkájához 11 éven át gyűjtötte a külföldi tapasztalatokat.

Tudása ellenére sem kapott 1843-ban mesterjogot a pesti céhben és a börtönök sem épültek fel, mivel az 1843/44-es országgyűlésen az alsó- és a felsőház tagjai nem tudtak megegyezni a költségekről.⁸⁰⁵ Ez is közrejátszhatott abban, hogy a Magyar Középponti Vasútnál helyezkedett el, ahol az 1845 és 1850 közt építési osztályvezető volt. Ebben az időben került kapcsolatba *Gerster Károly* építésszel, akinek Feszl Frigyessel, a pesti Vigadó építészével együtt 1847-ben az esküvői tanúja volt.

A rendi korszakban a két testvér annak a városhoz kötött honoratior rétegnek a tagja volt, akiknek a megélhetését tudása, szorgalma és teljesítménye biztosította. Ekkor értékeik még a rendi polgársághoz kötődtek, hiszen nem jellemezte őket a több lábbon állás.

⁸⁰¹ Á. Varga 2002: 440.

⁸⁰² Recsky András tiszai birtokos. A tiszaezlári per ideje alatt ismét találkoztak, ekkor Recsky csendbiztos volt, Graefl József a vármegye főispánja. – Kövér 2011: 373.

⁸⁰³ Mezey 2018: 498

⁸⁰⁴ Nemes 1979/1-2: 100.

⁸⁰⁵ Komárik 1982/3-4: 301.

A változás a neoabszolútizmus éveiben következett be. A szabadságharc után József rövid ideig a Szolnok megyei Kengyelen gazdálkodott, majd 1851-ben öccsével együtt bérbe vette Kállay Péterné és Kállay Gusztáv tiszaezlári földjét. Az 5000 holdas bashalmi birtok bérleti körülményei meglehetősen tisztázatlanok. A Komárom várában állomásozó 30 ezer katona ellátmányozásának jogát három évre Kállay Ödön nyerte. Az ellátást meglehetősen gyengén teljesítette, viszont meggazdagodott. Az 1850-es évek elején Kállay Ödön elvonultan élt Bashalmon, gazdaságával nem törődött. A bérleti szerződés megkötése után az akkor még viszonylag szolid vagyonnal rendelkező Graeflek egy év alatt felszerelték a Kállay-birtokot, gazdasági épületet és úri lakot építettek, gépeket és gőzmalmot vásároltak, melynek költsége százezres nagyságrendű volt. Erre sem a korábbi kengyeli gazdaság jövedelme, sem a Graefl szülőktől maradt örökség nem volt elegendő – ellenben a szállítmányozással meggazdagodott Kállay-vagyon már igen.⁸⁰⁶ Ha valóban ez történt, akkor Graefl József és Károly ügyesen forgatták Kállay pénzt, ami számukra is jövedelmező gazdaságot teremtett.

A bashalmi évek alatt mindketten családot alapítottak. Károly még Pesten megnősült. 1851. március 8-án vette feleségül az akkor 19 éves és özvegy *Répásy Karolinát* (Pest-Buda, 1831. november 1. – Poroszló, 1912. december 25.),⁸⁰⁷ akinek családjáról azt jegyezték fel, hogy „*édesapjának bibliotékája volt Ferenc császár bécsi udvarában. A Schmidt család az eisenfeldsi előnevet a waterlooi csatában szerzett hősi harcának elismeréséért kapta.*”⁸⁰⁸

Graefl József 1862-ben, ötven évesen nősült. Neje *báró lozsárdi Győrffy Rozália* (1838-1911), akit magyar énekművészként és a Magyarországi Kárpát Egyesület lelkes támogatójaként őrzött meg az emlékezet.⁸⁰⁹ Tíz év múlva Graefl József Megyaszón kastélyt építtetett. A házasságot nem kísérte gyermekáldás, ezért örökbe fogadta öccse fiát, az 1859-ben Bashalmon született Graefl Józsefet.⁸¹⁰

Graefl Károly és Schmidt Sarolta házasságából hat gyermek született. Gabriella 1852-ben, Jenő 1853-ban, Karolina/Sarolta 1855-ben, József 1857-ben Bashalmon látták meg a napvilágot. Andort 1865-ben már Csegén, Mariannát pedig 1872-ben Poroszlón anyakönyvezték.

⁸⁰⁶ Á. Varga 2002: 444.

⁸⁰⁷ A menyasszony neve: Répásyné Schmidt Karolina. A házasságkötés után Graefl Károlyné eisenfeldi Schmidt Saroltaként használta nevét, ezért mi is ezt a formát követjük. Anyakönyvi másolatok. Cst.

⁸⁰⁸ Haggemacher Margit feljegyzései. Cst.

⁸⁰⁹ Komizsár 2009: 55.

⁸¹⁰ Graefl József joghallgató korában, 1878. január 23-én halt meg hagymázban (tifuszbán).

A bashalmi gazdálkodás 1863 előtt véget ért. Graefl Károly ezután Csegén Vay Lajos birtokát vette bérbe.⁸¹¹

Graefl József Szabolcsban maradt.⁸¹² 1865-ben szervezője volt a Felső Tisza-vidéki Gazdasági Egyletnek és alapító tagja az 1868. december 1-jén létrejött Szabolcs Vármegyei Régészeti Egyletnek. Károly ebben az időben nem vállalt társadalmi szerepet.

Károly bizonyos csegei tartózkodása alatt szerzett tudomást a Poroszló környéki földek vételi lehetőségéről. A testvérek 1869-től közösen vásároltak „*Poroszlón 5000, Megyaszón 5000, Domaházán 800 hold földet. Józsefnek Megyaszó jutott azzal a feltétellel, ha örökös nélkül hal meg, akkor a megyaszói földek Károlyra és gyermekeire szállnak.*”⁸¹³ A bérleti időszak alatt tehát jelentős vagyona tettek szert.

Poroszló határa a jobbágyfelszabadítás időszakában már nagyjából egyenlő részben oszlott meg három nagybirtokos, az egri káptalan, báró Orczy Józsefné és Károlyi István között. A tagosítás után a megélhetésre alkalmatlan kis parcellák eladogatásával új birtokos réteg született. Graefl Károly első igazolható poroszlói földvásárlása 1869-ben történt. Ekkor vette meg gr. Pejachevich Lászlótól a falu északi részén lévő Orczy birtok maradványát. A volt Károlyi birtokot először poroszlói lakosok vásárolták fel, akik később továbbadták azokat. Az új vásárlók poroszlói nagygazdák voltak, illetve két helyi középbirtokos, Pók Károly és Leöfl Sámuel is több területhez hozzájutott. Pók földjei 1881-ben kerültek Graefl Károlyhoz.

Az 1890-es évek elején tagosították a Károlyi szert is, melyből három területet szerzett meg Graefl: Nagyállást, Vénasszonyt és a Tisza túlsó partján lévő Császlót.

Graefl Károly 1893-ban 5785 kat. holdnyi területével Poroszló legnagyobb földesura volt. Az egri káptalannak 2316, a szatmári püspökségnek pedig 1790 kat. hold terület állt rendelkezésére.

Két év múlva Károly fia, Jenő még az egri káptalan itteni területeit is bérbe vette, így a századfordulón már 8313 kat. holdon gazdálkodtak. Graefl Károly a század végén Heves megye egyik legnagyobb birtokosa volt.⁸¹⁴ Jövedelmének egy részét gazdasági vállalkozásokba befektette: többek közt társtulajdonosa és alapítója volt Maczky Valérrel együtt az 1893-ban létrehozott Egri Nyomda Rt.-nek.⁸¹⁵

Graefl József nevelt fia elvesztése után 1881-ben visszatért a politikai életbe és több birtokostársa biztatására elfogadta Szabolcs megye főispáni tisztséget. Érkezése a magas

⁸¹¹ Politikai Újdonságok, 1863.szeptember 10. 426.

⁸¹² Graefl József 1861 januárja és március között Pesten főbírója volt.

⁸¹³ Bobory György Fiamnak 1949: 26. Cst.

⁸¹⁴ Á. Varga 1995: 33.

⁸¹⁵ Orbánné Szegő 2005: 55.

hivatalba megdöbbenést keltett: vonattal jött, amiből segítség nélkül szállt ki. Egyetlen bőröndjét udvartartás helyett komornyikjára bízta. Az idősödő, ám herkulesi erővel megáldott főispán a későbbiekben is kedvelt volt a szabolcsi birtokosok közt. Nem csupán azzal vívta ki a tiszteletet, hogy szívügyének tekintette az oktatás fejlesztését, hanem azzal is, hogy a politikai bankettekén, fogadásokon saját borát szolgáltatatta fel és nem várta el birtokostársaitól a vármegyének járó kötelező adományt.⁸¹⁶

Időskori politikai szereplése viharos korszakra esett. Az ország lakossága a tisztaeszlári perre figyelt. Az idős Graefl hű maradt egykori liberális eszméihez. Józan gondolkodással, előítéletek nélkül óvta a rendet és védte az igazságot. Munkáját 1883-ban az uralkodó a Lipót Rend lovagkeresztjével, 1886-ban főrendiházi tagsággal ismerte el. 1888-ban az akkor már 75 éves főispánra még egy megpróbáltatás várt: a század utolsó nagy pusztító tiszai árvize.

A Tisza szabályozása és a kanyarulat-átvágások következtében felgyorsult áradások súlyos gondokat okoztak a folyón 1876-ban és 1879-ben is, de az igazi tragédia 1888-ban következett be. A Tisza teljes hosszán 22 gátszakadás történt. A főispán a tavaszi árvíz napjaiban erőteljesen meghűlt. Betegsége másfél évvel később a halálához vezetett. Megromlott egészségi állapota miatt 1889 tavaszán megvált hivatalától. Kezelése érdekében Pestre költözött és a kor legkiválóbb orvosai – köztük Korányi Frigyes – gyógyították. A szakszerű ellátás ellenére 1889. december 22-én, 77 éves korában elhunyt.⁸¹⁷

Graefl József élte végén egy sikeres politikai pályát tudhatott maga mögött. Graefl Károly távol maradt a politikától, s tudatos dinasztiaalapításba kezdett. Történelmietlen a kérdés, ha vajon Graefl Józsefnek is születnek gyermekei, vagy nevelt fia nem hal el korán, vajon öccséhez hasonlóan ő is megpróbálkozik-e saját dinasztiát alapítani? Bizonytalán igen, hiszen a megyaszói kastély építése erre utal. Így azonban a közösen elkezdett nagy ívű családi karrierút befejezése Károlyra maradt.

⁸¹⁶ Komiszár 2009: 54.

⁸¹⁷ Örököse nem maradt, özvegye két évvel később Derék Gyula fiumei mérnökhöz ment feleségül. Javait neje örökölte. Bobory György 1949-ben azt írta: „*A feleség József halálos ágyánál megváltoztattatta a végrendeletet és mindent magára íratott. Így a birtokot magával tudta vinni második házasságába. Derék nevű férjével mindent elköltöttek.*” Fiamnak 1949: 35. Cst.

A magyar nemességig vezető út

Graefl Károly életútjában nem csupán a vagyonosodás volt tudatosságának eredménye, hanem két fiának iskoláztatása is, melynek irányultságai megfeleltek a rendi korszak nemesi hagyományainak.

Az idősebb fiú, *Graefl Jenő* gazdálkodást tanult. Középiskoláit a fővárosban végezte, felsőfokú képezését a drezdai és a hohenneimi gazdasági akadémián szerezte. Pályakezdésének korai éveiből nem hiányozhatott a külföldi tanulmányút. Ebben apja példáját követte. Öccse, *Graefl Andor* a középiskolát a jezsuiták által működtetett Kollégium Kalksburgban kezdte,⁸¹⁸ majd Budapesten fejezte be. Bizonyítványát 1885. június 2-án adták ki a budapesti főgimnáziumban. Jogot és államtudományt a budapesti Királyi Magyar Tudományegyetemen tanult.⁸¹⁹ A vagyont szerző apa egyik fiának a gazdaság irányítását szánta, a másikkal viszont a vármegyei apparátusban kívánta megalapozni a család érdekérvényesítő képességét.

A két fiú életútja a század utolsó harmadában szinte párhuzamosan haladt, de nem a polgári, hanem a rendi korszak hagyományaihoz igazodva. A jogi végzettségű Graefl Andor 1889 és 1893 közt a tiszafüredi járás szolgabírója volt.⁸²⁰ Csatlakozott 1892-ben a koronázási jubileum díszlovas bandériumához.⁸²¹ Szolgabírói pályáját 1885-ben Hevesen folytatta. A következő évben a család formális nemességet nyert. Andor és Jenő 1896-ban tagja volt annak a lokális politikai elitnek, amely a millenniumi ünnepeken a vármegyét képviselte. Andor ez év őszétől politikai pályára lépett: 1896 novemberétől 1901 szeptemberéig a Függetlenségi és 48-as Párt színeiben a poroszlói választókerület országgyűlési képviselője volt.⁸²²

Bár politikai karrierje 1901 után véget ért, 1906-ban még részt vett II. Rákóczi Ferenc hamvainak újratemetésén. Testvérét, Graefl Jenőt az a megtiszteltetés érte, hogy a vasúti kocsiból kiemelhette Zrínyi Ilona koporsóját. Másnap, 1906. október 30-án Thököly Imre késmárki újratemetésén jelentek meg.⁸²³

Az új század első évtizedben a testvérek társadalmi szerepvállalása és jövedelemszerzési lehetőségei is követték a rendi korszak hagyományait. Társadalmi

⁸¹⁸ A Kollegium Kalksburg Bécs külvárosában található. Apja ugyancsak Bécsben szerezte mérnöki képezését.

⁸¹⁹ Az oklevél családi tulajdon.

⁸²⁰ Bán 2011: 222.

⁸²¹ Budapesti Hírlap, 1892. május 19. 11.

⁸²² Bán 2011: 182.

⁸²³ Á. Varga 1995: 35.

helyzetük viszont már multipozicionális volt: Jenőt több érdekeltség fűzte a tiszafüredi gazdasági vállalatokhoz és a megye gazdasági életében is feladatot vállalt.⁸²⁴ Graefl Andor viszont a gazdálkodás mellett döntött.⁸²⁵

A család Poroszlóra érkezésekor az egykori Palota vendégfogadó melletti épületben élt. A poroszlói „tornyos kastély” 1872 előtt megépülhetett, mivel a korábbi lakóházat Károly 1872-ben három évre díjtalanul átadta a poroszlói olvasóegyletnek. Graefl Ilona úgy emlékezett, hogy „*testvéreim még a kis házban születtek, én 1913-ban már a nagyban.*”⁸²⁶ Ez a kis ház önmagában nem volt kicsi, hiszen abban az időben a falu legnagyobb házának számított.

A családfő 1878-ban kegyura volt a poroszlói római katolikus templomnak. Kegyúrként igényt tartott annak kriptájára. Elsőként korán elhalt fiát, Józsefet temette ide 1878-ban.⁸²⁷ Ebben az évben 50 forinttal hozzájárult az orgona megvásárlásához.⁸²⁸ Gyermekai 1903-ban az új orgona beszerzését is támogatták, Graefl Jenő 1200, Graefl Andor 400, özvegy Graefl Károlyné 200 forintot adományozott,⁸²⁹ Graefl Marianna pedig a következő évben 40 koronát küldött.

1878-ban kicseréltek egy oltárlámpát és két elrongyolódott templomi lobogót. Az egyházi szerelvényeket Graefl Károly Bécsben vásárolta meg, de a templom pénzén.⁸³⁰ 1887-ben kegyúri minőségében beleegyezett a harang újraöntésébe,⁸³¹ de pénzt nem adott.

A család lényegesen többet költött az oktatás fejlesztésére. Graefl Károly poroszlói földvásárlásainak korai szakaszában, 1863-ban tanyasi iskolát hozott létre a Nagy-

⁸²⁴ Graefl Jenő 1889-ben lett Heves Vármegye Gazdasági Egyesületének (HMGE) alelnöke. A gazdasági egyesületben 1932-ig aktívan tevékenykedett. A 20. század első évtizedében több gazdasági vállalkozásba is bekapcsolódott: 1891-ben alapító tagja a tiszafüredi Faraktár és Gőzmalom Rt-nek, 1907-ben 150 ezer forint tőkével beszállt a tiszafüredi Ecset-, Meszelő-és Kefegyár Rt-be, melynek tulajdonosa a Blau család volt. – Orbánné Szegő 1995: 47.

⁸²⁵ Graefl Andor nevén 1897-ben nem volt föld. Felesége sem rendelkezett birtokkal, ellenben apósa, Szirmay István örökösének nevén volt egy 307 kat. holdas terület Hevesen. Andor apja halála után lett földtulajdonos. 1911-ben 1959 kat. hold poroszlói birtok volt a nevén, Jenőén 3895 kat. hold. (Gazdacímtár 1911: 301) Ekkorra azonban Andor a kétútközi kastély építése miatt több birtokától is megvált már. A kiépülő gazdaság költségeinek fedezésére 1904-ben áruba bocsátotta Poroszló belterületén lévő földjeit, de ez az összeg nem volt elég, ezért 1905-ben újabb 136 kat. holdat adott el. 1906-ban megvált a vasúton túli, 134 kat. holdjától is. Mire a kastély építése befejeződött, nagyjából 400 holddal csökkent Andor földjeinek nagysága. (Poroszló községi önkormányzat, föld- és birtokiratok. Sgy.)

⁸²⁶ Életem regénye 1999: 1.

⁸²⁷ Sgy. A poroszlói katolikus templom kriptája 1945-ig a család temetkezési helye volt.

⁸²⁸ EÉL. Poroszló plébánia iratai 65/1878.

⁸²⁹ EÉL. Poroszló plébánia iratai 6795/1903.

⁸³⁰ EÉL. Poroszló plébánia iratai 2944/1878.

⁸³¹ EÉL. Poroszló plébánia iratai 1427/1887.

majorban.⁸³² Poroszló előjárói 1890-ben elkötelezték magukat az óvoda megépítésére. A munkálatok meggyorsítása érdekében Graefl Károly 1892-ben 200 forint értékű belterületet ajándékozott a községnek, ahol felépült a kisdedóvó.⁸³³

Graefl Jenő két külterületi iskolát alapított. A kétútközi elemi népiskola 1894-ben épült meg. A család a cselédség tanköteles korú gyermekeinek taníttatásához biztosított egy tantermet, egy szolgálati lakást és fizette a tanterem felszerelését is. Vállalták továbbá az épületek karbantartását, szükség esetén bővítését és a tanító nyugdíjintézeti járulékának megfizetését.⁸³⁴ Graefl Jenő 1895-ben „*Ráboly pusztán egy községi jellegű elemi iskolát is állított és 600 forint javadalmazásnak megfelelő illetményekkel rendes tanítót alkalmazott.*”⁸³⁵ Ebben az időben a katolikus Graefl Jenő a reformátusok felekezeti oktatását is segítette ezer koronával.

A külterületi lakott pusztákon élő gyermekek taníttatása prioritást élvezett a család mecenatúrájában. Az iskolaépítés, a tanító javadalmazás biztosítása egyfajta földesúri kötelezettség volt, ugyanakkor kifejezte a modern polgár gondolkodását is, aki a tanulásban látta a mobilitás lehetőségét. A reformkorban Graefl Károly és József is ennek köszönhetőek társadalmi emelkedésüket.

Az egyház és oktatás mellett a család Poroszló község közösségi, kulturális életét is támogatta. Graefl Károlyt ezért a helyi Polgári Olvasóegylet tiszteletbeli elnökének választották 1877-ben.

A család az 1889-ben alakult Tűzoltó Egyletben fővédnöke volt, Graefl Jenő főparancsnok. A századfordulón a tűzoltók rendszeresen tartottak bálokat és jótékony összejöveteleket, hogy kiadásaikat finanszírozni tudják. 1891. július 28-án Graefl Jenő megengedte, hogy majálist szervezzenek erdejében, s 9 forint 50 fillért adott a jótékony célra. 1911-ben a tűzoltó otthon megépítésére gyűjtöttek. Özv. Bobory Györgyné Graefl Gabriella és özv. Graefl Károlyné Schmidt Sarolta 20-20 koronával, Graefl Jenő 10, Graefl Andor 5 koronával segítette a cél megvalósulását.⁸³⁶

A társadalmi és vagyoni helyzet kifejezésére nem csak a mecenatúra volt alkalmas. Mindez kifejeződött a reprezentációban is. Graefl Károly első szülött lánya, Gabriella Egerben kötött házasságot 1873. április 24-én *Bobory György* (1837-1896) huszár ezredessel.

⁸³² Pesti Napló, 1868. február 29.

⁸³³ Szuromi 2014: 242.

⁸³⁴ A kétútközi iskola 1913. szeptember 1-jétől állami iskolaként működött tovább.

⁸³⁵ Néptanítók Lapja 1895. június 19. 449.

⁸³⁶ A mecenatúra a későbbi nemzedékektől sem volt idegen, a Horthy korszakban Graefl Jenő fia, Károly volt az 1925-ben alakult poroszlói Levente Egyesület elnöke.

A ceremónián Szvorényi József perjel mondott beszédet. Az ünnepi szónokot ebben az évben nyomtatásban is kiadták.⁸³⁷

Graefl Marianne házasságkötésekor „*nagy ritkán látott Poroszló oly fényt és pompát, mint ezen az esküvőn. A templomot délszaki virágokkal díszítették fel.*”⁸³⁸ A vendéglista olyan előkelő volt, hogy név szerint is felsorolták azokat, akik hivatalosan voltak az eseményre.⁸³⁹

Az előkelőkhöz tartozást a lakhatási körülmények is kifejezték. A poroszlói kastély, melyet még Graefl Károly építtetett, halála után pedig Jenő használt, 15 szobás volt. A telken négy melléképület állt 26 helyiséggel, a birtokot 1202 négyszögöles park vette körül.⁸⁴⁰ A másik, lényegesen reprezentatívabb szecessziós kastélyt Graefl Andor építtette Kétútközben. „*1908 és 1910 között épült 10 ezer aranykoronáért. Az épületben 16 szoba és két fürdőszoba volt, ami abban az időben nagy luxusnak számított.*”⁸⁴¹ Bár az építészek neve nem maradt fenn, de stíluskritika alapján bizonyos Szabolcs Ferenc és Papp Gyula fővárosi építészpáros tervezte.⁸⁴² A megrendelő és a tervező olyan előrelátó volt, hogy az épület a Horthy korszakban is megőrizte eleganciáját, így az új bevétel forrásként, vadászkastélyként szolgálta a családot.

A dinasztia-alapítási kísérlet

Graefl Károly gyermekeinek tudatos stratégiával keresett házastársakat. Nem a vagyoni helyzet, hanem a történelmi magyar nemességhez tartozás döntött. Ez alól csak elsőszülött lányának korai, 1873. évi házassága jelentett kivételt: *Graefl Gabriella* (Bashalom, 1852 –

⁸³⁷ A füzet címe: „*Menyekzői amaranthok T. cz. Bobory György m. kir. főhadnagy és Graefl Gabriella úrhölgy ünnepélyes egybekelésök emlékéül.*” Szvorényi a házastársi kötelességről így fogalmazott: „*A férj nejétől engedelmességet és bizalmat, a nő viszont férjétől gyöngédséget és oltalmat vár. (...) Az asszony csöndes hatalma a szeretet. Csendben, szeretetben hintegesse ő háza jólétének vetéseit, takarítsa meg annak kalászeit, sem megvetője nem lévén a tisztos divatnak, sem rabja az átkos fényűzésnek. Ennek cikkei évenként változnak, míg a takarékoság évszázadok óta ugyanaz a tiszteletreméltó erénye a nőnek.*” - Szvorényi 1873: 8.

⁸³⁸ Tisza-Füred és környéke, 1892. november 30. 2.

⁸³⁹ Graefl Mariannét és Borhy György huszárörnagyt Zsenderovics József egri prépostkanonok, Farkas Vilmos plébános és Fehér Gyula az egri székesegyház hitszónoka adta össze. A menyasszony koszorúslányai: egerfarmosi Brezovay Eszter, Horthy Erzsébet és Bobory Margit. Poroszlón vendégeskedett Horthy István és Halassy Paula Kenderesről, Horthy István és neje Latinovits Margit Budapestről, valamint Horthy Zoltán. - Tisza-Füred és környéke, 1892. november 30. 2.

⁸⁴⁰ MNL HML V-270/a/8/436/1949. – A teljes leltár 1949-ben készült, amikor az épület a Vallás- és Közoktatási Minisztériumhoz került.

⁸⁴¹ Életem regénye 1999: 1.

⁸⁴² Nemesné Kiss Tímea művészettörténész közlése. Sgy.

Pusztadomaháza, 1939) házastársa Bobory György (1837-1896) nem volt történelmi nemes, de földbirtokos sem.⁸⁴³

Főnemesi családdal egy esetben kerültek közvetlen rokoni kapcsolatba: *Graefl Sarolta* (Bashalom, 1855 – Budapest, 1932) *gróf széki Teleki Sándor* (1850-1924) felesége lett 1879. február 8-án. Teleki Sándornak ebben az időben inkább már csak „neve” volt, mint vagyona. Teleki 265 kat. hold birtokkal rendelkezett, sógornője, Gabriella ennek háromszorosát mondhatta magáénak. A széki Teleki család ősei viszont a 15. századtól a magyar nemesi társadalom tagjai voltak.

A harmadik lány, *Graefl Mária* vagy *Marianne* (Poroszló, 1872 – Gyöngyös, 1940) 1892-ben kötött házasságot Borhy György (1858-1943) honvéd huszárőrnaggyal, gyöngyösi földbirtokossal. A házaspár 1903-ban kérte nemessége megerősítését és a borhi előnév hivatalos használatát.⁸⁴⁴ Borhy igen szép karriert futott be, a francia becsületrend lovagja, a Ferencz József-rend tiszti keresztjének tulajdonosa, császári és királyi asztalnok, a Heves Megyei Gazdasági Egyesület alelnöke, a Gyöngyös-Visontai Bortermelők Szövetkezetének elnöke volt.⁸⁴⁵ Gyöngyöstarjányi kastélyukat 1926-ban építették fel.

Az első szülött fiú, *Graefl Jenő* (Bashalom, 1853 – Poroszló, 1933) 1882. július 15-én kötött házasságot *Horthy Paulával* (1863-1909),⁸⁴⁶ Magyarország későbbi kormányzójának, Horthy Miklósnak a nővérével. A Horthy család századvégi helyzete tükrözi a Graeflek családi stratégiáját, ami a középbirtokon gazdálkodó nemesi múlttal rendelkező famíliák felé irányult, felekezeti hovatartozástól függetlenül.⁸⁴⁷

A házaspárnak hat gyermeke született.⁸⁴⁸ Horthy Paula – aki „*hű feleség, jó anya és igaz magyar asszony volt, bálványa a budapesti főúri szalonoknak, s ritka érzéke volt az emberekkel az egyéniségük szerinti bánásmód és helyes, tapintatos viselkedés megválasztásához*”⁸⁴⁹ – betegség következtében hunyt el. A család önmeghatározása és

⁸⁴³ A Bobory családdal a Szenttornyai Bobory György: aki a címert vitézi címre cserélte c. biográfiában foglalkozunk.

⁸⁴⁴ Királyi könyvek 71. 262.

⁸⁴⁵ Magyar Országgyűlési Almanach 1932: 416.

⁸⁴⁶ Horthy Paula halálának évét a MACSE 1906-ra datálja, a családi kriptában elhelyezett fejfa alapján halálának időpontja: 1909. július 8. Sgy.

⁸⁴⁷ A Horthyak reformátusok voltak, a Graeflek katolikusok. A felekezeti hovatartozásnak nem tulajdonított jelentőséget a család. Graefl Károly 1863-ban, a nagy éhínség idején jelentős mennyiségű terménnyel segítette a református Csege lakóit (Politikai Újdonságok, 1863. szeptember 10. 426). A poroszlói református közösséget is többször támogatták.

⁸⁴⁸ Horthy Paula és Graefl Jenő gyermekei: Graefl Paula (1886) Márta (1887), Jenő (1889), Sarolta (1890), Károly (1895) és Margit (1896).

⁸⁴⁹ Tiszafüred és környéke 1909. július 15. 2.

attitűdje ekkor erőteljesen nemesi volt. „*A poroszlói templomot, melyet feketébe öltöztettek, az elhunyt kettős családi címere díszítette.*”⁸⁵⁰

Graefl Jenő öt év múlva, 1914. november 25-én ismét megnősült. Második felesége egerfarmosi Brezovay II. László és Mocsáry Ilona lánya, *Brezovay Eszter* (1866-1944) lett, akinek apja és testvére is tagja volt az országos törvényhozásnak.⁸⁵¹ Házasságukból közös gyermek nem született.

A Horthy családhoz fűződő rokoni viszony 1920. március 1. után vált igazán előnyössé. Graefl Jenő a tiszafüredi kerületben országgyűlési képviselő lett. 1922-től két cikluson át képviselte a térséget az Egységes Párt színeiben.⁸⁵² Néhai sógora, Magyarország kormányzója 1931. július 22-én a felsőház élethossziglani tagjává nevezte ki.⁸⁵³

Graefl Andor (Csege, 1865 – Poroszló, 1920) 1894-ben Hevesen jegyezte el Hellebronth Béla nagybirtokos gyámleányát, *ugocsai Szirmay Szerénát* (1878-1943), akit a következő év áprilisában feleségül vett.⁸⁵⁴ A házaspár Heves külterületén, Pusztacsászon élt. Andor a szolgabírói hivatás mellett idejének nagy részét gazdálkodás töltötte, törzskönyvezett állatállománya gyakran szerepelt a lapok hirdetési rovataiban.

A házasságot 1904-ben felbontották. Neje, ekkor már leendő második férje, dömötöri Németh Lajos pusztacsászi kúriájában élt, s még ez év decemberében házasságot is kötöttek.⁸⁵⁵ A Graefl Andortól született három lány felügyeleti jogát az apa kapta meg. „*Apám első feleségétől azért vált el, mert igen rossz életet élt és ezért a lányokat neki ítelték, pedig az nagy szó volt abban az időben, mint ahogy a válás sem volt gyakori.*”⁸⁵⁶

Graefl Andor 1905. szeptember 8-án Budapesten újraházasodott.⁸⁵⁷ Második felesége *felsőpelsőczy Tóth Valéria* (Budapest, 1880 – Poroszló, 1966) volt. Ez a házasság is kedvező társadalmi kapcsolatokat teremtett, mivel Andor anyósának, *fernbachi és obersfeldi Troll*

⁸⁵⁰ Uo.

⁸⁵¹ Brezovay II. László 1869-1875 között a Deák párt képviselője (Ballabás - Pap - Pál 2020: 154). Fia, Brezovay III. László 1901-1905 között a Szabadelvű párt, 1927-1932 között a felsőházban Borsod vármegye törvényhatóságának képviselője volt. – Magyar Országgyűlési Almanach 1927: 82.

⁸⁵² Bán 2011: 237.

⁸⁵³ Magyar Országgyűlési Almanach 1931: 517-518.

⁸⁵⁴ Köztelek, 1895. április 3. 599. - A házasságból három lány született. Graefl Aliz (sz: 1897) egy görög származású miniszteri fogalmazóhoz, dr. komizsony Szerviczky Györgyhöz (1891-1947), Graefl Evelin (sz: 1899) dezséri Beélik Viktor (1895-1969) földbirtokoshoz, Graefl Rózsa (sz: 1902) Báthly Miklós hevesi földbirtokoshoz ment feleségül.

⁸⁵⁵ MNL BFL VII.192 - 1904. 264.

⁸⁵⁶ Életem regény 1999: 32.

⁸⁵⁷ Cst.

Ilonának (1862-1944) a második férje felsőőri Hegedűs Ferenc (1856-1909) politikus, pénzügyminiszter volt.⁸⁵⁸

A család házassági stratégiáját követte Graefl Gabriella lánya, Bobory Margit (sz: 1874) is, aki 1900. január 27-én a borsodivánkai Prónay Endre (1863-1916) nagybirtokoshoz ment feleségül.

Az előnyös házasságkötés olyan fontos része volt a családi stratégiának, hogy a Horthy korszakban Graefl Andor egyetlen fia, ifj. Graefl Andor azért nem házasodhatott szerelemből, mert anyja úgy vélte, hogy választott párja nem méltó hozzá. Nedeczky Franciska *„csinos nő volt, de túlságosan könnyű, így anyám nagyon ellenezte ezt a házasságot, mert a család megfelelt volna, de Babunak sok olyan viselt dolga volt, ami nem jó ajánlólevél egy feleségnek.”*⁸⁵⁹

Az előnyös házasságkötés a 20. században is része maradt a család pozícióban tartásának, bár ennek iránya megváltozott. Graefl Jenő öt felnőtt gyermeke közül Graefl Paula (1886-1988) Hunkár Antal földesúr neje lett 1908-ban. Graefl Márta (1887-1963) 1936-ban ment feleségül a tiszai Széky István középiskolai tanárhoz. Graefl Sarolta (1890-1982) 1917-ben Fáy Viktor (1884-1947) földművelésügyi minisztériumi segédtitkárral kötött házasságot. Graefl Margit (1896 - ?) Hardy Kálmánhoz (1892-1980) ment feleségül. Hardy 1928-ig Horthy Miklós szárnysegédje volt, majd 1936 és 1940 közt berlini attasé.⁸⁶⁰ Graefl Jenő egyetlen fia, Károly (1895-1956) Hagenmacher Margitot vezette oltár elé 1935-ben. Ő egy budafoki és kőbányai sörgyáros család lánya volt.

Graefl Andornak két lánya alapított családot. Graefl Valéria (1908-1989) Fáy László (1906-1969) alsóvadászi földesúrral 1931-ben, Graefl Ilona (1913-2004) elsőfokú unokatestvérével, Bobory György politikussal kötött házasságot 1938-ban.

Graefl Károly hét családot alapító unokája közül ketten földesúrhoz, négyen az állami apparátus katonai-adminisztratív rétegének tagjaihoz mentek feleségül, Károly volt az egyetlen, aki a nagyvállalkozói rétegben talált társra. Az elithez fűződő családi kapcsolatok a 20. században is megmaradtak, irányuk viszont követte az országos elitváltás tendenciáit.

⁸⁵⁸ MNL HML V-270/a/12.

⁸⁵⁹ Életem regénye 1999: 27.

⁸⁶⁰ Hardy Kálmánt 1942-ben nevezték ki a folyami erők parancsnokának. 1944-ben a kormányzó a béketárgyalások megkezdése érdekében a Szovjetunióba akarta küldeni, de egy korábbi katonai sérülés nem tette lehetővé az utazását. Hardy ekkor már altábornagyi rangban szolgált, vagyis a korszak vezető katonai és politikai köreinek aktív tagja volt. Hardy és családja a kormányzó belső köreihez tartozott. 1942. augusztus 27-én Horthy István kormányzó-helyettesnek az Országgyűlés kupolacsarnokában berendezett ravatalánál közvetlenül a családtagok mögött állt feleségével. (Pesti Hírlap, 1942. augusztus 28. 2.) Az altábornagyot a nyilasok 1944 őszén letartóztatták és halálraítélték. Később megszökött, majd az 1950-es évek elején családjával az Egyesült Államokba emigrált. – Hardy 2008: 220., 230.

Családi tragédiák, politikai fordulatok

A Horthy korszak elitjének felszámolása 1944-ben elkezdődött. A Graefl család sorsát azonban már korábban megpecsételték a sorozatos tragédiák.

Graefl Károly harmadik fiúgyermeke, Graefl József fogadott fia, 21 évesen tífuszban halt meg.

Graefl Jenő is elvesztette egyik fiát. Ifj. *Graefl Jenő* (1889-1916) az első világháborúban a galíciai fronton halt hősi halált.⁸⁶¹

Graefl Andort ágyában gyilkolták meg 1920. július 26-án.⁸⁶² Egyetlen fia, ifj. Graefl Andor halálát egy átmulatott éjszakán fegyverbaleset okozta 1938-ban. Andornak volt egy törvénytelen fia is, Pap Andor. Ő egy erdőtélki származású nevelőnőtől, Keller Bálint Máriától született 1917-ben. Az özvegy Graeflné azonban hosszas pereskedés után 1921-ben elérte, hogy az 500 korona, 18 éven át fizetendő gyermektartáson túl a fiúnak se anyagilag, se erkölcsileg ne legyen köze a családhoz.⁸⁶³

A leszármazottak közül a második világháború után Hardy Kálmán és Hunkár Antal az Egyesült Államokba, Graefl Károly Brazíliába emigrált.

A politikai felelősségre vonás így csak Bobory Györgyöt érintette.

A Graefl birtok 1935-ig folyamatosan aprózódott.⁸⁶⁴ A legnagyobb terület, 2854. kat. hold 1935-ben Graefl Károly nevében volt, aki apjával ellentétben sem a megyei, sem az országos közéletben nem vállalt szerepet, így gazdasági érdekérvényesítése is korlátozott volt.

A két kastélyt és a hozzá tartozó földeket 1949-ben államosították. A kétútközi birtok a Füzesabonyi Állami Gazdaságé, a poroszlói tornyos kastély a Vallás- és Közoktatási Minisztériumé lett.⁸⁶⁵ A család nőtagjai elkerülték a politikai felelősségre vonást, de az átalakuló társadalom erkölcsi megvetésével szembesültek. Kékessy György emlékiratában így írt Horthy Miklós keresztlányáról, Széky Istvánné Graefl Mártáról. *„Márta néni 1944 őszén megözvegyült. Rokonaihoz, a Fáyiakhoz ment lakni, ám ott sem maradhatott. Ekkor felkerekedett egy fuvaros kocsival, visszament Poroszlóra, szülőházájába, hogy ott majd menedéket kér. Mivel a kormányzó rokona volt, senki nem merte befogadni. Így történt, hogy*

⁸⁶¹ MNL HML XXXIII. 1. – Második fiát, Graefl Károlyt, 1956-ban brazíliai emigrációja alatt gyilkolták meg. Károlynak csak lányai maradtak.

⁸⁶² Egri Népújság, 1920. július 27. 1., Az Est, 1920. augusztus 1. 4. – Graefl Andort egy belső alkalmazottja ölte meg pénzéért és értékeiért.

⁸⁶³ Tiszafüredi Járásbíróság 1921. január 17., Budapesti Központi Királyi Járásbíróság 1921. május 10. Cst.

⁸⁶⁴ Andor ágán csak fia rendelkezett ezer holddal, a lányok átlagosan 200 kat. holdat kaptak házasságkötésük után. Gazdacímtár 1935: 141.

⁸⁶⁵ HML V-270/a/8/436/1949.

*lehordta kis holmicskáját a templom alatti kriptájukba és befeküdt ősei földi maradványai közé, ott töltötte az éjszakát. Reggel mise volt a templomban, amikor motoszkálást hallottak a kriptában. Nagy riadalom támadt, a pap abbahagyta a misét és vonultak megnézni a rossz szellemet. Hát, Márta volt a rossz szellem. Egy 5000 holdas nagybirtokos leánya, Magyarország kormányzójának, Horthy Miklósnak az unokahúga a családi kriptában volt kénytelen meghálni. Végül betették egy szeretetházba.*⁸⁶⁶ Graefl Márta 1963. augusztus 22-én hunyt el a vámosgyörki szociális otthonban.

A család egy évszázados története példázata annak, hogy a társadalmi átalakulások hogyan formálják az egyén attitűdjét, miként befolyásolják érdekérvényesítésének irányait, lehetőségeit. Graefl Károly szülei a reformkorban még ahhoz a német nyelvű városi polgársághoz tartoztak, akiket a zsidó vallású kereskedőkkel együtt a hazai polgárság előfutárainak neveznek. A régi polgár mentalitása nem volt idegen a modern polgárétól, mert rangjukat nem a születés, hanem a teljesítmény, a munkával szerzett vagyon, a szorgalom és becsületesség biztosította. A modern polgár viszont már felvette értéktárába a jótékonyt, a versenyszellemet, az individuális sikert is. Megélhetésük biztosítéka a több lábbon állás volt, a tradicionális földalapú jövedelemszerzés mellett kereskedelmi, pénzügyi vagy éppen ipari vállalkozásokba is szívesen fektették pénzüket.⁸⁶⁷

A kiegyezés előtt a polgárok és a nemesek közti viszony ambivalens volt: a nemesség reformpolitikai törekvésükben elfogadta a polgárság támogatását, de társadalmilag elkülönült tőlük. A dualizmus időszakában ez változott: a történelmi nemesség társadalmi és gazdasági súlyának felolvasásával a régi polgárság tagjai eséllyel pályázhattak soraikba. Ez azonban csak több évtizedig tartó tudatos munkával volt kivitelezhető: a tanulás, a vagyonszerzés, a társadalmi mecenatúra és az elithez tartozás reprezentációja eredményezte, hogy a régi polgárból modern polgár lett, a modern polgár mentalitása pedig nemesi.

A rangemeléshez vezető út hosszú volt. Ehhez az úthoz tudatosságra, eltökéltségre és nem utolsó sorban pénzre volt szükség. Ám az államnak is érdeke is volt a kiváló teljesítmény jutalmazása. Így emelkedhetett egy sikeres mezőgazdász az előkelők közé. Ekkor jelentőségét veszítette a modern polgár értékrendje, s felértékelődött a nemesség mítosza. Graefl Károly hivatalosan 1896-ban csatlakozott a nemesek kultuszközösségéhez.

⁸⁶⁶ Családi krónika 1961-1964: 217.

⁸⁶⁷ Bácskai 2006: 35.

Nyárádi Hartl Ede: a nemes lelkű polgár

Nyárádi Hartl Ede (Temesvár, 1822. augusztus 17. – Eger, 1895. április 20.) kétszer is az utókor téves történelmi emlékezetének áldozata lett. Először, amikor az 1880. november 18-án kiadott rangemelő oklevélbe nem az 1876. évi árvíz évszáma került,⁸⁶⁸ másodszor pedig amikor Borovszky megyei monográfiájában az állította, hogy a Magyaradpusztára költöztetett kisközség lakosait Schlauch Lőrinc szatmári püspök mentette meg, aki „*a nagy veszélyről értesülvén, az egész községet áttelepítette a Poroszló és Sarud közt elterülő birtokára*”⁸⁶⁹ – ezért tiszteletük jeleként Lőrincfalvának nevezték el az új falut.

A nyolcszáz éves községet az 1876. március 24-i árvíz pusztította el. A lakosokat fizikailag nem a püspök mentette, hanem a szatmári püspökség hídvégi uradalmának bérlője, Hartl Ede, „*akinek a Sarud és Poroszló közti gátszakadás következtében 9000 holdját borította el az árvíz és 1200 hold búzáját semmisítette meg, (...) mégis egyike volt ama buzgóknak, kik a szegény nép vagyonát megmenteni siettek. Nevezett bérlő úr összes igáival s cselédségével egyetemben, gazdatisztje kíséretében, személyesen sietett a sarudi töltésekre.*”⁸⁷⁰ Tariczky Endre tiszafüredi plébános, az egri lap tudósítója cikkében később leírta a mentés eseményeit. Hartl Ede egyetlen kompját küldte el az áradó Kis Tisza és a Tisza folyó hullámaitól közrefogott faluba. Tette készségének köszönhetően nemcsak lakosok, hanem a lábasjóságokat és a termény nagy része is megmenekült.

A rendi korszakban a hazai árvizek elleni védekezéseket többnyire olyan nemesek irányították, akiknek földjeit veszélyeztették a természeti katasztrófák. A védelmi munkák megszervezéséhez jelentős személyi és anyagi forrásra volt szükség. Ezzel pedig a rendi korszakban csak nemes embernek állt rendelkezésére. Hartl Ede ezzel szemben polgárként, a szatmári püspökség hídvégi uradalmának bérlőjeként irányította az életmentést. Áldozatkészségével és emberbaráti segítségével, valamint a következő években a tiszahalászi lakosok életének újrakezdéséhez nyújtott támogatásaival érdemelte ki a magyar nemességhez tartozást.

A rangemelésig rendszerint megtervezett, átgondolt és évtizedekig tartó folyamat vezetett el, a rangra emelt élete sokszor tudatosan felépített karrier út. Hartl Ede történetében nyoma sincs ennek. Az árvíz előtt mentalitása a vállalkozó polgáré volt, kapcsolatrendszere is

⁸⁶⁸ Királyi könyvek 68. 354-357. Az oklevél az 1878. és 1879. évi áradások alkalmával nyújtott emberbaráti segítségét nevezte meg a rangemelés egyik okának, holott Tiszahalász már 1876-ban megsemmisült.

⁸⁶⁹ Borovszky 1910: 3.

⁸⁷⁰ Eger, 1876. március 27. 133.

a városi polgársághoz kötötte. Attitűdje a rangemelése után sem változott, igaz, néhány esetben mégis eleget tett azoknak az elvárásoknak, amelyet új helyzete teremtett.

Hartl Ede élete a rangemeléssel vezető út koncentrátuma: a vagyon- és társadalmi kapcsolatrendszer kialakítása az ő esetében nem 2-3 nemzedékig tartó folyamat volt. Temesvári ácsmesterből öt évtized alatt vált Eger köztisztviselőként álló virilis polgárává.

A vállalkozó polgár, aki földet bérelt

A családi emlékezet szerint Hartl (eredetileg Harte) Mihály az 1790-es évek elején vándorolt a Baden tartománybeli Donaueschingenből Temesvárra.⁸⁷¹ Mihály egy régi polgári, római katolikus, képfestő családban született, de a napóleoni háborúk, illetve a forradalmi zavargások miatt kénytelen volt hazáját elhagyni.⁸⁷² A szülőföldről történt távozás után változott neve Hartlra. Ezer ezüst tallértól is több vagyont hozott magával, amelyen Temesvárott – ahol családot alapított – házakat vásárolt.

Fia, az 1796-ban született Hartl János a szintén vagyonos Haubenhoffer Erzsébetet, a szép Lizit vette feleségül, akivel több házat is kapott. Anyósa, Haubenhoffer Klára híres volt fényűző életmódjáról és jó konyhájáról. Ezt később Eduárd is sokszor emlegette, aki gyakorta volt pecsenyeforgató a házban.

Hartl Eduárdnak két testvére volt: József kereskedő lett, Guidó pedig mérnök, aki műtárgyakat is gyűjtött.⁸⁷³

⁸⁷¹ A család eredetére és történetére vonatkozó feljegyzéseket Hartl Ede dédunokája, dr. Hibay György (Eger, 1923 - Eger, 2006) készítette el. A családi iratokat 2010-ben bocsátotta rendelkezésemre özv. Hibay Györgyné. Dr. Hibay György személyesen nem ismerte dédapját. Apja, dr. Hibay Károly orvos (Szeged, 1890 – Eger, 1924) korai halála után nagyapja, Hartl Károly (Temesvár, 1862 - Eger, 1937) nevelte, aki többször mesélt neki Eduárdról. A dédapáról szóló történetek részét képezték a családi legendáriumnak. Hibay György családtörténete Hartl Sándor dokumentumgyűjteményén, Köllner Irma imakönyvének bejegyzéseiben és özv. Hibay Károlyné Hartl Edit jegyzeteiben alapultak. A donaueschingeni származás tényét dr. Hibay György helyi adatgyűjtésekkel támasztotta alá.

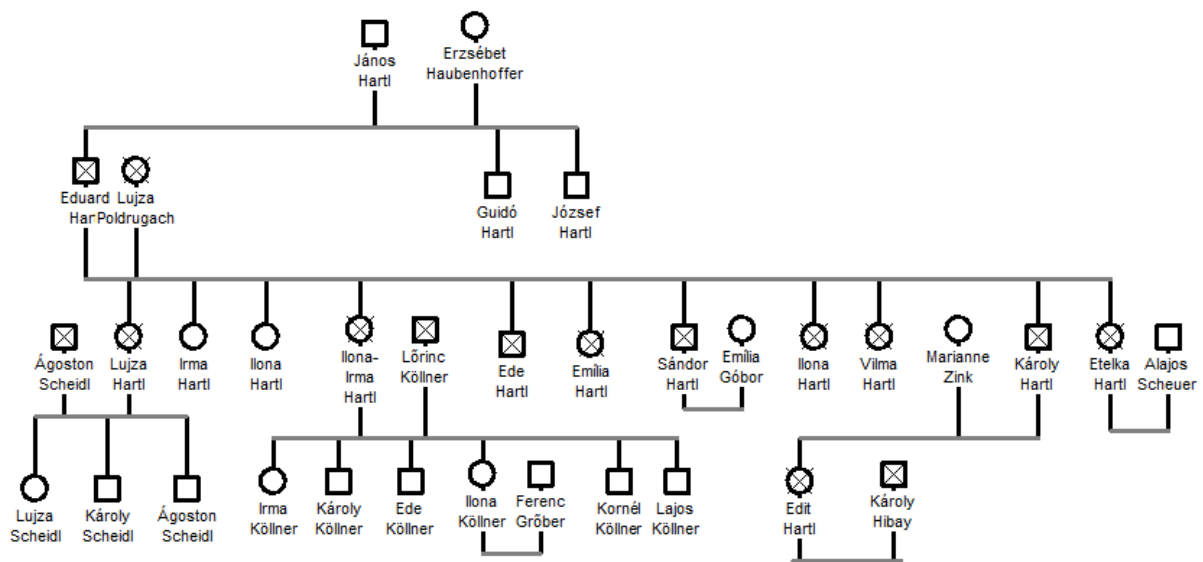
⁸⁷² A napóleoni háborúk alatt történt bevándorlás a családi legendárium része. A Hartl familia a Poldrugách családdal együtt az anyakönyvek szerint Temesvár Gyárvárosi részében élt. A helyet, ami 1716-ban leégett, 1720 körül Mercy tábornok telepítette újra német és délvidéki családokkal. A korai Gyárváros ezért kezdetben német és szerb városokba tagolódott. (Borovszky 1914: 172.) Feltételezésünk szerint a német ajkú Hartl és a túrmezei nemesi közösséghez tartozó Poldrugách család ekkor telepedett le Temesváron, tehát a napóleoni háborúk előtt legalább már fél évszázaddal a városban éltek.

⁸⁷³ A családi emlékezet szerint Hartl Eduárd a szabadságharc idején magyarosította nevét Eduárdról Edére, ahogy felesége, Poldrugách Alojzia is ekkortól használta a Lujza nevet. Hivatalos eljárás nem volt. A férj 1848-ban még Hartl Eduárdként adott 1 forintot a temesvári nemzetőrség sebesült lovasainak. (Közlöny, 1848. szeptember 9. 519.) Neje, az 1848-ban elkészült jegyajándékára, egy bőségszarut ábrázoló gobelinre, már a Luiza nevet hímezte. (Cst.)

Eduárd ácsmesterséget tanult. Mivel ügyes rajzoló volt, további képzés végett Svájcba utazott, ahol a családi emlékezet szerint Zürichben építőmesteri képesítést nyert. Mint építési rajzoló több évig alkalmazták bázeli kanton építészeti hivatalában.⁸⁷⁴ A családi feljegyzések szerint jegyben járt felettesének lányával, ezért hazautazott Temesvárra, hogy esküvője előtt örökösödési ügyeit elrendezze. Bázélbe azonban soha nem tért vissza, mivel megismerkedett *Poldrugách Aloiziával* (Temesvár, 1925 – Eger, 1906), akivel 1847. március 17-én házasságot kötött.⁸⁷⁵ A dédunoka tudni vélte, hogy Eduárd svájci útja során kereste a Harte ősokeket, mivel a családban legendák keringtek mesés vagyonukról. Donaueschingenben azonban már élő Harte-ot már volt, csupán az egykori képfestő telep maradványait látta.⁸⁷⁶

Nősülése után Temesváron telepedett le. Felesége itt tíz gyermeknek adott életet. A tizenegyedik, Etelka 1864-ben már a Szatmári püspökség tiszánai uradalmában született.

A Hartl család négy nemzedéke

A házaspár korai éveiről nem maradtak források. A családfő a szabadságharc katonai eseményeiben nem vett részt, de 1848-ban a temesvári nemzetőrség lovasszázadának sebesült katonáit anyagilag támogatta.⁸⁷⁷

⁸⁷⁴ Nincs arra bizonyíték, hogy valóban megszerezte az építőmesteri képesítést, mivel gyermekei születési anyakönyvében következetesen ácsmesterként említik. Viszont 1874-ben 24 darab építészeti rajzot, rajzkereteket és állványokat adott az egri ciszterek gimnáziumának, vagyis foglalkozott építészettel. – Ciszterci rendi katolikus gimnázium, *Iskolai Értesítő* 1874: 33.

⁸⁷⁵ Poldrugách Aloizia turopoljai Poldrugách János (1787-1861) és Herczog Aloizia (1800-1861) lánya volt. A fiatalasszony családja a túrmezei nemesi közösséghez tartozott.

⁸⁷⁶ A család már jóval korábban, valamikor a 18. század első harmadában, közepén érkezhetett Temesvárra.

⁸⁷⁷ *Közlöny*, 1848. szeptember 20. o.n.

A neoabszolútizmus időszakában vasútépítéssel foglalkozott: az 1857-ben átadott Bécs-Pest-Temesvár-Báziás közti vasútvonal Temesvár-Fehértemplom közti szakaszának egyik építési vállalkozója volt. A vasútépítéssel tekintélyes vagyont szerzett. Dédunokája szerint a költségek leszámolásakor ismerkedett meg az akkori szatmári püspökkel, *Hám Jánossal*, aki ugyanabban a szállodában lakott, mint Hartl Ede.⁸⁷⁸ Ez az ismeretség vezetett oda, hogy 1859-ben többedmagával bérbe vette a szatmári püspökség tiszánánai uradalmát.⁸⁷⁹

A bérleti időszak nehézségekkel indult. 1863-ban Párvy István tiszánánai gazdatiszt beperelte Fülöp Sándort, Hartl Eduárdot és Puskás Ferencet, akik két éve elmaradtak 6000 forint pénzdíjjal.⁸⁸⁰ Három évvel később Hartl Ede is pert indított volt bérletőrtársa, Fülöp Sándor és neje ellen, akik alhaszonbérletők voltak. Hartl bérletőrtársa ekkor Bibel János bánsági építész. Az alhaszonbérletők 28 ezer forint bérleti díjjal és annak kamataival tartoztak.⁸⁸¹

Az uradalmat kiterjedése és jövedelemforrásainak sokasága miatt társulat formájában több alhaszonbérletővel működtették. 1865-ben – amikor változott a bérletők személyi összetétele és Hartl Edéhez csatlakozott Bibel János – a következő jövedelmek tartoztak a szatmári püspökség tiszánánai uradalmához. Tiszánánán három kocsmá italmérési joggal, egy bolt és boltos lakás, halászati jog, egy mészároslakás vágószékkal, három szárazmalom, egy molnárlakás, egy kovácsműhely házzal. Kiskörén halászati jog, Kömlőn két kocsmá italméréssel, Sarudon egy korcsma italméréssel, egy szárazmalom és egy molnárlakás, Magyaradpusztán pedig egy kocsmá italméréssel. Sarud, Tiszánána, Kisköre és Tiszahalász községek czövekpénzszedési joggal rendelkeztek, amelyet hat évre adtak bérbe.⁸⁸²

Az italmérés, a vámjog, valamint a mesterségek gyakorlásához szükséges épületek bérleti díja biztos bevételi forrás volt. Sokkal több kockázatot jelentett az agrárium, hiszen a tiszai árvizek rendszeresen fenyegették a termőföldeket. A mocsaras, vizenyős földeken gyakoriak voltak az járványok, amelyek tizedelték az állatállományt. 1868-ban marhavész pusztított a püspökség területén, Hartl Ede saját tulajdonú marhacsordája is megfertőződött.

⁸⁷⁸ Az emlékirat írója úgy tudta, hogy Hartl Ede Bécsben ismerte meg Hám János püspököt. A Szatmárnémetiben őrzött iratok rendezetlensége okán a püspökségnek ez a korszaka nem kutatható, de az évszám bizonyosan pontos, mivel Hartl Ede építész neje 1859 májusában érkezett meg a fővárosi Vadászkiirt szállodába. Hartl Ede temesvári építész ez év szeptemberében pedig az Angol királyné szállodában lakott. (Budapesti Hírlap, 1859. május 17. o.n., szeptember 21. o.n.)

⁸⁷⁹ Az 1804-ben létrejött Szatmári püspökség az Egeri Érsekség Tisza jobb parti területeit kapta. A Tiszánána központtal berendezkedő uradalom területe a század végén elérte a 28 ezer kat. holdat, ennek legnagyobb része, 17 ezer kat. hold Sarudhoz tartozott. Tiszánána határában 4,5 ezer, Kisköre határában 6 ezer kat. hold föld helyezkedett el. Gazdacímtár 1897: 198-199.

⁸⁸⁰ Sürgöny, 1863. június 26. o. n.

⁸⁸¹ Eger, 1866, november 1. 368.

⁸⁸² Eger, 1865. november 23. 395. – Czövekpénz értsd: parti vám.

Ebben az időben a betegség megfékezését az állatállomány kiirtásától, lebunkózásától remélték. A bérlő azonban más módszerhez folyamodott: a beteg marhákat elkülönítette az egészségesektől és felügyelte azok gondos ápolását.⁸⁸³ Az eljárás már ekkor is „emberbaráti” volt a kor gyakorlatahoz képest.

A család 1864-ben Tiszanánán élt, ahol megszületett a tizenegyedik gyermek. Az uradalmi élet tíz évig sem tartott: Hartl Károly a ciszterek gimnáziumának tanulója lett, ezért a család Egerbe költözött. 1873. október 17-én megvásárolták a Széchenyi út 14. szám alatti lakóházat, melyhez akkor még nagy gazdasági rész tartozott.⁸⁸⁴ Az Alexy házként ismert épületben a volt tulajdonos két hintót hagyott hátra, egy üvegeset és egy régebbi típusú könnyű kocsit. Hartl Ede mindkettőt eladta. Racionális, vállalkozó polgárként nem érzett vágyat arra, hogy a nemesség tárgyi emlékeit megtartsa.⁸⁸⁵

A szatmári püspökség bérlője mielőtt egri ingatlantulajdonos lett, már több szállal kötődött a megye és a város élethez. Kisebb adományairól házvásárlása előtt is tudunk: 1868-ban a kápolnai csata helyén felállítandó emlékmű költségeihez járult hozzá, s ebben az évben a svájci és az olasz árvízkárosultakat támogató alapítványnak is küldött egy kisebb összeget. A következő évben az Egerben ülésező orvosok és természetvizsgálók emlékérmének elkészítésére adakozott. Egerbe költözésük évében rajzeszközeit felajánlotta fia gimnáziumának.

Az Egerbe költözést tudatos lépésekkel készítette elő: 1870-től választmányi tagja volt a Babics István elnökletével alakult polgári kaszinónak. 1874-ben a jórészt zsidó kereskedők összefogásával létrehozott Egri Kereskedelmi és Ipar Hitelintézet igazgatótanácsának is tagja lett.⁸⁸⁶

Széchenyi úti ingatlanuk egy részét, egy boltot lakrészszel együtt 1875-től rendszeresen bérbe adták. A családfő tehát az 1870-es évektől több gazdasági érdekeltséget is szerzett, és jövedelmüket több forrás biztosította. A befektetések nyereségesek voltak, Hartl Ede 1874-től haláláig Eger legnagyobb adófizetői közt szerepelt.

Ezzel egy időben közéleti tevékenysége is erősödött: 1876-ban tagja volt a Deák Ferenc temetésére delegált megyei küldöttségnek, 1877-ben pedig a párizsi világkiállításra szervezett egri bizottságnak. Eközben neje sem maradt tétlen: Poldrugách Lujza 1869-től

⁸⁸³ Eger, 1868. január 2. 7.

⁸⁸⁴ A Heves Megyei Földhivatal adatszolgáltatása. A lakás első jogszerzője 1/12 részben Hartl Edénéé, a tulajdonrész többi hányada a gyerekeké volt. Az épületet 1913-ban öt egri iparos vásárolta meg, akik a házban konzorcium formájában létrehozták a város első mozgóképszínházát. (Eger, 1913. február 26. 4.) Az épületben ma az Uránia mozi működik.

⁸⁸⁵ Eger, 1874. április 2. 111.

⁸⁸⁶ A hitelintézet igazgatósági tagja volt Köllner Lőrinc, Hartl Ede veje is.

támogatta a nőegylet céljait, köztük az árvaházat és szegények dolgozóházát, s kisebb adományokat küldött a gyöngyösi tűzkárosultaknak. Egerbe költözésük után az asszony két közügy mellett kötelezte el magát, melyekhez halálig hű maradt: a nőegylet szociális vállalásait és az egeri tűzoltó egyletet segítette. Férje szociális érzékenységét mutatja, hogy 1885. június 15-én kelt végrendeletében úgy határozott, „*az irgalmas nénék kezelése alatt álló egeri kórház és szegények intézetének egyenkint százötven összesen háromszáz osztrák értékű forintot, s az Egerben létező két nőegylet alapjának egyenkint százötven, összesen háromszáz osztrák értékű forintot, tehát négyrendbeli adományként összesen hatszáz forintot kamat nélkül kifizetni szükséges.*”⁸⁸⁷ Ez esetben is igaz, hogy „*a társadalmi felelősségvállalás mértéke és terepe a személyi preferenciáknak megfelelően változott. Az azonban általános tendenciának tűnik, hogy ha az összegek felosztásakor a jótékonykodók csoportokba rendezték a támogatásaikat, akkor azt nem a támogatottak funkciói szerint tették, hanem a saját felekezeti és a felekezeti nélküli célok között tettek különbséget.*”⁸⁸⁸ A szegények gyámolítása és a polgári értékek preferálása viszont már a rangemelés előtt is jellemezte a Hartl családot.

A temesvári építész a kiegyezés időszakában vagyonos ember volt, s Eger előkelő polgárai közé tartozott. A földbérlet jövedelmét gazdasági érdekeltségekbe fektette, de reprezentációja vagyonához képest visszafogott. Az 1876-ig tartó időszakban rendszeresen küldött pénzt a tűzoltóknak, az árvaháznak, a szegény sorsú jogászoknak, vagy a polgári olvasókörnek. Adományai elsősorban a polgárság megerősödését szolgálták. Ez a gyakorlatias szemlélet hoz majd fordulatot életében 1876-ban, amikor természeti katasztrófa sújtja a szatmári püspökség földjeit.

A Tisza árvízi hajósa

Hám Jánost 1873-ban Schlauch Lőrinc váltotta a püspöki székben. Az új püspököt Hartl Ede még Temesvárról ismerte. A bérleti szerződés megmaradt, de a család már csak a nyarakat töltötte a tiszánánai uradalomban.

Az 1845-ben a (Nagy) Hevesi Tiszaszabályozó Társulat által elindított folyószabályozási munkálatok sokáig nem váltották be a Közép-Tisza vidékén a hozzájuk fűzött reményeket. A felső szakaszcsoport gyorsabban lefutó árvizek egyre jobban összetorlódtak az alsó, legnagyobb és legmélyebb medencében, a Közép-Tisza teknőjében. Az 1853. és

⁸⁸⁷ A végrendelet családi tulajdon.

⁸⁸⁸ Klement 2011: 60.

1855. évi árvíz még a szabályozás kezdeti szakaszában, lényegében az ősi állapotok közepette érte a Tisza völgyét. A munkálatok kezdetleges állása ekkor még nem tette lehetővé a szükséges tanulságok levonását, a kiegyezés pedig a várakozásokkal ellentétben nem kedvező változást, hanem éppen veszélyes megtorpanást hozott. Ilyen körülmények között érte a Tisza völgyét az 1870-es évek második felében kezdődő hosszú árvizes periódus.

A Közép-Tisza vízrajzának megváltozása már a folyószabályozás kezdetén kódolt volt. Az eredeti Vásárhelyi tervben 1846-1866 között 16 közép-tiszai átvágást készítettek elő a folyó vízhozamának felgyorsítása érdekében. Ebből a Sarud-Tiszahalászt is közvetlenül érintő örvényi és domaházi 1864-ben készült el. A 16 kanyarulat átvágás 132 kilométert rövidített a folyón, amelynek ezáltal megnőtt a vízzállító képessége, miközben a végrehajtott munkák igencsak sok kifogásolni valót vetettek fel. Az 1876-tól kezdődő árvizes periódus egyszerre mutatott rá az addig végzett munka minden hiányosságára és hibájára. A mederszabályozási munkák felborították a folyó életének ősi, természetes egyensúlyát és megzavarták az árvizek levonulását.

Ennek következménye lett, hogy 1876. március 24-én az áradó Tisza átszakította a taskonyi védőgátat, s a medréből kilépett folyam 23 községet – köztük a szatmári püspökség falvait – és határát is elöntötte. A vármegye a kárt másfél millió forintra becsülte.⁸⁸⁹

A zöldség okozta katasztrófáról Tariczky Endre tiszafüredi plébános, az Eger című lap tudósítója számolt be elsőként. *„Az árvíz által teljesen elpusztított Tiszahalász lakossága, hogy a borzasztó vész közepette életét, lábas jószágát, s terményeinek nagy részét megmenthette, különösen annak köszönheti, hogy a nevezett bérlő úr a legnagyobb vész idején e legjobban sújtott község segélyére azonnal elküldé egyetlen kompját akkor, midőn arra magának is legnagyobb szüksége volt. Azt hisszük, e helységek az illető bérlő úr iránt örök hálára vannak kötelezve.”*⁸⁹⁰ A családban fennmaradt egy történet az árvíz éjszakájáról. *„A katasztrófa óráiban a lakosok papért kiáltottak, mire Hartl dédapa mérgesen azt mondta: ne a papért szaladjanak, hanem azonnal hozzanak kubikusokat!”*⁸⁹¹ A legenda rámutat arra, hogy a bérlő rendkívül gyakorlatias ember volt, aki árkok ásásával és a belvíz elvezetésével igyekezett a falvakra zúduló nyomást csökkenteni.

Az ártéren élő tiszahalásziakat ért katasztrófa nagyságát érzékeltette Kubik Endre vármegyei főmérnök jelentése, aki szerint a 415 lelkes falu lakossága szinte mindenét elvesztette. Az átélt veszedelem, a jövő feletti aggodalom és az elszenvedett károk miatt

⁸⁸⁹ MNL HML IV-404/a/10696/1877.

⁸⁹⁰ Eger, 1876. április 27. 133.

⁸⁹¹ Özv. Hibay Györgyné közlése 2010. Sgy.

elszegényedtek és félnek a jövőtől. Mivel az ártéri falu többé nem volt védhető a felgyorsult árvizektől, ezért a vármegye közgyűlése 1876. szeptember 26-án megtiltotta a község újjáépítését és tárgyalásokat kezdeményezett a szatmári püspökséggel annak érdekében, hogy a falut a magyaradi pusztán építsék újjá.

A tárgyalások lassan haladtak. A következő évi tiszai árvíz már vetetlen földeket öntött el. Végül a belügyminisztérium közbelépésével 1877. május 27-én született meg a döntés: Magyaradon jelölik ki új faluhelyet, Tiszahalász területe pedig a püspökség tulajdona lesz.⁸⁹²

A sorozatos természeti katasztrófák nemcsak a folyószabályozás hiányosságaira, hanem a belvízelvezetés szükségességére is rávilágítottak. Hartl Ede 1877-ben saját költségén védőgátat építtetett, töltést emelt és csatornát ásott Sarud területén. Az építkezés tényét „Megállapodás” formájában a püspökkel is elfogadtatta. Egy évvel később újabb töltés készült el. Erről 1879. november 16-án készült írásos dokumentum. *„Alulírott, mint a szatmári püspöki uradalom hídvégi birtoknak haszonbérelője ezennel kijelentem, hogy általam 1878 és előző években az uradalomban saját költségemen épített védtöltésért és csatornázásért a püspökség ellenében támasztott minden pénzbeli és egyéb hasonló követelésekről egy és mindenkorra lemondok és e tekintetben a püspöki uradalomtól semmi követeléselem nincsen. Hasonlóan kijelenti püspök úr ő méltósága, miszerint Hartl Ede bérelő úrral szemben 1878 és előző években teljesített töltés és földmunkálatokat illetőleg szintén semmi nemű követelést nem támaszt.”*⁸⁹³ Az építész újból tanúbizonyosságát adta nemes lelkűségének és gyakorlatiasságának. Jól látta, hogy a püspökség földjei és az itt élő lakosság csak csatornákkal és töltésekkel lesz védhető a jövőben. Több mint egy évtizeddel később saját mezőnyáradi földjeinek belvízelvezetését is csatornával biztosította.⁸⁹⁴

1878-ban újabb felajánlást tett Tiszahalász lakosainak: 500 forintot adott az új kisközség iskolájának felépítéséhez, s vállalta, hogy mindaddig, amíg a püspöki földek bérelője, a tanító javadalmazásához évi 60 forinttal, 2 hold földdel, 2 hold kaszálóval és 2 öl tűzifával járul hozzá.⁸⁹⁵

Eközben az egri adományok sem szűntek meg, de 1876 és 1880 között nagyságuk csökkent.

⁸⁹² MNL HML IV-404/a/10696/1877.

⁸⁹³ Megállapodás 1877. Cst.

⁸⁹⁴ Vízügyi Közlemények 1892: 78.

⁸⁹⁵ Eger, 1878. augusztus 1. 246. – Négy évvel korábban egy használt, de jó állapotú üveges hintót kínált eladásra 250 forintért, vagyis a lőrincfalvi iskola javára 2 előkelő hintó árát ajánlotta fel, ami jelentős összeg.

A püspöki birtokon tanúsított magatartás nem várt elismerést hozott: 1878-ban „közhasznú és emberbaráti működése elismeréseként” megkapta a Ferenc-József rend lovagkeresztjét,⁸⁹⁶ 1880. november 18-án pedig nyárádi előnévvel és rangemeléssel ismerték el áldozatvállalásait. Címerébe egy jobb lábában követ tartó álló daru került, a talapzat pedig gabonaszárból kinövő hétágú, aranyszínű búzakaralász. A daru a heraldikában az éberség jele, a gabona pedig a megmentett javak és életek jelképe.

A társadalmi rangemelés a megyei elit részéről új elvárásokkal járt, ám az adományozott ennek épp csak annyi jelentőséget tulajdonított, amennyit helyzete megkívánt. 1881 szeptemberében részt vett a Rudolf trónörökös fogadására Miskolcra utazó delegációban, 1890 őszén pedig a Fáy, Lipcsey, Graefl, Skultéthy és Almásy családok tagjaival együtt a debreceni királyváró küldöttség tagja volt. A megyei elittel ellentétben Eger polgárosodott társadalma nem tulajdonított nagyobb jelentőséget a rangemelésnek: a korabeli lapok, a vármegye és a város közgyűlése is méltatta Hart Ede tetteit, áldozatkészségét és szociális érzékenységét, viszont előnevét nem használták, ahogy a városban élő nemesi származású polgárok esetében sem.

Személyes életében a rangemelés a hetvenedik születésnapján jutott szerephez: 1892-ben gyermekei készítettek számára egy karosszéket, melynek háttámlájába a család címerét hímeztették. A szék karjának végein és a háttámla tetején mitológiai állatábrázolás látható, a szék lábai tappancsot formáznak.⁸⁹⁷ E valóban úri ülőalkalmatosság olyan az egyetlen olyan személyes használati tárgya, amely a rangemelésre emlékeztetett. A család énképében azonban meggyökeresedett a nemességhez tartozás tudata. Ágyneműikre, abroszaikra, tálcáikra és evőeszközöikre rákerült a nemesi címer.⁸⁹⁸

Hartl Edét és nejét 1880 után fiatalabb gyermekei kiházásításának gondolata foglalkoztatta. A jelöltek a megye vagyonos, vállalkozó polgárainak soraiból kerültek ki.

Üzleti élet – házassági stratégiák

Az árvizes periódus jelentősebb változást nem hozott Poldrugách Lujza és gyermekeinek az életvitelében. Az asszony 1876 és 1880 között is támogatta a helyi közösségi eseményeket, jótékony gyűjtéseket. Eladósorba került lányaival együtt rendszeresen részt vett bálokon, ahol időként bálanyaként is szerepet vállalt. Erről tanúskodik az 1877. január 20-i táncrendje,

⁸⁹⁶ Eger, 1878. május 9. 149.

⁸⁹⁷ DIV 2011.1.1.

⁸⁹⁸ A tárgyak bemutatását köszönöm Hibay Évának.

amelyet az Egri Önkéntes Tűzoltó Egylet bálján használt.⁸⁹⁹ 1882-ben az egri fiatalság mulatságán Hartl Vilma és Etel garde des dam-ja volt.⁹⁰⁰

A családfő a polgári kaszinó tagja volt, felesége a polgárság rendezvényeit látogatta. Társasági életük és kapcsolatrendszerük annak ellenére is polgári maradt, hogy vagyonuk már lehetővé tette volna a születési elithez kötődő kapcsolatok építését. Ennek azonban nyoma sincs: Hartl Ede 1876-ban a polgári származású hatvani ügyvéd, Juhász Antal násznagya volt, neje nyoszolyóasszonyként fogadta a vendégsereget. A vőfély feladatait Hartl Sándor látta el, a koszorúslányokét Hartl Vilma és Emília.⁹⁰¹ 1881-ben egy egri zártkörű estélyen, ahová csak a város előkelő családjai kaptak meghívást, ott találjuk a polgári kaszinó elnökét, Babics Istvánt, Hartl Edét és lányait, valamint a Gröber és a Köllner családok képviselőit.⁹⁰² Utóbbiak vagyonos vállalkozó polgárok, akiknek értékrendje, vagyona, társadalmi kapcsolatrendszere megegyezett a Hartl családdal. A gyermekek ebből a körből házasodtak.

A házaspár legidősebb gyermeke, *Hartl Lujza* (Temesvár, 1848 – Hatvan, 1907) még 1868-ban ment férjhez Scheidl Ágoston hatvani vaskereskedőhöz, aki tekintélyes vagyonát a budapest-hatvani vasútvonal építéskor sín és vasanyagok szállításával szerezte. A férj a jövedelmező kereskedelmi tevékenység mellett földbirtokkal is rendelkezett.

Hartl Ilona Irma (Temesvár, 1852 – Eger, 1920), 1869-ben kötött házasságot az egri Köllner Lőrinc (1836-1882) gyógyszerésszel. A házaspár gyermekei közül Köllner Ilona 1896-ban Gröber Ferenc huszár főhadnagy felesége lett. A gyöngyösi Gröberék 1827 óta vaskereskedéssel foglalkoztak, ily módon a megye egyik legrégebbi polgári jogállású kereskedő családjának számítottak. A családi vállalkozás apáról fiúra hagyományozódott, így miután Hartl Ilona Irma férje letöltötte kötelező katonai szolgálatát, szintén a vaskereskedésből szerezte jövedelmét. A családnak a 19. század végén már komoly érdekeltségei voltak az egri szőlőtermelésben és a borértékesítésbe. Az első Egri Bikavér előállítására Gröber Ferenc nevéhez fűződik.⁹⁰³

A rangemelés után négy gyermek házasodott. A házastársak közül egyedül Mattyasovszky Mátyás született történelmi nemes családban, ám vagyonuk ebben az időben már csekély volt.

⁸⁹⁹ Hartl Ede kiállítóhely tulajdoperna. Újlőrincfalva HGY.

⁹⁰⁰ Eger, 1882. január 12. 16.

⁹⁰¹ Eger, 1876. március 2. 69.

⁹⁰² Eger, 1881. február 24. 71.

⁹⁰³ A házaspár egyik fia, ifj. Gröber Ferenc 1926-1944 között gyöngyösi járás főszolgabírója volt. – Bán 2011: 261., MNL HML XI-101.

Hartl Etelkát (Tiszanána, 1864 – Eger, 1852), 1882-ben vezette oltár elé Scheuer Alajos (Bécs, 1848 – Bécs, 1937) a császári és királyi 12. huszárezred főhadnagya, a főhercegek későbbi lovaglótanára. Az esküvő fényes külsőségek közt, immár a Hartl család társadalmi helyzetének megfelelően zajlott. „*A nagy templom közönséggel telve volt s egészen gyertyafényben úszott, az énekkar külön ez alkalomra készített új dallamú éneket énekelt a chorusról.*”⁹⁰⁴ Az egyik vőfély alsó-és felső mátyásfalvi Mattyasovszky Mátyás hadnagy volt, aki 1883-ban feleségül vette *Hartl Vilmát* (Temesvár, 1859 – Eger, 1940).⁹⁰⁵

Hartl Sándor (Temesvár, 1857 – Budapest, 1938) az egri jogakadémia és a budapesti egyetemen elvégzése után 1887-ben nyert segédfogalmazói kinevezést a belügyminisztériumba.⁹⁰⁶ Ekkor már házas volt. 1884-ben kötötte össze életét Gábor Emiliával, Poldrugách Lujza lánytestvérének, Poldrugách Franciskának (1819-1846) az unokájával.

Dr. Hartl Károly (Temesvár, 1862 – Eger, 1937) 1884-ben a kolozsvári egyetemen nyert gyógyszerész és vegyész doktorátust. Győrben 1890-ben saját patikát működtetett. Itt házasodott 1893-ban Zink Marianne-nal.⁹⁰⁷ A család 1898-ban Budapestre költözött, mivel a következő évtől Hartl Károly az Országos Chemia Vegyvizsgáló intézet fővegyésze, majd kísérletügyi főigazgatója lett.⁹⁰⁸

Hartl Emília (Temesvár, 1855 – Budapest, 1937) szembetegsége miatt nem ment férjhez.

A család kapcsolatrendszere, életmódja, társadalmi szerepvállalása és mecenatúrájának iránya a rangemelés után nem változott.⁹⁰⁹ Rendszeresen juttattak kisebb-nagyobb összeget a tűzoltóknak, a nőegyletnek, felkarolták az árvák ügyét és a szegények segítségét, de a jogászbálok gyűjtéseit is többször támogatták. A befizetők, illetve a felülfizetők névsora az 1880. év után bővült a Hartl családdal rokonságban álló (Gröber, Köllner és Scheidl) családok tagjaival.

A korabeli lapok két olyan esetet említenek, ami nem illeszkedik a Hartl család mecenatúrájába: a Minaret felújítását és az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesült céljainak

⁹⁰⁴ Eger, 1882. október 5. 287.

⁹⁰⁵ Alsó- és felsőmátyásfalvi Mattyasovszky Mátyás cs. kir. kamarás, nyugalmazott tábornokként 1912-ben bárói rangot nyert.

⁹⁰⁶ Eger, 1887. június 1. 173.

⁹⁰⁷ Eger, 1893. január 31. 36.

⁹⁰⁸ Hartl Károly egyetlen lánya, Hartl Edit (Győr, 1893 – Eger, 1974) 1922-ben feleségül ment dr. Hibay Károlyhoz (Szeged, 1890 – Eger, 1924), a szegények doktoraként emlegetett legendás orvoshoz.

⁹⁰⁹ Annak ellenére, hogy Hartl Ede élete végéig a város legnagyobb adófizetője volt, politikai szerepet nem vállalt. Nevét csupán egy évben, 1884-ben találjuk a vármegye pénzügyi szakosztályának tagjai között.

megvalósulását. Az adott összegek jelképes nagyságúak voltak. Ezért e mögött inkább a társadalmi elvárásnak való megfelelést, sem mint a személyes meggyőződést látunk.

A szatmári püspökség falvaiban élőknek utoljára az 1888-as árvíz után küldtek pénzbeli támogatást, de ennek nagysága nem jelentős.

Hartl Ede 1880-ban felmondta a bérleti szerződést a püspökséggel és Majtényi Józseftől Mezőnyáradon saját földbirtokot vásárolt.⁹¹⁰ A Hartl vagyon nagysága Poldrugách Lujza végrendeletéből ismert, aki 1906-ban 320 ezer forintra becsülte a mezőnyáradai földek értékét.⁹¹¹

Családfő, férj és apa

Hartl Ede utolsó éveit a közügyektől távol töltötte. Ennek oka sokasodó betegsége és egyre népesebb családja volt.

Hartl Károly házasságkötése előtt a győri Zink családot személyesen már nem tudták megismerni. Erre bizonyíték Zink Marianne levele, aki 1892 végén, esküvője előtt pár héttel írt leendő anyósának és apósának. *„Szeretve tisztelt Szülőim! Engedjék meg, hogy az új év kezdetével, midőn szívből jövő jókívánságaimnak kifejezést akarok adni, egyúttal magamat bemutassam, mint Károly menyasszonya, Kedves Szülőimnek leendő menyé. Nagyon szerettem volna a kedves kötelességemnek személyesen eleget tenni, de a zord tél akadályozza édesanyámat az utazásban, ki csak nem rég gyógyult ki hűlés okozta hosszas betegségéből. Már alig várom az időt, hogy Kedves Szülőimet megismerhessem, kiknek szívjóságukról Károlyomtól annyit hallottam. Szabadjon reményelnem, hogy szeretetükben engem is részesítenek, melyet kiérdemelni teljes szívemből igyekezni fogok.”*⁹¹² A fiatalok 1893. január 24-én kötöttek házasságot Győrben.

Hartl Ede 1895. április 20-án hunyt el „agyguta” következtében. Neje 1906. december 9-én halt meg. Végakarataiban szinte patikamérleggel osztotta el a Hartl vagyont, hogy minden gyerek egyenlő részben, 80 ezer koronát örököljön.⁹¹³ *„Arra való tekintettel, hogy ti szeretett gyermekeim nékem egyformán kedvesek vagytok (...) mivel néhai szeretett férjem,*

⁹¹⁰ Hartl Ede a mezőnyáradai birtokon is jól gazdálkodott, az 1880-as évek közepén Borsod megye legnagyobb adófizetőinek középmezőnyében találjuk. 1886-ban és 1887-ben egyaránt 1576 forintot fizetett. – Borsod. Miskolci Értesítő 1886. október 14. 1., 1887. október 20. 1.

⁹¹¹ Hartl Ede halála után két évvel Sándor fia nevében volt a maradék mezőnyáradai föld, 508 kat hold. – Gazdacímtár 1897. 277.

⁹¹² Zink Marianne levele Hartl Edéhez és feleségéhez. Cst.

⁹¹³ A végrendelet családi tulajdon, dátumot nem tartalmaz.

néktek kedves jó atyáttal egyetemben alkotott közös végrendeletünkben foglalt azon szándékot, hogy ti gyermekeim teljesen egyenlően örököljétek, továbbra is fenntartom.” Mivel a vagyon nagy része ingatlanokból állt, amit egyelő részre igazságosan felosztani nem lehetett, az özvegy a következőképp rendelkezett: az egi házat, melynek értéke 40 ezer korona, Irma kapta, aki még 40 ezer korona értékű kötvényt is örökölt. A 320 ezer koronára értékelt mezőnyrádi birtok Emília, Sándor, Vilma és Károly tulajdona lett. Lujza és Etelka kötvényt kapott. Az egi ház eladásra szánt ingóságainak árán Irma és Emília osztoztak. Hartnénak arra is gondja volt, *„ha egy és ugyanazon tárgyat több gyermekem kívánná megtartani, úgy a kérdéses tárgy annak adandó át, aki azért a becsértéken felül a legmagasabb árat kínálja, az átvételi értéke pedig az illetőnek örökségi részébe beszámítandó.*” Ha pedig *„a végelszámolásból az tűnnék ki, hogy egy-egy gyermekem öröklési része a 80 ezer korona értéket nem üti, ez esetben az ingatlanok fent jelzett értéke változatlanul fenntartandó és tartoznak az ingatlanokat átvevő gyermekeim többi testvéreiket saját vagyonukból aránylagosan kielégíteni.*” A végrendelet végrehajtásával Poldrugách Lujza fiát, Sándor bízta meg.

Nincs arra utaló jel a családi iratok között, hogy a Hartl gyermekek között volt-e vita a vagyonról. Ebben a mindenre kiterjedő végrendeletben inkább az anyai gondosság nyilvánult meg. A végrendeletben a nemesi jelképekről nem esett szó, ám feltételezhető, hogy azok Károlyhoz kerültek, mivel a 20. században lánya, Edit őrizte meg a tárgyakat.⁹¹⁴ A címeres étkezés, ágyneműgarnitúra nem képezte a vagyon részét, mivel a végrendeletben nem emlékeztek meg róla.

Egy generációval később mégis szerepet lett a család életében a rangemelésnek. Hartl Károly lányának, Editnek házasságkötésekor 1922-ben nyáradi előnévvel írták a nevét.⁹¹⁵ Hartl Sándor lányának, Eugniának (1891-1974) a huszonötödik születésnapjára a következő t írta: *„Mindenekelőtt maradj nobel gondolkozású! Kicsinyességeken emelkedj felül és őrizd meg kedélyed és lelked csendes derűjét és egyensúlyát. Az élet nem olyan könnyű, hogy éppenséggel semmibe vegyük, de hidd el Kedves Jennym, hogy másrészt nem is érdemes azt túl komolyan venni és nehezen viselni. Nagyobb fontosságú ügyeidet előzetesen fontold meg jól és ha nehéz az elhatározás, úgy vedd fel magad előtt azt a kérdést, vajjon mit tettek volna*

⁹¹⁴ DIV 2011.1.1., DIV 2011.4.1-2. Hartl Ede és Poldrugách Lujza személyes tárgyai 2011 óta az újlőrincfalvi Hartl Ede kiállítóhely tulajdonai, az iratokat továbbra is a család őrzi.

⁹¹⁵ Eger, 1922. október 4. 3.

abban az esetben a szüleid? Vagyonodat őrizd gondosan, mert az önállóságodnak és függetlenségednek alapja.”⁹¹⁶

Ez az atyai tanács összegzi a Hartl család értékrendjét: nemesként gondolkodni és cselekedni, de gondosan őrizni a függetlenség és cselekvőképesség alapját, a vagyont.

Az árvízmentő emlékezete

A Hartl családban a vagyon csak eszköz volt a társadalmi szerepvállaláshoz, de különösebb presztízst nem társítottak hozzá. A szociális érzékenység, az elesettek és a szegények gyámolítása mélyről fakadó alapérték volt, amit nem tekintettek a társadalmi helyzet reprezentációjának.

Hartl Ede a 19. század második felének modern, vállalkozó polgára, aki a neoabszolutizmus éveiben sokakkal együtt ráérezett a vasútépítésekben rejlő anyagi haszonszerzés lehetőségére, szerzett tőkéjét pedig az agrárkonjunktúra évtizedében földbérletben kamatoztatta. A kiegyezés után aktív résztvevője a gazdasági- és pénzügyi ágazat különböző területeinek. Ez a több lábbon állás vagyona további növekedését eredményezte.

A vagyonszerzés és karrierépítés esetében nem függött össze. Hartl Ede szemében a pénz a jótékonyság eszköze volt nem az image-építés kelléke.

A Hartl ősök Temesvár tehető polgárai voltak. A vagyonszerzés nem kényszerből fakadt, sokkal inkább a rendi társadalomban is meglévő vállalkozó polgár attitűdjének következménye, ahogy ez a Gróber család esetében is történt. A stabil anyagi helyzet és társadalmi megbecsültsége elegendő volt ahhoz, hogy ne érezzen kényszerítést nemesi reprezentációra.

Értékrendjében, amely a temesvári évek alatt alakult ki, ugyancsak a városi polgárság értékrendje tükröződött: azokat a közügyeket támogatta, mellyel a polgárság alsóbb rétegeinek életét segíthette. Adományozó kedvét nem a nagy nemzeti eszmék keltették fel, hanem a lokális célok. Nem találunk részéről olyan megnyilvánulást, amely az egyre markánsabb nemesi attitűdöt mutató keresztény-nemzeti értéket valló csoporthoz kötné. Egyházi támogatásai nem ismertek, hazafias eseményeken csak kötelességét teljesítve vett részt néhány alkalommal.

⁹¹⁶ Hartl Sándor levele lányának, 1916. Cst.

Munka és szorgalom alapú értékrend volt az övé, s ez olyan stabil alapokon nyugodott, hogy ezen a rangemelés sem változtatott. Társadalmi és családi kapcsolatrendszerében ezt következetesen érvényesítette.

A nemesi cím és előnév elnyerése egy váratlan természeti katasztrófa következménye volt. Racionális, határozott jelleme segítette abban, hogy gyorsan és jól cselekedjen. Az elismerés bizonyára jóleső érzéssel töltötte el – hiszen a következő években igyekezett is társadalmi szerepvállalásaival új helyzetének megfelelni – ám annyira már nem érdekelte, hogy az oklevél szövegének javítását kérte volna.

Többre tartotta a szorgalmat, a tanulást és a közügyek önérdek nélküli gyakorlását, mint presztízst. Felfogásában, értékrendjében mindvégig élvezte felesége támogatását. Nemeslelkűségével, szociális érzékenységével érdemelte ki a rangemelést. Számára ez azonban nem jelentett többet, mint aminek e korban valóban szánták: egy oklevélnek, egy állami kitüntetésnek. Hartl Ede polgárként vívta ki a társadalom tiszteletét, s címerrel a birtokában is hű maradt a polgárság értékeihez.

Széki Széky Péter: földbirtokosnak született, földesúrként élt

„Családunkban nyolc Péter is volt az évszázadok alatt, így június 29-e nagy ünnepnek számított: e napon 50-70 főnyi atyafiaság és barátok gyűltek össze ünnepi ebédre az igari öreg-Széky házban. A leggyakoribb vendégek Tiszaroffról a Bárczay, a Borbély, a Magyarikossa családok, Tiszafüredről a Lipcsey, Mocsáry, Kovássy, Kandó, Kékessy, Sárközy családbeliek voltak. A távolabb élők már előző nap megérkeztek. A nagy ház egyik szobájában a nők, a másikban a férfiak aludtak, de a vendégek többsége aznap délre jött. A gazdasági alkalmazottak kaptak bort és pogácsát, előfordult, hogy nekik külön cigánybanda húzta a talpalávalót, táncoltak, ahogy mi is, a ház udvarán.”⁹¹⁷ – Így emlékezett vissza 1978-ban Széky VIII. Péter az egykori tiszaiigari Péter napokra, melyek a 19. században még a család és a falu legnagyobb ünnepének számítottak.

Széki Széky VI. Péter (Tiszaigar, 1828. május 22. – Tiszaigar, 1903. augusztus 27.) Tiszaigar legtekintélyesebb birtokos nemes családjában látta meg a napvilágot. Születésekor a Székyek több mint egy évszázada már a falu legbefolyásosabb földbirtokos famíliájának számítottak. Az ősi múlt és az öreg ház épp úgy az előkelőség látszatát tükrözte, mint később maga Széky Péter megjelenése is. „Az öreg Széky Péter komoly, nagy műveltségű ember volt. Több ezer kötetes könyvtára volt, melyek közt igen értékes régi könyvek, meg régi családi iratok voltak. Ugyanitt régiségek álltak egy közepén levő nagy asztalon. Voltak ott középkori fazekak, mamutagarak. Valóságos kis múzeum volt. A lakás maga is elég régi. Nagy terjedős, földszintes épület volt nádtetővel, régi stílusú kis ajtókkal, ablakkal. Körülbelül nyolc szoba volt benne és sok mellékhelyiség.”⁹¹⁸

Az igari birtokos társadalmi helyzetének és családjá tradícióinak megfelelően élte életét: 1866-tól 1872-ig két ciklusban parlamenti képviselő volt. Gyarapította őseitől örökölt földjét, de nem zárkózott el az új jövedelemforrásoktól, pénzügyi befektetésektől sem. Társadalmi kapcsolatai hű maradt a rendi korszak elvárásaihoz és családjá hagyományaihoz, így az azonos társadalmi állású és vagyoni helyzetű környékbeli nemes famíliákból keresett gyermekeinek házastársat. A kiegyezés környékén lett szenvedélye a dendrológia. A tájépítészet e században nem csak Nyugat-Európában, de hazánkban is virágzott. Lelkes növénygyűjtőként alakította ki a Tisza lefűződött kanyarulatában az igari sétakertet, amely ma arborétum. Széky a Habsburg Birodalom egyik konzervatív nemes családjában nevelkedett, s életmódja, attitűdje akkor sem változott, amikor a nemes ember már úrként élt.

⁹¹⁷ Széky VIII. Péter feljegyzése testvére unokájának, Oláh Gyulának. Szilágyi István tulajdona, Tiszafüred.

⁹¹⁸ Családi krónika 1961-1964. 35.

A nehéz 18. század

A Széky család a vármegye egyik legősibb és a 16. században legvagyonosabb familiája volt.⁹¹⁹ Kora újkori vagyoni helyzetük rendezése az akkor Naprágyon élő Széky György nevéhez fűződik: 1734-ben visszaszerezte családjá és leánytestvére, Széky Katalin számára az igari, széki és szárazbői földeket.⁹²⁰ Mivel ekkor még sem a Széky, sem a Pap(szász) család nem élt Hevesben, így a határt nem osztották fel, hanem 1753-ig az igari földek további negyedét birtokló nemesekkel, a kvartalistákkal együtt közbirtokosságban gazdálkodtak. Maguk a jobbágyok is földközösségben éltek, házaik és szőlőjük fölött maguk rendelkeztek, de minden más haszonvétele közös tulajdont képzett.

A táj újranevelésének komoly akadályai voltak: a Tisza kiöntései miatt a területen mocsaras és szikes részek váltakoztak,⁹²¹ a nagy szárazság épp úgy terméskieséshez vezetett, mint a sok eső. Az erdősült és kemény talajt a jobbágyok nehezen tudták feltörni, így a korai telepéseknek adott 7 év adómentesség ellenére sem volt vonzó a határ.

A jobbágyok egy része hamar távozott, de a földbirtokosok sem igyekeztek majorságokat alakítani. A Széky család a korai időkben az elköltöző jobbágyoktól 12-20 forint bontakozópénzt követelt. Ez, tekintetbe véve a népességmozgást, komoly jövedelemforrás lehetett, nem beszélve a jobbágyok hátra hagyott házairól. A távozáskor kért bontakozópénz azonban e korban elfogadott gyakorlatnak számított. A Székyek itteni jövedelme 1752-ig kizárólag állattartásból és a távozók után szedett pénzből származott. A jobbágyoktól a robotkötelezettséget is pénzben szedték be, ingyenmunkát csak annyit követeltek, amennyire az állatállomány elszállításához és eladásához szükség volt.

⁹¹⁹ Michael de Zeek 1445-ben szolgabíró volt, s ugyanezt a tisztséget látta el 1554-ben a kissevesi kerületben Széky György is. (Bán 2011: 45.) A család még ebben a században hatalmas vagyonra tett szert, többek közt megszerezték későbbi székhelyüket, Igar falut, aminek háromnegyedét 1616-ig birtokolták. Ekkor azonban kénytelenek voltak azt zálogba adni. Széky Péter 1558-ban megvásárolta Viczmándy Ferenctől annak Heves-, Nógrád-, Békés-, Csongrád-, Csanád-, Pilis- és Zaránd megyékben levő birtokait, s Recsky Györggyel együtt a sápi pusztába is beiktatást nyert. Széky Pált, aki 1589-ben az egri várban hadnagy, 1591-ben pedig Külső Szolnok megye alispánja volt, szintén a nagy vagyongyűjtők közt tartják számon. Ő szerezte meg a családnak később előnevet adó (Bükk)Szék falut, továbbá Csehít és Kürth pusztát. Halálakor, mely 1600 körül következett be, a család tulajdonában volt többek között Bátor, Keresztúr, Tizzaszőlős, Tiszaigar, Tiszaderzs, Ludas, Tarnaméra és Nyék falu is. A család a 17. században komoly gazdasági nehézséggel küzdött, birtokait többször is zálogba vagy bérbe adták, ám ezeknek idővel csak egy részét sikerült visszaszerezniük. – Orosz 1906: 276.

⁹²⁰ A család Széky III. György (1697-1750) idején költözött Szendrőről Naprágyra, ami a feleség, Lenkey Anna birtoka volt. (Családi irat.) Széky Katalin lánya Némethy Mária Papp(szász) György felesége lett.

⁹²¹ A Közép-Tisza vízrajza a 17. században eltért a ma ismerttől. A középszakasz jellegű folyón a gyakori kanyarulatképződés miatt erős volt a meanderező tevékenység. A spontán kanyarulatképződés és lefűződés miatt a folyó gyakorta váltogatta medrét. A Tisza a 17. században még Tiszaigar mellett haladt, egyik lefűződött és később kiszáradt kanyarulatában hozták létre a Székyek a sétakertet, mely ma a Tiszaigari Arborétum.

A telepésekkel kötött hét éves szerződés 1752-ben lejárt.⁹²² A megtelepedett lakosoknak házhelyeket jelölték ki és megszüntették a szabad földfoglalást. A fejlődésnek ekkortól gátja lett a birtokközösség, mivel a földesúrnak volt jobbágya, földje, de nem rendelkezhetett vele szabadon, mert arra a kvartalistáknak is ugyanolyan joga volt. Ezért majorságot sem tudtak alakítani. A közös tulajdon megszüntetését 1748-ban kérte a vármegyétől Széky György, de a földek kimérést csak 1752 után végezték el.

A faluszerveződéssel egy időben épült fel a vályogfalú, nádfedeles 8 szobás igari Széky ház, amit a család öreg-háznak hívott.

Ez az időszak komoly nehézségeket és anyagi veszteséget hozott. A kvartalisták küzdöttek azért, hogy a Székyek ne rövidítsék meg őket, mivel jelentős ingatlanok is a vita tárgyát képezték.⁹²³ A helyzetet bonyolította, hogy az alperesek időközben rokonságba kerültek Széky György leszármazottjaival.

Széky Zsigmond a maga háromnegyedét mind a belsőségben, mind a határban egyben kérte, de ez a kívánsága csak részben teljesült. A határt 1752-ben két részre osztották, ám a Füred és a Tiszaörs felé eső részekből sorshúzással mérték ki a neki járó háromnegyedet. A legelő, a halászati haszonvétel és a kocsmá közös maradt. Ezek jövedelmét szintén birtokarány szerint osztották el.

A negyedrészesek 1757-ben újabb pert indítottak Széky Zsigmond ellen, ezúttal a bontakozópénz arányos szétosztását követelték. A bíróság Széky ellen döntött, akinek 347 forintot kellett fizetni a kvartalistáknak. A negyedrészesek ebben az évben még azt is elérték, hogy a rossz minőségű, vizenyős területeikért a jó minőségű Széky termőföldekből és jól termő makkos erdejéből kárpótolták őket. Ezentúl megkapták a falu belterületéből is a nekik járó részt. Széky a veszteségekért kárpótolást nem kapott.

Időközben a Papp(szász) és Széky birtokok szétválasztása is megtörtént. Pappszász György kezén 1770-ben 379 kat. hold úrbéres föld volt, teljes úrbéres teleknagysága a borsodi javakkal együtt 697 kat. hold.⁹²⁴ Széky Zsigmondnak Igaron csak 107 kat. hold úrbéres telke volt, továbbá Szentimre határában még 6 holdja. Borsodi, zempléni és egyéb hevesi földjeivel együtt területének nagysága elérte a 416 kat. holdat, ami középbirtoknak számított, ám igari termőterületeinek nagysága már épp abban a tartományban helyezkedtek el, hogy egy

⁹²² A század közepén megépült vályogfalú ház volt a család első igari otthona. A Székyek megtelepedése hasonlóképpen ment végbe, mint Vezekényen a Szalgháry családé: a faluszerveződés idején, vagyis a puszta végleges benépesedése után építették meg vályogfalú, nádfedeles házukat, amely méretei okán kúriának számított. Feltehetően Széky Zsigmond (1723-1803) élt a családból elsőként a faluban.

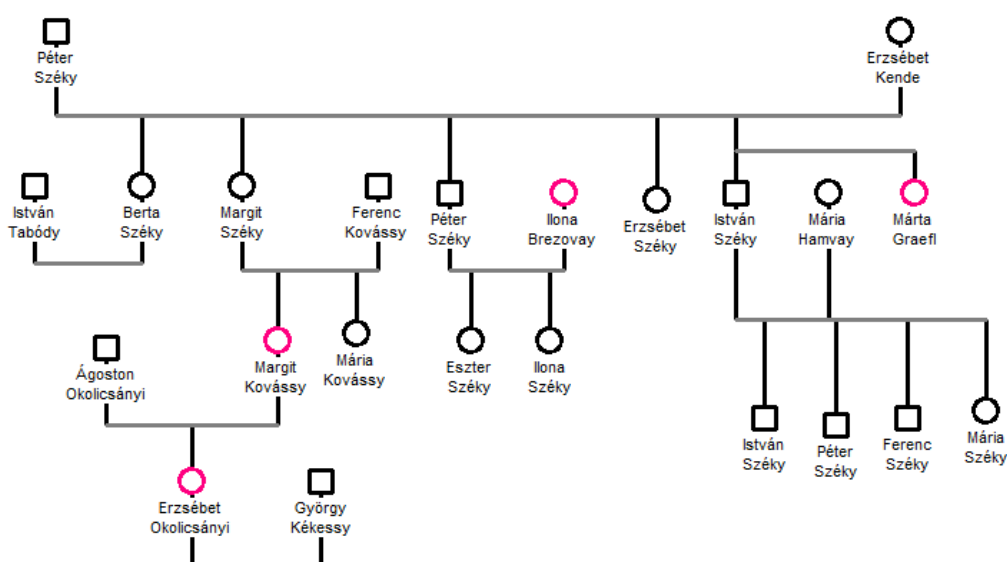
⁹²³ A szóban forgó ingatlanok: Szepessy László ispánháza és kocsmája, Vincze Pál és Trásy Imre két nemesi lakóháza és két szárazmalma, valamint Sréter György két háza.

⁹²⁴ Fónagy 2013 II: 1243.

osztályos egyezség, per, leánynegyed, vagy természeti csapás a család megélhetését már veszélybe sodorhatta.⁹²⁵

A Széky földvagyon a 18. század második felében jelentősen csökkent. Nem csak a kvartalisták „rövidítették meg” őket, hanem a nagyszámú utód kiházásítása is újabb földveszteségekkel járt. A 19. századra Igar Széky-féle földjein örökösödés után több kisbirtokos is osztozott: a Dapsy, Szemere, Lipcsey, Király, Okolicsányi, Barkassy, Veresmarty családok házassággal szereztek vagyont.⁹²⁶

A Széky család négy nemzedéke

A falufejlődés és a birtokközösség megszűnése jelentős veszteségekkel járt a Székyek számára. Az idős Széky Zsigmond viszont tisztában volt azzal, hogy társadalmi súlyukat nem csak vagyoni helyzetük, hanem politikai szerepvállalásukon is befolyásolja. 1790 áprilisában táblabíró lett a megyén.⁹²⁷ A gazdálkodás mellett a 18. század végétől tehát a politikai érdekérvényesítés is megjelent a család stratégiájában.

⁹²⁵ Fónagy 2013 II: 1407. – A réteket, legelőket, erdőket és nádasokat ekkor még közbirtokosságban használták, a földvagyonuk ettől több volt.

⁹²⁶ Nem volt ez másként a kvartalisták földjein sem, ahol új kisbirtokos nemes családok jelentek meg: a Mészárosok, a Gálospetri Nagyok, a Bagossyak, a Demék, a Kovácsok, a Szanák, a Szücsök, a Vargák és a Heringek.

⁹²⁷ Szederkényi 1893: 306.

Széky Péter, a földesúr

A faluközösség és a Széky család élete mér a 18. században összefonódott. A birtokos család a falu pater patriae-ja volt. Befolyásukat nem csak a helyi egyházban és azzal együtt az alapfokú oktatásban érvényesítették, hanem a község vezetésében is. Széky Zsigmond a templom kegyura volt, főkurátor, rokonai pedig községi előljárók, iskolaszéki elnökök. A 18. század végén újjáépítették a református templomot, vállalták a lelkész, a tanító, az iskola fenntartását. Széky Zsigmond „*az összes igari compossessorok tiszteletreméltó doyenje*” 1804-ben 2000 forintos alapítványt hagyott az egyházra azzal a kikötéssel, hogy kamatainak kétharmada a lelkész, egyharmada a tanító javadalmának pótlását szolgálja.⁹²⁸

A tiszteletreméltó közbirtokos unokája, Széky Zsigmond (1783-1846) „*több megye táblabírája*” igen előkelő házasságot kötött. Feleségének, Sólyom Viktóriának az apja, Sólyom István a Habsburg Birodalom szentpétervári követe volt.⁹²⁹ A családi emlékezet szerint Lengyelország felosztásakor szerezte meg Medyn birtokát, ahol letelepedett. A házaspár gyakran tartózkodott Medynben, utazásaikról szép, faragott bútorokkal tértek haza.⁹³⁰ A házasság azonban válással végződött. Széky 1846 után csak úgy tudta kifizetni feleségét, hogy szendrői javaitól megvált.⁹³¹ A veszteség érintette az igari földeket is, melyből 494 kat. holdat árvereztek.⁹³² Széky még ebben az évben meghalt.⁹³³

Ez a házasságkötés megváltoztatta a családi stratégiát. A Székyek eddig a lokális elit tagjai voltak. Fiuk, Széky VI. Péter viszont Bécsben tanult, ahol okleveles hadmérnöki képesítést nyert.⁹³⁴ A bécsújhelyi évek bizonyára nagy hatással voltak rá, hiszen 1867-ben a Habsburg sétakertek hatására és mintájára tervezte meg igari sétakertjét.

A szabadságharc kitörésekor Széky VI. Péter 20 éves volt. Fegyvert nem fogott, de a neve felkerült a nemzetőrök listájára. Családja társadalmi helyzete alapján törvényszerű lett volna, hogy csatlakozzon a harcoló alakulatokhoz. Bécsújhelyi évei és a császárváros csodálata azonban erősebbnek bizonyult hazafiasságától. Nem fordult szembe a Habsburg házzal, mi több, amikor az 1850-es években Ferenc József gyűjtést indított a Nemzeti

⁹²⁸ Kardos 1997: 57.

⁹²⁹ Antalfai Sólyom István életéről csupán annyit tudunk, hogy 1790-től lett Győr vármegye főjegyzője (Magyar Almanach 1795-dik esztendőre. Bécs, 1795. 222.) Szentpétervári működéséről csak a családi feljegyzésekben olvashatunk.

⁹³⁰ Széky VIII. Péter 1978: 33.

⁹³¹ Budapesti Híradó 1846. március 13. 168.

⁹³² Pesti Hírlap, 1846. április 10. 246.

⁹³³ Széky Zsigmondot Igaron temették el, volt nejét Medynben.

⁹³⁴ A házasságból egy lány is született, Széky Johanna (1825-1875), aki Okolicsányi György felesége lett.

Képcsarnok gyarapítására, 5 forinttal támogatta az uralkodói akaratot.⁹³⁵ „A család politikai vonala egyébként egészen egyenes: vagyonukat Lipót császárnak köszönhatték, és ez hosszú időn keresztül aulikus érzelművé tette őket. A reformkorban és a polgári forradalomban eléggé tartózkodók voltak, a század második felében nyíltan kormánypártiak.”⁹³⁶ Mindezek ellenére Széky nem volt hűtlen nemzetéhez. A kiegyezés után a politikai semlegesség legkézenfekvőbb megoldását választotta: visszavonult Igarra gazdálkodni.

A neoabszolútizmus évei újabb veszteségeket hoztak. Az úrbérrendezés 1853-ban érintette a perkupai, a pelsőczardói, a szendrői és martonyi földeket. Ezek kisajátításáért nővérével együtt 2887 forintot kapott, Heves megyei veszteségeiért – Igar, (Bükk)Szék és Tiszaszőlős – pedig 3487 forintot ítélek meg neki.

A mederszabályozás következtében a század közepén átalakult a Tisza vízrajza. Az egyik lefűződött kanyarulatból tó képződött, ami nem várt gazdasági előnyhöz juttatta a családot: aszályos esztendőkből innen tudtak locsolni.

A táj megváltozott arculata a közbirtokosság megszűnéséhez vezetett. 1859-ben az igari földesúr 1031 kat. hold szántóval, 55. kat. hold réttel, 30 hold erdővel és 10 hold szőlővel rendelkezett.⁹³⁷ A határ felosztása után 1864-ben a közösen használt földekből még 671 kat. hold jutott Székynek.⁹³⁸

A nagybirtok modernizáció nélkül is megélhetést biztosított volna a családnak. A földesúr azonban már a neoabszolútizmus éveiben is tudatosan készült arra, hogy gazdaságában új módszereket és technológiákat vezessen be. 1856-ban megrendelte a „Mezei gazdaság könyve” című kiadványt, 1859-ben pedig földmintát küldött a Gazdasági Lapok felhívására.⁹³⁹ Ezek azt mutatják, hogy jól ráérezett arra, a termőföld jövedelme nem csupán annak nagyságától, de a művelés technológiájától is függ. 1867 után Igaron egyedül a Széky birtok volt képes alkalmazkodni a szabadpiaci versenyhez. Nagy juh- és marhaállományuk, tekintélyes gabonaterméseik tették lehetővé, hogy a tőkés gazdálkodásra viszonylag rövid idő alatt és kevés zökkenővel tértek át. Ráadásul „rokoni kapcsolataik és előnyös házasságaik megóvták őket a kétes értékű uzsorahitelektől.”⁹⁴⁰

⁹³⁵ Pesti Napló, 1853. január 14. o.n.

⁹³⁶ Kardos 1997: 90.

⁹³⁷ Bagi 2015: 372.

⁹³⁸ Kardos 1997: 72.

⁹³⁹ Gazdasági Lapok, 1859. december 29. 825.

⁹⁴⁰ Kardos 1997: 89. – Időnként ők is éltek a füredi zsidók hitelével. A családi iratban utalás történik arra, hogy a zsidó hitelezőnek az udvaron kellett várakozni, amíg az öreg Széky a házban aláírt és számolt. – Széky VIII. Péter, 1878: 91.

Apja adósságait kifizette, a modernizáció eredményeként pedig birtoka jövedelmezővé vált. Gazdatisztet nem tartott, viszont előszeretettel alkalmazott helyi parasztgazdákat, akiknek évszázados tapasztalatait megbecsülte, mi több, hasznosította a birtokon. A Székýhez szegődött parasztemberek meghálálták a státuszt, amit a lokális közösségben a család szolgálata jelentett: védték a gazdaság érdekeit, amit az idős földesúr a gabonatermésből adott részesedéssel hálált meg. Az alkalmazottak gazdasági érdekelttségének elve kifizetődő stratégia volt.

A Széký gazdaságot az 1880-as években gépesítették. Az 1895-ös statisztika szerint a földesúrnak volt egy cséplőgépe, három vetőgépe, két rostája, 21 ekéje, egy szecskavágója, 3 boronája és 3 hengere. A földet négyes vetésforgóval művelték. A fekete két szántás után egy évig pihentették, ekkor a gyomnövényeket a birkákkal lelegeltették. A juhok száma ezért jelentős volt (824 darab). Emellett marhákat (120 darab) és lovakat (42 darab) is tartott. Az igazi hasznot azonban a sertés hozta. Hizlalt sertéseit Kőbányán dolgozták fel, malacait a szolnoki, békési és észak-magyarországi kereskedők vásárolták fel. Az állattartás bizonyos fokig kényszer is volt, mivel az ezer holdas birtoknak csak kevesebb, mint a felét, 434 kat. holdat lehetett szántóként használni.⁹⁴¹

Ennek a gazdaságnak a személyi szükséglete is jelentős volt. A századfordulón 32 kommenciós cselédet alkalmaztak, az öreg Széký házban három belső cseléd szolgált. A faiskolában és a dohánykertészetben dolgozókkal együtt az állandó foglalkoztatottak száma 45 fő volt, ami aratás és cséplés idején ennek a dupláját is elérte.

A kiegyezés körül Széký – birtokostársaihoz hasonlóan – több gazdasági érdekelttségeket is szerzett. 1867-ben tagja volt az Eger-Dormánd Vidéki Gőzmalom Rt.-nek, a következő évben pedig egyik alapítója a Magyar Kölcsönös Biztosítónak. Ezek a pénzügyi vállalkozások esetében nem váltak jövedelemképző tényezőkké.⁹⁴² A 19. század végére a mezőgazdasági árutermelés lett a család fő bevételi forrása.

⁹⁴¹ A Széký család gazdálkodása követte a piac kereslet-kínálat folyamatait. Széký VI. Péter fia a századfordulón több mint ezer birkát tartott, de a gyapjú dekonjunktúrája idején állományát 300 birkára csökkentette. Növelte viszont a szarvasmarhák számát, 1909-ben 50 magyar ökör jelentette a törzsállományt. Lovai között ekkor már 36 angol félvér is volt. Szántóterületüket több mint 100 holddal bővítették, így 250-300 holdon termeltek búzát. A tengeriföldet zabbal váltogatták, utóbbit a hadseregnek szállították. A Széký gazdaságból évente 35-40 vagon termény futott ki vasúton a világháború előtt. Mindezt sikeres szőlészet, méhészet és 27 hold dohány egészítette ki. – Kardos 1997: 90-91.

⁹⁴² Fia, Széký VII. Péter gazdaságát kiterjesztette neje, egerfarmosi Brezovay Ilona földjeire is. A két gazdaság elsősorban az állattenyésztésben működött együtt.

A konzervatív ember

A Széky gazdaság sikeres modernizációja akkor történt meg, amikor a kapitalista áruterelés kihívásai és a tökehiány a legtöbb tradicionális birtokot térdre kényszerítette. A földesúr gazdálkodásában alkalmazkodott a megváltozott körülményekhez, de jellemében, mentalitásában, életmódjában megmaradt konzervatív, rendies vonásokat őrző úrnak. Az igariak még egy évszázaddal később is „utolsó feudális gazdaként” emlegették.

A rendi korszak birtokos nemességének politikai hagyományait követte a kiegyezés időszakában: 1866 decemberétől 1868 decemberéig a törökszentmiklósi választókerület Határozati párti képviselője volt. Ugyanitt a Balközép színeiben is mandátumot szerzett 1869 áprilisában. Parlamenti munkája 1872 áprilisáig tartott.

Politikai karrierje Borbély Miklós lemondásával kezdődött. A megüresedett abádi helyért Lipcsey Péterrel együtt szállt versenybe. Széky közel 300 szavazattal kapott többet, mint Lipcsey. A választás körülményei a reformkori korteshadjáratok hangulatát idézték. A két pártra szakadt tömegben Lipcsey váratlanul az emigrációból hazatért Pulszky Ferencet ajánlotta. Széky ezen a gyűlésen nem volt személyesen jelen, de a közeli szállásán várakozott. Amikor híret vitték az eseményeknek, megüzenve, nem mond le Pulszky javára, mivel korábban már megválasztották a törökszentmiklósi kerületben. *„Borbély Miklós óvást tett az elnöki indítvány ellen, mint kinek nincs jogában senkit ajánlani, s ő Széky Pétert akarta ajánlani, de ismét szavazás követeltetett. Szólt azután Lipcsey Péter, azaz szólt volna, s ünnepélyesen is lemondott volna Pulszky részére, ha dörgő hangja elejével is szóhoz juthatott volna. Végre nagy nehezen a tömeg kívánata szerint kimondotta az elnök, hogy tehát szavazás lesz. (...) A Széky-párt fehér tollat, a Lipcsey-párt pedig vörös tollat viselt jelvényül, s e választásnál is kitűnt, mit nem rég mondtak, hogy míg némely helyen kevés a követnek való ember, mi magyarok e tekintetben is bővelkedünk.”*⁹⁴³

1868-ban a baloldali politikusok egy csoportja, köztük Széky Péter is lemondott.⁹⁴⁴ Ezt úgy őrizte meg az utókor emlékezete, hogy amíg az igari „köznemesek kitarítottak Kossuth

⁹⁴³ Eger, 1866. december 6. 406.

⁹⁴⁴ Az előzmény a Tisza Kálmán vezette Balközép Párt bomlása volt. A bihari pontok alapján 1868-ban megfogalmazott új balközép program célja a párt egységének helyreállítása volt. A delegáció és a közös minisztérium megszüntetésével a képviselők a teljes magyar függetlenség álláspontjára helyezkedtek. A pártban felerősödtek azok a radikális hangok, amelyek elutasították a Deák párthoz való közeledést. A mérsékelt Ghyczy Kálmán a Balközép 12 tagú kisebbségének élére állt és kilépett a pártból. Ekkor mondott le a mandátumáról Széky Péter is.

mellett, Széky inkább Deákot választotta. Ha nem is volt nyílt kormánypárti, de a progressziótól mindig tartózkodott.”⁹⁴⁵

A következő választás tisztasága meglehetősen kétséges. Ezúttal a baloldali Székynak a jobboldali Recsky Andrással és táborával kellett megküzdeni. Széky minden fegyvert bevetett annak érdekében, hogy győzni tudjon. „A botokkal véghez ment titkos szavazás is az e tekintetben járatlan választókat oly annyira zavarba hozta, hogy azok nem ügyelve pártunk színére és jelöltünk a szekrényre írt nevére habozásukban s az örökös nógatás folytán az első szekrénybe, az az Széky Péterébe dobálták botjaikat. A szavazásra kiszemelt fabódé oly célszerűtlenül készült el, miszerint a morális pressiónak tágas mezeje nyitva maradt az által, hogy a szavazati szobán lévő rések a titkos szavazást illusoriussá tévén a baloldal ezeken keresztül folytathatta és folytatta is korteskedését. Mert a többek között megtörtént az is, hogy az ellenpárt emberei e réseken keresztül a zavarban levő jobboldali szavazóra rákiáltották, miszerint botját amazok szekrényébe dobja, mit néhány ember eskü mellett is ajánlkozik bebizonyítani.”⁹⁴⁶

A választási botrány miatt vizsgálat indult Széky ellen.⁹⁴⁷ Bár esküjét később letehetette és ciklusát is kitöltötte, az abádi botos-választás igencsak megtépázta jó hírét. A korteshadjáratban mutatott magatartása magyarázza, hogy Igaron miért középkori földesúrként tekintettek rá.

Személyiségének másik érdekes vonása, hogy 1871-ben csatlakozott a hazai szabadkőműves mozgalomhoz, melynek legfőbb célkitűzése a „hazaszeretet és a közügyek körül kifejtett hasznos munkásság.” A páholy tagsága az emberi nem egyetemlegességén alapult, szabályzatuk szerint a testvéri kötelességet, köteléket minden emberre ki kellett kiterjeszteni. A páholyba belépők részéről feltételezhető volt egyfajta liberális, demokratikus gondolkodás.

Széky Törökszentmiklóson Bárczay Gyula és Kovássy Ferenc földbirtokossal együtt még helyi páholyt is szervezett, ez lett az Akác páholy. Tagságuk szellemében vegyes volt, a vármegye földbirtokosai mellett helyet kapott itt Bernát Endre Tisza-szabályozási tisztviselő, Fusch Ignác orvos, Kuncze Imre városi főjegyző és Wrobleszky Gyula gazdatiszt is.⁹⁴⁸ Széknyt rendes tagként jegyezték a 33. Nagytanácsban is. A páholy működéséről adat nem maradt, így annak működése sem ismert.

⁹⁴⁵ Kardos 1997: 90.

⁹⁴⁶ Pesti Napló, 1869. március 24. o.n.

⁹⁴⁷ Budapesti Közlöny, 1869. június 9. o.n.

⁹⁴⁸ Széky családi iratok. Köszönet a forrásért Luterán-Turi Saroltának.

Széky szeretett igari birtokán tartózkodni. „Szalmatetős tágas kúriájukban könyvtárt és múzeumot rendeztek be. Mint a református egyház kegyurai buzgó hitéletet éltek. A szokásos névnap és ünnepi látogatásokon, a téli vadászatokon kívül a társadalmi életben nemigen vettek részt. Életmódjukat valami nemesi konzervativizmus jellemezte. Ez különösen politikai téren nyilatkozott meg. Széky mindig fel volt öltözve. Magában a gazdaságban is feszes, hűbéri jellegű munkafegyelem uralkodott. A kastély az urak megközelíthetetlen vára volt, ahová a cseléd, napszámos nem tehette be a lábát, s a gazda is csak parancskiadáskor. Az urat három lépésnél közelebb nem volt szabad megközelíteni, s a kérdésekre csak rövid, katonás válaszokban nyilváníthatta véleményét. Brüll Móric hitelezője volt Széky nagyságos úrnak, mégis váltóhosszabbításnál vagy éppen fizetésnél kint az udvaron kellett várakoznia, míg benn az uraság aláírni kegyeskedett, vagy éppen a kamatokat számolta le. A kisebb lopásokat és szabálytalanságokat⁹⁴⁹ úrhoz illő nagyvonalúsággal nézte el, alkalmanként segített egy-két bajba jutott munkásán is. Négylovas hintón járt még talán 300 méterre is, cifra ruhába öltöztetett parádés kocsisa ült elől a bakon. Kettő is volt belőlük.”⁹⁴⁹

Hasonlóan elegáns emberként emlékezett a földesúrra Kékessy György is. „Az öreg Széky Péter komoly, nagy műveltségű ember volt. Több ezer kötetes könyvtára volt, melyek közt igen értékes régi könyvek, meg régi családi iratok is voltak.”⁹⁵⁰ A memoáriró csak elbeszélések alapján tudhatta mindezt, de fiát, Széky VII. Pétert – aki örökölte apja eleganciáját és távolságtartását – jól ismerte.⁹⁵¹ „Gyakran kikocsikáztunk a határba. Ilyenkor állandóan a kocsist dirigálta az öregúr: lassú trapp, gyorsabb trapp. Roppant szertartásos, fess kis ember volt. Mindig kifogástalanul vasalt sötét ruhában járt. Legjobb szerette a fekete csikos nadrágot fekete kabáttal. Mindig kemény fehér inget hordott, magas, kemény, kivágott, felül kissé kihajló gallérral, ami igen jól állt neki. Akkor általában ez volt a vidéki urak közt a divat. (...) Nagyon szép ember volt Péter bácsi. Haja közepén volt kettéválasztva, kis oldalszakálla és nagy pedrett bajusza volt. Olyan úri jelenség.”⁹⁵²

A Székyek tekintélye a századfordulón messze felülmúlta az igari birtokos családokét. A templomban külön padban ültek a pap széke mellett. Az idős Széky Péter virilisként befolyásolni tudta a község életét, még az elöljáróság megválasztásában is érvényesíteni tudta akaratát. A helyi egyház kegyuraként döntési joga volt a lelkész, a tanító kinevezésében. Ajándékokkal biztosította a jegyző, a csendőr és a lelkész jóindulatát.

⁹⁴⁹ Kardos 1997: 91-92.

⁹⁵⁰ Családi krónika 1961-1964: 57.

⁹⁵¹ Kékessy György 1902-ben született, Széky VII. Péter pedig 1857-ben, így az első világháború után a Széky birtokon vendégeskedő Kékessy „idős úr” alatt már VII. Pétert értette.

⁹⁵² Családi krónika 1961-1964: 59.

A patriarchális földesúr nem volt a lokális elit tagja, ő maga volt a lokális elit. Vagyona, családja tekintélye és ősi múltja feljogosította erre. Az egykori kvartalisták utódjai a századfordulóra vagyonukat veszítették és betagozódtak a polgárságba. Székynék azonban egymagának nagyobb birtoka volt, mint birtokostársainak együttléve. 1897-ben a faluban birtokos volt Feuer Géza (319 kat. h.), Thomka Illés (275 kat. h.), továbbá Schwartz Bernát és Wildmann Lipót, utóbbiak még bérelték a Graefl, Kulcsár, Elek és Debreczeni földeket is, melyek együttesen is csak 750 kat. holdat tettek ki.

Széky Péter középirtokosból nagyirtokos lett. Apja és dédapja lokális elit tagságát országos politikai elittagsággá emelte. Eközben attitűdjének nem a modern polgári vonásai, hanem a rendi földbirtokosra jellemzők erősödtek fel. A középkori földesúr-attitűd egyik megnyilvánulása volt a Péter-Pál napi mulatság.

Amikor a pralineé tortából klarinét torta lett

Akár Tiszaigar, akár a Széky család története kerül a történészek figyelmének középpontjába, a híres Péter-Pál napok leírása megkerülhetetlen. A család úgy tudja, hogy a Péter nap megünneplése a nagyszámú Péter nevű családtag miatt vált hagyománnyá. Ennek azonban ellentmond, hogy majd 300 év alatt csak öt Péter volt a Székycék ezen ágán, e név választása csak a 19. századtól jellemző. A több napos ünnep inkább a nyári mezgazdasági munkákkal, kiemelten az aratás megkezdésével állhatott összefüggésben.

Széky VIII. Péter 1978-ban úgy emlékezett, hogy a távoli rokonok már az előző este megérkeztek. A nőket az öreg ház egyik, a férfiakat a másik nagy szobájában szállásolták el. A személyzettel és a vendég kocsisokkal együtt 90 emberre főztek. Az ünnepi ebéd 5-6 fogásból állt. Elmaradhatatlan volt a hidegen tálalt tiszai szálkátlan kecsége és a mogyorós pralineé torta, aminek tésztájához lisztet nem használtak, csak parfét. Utóbbi Kovássy Ferenc klarinét tortának nevezte és azzal utasította el, hogy semmire se jó ez, csak bajuszpedrésre.

A lakoma fénypontja a tósztok sorozata volt. Nem csak az ünnepezt Pétereket és Pálokat köszöntötték, hanem a hölgyeket, az asszonyokat, a vendégeket és a szomszédokat. Az ízes jókívánságokra illett poharat üríteni. *„Hajdanában nagy Péter-napok voltak Igaron. A nagy békebeli lakoma után a férfiak a ház árnyékos oldalánál tarokkoztak és kvaterkáztak. Persze a füredi banda sem hiányzott, amely – ha a fiatalság nem táncolt – szép magyar nótákat játszott. Apám nagyon értett ehhez. Nem csak jó tollú, de jó hangú ember is volt.*

*Olyan szépen énekelt, hogy a hölgytársaság, amelyik a tó mögött lévő díszerdőben sétált, apám dalolását hallotta.*⁹⁵³

A Péter-Pál napi ünnepek hangulata, stílusa sokat változott fél évszázad alatt. Az idős Széky ezeket a nyári alkalmakat még községi ünnepként tartotta számon. A cselédek pogácsát és bort kaptak, saját cigányzenekart rendeltek neki és a kert egy távolabbi szegletében ők is kedvükre mulathattak. *„Volt alkalom, amikor Széky Péter elvegyült a nép között, s mint cselédei atyja mutatkozott. Péter-Pál napján, neve napján, aratáskor kiment az aratók közé, s amikor meglátták, béresei gyorsan szalmakötelet sodortak, körülfogták vele, azt mondták hangosan, hogy „Isten éltesse! Ekkor rendszerint pénzt osztott, és hozatott a vízfordóval vagy tíz liter bort.*⁹⁵⁴

Az első világháború után az ünnepek jellege megváltozott. A rokonokat már csak a Lipcsey, Kovássy, Okolicsányi és Brezovay családok jelentették. Díszmagyart a Horthy-korban is szívesen hordtak, kivált nagyobb családi eseményeken.⁹⁵⁵

A második világháború előtt a régi Péter-Pál napokból csak a családi jelleg maradt, az egykori duhaj vigadalom művészi kedvteléssé szelídült. Széky VIII. Péter szerint ekkor már nem cigánybandát, hanem egy budapesti művésztanárt hívtak, aki játékaival szórakoztatta a vendégeket. Ezek után a hölgyek közös sétára indultak a tó körül.

Az életmóddal a mentalitás is átalakult. Cigánybanda helyett zongoraművész játszott, a vaskos tóosztok és ízes tréfák helyett a férfiak kvaterkáztak, a hölgyek sétáltak. Megváltozott a társaság összetétele is. Széky VI. Péter idején a nyári multságokra még meghívást kaptak azok a rokon családok, akik a rendi korszak birtokos nemességének leszármazottjai voltak. Többek közt a Bernáth családdal rokon Sárközyek. *„Az öreg Sárközynek még sok jó földje volt, de „kifüstölte” az öreg a kéményen, s fiának, Elemérnek már semmije sem maradt. Egy rozoga, egylovas fiákerrel fuvarozgatott. A füredi állomásra vitte és hozta az igariakat.*⁹⁵⁶ Élt még a Veresmarty család egy tagja is. *„Ödön bácsi is, aki a szakácsnéját vette feleségül, s aki továbbra is nagy tisztelettel Tekintetes úrnak hívta urát.*⁹⁵⁷ A Horthy korszakra már csak a bene possessionati leszármazottjai maradtak, féktelen tánc és evés-ivás helyett pedig inkább botanizáltak. Ekkor már *„nem volt általános a régi urak dorbézolása, patópálsága.”⁹⁵⁸*

⁹⁵³ Családi krónika 1961-1964: 61. – A jó hangú ember a családi krónika elindítója, Kékesy Dezső volt.

⁹⁵⁴ Kardos 1997: 92.

⁹⁵⁵ Uo.

⁹⁵⁶ Családi krónika 1961-1964: 63.

⁹⁵⁷ Uo.

⁹⁵⁸ Széky VIII. Péter 1978: 9.

Ez a változás nem csak a rendies mentalitást őrző kisbirtokos családok felmorzsolódásával, hanem a Széky birtok új tulajdonosának, *Széky VII. Péternek* (Tiszaigar, 1957. július 19. – Tiszaigar, 1946. augusztus 1.) a jellemével, érdeklődésével és attitűdjével magyarázható. A Budapesti Királyi Magyar Tudomány Egyetem jogi doktorátust szerzett jogász botanikusként maradt meg az utókor emlékezetében. Mindössze három hónapig volt segédszolgabíró,⁹⁵⁹ amikor 1885-ben vereséget szenvedett Kékesy Dezsőtől. Közigazgatási munkát többé nem vállalt, napjait a gazdaság irányítása és a sétakert építése töltötte ki.

Széky VI. Péter ifjabb fia, István a tanári pályát választotta. Gyöngyösön kapott középiskolai állást, ahol mennyiségtant és természettant tanított. Emellett úttörőmunkát végzett a hazai iskolai kirándulások népszerűsítésében. Szenvedélyes természetjáró, csillagász volt. A sétakert állományát ő is gyarapította.

A Székyek kapcsolatrendszere a 20. században alig változott. Széky VI. Péter mind az öt gyermekét olyan családba házasította, melyek hozzájuk hasonlóan őrizték a rendi korszak hagyományait. Széky VII. Péter neje egerfarmosi Brezovay Ilona (1863-1950) lett. Széky Berta (1853-1931) Tabódy Jenőhöz, Széky Margit (1855-1928) Kovássy Ferenchez ment férjhez. Széky Erzsébet (1860-1914) nem házasodott meg, anyjától örökölt rimaránhói birtokán gazdálkodott. Széky István (1862-1944) első felesége Hamvay Mária volt, neje halála után pedig Graefl Jenő lányát, Graefl Mártát vezette oltár elé.

A család két nemzedék alatt kétszer is házasodott a vidék legnagyobb földbirtokosának számító Graefl családból. Széky VII. Péter Graefl Jenő sógornőjét, Brezovay Ilonát vette feleségül, Széky István pedig Graefl Jenő lányát, Mártát. Minkét család vidéken gazdálkodó, életmódjukban a nemesi múltat fokozottan jelentőséget tulajdonító família volt. Annak ellenére, hogy Graefl Károly csak 1898-ban kapott nemességet, leszármazottjait a Székyek befogadták. A jövedelemszerzés formája, az életmód és mentalitás hasonlósága mellett a formális nemesek betagozódását a történelmi nemességbe az is segítette, hogy a 20. század elejére lecsökkent azoknak a familiáknak a száma, akik megfeleltek a választás kritériumainak. Így elkerülhetővé váltak a rokoni házasságok. A formális nemeseknek tehát már nem volt nehéz betagozódni a történelmi nemességbe, ha az életmód és a mentalitás egyezett.

A Székyek életmódja, jövedelemforrása, kapcsolatrendszere változatlan volt a második világháborúig. Elmozdulás csupán annyiban történt, hogy a gazdaság egységének

⁹⁵⁹ 1885. április 29 és 1885. július 28 között.

megőrzése érdekében a második fiúgyermeknek már nem katonai, vagy államigazgatási pályát választottak. Ekkor már a középiskolai tanári pályának is volt presztízse.

A sétakert, mint reprezentációs lehetőség

A főnemesi kastélyokat már a 18. században is parkok, sétakertek övezték. A vidéki nemesi kúriákat inkább csak facsoportokkal védték a szél és a hőség ellen, a termőföld minden négyzetmétere a megélhetést szolgálta.

A 19. századtól hazánkban is egyre inkább elterjedtek az angolkertek. A század közepén 44 ilyen épített park volt. *„A kiegyezés és az azt követő gazdasági fellendülés hatására történhetett, hogy a 19. század második felében robbanásszerűen terjedtek el a dísznövények, s többek között azon örökzöldek és más egzóta fajok, amelyeket a világjárt magyar arisztokrácia már a század legelején ismert.”*⁹⁶⁰

A polgárosodás és az ezzel járó modernizáció két irányban segítette a hazai dendrológia népszerűsítését. A városi, nagyvárosi polgárság szabadidejének eltöltése érdekében nyilvános parkokat alakítottak ki. Eközben a vidéki kúriák környezetében is egyre nagyobb számban tűntek fel olyan tájépítészeti megoldások, melyek a kúriát használó család ősi múltját, patináját voltak hivatott reprezentálni.

Az angol tájépítész hatásra elterjedt, a nagyközönség számára nem látogatható zárt kertek építése nem csupán a család pihenését, kikapcsolódását szolgálta, hanem divatkövetés is volt. Az épített kertekben rejlő reprezentációs lehetőségre hamar ráismertek a társadalmi közép nemesi identitású tagjai. Az épített kert, főleg ha annak kialakítása egy ősi növénytársulás meghagyásával történt, alkalmas volt a „fényes múlt” látszatát fenntartani. A parkkerteknek komoly szakirodalma alakult ki a 19. század utolsó harmadában, mezőgazdasági szakkönyvek, kertészeti lapok adtak tanácsot a tervezéshez és a fajtaválasztáshoz.

A kertépítészet úri passzió volt. Egyrészt szüksége volt hozzá megfelelő nagyságú területre, pénzre és elegendő szabadidőre. Kertet tehát csak az tudott építeni, aki elég vagyonos volt ahhoz, hogy mindezekkel a feltételekkel rendelkezzen.

Heves megye két legjelentősebb arborétumának létrehozása ebben az időszakban történt. Mindkettő létrehozása az előkelő életmód reprezentációja volt.

⁹⁶⁰ Sárospataki 2014: 54.

Erdőtelki Kovács József (Tengelic, 1832 – Erdőtelek, 1897) budapesti orvos, sebész, egyetemi tanár 1877 után vásárolta meg Laczkovics Györgytől és nejétől Podhorányi Apollóniától az egykori Butler kastélyt és birtokot.⁹⁶¹ Kovács doktor apja még gazdatiszt volt, életútja a polgárosodás korának egyik figyelemreméltó, rangemeléssel végződő karrierútja.⁹⁶² Nevelt fia, a később szintén orvosi képesítést szerzett *dr. Kovács József*, aki uralkodói engedéllyel viselhette tovább nevelőapja formális nemességét,⁹⁶³ 1895-ben kezdte el Erdőtelken a sétakert kialakítását. A növényegyüttest az Alföld legmelegebb és legszárazabb részén alakította ki, ezért a csapadékhiányt a Hanyi-ér mocsaras lápos talaja ellensúlyozta.

Hasonló elképzelés vezette három évtizeddel korábban Széky Pétert is, aki 1867-ben a Tisza lefűződött kanyarulatában alakította ki a szarvasi arborétum mintájára 2 hektáros parkját.⁹⁶⁴ A kert mindkét esetben reprezentációs célokkal létesült: Kovács doktor a Butler kastély köré telepítette a sétakertet és az igari park is közvetlen kapcsolatban állt a Széky birtokkal. Mindkét dendrológus hobbi kertésznek számított, Széky végzettsége alapján jogász, Kovács orvos volt. Olvasottságuk és szakkönyvekből elsajátított tudásuk ellenére a tervezés nem az ő érdemük. Az erdőtelki park kialakítását *Goccsald Antal* képzett kertész, a nyugati kertkultúrák és kertművészet ismerője segítette. Az igari kerttervezéshez 1874-től id. Széky Péter barátja, a szarvasi arborétum alapítója, *gróf Bolza Pál* adott tanácsokat, a kertészetet *Springer Antal* irányította.

⁹⁶¹ Butler János 1845-ben bekövetkezett halála után, nővére, Butler Júlia Bóra révén az erdőtelki javak a Laczkovics családhoz kerültek. Butler Júlia Bóra fia, Laczkovics János (1834-1902) azonban meglehetősen költséges életet élt, mert 1876-ban kénytelen volt feleségének, Podhorányi Apollóniának minden erdőtelki vagyonát eladni. Az adásvétel szerint a birtoktól „*Laczkovics a pusztahanyi és erdőtelki ingatlanokat és a részletezett tartozékokat 131,600 forint vételáron, ebből törlesztve egyúttal az azokat terhelő, összesen 128,800 forint adósságot*” vált meg. (HU BFL VII.168. 1876. 0550.) Podhorányi Apollónia 1877-ben évi 8000 forintért bérbe adta a földeket Keller Bernát haszonbérelőnek, ám a családnak a befolyt összegből újabb követeléseket kellett kielégíteni. (HU BFL VII.168. 1877. 0532.) A Laczkovics család kölcsönökből élt, mert ebben az időben több pert is folytatott ellenük Blau Jakab és Deutsch Móricz G. Ebben az adósságokkal és perekkel terhelt helyzetben vásárolta meg dr. Kovács József a birtokot a tulajdonjogokat gyakorló Laczkovicsoktól.

⁹⁶² Kovács József Bécsben szerzett 1858-ban doktori oklevelet, majd 1859-ben sebészdoktori szigorlatot, 1862-ben magántanári vizsgát tett. A porosz-osztrák háborúban egy katonai kórház sebészeti osztályát vezette, amiért a Ferencz József rend és a szász királyi Albrecht rend lovagkeresztjét kapta. A háború után a Szent Rókus Kórház nőgyógyászati osztályán dolgozott. 1868-ban, 36 évesen helyettes tanárként átvette a Sebészeti Kóroda vezetését. 1870-ben a gyakorlati sebészet rendes tanárává nevezték ki. 1874-ben megválasztották a Magyar Királyi Tudományegyetem rektorává. Erőfeszítéseinek köszönhető, hogy 1876-ban új, korszerű sebészeti klinika nyílt az Üllői út és a Mária utca sarkán. Ezt a tevékenységét a Lipót-rend kiskeresztjével ismerték el. Az Igazságügyi Orvosi Tanács és a Budapesti Orvosi Kör elnöke volt. 1886-ban tulajdonosa lett a *Gyógyászat* című újságnak, s ennek mellékleteként 1888-ban megalapította a *Honvédorvos* című lapot. 1891-ben miniszteri tanácsosi címet, 1894-ben a Ferencz József-rend közép-keresztjét kapta. Az orvostudomány terén elért eredményeiért 1896. március 16-án címet és nemesi előnevet nyert. – Királyi könyvek 69. 808-809., Szuromi 2015: 123-130.

⁹⁶³ Királyi könyvek 70. 98-104.

⁹⁶⁴ Széky VIII. Péter 1978: 15.

Széky VII. Péter örömét lelta a botanizálásban. „Ez abból állt, hogy sétálgatás közben egyik-másik növényről egy-egy levelet lecsípett és azt nekem adta, hogy szagoljam meg.”⁹⁶⁵

A növénygyűjtemény gazdasági célokat is szolgált: a Széky faiskola bevételi forrás volt. 1887-től nyomtatott árjegyzéken kínáltak a facsemetéket, díszcserjéket. Egyik törzsvásárlójuk erdőtélki Kovács József orvos.⁹⁶⁶

Az igari házban gyakran vendégeskedő Kékessy Györgyöt is megérintette ez az úri passzió. Idővel hobbi kertésszé vált, s tudását oly mértékben sikerült fejleszteni, hogy megrendeléseket is kapott. „A '40-es évek táján Bobory György parkírozni akarta domaházi lakóházának területét. Egy jó kertész iránt érdeklődött, dr. Kuthy Elek orvos pedig engem ajánlott. Bobory kért, hogy csináljak tervet. Kettőt is készítettem. Az egyik túlnyomóan lomblevelűekből, a másik tűlevelűekből állt. A tűlevelű tervet választotta, mert szerette a fenyőket. Megkezdődött a kertépítés. Mondtam neki, hogy néhány embert adjon mellém, de ő nem gondoskodott róla, ezért csak magunk voltunk: ő, az inas és én. Csináltuk, ahogy lehetett. A zsinórkifeszítéshez szükséges pálcikákat saját kegyelmes kezeivel szedegette össze és adta a kezembe. Gondoltam, ilyen előkelő segédlettel sem csináltam még kertet! A kert 4-5 nap alatt elkészült. Közben ebédre mindig meghívott a feleségével együtt, akit már korábban ismertem.”⁹⁶⁷ E családban a kertépítészetnek egyénként is voltak hagyományai, hiszen Kékessy György apja, Kékesy Dezső is tervezett korábban parkokat. Saját, füredi házuk kertjét ő maga tervezte, az elvadult növények egy részét kivágatta, újakat telepített. Volt benne „gyönyörű vérbükk, egy ugyancsak gyönyörű tulipánfa, több olajfűz, fehér- és sárgalevelű juhar, normann, ezüstfenyők, cédrusok.”⁹⁶⁸ Az egykori szolgabíró a füredi Kaszinó udvarát is parkosította. Tudását oly mértékben gyarapította, hogy egy alkalommal Pecz Ármin is látogatást tett nála, s tanácsokkal látta el.⁹⁶⁹

A 19. század végétől a vidéki úri lakok kötelező tartozéka lett a park, vagy sétakert. A megrendelők és tulajdonosok további érdeklődésétől és elhivatottságától függött, hogy a növényegyüttes egyszerű tájkertként funkcionált, vagy telepítője tudományos és tudatos gyűjtőmunkával dendrológiai kertet alapított. Utóbbi történt Igaron, a Széky kertben.

⁹⁶⁵ Családi krónika 1961-1964: 61.

⁹⁶⁶ Az erdő, 1968. 373.

⁹⁶⁷ Családi krónika 1961-1964: 74.

⁹⁶⁸ Uo. 51.

⁹⁶⁹ Ifj. Pecz Ármin (1855-1927) Egy fővárosi kertészdinasztia tagja, a szecessziós kertművészet képviselője, az Országos Magyar Kertészeti Egylet alelnöke.

Az utolsó feudális gazda

A neveltetés és a családból hozott magatartásminták, értékorientációk épp úgy meghatározzák az énképet, mint a társadalmi környezet. Az utóbbi megváltozása vezethet attitűdváltáshoz is.

Széky Péter társadalmi környezete hosszú élete alatt gyökeresen átalakult. A rendiség hagyományokkal körülbástyázott világában született, de egy modernizálódó világ polgáraként halt meg. Gazdasága, jövedelemszerzési lehetőségei követték a korszakváltást, személyisében azonban az öröklött és a szülői házban tanult magatartásminták maradtak dominánsak.

Széky gazdálkodásában jól ráértett azokra a lehetőségekre, melyekkel vagyonát növelhette. A földközösség megszűnéséből épp úgy profitált, mint a Tisza szabályozásából, de gazdasági cselédjei évszázados tudását is a maga javára tudta fordítani.

Megőrzött rendies attitűdjének okát – neveltetésén túl – lokális közössége társadalmi összetételében kereshetjük. Igart a történeti irodalom hol zsellérfaluként, hol úri faluként írja le, attól függően, hogy a történészeket a nemesi társadalom, vagy a jobbágyság helyzete foglalkoztatja. Abban a közösségben, ahol a 19. század elején csak jobbágy és földbirtokos létezett, vagyis a polgárság alapjait adó réteg hiányzott, a történelmi személyiség viselkedésének alapja kódolt.

Ettől a környezettől Széky Péter igazolhatóan kétszer töltött hosszabb időt távol: bécsi tanulmányai és parlamenti képviselősége jelentett kiszakadást a zárt igari életből. Mindkettő nyomokat hagyott személyiségén: a császárváros eleganciája és tradícióisztelete miatt sosem fordult szembe az uralkodóházzal, a bécsi sétakeretek szépségét pedig saját otthonába is átültette. Bizonytal a fővárosban ismerkedhetett meg Bolza Pállal, akivel élete végéig baráti kapcsolatot ápolt. Ebben az időben lett a Corvin Mátyás Páholy tagja. Mindez arra enged következtetni, ha a szülői háztól, a családi birtoktól több időt töltött volna távol, talán személyiségének modern vonásai is erősödtek volna.

Tiszaigar gazdasági és társadalmi környezetében nem lehetett más, mint a volt jobbágyok és zsellérek leszármazottjainak, azaz a gazdasági cselédeknek és munkásoknak a földesura. Ezt erősíthette a Széky ház környezete, az ősi bútorok, iratok, tárgyak és könyvek együttese. Atyafiságának összetétele is a pater patriae viselkedésre motiválta: a kisbirtokos nemesi rokonság felolvadása után megmaradt birtokos nemesek utódai közt is előkelő volt a Széky név, amihez dukált az urat megillető külső megjelenés és viselkedés.

Széky Péter élete látszólag egy lineáris életút. Attitűdje egyenes folytatása a rendi korszak birtokos nemesi magatartásának. A marxista történetírás szerint Széky Péter az úri középosztály, illetve a dzsentri eklatáns példája. Ezzel szemben Széky gazdálkodásában nem

vagyont vesztett, hanem szüleitől örökölt földjének mennyiségét megduplázta és sikeres, modern gazdaságot tudhatott magáénak. A Péter-Pál napi ünnepség – mely ismét kiváló táptalajt szolgálhatna a léha és multságkedvelő középosztály-kép erősítéséhez – pedig nem egyéb, mint az aratóünnepvel egybevont családi ünnepség. Az 1950-es években Kardos László kutatócsoportja által helyben végzett adatrögzítése is egybehangzóan állítja, Széky takarékos, pénzügyekben fegyelmezett gazda volt, nem mulatozott és nem költötte a pénzt. Ezzel szemben az életútból kiragadott Péter-Pál napi ünnepségek kétségkívül tálcán kínálják annak lehetőségét, hogy személyiségén keresztül a dzsentrit feltámasszuk.

Széky Péter multipozicionális helye is árnyalt. A lokális közösségben elit volt, az országos elitnek csak két parlamenti ciklusig volt tagja. Sikeres gazdálkodása ellenére sem tartozott a gazdasági elitbe. A helyi és országos elit között élesek a választóvonalak, a mobilitás biztosított, de nem törvényszerű.

Átányi Ötvös Imre: a katona, aki nem járt háborúban

„Szép az emelkedés, de még szebb az, ha ezt az elitpályának felfelé ívelését a körülötte élők, munkájában osztozók szeretete, becsülése, jókívánsága és osztatlan hálája kíséri azoknak, akiknek érdekében munkálkodott és fáradozott.”⁹⁷⁰ Ezekkel a szavakkal avatta fel 1943-ban Hegedűs Zoltán ezredes átányi Ötvös Imre (Átány, 1850. szeptember 29. – Átány, 1920. február 8.) vezérőrnagy síremlékét szülőfalujában. Az átányi paraszti családból indult katonatiszt Heves megyében utolsóként, 1912. december 10-én kapott előnevet és címet.⁹⁷¹

A dualizmus időszakban formális nemességet nyertek 31%-a a honvédség kötelékéből, 21%-a az állami hivatalnokok közül került ki, tehát a rangra emeltek több mint fele az állam adminisztráció tagja volt.⁹⁷² A katonai életút ilyen jellegű elismerése tehát nem volt ritka, hiszen az állami elitképzést szolgálta. Harminc év tényleges szolgálat és az ellenséggel szemben igazolt egy hadicselekmény, vagy negyven év példamutató magaviselet elegendő volt a címeradományhoz.⁹⁷³ Ötvös Imrének 43 év kifogástalan katonai szolgálatát ismerték el 1912-ben, vagyis az oklevéllel nem egy kimagasló tettet, hanem egy életutat méltattak.

Átányi Ötvös Imréről csak a katonai törzslapjai maradtak az utókorra.⁹⁷⁴ A szigorú szabályrendeletekkel körülbástyázott pályafutástól azonban többet mond az a társadalmi környezet, ahonnan elindult. A 17. században az elsők közt foglalták el címeres nemesek tömegei az üresen álló átányi jobbágytelkeket, majd átmenetileg kuriális falunak kiáltották ki a községet. A Heves megyei nemesítések története három évszázaddal később ugyanitt fejeződött be: a vármegye utolsó rangemeltje is átányi volt.

A nyugalmazott tiszt – aki család és gyermekek nélkül szülőfalujában visszavonultan töltötte utolsó éveit – életében ez az elismerés már különösebb jelentőséggel nem bírt. A kisenemesi tudatú községben viszont a címeradomány hozzájárult kultuszának kialakulásához.

Az átányi armalisták közössége

A tősgyökeres átányiak napjainkban is egy kuriális nemesi közösség örökösiként tekintenek önmagukra. A település 1658 és 1675 között valóban a kuriális falvak közt szerepelt, ezt követően azonban rendezték jogállását, s elvesztette kiváltságait.

⁹⁷⁰ Magyar Élet, 1943. november 23. 11.

⁹⁷¹ Királyi könyvek 72. 877-878.

⁹⁷² Gyáni – Kövér 1998: 95.

⁹⁷³ Ölyvedi 1930: 343.

⁹⁷⁴ MNL HL B 87/13095.

Az 1658-ban a faluban élő címeres nemesek nevei nem ismertek. Az 1658. november 6-i vármegyei közgyűlés szerint a zavaros időkben egyes elhagyott jobbágy községekben nemesek szereztek telkeket, majd az állították, hogy kuriális faluban élnek. Ez történt Átányban is, ahol „*az egri püspök s főispán nevében s megbízásából Pápay János ügyvéde protestál s tiltakozott az ellen, hogy Átány a megyei regestrumban mint curialis falu íratott be, s most a királyi dézsmát, mely mint papi tized a püspöké és örököseié, megadni denegálják.*”⁹⁷⁵ A kuriális jogállás számos előnnyel járt, többek közt lakóinak szabadságjoga fölött a vármegye örködött.

Elsőként 1658-ban az átányi *Poshatt Mihály* helyi lakos nyert armálist, de a família a 18. század közepén átköltözött Borsod megyébe.⁹⁷⁶ *Galambos András és neje, Bartók Erzsébet*, valamint leszármazottaik 1669-ben kaptak kiváltságot. A Galambosok 1754/55 után Gömör megyébe vándoroltak.⁹⁷⁷ *Bartók István* és felesége, *Bedécs Borbála*, továbbá leszármazottjaik és rokonaik 1666-ban váltak nemes emberekké. A Bartók család 1754/55 után költözött el innen, de a *Bedécsek* a mai napig tősgyökeresek a faluban.⁹⁷⁸ A Forák család nemessége 1642-ig vezethető vissza,⁹⁷⁹ azt viszont nem tudni, hogy 1658-ban a faluban éltek-e már.

Az 1693. évi megyei összeírás szerint – melyben a papság és birtokos nemesség javait rögzítették – adóztatható birtoka csak Fáy György özvegyének és Glöckelsberg Dietrich János Henrik tábornoknak volt. Szárazbőpusztán két házhelyen rendelkezett Igó András, ám ezek valójában Hanyipusztán álltak.⁹⁸⁰

⁹⁷⁵ Szederkényi 1891: 306.

⁹⁷⁶ Orosz 1906: 237.

⁹⁷⁷ Uo. 95.

⁹⁷⁸ Uo. 23., 24.

⁹⁷⁹ Uo. 87.

⁹⁸⁰ Szederkényi 1893: 51. – 1699-ben Fáy Ferencet, 1701-ben Fáy Lászlót nevezték meg átányi birtokosnak. (Orosz 1906: 78). Glöckelsberg Dietrich János Henrik tábornok 1697-ben vásárolta meg az egri kamarai prefektus által vezetett Heves, Poroszló, Átány, Erdőkövesd és Pély és Tiszaszőlős községekben található kamarai birtokokat. Ehhez halászati jog is társult. A hevesi birtok elvétele miatt a Nyáryak jogán özvegy Dorogfy Istvánné Mocsáry Anna tiltakozott, így hosszú peresedés vette kezdetét. Glöckelsberg a Rákóczi szabadságharc után fiú utód nélkül halt meg, így a tábornok földjei visszaszálltak a kincstárra. Ezen birtokrészek új tulajdonosa 1717-ben Popovics János Ferenc morva őrgrof lett. A Gömör megyei Igó család – mely később Bodrogkeresztúrba költözött – 1691-ben birtokátruházással jutott földterülethez a Hanyi pusztán. A birtokirat szerint az Átányban élő Igó András, István és Mihály több rokonával együtt két házhelyet vásárolt a pénzzavarba került nemzeti Sággy Pál, Polgár János, István és Ferenc nevű eladóktól Hany pusztában. (Királyi könyvek 22. 278.) Mivel a középkorban Hanyi falu lakott volt, de a 18. századtól csak a vele határos Szárazbő népesült újra, így a kialakulatlan közigazgatási határok miatt tüntethették fel őket átányi birtokosoknak. Hanyi azonban nem volt Átány része, a 18. századtól Erdőtelek és Dormánd osztozott földjein.

A 18. század első felében újabb famíliák érkeztek. A század közepén 14 család igazolta kiváltságait: Ablonczy István, Bartók András, Bedécs István, Fóra András és György, Fuder Gergely, Galambos János, Galvács András és György, Horváth György, Kalya István, Kelemen István, Kruspir Mátyás, Madarász István és János, Makay János és Tarjány Mihály.⁹⁸¹

Az *Ablonczayak* Gömör megyéből, a Fuderek Nógrádból érkeztek. A *Galvácsok* nemességét 1635-ben Szabolcsban hirdették ki. A *Horváthok* Borsod- és Csongrád megyékben voltak honosak. A *Kelemenek* Sopron megyéből jöttek, a *Krusperek* Trencsén megyeiek, a *Kallya (Kalya)* család pedig Gömörből érkezett. A *Madarászok* korábban Sáros megyében éltek, a Makay család pedig Csanádból származtatta magát, hevesi águkat 1581-ben alapították. A Tarjányok tősgyökeres Heves megyeiek.

A század első felének jegyzőkönyveiben öt olyan családfő szerepel, akik 1754/55-ig elköltöztek Átányból: *Csépán István*, *Komáromy másképp Panda István*, *Kovács Péter*, *Molnár István* és a *Nagy vagy Sztarnay* család.

A 18. század második felében a népességmozgás lelassult. 1754/55 után már csak az abaúji és borsodi eredetű *Jósvay Istvánt*, a Torna megyei *Tóth János* jegyzőt és a szintén Abaúj megyéből érkezett *Török Sámuel* lelkészt vették fel a megyei nemesek listájára. A 19. században egyedül a Gömör megyei *Horkay Péter* kérte kihirdetését.

A II. József-kori népszámlálásban 88 nemes férfi jelent meg.

Az 1845-ös voksoló nemesek listájára 93 személy került.⁹⁸² A 18. századból már ismert Bedécs, Fóra, Fuder, Galvács, Kalya, Krusper, Horváth és Madarász család. Új családnévként jelent meg a Gál és a Gacsal, akik a református Poroszlón és a szintén református Maklárón voltak tősgyökeresek. A Ponuszok neve is ekkor bukkant fel először, korábbi megyei eljárásokban nem vettek részt. A gyöngyösi Trangos (Mattos) és a Vilmann családokról nem rendelkezünk hiteles forrásokkal.

A 19. század közepére tehát a faluban gyökeret eresztett egy nemesi tudatú csoport, akik 1878-ban 13 jobbágytelket birtokoltak, melyeket családi keretek között műveltek. Megélhetésük, gazdálkodás már a paraszti réteghez kötötte őket, de életmódjukban, szokásrendszerükben még őrizték a nemesség hagyományait.⁹⁸³

⁹⁸¹ A nevek Orosz Ernő megyei genealógiájának (1906) és MNL Heves Megyei Levéltárában található IV-1/f (1578-1902) fond iratainak összevetésével készült.

⁹⁸² MNL HML IV-1/f/4.

⁹⁸³ Fél – Hofer 2010: 43.

Amikor Ötvös Imre megszületett, ez az idegen eredetű, de a 19. századra Átányban tősgyökeressé vált címeres közösség alkotta a falu elitjét. A polgári korban ezek a családok hídként kötötték össze a rendi korszak nemesi hagyományai a polgári korszak paraszti kultúrájával.

Kultúraközvetítő kismesek

Az emlékezés individuális folyamat, de az emlékezők egy közösség tagjaiként szocializálódnak, vagyis emlékezetüket számos hasonló hatás befolyásolja. Ez az emlékezetközösség. A kollektív emlékezet pedig egy olyan ismeretanyag, amely hozzájárul az önmeghatározás kialakulásához.⁹⁸⁴ Átány nemesi eredetű közössége a polgári korban is megtartotta lokális elittudatát, sőt annak még a kollektivizálás időszakában is voltak nyomai.⁹⁸⁵ A falu lakói az átlagostól szélesebb ismeretekkel rendelkeztek az ország és a világ dolgairól.⁹⁸⁶ Ez az érdeklődés és nyitottság összefüggött a kisbirtokos és címeres nemesek kultúraközvetítő szerepével.

A faluközösségben a nemesi származás a 20. század közepén is kiváltságokkal járt. Aki nemes legényhez ment férjhez, azt megillette a templomban „az első padba ültetés.” Ezt az első, összefüggő széksort nemesi székeknek nevezték. A második volt a nagygazdák széke. Az asszonyok házasságkötésük után férjzett nevük mellett megtartották lánykori nevüket is. A kettős névhasználatban szintén tetten érhetőek a nemesi hagyományok. Az előkelő születésű gazdaasszony egyenrangú volt a családban férjével, az asztalnál ura mellett ült, s naprakészen ismerte a gazdaság dolgait.

A 20. században az ember erényeit viszont már olyan fogalmakkal írták körül, melyek a paraszti társadalom értékeit fejezték ki: szorgalmas, tisztelettudó, igyekvő, dolgos, nem részeges, nem kevély. Viszont a „szellemileg legyen jó gondolkodó tehetsége, jó észjárása” megfogalmazás a nemes ember többletműveltségének maradványa. Hasonlóan a jó beszédkésztséget is nemesi jellemvonásnak tartották. A Bedécsekről azt mondták, hogy „fajtájuk, hogy a község dolgait intézzék, nemes virtus van bennük (...) beszédje kiválóbb volt a nemesembernek, jobban ki tudta fejezni magát.”⁹⁸⁷

⁹⁸⁴ Halbwachs 1971: 98.

⁹⁸⁵ Fél Edit és Hofer Tamás 1951 és 1965 között végezték monografikus néprajzkutatásukat Átányban. A másfél évtized alatt több olyan szellemi kultúrában és anyagi javakban megmutatkozó jellegzetességet tártak fel, mely a község címeres nemesi közösségnek a továbbélő öröksége volt.

⁹⁸⁶ Fél – Hofer 2010: 43.

⁹⁸⁷ Uo. 291.

A falu lakói az 1950-es években még erőteljes múlttudattal rendelkeztek. „Az átányiak, amikor magyarázni akarják szokásaik régiségét (...) arra hivatkoznak, hogy ők régi község, az egész tájon két másik községgel csak ők vészelték át a tatár s a török háborúkat.”⁹⁸⁸ Közös eredetmonda tartotta össze őket. Mindenki ismerte a történetet, miszerint amikor a török Átány mellett táborozott, meglátta a pap feleségét és megkívánta a menyecskét. Beüzent a faluba, ha kiküldik az asszonyt, megkíméli a lakosságot. Azért, hogy a papné becsületén csorba ne essen, egy hasonló menyecske ment ki a török táborába a papné ruhájában. A lánynak gyermeke született, utódait ma is Töröknek hívják.⁹⁸⁹

Ebben a zárt közösségbe még a 20. században sem volt könnyű az idegeneknek gyökeret eresztetni. Gyütt-mentnek, szedett-vedettnek nevezték a beköltöző idegeneket.

Az átányiak a környező falvak lakóival szemben határozott nemzettudattal rendelkeztek. Fontos érték volt számukra, hogy a hazára ne hozzanak szégyent. A nemzetet a honfoglaló magyaroktól eredeztették, ez alatt közös ősokeket is értettek. Különösen tisztelték az 1848-as szabadságharc emlékét, s megbecsülték az ehhez köthető relikviákat. A Kossuth bankók és a szabadságharc kormánya alatt kibocsátott pénzek nagy értéket képviseltek a szemükben. A magyar történelem legdicsőségesebb időszakai közt a reformáció megjelenése és a Rákóczi szabadságharc egy évtizede is helyet kapott. A „dicsőséges évszázadok” tehát erőteljesen éltek az átányiak tudatában, habár azt is tudni vélték, hogy a magyar szeretett verekedni, torzsalkodni, így gyakran „*a maga fajtáját sem tudta úgy összetartani, mint a többi nemzet.*”⁹⁹⁰

A családi kapcsolatok ismeretének és őrzésének nagy jelentősége volt. A rokonságot ágak, hadak és nemzetség alapján tartották számon még az 1950-es években is. Az ágakat lefelé, felfelé és oldalirányban öt generációig ismerték. Az apai ághoz csak a vérrokonok tartoztak, az atyafisághoz sorolták az anya családjának harmad-, negyed- és ötödízig való rokonait. Őket nevezték atyámfiának. A nemzetség fogalma is megmaradt. A falusi ember úgy tartotta, hogy nemzetsége mindenkinek van, de a régi családok „*törzsökös nemzetségekhez*” tartoznak.

A had a legidősebb élő férfi őst és annak leszármazottjait jelentette. A rokonságot illet legalább hét felmenőig ismerni. A hétköznapi szóhasználatban gyakran elhangzott, hogy a „*vér hetediziglen visszaüt.*” Ebben a nyelvi fordulatban jól kifejeződik az a nemesi

⁹⁸⁸ Uo. 41.

⁹⁸⁹ Valóban élnek Török nevű családok a faluban, ám az anyakönyvek szerint csak a 18. század második felében telepedtek meg.

⁹⁹⁰ Fél – Hofer 2010: 383.

hagyomány, miszerint a rokonságot hét nemzedékig illik ismerni, hiszen egy ág megszakadásával jogos lehet az öröklés igénye.

A faluban az alföldi településekhez hasonlóan vályogból építkeztek, ami nem tette lehetővé, hogy az épületeket több nemzedék használja, de az „ősi ház” helyére mindenki emlékezett. A fiatalok igyekeztek ennek közelében felépíteni új otthonaikat, így a rokonokat a földrajzi közelség is összekötötte. A rokonság tehát lokálisan kapcsolatban maradt.⁹⁹¹

A nemesi szokásrendszer Átányban túlélte a dualizmus időszakát, bár a lakosság társadalmi helyzetét már a vagyoni helyzet határozta meg. Jómódban élt az igásember, a falu szegényei pedig a gyalogemberek számítottak. Presztízsből, mentalitásból, értékrendben a nemesi származás továbbra is értékmérce volt.

Egy karrierút lehetősége: a hadsereg

Öt évvel a kiegyezés után megvalósult a nemzet régi vágya, a magyar nyelvű tisztképzés: 1872-ben a Ludovika Akadémián elindultak a tisztképző és törzstisztképző tanfolyamok. A jelentkezőknek – akik már sorkatonai idejüket részben vagy egészben letöltötték és kiváló minősítést szereztek – élethivatást kínált a hadsereg. A törzstisztek katonai ismereteket és gyakorlatokat oktattak, a polgári tanárok az általános műveltséget erősítették. A tisztképzés célja több volt, mint a magyar nyelvű tiszti réteg kialakítása: egyfajta állami adminisztrációhoz kötődő magyar elit születésének pillanata volt az akadémia 1872-es éve.

Ötvös Imre, aki ekkor 22 éves volt, már egy éve rendes katonaidéjét töltötte. Átányi parasztszülők gyermekeként négy elemi végzettségűt, majd műmolnár mesterséget tanult. Később al- és főmolnár volt.⁹⁹² A hivatásos katonatiszti pálya karriert jelentett a vagyontalan ifjúnak. Döntésének oka, hogy továbbszolgál, mégsem ez lehetett: Ötvös Imre szerette a hadsereget. Jól viselte, ha parancsolnak neki, szó nélkül végrehajtotta a kapott utasítást. A lovak szeretete végigkísérte életét. Bizonyára, amikor 1871-ben besorozták az 1. lovasezred 2. századába, úgy érezte, otthonra talált. Hivatásán és a lovak szeretetén túl más dolgok nem keltették fel érdeklődését. Az ezredfordulón a törzslapjára azt írták: vagyona nincs, csak két saját tulajdonú ló. Anyagi viszonyai rendezettek voltak, ami vagyon hiányában az

⁹⁹¹ Ebben a hagyományban a közös védelem, védekezés és segítségnyújtás maradt fent.

⁹⁹² Ötvös Imre nagyapja, Ötvös Gergely 1774-ben Átányban született. Özvegyember volt, amikor 1807-ben feleségül vette Vadász Annát. Házasságukból született 1813-ban Ötvös Imre apja, Gergely, aki 1832-ben kötött házasságot Tóth Máriával. A műmolnár mesterség a gépesített malmok kezeléséhez adott alapismereteket, vagyis bizonyos mértékig a helyi gőzerővel hajtott malomban dolgozott.

adósságtól és váltóktól mentes életformát is jelentett. Korai jellemzése egész életében igaz maradt.

Ehhez az igénytelenséghez – amit jellemzésekor gyakran kiemeltek – jól illett az az életforma, amit a honvédség megkövetelt. A három év kötelező katonaidő letöltése után 1874/75-ben elvégezte a jászberényi lovas előkészítő tanfolyamot, a következő évben a Ludovika Akadémia tisztképző tanfolyamát, majd egy év kihagyás után a jászberényi lovas tisztképző tanfolyamot. Érdeklődését és bizonyos fokig szellemi képességét is jól mutatja, hogy a jászberényi, többnyire gyakorlati oktatással járó tanfolyamokat jeles eredménnyel fejezte be, míg a Ludovika Akadémián csak jó minősítést ért el.

Műmolnárként feltételezhetően rendelkeznie kellett valamiféle technikai ismerettel, műszaki érdeklődéssel. Ennek ellenére mégsem érzett késztetést arra, hogy a tüzérségnél is próbára tegye katonai képességeit. A kiképzés és a lovak közt töltött idő elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy életét teljesnek érezze.

Talán ingerszegény gyermekkorra is hozzájárulhatott ahhoz, hogy sok érdeklődést nem tanúsított a világ dolgai iránt. A paraszti miliő, melyben nevelkedett, sok hátránnyal járt számára. Ország ismerete csak azokra a tájakra terjedt ki, ahol katonai szolgálatát töltötte. Törzslapja szerint 1887-ben ismerte Heves megyét, kiképzése révén Jászberényt, egykori állomáshelyeként pedig Békés megyét és Gyulát, továbbá Budapest környékét. A következő tíz évben ez csupán annyit változott, hogy Észak-Erdélybe vezényelték, ahol állomáshelye környezetét szintén bejárta. Magánúton utazott az Isztriára, ahol megismerte annak nyugati tengerpartját, a karsztvidéket, meglátogatta Fiume és Trieszt kereskedelmi kikötőjét, valamint Pola hadikikötőjét. Ausztriának és Csehországnak viszont idős korában is csak egyes tájait ismerte. Nem véletlen, hogy törzslapjának „különleges ismeretei” rovata hiányos maradt, s az sem, hogy az évenként kötelező véleményezést és jellemzést végző felettesek mindvégig úgy látták, nincs különös képessége, tulajdonsága, mely alkalmassá tenné őt speciális feladatok elvégzésére.

Családi indíttatásának egyik következménye, hogy rendkívül nehezen tanult idegen nyelveket. Magyarul jól írt és olvasott, viszont a német nyelvet élete végig sem sajátította el tökéletesen. Az ezredfordulóig sem tanult meg németül, csupán a vezényszavakat ismerte. A Monarchia közös hadseregének vezénylési nyelve a német volt, s ez a hiátus komoly gondot okozott előrelépésében. Tíz évet várt arra, hogy II. osztályú századosból őrnagy legyen, s ezen idő alatt minden esztendőben rákerült a törzslapjára a német nyelv ismeretének hiánya. 1906-ban tábornoki kinevezése előtt is azt írták róla, hogy a német nyelvet tökéletlenül tudja. Az

1908-ban készült, akkor már 58 éves Ötvös Imre csak *„a szolgálat igényeinek megfelelően írt és beszélt németül.”* Katonai pályafutása alatt tehát nem volt képes megtanulni a nyelvet.

A nyelvtudás hiánya kezdetben talán nem is volt akadálya annak, hogy sikeres katonai karrierben reménykedjen. 1883-ban módosították a Ludovika Akadémia képzési rendjét, az eddigi két tanfolyam háromra bővült: a tényleges állománybeli tisztképző tanfolyam mellett elindult a szabadságolt állománybeli tisztképző tanfolyam és a felsőbb tiszti tanfolyam is. A tényleges állománybeli tisztképző tanfolyam ekkor már négy évfolyamos iskola volt, amelyre évenként hatvan növendéket vettek fel. A fiatalokat a sikeres záróvizsga után hadapródokká nevezték ki, vagyis ezzel az átszervezéssel a Ludovika Akadémia valódi középfokú katonai nevelőintézeté alakult. Immár a tanterv is a közös hadsereg hadapródiskolájáéhoz volt hasonló: az oktatott tárgyak között általános műveltségi, katonai szakismereteket nyújtó elméleti és gyakorlati tárgyak szerepeltek. A tanévet záróvizsgával fejezték be a növendékek, akiket olyan erkölcsi és viselkedési normák szerint képeztek, hogy tiszti pálya rangja emelkedni tudjon. 1892 után az itt végzett hallgatókat hadapród-tiszthelyettessé nevezték ki.

1886-ban Ötvös Imrét új feladattal bízták meg. Az altisztképző iskolába került parancsnokként, ahol négy és fél éven teljesített szolgálatot. Ebben az időszakban *„kitartó és szorgalmas”*, de különösebb képességeiről nem történt említés. 1890-ben a Ludovika Akadémia kinevezett lovaglótanára volt. Miután az intézet képzési szintje 1892-ben újabb fokozatot lépett, 1893-ban megköszönték a munkáját, s *„tanári működése végén az uralkodó meglegedését fejezte ki.”*

Akadémiai működése alatt több feladatot is rábíztak: 1885-ben a szabadságból áthelyezett tisztek képzésében vett részt, 1887-ben a népfelkelési tisztképzőben tanított. Szorgalmát, fegyelmezettségét minden évben dicsérték, ám ezért külön kitüntetést nem kapott, s az uralkodó is csupán egy szűkszavú, formális köszönetet mondott érte.

Ötvös Imre magaviseletével, életmódjával soha nem volt probléma, sőt mintakatonaként volt. *„Komoly, önérzetes, jellemes, igénytelen, szorgalmas, alárendeltjeit kiválóan vezeti, csapatban jól együttműködik, a parancsot engedelmesen végrehajtja.”* Ettől azonban többre volt szükség. Mivel puritán életet élt, így feltételezhetően nem látogatta sem a tiszti kaszinót, sem azokat a kiemelt társadalmi eseményeket, ahol kapcsolatokat építhetett volna, új ismeretségekre tehetett volna szert. Megelégedett a kaszárnnyán belüli élettel. Hogy ebben mennyire játszott szerepet külső megjelenése, nem tudni. Ötvös Imre *„zömök, alacsony termetű, erős testalkatú ember volt, aki minden fizikai megterhelés és szélsőséges körülmény elviselésére alkalmas.”* Egyetlen fennmaradt fényképe alapján mégis azt mondhatjuk, átlagos

külsejű tiszt volt, így külső megjelenése nem lehetett akadálya a társasági életnek. Az inkább a hiányos műveltségben és gyenge nyelvtudásban keresendő.

Szabadidejét a laktanyában töltötte. 1882-ben kiválóan lovagolt és jó tornász volt, akadémiái éve alatt pedig tovább edzette testét, vívni és úszni is tudott. Kiváló eredményeket ért el az atlétika területén. Egyéb erénnyel nem rendelkezett.

Mindezek következtében a katonai ranglétrán lassan haladt: 1901-re érte el az őrnagyi kinevezést, ám „*jelen hatáskörén kívüli alkalmazhatósága*” még ekkor is „*semmi.*” 1903-ban lett alezredes, 1906-ban ezredes, 1912. május 14-én pedig vezérőrnagyi rangot kapott, s még ez év december 10-én, 43 év szolgálati idő után formálisan nemesítette az uralkodó. A vezérőrnagyi kinevezés bizonyára már a rangemelés előzménye volt, hiszen a háború előestéjén Ötvös Imre „csak” a Debrecenben állomásozó 2. és a 9. honvéd huszárezredből álló 4. honvéd lovasdandárnak a parancsnoka.

A Ludovika Akadémiáról történt távozása után sem épített karriert. 1893. október 1-jén Debrecenbe helyezték át századparancsnoknak. Gyulán ebbéli tisztségében 1896. október 20-ig teljesített szolgálatot, 1896. október 28-tól 1897. június 30-ig pedig egy törzstiszti tanfolyam hallgatója volt. A tanfolyam után Marosvásárhelyre küldték, ahol 1900. április 24-ig állomásozott. Utóbbi helyen ezredparancsnoki teendőkkel bízták meg, ami bizonyára a tanfolyam elvégzésének kedvező következménye lehetett. Szolgálatát 1912 év elejéig Erdélyben látta el.

Vezérőrnagyi kinevezése és rangemelése után is dandárparancsnok maradt. 1913-ban és 1914 elején Kassán, 1914 májusától Zalaegerszegen szolgált. Ez volt az utolsó állomáshelye. 1914. augusztus 5-én egészségi állapotra tekintettel felmentették és várakozási állományba helyezték.⁹⁹³ 1915. január 1-jén nyugdíjazták.

A nyugdíjazás valódi oka nem ez volt. Ötvös Imre egészségi állapotáról még az előző évben is azt írták, hogy egészséges és jó teherbírású. Az első világháborúban tehetséges, fiatal és kimagasló katonai képességekkel rendelkező tisztekre volt szükség, s ennek a kritériumnak az akkor már 64 éves katona nem felelt meg. Ráadásul úgy töltött el 43 évet a hadseregben, hogy háborúban nem járt. Hiába reménykedett abban, hogy katonai pályafutását altábornagyként fejezheti be, ez az álma nem teljesült. Sorsa az volt, hogy a legnagyobb társadalmi kitüntetés mellett nyugállományba helyezték. Ekkor Zalaegerszegen élt. Törzslapjának utolsó bejegyzése szerint itt szándékozott letelepedni, ám végül úgy döntött, hogy hazatér szülőfalujába, Átányba.

⁹⁹³ Az Újság, 1914. augusztus 12. 9.

Kiből lesz sikeres katona?

A hazaköltözés éve még egy utolsó elismerést hozott a nyugalmazott katonatisztnek, akit életében nem kényeztettek el elismerésekkel.⁹⁹⁴ 1915 januárjában megkapta a Lipót-rend lovagkeresztjét, ami kevés örömet okozhatott a katonaélethez szokott embernek.⁹⁹⁵

1915-ben hazatért szülőfalujába. Zárkózott volt, szórakozni nem járt. Rendszeres napi programjai közé tartozott, hogy délutánonként végigkocsikázott a falun. Egyenruhát nem viselt, de rangjához méltón öltözködött. A faluban vett egy házat, de lakásának bútorzata nem volt különleges. Szobája katonai tárgyaival volt tele, s tiszti ruháit is megőrizte. Környezete arról a szomorú nosztalgiáról árulkodhatott, ami egy beteljesületlen, sok kudarccal és talán vágyaihoz képest méltatlan befejezéssel ért véget.

Lovakat Átányban is tartott, mégpedig hármat. A 12 holdas Káposztás-kertet bérelte. Mivel egyedül élt, háztartását távoli rokonai vezették. A román betöréskor 1919-ben tettelegesen bántalmazták, féltve őrzött katonai tárgyainak egy részét elvitték.⁹⁹⁶ Magányosan fejezte be életét, s nem érthette meg, hogy Horthy Miklós kormányzóvá választásával új korszak kezdődjön az ország életében. 1920. február 8-án hunyt.

Életútja példája annak, hogy az újonnan megalakult önálló magyar hadseregben már nem voltak elegendők a testi képességek, amelyek évszázadok alatt kitüntették a magyar vitézeket. 1872-ben megvalósult a magyar nemzet régi vágya az önálló és nemzeti vezénylési nyelvű hadsereg. A Ludovika Akadémia kezdeti időszaka valóban társadalmi mobilitást jelentett azoknak, akikben volt elég ambíció és becsvágy ahhoz, hogy egy rendkívül szigorú szabályrendeletekkel körülbástyázott világban megpróbáljanak érvényesülni. A századfordulón az előrelépéshez már jó szellemi képességekre, érdekérvényesítésre és kapcsolatokra volt szükség.

A hadsereg kínálta karrierút alapja már ekkor sem csak a pusztán fizikai erő volt. A nyelvtudás, a társasági élethez szükséges többletműveltség, a jó modor, vagy ahogyan a korszakban nevezték „az úriemberség” elengedhetetlen feltétele lett az érvényesülésnek. Ötvös Imre csak fizikai erővel, hatalmas munkabírással és tűrőképességgel rendelkezett, ám az a társadalmi környezet, mely élete első 21 évét alakította, mindvégig hátrányt jelentett számára. Történelmietlen és szakmaiatlan a kérdés, ha vajon 1850-ben nem egy paraszti, hanem egy nemesi családban születik, más műveltségi mutatókkal rendelkezett volna-e,

⁹⁹⁴ Törzslapja szerint 1893-ban kapott érdemérmét piros szalaggal, 1896-ban II. osztályú tiszti szolgálati jelet, 1898-ban jubileumi emlékérmét. A rangemelés és a Lipót-rend lovagkeresztje már az életút méltatása volt.

⁹⁹⁵ Az Újság, 1915. január 2. 8.

⁹⁹⁶ Nagy Kálmán helyi gyűjtése 1985. Átány község önkormányzatának tulajdonában.

melyek társadalmi mobilitását előnyösebben szolgálják. Átányban a címeres nemesség még a 20. században is rendelkezett egyfajta műveltségi többlettel, széleskörű érdeklődéssel, országismerettel és öntudattal, ami megkülönböztette őket a parasztság tömegeitől. Ötvös Imréről talán épp az hiányzott, ami a falujában maradt paraszti életet élő nemesben megvolt. Életútja bizonyítja, hogy a társadalmi felemelkedés valóban az iskolai végzettség megszerzésével, a tanulással kezdődik, s ezen lépcsőfok átlépése pótolhatatlan úrt okoz. A nemesi rangra emelt családok esetében jól megfigyelhető az iskolázottsággal, a vagyonszerzéssel, a társadalmi kapcsolatok tudatos építésével és a mecenatúra gyakorlásával elért fokozatos emelkedés, melynek betetőzése lehet a nemesítés. Mindehhez rendszerint több generáció tudatos munkája kell. Átányi Ötvös Imre életéből ezek az előfeltételek hiányoztak. Formális nemessége inkább csak a szorgalmas és becsületes életút elismerése volt, melyhez nem társultak kimagasló érdemek, tettek. A rangemelés a századforduló után bizonyos esetekben már egyfajta szolgálati érdemrem szerepét is betöltötte, s nem mindig párosult kiválósággal. Mivel a nemesi oklevélnek már csak társadalmi presztízisértéke volt, így olyanok is megkaphatták, akik a korábbi kritériumoknak már nem feltétlenül feleltek meg.

Személyének kultusza és nevének halhatatlansága nem érdemeivel függ össze. Katonai karrierjének végét az első világháború kitörése okozta, emlékének fennmaradása pedig a második világháborúnak köszönhető. 1943-ban a fiatalok hazafias nevelése, a militarizmus szellemiségének erősítése prioritást élvezett még olyan kis falvakban is, mint Átány. Ezért kezdeményezte a korabeli hadimúzeum a honvédséggel együtt, hogy méltó emléket állítsanak az egyszerű közlegényből tábornokká lett Ötvös Imrének. Hegedűs Zoltán ezredes avatóbeszédében így fogalmazott: *„nem győzelmes hadvezér, nem tartományokat hódító, népeket leigázó államférfi, hanem csak egy magyar ember ősi ereje, acélos akarata, felfelé törő és parancsoló egyéniségével szegény sorsból tábornokká, lovasdandár parancsnokká emelkedett katona. (...) A nemzet hű munkása.”*⁹⁹⁷

Az utolsó mondat valóban helytálló. Ötvös Imre katona volt, aki soha nem járt háborúban. Tanárként lehetőséget kapott a Ludovika Akadémián, ám mégsem lett a katonai elit tagja.⁹⁹⁸ A honvédség karriert kínált az egykori műmolnárnak, ám ehhez a lehetőséghez több kellett, mint egyszerű fizikai erő és szorgalom. Pályának kezdete a professzionizálódó

⁹⁹⁷ Magyar Élet, 1943. november 23. 3.

⁹⁹⁸ A két világháború között a katonai elit egy szűk, zártkörű csoport, a századostól a tábornokig. A gazdasági élettől és a politikától tudatosan elhatárolódtak, ahogy társadalmi kapcsolataikat is a hadseregen belül alakították ki. (Gyáni – Kövér 1998: 207.) Ennek alapján a Horthy korszakban Ötvös Imre a katonai elithez tartozott volna, ám a Monarchia időszakában még lényegesen nyitottabb volt a katonai felsővezetés a széles körű civil társadalmi kapcsolatokra. Tagjainak érvényesülését meghatározta az életmód, a műveltség és az előkelőség.

magyar hadsereg megalakulásának elejéhez kötődik. Befejezése pedig a professzionizálódott hadseregben a kiváló képességekkel rendelkező hadvezetőkre alapozott villámháború tervéhez kötődik. Emlékét egy olyan korszak őrizte meg, ahol a fegyverektől várták az első világháborúnak és következményeinek a revízióját. Olyan történelmi helyzet állt elő, amikor a nemzethez hű munkásokra minden eddiginél nagyobb szükség volt. Azokra, akik akaraterejükkel lehetővé tették „*a legnagyobb és a legmagasabb célok elérését.*”⁹⁹⁹ Ebben a milióban, a hazafias átányiak közt született meg Ötvös Imre kultusza.

⁹⁹⁹ Magyar Élet, 1943. november 23. 3.

Iglói Szontagh Mária: a műfordító és életrajzíró birtokos

„Szontagh Mária férj. mádi Papp-Szász Lajosné (...) azzal adózott az ősei iránt érzett kegyeletnek (...) hogy a család kérelmének engedve oly művészi és érdekes módon írta meg nagybátyjának, néhai Szontagh Pálnak életrajzát, annyi gyöngédséggel, finom, intim árnyalással rajzolta meg az öreg kegyelmes úr nemes alakját, hogy mindezzel örök hálára kötelezett bennünket, egyben magának is állandó emléket biztosított.”¹⁰⁰⁰ – Ezekkel a szavakkal köszönték meg a családgyűlésen Szontagh Máriának (Lapujtó, 1851. május 11. – Pusztatenk, 1923. december 27.), hogy megírta nagybátyja, Szontagh Pál életrajzát.¹⁰⁰¹ Az 1913-ban kapott elismerés kedvezően hatott az akkor már 62 éves asszonyra, mert 1917-ben elkészítette édesapja, Szontagh Ferenc vázlatos élettörténetét is. Az irodalmi stílusú két portré nem volt előzmények nélküli. 1906-ban Szontagh Máriának már megjelent egy műfordítása: *Marie Corelli* (1855-1924) angol író *A Sátán keservei* című regényét ültette át magyar nyelvre.

Lényegében ez a két életrajz és a mára feledésbe merült műfordítás az a forrásanyag, amely Szontagh Mária életéről rendelkezésünkre áll. Az irodalmi alkotások viszont – legyen szó regényről, versről, publicisztikáról, emlékiratról, vagy akár egy történelmi esszéről – fontos társadalomtörténeti tartalmakat hordoznak. Az irodalomtörténetben rejlő társadalomtörténeti potenciálok kutatása mégsem terjedt el a hazai történetírásban.¹⁰⁰² *Szilágyi*

¹⁰⁰⁰ Papp-Szász 2004: 53. – A Pappszász név többféle írásmódban fordul elő. Szontagh Mária és fia, Tamás a Papp-Szász alakokat használta, a család szárazbői ága a Pappszász formát. A kétféle írásmód gyakorlatát a mi is követjük.

¹⁰⁰¹ Az eredetileg Sonntag nevű szepesi szász család a tatárjárás után telepedett meg Lőcsén és környékén. Önmagukat szász lovagi leszármazottaknak tartották. Kiváltságaikat a 16-17. században több oklevél is megerősítette. Nagy Iván család-történeti ismertetése saját adatközlésükön és Szontagh Dániel családismertetőjének átvételén alapul.

¹⁰⁰² Tolnai Vilmos 1922-ben már programot hirdetett a két tudományterület összekapcsolására. „*A filológia az irodalmi emlékek igen sokoldalú vizsgálatát foglalja magában, a művelődés, társadalmi, vallási viszonyok részletes tárgyalását, az egész szellemi élet összefoglaló, tudományos rajzát, ám a magyar irodalomtudományban a legszűkebbre szabjuk terét: előkészítője és megalapozója minden egyéb vizsgálatnak.*” Irodalomelméleti munkája szerint a szöveg nem nyerheti el valódi jelentéstartalmát filológiai elemzés nélkül. Ez alatt olyan kérdések vizsgálatát tartotta szükségesnek, mint a szerző személyisége, az eredeti kézirat összevetése a megjelent alkotással, a hitelesség és a szöveg rejtett tartalma. Megkerülhetetlen a mű lélektani vizsgálata is, vagyis a szerző öröklött és szerzett személyiségjegyeinek feltárása, melyek eredhetnek a neveltetésből, de akár a földrajzi környezetből is. Tolnai az alkotók társadalom- és mentalitástörténeti vizsgálatának fontosságára hívta fel a figyelmet, mivel az alkotások értéket nem lehet kizárólag azok esztétikai minőségében szemlélni. A helyes értelmezésnek alapfeltétele a – tudatos vagy tudattalan – művészi szándék felismerése, vagyis annak megállapítása, hogy mi ment végbe a szerző lelkében műve megalkotásakor. Az alkotás értelmezése ezért az írónál érvényesülő hatások, a szerző személyisége és a mű reprezentatív értéke nélkül nem lehetséges. (Tolnai 1922: 60.) *Szerb Antal* magyar irodalmi szintézise kísérletet tett Tolnai programjának megvalósítására, ám az eredmény felemás lett. A 20. század irodalmáinak hibájaként róta fel, hogy nem az alkotó ember

Márton szerint azért, mert a magyar irodalomtörténet-írásban a társadalomtörténet mindmáig nem jelent fontos kihívást, ezért nem vált intézményes kutatássá az irodalomtörténet társadalomtörténeti vizsgálata.¹⁰⁰³ Annak feltárására, hogy egyes korszakok egyes társadalmi rétegének milyen volt az irodalmi teljesítménye, csak elszigetelt kísérletek történtek.¹⁰⁰⁴

Az írott alkotások magukon viselik írójuk személyiségének minden sajátosságát, legyen szó társadalmi helyzetről, mentalitásról, műveltségről vagy értékrendről. A szerző és alkotás kapcsolatát vizsgálva nem elegendőek a puszta életrajzi adatok, mert attól az alkotó csak biográfiai szócikk lesz. A szöveg mindig szerzőjének személyiségén keresztül nyeri el valódi tartalmát, ehhez viszont ismerni kell azt a társadalomtörténeti háttérrel, ami kialakította az alkotó gondolkodását, megteremtette műveltségét és közlésmódját. *„Különösen fontosá válhat az írók családi háttérének, a felmenők életrajzának rekonstruálása is, hiszen ennek a háttérnek és a személyes pályafutásnak az összevetése rajzolhatja ki azokat a mobilitási stratégiákat, amelyek az írói működéshez kapcsolható társadalmi szerephez hozzátartoznak.*”¹⁰⁰⁵ Így válik a puszta irodalmi műből társadalomtörténeti forrás.¹⁰⁰⁶

személyiségét veszik górcső alá, hanem csupán az írás esztétikumát. *„Az irodalmi alkotás egyik oldalról tekintve szellemi munka, másik oldalról társadalmi funkció.*” Utóbbi kapcsán jelennek meg olyan lelki tartalmak és érzések, melyeket csak egyes társadalmi rétegek hordoznak. Így születik meg a *társadalmi osztályok pszichéje* fogalom, melynek gyakorlati megvalósítására a nemesi-népi irodalom című fejezetben tett kísérletet. – Szerb 1991: 17.

¹⁰⁰³ Az 1970-es években Németországban az Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur hasábjain már történt próbálkozás arra, hogy a germanisztika irodalmi teljesítményét (sajtó-, könyvtár-, kiadó és könyvtörténetet, irodalmi intézményrendszer) társadalomtörténeti címszavak alá vonják, ami később hasznos adatbázisa lett a társadalomtörténészeknek. – Szilágyi 2006: 363.

¹⁰⁰⁴ Ilyen elszigetelt kísérletnek tekinthetjük Szerb Antal szintézisét. A magyar irodalom történetében önálló fejezetet szentelt „a polgárosodó nemesség irodalmának.” A kiegyezést követő hatalmas változásokból – fogalmazott – a birtokos nemes és uszálya, a kisnemes semmit sem érez, ezért úgy csúszott le a dzsentroid rétegbe, hogy fel sem fogta társadalmi nivellálódását. Műveltségének jellemzője, hogy *„eltanulják a könyv és a kultúraiszony antisznobizmusát, hogy megkülönböztessék magukat a nem-dzsentroid, lateiner feltörekvőktől.*” Mivel a szellem nem vesz tudomást a fenyegető jövőről, a csendes életigenlés egyfajta idillt eredményez a nemesi írók munkáiban. Ez a látásmód teremti meg később a boldog békeidők nosztalgiját. *„Az új nemzedék idillikus hangulatban növekszik bele az irodalomba. Egyes családokban az irodalom ápolása öröklődik egyéb nemes hagyományokkal egyetemben, máshol a mester nyomán megjelenik a hűséges tanítvány.*” – Szerb 1991: 388., 390.

¹⁰⁰⁵ Szilágyi 2006: 367.

¹⁰⁰⁶ Elsősorban Szilágyi Márton kezdeményezésének köszönhető, hogy az új évezredben új megvilágításba került az irodalomtudomány és társadalomtörténet kapcsolata. Lisznyai Kálmán, Kazinczy Ferenc, vagy Petőfi Sándor személyiségének és alkotói pályájának egyedi hangvételű vizsgálata példázza, hogy a társadalomtörténeti megközelítés milyen új ismeretekkel gyarapíthatja az alkotók életrajzát, de az irodalomtörténet is jótékonyan hat az adott társadalmi réteg mentalitásának, attitűdjének megismerésére. Lisznyai Kálmán (1823-1863) költő kézirat-hagyatékában található olyan, az 1850-es években keletkezett levélkéziratok, amelyeken ott látható a Lisznyai család címere, Lisznyai Damó Kálmán névvel. A személyes címerhasználatból Lisznyai nemesi önmeghatározására következtethetünk, holott életrajza alapján azt feltételeznénk, hogy a Tízek Társaságának tagjaként és Petőfi barátjaként liberális nézeteket vallott és polgári tudata erősebb volt nemesi múltjánál. (Szilágyi 2006: 368.) A Szilágyi által megfogalmazott elméletet váltja gyakorlatra Völgyesi Orsolya, akinek

A 21. században egy irodalmi alkotás már nem pusztán műelemzésre okot adó esztétikum, az alkotó vizsgálata pedig nem merülhet ki egy életrajzban. Egy mű mindig magán viseli az adott kor eszmetörténetét, tükrözik annak művelődési viszonyait és értékeit. Az alkotót, mint a társadalom tagját számos olyan hatás alakítja, formája, melynek lenyomatait hordozza közlésmódja. Amennyiben a társadalomtörténet segíthet az irodalomtörténetet többlettartalommal gazdagítani, akkor maguk az irodalmi alkotásoknak is rendelkezniük kell olyan többletjelentéssel, melyek a társadalomtörténészek számára adnak információkat. Ebben az új típusú irodalomtörténet-írási és társadalomtörténeti vizsgálatban rejlő lehetőségek különösen jól szolgálják a társadalomtörténészeket akkor, ha olyan alkotókat vizsgálnak, akiről nem készült biográfia, vagy hiányzik a klasszikus életrajzi forrásanyag.

A családi krónikák jelentősége

Szontagh Mária olyan családban nevelkedett, ahol a műveltség és a humánus alapértéknek számított. Apai nagybátyja, *Szontagh Pál* neve Madách Imre szellemi társaként vonult be az irodalomtörténetbe.¹⁰⁰⁷ Anyai nagynénjéről, *Bónis Sámuelné Darvas Erzsébet*ről Nagy Iván azt írta, hogy „*ritka műveltségű hölgy.*”¹⁰⁰⁸ Jászay Pál történész utolsó történeti művét „*lelkem kedves barátnéjának,*” azaz Darvas Erzsébetnek ajánlotta.¹⁰⁰⁹

sikerül új irányvonalat teremteni az irodalomtörténet és társadalomtörténet kohéziójának érvényesítésében. Nála az irodalom nem pusztán esztétika, hanem társadalmi-, mentalitástörténeti, antropológiai megközelítés. A 2010-ben megjelent *Írók, szerepek, stratégiák* című kötetében az egyes életpályák vizsgálatában szerepet kapnak a szociális viszonyok, a társadalmi és családi kötődések. A társadalomtörténet mellett mentalitástörténeti kérdések is felvetődnek: hangsúlyt helyez az esetleges normaszegésekre, elhajlásokra, mobilitási tényezőkre és attitűdváltásokra. A személyiség komplex vizsgálata ez esetben már mikroszintű. Figyelemreméltó az író Fáy András személyiségvizsgálatához használt forrásanyag is. Az új irodalmárkép egykori alkotója, Badics Ferenc levelezésének nyomán alakul ki. Badics hagyatéka így vált az író életrajzának újraértelmezett forrásává. A korabeli adatközlők által megmaradt levelek tartalma pedig olyan mentalitástörténeti többletet adott, mely által Fáy kora és közgondolkodása is rekonstruálható volt. – Völgyesi 2003/3. 457.

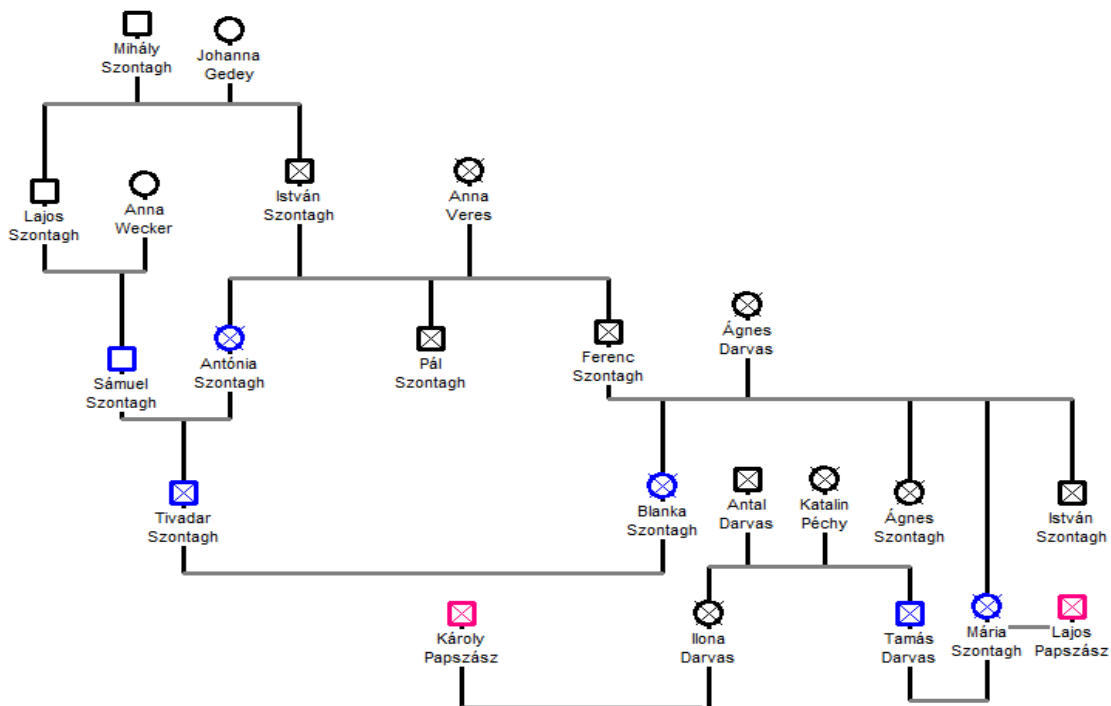
¹⁰⁰⁷ A szakirodalom Nógrád megyei triászaként említi Szontagh Pált, Madách Imrét és Mikszáth Kálmánt. Madách Szontagh biztatására vitte el *Az ember tragédiájának* kéziratát Arany Jánoshoz, s vele osztotta meg a költő kedvező válaszát is. Mikszáth több erkölcsi példázatában ráismerni Szontaghra, sőt Országgyűlési karcolataiban a Pappszászok mellett Szontagh alakjának is figyelmet szentelt. Tisztelete bizonyítékeként úgy jellemezte kortársát, hogy „*Szontagh Pál nem is írt és nem is akar írni könyvet. S ez a legnagyobb bizonyítéka, hogy valódi barátja az irodalomnak.*” Szontagh Pál nem játszott vezető szerepet a nemzet életének irányításában, de életminőségével és műveltségi, erkölcsi rendjével nélkülözhetetlen alkotó elem volt – írta róla Praznovszky, aki 1994-ben először adta közre a Szontagh Mária által írt emlékiratot, melynek eredetije a Magyar Tudományos Akadémia kéziratárában található. – Praznovszky 1994: 87.

¹⁰⁰⁸ Nagy 1858: 247.

¹⁰⁰⁹ Jászay 1855: 13.

A népes família – melynek nógrádi ága jogászok nmezedékeit adta a vármegyének –, összetartó, zárt közösséget alkotott. Különösen igaz rájuk Kósa László megállapítása, mely szerint „a rendi társadalomban, különösen a nemesség körében (...) nagy jelentősége van a rokonságnak, azon belül inkább a vér szerinti, mint a házassági rokonságnak.”¹⁰¹⁰ Az oldalági kapcsolatok számontartása nem csupán a birtokszerzés miatt fontos, hanem a társadalmi tekintély súlyát is meghatározza. Ez a hagyomány a Szontaghok esetében a polgári korban is megmaradt. Ekkortól családgyűléseken ápolták rokoni kapcsolataikat.

Szontagh Mária rokonsága (kék színnel jelölve a rokoni házasságkötések, pirossal a Pappszász családi kapcsolatok)

A Szontagh család története 1864-ben jelent meg nyomtatásban. *Az iglói és zabari Szontagh nemzetség származás története és oklevelei* című munkát Szontagh Dániel (1809-1867)¹⁰¹¹ készítette el azzal a szándékkal, hogy „ezáltal rokonaimat azon öntudatban megedzeni sikerüljön, miszerint nemzetésünk mindedig általa követett jellemének, a munkásság és becsületességnek köszönheti csak századokon át tisztességes fennmaradását, melyhez a

¹⁰¹⁰ Kósa 2000: 288.

¹⁰¹¹ Szontagh Dániel Sárospatakon tanult jogot. Árva- és Trencsén megyei szolgálatai után a Dunán-inneni királyi kerületi ítélőtáblájának közbírája lett, majd 1861-ben m. kir. tanácsos címet kapott. A Szontagh család történetének feldolgozása után megírta a Felső-Kubini Mesko család múltját is és adatokkal segítette Nagy Iván kutatását. Rendszeresen publikált.

kiváltságos állás egyedül és mindenkor csak mellék fénysugarakkal járult.”¹⁰¹² A szerző több helyen hangsúlyozta, hogy eddig a munka és a becsület tartotta meg a családot, melyhez mindig józan takarékoság társult. A „kedves rokonaimnak” írt előszóban a nemzet tagjait polgártársainak nevezte, s kiemelte azokat a polgári foglalkozásokat, melyek a jelenleg élő Szontaghoknak megélhetést biztosítanak. Szontagh Dániel családtörténete előfutára volt a születő nemesi nosztalgianak. Ezzel együtt azt is kifejezte, hogy polgárosodottságuk és műveltségük okán továbbra is a nemzeti elit részének tekinti családot, mivel munkával és a szorgalommal ehhez máris jogalapot nyertek. A kiválókhoz nem csak múltjuk, de polgári érényeik okán is hozzátartoznak.

A család a kiegyezés után családgyűléseken tartotta a kapcsolatot. Szontagh Sándor budapesti lakásán 1913. december 20-án is családgyűlés volt. A jelenlévők jegyzőkönyvvezetőt választottak, aki rögzítette, hogy milyen változások – halálozások, születések, esküvők, előléptetések – történtek az elmúlt évben a családtagok életében. Ebből a feljegyzéseiből tudható, hogy készültek egy nagy családi monográfia kiadására,¹⁰¹³ s ennek érdekében gyűjtöttek az adatokat a belső-iglói, az igló-dobsinai, a zabari és az igló-sáros-nógrádi ágról. Pontos pénzügyi elszámolást is vezettek a készülő könyv kiadására szánt pénzekről. A pénzt „alapítvány” néven részben takarékpénztárban, részben készpénzben tartották. Ekkor jelentette be Szontagh Sándor azt is, hogy a kassai Rákóczi múzeumban kialakítottak egy Szontagh szobát. A múzeum bővítését a család támogatta.¹⁰¹⁴

Ezek a családi összejövetelek nem csupán az összetartozás-tudatot biztosították, hanem a megmaradás érdekében lehetőséget teremtettek egyfajta belső stratégia kidolgozására is. *„Az összejöveteleknek egyik fő célja az is, hogy bizalmasan, magunk között a saját hibáinkra rámutassunk, és ezzel a család fejlődésének és haladásának új irányt adjunk.*”¹⁰¹⁵ Ez a típusú családstratégia ritka, a legtöbbször házassági stratégiák szolgálják a nemzetség fenntartását.

A polgárosodott nemzetség az első világháborúig őrizte nemesi identitását. A család több, főként az állami adminisztrációban dolgozó tagja kérte 1867 után nemessége igazolását. Szontagh Gusztáv csendőr százados 1893-ban, Sándor 1902-ben, dr. Szontagh Antal

¹⁰¹² Szontagh 1864: 1.

¹⁰¹³ Ez a monográfia nem készült el, valószínű, hogy a háború, az azt követő infláció, majd a Trianoni békediktátum okozta területvesztések miatt hiúsult meg.

¹⁰¹⁴ Praznovszky 2004: 55.

¹⁰¹⁵ Papp-Szász 2004: 59.

miniszteri titkár 1903-ban, Jenő főispán és Katalin 1911-ben, Gáspár katonai növendék pedig 1917-ben kért megerősítő iratot.¹⁰¹⁶

Az 1913. évi jegyzőkönyv a Szontaghok mentalitásról is képet ad. Mindig fontos volt számukra, hogy jelen legyenek a nemzet életében, közéleti szerepet vállaljanak, és ezt a jövőre nézve is megőrizendőnek tartották. „*A helyes nevelés által elért társadalmi műveltség, mely a tudományos készültséget harmonikusan kiegészíti, képesít nagyobb eredmények elérésére. Idegen nyelvek tökéletes ismerete, nagyobb külföldi utak által szerzett szélesebb látókör, a kedély, szív és ízlés fejlesztése.*”¹⁰¹⁷

Szontagh Mária ebben a szellemben készítette el nagybátyja és apja élettörténetét. „*Csakis rokonaim megtisztelő felszólítása, meleg biztatása bátorított. Mert hiszen sohasem voltam hivatásos író*”¹⁰¹⁸ – mentegette magát, hozzátéve, hogy adatai hiányosak, ami Szontagh Pál szerénységéből ered, aki nem szeretett magáról beszélni. Mária célja tehát a készülő monográfia életrajzi adatainak gyarapítása volt, ám írása önálló életrajzként is megállja helyét.

Papp-Szászné számára nem volt ismeretlen a történelmi adatgyűjtés, hiszen személyesen ismerte Nagy Iván¹⁰¹⁹ (Balassagyarmat, 1824 – Horpács, 1898.) genealógust és feleségét, Csató Máriát. Utóbbinak „*Édes jó Marim*”¹⁰²⁰ megszólítással írt 1896-ban levelet, amiben szeretett Pál nagybátyja után érdeklődött. Férjének, Nagy Ivánnak „igaz tiszteletünket” küldte. Ez baráti viszonyt jelez.

Papp-Szászné tudott az adatgyűjtés fontosságáról. Ahhoz, hogy pusztatenki otthonában megírja apja és nagybátyja élettörténetét, nem volt elég a személyes emlékezés. Saját birtokai Nógrád megyében voltak¹⁰²¹ ezért rendszeres ottani tartózkodásai alatt tudatosan gyűjthetett forrásokat, melyekből 1913 és 1917 telén Pusztatenken dolgozott. Ez

¹⁰¹⁶ Gerő 1938: 356.

¹⁰¹⁷ Praznovszky 2004: 72.

¹⁰¹⁸ Papp-Szász 2004: 5.

¹⁰¹⁹ Nagy Iván 1879-től élt Horpácson, felesége birtokán, amely szomszédos volt Szontagh Páléval. Szontagh Mária azért írt Csató Máriának, mert hosszú ideje nem hallott nagybátyjáról és aggódott miatta. A két család szoros baráti kapcsolatban állt, mivel Nagy Iván temetésén Szontagh Pál mondott gyászbeszédet. – Praznovszky 1985: 8. – Nagy Iván Nógrád megye monográfiájához gyűjtött adatait és jegyzeteit 1904-1905 között Szontagh Antal (1864-1943) csomagolta össze és szállította el. Szontagh Antal gyakorlott múltkutató volt, több őskori sír feltárását is segítette Szirákon, ahol birtoka volt. Horpácsi birtokát Mikszáth Kálmánnak adta el 1904-ben. – Tóth 2003: 7.

¹⁰²⁰ MNL NML. XIV.3. – 3.d.

¹⁰²¹ Apjától 770 hold földet és a lapujtói, eredetileg a Mocsáry család által építetett kastélyt örökölte, valamint a baksaházi pusztaszénjogait is ő kapta. A bányajogot 1912-ben eladta, de a kastélyt és a földet megtartotta. Önmaga jogán volt tehát földbirtokos Nógrádban, birtokának ügyeit maga intézte. – Szvircesek 2000: 263., Lőrincz 2016: 12.

egyfajta történelmi látásmódot feltételez, még abban az esetben is, ha erre ösztönösen érzett rá. Szontagh Mária leánykorában a hazai oktatáspolitikai még erőteljesen elzárkózott a lányok tudományos irányú képzésétől, nevelésük az évszázadok alatt megszokott keretek között zajlott. A klasszikus német és francia műveltség megszerzése mellett azonban egyre nagyobb szerepet kapott a gyakorlati képzés, hogy „*akár önerejükből is képesek legyenek fenntartani magukat, ha azt élethelyzetük megkívánja.*”¹⁰²² Ez a szemlélet a protestáns körökben csak az 1870-es évek második harmadában változott, amikor „*el kell fogadnunk, hogy a nők részére a férfiakétól különböző kiképzési módozat szükséges vagy legalább is célszerű. Mindenek előtt tehát az a teendők, hogy odaképezzük a nemzet nőtagjait értelmiségben s erkölcsi műveltségben, mely megfelelően a férfiakénak, hogy ezáltal a két nem egymást jól megérthesse s méltányolhassa.*”¹⁰²³ Ekkorra azonban Szontagh Mária nevelése már befejeződött.

A fiatal leányt műveltségét az őt körülvevő szellemi közeg alakította. A család erényként tekintettek a tudásra, mely már a rendi korszakban is feljogosította őket arra, hogy az ország szellemi és tudományos elitjéhez tartozzanak. Ez vezette Szontagh Dániel tollát is, amikor a 19. században megírta a család történetét.

Műveltség, szorgalom, becsületesség

A szász eredetű Szontaghok nem arra voltak büszkék, hogy kiváltságaikat karddal szereztek, hanem arra, hogy ésszel, szorgalommal és becsületességgel.¹⁰²⁴

Mária ükapja *Szontagh III. Pál* (1673-1726) gyógyszerész volt, emellett bányajoggal és földbirtokkal is rendelkezett. A polgári foglalkozás összekapcsolódott a gazdálkodással. Fia, *Sámuel* (1704-1765) német egyetemeken tanulta az orvostudományt, majd Eperjes főorvosa volt. Az ő fia *Mihály* (1738-1822) ügyvéd lett. Ez a pályaválasztás Szontagh Mária felmenőinek sorsát három nemzedéken át meghatározta. Nagypapa, Mihály Eszterházy Miklós bujádi uradalmának jogi képviselője volt, s ez alatt birtokot szerzett Nógrád megyében. Fia, *István* (1779-1851) Eszterházy szolgálatában kezdte pályáját, majd gr. Forgách József és Koháry Ferenc uradalmainak igazgatója lett. Munkáját bizonyára jól végezte, mert Szász-Coburg Gothai Ferdinánd fejedelem magyarországi uradalmainak főigazgatójává nevezték ki. Szolgálatait udvari tanácsosi címmel jutalmazták. István több megye táblabírája is. Az uradalmakhoz kötődő szolgálatokat Mária apja, *Szontagh Ferenc* (1814-1886) jogi és

¹⁰²² Misák 2004: 147.

¹⁰²³ Uo.

¹⁰²⁴ Szontagh 1864: 1.

gazdasági végzettsége ellenére nem folytatta, hanem a vármegye szolgálatába állt. 1849-ben rövid ideig főszolgabíró volt, ám egészségi állapota miatt visszavonult és gazdálkodni kezdett.¹⁰²⁵ A Szontaghok másfél évszázadon át szolgálták a Habsburg Birodalom legnagyobb gazdasági és politikai befolyással bíró főnemeseit. Ez a jogi ismereteken túl széleskörű műveltséget és nagyfokú reprezentációs készséget feltételez.

Szontagh Mária családjában a szorgalom és a becsületesség párosult a tudással, az intelligenciával, a műveltséggel. Ez a szemlélet később sem változott. Az 1913. évi családi jegyzőkönyvben a következőt írták: *„Különösen pedig az ifjabb nemzedék nevelését kell a mai kornak megfelelően helyesebb irányba terelni. Nemcsak diplomára van szükség a haladáshoz, hanem éppen az a többlet, a helyes nevelés által elért társadalmi műveltség, mely a tudományos készültséget harmonikusan kiegészíti, képesít nagyobb eredmények elérésére. Idegen nyelvek tökéletes ismerete, nagyobb külföldi utak által szerzett szélesebb látókör, a kedély, szív és ízlés fejlesztése – ezek azok az ismeretek és tulajdonságok, amelyek elérésére a fiataloknál fokozottabb mértékben kellene törekedni.*”¹⁰²⁶

Papp-Szász Lajosné fiatalkoráról nem maradtak források, de bizonyára a kor szokásainak megfelelően házitánító gondoskodtak oktatásáról. *Angol nyelven* jól olvasott.¹⁰²⁷ 1906-ban lefordította a korszak divatos angol írónőjének, Marie Corellinek *A sátán keservei* című kétkötetes regényét. A könyvet úgy ajánlotta a Vasárnapi újság szerkesztősége, hogy annak fordítása hű és folyamatos, tehát igazi élményt nyújt az olvasóknak.¹⁰²⁸ A műfordítást egy évvel korábban Szontagh Mária a Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak küldte el, de ott az angol vallásos regényt *„nem találták kiadásra alkalmasnak.*”¹⁰²⁹ Az elutasítás bizonyára a regény erkölcsi tartalmának és nem a fordításnak szólt, mivel a történetet 1905-ben a Budapesti Hírlap leköszölte. Az elutasítás azt mutatja, hogy Szontagh Mária tudott küzdeni az általa fontosnak tartott célokért, mert bármilyen mély vallásosság is jellemezte, mégsem osztozott a lapszerkesztők értékítéletében.

¹⁰²⁵ Uo. 18-31.

¹⁰²⁶ Papp-Szász 2004: 61.

¹⁰²⁷ Fia, Papp-Szász Tamás Cambridge-ben tanult. – Lőrincz 2017: 12.

¹⁰²⁸ Vasárnapi újság, 1906. augusztus 26. 557. – A kötet Szegeden, a Traub E. és társa kiadónál jelent meg. Corelli az angol misztikus irodalom népszerű írója, meseszövése és könnyed stílusa kedvelté tette a polgárság körében, de művei kevés irodalmi értéket képviseltek.

¹⁰²⁹ Protestáns Szemle 1906: 64.

A pusztatenki krónikás irodalmi műveltségének meghatározó élménye lehetett Madách Imre és Szontagh Pál szellemi kapcsolata, ami még ifjú korukban érett barátsággá.¹⁰³⁰ Szontagh Mária szerint még a lányos házakhoz is együtt jártak. „*Nemsokára Madách vőlegény lett, és akkor Szontagh Pállal összebeszélve tréfából szerepet cseréltek, és Szontagh Pál úgy mutatkozott be édesanyjának, mintha ő volna Fráter Erzsi vőlegénye.*”¹⁰³¹ Nősülésre Szontagh azonban sem gondolt, bár egyszer fontolóra vette a házasság lehetőségét Madách Imre unokahúgával, Huszár Annával, aki azonban látva a határozatlanságot, másnak adta a kezét.¹⁰³²

Nógrád megye két közéleti alakja 1847-ben egyszerre lépett be az Ellenzéki Körbe, s még ebben az évben Pulszky Ferencsel közösen megírták a Nógrádi Képcsarnok című epigramma-gyűjteményt.¹⁰³³ 1848 áprilisában Pulszky Ferenc államtitkár javaslatára került Szontagh Pál a bécsi magyar külügyminisztériumba fogalmazónak. Ebbéli minőségében segítette Bem Bécsből való menekülését, ami miatt 1848. november 11-én letartóztatták, s egy évig tartó vizsgálati fogság után 1849. október 15-én a haditörvényszék olmützi várfogságra ítélte.¹⁰³⁴ A börtönből 1850. július 22-én szabadult. Megromlott egészségi állapota miatt elfogadta testvére, Ferenc meghívását, s Lapujtóre költözött. Bátyja vendégszeretetét 1853 tavaszáig élvezte, amikor szülei átadták neki a horpácsi birtokot.¹⁰³⁵

Szontagh Mária csupán két éves koráig élt egy házban nagybátyjával. Nem valószínű, hogy ebből az időszakból bármilyen személyes emléke maradt, de a szülők 1853 után is jó kapcsolatot ápoltak Szontagh Pállal és annak baráti körével. 1861-ben Madách hivatalos volt Darvas Ágnesnek (1817-1892), Szontagh Mária édesanyjának névnapi ünnepségére, ám az író a politikai események elszólították, így levélben mentette ki magát. Darvas Ágnest „*a női fényoldalak egyik minta képének*”¹⁰³⁶ nevezte. Ekkor Mária már tíz éves, vagyis ebből az időszakból már voltak saját élményei.

¹⁰³⁰ Ennek a barátságnak a kezdetét Szontagh Mária 1843-ra datálta, Praznovszky Mihály irodalomtörténész viszont 1841-től számítja. (Praznovszky 1994: 10.) Az életkorbeli különbség miatt Szontagh Máriának nem lehetett személyes kapcsolata Madách Imrével, nagybátyja jóvoltából mégis sok történetet hallott róla.

¹⁰³¹ Papp-Szász 2004: 14.

¹⁰³² Uo.

¹⁰³³ Szontagh maga is írt verseket, epigrammákat. (Praznovszky 1985: 10.) Nekrológiájában első irodalmi munkájaként egy 1841-es műfordítását jelöltek meg. A reformkorban a Pesti Hírlap Nógrád megyei tudósítójaként tevékenykedett. A Bach-korszakban a Pesti Naplóba és a Politikai Újdonságokba írt. Másfél oldalas nekrológiájában *Az olmützi börtönben* című verse is olvasható – Vasárnapi Újság, 1904. június 26. 434.

¹⁰³⁴ Papp-Szász 2004: 7.

¹⁰³⁵ Uo. 12.

¹⁰³⁶ Andor – Gréczi-Zsoldos 2014: 237.

Nógrád megye szellemi triumvirátusának harmadik tagja, *Mikszáth Kálmán* 1904-ben Szontagh Pál horpácsi birtokát vásárolta meg. Szontagh Mária öt személyesen ismerte. Palócföld nagy történetmondója volt az, aki 1907-ben „*Szontagh Pál sírkövét (...) Pappszász Lajosné megbízásából a horpácsi temetőben (...) elhelyeztette.*”¹⁰³⁷ Az eseményről Szontagh Mária is megemlékezett, hiszen ő kérte meg Mikszáthot arra, hogy nagybátyja sírkövét a vasútállomásra vitesse ki a temetőbe.¹⁰³⁸ Mikszáth ismerte Szontagh Mária két sógorát, Pappszász Károlyt és Györgyöt is.¹⁰³⁹ A két Függetlenségi párti Pappszász jellegzetes alakját Mikszáth egy humoros írásban őrizte meg.¹⁰⁴⁰

A Nógrád megyei triász e korban meghatározó szellemi légkört jelentett, s a velük baráti kapcsolatban állóknak is hasonló műveltséggel kellett rendelkezniük, máskülönben társadalmi kapcsolataik nem lehettek volna tartósak és eredményesek.

Szontagh Mária és nagybátyja kapcsolata

A politikusi pályaképek, történelmi portrék középpontjában mindenkor a megörökítendő személy áll, de a történetíró értékítéletén keresztül. A visszaemlékezések alkalmasak arra, hogy írójuknak, jelen esetben Szontagh Máriának a személyiségét, felkészültségét és értékorientációját vizsgáljuk.

Az asszonyt mélyebb érzelmi szálak kötötték nagybátyjához, mint apjához. Pálról egy érzelmekben gazdag, több forrásra támaszkodó, részletes munkát írt. Apjának, Ferencnek a portréja vázlatosabb és nélkülözi azt az emelkedettséget.

A nagybácsi és unokahúg kapcsolatának mélységére világít rá, hogy Szontagh Mária szeptember 12-én, „*Kedves Pál bátyám születése napján*”¹⁰⁴¹ kezdte el írni a róla szóló visszaemlékezést. Emlékiratában mindvégig Pál bátyámnak nevezi a politikust, ami a meghitt, szeretetteljes kapcsolat jele.¹⁰⁴² Mária íráskészségét és felkészültségét ismerte a nagybátyja, mivel ő maga kérte több ízben unokahúgát, hogy halála után írja meg életrajzát. A családból Szontagh Mária állhatott hozzá a legközelebb. Ezt a kötődést érzékelteti később Mária lelkiismeret furdalása, hogy nem volt jelen idős nagybátyja életének kései időszakában.

¹⁰³⁷ Beliczky 2000: 174.

¹⁰³⁸ Mikszáth új otthona korábbi tulajdonosának a *Szontagh Pál kutyái* című írásában állít emléket.

¹⁰³⁹ Pappszász Károly (1842–1899) jogász 1884-től a színi kerület országgyűlési képviselője volt a függetlenségi párt színeiben. Pappszász György (1846–1895) jogász 1884 és 1887 közt a poroszlói kerület Függetlenségi párti képviselője volt. – Bán (szerk): 2011: 182.

¹⁰⁴⁰ Mikszáth 2013: 1467.

¹⁰⁴¹ Papp-Szász 2004: 5.

¹⁰⁴² Csak egy esetben fordult elő bátyánk, illetve Pali bácsi megszólítás.

Idős korában Pál Pusztatenken is vendégeskedett pár napot, de nem fogadta el unokahúga ajánlatát: „*Kértem, költözzék egészen hozzánk. Ha jobban szereti, úgy lakják külön házacskában, hogy teljesen függetlennek érezze magát, s hozza el személyzetét is. Nem mondott „nem”-et, de addig halogatta, míg kifogyott az időből. Most is elszorul a szívem, ha arra gondolok, mily kevés időt tölthettem vele az utolsókból.*”¹⁰⁴³ Halála miatt úgy érezte, „*az űr, amelyet életemben hagyott, betöltetlen marad örökké.*”¹⁰⁴⁴

Vajon mi volt az oka annak a kitüntető szeretetnek, mely Szontagh Pált unokahúgához fűzte? Az egykori olmtüzi fogoly, Szontagh Ferenc házának vendégszeretét élvezte, amikor 1851-ben Mária megszületett. Testvérei, István (sz.: 1839) és Blanka (sz.: 1841) ekkor már elérték azt az életkort, amikor a kor szokásainak megfelelően nevelésüket már nevelőnőkre, házitanítókra bízta. A kis Mária sok örömet okozhatott Szontagh Pálnak, aki kedvelte a gyerekeket. Unokahúga úgy emlékszik, hogy élete alkonyát a horpácsi falusi gyerekek vidámsága színesítette meg, akik játszadozásait szívesen elnézte.

Mária 19 évesen házasodott unokatestvérével, *nagyréthy Darvas Tamással* (1843-1872). A férj házasságuk második évében Lapujtón tüdővészben elhunyt. A fiatalasszony – aki hangsúlyozza, hogy egy évig és két hétig volt házas, tehát kiemelt figyelmet fordított erre az időszakra – hat évig özvegy maradt. A hosszú özvegység bizonyára a gyászából fakadt. Másodjára 27 évesen ment férjhez sógornője, Darvas Ilona férjének, Pappszász Károlynak a testvérehez, Papp-Szász Lajoshoz. A férj ekkor 35 éves volt.¹⁰⁴⁵ Nem ismerünk forrásokat a két házasság közti időszakról, de az özvegy bizonyára szülei házában élt, ahol rendszeresen találkozott nagybátyjával.

Kettőjük viszonyát jól érzékeltetik azok az intim beszélgetések, amelyek alatt Mária tudomást szerzett a politikus ifjúságáról, udvarlásairól, szerelmeiről. A korszak társalgási szokásait figyelembe véve ez meghitt kapcsolatot, szinte már baráti viszonyt feltételez, főként, mert Mária mélyen vallásos volt. Társalgásaiknak gyakran volt témája a hit. Mária mélyen vallásos volt, s erre nagybátyja tekintete volt, bár esetenként előfordult, hogy női fülek számára tilalmas tréfákat, történeteket mesélt. „*Némelykor bizalmas körben oly irányt*

¹⁰⁴³ Papp-Szász 2004: 32.

¹⁰⁴⁴ Uo. 31.

¹⁰⁴⁵ A Darvas, Szontagh, Péchy és Pappszász családok többszörös rokon kapcsolatban álltak. A Darvas Antal (1809-1868) és Péchy Katalin (1820-1905) házasságából született Tamás Szontagh Máriát vette feleségül, lányuk Ilona (1849-1909) Pappszász Károly (1842-1899) hitvese lett, Béla (1853-1936) fiuk pedig a Szarazbőn született Péchy Bertával (1861-1880) házasodott. Pappszász Károly és Papp-Szász Lajos testvére, Pappszász György (1846-1895) Péchy Katalint (1853-1895) vette nőül, akinek apja Péchy István (1826-1905) volt. Az ő leánytestvére Péchy Katalin, aki Darvas Antallal házasodott, Tamás fiuk pedig Szontagh Mária első férje volt. Lásd a családkapcsolati hálóját.

vett szellemi játéka, hogy meg kellett várnia, míg a hölgyek távoztak, avagy ő fogott karon egy vagy két urat, és magával vitte a szomszédos szobába.”¹⁰⁴⁶

Az évtizedek alatt a szeretet tiszteletté érett. Ez többek közt a nagybácsi műveltségének tulajdonítható. „Emlékező tehetsége fenomenális volt. Ismeretei rendkívüliek. Műveltsége alapos. Nyelvérzéke olyan, amilyen nem egykönnyen fordul elő.”¹⁰⁴⁷ A tudás feltétlen tiszteletet ébresztett Máriában. Szontagh Pál jellemzésekor kiemelt figyelmet fordított azokra az erényekre, amelyek tudását, felkészültségét, szellemi nagyságát igazolták. Mindezt Nagy Iván írásával és a Pesti Hírlapban megjelent cikkkel is alátámasztotta: „Kellemes és kitűnő szónok volt, nemcsak hangjának tetszetős bájával, élénk erélyével és lángoló tüzével, de beszédének tartalmasságával és kiválóságaival is meghódítva hallgatóit. Hét nyelven beszélt, és nemcsak az ókor remekíróit tanulta és ismerte, de szorgalmasan olvasta az újkori világirodalom termékeit is.”¹⁰⁴⁸ „Semmi modern fitogtatás, vagy a képességeknek apró pénzre való beváltása. Semmi ciráda, hanem színarany. Semmi látszatra számítva, hanem egy egyszerű külszín alatt hatalmas, átható elme, igazi mély, alapos, szilárd jellem.”¹⁰⁴⁹

Krónikásként nem hallgatta el nagybátyja jellemének negatív vonásait sem. Kritikát azonban tapintatosan mondott. Szontagh Pál fiatalkorában pazarló életet élt – ez Mária szemében előnytelen tulajdonságnak számított –, idős korában pedig túl elnéző volt a cselédséggel szemben. Az emlékiratíró saját értékmércéjén keresztül vizsgálta nagybátyját. Számára a takarékoság és a cselédséggel szembeni szigorú, de következet magatartás volt a követendő példa. Pál iránti szeretete azonban arra ösztönözte, hogy ezeket a tulajdonságokat igyekezzen ellensúlyozni, így írásában megjegyezte, hogy időskorára takarékos és áldozatkész lett, cselédjeivel pater familiae-ként viselkedett.

A humor mindkettőjük jellemvonása volt. Mária többször hangsúlyozza ezt nagybátyja pozitív tulajdonságainak felsorolásakor, ám ő maga is szerette a finom élceket. Szontagh Pál Széll Kálmánnál tett látogatásáról a következőt írta. „Elvitték sétálni a parkba. Egy ideig csak járt-kelt Pali bátyánk, míg végre megsokallta a mulatságot és a háziasszonyhoz fordulva azt kérdezte: Kegyelmes asszonyom, az én kedvemért sétálunk? „Persze hogy” – válaszolt szívélyes hangon a megszólított. „Akkor hát – vette fel újból a szót Pali bátyánk – üljünk le.”¹⁰⁵⁰

¹⁰⁴⁶ Papp-Szász 2004: 30.

¹⁰⁴⁷ Uo. 22.

¹⁰⁴⁸ Uo. 23. Szontagh Mária idézete Nagy Ivántól.

¹⁰⁴⁹ Uo. 23. Szontagh Mária idézte a Pesti Hírlap 1885. február 25-i számát.

¹⁰⁵⁰ Uo. 28.

Szontagh Mária írása több ponton is diszharmonikus. Az életrajzt fegyelmezetten kezdi, s csak az általa ismert tényekre alapozta mondanivalóját. Minél jobban belelendült azonban az írásba, annál inkább úrrá lettek rajta az érzelmek és kimutatta rajongását. Egyre több lett a személyes érzelmi megnyilvánulás is. A közéleti férfit a nagybácsi személyisége váltotta fel, történelmi alakból rokon lett, hazafiból idősödő úr, aki korának utolsó nagy gentleman-je. „*Jöhetnek nagyobbak, zseniálisabbak, de tiszteletre és szeretetre méltóbbak aligha, s hozzá hasonlók pedig éppen nem*” – idézte a Pesti Hírlap cikkét.

Papp-Szásznénak az íráskor meglehetősen kevés forrást állt rendelkezésére. A legfontosabb azonban nála volt: megőrizte Szontagh Pál Bibliáját, amelynek hátoldalán fontos életrajzi bejegyzések maradtak. Idézett a róla szóló újságcikkekből a „*meglevő leveleiből s egyik-másik reá vonatkozó és birtokomban lévő adatból.*”¹⁰⁵¹ Nagybátyja hagyatéka nem került hozzá, s ezért némi csalódottságot is okozott. Szontagh Antallal,¹⁰⁵² Pál unokaöccsével, aki a politikai birtokát is örökölte, nem ápolhatott jó kapcsolatot, mert írása végén keserűen megjegyezte, hogy a temetés után a számtalan részvétnyilvánításról csak hallomásból értesült.

A lapujtó asszony megírta édesapja, Ferenc vázlatos életrajzát is. A munkával 1917 januárjában készült el. Az emlékezés elnagyoltságával ő maga is tisztában volt, s ezt már az írás címében is jelezte: *Jegyzetek Szontagh Ferenc életrajzához*. A munka valóban csak jegyzet – bár írásmódja, stílusa ismét átgondolt és választékos –, de hiányzik belőle a lendület és a szeretet. Papp-Szászné ekkor már 66 éves volt, egyetlen fia pedig orosz hadifogságban raboskodott. Ezek a körülmények kedvezőtlenül hatottak rá.

A rövid, tényszerű írásból – melynek középpontjában szülei osztályos egyezsége és a birtokok megosztása áll – mégis fontos adatok nyerhetők. Mária apját nagybátyjával összehasonlítva jellemezte, mindketten műveltek voltak, csak másképp. Apja gyakorlatias, gazdasági szemléletű ember volt, Pál viszont a humán műveltséget és a szemlélődő életfelfogást tisztelte. Nem kétséges, hogy melyik volt számára kedvesebb. A tudást, mint az embert elsődlegesen meghatározó értéket többször kiemelte. Apja erényeinek kevesebb teret szentelt, bár megemlékezett gazdálkodási fegyelméről és tudásáról. Úgy látta, apját gyenge egészségi állapota akadályozta meg abban, hogy élete kiteljesedjen.

¹⁰⁵¹ Uo. 5.

¹⁰⁵² Szontagh Pál örököse Szontagh Mária lánytestvérének, Blankának és unokatestvérének, Szontagh Tivadarnak a házasságából született Szontagh Antal lett. Antal nem csupán a birtokot adta el, hanem Szontagh Pál sírkövére sem gondoskodott, mivel azt Mária rendelte meg és Mikszáth Kálmán szállította a temetőbe.

Életrajzokba fogalmazott önporté

Az irodalomtörténet és társadalomtörténet szintézisében rejlő lehetőségek a rendszerváltás után kerültek a kutatók érdeklődésének középpontjába. *Takáts József* 2006-ban megjelent kötetében Szilágyi Mártonhoz hasonlóan úgy látta, hogy az irodalomtörténészek többségének nincs korszerű társadalomtörténeti tudása, a társadalomtörténészek pedig hajlamosak arra, hogy a szövegeket dokumentumként kezeljék.¹⁰⁵³ A társadalomtörténeti leírás lehetővé tenné, hogy egy szöveg egyedi beszédéből kihalljuk a társadalmi csoport hangját. Az irodalomtörténet-írásban szükség van antropológiai perspektívára, mivel a látásmód nem egyéni, hanem közösségi teljesítményként vizsgálja az irodalmi szöveget, tehát az egyes társadalmi csoportok gondolkodásmódjáról, műveltségéről is információkat közvetít.

Mit mondott el önmagáról a pusztatenki asszony írásaival? Alapértéknek tekintette a műveltséget, a nyelvek ismeretét, a takarékoságot és a társasági élet szabályainak betartását. Vallásos volt, de nem bigott, hiszen akkor Pál szarkazmusát sem tolerálta volna. Tájékozottsága elsősorban irodalmi volt, mert nagybátyja politikai pályafutását érzelmek nélkül, szinte kötelező jelleggel írta le, s ha az emlékezésben apróbb pontatlanságok előfordulnak, azok épp a politikai életúttal kapcsolatosak.¹⁰⁵⁴

Szontagh Mária nem volt felkészült történetíró. Ezt a rendelkezésére álló források családi jellege és érzelmi hullámváza is mutatja. Tényeket írt, de tollát a szerető unokahúg rajongása és tisztelete vezette. Írása nem teljes Szontagh életrajz, viszont fontos Szontagh Pál életének megismeréséhez. A politikushoz közel álló unokahúg írása közben akaratlanul is sokat elárult saját egyéniségéről azzal, hogy saját értékmércéjén keresztül rajzolta meg nagybátyja portréját.

A Szontagh Ferencről szóló életrajzban több a közvetlen családi és önmagára vonatkozó adat. Mária nyolc éves volt, amikor elvesztette két éves nővérét, Ágneszt (1857-1859). Fel kellett dolgoznia István nevű bátyja elmebetegségét, ami 21 éves korában a halálához vezetett. Blanka nővére (1841-1910) a szülők akarata ellenére elsőfokú unokatestvérével, Szontagh Tivadarral (1832-1875) házasodott, gyermekeik közül hárman kiskorukban elhaltak, ketten pedig „fejletlen elmével” születtek. Szontagh Mária 54 hét házasság után lett özvegy.¹⁰⁵⁵ Hat év gyászt követően ismét férjhez ment, de első gyermekét,

¹⁰⁵³ Takáts 2006: 103.

¹⁰⁵⁴ A 2004-ben kiadott írást Prazvonszky Mihály egyeztetelte.

¹⁰⁵⁵ Második férjéről, Papp-Szász Lajosról nem tett említést írásában.

Papp-Szász Józsefet (1883-1884) csecsemőként eltemette.¹⁰⁵⁶ Felnőtt kort megélt fiát, Tamást 1885-ben, 34 évesen szülte. Sógornője, Pappszász Györgyné Péchy Katalin – aki egykori anyósának, Darvas Antalné Péchy Katalinnak volt unokahúga¹⁰⁵⁷ – fia elvesztése után 1895-ben öngyilkos lett.

A személyes tragédiákra Szontagh Mária a vallásban lelt vigaszt. Vidám perceket pedig ironikus természetű nagybátyja nyújtott számára. Ebből is fakadhatott az a feltétlen ragaszkodás és szeretet, melyet iránta érzett.

Nagybátyjától a tudás tiszteletét, apjától a takarékossgot és a gazdálkodási fegyelmet örökölte. Apja után, aki 1859-től birtokolta a lapujtói szénbányát, Mária kapta ezt az örökséget, s a bánya 1912-ig családi tulajdonban is maradt.¹⁰⁵⁸ 1893-tól tagja volt a Körösök vidékén halászati jogot szerzett társulatnak.¹⁰⁵⁹ Az egykori Szontagh földeket csupán ő tartotta meg, a 20. században már „*minden más idegen kézen*” volt.¹⁰⁶⁰

Társadalmi szerepléseiről nem tudunk, felekezete munkáját segítő adományairól viszont gyakran tudósítanak a lapok. „*A vállalkozói hagyományok, adományok legjelentősebb részét a család után a felekezeti alapon szervezett, szerveződő intézmények és csoportok kapták a 19. században.*”¹⁰⁶¹ Rendszeresen támogatta a Lórántffy Zsuzsanna Egylet vállalásait. 1894-ben és 1895-ben 100-100 forintot adott a társaságnak, 1908-tól pedig kórházépítésére küldött egy nagyobb összeget. A háborús infláció közepette, 1917-ben, 1100 koronával segítette az egyletet.

1896-ban a Nagypénteki Református Társaság Örökös tagja lett, s ekkortól rendszeresen adakozott az elzüllött gyermek számára építendő otthon munkálataira.

¹⁰⁵⁶ Az eddig megjelent írások nem említik, sírja a tenki temetőben található.

¹⁰⁵⁷ Szontagh Mária első férjének, Darvas Tamásnak az anyja, Péchy Katalin (1820-1905) volt. Péchy Katalin unokahúga, Péchy Katalin (1853-1895) követett el az öngyilkosságot, mivel nem tudta feldolgozni fia elvesztését.

¹⁰⁵⁸ Szvircsek 2000: 263.

¹⁰⁵⁹ Békés, 1898. április 10. 72.

¹⁰⁶⁰ Papp-Szász 2004: 43. – A Papp-Szász és Szontagh házaspár a 19. század végén több mint 3000 holdat birtokolt Nógrád-, Heves- és Jász-Nagykun-Szolnok megyékben. 1897-ben Szontagh Mária nevében volt Szelevényben egy 1265 kat. hold, ám ezt az adatot nem tekinthetjük pontosnak, mivel Szelevényben a 18. század végén a Pappszászoknak voltak földjei. Szelevény egy része ősi Tassy birtok, vagyis Papp-Szász Lajos nagyanyja családjáé. A lapujtói földeket, 1073 kat. holdat viszont Papp-Szász Lajos nevében tüntették fel, ami szintén téves, mert ez Szontagh Mária birtoka volt. Papp-Szász Lajosnak 1897-ben az Erdőtelekhez tartozó Pusztatenken volt 1059 kat. holdja. Az 1911. évig a szelevényi földek 10 holddal gyarapodtak (1276 kat. hold), s ekkor már Papp-Szász Lajost tüntették fel tulajdonosnak, Lapujtó pedig Szontagh Mária nevében szerepel. Papp-Szász Lajosnak Pusztatenken 1024 kat. holdja volt, de már fiuk, Tamás nevében is szerepel egy 179 kat. holdas gazdaság Pusztatenken. A házaspár kezelésében lévő terület a nagybirtok kategóriába tartozott, ám ezeknek a földeknek több mint fele Papp-Szász vagyongként került a család kezelésébe.

¹⁰⁶¹ Klement 2011: 59.

Budapesten 1908-ban alakult meg a Protestáns Szövetség, melynek 50 tagú választmányában ott találjuk Papp-Szász Lajost és nejét.

Többször támogatott vallási célokat. A szécsényi templomnak 1894-ben, 1905-ben kegyadományt küldött.¹⁰⁶² Még ebben az évben a lapujtői misszióállomás felépítéséhez telket adott. „*Miután a Szontaghok vallásos érzelme lüktet ereiben, azt ajándékba adta.*”¹⁰⁶³

Szociális érzékenysége az első világháború éveiben mutatkozott meg. Anyja, Darvas Ágnes „*harminc éven keresztül gyógyította a környék betegeit, kik szekereken keresték fel, még városokon keresztül is. Persze e nagy népszerűségnek egyik tényezője az is volt, hogy fizetniük nem kellett. Sőt még a gyógyító szert is ingyen kapták.*”¹⁰⁶⁴ Ezt az utat követte Szontagh Mária, aki 1892-ben a felvidéki ínségeseknek adott két láda szalonnát és közel 4 mázsa főzeléket.¹⁰⁶⁵ 1915-ben a máriafalvai háborúból hazatérő szegény egyetemi hallgatóknak küldött 200 koronát,¹⁰⁶⁶ 1916-ban pedig a székelyhidi vöröskeresztes kórháznak juttatott egy hektoliter bort és egy mázsa babot. A háborús években tanúsított humanitárius magatartásáért 1916-ban kitüntették.¹⁰⁶⁷

Hit és a szociális érzékenység jellemezte Szontagh Mária személyiségét. A társasági élettől távol maradó asszony a vallásban és a jótékonykodásban lelte meg belső békéjét. Ez pedig egy zárkózott, önmagába forduló ember képét vetíti elénk, akinek sem a második házassága, sem pusztatenki élet hozott boldogságot.

„*Mivel az író a társadalom tagja, társadalmi lényként kell vizsgálnunk, azonban az intim szféra sem elhanyagolható. Ehhez a fő forrást életrajza, illetve szociális környezete adja*”¹⁰⁶⁸ – írja Szabó Csilla 2007-ben megjelent cikkében, aki társadalomtörténeti háttérrel árnyalja az írói teljesítményt. Szerinte kétféle magatartás létezik. Az egyikben az írói attitűd tükrözi a társadalmi hovatartozást, a másikban az alkotó egy társadalmi réteg szolgálatába szegődik és feladja saját énképét. Amennyiben tehát egy irodalmi művet társadalmi dokumentumként használunk, úgy az társadalomtörténeti információkat közöl. Ezért lehet érdekes a két önéletrajzban megbúvó önportré vizsgálata is.

¹⁰⁶² Szontagh Mária számos adománya Nógrád megyéhez, Felvidékhez vagy Erdélyhez köthető. A hevesi református egyházat – melyhez felekezetiileg tartoztak – csak férje támogatta. Papp-Szász bőkezű volt a hevesi reformátusokkal, 1906-ban az átányi templom újjáépítésének negyedét, 3 ezer koronát magára vállalt. 1895-ben a hevesi református egyház világi elnöke volt.

¹⁰⁶³ Dunáninnyi Evangélikus Egyházkerület jegyzőkönyve 1905: 127.

¹⁰⁶⁴ Papp-Szász 2004: 45.

¹⁰⁶⁵ Köztelek, 1892. április 13. 564.

¹⁰⁶⁶ Budapesti Hírlap, 1915. október 9. 10.

¹⁰⁶⁷ Eger, 1916. május 14. 2.

¹⁰⁶⁸ Szabó 2007: 185.

Krónikás vagy földbirtokos?

Gyáni Gábor megfogalmazásában az alkotók egykor hús-vér emberek voltak, így alkotói kvalitásaik mellett személyiségüket társadalmi helyzetük, tapasztalataik is formálták.¹⁰⁶⁹ Szontagh Mária írásai ezért alkalmasak arra, hogy magának az írónak a személyisége megfejthető legyen.

Szontagh Mária családjában az irodalmi műveltség követelmény volt. A legfontosabb érték számára a tudás, mely értékítéletének alapja. Ehhez járult még vallásossága, mely bizonyára az őt ért megpróbáltatásokból eredt és szociális érzékenysége, melyben anyja példáját követte.

„Papszász Lajosné nem gyakorlott szerző, de ez az írása hibátlanul teljesíti célját: színes és érdekes képet rajzol Szontaghról. Különösen fontosak az apró megfigyelések, a politikus jelleme finom részleteinek felrajzolása. Ezekben mindig érezzük a személyes tanúság hitélet is” – jellemezte Praznovszky Mihály.¹⁰⁷⁰ Az eredeti kéziratban vannak lábjegyzetre utaló jelek. Ez pedig azt bizonyítja, hogy Szontagh Mária mégis csak rendelkezett egy olyan tudományos alapismerettel, ami arra ösztönözte, hogy mondandójához forrásokat használjon. Akart, de nem tudott a formai követelményeknek megfelelni, hiszen ilyen irányú képzést nem kapott. A történetírás formai követelményeit olvasmányélményei alapján ismerhette.

Műveltsége, olvasottsága viszont elegendő volt ahhoz, hogy életrajzokat írjon. Tudta, hogy Szontagh Pál irodalmi és közéleti szerepvállalása országos érdeklődésre tart majd számot, ezért rendelkezett úgy, hogy kéziratai az MTA kéziratárába kerüljenek.

A középbirtokos családból egyedül Szontagh Máriának sikerült vagyont megőrizni, ami gazdálkodási ismeretről és fegyelemről tanúskodik. Második házassága idején Pusztatenket nem tekintette valódi otthonának, hiszen támogatásai, egyházi szerepvállalása Nógrád megyéhez kötődik. Apja halála után a lapujtői kastély kertjét is gondozta, bővítette.¹⁰⁷¹

Az asszony Pusztatenken nem találta meg azt a szellemi közeget, melyben otthonosan mozgott volna.¹⁰⁷² Papp-Szász Lajosné élete végéig megmaradt annak a Szontagh Máriának,

¹⁰⁶⁹ Gyáni 2015/1: 8.

¹⁰⁷⁰ Praznovszky 1994: 87.

¹⁰⁷¹ Papp-Szász 2004: 42.

¹⁰⁷² Pusztatenk Erdőtelek község külterülete volt. Erdőtelek népessége katolikus, viszont a szomszédos Átány-Szárzsbő és Heves református sziget. Lehetősége tehát lett volna a helyi református egyházat és itteni jótékony célokat támogatni, de nem tette.

aki nógrádi családjának emlékét őrizte, s nem próbált férje népes és az országos politikai életben is szerepet vállaló pusztatenki-szárazbői rokonságának emléket állítani.

Idős korában is hű maradt a Szontaghok értékrendszeréhez. Műveltsége, vallásossága, szociális érzékenysége még gazdasági ismeretekkel is párosult, ami ritka volt e korban a hasonló társadalmi helyzetű asszonyoknál.¹⁰⁷³

Önmagára nem gondolt íróként, vagy történészként. Neveltetéséből adódó értékrendje ezt egyébként sem engedte volna. Második házasságkötése után a nemesi tradíciókhoz ragaszkodó asszonyok hagyományos és elfogadott értékrendje szerint élt, hétköznapijainak fókuszában a család gazdasági erejének megtartása állt.

Papp-Szászné kora a polgárosodás időszaka. Neveltetése és családjának tradíciói, mégis erősen kötötték őt a rendi társadalomhoz, de értékrendje már polgári volt.

A nők átalakuló helyzete megérintette: műfordítói próbálkozása, életrajzírói kísérlete azt mutatja, nem zárkózott el a modernitástól, de neveltetése és családi kapcsolatrendszere ebben erősen korlátozta.

Megélhetését földvagyonra bízta. Nem volt a tudás elit tagja. Műveltsége, érdeklődése alapján azonban a polgárság magasan kvalifikált tagjának számított.

¹⁰⁷³ Hasonló gazdálkodási fegyelem és önállóság figyelhető meg a szomszédos Átány-Szárazbő pusztán élt református felekezetű Bárczay Eleménné, báró Schilling Ilma esetében is, aki férje 1936-ban bekövetkezett halála után egyedül és sikeresen vitte tovább a gazdaságot.

Kékesy Dezső: a házassággal megnemesedett szolgabíró

A polgárosodás időszakában a nemesi énkép már csak abban az esetben biztosította az elithez tartozást, ha az kiegészült társadalmi reprezentációval. Mivel a ranghoz nem kapcsolódott előjog, így a társadalmat sem foglalkoztatta annak valódisága. A jog ugyan lehetőséget teremtett a címek bitorlóinak szankcionálására, a büntetés súlya csekély volt. A lokális társadalmak pedig megelégedtek a szóbeli hagyománnyal.¹⁰⁷⁴

A presztízs mégis fontos volt azokban a kisvárosi közösségekben, ahol a lokális elit szűk rétegét a családi kapcsolatok és a társadalmi érintkezés kötötte össze. A helyi elitbe emelkedésnek több lehetősége is volt. Lehetett nemesi címért folyamodni, saját érdemekkel köztiszteletet kivívni, vagy olyan társadalmi és családi kapcsolatokat kiépíteni, mely idővel biztosította az egyén elitbe kerülését.

Az utóbbi utat járta be három generáció alatt a Kékesy család. *Kékesy Dezsőnek* (Nagyréde, 1863. május 14. – Tiszafüred, 1824. május 5) bilkei Lipcsey Szerénával kötött házasságával sikerült kapcsolatot teremteni a füredi történelmi nemességgel. A származás legalizálása azonban mindvégig kényszerként nehezedett rá. Ezt őrizte meg a Családi krónika.¹⁰⁷⁵

Kékesy Dezső emlékezete négy nemzedékig terjedt. Őseiről, akiket Heide néven ismert,¹⁰⁷⁶ annyi tudott, hogy a 18. században Sziléziából érkeztek a Magyar Királyság területére, mert politikai okból hazájukat el kellett hagyniuk.¹⁰⁷⁷ Ükapja Szécsényben élt és kertész volt. Dédapjának, *Heide Antalnak* Gyöngyösön volt kereskedése és részt vett a város közéletében.¹⁰⁷⁸ Nagyapja, az *ifjabb Heide Antal* örökölte apja kereskedését,¹⁰⁷⁹ egy ideig bérelte a postát és annak jövedelméből szőlőt vásárolt. „*Ez a jómódú, eleven eszű, kedélyes*

¹⁰⁷⁴ A büntetés mértékét az 1879. évi XL. tc. 45 paragrafus határozta meg, ami 100 forint pénzbüntetést helyezett kilátásba. Nemesi származás igazolására ekkor már senkit sem lehetett kötelezni, azt elég volt „valószínűvé tenni.”- Ölyvedi 1930: 341.

¹⁰⁷⁵ A Családi krónikát Kékesy Dezső kezdte el írni 1906-ban, majd folytatta 1919-ben. Fia, Kékessy György 1936-ban vette át apja krónikájának folytatását, de csak 1961-1964 között fejezte azt be.

¹⁰⁷⁶ Kékesy következetesen Heide néven említi őseit, de több anyakönyvi bejegyzésben is Hajde néven szerepelnek. A családnév előfordul még Herde és Haide változatban is. Mi az emlékirat író által használt formát követjük.

¹⁰⁷⁷ Családi krónika 1906: 1. – Valószínű. hogy Nagy Frigyes porosz király Sziléziáért vívott háborújában állhattak a Habsburgok oldalára, ezért kellett 1741 körül menekülniük. A Heide szó hátságot, pusztaságot, ligetes mezőt jelent. A Morva forrásától az Oderáig húzódnak a morva-sziléziai lejtők, ahol ma is áll egy Hohe Heide nevű hegycsúcs. Amennyiben eredetileg is Heidének írták a családnevet, úgy valószínű, hogy a család erről a vidékről származott.

¹⁰⁷⁸ Gyöngyös város tanácsstagjai között szerepel egy Heide Antal, aki 1840-től 1846-ig többször is tagja volt a II. számú polgári tanácsnak. 1845-ben első rendű tanácsossá választották – Szabó 2001: 204-205.

¹⁰⁷⁹ Hajde Antal felesége Templich (Tempi) Terézia.

ember, haladt a korrall, már teljesen megmagyarosodott, bár még házánál gyakran használta a német nyelvet.”¹⁰⁸⁰ A Heidék tehát ahhoz a német ajkú polgári réteghez tartoztak, akiket a rendi korszakban a polgárosodás előfutárainak tekintünk.

A kereskedelem és a szőlőművelés jövedelmei lehetővé tették, hogy a Heide Antal fiait taníttatni tudja: János jogász lett, Kálmán pedig pénzügyi területen vált sikeressé.¹⁰⁸¹ A 19. század közepén történt meg a család első attitűdváltása: Heide Antal kereskedő fiai értelmiségi pályára kerültek.

Aranykor-mítosz a családtörténetben

A család aranykor-mítosza Gyöngyöshöz köthető. Kékesy Dezső apja, akit *Haide János* (Gyöngyös, 1825. november 8 – Debrecen, 1893. április 15) néven anyakönyveztek, a családi emlékezet szerint a szabadságharc kitörésekor magyarosította nevét a város fölött magasodó Kékes hegyről Kékesire.¹⁰⁸² Az asszimiláció időszakáról a következő olvasható: „*A városokat a polgárság foglalta el, iparral, kereskedéssel foglalkoztak, amely nem csak tisztességes megélhetést és jómódot biztosított nekik, hanem lehetőséget egy kis vagyon megszerzésére is. (...) A mostani polgárság bizony sem vagyonát, sem társadalmi pozícióját nézve nem hasonlít az akkorihoz. Az országgyűlésen, a közéletben, a nevelőintézetekben még latinul szóltak, magyarul csak a parasztság beszélt. Még Kisfaludy Sándor is arra panaszkodik, hogy: „Fájt hallanom magyarokban, magyar hang mint némul el.” Ekkor következett a nemzeti ébredés kora. Nincs mit szégyellnünk azon, hogy szépapám és családjá még teljesen német volt, s gondolom, hogy magyarul sem tudott.*”¹⁰⁸³

Kékesi János 1848 őszén csatlakozott a 14. Lehel huszárezredhez, ahol idővel hadnagyi rangot kapott.¹⁰⁸⁴ Fia szemében később ez volt „*a tündérország, amelyben csodák történtek, az óriások pedig a nemzetnek dicső harcban elhullott, vagy a hatalom által felkoncolt, száműzött nagyjai.*”¹⁰⁸⁵ Apja hadi tetteit és érdemeit rendkívül hosszan sorolta, s

¹⁰⁸⁰ Családi krónika 1906: 2.

¹⁰⁸¹ Kékesi Kálmán 1869-től a gyöngyösi Népbank igazgatója volt. (Budapesti Közlöny, 1869. október 22. 3570.) Támogatta a Kárpát-egyesület tóruaszakosztályát, s baráti kapcsolatban állt Hanák Kolossal (1851–1923), aki úttörőmunkát végzett a mátrai turistautak kijelölésében és a természetjárás népszerűsítésében. – A Magyarországi Kárpát-egyesület évkönyve 14. Igló, 1887. 233.

¹⁰⁸² Kékesy János –i végződéssel írta nevét, ahogy testvére, Kálmán is. Valóban önkényes névmagyarosítás történt, mivel a névváltoztatásnak hivatalosan nincs nyoma. – Századunk névváltoztatásai 1895: 119.

¹⁰⁸³ Családi krónika 1906: 2.

¹⁰⁸⁴ Bona 2015: 175.

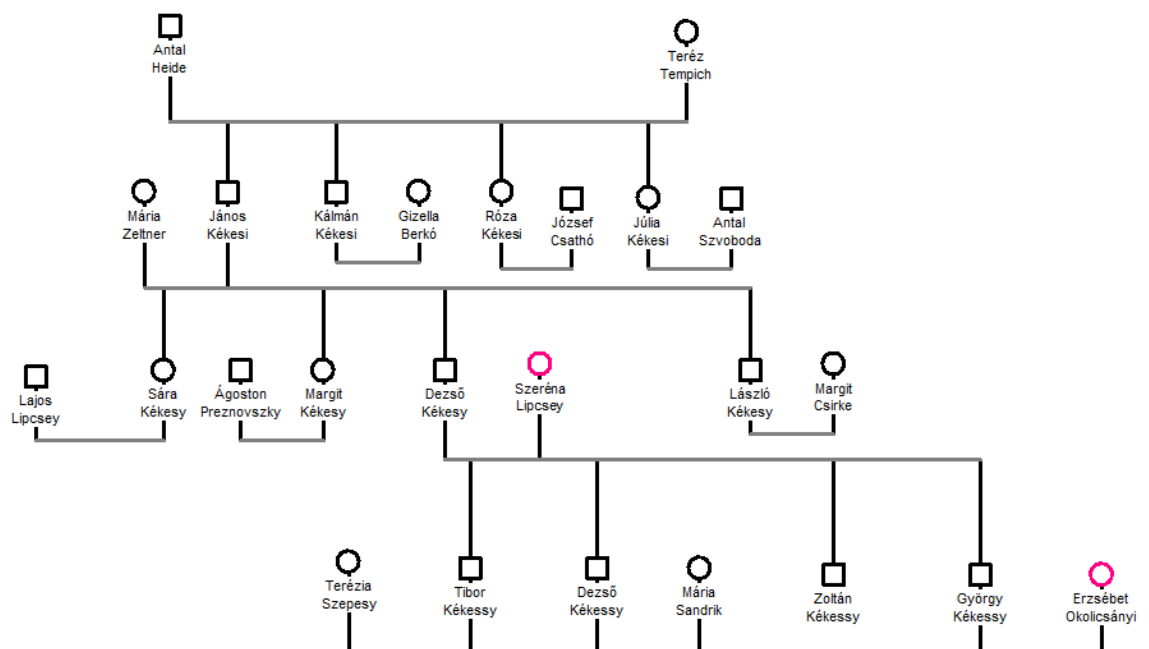
¹⁰⁸⁵ Családi krónika 1906: 2.

még a „Bem apóval” történt találkozás részleteire is kitért. A legendaképzés okára maga ad választ. „Ím, itt van egy család, a mi családunk, tősgyökeres német nemes család, beköltözik ide, s nem kell csak egy rövid század, s már az unoka gondolkozás nélkül ragad fegyvert, hogy életét áldozza a szeretett hazáért!”¹⁰⁸⁶ A Heide-Kékesi család a szabadságharc kitörésekor már a magyar nemzethez tagjaként tekintettek önmagára.

A megtorlás időszakát – vagy, ahogy Kékesy nevezi „a félistenek felkoncolását” – apja sem kerülte el. A családi legenda szerint azzal vádolták, hogy részt vett Lamberg meggyilkolásában ezért sáncfogságra ítélték, s báró Podmaniczky Frigyessel együtt raboskodott.¹⁰⁸⁷ Nem ismerünk olyan forrást, ami bizonyítaná ennek valóságát. Ez a megnyilatkozás inkább a nemzet nagyjaival vállalt sorsközösség megélésének kifejezése lehet.

Hazatérve 1857-ben feleségül vette a „szegény tanító lányát”, Czeltner Máriát.¹⁰⁸⁸ Házasságkötése után Gyöngyös külterületén, Nagyrédén bérelt földeket és gazdálkodni kezdett.

A Kékesy (Heide) család négy nemzedéke (Piros színnel jelölve a további családfákhoz kapcsolódó személyek)

A rédei időszak fontos állomás volt az erős magyarságtudattal rendelkező Kékesi János életében. Itt került először kapcsolatba a vidéki nemességgel, melynek miután

¹⁰⁸⁶ Családi krónika 1906: 4.

¹⁰⁸⁷ Podmaniczky Frigyes (1824-1907) a világozi fegyverletétel után a milánói 7. számú Prohaszkagyalogezrednél szolgált 1850 februárjáig.

¹⁰⁸⁸ Czeltner Mária 1861 és 1880 közt tíz gyermeket szült.

megismerte s megkedvelte mentalitását, utánozni kezdte azt. *„Ez a körülmény módot nyújtott neki arra, hogy a megyebeli birtokosság között éljen az akkori búslakodó kornak megfelelő életet, borba, zajos férfimulatságokba ölvén a honfiúi bánatát. Ez bizony sok pénzbe került, s a jövedelmet szépen elvitte. Nem igen gondoltak akkor az emberek a jövőre. Hát bizony. si fueris Romae, Romano vivito more! - vagyis ha Rómában vagy, tégy úgy, mint a rómaiak.*”¹⁰⁸⁹

A neoabszolútizmus éveiben következett be a *második attitűdváltás*: Kékesi János földbérleti évei alatt úgy érezte, megélhetése, életmódja immár a vidéki birtokos nemességhez köti.¹⁰⁹⁰

A kiegyezés után felmondta a bérletet és bekapcsolódott Gyöngyös közigazgatásába.¹⁰⁹¹ Szolgabírói működése azonban dicstelen éveket hozott mind a városnak, mind a családnak. Hatalommal való visszaélés, zsarolások, embertelen botoztatások miatt vizsgálat indult ellene. Tetteinek sokasága és súlya miatt a vármegye sem védte meg szolgabíróját, ügye fenyítő-törvényszék elé került.¹⁰⁹²

Kékesy Dezső memoárjában nem tért ki apja tetteire, csupán annyit jegyzett meg, hogy a szolgabírói állás silányan jövedelmezett. Tudnia kellett a zsarolásokról és a hivatali visszaélésekről, melyek anyagi haszonszerzés reményében történtek, máskülönben nem utalt volna a megélhetés nehézségeire. Kékesy később önmaga is szolgabíró lett, s bizonytalansággal szembe nézve apja cselekedeteit, mivel írásában erősen torzított, amikor azt állította, hogy egy idő után önként mondott le hivataláról és ügyvédi irodát nyitott. Valóban vannak adatok arra, hogy Gyöngyösön ügyvédi irodát nyitott, de erre vármegyei pozícióvesztése kényszerítette. A teljes anyagi és erkölcsi bukását a fia a phyloxera vészre fogta.¹⁰⁹³ *„Mikor haza-haza látogattam jó öreg szüleimhez, sírt a lelkem látva a hanyatlást. Nincs szánandóbb a tönkremenendő úrnál. (...) Minduntalan végrehajtó nyit rá ajtót goromba becsüskkel.*”¹⁰⁹⁴

¹⁰⁸⁹ Családi krónika 1906: 4.

¹⁰⁹⁰ Kékesi Nagyrédén bérelte a Skultétyak birtokát, 500 kat. holdat. Ugyancsak Rédén gazdálkodott a Brezovay és az Isaák család, bizonyosan rájuk utalt Kékesy, amikor azt írta, hogy *„nem kis feladat lehetett ilyen gazdag nemes urak közt élni, ezért sok vidám napnak volt a tanúja a nagyrédei ház.*” – Családi krónika 1906: 7.

¹⁰⁹¹ Kékesi János 1860 decembere és 1861 novembere közt csendbiztos volt, 1867. október és 1872. január közt szolgabíró, 1867. május és 1867. október között pedig esküdt. – Bán 2011: 159., 172.

¹⁰⁹² Budapesti Közlöny, 1869. szeptember 23. 3236-3137., Politikai Újdonságok, 1870. január 5. 3.

¹⁰⁹³ A filoxera Magyarországon 1875-ben jelent meg, s tíz év alatt kipusztította történelmi borvidékek 40 százalékát. A válság mélypontja az 1890-es évek eleje, amikor Magyarország szőlőterületeinek nagysága 350 ezer hektárról 200 ezer hektárra csökkent. A filoxeravész vetett véget a hagyományos szőlő- és borkultúrának, s elindítója lett modernizációnak.

¹⁰⁹⁴ Családi krónika 1906: 36.

Kékesy a következő évekről mélyen hallgat. „*Nem írom le mit tettem, hogy tettem. Erőt adott hozzá az a rajongó szeretet, amellyel szüleim iránt viseltettem.*”¹⁰⁹⁵ Annyi bizonyos, hogy szüleit Tiszafüredre vitte, ahol apja idős kora ellenére az ügyvédi kamara tagja lett, de már nem praktizált.¹⁰⁹⁶

Kékesi János 1893-ban elhunyt. Élete – ama rövid időszakról eltekintve, melyet Rédén földbérlelőként töltött – polgári életút volt: megélhetését értelmiségi foglalkozása és családi gazdasága biztosította. A bérleti időszak mégis meghatározta a család további sorsát. Megismerték a vidéki birtokos nemesség életmódját, szokásait, s ez vonzerőnek bizonyult. Nem csak a „sok víg napot megélt” rédei házban, hanem szolgabíróként is vindikált magának jogot arra, hogy törvény fölöttinek érezze magát. A rendi korszak nemesi magatartásának és jogainak félreértelmezése vezethetett odáig, hogy szolgabíróként előszeretettel alkalmazott egyszerű polgárokon botozást.

Eme rövid szerepváltástól eltekintve attitűdje és életvitele polgári volt. Igyekezett több lábon állni, a hivatalviselése mellett szőlőterületeket vásárolt, borát pedig értékesítette.

Családi kapcsolatai a lokális polgársághoz kötődtek: testvérei, Kálmán, Júlia, Borbála és Margit a gyöngyösi polgárok közt találtak házastársakat.¹⁰⁹⁷ Ez a miliő erősen meghatározta Kékesy Dezső személyiségének fejlődését, ezért attitűdváltásához évtizedek kellettek.

Gazdálkodó földesúr vagy gazdapolgár?

Tiszafüreden 1906-ban semmi olyan esemény nem történt, amely emlékirat írására készíthette volna Kékesy Dezsőt. Azt viszont jól érezte, hogy 1887-ben történt házasságkötése milyen mértékben és irányban változtatta meg társadalmi kapcsolatait és státuszát füredi lokális társadalmában. Ezt a megtett utat pedig már érdemes volt írásba foglalni.

Kékesy Dezső középiskoláját a gyöngyösi Állami Gimnáziumban végezte, majd a pozsonyi Evangélikus Főiskolán tanult. Jogot a Budapesti Királyi Magyar Tudomány Egyetemen hallgatott. Emlékiratai szerint 22 éves korában, tehát 1885-ben érkezett fiatal jogászként Füredre, mint segédszolgabíró.

¹⁰⁹⁵ Uo. 37.

¹⁰⁹⁶ Igazságügyi Közlöny, 1892. február 27. 159. – Halála előtti évben kamarai tagságáról önként mondott le.

¹⁰⁹⁷ Kékesi Kálmán (1837-1895) a gyöngyösi Népbank igazgatója Berkó Gizellát vette feleségül, Kékesi Júlia (1831-1878) Szvoboda Antal építőmester felesége lett, Borbála pedig Csathó Jánossal házasodott. Az emlékiratban nem esik szó Kékesi Margitról, aki Praznovszky Ágost jószágigazgató neje volt.

A következő év több változást is hozott. Az országgyűlési választásokat megelőző jelölőgyűlésen Kékesy ajánlatát elfogadva ellenjelölt nélkül indították a poroszlói kerületben a Szabadelvű Párt tagját, Lipcsey Ádámot.¹⁰⁹⁸ Ez a siker azt sugallhatta számára, hogy szavának súlya van.

Novemberben eljegyezte bilkei Lipcsey Szerénát (Cegléd, 1869 – Tiszafüred, 1932).¹⁰⁹⁹

1887-ben szolgabíró lett, júniusban megnősült.¹¹⁰⁰ Apósa, *bilkei Lipcsey Imre*¹¹⁰¹ ekkor már nem élt, de a Lipcsey család még mindig a járási székhely hat nemesi származású nagybirtokosa közé tartozott. Tekintélyüket növelte, hogy 1849. február 26-án Kossuth Lajos Lipcsey Imre házában szállt meg Tiszafüreden.

A szolgabírói megbízatás két évig tartott: 1889-ben Graefl Andor váltotta Kékesyt. Az okokról a memoárban annyi olvasható: *„egyszerűen kibuktattak, s helyettem Graefl Jenő öccsét, Andort választották meg.”*¹¹⁰²

Mit őrzött meg erről a két évről Kékesy Dezső emlékezete? *„Tárgyilagosan megállapíthatom, hogy rövid közigazgatási pályámon kizárólag az igazságot szolgáltam, alárendeltjeimmel szemben méltányos, előzékeny voltam.”*¹¹⁰³ Szolgabírói megbízatásának két évéről vidéki látogatásának emlékeit jegyezte fel. Erre az időszakra esett az 1888. évi utolsó gátszakadásos tiszai árvíz, ahol a falvakban zajló védelmi munkákat koordinálta. Községi vizitációira emlékezve önmagát úgy jellemezte, mint az igazságos Mátyás királyt: a korhely, részeges újlőrincfalvi jegyzőt jó útra terelte, a szőlősi és a sarudi legényeket rendre tanította.

Hivatali működésének két évéről nem maradt fenn olyan dokumentum, ami alapján tudni lehetne, miért ért véget ilyen gyorsan a tisztviselői korszak. A választ a memoár rejti. *„A feljebbvalómmal szemben nem voltam engedelmes, alázatos rabszolga. Az igazamért kiálltam. Az engedelmesség soha nem tarozott erényeim közé. Parancsolni szerettem, engedelmeskedni nem. Ez pedig öreg hiba.”*¹¹⁰⁴

A vármegyei apparátusból való távozás után gazdálkodott. 1897-ben Császlón volt 378 kat. hold földje, amit ekkor bérlő művelt. Később apjához hasonlóan a szőlészet vált

¹⁰⁹⁸ Fővárosi Lapok, 1896. október 5. 3. – A választást a Függetlenségi és '48-as Párt színeiben induló Graefl Andor nyerte. – Bán 2011: 184.

¹⁰⁹⁹ Fővárosi Lapok, 1886. november 28. 2408.

¹¹⁰⁰ Bán 2011: 222., Fővárosi Lapok 1887. június 25. 1277.

¹¹⁰¹ Lipcsey Imre (Tiszafüred, 1811 – Tiszafüred, 1882.) Heves vármegye főügyésze volt 1845-ben, másodalispán 1861-ben. 1849-ben helyettes kormánybiztosként fogadta Kossuth Lajost.

¹¹⁰² Családi krónika 1919: 56.

¹¹⁰³ Uo. 70.

¹¹⁰⁴ Uo. 74.

gazdaságában kizárólagossá: az Olasz Rizling mellett Mézes Fehér, Ezerjő és Sárféher fajokból termelt bort. 1899-ben már csemege- és borszőlővesszőket is árult, s rendszeres levelezője volt a korszak szakmai periodikájának, a Borászati Lapoknak.¹¹⁰⁵ Szőlészethez való kötődését mi sem bizonyítja jobban, hogy 1924-ben bekövetkezett halálakor szőlőmunkásai maguk kérték, hogy ők adhassák meg neki a végtisztességet.¹¹⁰⁶

Rövid ideig egy helyi pénzügyi vállalkozásban is érdekeltséget szerzett: 1899-ben a Tiszafüredi Takarékpénztár Rt. igazgatósági tagja volt.¹¹⁰⁷

A századfordulón Kékesy Dezső attitűdjében dominánsak a modern polgári vonások: megélhetését a mezőgazdasági és a pénzügyi szektor biztosította, s folytatta az apai házban látott szőlőművelést és borászatot.

A dualizmus utolsó évtizedében életmódja, megjelenése azt sugallja, hogy erős nosztalgiát érzett a rendi korszak nemesi hagyományai iránt. Erről fia így írt. *„Apám szakácsnét, szobalányt tartott, sőt később, édesanyám elbetegesedvén házvezetőnőt, szolgálót, szobalányt is. Utóbbi fekete ruhát és fehér kötényt viselt. A terítésnél is pedáns rendet kívánt, a fehér damasztabroszon mindig dupla tányérnak, ezüst evőeszköznek, poharaknak kellett lenni, ahogy már az akkori szokás volt az úri családoknál. Tartott apám férfimindenest is. (...) Szép fogata volt, igaz, csak egy pár lovat tartott a szőlőhöz, de a lovak olyanok voltak, hogy parádéba is lehetett használni. Volt szép felhajtható bőrtetejű fekete hintója, egy szép elől-hátul támlás, ugyancsak fekete Eszterházy-kocsija, egy gumifedelű sárga homokfutója és volt szép fekete szánkója. A kocsis mindig öltöztetve volt, magyaros libéria, fényes csizma, tollas kocsiskalap.”*¹¹⁰⁸

Ekkor a család már egy kúriában élt. Kékesy az Igari úton vásárolt egy 30 holdas telket és egy öreg házat, amit átalakított. *„Gyönyörű nagy juharok, hársak, bükkök nőttek benne, melyekhez apám aztán még sok szép új fát és fenyőt ültetett. (...) Apám lassan a lakóházat is szépen rendbe hozta. A ház egy szép, öreg oszlopos kúria volt, hátul faverandával. Apám az öreg zszindelytető helyett bádogtetőt csináltatott, a kis faveranda helyett egy jóval nagyobb oszlopos verandát, lépcsőházat toldott az épülethez, fürdőszobát és benti WC-t építtetett. Így kényelmes hatszobás úriház lett.”*¹¹⁰⁹

A századfordulón a Kaszinó látogatása kötelező volt a helyi elit tagjainak. Az egykori szolgabíró minden nap délután négy órakor elindult a füredi Kaszinóba és este nyolc óráig ott

¹¹⁰⁵ Borászati Lapok, 1899. november 5. 817.

¹¹⁰⁶ Szózat, 1924. május 10. 8.

¹¹⁰⁷ Központi Értesítő, 1899. augusztus 6. 1107.

¹¹⁰⁸ Családi krónika 1961-1964: 79.

¹¹⁰⁹ Uo. 104.

tartózkodot. A 9000 lakosú járási központ legrangosabb társasági központja volt ekkor az 1897-ben alapított Úri kaszinó. Tagságának viszont csak egy részét adták a rendi korszak nemesei. Ezt a kaszinót látogatta a református lelkész Bán Zsigmond, a római katolikus plébános Tariczky Endre és több, izraelita vallású, köztisztületnek örvendő személyiség, orvosok, ügyvédek, birtokosok, kereskedők és iparosok. Ez a kaszinó tehát nem a klasszikus úri kaszinók mintájára szerveződött, hanem a járási székhely előkelőit tömörítette.¹¹¹⁰

Kékesy Dezső a kaszinó mellett látogatta a megyegyűléseket is. *„Néhányszor volt megyei ebéd is, ami rendszeren halászléfőzéssel volt egybekötve a kertben. Ezeken a megyei ebédeken a legtekintélyesebb megyei emberek vettek részt: Bobory György főispán, Isaák Gyula alispán, Keglevich Gyula gróf, Borhy György, Graefl Jenő, Széky Péter nagybirtokosok.”*¹¹¹¹ Az egykori füredi szolgabíró tehát kapcsolatot tartott a vármegye földesuraival, viriliseivel, de igazán jól csak a füredi Úri kaszinóban érezte magát. Agyvérzése után a tagok nagyrabecsülésük jeleként tiszteletbeli elnöknek választották meg.

Kapcsolattartásának másik iránya a környező földesurak felé irányult. Látogatásai gyakran féktelen mulatozásokba torkollott. A tiszaszőlősi birtokos Elek István *„hun-avar csatái”* abból álltak, hogy a mulatozók két részre váltak, hunokra és avarokra. A csata győztese az lett, aki többet tudott enni-inni. *„Amikor már annyit ettek-ittak, hogy nem fért több beléjük, hol az egyik, hol a másik kilopakodott az udvarra, és ha nem is pávatollat, mint a régi rómaiak, de két ujjukat szájukba dugván ürítettek a gyomrukban helyet.”*¹¹¹² A vidéki kúriák zárt kapui mögött férfias mulatságok zajlottak.

Kékesy Dezső jól érezte magát fehér asztal és nótaszó mellett, de voltak komoly hiányosságai is, melyek sokszor kellemetlen helyzetbe sodorták. E hiátusokra két apró epizód mutat rá. Amikor az 1896-ban formális nemessé lett Graefl családhoz volt hivatalos, egyedül ő jelent meg sötét öltönyben, mindenki más szmokingot viselt. A másik egy párizsi utazás során történt. Az étlapon feltüntetett „pomme” szóról azt gondolta, hogy alma, s csak rendelés után látta, hogy sült krumplit kapott.

Idős korában személyiségét kettősség jellemezte: megélhetését a gazdálkodás, a borászat biztosította, de házassága révén úgy érezte, társadalmilag azokhoz tartozik, akik a nemesi múlt letéteményesei.

Mi lehetett ennek az oka? A 20. század elejére kialakultak azok a nyílt társadalmi határok, amikor az egyénnek a társadalomban elfoglalt helyét önmeghatározása döntötte el.

¹¹¹⁰ A füredi Polgári Kaszinó 1893-ban alakult.

¹¹¹¹ Családi krónika 1961-1964: 76.

¹¹¹² Uo. 143.

„A viselkedést az határozta meg, hogy milyen imaginációkat társítottak az általuk érzékelhető társadalmi és természeti környezethez.”¹¹¹³ Kékesy Dezső családi- és baráti kapcsolatrendszere alapján azt érezte, annak az elitnek a tagja, akik a rendi korszakban a nemesi nemzet élvonalát képviselték. Státuszát – reprezentációval, kúriavásárlással, külső megjelenéssel, az úri Kaszinó rendszeres látogatásával – környezetével is elfogadtatta.

Ezt a békés életet törte ketté a tanácsköztársaság. A füredi kommunisták túszoikat szedtek. A legvagyonosabb családok férfi tagjaival együtt elhurcolták Kékesy Dezsőt, kúriáját pedig feldúlták. A támadás jelzése volt annak, hogy az addig sérthetetlennek hit elit valójában nagyon is sérülékeny.

Szeréna hozománya: a Lipcseyek

Kékesy Dezső egy év jegyesség után vette feleségül Lipcsey Szerénát, bilkei Lipcsey Imre (1811-1882) és Bottlik Lídia elsőszülött lányát.¹¹¹⁴ Házasságáról nem tett említést a memoárban, annak részletei fia által ismert. Kékessy György (Tiszafüred, 1902 – Rimaráhó, 1967)¹¹¹⁵ úgy emlékezett, hogy édesanyját nevelőnők tanították. „Ábrándozó leányka volt, szép nagy homlokkal és hajjal, gyönyörű őzbarna nagy szemekkel, lepkekönnyű, karcsú alakkal. Talán mindössze egyszer volt hajadon korában Budapesten édesanyjával. Beszéltek, hogy a nagy forgalomtól annyira féltek, hogy fél óráig várakoztak egy-egy helyen, amíg a forgalom kissé csendesedett és akkor hirtelen átszaladtak az úton, jó falusi szokás szerint. Beszélte továbbá édesanyám, hogy néhányszor jártak Kenderesen is, az öreg Horthy Istvánéknál. Úgy látszik, nagyapám jóba lehetett az öreg Istvánnal. A szalonba, társalgás közben bejött egy szimpatikus fiú, s bemutatták, hogy ez a „Miklós”. Mondták szülei, hogy nagyon derék fiú, kiválóan tanul és tengerésznek készül. Akkor még persze senki sem sejtette, hogy idővel Miklós Magyarország kormányzója lesz.”¹¹¹⁶

¹¹¹³ Kunt 2016: 182.

¹¹¹⁴ Lipcsey Imre első felesége kövi Jaán Ludovika volt, akitől nem születtek gyermekei. Második felesége neje volt ápolója, Bottlik Lídia. A házasság 11 éve alatt nyolc gyermek született, akik közül hatan éltek meg a felnőtt kort.

¹¹¹⁵ Kékessy György Gazdasági Akadémiát végzett, 1923-tól gazdálkodott Füreden. A Tisza árterében amerikai nemesfűz-vesszőket ültetett, erre alapozta a Kosárfonó Rt-t, mely a két világháború között középüzemnek számított, jelentős külföldi exporttal.

¹¹¹⁶ Családi krónika 1961-1964: 151.

Szeréna szeretett zongorázni, rajongott az Aida-ért, amit édesanyjával együtt látott az Operában. Tizennyolc évesen ment férjhez Kékesy Dezsőhöz, akit „szép szolgabírónak hívtak, mert olyan egyenes volt, mint a deszkaszál.”¹¹¹⁷

A házasság nem volt boldog, a neveltetésbeli különbségek hamar megmutatkoztak. Kékessy György nem titkolta a szülők elhidegülését. „Drága jó Mamukám a „gemütlich”-séget¹¹¹⁸ kedvelte. Nem szerette a pedantériát, a háztartás sem érdekelte, a vendégeskedés még kevésbé, társaságba járás, ruha, divat pláne nem, nem is szólva a szőlőbeli és üzleti dolgokról. Ő szegény egy áldott jó teremtés volt, csupa szív, az ingét is odaadta volna másoknak, s csak a gyermekeinek élt. Apám persze édesanyámnak ezt a határtalan gyermekimádatát majomszeretetnek mondta.”¹¹¹⁹

A házaspár egy idő után külön lakosztályban élt. A családfő a karácsonyt is a Kaszinóban töltötte. „Amikor este nyolc órakor hazajött, s benyitott Mamuka szalonjába, egy szempillantást vetett a csillogó karácsonyfára, csak ennyit mondott: No, megjött a Jézuska? – s ezzel hátat fordítva a szép karácsonyfának bement a szobájába olvasni. Mamukám pedig a reumától összehúzott kis kezeivel gyönyörűen zongorázott a karácsonyfa mellett.”¹¹²⁰

A reumától kerekesszékekbe kényszerült Szerénát 1915 nyarán testvérei, Attila, Árpád és Imre átköltöztették egy kis házba, melyet a Lipcsey kúria közelében vásároltak. „Apámmal roppant ellentétek voltak: az egyik egy nagy, erős, ellentmondást nem tűrő, vaskezü férfi, a másik kis filigrán, beteg, idealista teremtés, csupa szív, csupa jóság”¹¹²¹ – összegezte a különválásuk okait fiuk.

Kékesy Dezső 1915 után nem tartott kapcsolatot a feleségével, s bizonytalán a szép emlékeket sem őrizte meg, hiszen írásából hiányoznak a Lipcsey Szerénáról szóló részek. Nem tért ki a Lipcsey családra sem, Füred társadalmában fontosabb szerepet tulajdonított azoknak a földesuraknak és gazdáknak, akikkel szabadidejét töltötte.

Az egykori szolgabíró értékrendjében idős korára sok olyan vonás jelent meg, melyek emlékeztetnek a rendi korszak nemesi magatartásformáira. Mégsem tagadta meg a szülői ház polgári értékrendjét: „Sose voltam gazda, s két esztendő alatt kitűnő gazda vált belőlem, sose láttam belülről malmot, s elsőrendű molnár lettem, bár szőlei voltak apámnak, én jóformán azt sem tudtam, hogy készítik a bort, s alapítottam egy olyan szőlőtelepet, amelynek csodájára jártak. Nem ismertem, hogy mi különbség van a hársfa, meg a juhar, vagy a tölgy között, s

¹¹¹⁷ Uo. 102.

¹¹¹⁸ *Gemütlich*: kényelmes, kedélyes, otthonos.

¹¹¹⁹ Családi krónika 1961-1964: 153.

¹¹²⁰ Uo. 154.

¹¹²¹ Uo. 155.

lettem elismert jó ízlésű kertész”¹¹²² – jellemezte önmagát. A munka szeretete, a szorgalom, a vállalkozói kedv személyiségének meghatározó vonása maradt. Ezek a polgári erények még Füredre kerülése előtt váltak jellemének részévé.

A Lipcsey rokonság majd csak fia, Kékessy György szemében értékelődik fel a Horthy korszakban. Ekkora a származás már csak az egyén önmeghatározásában kapott szerepet. Füred lokális, polgárosuló társadalmának zászlóvivői a dualizmus utolsó harmadában a zsidó felekezetű családok voltak. A földesurak gazdasági fölénye – a földosztás, a birtokaprózódás, a világháború okozta anyagi veszteségek következtében – 1920-ig fokozatosan felolvadtak.¹¹²³

A boldog békeidők után érzett nosztalgia is közrejátszott abban, hogy a rendi társadalom vélt vagy valós értékei és jellegzetességei Kékessy Györgynek az életét meghatározták. Az általa írt memoár-folytatásból saját rokonai, a Kékésyek kimaradtak, ellenben részletesen szólt a bilkei Lipcsey családról és Füred múltjának nemesi származású tagjairól.

Kékessy Dezső saját nemesi múltjáról meglehetősen sok bizonytalansággal írt, mi több, sosem merte kategorikusan kijelenteni, hogy családja egykor nemes volt. Fia 1936-ban ellenben már egyértelműen azt állította, hogy a Heidek nemesként érkeztek a hazába, tehát ő nem csak anyai, de apai ágról is a születési elit tagja.

A Heide-Kékessy család nemességének kérdése

A memoár egyik időről időre visszatérő motívuma a nemesi származás bizonyítása. Halbwachs szerint az merül feledésbe, amelynek a jelenben nincs vonatkoztatási kerete. *„Az emlékezés a kommunikációban él és marad fenn. Az ember kizárólag arra emlékezik, amit a*

¹¹²² Családi krónika 1906: 66.

¹¹²³ Az izraelita felekezetű fürediek élen jártak a kapitalista gazdaság megteremtésében, a modern gyárilpar létrehozásában. Az első füredi nyomdát 1888-ban Löw Sámuel alapította. Az első helyi gőzmalom az 1880-as években Flamm Ignác nevéhez kötődik, aki 1893-ban szorgalmazta a városban a villanyvilágítás bevezetését, majd 1912-ben téglagyárat alapított. A Blau család hozta létre 1902-ben a Tiszafüredi Ecset-, Meszelő- és Kefegyár Rt.-t, melyhez 1910-ben már egy villanyfejlesztő telep is társult. A századforduló gazdasági vállalkozásaiban nem játszott szerepet a felekezeti hovatartozás. Az 1891-ben alapított Faraktár és Gőzmalom Rt. tulajdonosai közt ott találjuk Graefl Jenő földbirtokost, Csávolszky Lajos országgyűlési képviselőt és több zsidó tőkést, Ernst Vilmost, Epstein Jakabot és Flamm Ignácot. Az 1909-ben poroszlói székhellyel megalakult Heves vármegyei Gyárilpari Rt. igazgatója Klein Móric volt, egyik igazgatósági tagja Lipcsey Tamás. Hasonló a helyzet az 1906-ban alapított Tiszavidéki Bank esetében is, ahol Lipcsey Ákos földbirtokos több zsidó bankárral együtt vett részt a felügyelő bizottság munkájában. – Orbánné Szegő 1995: 48-49.

kommunikációban közvetít.”¹¹²⁴ Ezt szolgálja apa és fia azon a törekvése, hogy időről időre visszatértek a Heidék társadalmi helyzetére.¹¹²⁵

A hazánkban megtelepedő Heidéknek – már amennyiben valóban nemesként jöttek az országba –, lehetőségük volt kérni a honosításukat. Ehhez pénzre és iratokra volt szükség.¹¹²⁶ A felmenők kereskedelmi tevékenysége miatt viszont sokkal valószínűbb, hogy polgárként telepedtek meg.

Kékesy Dezső memoárja kezdetén egyetlen szóval sem állítja, hogy ősei nemesek voltak. „*Mivel lennék előttemek különb ember, ha beigazolhatnám, hogy egy 3-4 évszázados múltú családból származom? Jobban tisztelnétek akkor emlékemet? S ti mivel lennétek különbek? Ha tisztességes pályára léptek, kötelességeiteknek eleget tesztek, jó hazafiak lesztek, bizony a százados családfa nélkül is tiszteletben részesültök. (...) Ám ha ez nem így történne, akkor bizony a családfa sem segítene rajtatok.*”¹¹²⁷ Az ilyen mélyen gyökerező polgári értékrend kialakulásához legalább két-három nemzedék szükséges. Ezt az értékorientációt nagy valószínűséggel az apai házból hozta.

Később Kékesi János névváltoztatásáról azt állította „*nem kért ő a névváltoztatásához soha engedélyt, hanem egyszerűen felvette ezt a nevet, s a kor felfogása szentesítette ezt. Ez volt a névkereszttség. Nem törvény, hanem szokás által szentesített dolog nálunk, hogy csakis nemesek használják a név végén az „y” betűt. Atyám nemessége révén mindig „y”-t használt, így írta nevét nagybátyám is.*”¹¹²⁸

Kékesy Dezső önmagával keveredett ellentmondásba, mivel néhány lappal korábban még azt állította, nem járt utána ősei származásának, így a család eredete bizonytalan. Miután részletesen taglalta felmenői polgári foglalkozásait, elmagyarosodásuk folyamatát, egyszer csak az –y végződésben meglátta a nemesi származás lehetőségét.

A Kékesiek az 1870-es évekig nevüket –i végződéssel írták. Az 1870-es évektől már a gyászjelentéseken és hivatalos iratokon is feltűnt az –y végződés. Kékesy Dezső 1877. évi

¹¹²⁴ Halbwachs 1971: 328.

¹¹²⁵ A hazai genealógiai munkák egyikében sem szerepel a család. Erről csak Vajay Szabolcs írt 1987-ben, az ott megjelent adatok alapja családi közlés.

¹¹²⁶ A család érkezésekor az 1741. évi XLI. tc. alapján 2000 arany volt a honosítási díj, emellett hitelt érdemlően bizonyítani kellett a kibocsátó országban elnyert érvényes nemesi cím meglétét is. (Ballabás 2013: 29.) A legitím magyar nemesi társadalom a 18. századtól küzdött az ellen, hogy kétes eredetű nemesek a soraikba kerüljenek. Heves vármegyében 1707., 1724., 1725., 1727., 1728-1730, 1731-1732., 1733., 1736., 1754-1755. és az 1769. évben történtek nemességigazolási eljárások. A család egyik jegyzőkönyvben sem szerepel. – MNL HML IV-l/f.

¹¹²⁷ Családi krónika 1906: 1.

¹¹²⁸ Családi krónika 1964. 3. – Kékesi Kálmán –i betűvel írta nevét, ahogy Kékesi János hivatalos iratain is –i betű szerepel.

középiskolai értesítőjében is ez a változat szerepel. Apja nevének írásmódja azonban sosem változott, az Igazságügyi Közlöny 1892-ben is –i betűvel írta az akkor már Füreden élő ügyvéd nevét. Elképzelhető, hogy Kékesi János szolgabíró korában elkövetett visszaéléseinek a következménye volt, hogy a család ily módon megpróbált elhatárolódni a bűnös tisztviselőtől.

Az –y végződés felértékelődésének oka lehet még a Lipcsey rokonsághoz fűződő rokonság is. A századfordulón megjelent nagyszámú genealógiai és heraldikai munka egyfajta múltigazoló divatot teremtett, amely egyik következménye lett az írásmód önkényes megváltoztatása.

Kékesynek életkorából adódóan nem lehetett közvetlen tapasztalata a rédei időszakról, amikor apja a történelmi nemességgel élt együtt. Fiatalemberként sem gondolta, hogy ő nemes ember, mivel emlékiratának azon szakaszában, amikor ifjúságáról írt, úgy fogalmazott: a katonai szolgálati idő lejártja után úgy döntöttem, hogy ismét polgár leszek.

Füredre kerülve szolgabíróként vizitált a környék előkelő családjainál. Ekkor ismerte meg Graefl Jenő poroszlói nagybirtokost és Okolicsányi Györgyöt. házasságkötése után tagja lett a Lipcsey családnak. Éreznie, látnia kellett, hogy ebben a lokális társadalomban a nemesi születés egyfajta pedigré. Értékrendjében mégis annyira polgár maradt, hogy sosem merte azt állítani, a Heidék nemesek.

Az ellentmondások sora fiát, Kékessy Györgyöt is kísértette. *„Sohasem vettem magamnak a fáradságot, hogy utána járjak családunk eredetének, meg a nemesség különben is idejét múlt intézmény lett.”*¹¹²⁹ Majd egy bekezdéssel később: *„az eredeti Heide címer itt van nálunk. A címerben lévő álló oroszlán és a felette lévő lovagi sisak arra vallanak, hogy német őseink bátorságért, vitézségért kaphatták a nemességet. (...) Azon a címeren csak ez áll: „Die Familie Heide”, de az hogy ki adományozta és mikor, nincs rajta.”*¹¹³⁰ Ezt a címert az apja sosem látta, így kérdéses, hogy az mikor és hogyan került a család tulajdonába.¹¹³¹

Hasonlóan megbotlik nevük –i, –y, –sy, –ssy változatainak magyarázásában is. Az –ssy forma ismét önkényes döntés volt. *„Tibor bátyám kezdeményezésére én két essel írom a nevem 1930 óta. Bátyám azzal indokolta ezt a kezdeményezést, hogy egy sy-nal nem helyes a név írása, mert az egy s-hez csak közönséges i jár, az y-nal pedig két ess. A két ess-et tehát én szabálytalanul használom, azt egyszerűen csak felvettem minden bejelentés nélkül.”*¹¹³²

¹¹²⁹ Családi krónika 1936: 102.

¹¹³⁰ Uo. 103.

¹¹³¹ A család tulajdonában lévő címeren csak annyi áll: Die Familie Heide. Ugyanez a címer került be a Johannita rend magyar tagjait bemutató kötetbe immár Kékessy von der Heyde aláírással. – Vajay 1987: 510.

¹¹³² Családi krónika 1936: 142.

A minden logikát nélkülöző okfejtés magyarázata a következő lehet: Kékessy 1929-ben vette feleségül Okolicsányi Erzsébet, Kovássy Margit lányát. A családnév írásának ilyen módon történő megváltoztatását házasságkötése és új rokonsága indokolhatta.

Kékessy nem olvasott modern genealógiai szakkönyveket, hiszen akkor tudnia kellett volna, hogy az ipszilonos írásmód nem a nemesi származás jele. E „tájékozottsági zavarról” részletesen írt Ölyvedi Vad Imre, aki kifejtette, hogy az ipszilon nem bizonyítéka a nemesi származásnak, hiszen az helynevekben és jobbágycsaládok neveiben is előfordul.¹¹³³

A harmadik attitűdváltás eredményeként a vállalkozó nagypolgár Kékessy György énképében annyira felerősödött a nemesi múlt tudata, hogy azt nevének írásmódjával is igyekezett hangsúlyozni.

Az emlékirat, mint az önmeghatározás eszköze

A hiteles attitűdváltáshoz, történjen az gazdasági, társadalmi, vagy belső kényszerből, legalább két nemzedék kell.

A Kékessy család három nemzedékének egy évszázados története alatt több attitűdváltás történt. A reformkorban németajkú, polgári foglalkozású Heide család fia, Kékési János esélyt kapott arra, hogy a kiegyezés után a polgárság értelmiségi foglalkozásból élő részének tagja legyen. A vidéken élő, a rendi korszakban még birtokos nemesnek számító társadalmi csoport életmódját olyan vonzónak találta, hogy annak jellegzetességeit megpróbálta saját életébe átültetni. Ez erkölcsi bukásához vezetett. Kékési a társadalmi közép alsó, zömmel kisvárosi polgárok alkotta csoportjához tartozott. Fia, Kékessy Dezső énképében már gyökeret eresztett a nemesi származás gondolata. Fia, Kékessy György pedig önmagára a nemesi múlt őrzőjeként tekintett.

A család nem helyezhető el a kettős struktúrában, de még a klasszikus középosztály-kategóriákban sem. A társadalmi helyzet több mint foglalkozás, jövedelemszerzési lehetőség és kapcsolatrendszer. Az énkép s az ennek nyomán kialakult attitűd erősen befolyásolta a család társadalmi helyzetét.

¹¹³³ Ölyvedi 1930: 421.

Szigeti Buzáth Anna: költőné Babits Mihály ajánlásával

A kisvárosok zárt, a nőket tradicionális anya-feleség szerepre kötelező miliője nem kedvezett a művészi ambíciókkal rendelkező lányoknak, asszonyoknak. A lokális társadalom tagjai elfogadták, hogy a hajadonok jótékonyági bálokon, közösségi eseményeken színpadra álljanak és hangjukat, zenei tehetségüket, vagy színészi képességeiket megmutassák, de házasságkötés után szigorúan férjük oldalán lett a helyük. A megbecsülés jele volt, ha egy asszonyt – bőséges anyagi támogatás reményében – fővédnöknek kértek fel. Ilyenkor rendszerint a férj társadalmi helyzete is jelentőséggel bírt.

Az Egerben élő, de férje által hevesvezekényi kötődésű *pápai Vratarics Gyuláné szigeti Buzáth Anna* (Eger, 1881. május 2. - Debrecen, 1952. augusztus 28.) első versét 36 évesen írta, s 45 éves volt, amikor pályája csúcsára ért. 1926-ban jelent meg egyetlen verseskötete az *Óceán*, melynek előszavát Babits Mihály írta. A költőni pályája még ebben az évben véget is ért.

Hogyan alakult a 20. század első felében egy olyan nőnek az élete, aki csak 18 éves korától viselhetett előnevet, s címet? Lehetett-e, tudott-e előnyt kovácsolni társadalmi helyzetéből? Kik és miért segíthették az asszonyt, hogy versei a nyilvánosság elé kerüljenek, s vajon milyen változásokat hozott egy nő életében a férj elvesztése?

Buzáth Anna életéről kevés forrás maradt fenn. A családi iratanyag mellett hasznos segítséget ad portréjának megrajzolásához fia, Vratarics György emlékirata, továbbá a korabeli lapok társasági életről szóló tudósításai, illetve a család tulajdonában lévő kiadatlan irodalmi hagyatéka.

Az örmény eredet és identitás

Egy személyiség jellemvonásait a család öröksége épp úgy formálja, mint mikro- (családi) és makrokörnyezetének (városi miliő) hatása.

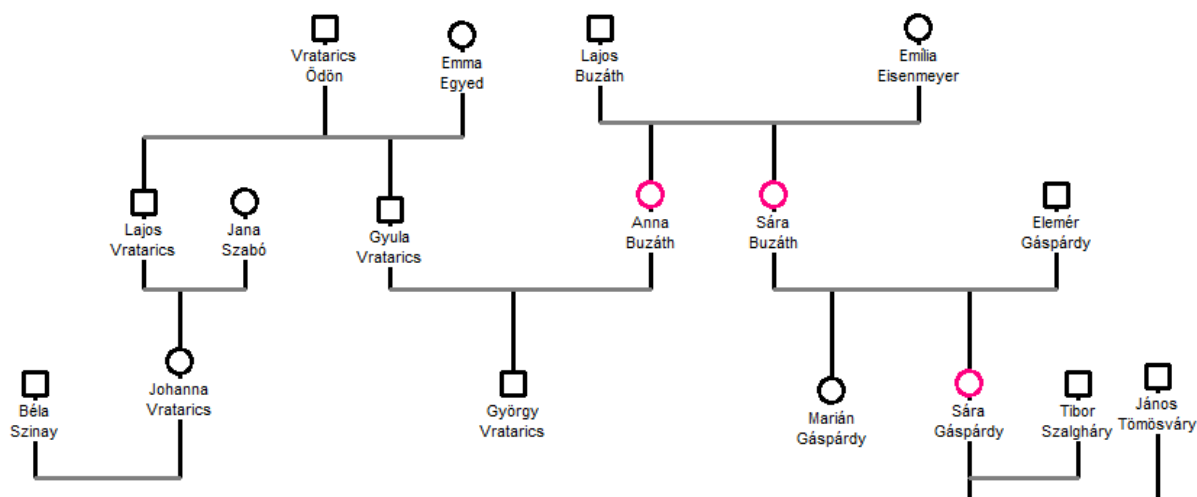
Buzáth Anna apai felmenői máramarosszigeti örmény származású kereskedők voltak.¹¹³⁴ A Buzáth név szerepel a magyarországi örmény közösség által összegyűjtött

¹¹³⁴ Az örmények integrálódása Európa leggyorsabb asszimilációs folyamata volt, a 19. század közepére gyakorlatilag betagozódtak a magyar társadalomba. – Nagy 1994-1995: 224.

tősgyökeres családnevek között. „Anyai felmenőim anyakönyvi adatai mellett mindenhol ott a bejegyzés: *juvenis armenus, puella armena*”¹¹³⁵ – vagyis fiatal örmény, örmény lány.

Az örmény kötődés két generációt jellemez az Egerbe költözött Buzáthok közül. A patikus *Buzáth Lajos* 1896-ban jelentős összeggel támogatta a szintén örmény származású Lukács László országgyűlési képviselői választási kampányát. Lányának, *Buzáth Annának* a költő pályafutását fia úgy jellemezte, hogy a „pesszimizmus költője” volt. Ez a szomorú, lemondó hangvétel talán az „örmény lélekkel” magyarázható.¹¹³⁶ Buzáth Anna versei belső, látszólag ok nélküli szenvedést sugallnak.

Buzáth Anna és Sára rokonkapcsolatai

Számos kérdést vet fel a korai Buzáthok társadalmi helyzete. A családi iratok közt két feljegyzés utal arra, hogy egykor rendelkeztek valamiféle kiváltságlevéllel. „*Buzáth Lajos még gyermekkorában láthatta a máramarosszigeti családi ház falán függeni az ősi címet.*” Más helyen az olvasható, hogy „*anyám (értsd: Buzáth Anna) emlékszik rá, mint gyerekleánynak nem egyszer mondogatta atyja: nem kellene nekem új nemesség. Én a szüleim házában gyakran láttam az ajtó felett az ősi Buzáth címet.*”¹¹³⁷ A máramarosi Buzáthok

¹¹³⁵Életem 1958-1965: 23. – A két világháború között megjelent Magyar-örmény családok című kötet szerint a Budzát, Buzát, Buzáth családnevek román szótöből származnak és ajakot, ajakosat jelentenek - Hovhannesian 1940: 13.

¹¹³⁶ Merza Gyula több írásában is hangsúlyozza, hogy a magyar és az örmény nép története is egyfajta „szenvédéstörténet”, ezért a két nép mindig is lelki rokonságot érzett egymás iránt.

¹¹³⁷ Életem 1958-1965: 26.

nemességét a genealógiák nem igazolják. A család nem kapott a rendi korszakban kiváltságot, mivel 1898-ban nem a nemesség megerősítése, hanem egy új nemesség adományozása történt.

Buzáth Lajos 1878-ban érkezett Egerbe.¹¹³⁸ Két évtized alatt jelentős vagyont gyűjtött és fontos kapcsolatokat épített. A század végén az országos politikai elittel is kapcsolatba került. Ennek következménye volt a polgárok közül történő kiemelkedés vágya. Gazdasági, közéleti és politikai érdekérvényesítését is jól szolgálta az 1898-ban kapott formális nemesség, amit a közügyek, de különösen a szőlőművelésben és szőlőfelújításban elért eredményeiért kapott.¹¹³⁹

Úgy tűnik, ekkorra már jelentőségét veszítette az emlékeiben élő címer, hiszen a megváltozott társadalmi környezetben a nemesség több előnnyel járt: bizonyította, hogy viselője kiváló polgár. Ennek azonban ára volt: 1899-ben elkövetett öngyilkossága után tartozásai elérték a 196 ezer forintot, és csak 153 ezer forint vagyona volt.¹¹⁴⁰

Mindez kedvezőtlenül hatott két eladó sorba lévő leánya helyzetére: Sarolta és Anna vagyontalanok lettek.¹¹⁴¹

Polgár lány – nemes asszony

Ha egy szóban akarjuk összefoglalni, vajon milyen örökség maradt apjától Buzáth Annára, azt mondhatjuk: az ambíció.

Vratarics György anyja ifjúságáról a következőt jegyzete fel. *„A gyermekeket akkori szokás szerint tízéves korukig dajka nevelte, aztán nevelőnő, aki a német nyelvre, francia társalgásra, a helyes viselkedésre, majd később idegen nyelvű irodalomra és történelemre oktatta őket. Tizenhét éves korban a leányokat szinte átmenet és tapasztalatok nélkül eladósorban lévőnek tekintették.*”¹¹⁴² Buzáth Anna a magyar klasszikusokat sem ismerte, így

¹¹³⁸ Buzáth Lajos (1855-1899) a Kígyó patika tulajdonosa. A filoxéra megjelenése után szorgalmazta az új ültetvények telepítését, igazgatója volt az Egri Szőlőművelési Rt.-nek, felügyelőbizottsági és igazgatósági tagságot vállalt az Egri Kereskedelmi és Ipar-hitelintézetnél, melynek az elnöki tisztségét is betöltötte halála évében. Pénztárnoki tisztséget vállalt a Heves megyei és az Egri Jótékony Nőegyletben, az Orvos-Gyógyszerész Egyesületben, a római katolikus iskolaszéknél és a Magyarországi Kárpát-egyesület Egri Bükk-osztályánál is. Neje, Eisenmeyer Emília (1861-1933) volt, Eisenmeyer Viktor és Bajzát Emília lánya.

¹¹³⁹ Királyi könyvek, 70. 378.

¹¹⁴⁰ Cst. Sgy.

¹¹⁴¹ Buzáth Sarolta (1880-1962) könyöki Gáspárdy Elemér (1881-1963) felesége.

¹¹⁴² Életem 1958-1965: 25.

amikor a veje, Hunyadi-Buzás Endre kezébe adta Ady kötetét, gúnykacajjal fogadta a költőfejedelm verseit.

A lányokat a kor szokásainak megfelelően vezették be a társasági életbe. „*A tánczestélyen három olyan hölgy volt, akiknek mamája dicséretes pontossággal betartván az etikett szabályait, most először jelentek meg nyilvánosan táncmulatságban: Buzáth Panna, Kállay Mariska és Buzáth Sári. (...) A legtöbbet táncolt, vagyis szünetet nem tarthatva a lányok közül Buzáth Panna.*”¹¹⁴³ Buzáth Anna sikerét fekete dús hajának, barna bőrének köszönhetette, örmény származása keleties, egzotikus vonásokat kölcsönzött arcának.

Miután a Buzáth lányok eladósorba kerültek, gyakran vitték őket budapesti bálókba. „*Anyámnak nagyobb udvara volt, mint nővérének, pedig nem volt oly szép, ezt azonban eleven modora, élénksége ellensúlyozta. Volt egy Gyengő Béla*¹¹⁴⁴ *nevű fiatal ügyvéd udvarlója, akitől Egerbe mindennap érkezett egy képeslap, üdvözlő sorokkal. Udvarolt anyámnak egy Ledniczky nevű egri fiatalember is,*¹¹⁴⁵ *de leginkább Menyhárt Dezső,*¹¹⁴⁶ *akit vagyona és származása miatt a szülők nagyon szívesen láttak volna. Be-bejárt pompás fogatán Vezekényről Vratarics Gyula földbirtokos,*¹¹⁴⁷ *aki gavalléros, mulató gesztusaival, férfias szépségével, jó öltözködésével hívta fel a figyelmet magára.*”¹¹⁴⁸

A „gavallérok” közül Gyengő, Ledniczky, Menyhárt és Vratarics családja a rendi korszakban a nemesi társadalom tagja volt, de földdel csak Ledniczky és Menyhárt rendelkezett. Mivel a Buzáthok 1898. május 24-én kaptak formális nemességet, az udvarlás időszakában a lányok még nem tartoztak ahhoz az elithez, amely önmagára a múlt letéteményeseként tekintett. A Buzáthok vagyona és társadalmi presztízse viszont ekkor már elég volt ahhoz, hogy a hajadonoknak a történelmi nemesség leszármazottjai udvaroljanak.

A családfő öngyilkossága a legrosszabbkor következett be: „*Nagyatyám szörnyű halála hírére szétfutottak azok az udvarlók, akik a szép Buzáth lányokban a jó partikat láttak. Anyám mellett Menyhárt és Vratarics Gyula tartottak ki. (...) Vratarics Gyulával csakhamar jegyet váltott.*”¹¹⁴⁹

¹¹⁴³ Egri Híradó, 1897. november 3. 6.

¹¹⁴⁴ Miklósvári Gyengő László vasúti építész, vállalkozó, országgyűlési képviselő fiáról lehet szó. Az Ung és Ugocsa megyei vállalkozásokban érdekelt képviselő 1884-ben hunyt el, a családja ekkor a fővárosban élt. – MNL BFL - IV.1411.b.

¹¹⁴⁵ A Trencsén megyei Ledniczky család ebben az időben Tarnamérán élt földjeinek jövedelméből.

¹¹⁴⁶ Kispataki Menyhárt Dezső (1874-1940) ügyvéd, családjának (Bükk)Szenterzsébeten volt földje.

¹¹⁴⁷ Vratarics Gyula valójában birtoktalan volt, a vezekényi földeket testvére, Vratarics Lajos kapta. – Gazdacímtár 1897: 196.

¹¹⁴⁸ Életem 1958-1965: 62.

¹¹⁴⁹ Uo. 63.

Buzáth Anna házasságát a gyászév letelte előtt, 1899. október 19-én jelentették be a helyi lapban.

Boldogtalanságból kovácsolt életfilozófia

Szigeti Buzáth Anna és *pápai Vratarics Gyula* (Hevesvezekény, 1869. május 24 – Eger, 1926. november 5.) a Heves megyei Takarékpénztár tisztviselője 1899. október 17-én kötött polgári házasságot Egerben. A vőlegény tanúja testvére, Vratarics Lajos, a menyasszonyé Jekkelfalussy Andor.¹¹⁵⁰ Jekkelfalussy neje Vratarics Róza. A gyors házasságkötés oka az lehetett, hogy a Buzáth vagyon árverezése után a lányok esélyei még rosszabbak lettek volna.

Vajon miért tartott ki pápai Vratarics Gyula a vagyontalan leány mellett? Jellemére a családi hagyatékban találunk választ: „*Mindenemet neked adnám, még a véretem is, mint a pelikán, amely a címerünkben van, de megtagadnálak, ha valaha is hűtlen lennél becsületedhez és magyar nevedhez*” – írta egy levélben fiának.¹¹⁵¹ Vratarics Gyula számára az adott szó, a becsület mindennél fontosabb volt.

Buzáth Anna házasságkötésével megtartotta társadalmi presztízst, de vagyontalan lett. A vezekényi 300 kat. hold föld már sógora, Vratarics Lajos tulajdona volt.

A fiatalok neveltetésből adódó különbségek hamar megmutatkoztak. Vratarics Gyula nem szeretett olvasni, a pozsonyi kereskedelmi iskolát sem fejezte be. Csak Vezekényen érezte jól magát, ahol szabadon élvezte a falusi élet minden előnyét. Egerben idejét legszívesebben a Kaszinóban töltötte, ahonnan „gyakran talicskával hozták haza.” Megélhetését a Heves megyei Takarékpénztár hivatalnoki fizetése biztosította.

Az első világháború csődsorozatát hozott. „*Gondjaival mindig egyedül akart megküzdeni, anyámat csak a bekövetkezett szerencsétlen tényekről utólag értesítette. Anyámnak nagyon jó, reális érzékét semmire sem becsülte, idegeneknek viszont mindent elhitt. A sok ingatlanvétel és eladás során mindig ő maradt a vesztes*”.¹¹⁵² Buzáth Anna a bajt humorral kezelte.

¹¹⁵⁰ Jekkelfalussy Andor (1832-1907) a Borsod megyei Gazdasági Egyesület elnöke.

¹¹⁵¹ Cst. Sgy.

¹¹⁵² Életem 1958-1965: 40.

Érdekes reakció ez az akkor már kétgyerekes anyától.¹¹⁵³ Az anyagi biztonság nem jelentett számára semmit, hiszen ekkorra már megteremtette magának azt a világot, ami később verseinek témája lett.¹¹⁵⁴

Az asszony tudta, hogy a csőd felé haladnak, de az élet pillanatnyi élvezete elhomályosította az anyagi gondok miatt érzett aggodalmát. *„Némelykor megesett, hogy valamely éjszakai szórakozásból gavalléroktól kísérve érkezett haza a család, s a cigányokat is magukkal hozták. Előfordult, hogy mikor reggel kiléptem a szoba ajtaján, s az egész társaság a cigányokkal együtt még ott ült a földön és énekelt.”*¹¹⁵⁵ Jól ismerte férje mulatós, társaságkedvelő természetét, amely tőle sem volt idegen. Tudta azt is, hogy létüket a hivatali fizetés szűkös keretei határozzák meg. 19 éves koráig a Buzáth ház biztonságában élt, majd férje gondjaira bízta magát, így a család anyagi helyzete nem érdekelte. Talán ezzel a függéssel magyarázható, hogy később fiát, mint a család egyetlen kereső férfitagját is birtokolni akarta, s a meny-jelöltekben konkurenciát látott.

Vrataricsné elfogadta a hivatás nélküli nők sorsát, de ezzel párhuzamosan elkezdte kialakítani másik énjét, amely verseiben teljesedett ki. A nappalok valósága elszakad az éjszaka álmaitól. A nappalokat az életigenlés, a muzsikaszó, a színes társasági élet szötte át, de éjszaka felébredt a szenvedő, a mindent elvesztő és kompromisszumokat kötni kényszerült nő. Húsz évig mindebből azonban semmi sem látszott: az első jelek majd az Óceán című kötetből olvashatók ki.

Az asszony szerette a társasági életet, mely napról napra megtöltötte házukat.¹¹⁵⁶ Nyaranta nővérével, Saroltával és családjával együtt Vezekényen tartózkodott. Kitűnő lovas volt, gyakran pattant nyeregbe, s látogatta meg a szomszédos községben „Mihály Pistát.”

A 11 évvel idősebb férj nagy szabadságot adott nejének. *„A szép fiatalasszony eleven modorával hamarosan kedveltje lett a város fiatalságának is. Anyám maga is szerette az ártatlan udvarlást, asszonykorában még bálókba is elment, ami akkor igen szokatlan volt. Érthető tehát, hogy az én születésem elé nem nagy örömmel nézett.”*¹¹⁵⁷ A kétgyerekes anya

¹¹⁵³ Vratarics Klára (művésznevén Pápai Klára) színésznő 1900. október 1-jén, Vratarics György zongoraművész, művésztanár, jogász pedig 1908. szeptember 24-én született.

¹¹⁵⁴ Erre utal *A nagy uzsorás* című versének utolsó versszaka, melyet önvallomásnak is tekinthetjük: „Élet! Ha mindent elvettél is/Uzsora áron – király vagyok!/Bíbor az álmom és emlékezésből/Szövöm – aranyplástrom.” Kézirat. Cst. Sgy.

¹¹⁵⁵ Életem 1958-1965: 117.

¹¹⁵⁶ Unokája, Vratarics Nóra szülei elmondása alapján a következőket tudta: „Szalonjukban megfordultak a férfi vendégek közt olyanok is, akiket nagyanyám szellemessége, kiváló társalgási képessége, egyénisége, humora és izléses határokig menő kis kacérsága vonzott oda. Nagyapám határozottan büszke volt arra, hogy családjának nőtagjaiba a fél város szerelmes és tetszett neki, hogy az ő szalonjukat milyen sokan látogatják.” – Sgy.

¹¹⁵⁷ Életem 1958-1965: 75.

fiával rendszeresen elutazott a kor divatos nyaralóhelyeire. Zelinkára, az Adria partjára Mihály István kísérte el,¹¹⁵⁸ Tátraszélplakon Severa Bubby volt a hivatalos gavallér.¹¹⁵⁹ Vratarics Gyula ezeken az utakon nem tartott feleségével, ellenben arról mindig gondoskodott, hogy nejét megfelelő „gavallér” kísérje. Vratarics György memoárjában nem található utalás arra, hogy szüleinek a házasság milyen kimondott, vagy kimondatlan egyezségeen alapult. Vratarics büszke volt fiatal, tehetséges feleségére és szerethette is. Többször kijelentette „*ha fiatal lennék, megint csak téged vennék el.*”¹¹⁶⁰ Halála évében, 1926-ban már betegen járta a várost, hogy népszerűsítse neje verseskötetét.

Vratarics Gyula rajongását felesége nem viszonozta.¹¹⁶¹ A boldogtalanságát mélyen magába záró asszony tudomásul vette, hogy a hálószoatitkok a hálószoba falai közt maradnak, az érseki város műkedvelő közönsége a költőre és nem a szenvedő asszonyra kíváncsi. Neveltetésének konzervatív vonásaira utal, hogy szenvedése és boldogtalansága csak verseiben jutott felszínre, ám mivel ezek „csak” versek, vagyis költői fikciók, így Vratarics Gyula becsületén nem esett csorba. Ha ennek a leghalványabb gyanúja mégis felmerült volna, akkor a jóakarók és pártfogók gondoskodtak arról, hogy ez ne történjen meg.

Erre példa a Jó című vers, mely nyomtatásban nem jelenhetett meg.¹¹⁶²

Az Óceán című kötet előkészítésben közreműködött Werner Adolf gimnáziumi igazgató, későbbi zirci apát,¹¹⁶³ aki hallani sem akart arról, hogy egy köztisztelőben álló asszony tollából érzelmeiktől túlfűtött bűnös versek jelenjenek meg. Fia erre így emlékezett: „*Mondja főtisztelendő úr – kérdezte ekkor anyám –, de őszintén: sohasem volt életében egy pillanat, amikor azt mondta, amit az én versem: éljen, éljen a bűn? Werner Adolf elpirult kissé, kicsit habozott, aztán felelt: De igen, volt. Csakhogy arról én nem írtam verset!*”¹¹⁶⁴

¹¹⁵⁸ Mihály István: Tarnaszentmiklósi földbirtokos, távoli rokonságban állt a Vratarics és a Gáspárdy családdal.

¹¹⁵⁹ Róla csupán azt jegyezték meg az emlékiratban, hogy előkelő román származású gavallér volt. Bővebb adat nem áll rendelkezésünkre.

¹¹⁶⁰ Életem 1958-1965:40.

¹¹⁶¹ A kézzel írt füzetben a következő olvasható: „Két szép szemem/Két alvó fáklya/Szűz fáklya/Szerelem tüze soha/Nem gyújtotta lángra. Forró ajkam/Az eltűrt csókok/Bús Lázárja/S fejemen az Élet/Töviskoronája.” (Cst.) A vers bekerült az Óceán című kötetbe is, ám utolsó versszakát erőteljesen átírták: „Bús szívemben/Lüktet az Élet,/Lázálma –/Jaj! Én vagyok – én/A csókok Lázára.”

¹¹⁶² A vers a következőképp hangzik: „Az erény bús szava szürke,/Ám zenél a bűn/Bűvös-csábos aranyhegedűn!/Szeretni forrón, gyönyörűn,/Játszani pompás aranyhegedűn, –/Éljen, éljen a Bűn!/Sátán szekere, robogj velem!/Szerelem! Szerelem!/Hej, iramodni a széllal,/Dacolni vésszel, veszéllyel,/Előre hajrá, szilaj csikó!/Száguldni jó! S pihenni, mámor ha tűnt:/Köszönöm Sátán a bűnt!” Cst.

¹¹⁶³ Werner Adolf (1867-1939), irodalomtörténész, tanár, zirci apát. 1917 és 1924 közt Egerben a ciszterci rend gimnáziumának igazgatója.

¹¹⁶⁴ Életem 1958-1965: 125.

A vers kicenzúrázása két kérdésre is választ ad. Ismerte-e Buzáth Anna a szerelmet? Igen. Megengedhető volt-e az érseki város társadalmában egy köztisztelőben álló nő erkölcsi bukása? Nem.

S ezzel megszületett Buzáth Anna a költő, aki mindvégig tisztelte annyira a férjét, hogy asszonynevét használta költői estjein, fellépésein, sőt verseskötete is V. Buzáth Anna néven jelent meg. Ám élt még annak a lánynak az emléke is, aki 1899-ben kompromisszumot kötött sorsával, s kiteljesedni, önmaga lenni csak a költészet világában tudott.

A költő, aki csak szenvedni tudott

Buzáth Anna költészetét végigkísérte Ady Endre tisztelete és verseinek csodálata. Két, kézzel írt versgyűjteménye maradt családi tulajdonban: az egyik füzet nyitóoldalára – melyet lányától kapott – Ady Endre híres, Székely Andor által készített könyöklős képét ragasztotta. A másik füzet elejére az Ady a halálos ágyon című Szőnyi Lajos fotó került. A képet egy korbelti újságból vágta ki.

Vrataricsnét leendő veje, Hunyadi-Buzás Endre ismertette meg Ady költészetével.¹¹⁶⁵ „*Anyám gúnykacajjal fogadta a különös, számára érthetetlen költeményeket. (...) El is határozta, hogy Lexit megtréfálja. Írt egy verset Ady modorában (...) belehelyezte Ady egyik kötetébe és felolvasva, mint Adyét, s felkérte Lexit, magyarázza meg a vers mély szimbólumát. Mikor Lexi már tíz perce fejtegette a vers mélyre rejtett költői igazságait, anyám bevallotta a dolgot. (...) Anyám átalakult, Ady ellenségéből lelkes baráttá, akinek Ady lett és maradt az örök példakép és forrás.*”¹¹⁶⁶ Ez a hatás olyan erősnek bizonyult, hogy a későbbiekben „*nem sikerült autonóm költői világképet alkotnia, az Ady Endrétől megtanult nyelvjárást beszélte, műveiben a nagy költőelőd témáit, szimbólumait, szófüzését idézte.*”¹¹⁶⁷

Milyen hatások formálták eddig Buzáth Annát? Húsz év házasság, egy vesztes világháború, férje vagyonának elvesztése meghatározta életét és személyiségét. Ekkor már éreznie kellett, hogy az a világ, melyben addig élt, lassan múlttá válik. Érett asszony volt, akinek személyes sorsa épp úgy éretté tette őt Ady költészetének megértésére, mint – olvasott és tájékozott emberként – az eltelt évtizedek társadalmi és politikai traumáinak érzékelésére.

¹¹⁶⁵ Hunyadi-Buzás Endre (1895-1972) főjegyző, országgyűlési képviselő. 1920 októberétől helyettes aljegyző volt a vármegyén, 1925-től előbb tiszteletbeli másodfőjegyző, majd másodfőjegyző. 1927-től lett tiszteletbeli főjegyző, 1934-ben vármegyei főjegyző. 1940-ben a Magyar Élet Pártja Heves kerületi országgyűlési képviselője. 1923-ban vette feleségül pápai Vratarics Klárát. A családban Lexinek hívták.

¹¹⁶⁶ Életem 1958-1965: 104.

¹¹⁶⁷ Lisztóczy 1988: 41.

Ady költészetének megismerése után „főzés közben is ott volt a nagy fekete Pénztári Főkönyv – apám hozta neki a bankból – rákötve madzagon a ceruza és a törlőgumi. Tanárain buzdították anyámat a nagy klasszikus magyar költők olvasására. Petőfit, Aranyt egyáltalán nem ismerte, csak Adyt engedte magára hatni.”¹¹⁶⁸ A Vratarics ház rendszeres vendégei voltak az ifjú Vratarics György gimnáziumi tanárai,¹¹⁶⁹ de szívesen tértek be a családhoz a helyi lap szerkesztői is, akik egyengetni kezdték a ház asszonyának útját. Ezek az egyházi és irodalmi kapcsolatot tették lehetővé, hogy Buzáth Anna verseit leközzölte az aradi Vasárnap,¹¹⁷⁰ a Literatura,¹¹⁷¹ a Napkelet¹¹⁷² és a Nemzeti Újság.¹¹⁷³ Vrataricsné költői pályafutása külső segítséggel indult, nem becsvágyból.

A költői pályafutás kezdetéről pontos képet ad az Egri Népújság. Az asszony versei előbb jelentek meg nyomtatásban Aradon, mint Egerben. „Mikor a kis gyűjtemény a Vasárnap szerkesztőjének a kezébe jutott, örömmel ragadta meg az alkalmat, hogy a verseskötetből párat lemásolhasson, hogy azután az oláh bocskortól sokat szenvedett testvéreinknek elvigye vigasztalásul.”¹¹⁷⁴ Az aradi Vasárnap szerkesztője 1923-ban dr. Wild Endre volt, ő másolhatta le Buzáth Anna füzetét.¹¹⁷⁵

Ebben az évben több írása is jelent meg az aradi irodalmi lapban. Első költeményeit, köztük a „Hazatérést” Szigetváry Mária néven jegyezte. Az Egri Népújság azonban gondoskodott arról, hogy a város műkedvelő közönsége értesüljön arról, hogy „Vrataricsné versei immár a demarkációs vonalon túl” is ismertek.¹¹⁷⁶ Buzáth Anna ebben az évben a lap karácsonyi számában együtt publikált Remenyik Sándorral.¹¹⁷⁷

Korai verseit gyakran *Szigetváry/i Mária* néven adta közre. A „Ha jön a fehér gólya” című alkotását is ezen a néven küldte be a szerkesztőségbe. A kezdeti rejtőzködés oka az újság levelező rovatában olvasható. „Ha jön a fehér gólya című vers szerzőjének: Ezt a küldeményt értékesebbnek tartjuk, mint amelyiket már elolvastunk. (...) Kérjük a döntést,

¹¹⁶⁸ Életem 1958-1965: 102.

¹¹⁶⁹ Bárdos Józsefet, Módly Dezsőt, Tordai Ányost és két hírlapszerkesztőt, Kelemen Gyulát és Jakab Józsefet is név szerint említi az életrajzíró.

¹¹⁷⁰ Aradi Vasárnap: 1918-tól jelent meg az erdélyi katolikus folyóirat.

¹¹⁷¹ Literatura: budapesti lap 1926-1938 közt, Supka Géza szerkesztette.

¹¹⁷² Napkelet: 1923-ban Tormay Cécile indította, nemzeti hagyományokra építő magyar irodalmi lap.

¹¹⁷³ Nemzeti Újság: 1919-től megjelenő budapesti politikai lap.

¹¹⁷⁴ Egri Népújság, 1923. május 19. 2.

¹¹⁷⁵ Az aradi Vasárnap kiadója az Erdélyi Katolikus Akadémia volt, tehát egyházi vonalon alakulhatott ki az a kapcsolat, melynek eredménye a versek megjelenése lett. Wild Endre (1882-1969) egyházi kapcsolata Egerrel nem ismert.

¹¹⁷⁶ Egri Népújság, 1923. május 19. 2.

¹¹⁷⁷ Remenyik Sándor (1890-1941) költő, az erdélyi magyar líra kiemelkedő alakja.

*milyen névvel közöljük.*¹¹⁷⁸ Buzáth Anna szárnypróbálgatása idején nem volt biztos saját költői tehetségében, s talán az elutasítások is érzékenyen érintették. Ezért választhatta a Szigetváry/í nevet, amely a máramarosszigeti eredetre utal.

1924-től már Vratarics Gyuláné V. Buzáth Anna néven publikálta költeményeit a Nemzeti Újságban és az Új Nemzedékben. Költeményei rendszeresen megjelentek az Egri Népújságban is. A költő kilépett a nyilvánosság elé, s a Gárdonyi társaság ülésén vendégként felolvasott¹¹⁷⁹ Verseit többször szavalta Marossy József, az Egri Műkedvelők Körének ügyvezető elnöke¹¹⁸⁰

Szerepléseit kedvezően fogadták. *„Mindegyik költemény egy-egy csillogó nemesgyöngy a lélek és szív tengerének mélységeiből. A mindent érző asszonypoéta gondolatvillanásai, képzeletének szeszélyes játéka, az üveghangú rezgések a finom lélekhegedű őszinte mély visszhangra találtak a hallgatóság soraiban.*”¹¹⁸¹

Ilyen előzmények után 1925-ben az egri Gárdonyi Géza Társaság rendes tagjainak választották. Ebben nagy szerepe volt Bárány László tanárnak, újságírónak és Werner Adolfnak, a ciszterci gimnázium igazgatójának. Buzáth Anna „székfoglalót” is tartott, melyről a helyi lap a következőt írta: *„zajos tetszés mellett székfoglalóul, néhány finoman ötvözött, hangulatos költeményét olvasta föl.*”¹¹⁸²

A Gárdonyi társaság a következő év elején jelentette meg az Óceán című verseskötetet. A 2 pengőért megvásárolható kiadvány népszerűsítésére Gáspár Jenő, Kállay Miklós és Lándor Tivadar fővárosi írókat kérték fel.¹¹⁸³

A verseket szerkesztett formában adták ki. A kötet előszavát Babits Mihály írta. Ennek a szimbólumokkal átszőtt ajánlónak köszönhető, hogy Buzáth Anna neve fennmaradt, mint olyan szerzőé, akinek verseskötetét Babits ajánlotta. Másrészt viszont ez okozta, hogy az utókor emlékezete csak Babits írását őrizte meg, a pályakezdő költő nevét nem.

De hogyan sikerült a vidéki asszonynak kapcsolatot találni Babits Mihállyal? Babits első levelét egy „Méltóságos úrnak” címezte, a végén pedig gratulált a Méltóságos úr bajai kinevezéséhez, „melyre meghívatott.” Ki lehetett az az ember, aki Babbitól kért előszót

¹¹⁷⁸ Új Nemzedék, 1923. június 24. 10.

¹¹⁷⁹ Az Országos Gárdonyi Géza Irodalmi Társaság 1923-ban alakult Egerben, egy évvel Gárdonyi Géza halála után. Az ötlet Tordai Ányos egri ciszterci tanártól származott, aki a főtitkári teendőket is ellátta.

¹¹⁸⁰ Marossy József amatőr műkedvelő, 1927-től az Egri Műkedvelők Körének vezetője.

¹¹⁸¹ Eger, 1925. november 10. 1.

¹¹⁸² Eger, 1925. május 19. 2.

¹¹⁸³ Részlet a Gárdonyi társaság 1926. február 1-jén készült jegyzőkönyvéből. A kötet országos bevezetése nem sikerülhetett rosszul, mivel Buzáth Anna hagyatékában több olyan levél is fennmaradt, melyben könyvet rendeltek tőle, vagy gratuláltak a versekhez. Az Óceán eljutott Szegedre, Szeghalomra és Budapestre is.

Vrataricsné kötetéhez? Mivel ezen a levélen nincs dátum és a megszólításban is csak a Méltóságos úr kifejezés szerepel, így két név jöhet szóba: Werner Adolfé és Tordai Ányosé.¹¹⁸⁴

Babits az ismeretlen kérelmezőnek késve, de baráti hangon válaszolt. „*Első benyomásom most sem változott, V. Buzáth Anna úrnőnek véleményem szerint határozott költői hajlama és tehetsége van. A kifejezésre kívánczó érzés, a gondolati elmélyülés vágya és képessége, a ritmusérzék csírái nem hiányoznak nála. Kissé gyengébbnek látszik az invencióban: mert színei és kifejező eszközei nem önállóak, hanem a mai divatos modern magyar költők legmegszokottabb színeiből és eszközeiből variálja őket, s általában még nem tudta felszabadítani magát más mai magyar költők hatása alól.*”¹¹⁸⁵ A költő kifejtette, hogy ezeket a verseket még semmiképp nem tartja alkalmasnak arra, hogy a Nyugatban megjelenjenek, mert annak olvasóközönségét kevés újjal örvendeztetné meg, s nem hoznának jó bevezetést. Babits remélte, hogy Buzáth Anna tovább fejlődik.

E szerint a verseket előbb a Nyugatban szerették volna megjelentetni. Az elutasítás után születhetett meg a döntés egy önálló kötet egri kiadásáról. Így Buzáth Anna verseinek kiadását már 1924 körül szervezhették.¹¹⁸⁶

Nem tudni mi történt a következő egy évben,¹¹⁸⁷ de 1925. december 13-án Babits Budapesten postára adta Vratarics Gyulánénak a „Micsoda zsarnok a költészet!” című előszót. Ehhez Babits névjegykártyát mellékel, melynek hátoldalára azt írta: „*Mellékelve küldöm az ígért előszót. (...)*”¹¹⁸⁸ V. Buzáth Anna postafordultával, december 19-én köszönőlevelet küldött Babitsnak.¹¹⁸⁹ „*Boldog és büszke vagyok. Boldog, mert engem ismeretlent, névtelent*

¹¹⁸⁴ Werner Adolf 1904-től a bajai rendház főnöke volt, 1917-től pedig az egri ciszterci gimnázium igazgatója. 1924-ben nevezték ki apáttá. A versek szerkesztője ő lehetett, mivel a Jó! című verset is ő vette ki a könyvből. Ezért tűnik valószínűnek, hogy Werner vette fel a kapcsolatot Babits Mihállyal. Tordai Ányost, a Gárdonyi társaság alapítóját és főtítkárát 1924-ben nevezték ki a bajai III. Béla Reálgimnázium igazgatójává.

¹¹⁸⁵ Babits Mihály dátum nélküli levele a „Méltóságos úrnak” Buzáth Anna verseiről. – Cst.

¹¹⁸⁶ Az OSzK-ban két levelet őriznek Buzáth Annától, melyet Babits Mihálynak írt. „*Babits Buzáth Annával való levelezése nem ad felvilágosítást kapcsolatuk eredetére. A Babits hagyatékban Buzáth Anna egy meleg hangú, de mégiscsak formális köszönőlevele maradt fenn, mely az ígért előszó átadását kéri küldöncének, illetve egy 1925. november 11-i levél, mely a már megjelent, de impresszum szerint 1926-os kötetet követően hálálkodik.*” – Rózsaferi Zsuzsanna (OSzK) közlése. A kötet novemberben még nem jelenhetett meg, mivel a Gárdonyi társaság a kiadást csak január végén jelentette be.

¹¹⁸⁷ 1925. december 13-a előtt még történt levélváltás Babits és Buzáth közt, mivel az OSzK-ban őriznek egy dátum nélküli Buzáth levelet, melyben „Mélyen tisztelt Tanár Úr”-nak szólítja a költőt. Ebben örömet fejezte ki, hogy vállalta a kötet előszavának megírását. - OSzK Fond III/335.

¹¹⁸⁸ Cst.

¹¹⁸⁹ OSzK Fond III/335.

nem utasított vissza és büszke, mert költő vagyok. Ugyanúgy, ahogy a hajdani királyok karddal ütötték lovagá híveiket, úgy avatott engem a Mester előszavával költővé."¹¹⁹⁰

A kötet ekkorra már nyomtatásra készen volt, mivel 1926. január 27-én a Gárdonyi társaság választmányi ülésén bejelentették, hogy Óceán címmel megjelent V. Buzáth Anna első verseskötete.

A könyv vegyes kritikát kapott. A helyi lap szerint Ady hatása érezhető a verseken, mégis remény van arra, hogy Vrataricsné hamarosan kiforrott költő lesz.¹¹⁹¹ Szarka Géza egész oldalas cikkében úgy fogalmazott, hogy „*egy vívódó, önmagát és az élet értelmét kereső asszonyi lélek sötét hangolású kifejeződései ezek a versek.*” A szerző hibaként rója fel, hogy a költőt egyetlen sorában sem ihleti meg a magyarságnak vagy legalább a magyar nő sorsának hányódása.¹¹⁹² Való igaz, Buzáth Annát nem érdekelte a magyarság sorsa, nem kesergett nyilvánosan Trianon tragédiája fölött, de még a családi események sem készítették verselésre.¹¹⁹³ Csak Ady és önnön mély fájdalma, keserősége keltette fel benne a vágyat, hogy tollat ragadjon és írjon.

Mi volt az oka annak, hogy nem találta meg saját hangját, s Ady lírájának tartalmi és formai sajátosságai végigkísérték életét? A legfontosabb ok talán magánéleti boldogtalansága volt. Érzéseit, vágyait Eger vallásos és konzervatív légkörében magába kellett zárnia, s azok csak verseiben juttathattak felszínre.

Az egyháznak és az egyházi személyeknek jelentős szerepe volt abban, hogy a versek nyomtatásban megjelentek. Ezért nem kerülhetett a kötetbe a Jó!... című vers, mely a szerelmi bűn nyílt vállalása. Az asszonynak ismét kompromisszumot kellett kötni azért, hogy az érseki városban versei megjelenhessenek, el kellett fogadnia a cenzúrát, s a benne tomboló érzelmeket lírai fordulatokká, szimbólumokká kellett szelídítenie.

Buzáth Anna pályájának csúcsa az Óceán megjelenése volt. Ebben az évben ismét olyan tragédia érte, mely fordulatot eredményezett életében. November 5-én elhunyt férje, Vratarics Gyula. Az asszony egyedül maradt, fiát és önmagát 120 forint özvegyi nyugdíjból kellett eltartania.¹¹⁹⁴

A családfő halála után még jelentek meg versei, de jóval kevesebb, mint annak előtte. Egy nagy siker azonban még hátra volt. Osváth Viktor és Koudela Géza megzenésítette

¹¹⁹⁰ OSzK Fond III./335.

¹¹⁹¹ Eger, 1926. január 31. 4.

¹¹⁹² Napkelet, 1926. április 1. 369.

¹¹⁹³ Egyetlen családi vonatkozású verset tartalmaz a hagyaték, melyet fiának írt 41. születésnapjára.

¹¹⁹⁴ Életem 1958-1965: 160.

verseit¹¹⁹⁵ „A mély hangulatú vers finom és nagy kifejező erejű költői alkotásra ihlette Koudela Gézát, úgy, hogy a „Tó, mely hallgat“ című dal a műsor egyik legszebb, legpoétikusabb száma volt.”¹¹⁹⁶

Unokái születése után igazi nagymama lett.¹¹⁹⁷ Sokat mesélt, s ezek egy részét lejegyezte. A mesék követik a klasszikus magyar népmesék fordulatait, a végén a jó elnyerte jutalmát és mindenki megtalálta boldogságát. Ezekből az írásokból már hiányzik a Buzáth Annát éltető tűz és szenvedés.

Az özvegy az 1930-as évektől fiával a fővárosban élt. Irodalmi működése többé nem számottevő, bár a családi hagyatékban több dátumozás nélküli vers és kisnovella is megmaradt, ezek művészi értéke csekély.¹¹⁹⁸

A kisvárosi lét korlátai

Mire elég egy élet, ha az ember nőnek és vagyontalannak születik egy vallásos és zárt kisvárosi társadalomban? Mekkora szabadságot kapott egy asszony a 20. század első felében? S volt-e lehetősége kiteljesedni, önmaga jogán nevet szerezni?

Buzáth Anna sorsa több száz olyan asszony életének tükörképe, akik még annyi „nyomot” sem hagytak az utókorra, mint ő. Versei, közéleti fellépései, fiának emlékirata mind olyan apró, de összefüggéseiben nem jelentéktelen források, melyek elegendőek egy életút állomásainak összeillesztéséhez.

A 19. század utolsó harmadában a lányok még nem kaptak „piacképes” tudást. Műveltségük alapját az évszázadok alatt megszokott francia és német alpműveltség adta. Kiszolgáltatottságukat részint ez okozta. Életük alakulásának másik tényezője a valláserkölc alapú társadalmi norma, melyben akkor is vigyáztak a jó hírre, ha a nők esetleg megtévedtek...

Kényszerű kompromisszumok sorozata volt Buzáth Anna élete. A kisvárosi társadalom tagjai az első világháború után merevebb és zártabb határok közé kerültek. A hagyományos feleség-anya szerepből kilépési lehetőséget csak a művészet (irodalom, zene,

¹¹⁹⁵ Osváth Viktor (1921-1985) református lelkész, karnagy, zeneszerző. Koudela Géza (1984-1939) pap, zeneszerző, egyházzenei igazgató.

¹¹⁹⁶ Eger, 1940. április 8. 3.

¹¹⁹⁷ Bánffy György (1927-2010) Kossuth-díjas és Jászai Mari-díjas magyar színész, érdemes és kiváló művész, Eger díszpolgára és ifj. Hunyadi-Buzás Endre (1936-2020) orvos.

¹¹⁹⁸ Buzáth fiát Vratarics Györgyöt és családját 1951-ben kitelepítették Dombrádra. Az idős asszony fia családjával tartott. Egészségi állapota megromlott. A debreceni kórházban hunyt el 1952. augusztus 28-án.

színház, festészet) jelentett, de csupán azoknak, akik rendelkeztek elegendő tehetséggel, bátorsággal és olyan kapcsolatrendszerrel, melyek ebben segíthették.

Buzáth Anna kompromisszumokon alapuló házassága erkölcsi alapot teremtett ahhoz, hogy az asszony az egri költők zárt társaságába emelkedjen. Ez pedig kijelölte a határt, amely a tisztességes asszonyt megkülönböztette a kétes erkölcsű művésztől.

Könyöki Gáspárdy Elemér: a Horthy-korszak purifikátora

„Gáspárdy képviselő úrnak hol igaza volt, hol nem volt igaza, mindenesetre a kor lelke beszélt belőle, amikor állandóan a mások ügyeivel foglalkozott és hivatottnak érezte magát arra, hogy Catója legyen a magyar közéletnek és eleven lelkiismerete egy hanyatló korszaknak.”¹¹⁹⁹ Ekként jellemezte a 8 Órai újság 1936-ban könyöki Gáspárdy Elemér volt országgyűlési képviselőt (Eger, 1881. február 15. – Budapest, 1963. május 27.), akinek köz- és magánéleti megnyilvánulásai gyakran okoztak felháborodást környezetében.

Gáspárdy Elemért kétszer választották meg országgyűlési képviselőnek az Egységes Párt (NEP) képviselőjeként.¹²⁰⁰ Az 1927-1931. évi és az 1931-1935. évi Magyar Országgyűlési Almanach szerint a kormányzópárt jogi végzettségű, vasútügyekben jártas politikusa. Mindkét esetben hangsúlyozták az Országos Menekültügyi Hivatalnál eltöltött éveit, továbbá két megjelent írásának címe, a Vasúti földrajz és történet, valamint az Ezeréves álom című regény is bekerült a hivatalos életrajzba.¹²⁰¹

Az irodalmi alkotások társadalomtörténeti tartalmakat hordoznak, hiszen magukon viselik írójuk személyiségének minden sajátosságát, legyen szó társadalmi helyzetről, mentalitásról, műveltségről vagy értékrendről. A szöveg mindig szerzőjének személyiségén keresztül nyeri el valódi tartalmát, melyhez viszont ismerni kell azt a társadalomtörténeti háttérrel, ami kialakította az alkotó gondolkodását, megteremtette műveltségét és közlésmódját.

Gáspárdy Elemér egyetlen szépirodalmi írása, az *Ezeréves álom* 1921-ben jelent meg a budapesti Pfeifer Ferdinánd könyvkiadónál magánkiadásban. Az írás meglehetősen csekély visszhangot váltott ki a korabeli kritikusok és olvasók körében. Az utókor számára mégis sok hasznos információt hordoz: a forradalmak hatása alatt íródott, amikor az alkotót megragadták a bolsevik eszmék.

A szertelen Tátyer

Gáspárdy Elemér mindössze 10 éves volt, mikor apja, Gáspárdy Géza (1837-1891) meghalt, s a következő évben édesanyját, Okolicsányi Celesztát (1841-1892) is elvesztette. A nyugtalan, vadóc, korlátokat és kötöttségeket nem tűrő viselkedés talán ebből az időszakból ered. Szülei halála után évente iskolát váltott. A középiskolát az egri Ciszterci Gimnáziumban kezdte,

¹¹⁹⁹ 8 órai Újság, 1936. március 13. 3.

¹²⁰⁰ 1926-ban és 1931-ben is Heves megye 4. számú választókerületében, a hevesiben indult és nyert választást.

¹²⁰¹ Magyar Országgyűlési Almanach 1931-1936. 112.

majd a podolini piaristák algimnáziumában folytatta. 1894-ben a késmárki evangélikus líceum negyedik osztályos tanulója volt, 1897-ben a pozsonyi evangélikus líceum hatodik osztályos ismétlő növendéke, de a következő évben eltanácsolták. Ekkor a kisújszállási református gimnázium vette át, ám az érettségét már Érsekújvárott, a katolikus főgimnáziumban tette le. Bizonyítványa csak a cisztereknek eltöltött időkből ismert: vallásból jó érdemjegyet kapott, minden más tárgyból elégséges eredménye volt.¹²⁰²

Családi traumáinak számát növelte, hogy anyai nagyapját meggyilkolták. A Bátor községben élő Okolicsányi Jánossal 1859. december 30-án éjjel végzett inasa és szakácsnője.¹²⁰³ Mivel a szülők korai halála után a fiatakorú gyermekek gyámja az egyik Okolicsányi nagybácsi lett, így Elemérnek ismernie kellett nagyapja erőszakos halálának körülményeit. A múlt traumája a kamasz fiúban fokozhatta a fennálló rendszer és társadalmi viszonyok iránti az ellenszenvet, s talán nőgyűlöletének egyik oka is a szakácsnő cselekedete volt.

Gáspárdy Elemér jogi tanulmányait az Egri Érseki Jogakadémián kezdte, de záróvizsgáit 1905-ben a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetemen tette le. Egri évei alatt, 1903. február 28-án házasodott. Neje *szigeti Buzáth Sarolta* (Eger, 1880. május 26. – Budapest, 1962. július 1.) lett.¹²⁰⁴ A házasság minden bizonnyal szerelemből született, mivel a fiatalasszony édesapja, Buzáth Lajos patikus adósságai elől 1899. április 6-án öngyilkosságba menekült, a család pedig vagyon nélkül maradt. Elemér és testvérei viszont örökölték apai nagyanyjuk, Szalgháry Rozália vezekényi földjeit.¹²⁰⁵

Az államtudományi doktor ez év szeptemberében visszakerült szülővárosába és Heves vármegye tiszteletbeli aljegyzője lett.¹²⁰⁶ Innen négy hónap után távozott, januárban már a Kereskedelemügyi Minisztérium vasútügyi osztályán dolgozott segédfogalmazóként. A következő hat évben nem sikerült előre lépnie.

A fővárosi hivatalnoknak időközben két gyermeke született.¹²⁰⁷ A második kislány érkezését személyes sértésnek vette. „*Mikor Marica harmadik születésnapja elérkezett, Sári néni szépen felöltöztette kislányát, nagy szalagot kötött a hajába, s e szavakkal vitte be Elemér*

¹²⁰² Gáspárdy L. – Gáspárdy A. 2009: 136.

¹²⁰³ Politikai Újdonságok, 1860. március 1. 139.

¹²⁰⁴ Buzáth Sarolta gyakorlatias asszony volt, nem csupán a háztartást vezette, de a vezekényi birtok ügyeit is intézte.

¹²⁰⁵ A vezekényi földet, mely 1911-ben 749 kat. hold volt, Hay Miksa haszonbérelő művelte. Gáspárdy Elemér rendelkezett egy egyszerű parasztházzal is, ahol családjával nyaralt. A falu külterületén állt a Gáspárdy tanya, egy birkahodállyal és egy cselédházzal. – Gazdacímár 1911. 196.

¹²⁰⁶ MNL HML IV-404/a/110/3924/1906.

¹²⁰⁷ Gáspárdy Sarolta 1904. szeptember 16-án, Gáspárdy Mariann 1909. augusztus 1-jén született Egerben.

bácsi szobájába: Nézze Elemér! Ma három éves! Elemér bácsi irtózatos dühre gerjedt: Hogy mer maga Sári engem arra a napra emlékeztetni, mely nekem életem legnagyobb csalódását okozta! Ki innen! Anya és gyermeke rémülten menekültek a dühöngő családfő elől.”¹²⁰⁸

Unokaöccse, Vratarics György megjegyezte, hogy az efféle jelenetek nem mentek ritkaságszámba a Gáspárdy házban, mivel Elemér „ingadozó kedélyállapotával és szeszélyeivel nem lehetett számot vetni.” De a vihar amilyen gyorsan keletkezett, olyan hamar lecsillapodott.

A Tátyer becenevet is unokaöccse ragasztotta rá, s ő ez ellen nem tiltakozott. Unokaöccsére, Vratarics Györgyre saját fiakét tekintett. Nevelésről azonban szó sem volt, mivel nyaranta a Vezekényre sereglő gyerekhad hangadója épp Gáspárdy Elemér volt. „Elemér bácsira egész nap számíhattunk, kivéve délutáni pihenése 2-3 óráját, mikor is mi fiúk, lányok, úri- és parasztyerekek egyaránt lestük, hogy mikor lép ki a verandára. Szórakozásai melyet kamaszos közvetlenséggel élt ki, teljesen a miénkkel közösek voltak. Egész nap játszott a két kutyájával, majd a kerékpárokat javítgatta, vagy vadásztöltényeket készített, s mind e műveletekbe minden gyereket bevont, aki a környezetében volt. Csúzlival kitűnő lövő volt, s többnyire házuk verandájának faoromdísze volt a célpont, melyet végül is egyesült buzgalommal szilánkokra lőttünk. A csúzli löszert az udvart borító kerek folyami kavicsok szolgáltatták. Ma az az érzésem, hogy homok helyett azért hordatott az udvarra kavicsot, hogy a gumipuskázáshoz legyen mit felhasználni.”¹²⁰⁹ Tátyer idővel a falu egyik ikonikus alakja lett. Ezt nem csupán gyermeki csínytevéseinek köszönhette, hanem a vasúti szolgálatnak is, mely állami hivatal révén vonzó pálya volt a községben élő paraszti származású fiúk előtt.

A szertelen Tátyer – aki igyekezett a nyári vakáció minden pillanatát élvezni –, gyermeki lelkülettel bírt, még puskájának is becenevet adott: a *Biztost*, így nevezte a fegyverét, ráfogta a célpontra, s biztos kézzel lőtt. A vadászatokon nem törődött a biztonsággal. Így történt, hogy egyszer réti sas helyett két öreg hollót lőtt le. A férfierőt ismét legyőzte a gyermeki lelkület: napokig búsult az öreg hollópár elpusztítása miatt.

Elemér gyakran játszott a falusi gyermekkel. Egy alkalommal csúzli csatát vívtak. „Tátyer és kisdéd csapata a veranda és a kerti asztal fedezete mögül tüzelt, a kisebb leányok kavics-löszergyűjtéssel támogatták az udvar védőit. A támadók csúzli-löszere hamarosan elfogyott és ekkor hatalmas rögökkel és kövekkel kezdtek hajigálni. Tátyer elhatározta, hogy

¹²⁰⁸ Életem 1958-1965: 43.

¹²⁰⁹ Életem 1958-1965: 37.

kirohanunk, mint Zrínyi. Kirohanásunk az ellent szégyenletes futásra készítette.”¹²¹⁰ A történet folytatása szerint néhány nappal a győztes csata után Elemér egy úri társasággal sétált, amikor megpillantotta az ellencsapat 14 éves vezérét. Mivel szívesen közlekedett kerékpáron, s ez alkalommal is vele volt biciklijé, azonnal nyeregbe pattant, s az elszaladó gyereket addig üldözte, míg nyakon csípte és kiadósan felképelte. Ezzel tovább növelte tekintélyét a gyereksereg előtt.

Vratarics Györgyre nagy hatást tett a játékos kedvű, de gyakran kiszámíthatatlan és szeszélyes Elemér, ezért emlékiratában kiemelten foglalkozott jellemével, vad és a gyermekek közt nagy tetszést arató cselekedeteivel. Úgy tűnik, szeszélyein és öntörvényűségén házassága sem változtatott: ahogy kamaszkorában nem tűrte a korlátokat, úgy felnőttként sem tisztelt semmiféle szabályt, legyen szó emberi érintkezésről, vagy viselkedésről. Ebből pedig az következik, hogy számára minden szimpatikus volt, ami, vagy aki szakított a hagyományokkal, a formalitásokkal. A bolsevizmus eszméje pedig valóban minden eddigi társadalmi és gazdasági törvényszerűségnek ellentmondott.

Irodalmi hagyományok a családban

Gáspárdy Elemér olyan családban látta meg a napvilágot, ahol az irodalomnak, az írás művészetének komoly hagyományai voltak. Ez pedig arra ösztönözhatta, hogy ő is megfeleljen ennek a tradíciónak.

Nagybátyja, *Gáspárdy Gyula* (Eger, 1836. február 6. – Budapest, 1898. augusztus 1.) a dualizmus kori Eger ambiciózus újságírója, szellemi életének szervezője volt.¹²¹¹ Nevéhez köthető 1867-ben az első egeri élclapnak, a Buzogánynak a kiadása, majd 1879-ben Kakas címmel jelentetett meg egy 12 lapszámot megélt humoros kiadvány. 1879-ben rövid ideig felelős szerkesztője volt az Egeri Lapoknak, „*de kevés szerencsével. A lapocska körülbelül még csecsemő korában elszenderült.*”¹²¹²

¹²¹⁰ Uo. 23.

¹²¹¹ Gáspárdy Gyula 1870-ben nyitotta meg ügyvédi irodáját Egerben. Résztvénnyese volt az Egeri Lövöldének. 1877-ben szorgalmazta az állandó kőszínház megépítését. 1878-ban 10 forintos részvényre szóló aláírási ívet nyitott, ezzel megtarthatta alakuló ülését az Egeri szinkör részvénytársulat, melynek titkára lett. A kő alapra épült fából készült egeri színház, az Aréna 1884-től fogadta a vendégeket. 1878 és 1881 közt választmányi tagja volt az Egeri Kaszinónak, bálakat, színházi esteket szervezett, s publikált a Kaszinó fél évszázados történetét megörökítő kiadványba is. Fontosnak tartotta, hogy a Kaszinóban csak kiváló minőségű egeri borokat áruljanak, melyek minőségét az egeri borbecslő bizottság állapította meg. - Gáspárdy L. – Gáspárdy A. 2009: 136.

¹²¹² Eger, 1886. május 18. 157.

Az Eger és vidéke című helyi újságot 1880-tól szerkesztette. Feladatának tekintette a városban zajló élet színes és olvasmányos megörökítését, emellett tárcákkal, glosszákkal, kisnovellákkal szórakoztatta olvasóközönségét. Mesterségének ars poeticája a maradiság és apátia elleni küzdelem volt. Gáspárdy Gyulától sem volt tehát idegen az új eszmék befogadása, ami egyfajta nyitottságot feltételez.

Elemér apja, *Gáspárdy Géza* (Eger, 1837. január 12. – Eger, 1896. december 26.) 1884-től írt a helyi lapba, 1887-től pedig haláláig szerkesztette azt.¹²¹³ Bár olyan színes és sokoldalú újságírói pályát nem mondhatott magáénak, mint bátyja, a városi lap mégis az ő időszakában alakult át vegyes tartalmú hetilappá, vagyis a társadalmi élet eseményein és a színes híreken túl már a politikai tudósítások is megjelentek. Géza, testvéréhez hasonlóan, szintén sokrétű közéleti feladatot vállalt.¹²¹⁴

Gáspárdy Elemér anyai dédapja, *Okolicsányi János*¹²¹⁵ (Füzes, 1766 – Pest, 1836.) egy dalköltemény és egy műfordítás szerzője volt. A *Lavinia maradékinak története* 1809-ben jelent meg Pesten.¹²¹⁶ A földbirtokos a diadalmasan elhullott bajnokok dicső tetteinek és halhatatlan régi érdemeinek megörökítésére törekedett,¹²¹⁷ s három részre tervezett művét kedves nemzetének ajánlotta. Alkotása – amely a német barokk irodalmi hagyományai nyomán született dalköltemény – nagyobb visszhangra nem talált, ahogy egyetlen, 1811-ben megjelent fordítása, az *Atila, vagyis a régi magyarok első vezérnek dicsőségesen viselt dolgai* című sem. Antik műveltségét, továbbá a hun-magyar hagyományok iránti érdeklődését viszont megőrizték e kötetek. Elemérnek ismernie kellett dédapja munkáit, hiszen ahogy Okolicsányi Jánost is foglalkoztatta a hun-magyar rokonság, úgy később Elemér Ezeréves álom című regényének is központi témája lett a Távolságon maradt magyarság megtalálásának élménye.

Sógornője, *szigeti Buzáth Anna* (Eger, 1881. május 2. – Debrecen, 1952. augusztus 28.) 1917-től írt rendszeresen verseket, bár első költeménye csak 1923-ban jelent meg. Elemérnek tudnia kellett ezekről az Ady Endre hatására született írásokról, hiszen a két Buzáth lány a nyarakat együtt töltötte Vezekényen.

¹²¹³ Barna 2014: 41.

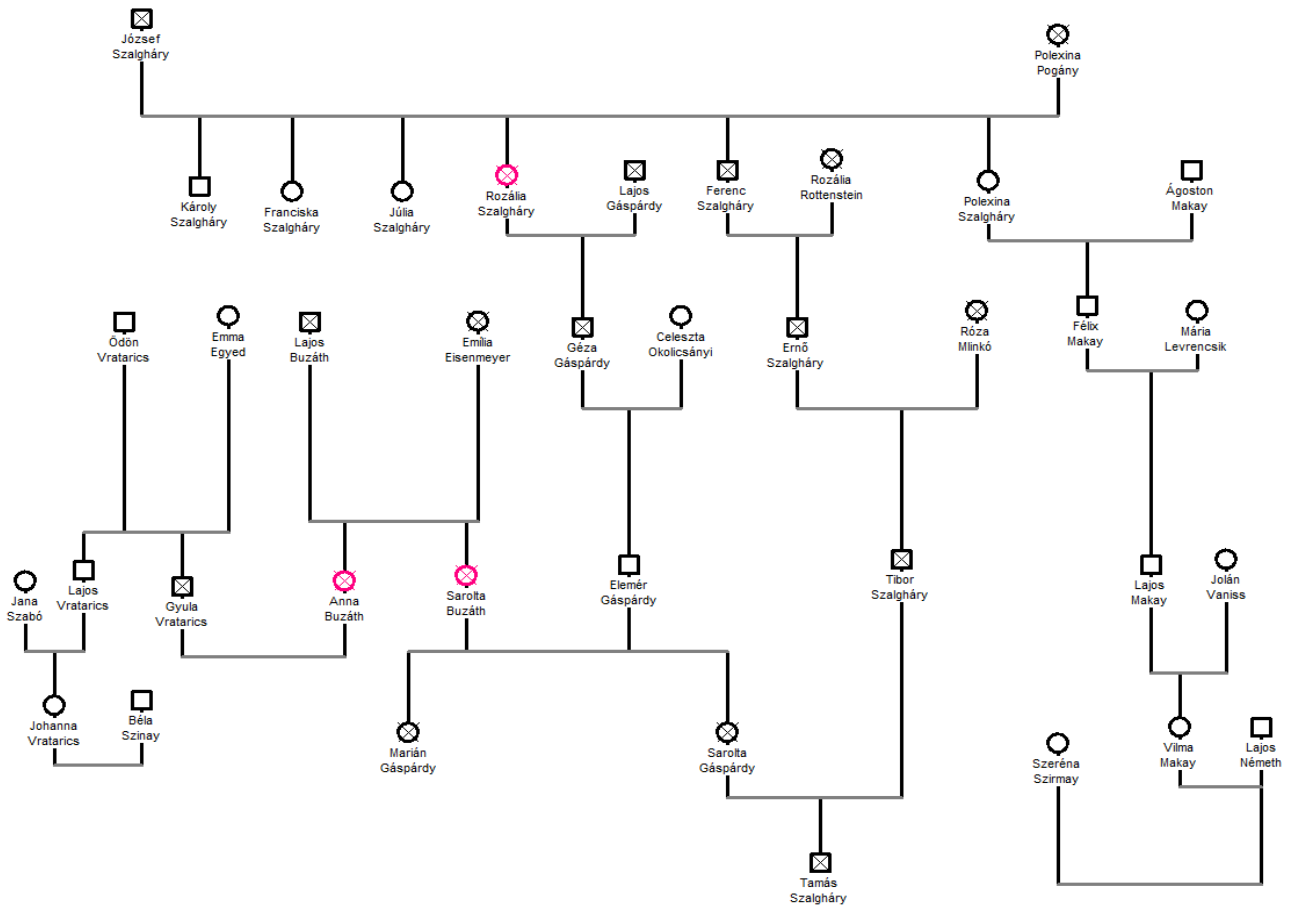
¹²¹⁴ Gáspárdy Géza ügyvéd az Egeri Céllovölde részvénytársaságnak, Heves vármegye Törvényhatósági Bizottságának és a város képviselő-testületének is tagja volt. Támogatta az egeri színjátszást és 1886-ban esélyes volt a város polgármesteri tisztségére. – Gáspárdy L. – Gáspárdy A. 2009: 136.

¹²¹⁵ Okolicsányi János több megye táblabírája, batori földbirtokos. – Szluha 2000: 458-459.

¹²¹⁶ A szerző eredetileg három részesre tervezte munkáját, de csak az első rész jelent meg nyomtatásban.

¹²¹⁷ Okolicsányi 1809: 2.

Gáspárdy Elemér hevesvezekényi rokonsága

A Horthy korszak politikusa olyan családban élt, ahol az írásnak, a művészi eszközökkel való önkifejezésnek a dédapáig visszamenő hagyományai voltak.

Az írás nyújtotta öröm első megnyilvánulása a *Vasúti földrajz és történet* című 250 oldalas tankönyv volt. Ennek megírására 1913-ban Beöthy László kereskedelemügyi miniszter kérte fel Gáspárdy Elemért. Az írással két év alatt végzett. A hazai vasutak története és földrajzi elhelyezkedése mellett ismertette Európa fontosabb vonalait, sőt kitékintést adott az amerikai, az ázsiai, az ausztráliai, az afrikai vasútvonalakról és azok működéséről is. A tankönyv 1915-ben jelent meg, de a háborús idők miatt nagyobb visszhangja nem volt.

Az első világháború éveiben tanári fizetésből élt. Hivatali pályája csak a Monarchia összeomlása után ívelt felfelé. 1918-ban miniszteri segédtitkár lett, ez év végén pedig titkárrá léptették elő. Ekkortájt lépett be a kommunista pártba.¹²¹⁸ Ezután az erdélyi menekültek

¹²¹⁸ Gáspárdy L. – Gáspárdy A. 2009: 168.

befogadását szervező Országos Menekültügyi Hivatalhoz került.¹²¹⁹ A Kereskedelemügyi Minisztériumtól való áthelyezésében közrejátszhatott párttagsága, mivel 1919 őszén emiatt magyarázkodásra is kényszerült, s a minisztérium vizsgálatot indított ellene. Az eljárást azonban az 1919. november 4-i 6.539. sz. elnöki határozattal megszüntették.

A korszellem és az író

A háború kitörésétől a tanácskormány bukásáig Gáspárdy Elemért számtalan politikai és eszmetörténeti hatás érte. Unokaöccse emlékiratából tudható, hogy jó sportlövő és vadász volt, vagyis érdeklődött a fegyverek iránt. Figyelmét így nem kerülték el az első világháború haditechnikai újdonságai: az 1915. évtől bombázásra bevetett Zeppelinek és a harci gázok. Regénye főhősének álma ugyanis egy olyan légi tank, amely a magasból gyilkos mérget permetez az ellenségre. *„Igen, meg fogja alkotni ezt a rettenetes fegyvert, minőt még nem látott a világ, a légi tankot, ezt a szörnyeteget, mely a levegőben úszva, permetező gépek segélyében halált hozó esőt bocsát le az ellenségre. Akire csak egy cseppecske hull is ebből a vért mérgező anyagból, nem menekül a biztos haláltól. (...) Micsodák ehhez képest az új háborúban alkalmazott mérges gázok, melyek ellen az arcon lévő maszkok védelmet nyújtanak.*”¹²²⁰ A pusztítás jövőbeli szörnyű vízióját a vegyi fegyver és az eredetileg polgári célokat szolgáló léghajózás képzeletbeli összekapcsolása eredményezte.

A háború utolsó éveiben ismét reneszánszát élő keletkutatás sem volt számára ismeretlen, mivel bátyja, *Gáspárdy Geyza* (1864-1945) 15 nyelven beszélt, török és perzsa nyelvekből bölcsészdoktori oklevelet szerzett. Az orientalista beutazta Kis-Ázsiát, ottani élményei pedig feltehetően a családban is beszéd tárgyát képezték. A regényben többször történik utalás arra, hogy Gerley, a főhős – ahogyan Gáspárdy Elemér bátyja is –, egészen otthonosan érzi magát Ázsiában.¹²²¹

Az *Ezeréves álm* című regény mégsem orientalista ihletésű, hanem erőteljesen a *turanizmus* hatásait tükrözi. Ez pedig már nem családi élményből, hanem a korszakban újjáéledő turanizmusból ered.

A magyarság keleti gyökereinek kutatásában Tisza István is fantáziát látott, ezért 1916. május 2-án a Magyar Tudományos Akadémia üléstermében újjáalakult a Turáni

¹²¹⁹ A családi iratok szerint Gáspárdy Elemér 1919. november 1-jétől foglalkozott az erdélyi menekültek ügyeinek intézésével. A Kereskedelemügyi Minisztérium iratanyaga a második világháború alatt megsemmisült, így csak családi közlésre és a Gáspárdy család által őrzött iratokra tudunk támaszkodni.

¹²²⁰ Gáspárdy 1921: 124.

¹²²¹ Uo. 66.

Társaság – Magyar Keleti Kultúrközpont. Céljuk többek közt az uráli-altaji nyelvet beszélő hadifoglyok közti propaganda, illetve az orosz birodalomból menekült turáni politikai vezetőkkel való kapcsolatfelvétel volt.¹²²² A szervezet tagságát vezető politikusok és tudósok adták, ezért a minisztériumban dolgozó és a közéleti események iránt fogékony Gáspárdynak is tudnia kellett erről, hiszen regénybeli motívumai ezt sugallják.

A társaság lapot is kiadott *Turán* címmel. A folyóirat 1918. évi utolsó száma tudósít a Lénard-féle kis-ázsiai expedícióról.¹²²³ „*A Lénard Jenő százados vezetése alatt álló fekete-tengeri magyar tudományos expedíció tagjai szerencsésen tértek vissza Konstantinápolyba. Törökország fegyverszüneti szerződése értelmében a német és osztrák-magyar katonaságnak november 28-áig el kellett hagynia Törökországot. (...) Nem rajta, hanem a ránk zúdult tragikus eseményeken múlt, hogy nagy tervét nem hajthatta végre teljesen.*”¹²²⁴ Az elfeledett expedíció történetéről szóló cikk mély benyomást kelthetett Gáspárdy Elemérben, mivel regénye cselekménye több olyan motívumot is rejt, mely azt mutatja, olvasta, vagy ismerte a Lénard-féle küldetést.¹²²⁵

A turanizmus a Trianoni békediktátum után újabb lendületet vett: a turáni népek összetartozásának érzése felkeltette a reményt a területeitől megfosztott magyarságban és táplálta a reményt, hogy nem vagyunk egyedül az ellenséges népek tengerében. Ez a gondolat az írásban is megjelenik: Gerley a keleti népektől kap segítséget, sőt „*a kelet győzni fog az igazságtalan nyugat felett*”¹²²⁶ és igazságot szolgáltat az elnyomottaknak.

Nem maradt arra vonatkozóan adat, hogy Gáspárdy a kommunista pártba belépve vállalt-e valamilyen politikai szerepet, de az látszik, hogy tanulmányozta, sőt ismerte a bolsevik eszméket. Talán valamiféle rajongás is kialakult benne Szovjet-Oroszország iránt, hiszen regényének a cselekményét ide helyezte. A cár egyszer Antikrisztusként jelenik meg az

¹²²² Ablonczy 2016: 296.

¹²²³ Az expedíció vezetője Lenárd Jenő tartalékos százados, tagjai Vidéky Emil műegyetemi tanár, László Gábor geológus, Széchenyi Rudolf főhadnagy és Györffy István etnográfus Lenárd és Széchenyi a gazdasági-, Vidéky a műszaki-, László Gábor a geológiai-, Györffy István a néprajzi adatrögzítésért felelt. – Györffy 2001: 27.

¹²²⁴ *Turán* 1918/9-10. 624.

¹²²⁵ A Monarchia közös hadügyminisztériuma és a magyar kormány által indított 16 kutatóból álló csapat feladata a háború utáni lehetséges török-magyar gazdasági kapcsolatok feltérképezése volt. A szervezési munkák késése miatt csak 1918 szeptemberében indultak útnak. Ötven nap alatt eljutottak Észak-Bhýtniában az Eregli és Bolu vonalig. A gyors katonai és politikai összeomlásra viszont senki nem számított: október 30-án az osztrák nemzetgyűlés elfogadta az új osztrák állam ideiglenes alkotmányát, másnap pedig a Monarchia fegyverszünetet kért. Eközben az expedíció tagjairól megfeledeztek. Györffy István etnográfus később úgy számolt be megbízatásuk utolsó napjairól, hogy „*a fokozott menetelés testileg is elcsigázta az expedíciót, az Oroszország felől fújdogáló bolsevista szelek, a Monarchia felbomlása pedig legénységünk fegyelmét lazította meg. (...) Az antant Konstantinápolyba bevonulása után az ázsiai partokra való internáltatásunk lelkiileg is megviselt bennünket.*” A kutatók kalandos körülmények között csak 1919. január 21-re értek haza. – Györffy 2001. 28.

¹²²⁶ Gáspárdy 1921: 129.

Ezeréves álomban, később pedig egyszerű emberként¹²²⁷ – vagyis az író erősen tagadja az uralkodó istentől kapott kiváltságát. Később azt is kijelenti, hogy csak egyféle ember van, a népközösség embere.¹²²⁸ Gáspárdy e megnyilvánulása mögött erőteljes ateizmus, sőt forradalmiság érezhető. A cár megölését előkészítő Tizennégyek tanácsának döntése értelmében a zsarnoknak pusztulni kell, a világ proletárjainak pedig egyesülni, mert ez az emberiség ügye.¹²²⁹ Az ülés végül az internacionálé eléneklésével fejeződik be. Ez az internacionalista szellemiség jelenik meg a regény végén is, ami a keleti és a nyugati magyarokat egyfajta határokon átívelő közösségben egyesíti. Gáspárdy tehát a bolsevik tanokat alaposan ismerte.

A regény alapmotívuma Nasztyának, az orosz lánynak és a Gerleynek, a magyar főhadnagynak a szerelme. A történet talán a Menekültügyi Hivatalban eltöltött időszak élménye volt. Az 1920. április 19-én létrehozott Országos Menekültügyi Hivatal kimutatása szerint 1918 októbere és 1924 júniusa közt a Romániához csatolt területekről közel 200 ezer személy érkezett Magyarországra. Azt, hogy a nemzetek kényszerű együttélésének ilyen mértékű sokszínűsége személyes élmény vagy hallomásból ismert történet volt, nem tudni. Ám a kétszáz ezer magyar honvesztettnek a tragédiája mindenképp megérintette Gáspárdy Elemért: Gerleyt, az orosz földön ragadt magyar főhadnagyot úgy jellemezte, mint aki mindenét, hitét, hazáját, boldogságát elvesztette. Ezt pedig ebben az időben sok ezren érezhették ugyanígy.

Az Ezeréves álom

Nincsenek források arról, hogy Gáspárdy az Ezeréves álom című regényt mennyi idő alatt írta meg. A fikcióban az 1915-től 1920-ig tartó időszak – vagyis az első világháborúban a tömegpusztításra alkalmas fegyverek bevetése és a Trianoni békediktátum közti öt év – nagy politikai eseményei és eszmetörténeti hatásai jelennek meg. Mivel a regényt 1921-ben adták ki, a történet befejezése pedig a revízió reményével egyértelmű reakció Trianonra, így feltételezhető, hogy az írást 1920-ban kezdte és befejezése június 4. után történt.¹²³⁰

¹²²⁷ Uo. 51.

¹²²⁸ Uo. 63.

¹²²⁹ Uo. 35.

¹²³⁰ A magánkiadásban megjelentetett kötet tartalmaz négy novellát is, melyek cselekménye és történetészövése a regénytől is gyengébb. *A borostyángöngy* című írás egy leányrablást mesél el. Az ősi magyar mondavilágra épülő történetben a nők pompakedvelése ellen és a takarékoság mellett emel szót: „*Hány családnak kell ma is elpusztulnia, mert az asszony szereti a széles kalapokat és a csillogó fülkarikákat?*” (Gáspárdy 1921: 138.) *A*

Az írás egyszerű, közhelyekkel átszótt mese. A szerző gyakran merít a magyar mondavilágból. Történetének fordulatait nem az irodalmi törvényszerűségek alakítják, hanem közlendője. Ezt pedig három eszmetörténeti fogalom határozza meg: bolsevizmus, turanizmus és revizionizmus.

A regény minden esetben fikció, ám írója személyiségének jellemvonásai, az őt érő társadalmi, eszmetörténeti hatások és a korszakot jellemző ideológiai áramlatok mindenképp nyomot hagytak közlés módján. Különösen igaz az Ezeréves álom című regényére. A lázadó, formáságot nem tűrő ember egy olyan történelmi korszakot élt át, ahol a nyugati hadszíntéren zajló háborús események épp úgy hatottak rá, mint a turanizmus kelet irányú messianizmusa. Neveltetéséből adódóan a történelem kizárólagos alakítói férfiak, ám szembesülnie kellett a női egyenjogúság egyre erőteljesebb megnyilvánulásaival is. Átélt a katonai összeomlást és a Monarchia széthullását. Ebben az alapértékeket vesztett miliőben ismerkedett meg egy filozófiai rendszer teljesen új politikai megnyilvánulásával, a bolsevizmussal, mely megoldásokat kínált a korábbi, pusztuláshoz vezető állapotokra.

A proletárdiktatúra ugyanakkor csalódást jelentett számára. „*A kommunizmus rideg tana nem tűr egyéniséget, kimagasló szellemet.*”¹²³¹ E felismerés mellett elemi erővel hathatott rá a terror élménye, mely végleg kiábrándította a forradalmi eszmékből. A vörös terror regénybeli megszemélyesítője, a Nasztya kezeiért Gerleyvel vetélkedő Nedelkoff, forradalmárból lett tömeggyilkossá. A szerző regényében már-már valóságként írja le, hogyan támadt a feldühödött tömeg a polgármester családjára és hajtottak végre kegyetlen vérengzést. A horda könyörület nélkül szemlélte az ártatlanok szenvedését. Az emberben rejtőző vadállatnak, a „dúvadnak” a képies megjelenítése feltehetően nem személyes tapasztalatból eredt, viszont utalhat a különítmények Duna-Tisza közti véres akcióira is. A terror alkalmazása merőben új élménye volt a kor emberének, s ez Gáspárdyban is mély nyomot hagyott.

A radikális eszme kiábránduláshoz vezetett, az emberáldozatokat követelő belső átalakulás már túlment azon a határon, ami egy jó érzésű ember számára vállalható volt. Ezt a csalódottságot női főszereplőjével mondatta ki. „*Dolgozni az emberiségért, ezért az*

hála című novella középpontjában ismét egy nő áll, aki nem a férjétől vár gyermeket, *A takarékoság* című írás az emberi kegyetlenségről szól, míg *A hajó kincse* című amerikai történet középpontjában az aranyért ölni képes ember áll. E novellák direkt közlési szándékkal születtek, céljuk a kapzsiság, a becstelenség és a nők hiúságának pellengérré állítása. Időpont megjelölést egyik írás sem tartalmaz. A kritikusok szóra sem méltatták ezeket a novellákat. Ám Gáspárdynak fontosak lehettek mivel a regénye után a kötetbe is beszerkesztette ezeket.

¹²³¹ Uo. 163.

*emberiségért?*¹²³² Esmék nélkül azonban nem lehet, nem érdemes élni, így a keleten élő szórványmagyarságban látta meg a jövőhöz vezető utat. Így jutott el ahhoz az egyedi gondolathoz, hogy a magyarság szenvedésének a keleti irányból érkező segítség vet majd véget – vagyis Trianonra a válasz a turáni népek összefogása lehet.

A turanizmus hatása erőteljes. A regény főszereplői a cár meggyilkolására tett kísérlet után egy ősi Ung törzshöz menekülnek. Velük könnyű volt kapcsolatot teremteni, mert Gerley magyar létére otthon volt Ázsiában. Az Ung falu és táj leírása erőteljesen emlékeztet a magyar mondavilágban megőrződött nomád állapotokra. Gerley az Ung törzs nyelvét hamar megértette, hiszen ez a második hazája. Az ősmagyarok megtalálása után pedig nem is kétséges, hogy a hazavágyó és népét megmenteni akaró Gerley segítséget is csak tőlük remélt. Gáspárdy e sorokat írva a turanizmus hatása alá került, ám ez ebben a korban nem volt szokatlan. A turanizmus 1921-ben olyan erőteljesen jelen volt a magyar irodalomban, hogy az *Élet* című folyóiratban egyszerre két turáni regényt is bemutatottak: Gáspárdy Elemérét és Farkas Jenőét.¹²³³

Gáspárdy konzervatív neveltetését tükrözi a férfi-nő kapcsolat regénybeli megjelenítése. Nasztyát apja férjhez akarja adni, hiszen a „*nő hivatása mégiscsak az, hogy asszony legyen, jó feleség.*”¹²³⁴ Nasztyának azonban eszméi voltak, önálló akart lenni, ezért orvosnak készült. A hagyományos anya- és női sors ellen így fakadt ki. „*A nő hivatása, szülni, meghalni, mint a tiszavirág.*”¹²³⁵ Ebben a mondatban könnyen felismerhető a tíz gyermeknek életet adó és 51 évesen meghalt anya, Okolicsányi Celesztia alakja. A regényíró a modern, dolgozni és tanulni vágyó nőt nem volt képes elfogadni. A hagyományok ellen fellázadó Nasztya az egyetemen ismerte meg azokat a forradalmi eszméket, melyek szembefordították a tradicionális női szereppel. Gáspárdy ezt az értékrendet egész életében megőrizte: amikor unokája, Tömösváry Johanna egyetemre jelentkezett, heves ellenkezésben tört ki.¹²³⁶ Regényének hősnője a történet végén mégis csak elfogadja a hagyományos női szerepet, s ezzel az író hitet tesz az általa helyesnek vélt magatartás mellett.

A tradicionális családmódel kivánalma többször is megfogalmazódik a regényben. Számára a társadalom domináns tagjai a férfiak. A regényben erről a következőt mondja:

¹²³² Uo. 104.

¹²³³ *Élet*, 1922. április 16. 199. – A kritikus lényegesen jobbnak ítéli Farkas Jenő *Gacs Andris haza megy* című regényét, melynek recenzióját úgy vezette be, hogy írója feltétlenül avatottabb, mint Gáspárdy Elemér.

¹²³⁴ Gáspárdy 1921: 1.

¹²³⁵ Uo. 4.

¹²³⁶ Gáspárdy L. – Gáspárdy A. 2009: 170.

„nők, kártya, muzsika, minden férfinak ez kell.”¹²³⁷ Később pedig úgy fogalmaz: „Hiába, a férfi nem asszony. Neki a családi boldogság nem mindene.”¹²³⁸ Kifejezésre juttatja ezt két főhőse életének alakulásában is: Nasztya gyermeket szül és a férjét támogató jó feleséggé válik, Gerleyt pedig férfihoz illő világmegváltó gondolatok foglalkoztatják.

A regény íróját erős *magyarságtudat* jellemzi. Gáspárdy az Oroszországba került magyar főhadnagy képzelete által idézi fel a Mátra erdőségei és a pipacsos Alföld fehérre meszelt házai. Amikor Gerley aranyra lel, azonnal magyar mérnökökkel akarja a föld kincsét kiaknázni, hogy „*elvigyék azt szegény, meggyötört hazánkba.*”¹²³⁹ Hazaszeretete és az ország politikai helyzete a legtisztábban a mese végén fogalmazódik meg. „*Az ezer éves hazában a bitorlók önkénye üldözötté teszi a magyart*”¹²⁴⁰ – ezért a keleten élő magyarokból hadakat kell szervezni, mely segítségére siet a csonka, elkínzott országnak. Gerleyben végül csak győz a realitás és az ősmagyarokat, akik nyugati rokonaik megmentésére sietnének, türelemre inti. „*Türelemre kell intenem repeső szívem. Még várunk kell, hogy mindennel készen legyünk, s biztos legyen a győzelmünk. (...) Tűrjete, szenvedjete tovább, hogy annál édesebb legyen a megváltás.*”¹²⁴¹ Az íróban tehát már a békediktátum aláírása után is erőteljes vágy élt a revízióra, de tisztában volt azzal, hogy ennek nincs itt az ideje. Hitt azonban abban, hogy ez bekövetkezik és „*az ezeréves álom valóra fog válni. Összeölelkezik majd a testvérnép, és szent, ezer éves birtokon élni fog tovább, megsokasodva, hatalmasan a magyar.*”¹²⁴² Utolsó mondata akár a Horthy-kor jelmondata is lehetne: „*Így lesz, mert van Isten, van igazság, van feltámadás.*”¹²⁴³

A történet befejezésének már kevés köze van Nasztya és Gerley kalandos útjához. Ez az író politikai hitvallása, mely bizonyítja, milyen mélyen érintette a történelmi Magyarország megszűnése és mennyire erőteljesen fogalmazódott meg benne a revízió vágya. A későbbiekben Gáspárdy Elemér politikai pályafutását vizsgálva nem találkoznak ilyen határozott állásfoglalással. Ez pedig azt bizonyítja, hogy nagyon könnyen befolyásolták a politikai és eszmetörténeti fordulatok, s gyorsan az események hatása alá tudott kerülni, legyen szó bolsevizmusról, vagy revizionizmusról.

¹²³⁷ Gáspárdy 1921: 5.

¹²³⁸ Uo. 121.

¹²³⁹ Uo. 86.

¹²⁴⁰ Uo. 125.

¹²⁴¹ Uo. 130.

¹²⁴² Uo. 130.

¹²⁴³ Uo. 130.

Politikus a Parlamentben

Gáspárdy Elemér egyetlen regénye nem talált kedvező fogadtatásra. Csak két folyóirat ajánlotta. Az *Élet* kritikusa, A. Zs. úgy fogalmazott: „*olyan stílusösszeütközésbe kerül az író, ami műve értékét lerontja. (...) A kalandos rész érdekes, bár motívumai nagyon közelfekvők; a szökés, a szerelem és egybekerülés könnyedén szövődik mesévé, ha nem is nagyon hihetővé.*”¹²⁴⁴ A *Magyarság* szerzője, Móricz Pál kissé lelkesebb volt: „*Az orosz földön játszódó, de a magyar sorssal összefüggő átélések és átérzések úgy hatnak, mint búzaszemek garmadája, melyből a foszlós magyar kenyér készül. Kevés színével, kevés alakjával is érdekes szövésű, tartós anyagú a cicomátlan írás.*”¹²⁴⁵ A kritikus azonban nem tagadta, hogy leginkább a szerzőnek a magyarság feltámadásába vetett hite keltette fel érdeklődését, nem pedig a regény irodalmi értéke.

A regény sikertelenségének oka a szerző irodalmi műveltségének hiánya. Gáspárdy azt viszont ismét bebizonyította, hogy kiváló és lelkes rétor, főként, ha olyan eszme hatása alá kerül, mellyel azonosulni tud. Ő a Horthy korszak kezdetén ezzel már bizonyította revíziós elkötelezettségét.

A regény megjelenése után figyelmét továbbra is a vasútügyek kötötték le. 1922-től ismét a Kereskedelemügyi Minisztérium V. szakosztályának osztálytanácsosa volt, ami a fővasutak és helyi érdekelttségű vasutak ügyeivel foglalkozott. Változást csak az 1926-os esztendő hozott, amikor a hevesi választókerületben az Egységes Párt jelöltjeként országgyűlési képviselővé választották. Gáspárdy politikai pályájának indulása azonban korántsem volt egyértelmű: a jelöltállítás korai szakaszában Dobóczky Dezső is Egységes Párti programmal jelentkezett, Bazsó Tivadar helyibeli földbirtokos neve mellett pedig hol az Egységes Párt, hol a nem hivatalos Egységes Párt, hol a független szó szerepelt. A decemberi választásokon Gáspárdy végül győzelmet aratott Bazsóval szemben, így az 1927-es évet már országgyűlési képviselőként, a Közlekedésügyi bizottság tagjaként kezdte.

Gáspárdy Elemér képviselőként is hű maradt ahhoz a Tátyer képhez, amely unokaöccse memoárjából ismert. Képviselőként csak annyit változtatott életmódján, hogy vásárolt magának egy motorbiciklit, s kerékpár helyett ezzel közlekedett.

Egyik első parlamenti megnyilvánulása egy bekiabálás volt: 1927 februárjában a tisztviselői fizetések vitájában a budapesti főpolgármester kétmilliárdos jövedelmét

¹²⁴⁴ *Élet*, 1922. április 16. 199.

¹²⁴⁵ *Magyarság*, 1921. augusztus 28. 8.

kifogásolta.¹²⁴⁶ Márciusban a fővárosi tisztviselők pótilletménye ellen kelt ki, s azt mondta, hogy az üzemi tisztviselők csak akkora fizetést kapjanak, mint a közigazgatási tisztviselők. Példaként a Kereskedelemügyi Minisztériumot hozta fel, ahol a tisztviselők késő estig dolgoznak. E megjegyzés után Petrovác Gyula képviselő Gáspárdy korábbi pozíciójára célozva gúnyosan azt mondta: a Kereskedelmi Minisztérium helyettes államtitkárának a munkája tizedrészt sem ér annyi, mint egy fővárosi főjegyzőé.¹²⁴⁷

Márciusban párbajra hívta ki Várnai Dánielt, mert az védelmébe vette Kunfi Zsigmondot, akit Gáspárdy tehetséges gazembernek nevezett. Várnai visszavágott, a hevesi politikus pedig a szünetben párbajt javasolt. A kihívott képviselő elutasította Gáspárdyt.¹²⁴⁸ Áprilisban egy ülésen ismét saját tisztviselői múltjából merített és a középosztály sanyarú anyagi helyzetét ecsetelte. A hivatalnokok életkörülményeinek javítása érdekében azt kérte, hogy öt egyetemből kettőt szüntessenek meg, s az így felszabadult összeget fordítsák a tisztviselők nyugdíjára.¹²⁴⁹ Gáspárdy Elemér tehát politikusi pályája kezdetén még tisztviselőként gondolkodott, s képtelen volt saját hivatali élményein felülkerekedni. Az egyetemek elleni támadása mélyen értelmiségellenes gesztus volt, mely mögött iskolaéveinek kudarcait sejthetjük.

Gáspárdy élvezte a szereplési lehetőségeket,¹²⁵⁰ volt véleménye mindenről, legyen szó közigazgatásról, költségvetésről, oktatásról, de érdemi javaslatai leginkább közlekedésügyi kérdésekben voltak. 1928-ban terjesztette be a gépkocsik megadóztatásáról szóló törvénytervezetet. Célja az volt, hogy az újabb adófajtaival csak a tulajdonosi, jómódú réteget sújtsák, s kíméljék a nehéz körülmények közt élő hivatalnokokat, mint amilyen ő is volt. Nevéhez kötődik a gépjárműveket érintő szabályozásnak a nemzetközi normákhoz igazítása, illetve a Cegléd környéki gazdasági vasút vezsenyi vonalának engedélyeztetése. Úgy tűnik, idővel és energiával is bírta a képviselői munkát. Rendszeresen megjelent választókerzetében Erken, Tarnamérán, Hevesen vagy Viszneken, ahol beszámolókat tartott és üléseken vett részt.

¹²⁴⁶ Magyarország, 1927. február 16. 5.

¹²⁴⁷ Az Újság, 1927. március 5. 2.

¹²⁴⁸ Új Barázda, 1927. március 11. 1.

¹²⁴⁹ Az Újság, 1927. április 6. 2.

¹²⁵⁰ Unokaöccse is megemlékezett erről a szereplési vágyról: „Ha neki fogott a dikciónak, valaki feltétlenül kellett, aki addig hallgatja, míg abba nem hagyja. Esténként Sári néninek ébren kellett őt várni, amíg a baráti vacsorákról hazajön, hogy legyen.” – Életem 1958-1965: 67.

1928-ban nemzetközi nyomásra megtörtént a Numerus clausus módosítása.¹²⁵¹ A változtatás egyik heves ellenzője Gáspárdy Elemér volt, aki szerint a Numerus clausus semmi olyat nem tartalmaz, mely sértené a zsidóság érdekeit. Ugyanakkor „*Trianon óta nincs akkora kenyér, hogy mindenki beleharaphasson. Csak száraz kenyérünk van és annak is csak morzsái jutnak egynek-egynek.*”¹²⁵² Szónoklatában nem feledkezett el megemlékezni az átkos kommunizmusról sem, mely épp úgy külföldről érkezett, mint a Numerus clausus eltörésének követelése. Miután eleget méltatlankodott és újra nyilvánosan is hangot adott annak, hogy számára a kommunizmus eszméje elfogadhatatlan, elfogadta a törvényjavaslatot.

E látszólag jelentéktelen parlamenti epizód a politikus két fontos jellembeli tulajdonságra is rámutat: zsidó- és kommunistaellenességére. E két, látszólag összefüggő ellenségkép a Tanácsköztársaság időszakára vezethető vissza. Gáspárdy Elemér a társadalmi közép azon részéhez tartozott, akik az ország sorsáért a tanácskormányban részt vállaló zsidó származású politikusokat tették felelőssé. Ez a nézete már 1921 előtt kialakult, mivel regényének szereplői közt is feltűnnek zsidó származású kommunista foglyok, akik imát mormolnak, mert a vallástalanságot magukra nézve nem tartják kötelezőnek.¹²⁵³ A tanácskormányban felülreprezentált zsidók száma Gáspárdyban azt a képzetet keltette, hogy a kommunista és zsidó szavak összefüggnek. Ez azonban nem adott magyarázatot arra, hogy ha ilyen mély gyűlölet élt benne a zsidók iránt, akkor miért lépett be a kommunista pártba. Legkézenfekvőbb magyarázatnak az tűnik, egykor oly mértékben került a bolsevizmus hatása alá, hogy a tagok felekezeti hovatartozásának sem volt jelentősége.¹²⁵⁴

A vezekényi birtokos egyházhoz és valláshoz való viszonya ambivalens volt. A családi iratokban, visszaemlékezésekben nincs utalás arra, hogy a vallásgyakorlás napi szinten jelen volt életében, viszont parlamenti felszólalásaiban rendszeresen hivatkozott a keresztény erkölcsökre, mint a kommunizmus okozta erkölcsi romlás ellenpéldájára. Ellenben amikor 1930-ban a főváros vezetése nemzeti zarándokútra indult a Szent Földre, hevesen rátámadt a tisztviselőkre. „*A főváros tanácsnokainak és tisztviselőkarának egyik része Egyiptomba megy telelni és Skóciába nyaralni s ezeknek a tanulmányutaknak nevezett kirándulásokra egy*

¹²⁵¹ A Numerus clausus elfogadása után nyugat-európai és amerikai szervezetek követelésére a Népszövetség folyamatosan nyomást gyakorolt a Bethlen-kormányra a törvény visszavonása érdekében. A nemzetiségi korlátozást jelentő XIV. tc.-t végül 1928-ban törölték el.

¹²⁵² Budapesti Hírlap, 1928. február 16. 5.

¹²⁵³ Gáspárdy 1921: 56.

¹²⁵⁴ A politikus szemében a zsidók negatív szerepe a tanácsköztársaság idejére korlátozódott. A hevesi választóközzel szomszédos Abádszalók országgyűlési képviselője 1922-től Gömbös Gyula volt, aki 1923-ban megalakította a nemzeti függetlenségi pártot (fajvédő párt). A két képviselő nem állt egymással kapcsolatban, közös politikai fellépéseikről nem tudunk.

miniszteri tanácsos évi fizetését költi el egy-egy tisztviselő.”¹²⁵⁵ Felszólalásában a már megszokott módon a pazarlást ostorozta és a takarékoság szükségességére hivatkozott. Megnyilvánulása vihart kavart. Képviselőtársai szerint a zarándokút a magyarság számára erkölcsi kötelesség és nem pénzkérdés. A Horthy-korszakban a nemzettudat és a keresztény erkölcs a legfontosabb alapértéknek számított, így Gáspárdy ez esetben saját, regényében többször hangoztatott hazafiasságával került ellentmondásba.

A parlamenti és választókerületi munka mellett rendszeresen publikált. 1928 nyarán vidékszeretetének és magyarságtudatának egy vezércikkben adott hangot. Ez az írás politikai önarckép. „*Egy vérbeli politikus soha sem pihenhet; agyában folyton forrnak a gondolatok, az eszmék.*”¹²⁵⁶ Az aranykalászos rónán suhogó kaszák, a föld népének verejtékező munkája, az aratás, az anyaföld dús termése a dél-hevesi földeken zajló nyári munkák emléke. Igaz, ezeket a hónapokat ő vadászattal töltötte, de Vezekényen láthatott terménnyel megrakott hazatérő szekereket. A kor retorikai stílusának megfelelően cikkét a revízió reményével fejezte be: „*egy szebb jövő előtt álló nemzetre támaszkodva, a magyarságnak soha ki nem pusztítható, el nem hervasztható reménységéről.*”¹²⁵⁷

1930. július 15-én vezették be a Boletta törvényt.¹²⁵⁸ Gáspárdy ma élő leszármazottjai szívesen nevezik ezt a politikus harmadik munkájának. *A Boletta-törvény és szabályrendeleteinek magyarázata* című kiadványt Zeőke Antal, Gáspárdy Elemér és Szabó István országgyűlési képviselők azonban csak kezdeményezték, a magyarázó szöveget a szerkesztőbizottság megbízásából Molnár Péter ügyvéd és Hánka Zsolt újságíró írták.¹²⁵⁹ Még ebben az évben Meissner Károly is összeállította *A boletta törvény magyarázatát*, amely a Magyar Nemzeti Kiadónál jelent meg.¹²⁶⁰ Gáspárdy a boletta-törvény vitájába egyébként érdemben részt nem vett, inkább csak hangos bekiabálásai, helyeslése, vagy épp ellenzése került be a jegyzőkönyvekbe.¹²⁶¹

¹²⁵⁵ Nemzeti Újság, 1930. március 29. 8.

¹²⁵⁶ Új Barázda, 1928. július 13. 1.

¹²⁵⁷ Új Barázda, 1928. július 13. 1.

¹²⁵⁸ A Boletta-törvény a gabona értékesítésének támogatására és a termelők védelme érdekében született. A boletta-rendszer 1934-ben szűnt meg.

¹²⁵⁹ Pesti Hírlap, 1930. augusztus 26. 11.

¹²⁶⁰ Meissner Károly az NEP képviselőjében jutott a Parlamentbe. A Magyaróvári Gazdasági Akadémián szerzett oklevelet, majd 1925-től a Tiszántúli Mezőgazdasági Kamara titkára volt. Több gazdasági publikáció és szakmai munka is köthető nevéhez, többek közt írt a magyar lótenyésztésről, a bajor mezőgazdák törvényes képviselőtéről, a gazdaadósságok rendezéséről. A mezőgazdaságot érintő kérdésekben tehát komoly szaktekintély volt, ezért nem véletlen, hogy a törvény magyarázata az ő tollából jelent meg a Magyar Nemzeti Kiadónál.

¹²⁶¹ Képviselőházi napló, 1927. 300.

A következő választási ciklust választás nélkül nyerte. Azon 58 politikus egyike volt, akik egyhangú mandátumot kaptak.

1931 decemberében egyik hangadója volt annak a csoportnak, amely a NEP elégedetlen szárnyát képviselte. A politikusokat végül fogadta a miniszterelnök.¹²⁶² A tehetetlennek nevezett kormány számára összeállított cselekvési programot Gáspárdy Elemér ismertette.¹²⁶³ Követeléseik lényege, hogy a költségvetés fenntarthatósága érdekében le kell építeni az etatizmust, garantálni kell a közélet tisztaságát, segítséget kell adni az adótartozóknak és „*mindezeket az intézkedéseket egyén, osztály és társadalmi tekintet nélkül kell nyomban végrehajtani, miután várni nem lehet a kiségzisztenciák lehető kímélésével.*”¹²⁶⁴

Úgy látszik, ha Gáspárdy elégedetlen volt a fennálló körülményekkel, akkor közelebb kerül a társadalmi egyenlőséget hirdető eszmékhez. Nem tartjuk valószínűnek, hogy ezt a fordulatot a paraszti rétegekkel és a munkásokkal érzett szolidaritása eredményezte. Inkább tisztviselői korszakának tapasztalatai ébresztették fel benne a múltban átélt nélkülözés élményét. Politikusi pályáját is végigkísérte a magas fizetések elleni harc, a fővárosi tisztviselők kereseti viszonyainak ostromozása és a hivatalnoki réteg megsegítésének szándéka. Ez esetben ismét egy személyes tapasztalat befolyásolta álláspontját.

A második ciklus sem emberi habitusában, sem politikai pályáján nem hozott lényeges változást. Bekiabálásai és heves véleménynyilvánításai továbbra is gyakoriak voltak az ülésteremben.

Az 1935. évi választásokon nem indult, hanem kérelmezte, hogy korábbi munkakörébe, a Kereskedelemügyi Minisztérium miniszteri osztálytanácsosi státuszába helyezték vissza. Szabad hely azonban nem volt, így a Magyar Királyi Államvasutakhoz került előbb főtanácsosnak, majd igazgató-helyettesnek. Ez váltotta ki többek közt a 8 Órai Újság zszurnalisztáink felháborodását.¹²⁶⁵ Fél oldalt szenteltek Gáspárdynak, a Purifikátornak, aki képviselőként haragudott az álláshalmozókra, ostromozta a mamutjövedelmeket és nehezelt

¹²⁶² A vitát a nyugdíjrendelet robbantotta ki. Károlyi Gyula miniszterelnök ellen a NEP-en belül létrejött egy ellenzéki csoport, melynek hangadó tagjai Perényi Zsigmond, Farkas Géza, Gáspárdy Elemér, Klein Antal, Erdélyi Aladár, Marschall Ferenc voltak.

¹²⁶³ Követeléseik lényege, hogy a költségvetés fenntarthatósága érdekében újabb csökkentéseket kell végrehajtani, és segítséget kell adni az adótartozóknak. „*Mindezeket az intézkedéseket egyén, osztály és társadalmi tekintet nélkül kell nyomban végrehajtani, miután várni nem lehet a kiségzisztenciák lehető kímélésével.*” - Az Est, 1931. december 12. 1-2.

¹²⁶⁴ Az Est, 1931. december 12. 1-2.

¹²⁶⁵ Nem csupán a 8 Órai Újság foglalkozott a politikus kinevezésével, hanem több lap, köztük a Magyarország 1936. március 12-i száma is. A szerkesztők vitatták ennek jogszerűségét, illetve emlékeztettek arra, hogy épp az esztendő elején hoztak szigorú rendeletet a vállalaton belüli protekció megszüntetéséről – s erre máris kinevezik Gáspárdyt.

azokra a képviselőkre, akik igazgatósági tagságot vállaltak.¹²⁶⁶ A magasabb nyugdíj érdekében azonban most ő fogadta el a kinevezést. Ez dicstelen végét jelentette a politikai pályafutásnak.

A nyilvános támadások Gáspárdy Elemér önérzetét a legérzékenyebb ponton érintették. Egész életét a közlekedésügy szolgálatában töltötte, büszke volt a vasúti földrajzról és történeletről írt munkájára, a közúti- és vasúti közlekedéssel kapcsolatos törvénymódosítás vitáiban szakértőként szólalt fel. Önmagát tehát vasútügyi szakembernek tartotta, erkölcsi bukását mégis a MÁV-hoz történt jogtalan kinevezése okozta. Arra vonatkozóan, hogy maga Gáspárdy mennyire szorgalmazta az államvasutakhoz történő áthelyezését, nem maradt irat, de bizonyára nem volt ellenére, hogy kedves szakterületéről vonuljon nyugdíjba.

Többé hivatalos szereplést nem vállalt. Fővárosi otthonában kártyázott, sakkozott és vezekényi birtokára, melyet 1945-ig megtartott, rendszeresen eljárt vadászni.

A második világháború után nyugdíját elvették, lakásukba társbérletet helyeztek. A családot lányuk, Sarolta lányuk tartotta el zongoratanári állásából.

Gáspárdy Elemér felkészült a kitelepítésre. Iratait megsemmisítette, s naponta várta a határozatot, mikor kell elhagyniuk a fővárost. Az új rezsim azonban az idős politikusban már nem látta a rendszer ellenségét. Ennek oka nem rekonstruálható. Gáspárdy unokaöccsével, Vratarics Györggyel és legjobb barátjával, Szinay Bélával ellentétben a Horthy-korszakban nem kérte nemessége igazolását.¹²⁶⁷ Jelleméből, természetéből adódóan nem érezte szükségét annak, hogy címeiket használjon, vagy a múlt hagyományaihoz ragaszkodjon. Politikusként gyakran vált saját pártjának ellenzékévé is. Mindez közrejátszhatott abban, hogy csak „kulákoknak járó büntetést” kapott: társbérletet helyeztek otthonába. A család némán tűrte a megpróbáltatásokat: *„Sáríka nagymama otthonában úgy tűnt, mintha minden rendben lenne. A társbérlet, az albérlet, a napi megélhetés nehézsége a fűtetlen konyha, a hideg szoba nekem nem tűnt fel. Nem beszéltek a múltból, veszteségeikről, súlyos dolgokról, nem hallottam panaszszavukat sem. Nagyapám keveset mosolygott. Űlt a nagy ebédlőasztal mellett a børszéken és itta a hígított fehérbort, közben cigarettázott.”*¹²⁶⁸

Halálát 1963-ban szívbetegség okozta.

¹²⁶⁶ 8 Órai Újság, 1936. március 13. 3.

¹²⁶⁷ Unokaöccse, Vratarics György 1937-ben, Szinay Béla honvéd tábornok, vezekényi birtokos 1935-ben kérte nemessége igazolását. – Gerő 1938: 352., 393. – Jelenlegi kutatásaim alapján úgy tűnik, van összefüggés a nemességigazolás és a kitelepítés között.

¹²⁶⁸ Gáspárdy Elemér unokájának, dr. Ferenczy Juditnak a visszaemlékezése. Sgy.

Amikor a feledés a büntetés

A posztmodern társadalomtörténet-írás nem alkalmaz struktúrákat. Ezek ugyanis a rendi korlátok megszűnése után a modernizálódó társadalomban egyre kevésbé határozták meg az egyén helyét. A rendi kötöttségeket a társadalmi hálózatok szabad alakításának lehetősége váltotta fel. A történelmi szereplő fokozatosan felolvadt a végtelen választási lehetőséggel bíró nagy emberi közösség „piacán” és a vélt vagy valós társadalmi kapcsolatok hálózatában.¹²⁶⁹ Mivel a posztmodern történetírás társadalomtörténeti felfogása szerint az egyén helyzetét az ízlés, a választás és az elköteleződés határozza meg, melynek határai gyakran összemosódnak, ezért egy személy egyszerre több közösség tagja is lehet. Társadalmi státuszát nem a foglalkozás vagy a jövedelem keretei döntenek el, hanem egyén értékorientációja, életstílusa és énképe, ami saját döntésének, választásának eredménye.¹²⁷⁰

A kiegyezéssel kezdődő időszak egy olyan modernizálódó világot vetített előre, ahol a döntéshelyzetek és választások addig soha nem látott szerephez jutottak. A szabad közösségválasztás felerősítette a társadalmi mobilizációt.

Napjaink társadalomtörténészei egyre nagyobb hangsúlyt helyeznek a human agency fogalmára is: az egyén döntési lehetősége struktúrát teremthet és módosíthat.¹²⁷¹ A történelmi szereplő attitűdje egyéni választása eredménye.

Különösen igaz ez Gáspárdy Elemérre, akinek családja a rendi korszakban a birtokos nemességhez tartozott. Történetünk főszereplőjének minden történelmi oka és joga meg lett volna ahhoz, hogy ápolja a nemesség hagyományait, melynek oly nagy társadalmi divatja volt az első világháborúig. Ő azonban nem érezte szükségét annak, hogy családja eredetét bármilyen módon is reprezentálja. Életét szabad akarata, narcisztikus, korlátokat és kötelékeket nem tűrő természete alakította.

A lázadás vágya és a szabályok elutasítása kisgyermek korától jellemezte. Nehezen viselte a kötöttségeket, melynek már ifjúkorában is tanúbizonyságát adta. Gyakori iskolaváltásait később úgy magyarázta családjának, hogy *„testvérével, Gáspárdy Bélával megegyezetek, oda mennek diáknak, ahol a legkésőbb kezdődik a tanév, s így a legrövidebb az iskolaév.”*¹²⁷² A kötöttségek már gyermekként is terhére voltak, s ezen felnőve sem változtatott. *„Szinay Andrással hamar rájöttünk, hogy a szomszédban, Gáspárdyék házában minden másképpen van. Ott a családtagok egymásközi érintkezéséből hiányzott minden*

¹²⁶⁹ Tomka 2009: 196.

¹²⁷⁰ Uo. 198.

¹²⁷¹ Gyáni 2017: 47.

¹²⁷² Gáspárdy Elemér unokájának, dr. Ferenczy Juditnak a visszaemlékezése. Sgy.

formatisztelet, a ház maga sem volt ősi és komoly, egyszerű parasztház volt igen csekély átalakításokkal. Az udvaron nagy pingpongcsatákat lehetett vívni, a gyereksereg birtokba vett mindent, a ház ura, Gáspárdy Elemér velünk játszott és a felesége, Sári néném vidám mosollyal nézte el helytelenkedéseinket” – írta a vezekényi nyarakról unokaöccse, Vratarics György.

Gáspárdy Elemérnek voltak korlátai, melyeket sosem tudott átlépni. Egy hagyományos, a férfiak által irányított és uralt világban hitt, nem véletlen, hogy lányai születését sértésnek vette, unokája továbbtanulását nem támogatta. A regénybeli Nasztyával a nőkről alkotott véleményét fejezte ki. Az asszonyok, a lányok eszközei voltak a férfiak világának. Jól mutatja ezt lányának, Gáspárdy Saroltának (Eger, 1904 – Budapest, 1985) a házasságkötése is. Sára 1924-ben ment férjhez Szalgháry Tibor vezekényi földbirtokoshoz. A házasságot Gáspárdy sürgethette, aki ekkor a Kereskedelemügyi Minisztérium V. szakosztályának osztálytanácsosa volt, de már készült az országgyűlési választásra. A hevesi választókerület Egységes Párti jelöltjeként szüksége volt a lokális elit anyagi és erkölcsi támogatására. A lehetőséget Szalgháry Tiborban látta meg, aki ekkor Vezekény legnagyobb birtokosa volt 257 kat. holdjával, ráadásul rokonságban állt a Gáspárdyakkal.¹²⁷³ Sarolta ezért hozzáment a nála 16 évvel idősebb Szalgháryhoz. A házasság 1928-ban válással végződött. Ennek oka vitéz *gálóchi Tömösváry János* (1891-1974) színrelépése volt. A hevesi járás főszolgabírója sorra vizitált a befolyásos családoknál, köztük Szalgháryéknál.¹²⁷⁴ A fiatalasszony és a főszolgabíró közt szerelem szövődött, Szalgháryné válni akart. Apja, aki újabb országgyűlési válaszára készült, csak azzal a feltétellel engedte haza lányát, akinek a váláshoz szüksége volt egy év különélésre, hogy leendő férje segíti őt választási kampányában.¹²⁷⁵ Úgy tűnik, Gáspárdy Elemérnek saját lánya sem volt több, mint egyszerű bónusz, melyet egy-egy választási kampány alatt befolyásos kapcsolatokra válthatott.

Ezzel ellentétben a társadalmi korlátokat lebontotta maga körül: pajtásként, játszótársként tekintett a falusi fiúgyerekekre, segítette pályaválasztásukat, vasúti állásvállalásukat, s azzal sem törődött, ha pártfogoltja nagyapja még jobbágyként szolgálta a családot.

Politikusként nem volt pártjának hű katonája. A parlamenti padsorokban ülve is hivatalnokként gondolkodott, személyes tapasztalataitól vezérelve gyakran támadta saját

¹²⁷³ Gáspárdy Elemér nagyanyja, Szalgháry Rozália volt. Öröksége által lettek a Gáspárdyak birokosok Hevesvezekényben.

¹²⁷⁴ Vitéz gálóczy Tömösváry János (1891-1974) 1919-től állt a vármegye szolgálatában: 1920-ban gyöngyösi, 1921-ben egri szolgabíró, 1924-től hevesi-, 1934-től hatvani főszolgabíró. – Bán 2011: 572.

¹²⁷⁵ Gáspárdy L. – Gáspárdy A. 2009: 173.

politikustársait az álláshalmozások és a mamutjövendelmek miatt. Parlamenti felszólalásai többször fakadtak személyes sérelmekből, élményekből. A hivatalnoklét anyagi nehézségein akkor sem tudott felülkerekedni, amikor már politikus volt.

Gáspárdy Elemér társadalmi helyzetét tekintve a Horthy korszak politikai elitjéhez tartozott. Tagja volt „*a politikai döntések jogát kisajátító, az intézményesen monopolizáló politikai elitnek,*”¹²⁷⁶ ráadásul az ennek magvát képező kormányzói réteghez tartozott. Ennek létszámát Gyáni Gábor minimálisan 650-700 főre becsülte,¹²⁷⁷ vagyis ez egy valóban szűk vezetői csoport volt. Gáspárdy mégsem lett aktív szereplője a törvényhozást, vagy a gazdasági- és politikai életet formáló klientúrának, hiszen felszólalásai legtöbbször bekiabálásokra, méltatlankodásokra korlátózódtak. Csupán a tekintetben illeszkedett ebbe a hatalmi elitbe, hogy a korszakban a legtöbben a köztisztviselői, illetve a miniszteriális pályáról érkeztek a Parlamentbe. Egy valódi bürokrata volt, így politikai karrierje, politikusi habitusa is hivatalnoki mentalitásából és élményeiből táplálkozott.

A politikai elit tagjaként lehetősége lett volna befektetéseket, gazdasági érdekeltségeket szerezni. Vagyont azonban nem gyűjtött, vezekényi földjeinek nagyságát nem növelte, otthona a fővárosi Szilágyi Dezső tér egyik háztömbjében volt.

Bár utazni szeretett, mégsem áldozott rá. Kiváló sportemberként inkább a sportlövőkkel tartott a külföldi versenyekre.

Sokat és gyorsan írt, de nem alkotott maradandót. Ehhez hiányzott irodalmi műveltsége, a szimbolikus áthallások és finomságok iránti fogékonysága. Egyetlen regénye sem tekinthető szépirodalmi műnek, viszont tökéletes tükre az író személyiségének és korának.

E látszólag nagyon aktív és sokrétű életpálya mindvégig korlátok közt mozgott. A korlátokat magának Gáspárdy Elemérnek a szangvinikus, kötöttségeket nem tűrő személyisége jelentette. A human agency az esetében nagyon is jól érvényesült: egyéni habitusból fakadó döntései, magatartása, értékválasztása határozta meg társadalmi helyzetét.

Képviselőként nem kötődnek olyan törvények, intézkedések a nevéhez, melyek miatt később számon kérhették volna. Azt az embert, akinek egykor lételeme volt a ráirányuló figyelem, akinek mindig kellett asztaltársaság, 1945 után egyszerűen elfelejtették, s még büntetésre sem méltatták. Számára a feledés terhe a volt a kiszabható legsúlyosabb büntetés.

¹²⁷⁶ Gyáni – Kövér 1998: 208.

¹²⁷⁷ Uo. 209.

Szenttornyai Bobory György: aki a címert vitézi címre cserélte

„Bobory a régi vágású hevesi urak leszármazottja, porosz gárdatisztekre emlékeztető sudártermetű fiatalember, nemrégiben még azzal adta a Heves megyei pórok és urak tudtára, ha Egerben időzött, hogy családi zászlaját húzatta fel a főispáni lakás ormára. Ma 1924-et írunk és dr. Bobory György már nem lobogtatja a szélben családi színeit.”¹²⁷⁸ A lap így foglalta össze Heves vármegye főispánjának, szenttornyai vitéz Bobory Györgynek (Jászberény, 1883. február 1. – Budapest, 1949. november 23.) pályafordulásait. Bár az újságíró nem családi címerről, csupán családi zászlóról írt, feltehetően ez azt a Bobory címet jelentette, amelynek létezéséről csak az 1910-ben megjelent Heves vármegye című monográfiából tudunk.¹²⁷⁹ E szerint a főispánnak volt a tulajdonában egy címer, aminek az eredete nem ismert. Az 1949-ben készült, fiának írt vázlatos életrajzban Bobory sehol nem állítja, hogy családja nemes, de megjegyezte, hogy első ismert ősük, *Bubori Márton* 1460 körül Kecskemét főbírája volt.¹²⁸⁰ Úgy tudja, az ősi iratok az első világháború idején, az orosz betöréskor semmisültek meg Iglón. Ezek azonban semmiképp nem lehettek a legősibb iratok, hiszen az iglói kötődés 19. századi.

Milyen életpálya, családi kapcsolatrendszer és politikai környezet vezetett oda, hogy a 20. század elején egyszerre jelentősége lett a címernek? Mely társadalmi réteghez tartoztak a Boboryak a 18. században? Hogyan hatott a politikai környezet változása az énképre és az attitűdre? S miért épp a 20. század első évtizedeiben megjelent megyetörténeti és a genealógiai munkákban nemesednek meg a Boboryak?

Családi háttér, kétes nemesség

Az iglói házban őrzött iratok megsemmisülése azt sugallja, hogy a Boboryak ősei a Szepességben éltek. Orosz Ernő 1906-ban megjelent megyei genealógiájában nem tett említést a családról,¹²⁸¹ de az 1910-ben megjelent vármegyei monográfiában már Szent-Tornyai előnévvel szepességi birtokosként említi őket. A választ a genealógus adja meg. „György, a család utolsó físarja, gyöngyösi szolgabíró, államtudományi tudor.”¹²⁸² Bobory

¹²⁷⁸ Az Est, 1924. augusztus 3. 4.

¹²⁷⁹ Orosz 1910: 657.

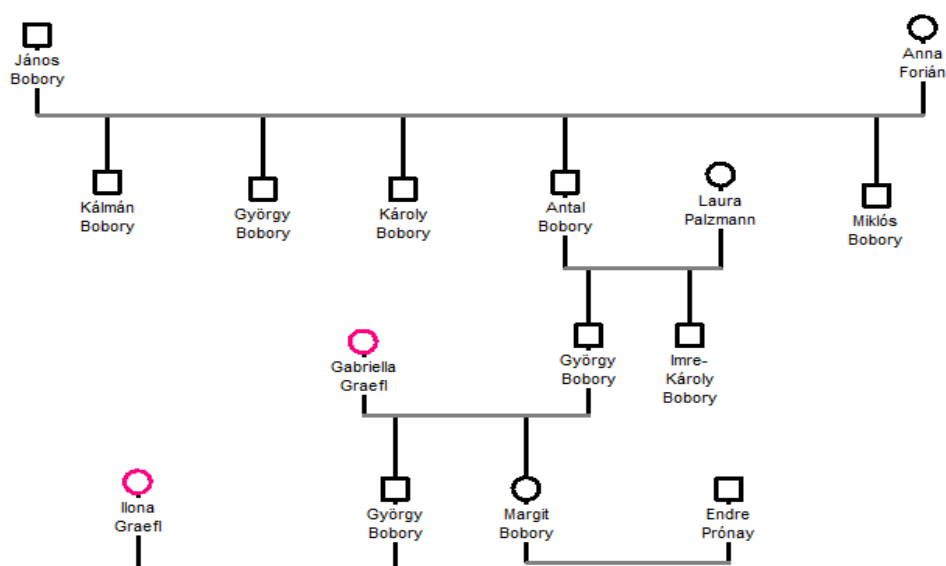
¹²⁸⁰ Fiainak. 1949. 2. Cst.

¹²⁸¹ Orosz Ernő csak Nógrád megyei Boborokat ismert. A Gajda Boborok 1724-ben már sem származásukról, sem előnevük eredetéről nem tudtak, de a Kastor Boborok múltja is feledésbe merült. A Nagykürtösön élő Bobor Dániel, Pál és József 1837-ben nyertek Nógrád vármegyétől nemességet, mint közbirtokosok. – Orosz 1906: 30

¹²⁸² Orosz 1910: 656.

ekkor már a megyei adminisztrációban dolgozott, így illet róla is említést tenni. Orosz Ernő a famíliát szepességi birtokosnak nevezte, ám eredetükről nem szólt, s a családfát is csak három nemzedékig vezette vissza. Ez minden bizonnyal személyes közlésen alapult, mivel Bobory György is csak nagyszülőikig ismerte őseit, a dédszülőkről már bizonytalanok voltak az emlékei.

A Bobory család négy nemzedéke (pirossal jelölve a további családokhoz való kapcsolódás)

A család első, ma ismert tagja *Bobory János* (sz.: 1763) Cegléden élő uradalmi kasznár volt. „*Bobory János frumentátor, a helyi vallásalapítványi birtok harmadik tisztviselője volt a tisztartó és a számtartó után. Már a XVIII. század végén találkozunk nevével az anyakönyvekben és az uradalmi iratokban. Felesége Fórián Antal tisztartó testvére volt.*”¹²⁸³ Nejét helyesen *hodosi Forján Annának* (sz.: Pozsony, 1779. január 2.) hívták és őrségi nemes családból származott.¹²⁸⁴ Bobory János 34 éves volt, amikor Cegléden 1797 áprilisában feleségül vette Forján Antalnak, a birtok tisztartójának leánytestvérét, az akkor 18 éves Annát.¹²⁸⁵

¹²⁸³ Kovács 1984: 37.

¹²⁸⁴ A Hodoson élő Forjánok nemességüket 1655-ben nyerték. A családot Vendvidéki, vagy Muraközi famíliaként tartják számon. – Bojničič 1899: 47.

¹²⁸⁵ A házaspárnak valószínűleg 11 gyermeke született: Borbála (1797.), Antal (1799.), Klára és Anna (1801.) János (1803.), György (1805.), Károly (1807.) Mária (1809.), Kálmán (1810.) és Rozália (1814.) és Miklós (1816).

A ceglédi származás, a házasságkötés és a gyermekek iskoláztatásának ténye felveti annak a lehetőségét, hogy a Boboryak egykor ahhoz a városlakó nemesi réteghez tartoztak, akiknek rangja már a rendi korszakban is feledésbe merült. Ráczy István kutatásai alapján 1797-ben Cegléd népességének egy százaléka volt nemes, akik nagy gondot fordítottak gyermekeik iskoláztatására, a német- és latin nyelv ismeretére, s némi jogi alapképzéssel is rendelkeztek.¹²⁸⁶ Uradalmi kasznárnaként Bobory János műveltsége szélesebb körű lehetett, mint a városi polgárok többségéé, tehát nem zárható ki a városi nemességhez tartozás.

A házaspárnak több fia vett részt az 1848-as szabadságharcban. *Kálmán* a Jászkun kerület lovas nemzetőrségének segédtisztjeként vonult be, s az alezredesi rangig vitte. *György* 1848 júliusától 1849 augusztusáig Vácot tartózkodott, s a szabadságharc leverése után kiadott igazolás szerint nem politizált. „*Szüntelen a békés életet, jó rendet követvén, egyedül és szorosán magát oda köttve azt tellyesítette, mi nékie felsőbbbségileg tellyesítendőnek parantsolatott (...) szelíd társalgása, csendes és jó maga viselete által minnyájunk kedvezését meg nyervén.*”¹²⁸⁷ Az 1829-ben pappá szentelt *Károly* tábori lelkészként teljesített szolgálatot.¹²⁸⁸ Nem ismerjük *Antal* katonai szerepét, de az anyakönyvi bejegyzések szerint 1849-ben már nyugalmazott cs. kir. kapitány volt. *Miklós* a Koburg huszárszázadnál szolgált, de 1849-ben nem tért haza.¹²⁸⁹

A hatodik fiúról, *Bobory János*ról annyit tudunk, hogy 1813 és 1818 közt a pesti Piarista Gimnázium tanulója volt. 1855-ben bekövetkezett halálakor egy 3600 forintra becsült ceglédi lakóházat hagyott hátra.¹²⁹⁰

Az uradalmi kasznár ezek szerint rendelkezett annyi jövedelemmel, hogy legalább két fiát taníttatni tudta, így teremtve önálló egzisztenciát számukra. A többieknek földbirtok hiányában a katonai pálya biztosított megélhetést. A reformkorhoz köthető mobilizáció eredményeként a család több tagja lett később a lokális elit tagja.

A rendi korszak utolsó fél évszázadában egyetlen Bobory neve mellett sem fordul elő előnév. A *Szent-Tornyai Boboryként* való önmeghatározás először a polgári korszak gyászjelentéseiben tűnik fel. A nemesség ténye nem zárható ki teljes mértékben, hiszen Bobory

¹²⁸⁶ Ráczy 1998: 97., 161.

¹²⁸⁷ Horváth – Pintér 1996: 429.

¹²⁸⁸ Bobory Károly (1807-1879) pap, politikus, hittudós. Huszonnégy évesen lett a hittudományok doktora, majd a Pesti Tudomány Egyetemen a keleti nyelvek tanára. Cegléd kérésére 1846-ban visszahelyezték szülővárosába. Plébánosként ő készítette elő Kossuth Lajos alföldi toborzókörútját, melyet Cegléden kezdett 1848. szeptember 24-én. Tábori lelkészként részt vett a szabadságharc katonai megmozdulásaiban, ezért a forradalom bukása után 20 évre kizárták az egyházi szolgálatból. Szülővárosát 1861 és 1875 között a '48-as Függetlenségi Párt színeiben képviselte. – Szinnyei 1891: 1112.

¹²⁸⁹ Hermann 2012/2: 448.

¹²⁹⁰ Budapesti Hírlap, 1858. február 21. melléklet.

János nemes lányt vett feleségül, ám uradalmi alkalmazottként számára ez már jelentőségét veszítette. Mentalitása inkább ahhoz a rendi polgársághoz állt közelebb, akik gyermekeik iskoláztatásában a társadalmi felemelkedés lehetőségét látták.

Bobory Antal Iglón élő bányatulajdonos Paltzmann György (1787-1856) lányát, Laurát vette feleségül, így kerültek a ceglédi Boboryak Észak-Magyarországra. A házaspárnak két fia élte meg a felnőtt kort, György (1840-1896) és Imre Károly (1839-1899). Utóbbi Iglón telepedett le, s alapított családot, ám György a katonai pályát választotta. Állomáshelyei gyakran változtak: lánya, Margit 1874-ben Miskolcon, fia, György 1883-ban Jászberényben született. Kitűnő lovasként és versenylovasként élt az emlékezetben. A huszártiszt ismert állomáshelyei: Ógyalla, Jászberény, Miskolc és Debrecen. Katonai pályafutását a debreceni 2. honvéd huszárezred alezredesi rangban álló ezredparancsnokaként fejezte be. A kinevezést 1886. november 17-én nyerte, s ebbéli minőségében 1891. november 2-ig teljesített szolgálatot. Ekkor „*rokkantnak, népfölkelési fegyveres szolgálatra alkalmatlannak*”¹²⁹¹ nyilvánították. Debrecenben hunyt el 1896-ban.

Bobory György 1873. április 24-én Egerben vette feleségül *Graefl Gabriellát* (Bashalom, 1852. – Pusztadomaháza, 1939. augusztus 6.). Bár a menyasszony családja ekkor még nem volt formális nemes, vagyoni helyzetük miatt mégis fényes esküvőt rendeztek.¹²⁹²

Bobory György a lokális elitbe házasodott. A Graefl vagyon már ekkor is jelentős volt: Poroszló környékén 5000 kat. holdon gazdálkodtak. Graefl Gabriella hozománya Tiszaszőlősön 597 kat. hold volt, melyet haszonbérelő művelt.¹²⁹³ A házasságba csak az asszony vitt vagyont, ami később „domaházi birtokként” Bobory vagyonná vált. Gabriella földjeit nem gyarapította, de el sem tékozolta, mivel az 1925. évben földjének nagysága változatlan volt.¹²⁹⁴ Ezt a földet nyilvánította fia vitézi telekké.

A Bobory-Graefl házaspárnak a kiválóság reprezentálása csak az évszázad végén vált fontossá. Ebben nem csupán a Graefl család formális nemessége és vagyona játszott szerepet, hanem Gabriella közvetlen rokoni kapcsolatai is. Atyjuk minden gyermekének tradicionális nemes családból keresett házastársat.¹²⁹⁵ A Graefleknél az előkelőségre törekvés családi

¹²⁹¹ Rendeleti Közlöny a Magyar Királyi Honvédség számára, 1891. november 28. 415.

¹²⁹² A Szvorényi József által mondott beszédet az egi Liceumi nyomda 1973-ban kiadta. A kiadvány címe: Menyekzői amaranthok T. cz. Bobory György m. kir. főhadnagy és Graefl Gabriella úrhölgy ünnepélyes egybekelésök emlékére.

¹²⁹³ Gazdacímtár 1897: 198.

¹²⁹⁴ Gazdacímtár 1925: 153.

¹²⁹⁵ A házassági kapcsolatokat a Graefl Károlyról szóló fejezetben ismertettük.

stratégia volt, ezért a hajdani uradalmi kasznár leszármazottjainak neve mellett is megjelent az előnév.

A származás hangsúlyozása még inkább jelentőséget nyert Bobory György és Graefl Gabriella lányának, Margitnak (1874-1941) a házasságkötése után, aki 1900-ban a borsodivánkai Prónay Endre (1863-1916) nagybirtokos neje lett.

Ifj. Bobory György sógornője, Graefl Marianne és férje Borhy György 1903-ban kértek előnevet és nemességük megerősítését.¹²⁹⁶ Borhy György 1899-től udvari tanácsos méltóságot viselt.

Az ifjú Bobory anyai ágon előkelő nagynéniket és nagybácsikat tudhatott maga körül. Idősebb nagybátyját, *Graefl Jenőt* 1922-ben és 1926-ban országgyűlési képviselővé választották. Miután az Egységes Párti politikus 1931-ben visszavonult, volt sógora, Horthy Miklós a felsőház örökös tagjává nevezte ki.¹²⁹⁷ Fiatalabb nagybátyja, *Graefl Andor* (1865-1920) 1897-től 1901-ig a Függetlenségi Párt országgyűlési képviselője volt.

Boboryra ebben az időben erősebben hatott anyai, mint apai családja. Andor nagybátyjához hasonlóan jogi doktorátust szerzett 1906-ban. Ezt az évet fordulópontnak tekinthetjük az életében: egyszeriben fontossá vált számára az előkelőség. Ez ad magyarázatot arra, hogy a szenttornyai Bobory család miért nem került be az 1906-ban megjelent megyei genealógiába, s miért jelent meg az 1910-ben kiadott vármegyei monográfiában.

Szolgabírói hivataltól a főispáni székig

Bobory György emlékiratában szűkszavúan vallott önmagáról. Fiatal éveiről annyit közölt, hogy Kolozsváron doktorált államtudományokból. Iskolai tanulmányait a főispáni székbe történő beiktatásakor a sajtó részletezte: középiskoláját Debrecenben és Kassán végezte, jogi tanulmányait Eperjesen kezdte és 1906-ban Kolozsvárott fejezte be. A kötelező tantárgyakon kívül sokat foglalkozott nyelvtanulással, több idegen nyelvet elsajátított. Beszélt németül és franciául,¹²⁹⁸ az országgyűlési almanachok pedig angol nyelvtudását is megemlítik.

A vármegye szolgálatába 1906 februárjában lépett. Egy év múlva közigazgatási gyakornok lett, 1908-ban szolgabírónak nevezték ki Gyöngyösre.¹²⁹⁹ 1913-ban a Mátra-alji városban élt. Itt érte a háború kitörésének a híre. Annak ellenére, hogy a katonai szolgálat alól

¹²⁹⁶ Királyi Könyvek, 71. 205.

¹²⁹⁷ Graefl Jenőnek Horthy Miklós sógora volt. Bár Paula 1909-ben elhunyt, a Graefl és a Horthy család közti rokoni kötelék élő maradt. Bobory tehát nagybátyja révén rokonságban állt a kormányzóval.

¹²⁹⁸ Egri Népújság, 1920. szeptember 30. 1.

¹²⁹⁹ Bobory 1908. szeptember 24-től 1919-ig volt gyöngyösi szolgabíró – Bán 2011: 201.

felmentették, bevonult, s négy évig szolgált. A legtöbb harctéren megfordult. Háromszor sebesült, számos kitüntetést szerzett. Felmenőinek katonai életútja hatott a fiatal Boboryra, akit 1936-ban úgy jellemeztek, „*határozott, rendkívül bátor és céltudatosan cselekvő katona (...), aki a nagy ügy iránti határtalan lelkesedéssel és személyének teljes odaadásával szolgált. (...) Minden csatában és offenzívában, úgy Galíciában, a Kárpátokban, mint a délnyugati fronton Bobory mindenkor híven, s rendkívül vitézül teljesítette kötelességét.*”¹³⁰⁰

1916-ban gróf Keglevich Gyula főispán tiszteletbeli főszolgabírónak nevezte ki, de mivel a harctéren tartózkodott, a hivatalt nem tudta átvenni.¹³⁰¹

A főispáni beiktatáson elhangzott beszéd szerint a teljes katonai összeomlás előtt három nappal tért haza a frontról. Ez azonban nem valós, mivel 1918 augusztusa körül már a pétervásárai járás főszolgabírója volt.¹³⁰² Dokumentumok hiányában nem tudható, hogy meddig tartózkodott Pétervásárán, de a tanácskormány alatt végzett tevékenysége ehhez az időszakhoz és településhez köthető.

A cseh légió 1919. január 15-én lépett az ország területére. Bobory megszállás alatti szerepéről harminc évvel később a sajtó így írt: „*Ami Pétervásárát illeti, a csehek bár úttalan utakon jöttek, lassan mégis tért nyertek. A volt főszolgabíró, vitéz dr. Bobory György mindenben a kezükre járt.*”¹³⁰³ Bobory csupán annyit írt, hogy 1919 áprilisában a kommunisták elől menekülnie kellett, ezért Nagysomkútra, gr. Teleki Sándorhoz ment, s csak augusztusban került haza. A cseh csapatokhoz fűződő kapcsolatáról nem tett említést.

Arra, hogy valójában mi történt, csak következtetni tudunk. Grúz János szerint Bobory a csehszlovák intervenciókhoz szökött és igyekezett rábírní őket, szállják meg Egert. A csehek azonban nem fogadták meg tanácsát. Később Bobory a románok táborába utazott hasonló önküldetésben.¹³⁰⁴ Utóbbi maga Bobory is megerősítette, amikor a nagysomkúti tartózkodásáról írt.

Főispáni székfoglalójában csak az észak-magyarországi bujdosásról tett említést, a románokkal való szövetségről nem. „*A kommunizmus alatt, mint fehér ellenforradalmár állandóan megfigyelés alatt volt. Kétszer szabadságát vették, harmadszor pedig csak élete kockáztatásával menekült el a vörös haramiák elől. Családja is állandó szálka volt a hatalombitorlók szemében. Testvérét halálra ítélték s csak nehezen tudták kieszközölni a*

¹³⁰⁰ Benkóczy 1936: 21. – A könyv előszavát Bobory György írta.

¹³⁰¹ Egri Újság, 1916. december 21. 4.

¹³⁰² Bán 2011: 208. – A kinevezéskor közölt életrajz szerint 1918 decemberében lett a pétervásárai járás főszolgabírója. Bobory emlékiratában 1919 januárját nevezi meg főszolgabírói kinevezése időpontjaként.

¹³⁰³ Népújság, 1958. március 27. 5.

¹³⁰⁴ Grúz 1977: 38.

*kegyelmet, édesanyját a terroristák elhurcolták és 9 hétig egyik helyről a másikra toloncolták. Ez idő alatt a főispán a Felvidéken bujdosott és csak a néprablók bukása után tért vissza.*¹³⁰⁵

A román csapatok tisztai átkelésének támogatása – a román megszállás hónapjai miatt – már a korabeli sajtóban sem volt kívánatos, így életének ezt a fejezetét Bobory elhallgatta.

A tanácskormány bukása után 1919. szeptember 18-án Heves vármegye kormánybiztos helyettese lett és megbízták a főispáni teendők ellátásával. Elnökletével a közigazgatási bizottság 1919. szeptember 29-én tartotta első ülését.¹³⁰⁶ Októberben Boboryt Gyöngyös kormánybiztosának is kinevezték¹³⁰⁷ Ezt a tisztséget decemberig viselte.¹³⁰⁸

1919. december 11-én a Horthy Miklós fogadására szerveződött küldöttséget vezetett. Erre több oka volt. A vármegye vezetőjeként joga volt hozzá, de Horthy nagybátyja sógora is volt, továbbá aktív szerepet vállalt az altengernagy körül gyülekező politikai és katonai szerveződésben. Horthy és Bobory közös szalonkocsiban érkeztek Egerbe. Az üdvözlések után az érsek díszfogatán közösen Szmracsányi Lajoshoz hajtottak. Bobory egyetlen beszédet sem mondott, de Hatvantól Egerig végig Horthy mellett tartózkodott. Ez a kölcsönös bizalom jele, mely sejteti, hogy Horthy elismeri majd Boborynak a „vörösök” elleni erőfeszítéseit.

Ebben az időszakban Bobory éles kommunistaellenes felszólalásai alapozták meg tekintélyét a megye konzervatív vezetői előtt. 1920. április 13-án a közigazgatási bizottság ülésén arról beszélt, hogy a kormány erélytelen intézkedései miatt a kommunisták veszély nélkül fejthetik ki átkos propagandájukat. Javasolta, hogy a közigazgatási bizottság forduljon felirattal a belügyminiszterhez, s kérje, hogy a legszigorúbb rendszabályokat alkalmazzák ellenük. Közben Eger és Gyöngyös képviselő-testülete elhatározta a szabadkőműves páholyok megszüntetését és vagyonuk elkobzását. Május 30-án a főispán felszólító rendeletére a rendőrség lefoglalta a gyöngyösi „*Akác a Mátraalján*” nevű szabadkőműves páholy irattárát, jelvényeit, továbbá ingó és ingatlan vagyonát.¹³⁰⁹ Ugyancsak a kormánybiztos főispáni korszak eseménye a négy tagból álló igazoló bizottság létrehozása, melynek élén Babocsay Sándor állt. Feladatuk a tisztviselők igazoltatása volt. Tehát amikor Bobory főispáni székfoglalójában majd kijelenti, hogy a tisztviselői kar politikamentes munkáját tartja szem előtt, akkorra a helyükön maradt tisztviselőket már „átvilágították.”¹³¹⁰

¹³⁰⁵ Egri Népújság, 1920. szeptember 30. 1.

¹³⁰⁶ Grúz 1977: 52.

¹³⁰⁷ Gyöngyösi működésének egy mozzanata ismert: november 14-én a városban tartózkodott, amikor az építési ügyekről volt szó. Az értekezlet célja az volt, hogy Almássy kerületi kormánybiztos megismerkedjen a megye külső vezetőivel - Egri Népújság, 1919. november 15. 2.

¹³⁰⁸ Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1919. december 15.

¹³⁰⁹ Szántó 1958: 350.

¹³¹⁰ Grúz 1977: 52.

Bobory helyzetének rendezése 1920 őszén történt. A stabilizálódott politikai helyzetben szeptember 9-én kinevezték Heves vármegye főispánjává. A hivatalba lépő politikust Trak Géza Eger polgármester-helyettese és dr. Kálnoky István helyettes főjegyző üdvözltek. Arra kérték, hogy *„gondoskodásának tárgya legyen a jövőben is a vármegye nehéz helyzetben lévő székvárosa.”*¹³¹¹ Bobory válaszában utalt arra, hogy *„Eger adminisztrációja az elmúlt nehéz időkben megállotta helyét, mit bizonyít az is, hogy nem merült fel annak a szüksége, hogy mint kormánybiztos, a városi autonómiába beleavatkozzék.”*¹³¹² Üdvözlése és beiktatása a szokásos rendben történt. A tisztviselőknek megígérte, hogy politikai célokra nem használja fel őket, mert *„ma csak egy politika lehet: a haza megmentése, amelynek rúgója a hazaszeretet.”*¹³¹³ A katolikus egyházi vezetőknek pedig azt mondta: *„a katolikus egyháznak soha nem volt nagyobb szüksége a hatalom kifejtésére, mint most a szomorú tanulságok után, miért is jó katolikus létére szívesen támogatja az egyházat kulturális törekvéseiben.”*¹³¹⁴ Bobory utóbbi ígéretéhez hű maradt: az érsekkel mindvégig jó kapcsolatot ápolt, s kevés társadalmi kapcsolatai közt az egyház mindig kiemelt figyelmet kapott.

Érdemes kiemelni az izraelita hitközségekhez való viszonyát, melyre székfoglalójában is hangsúlyt helyezett. A főispánban a zsidók tanácskormány alatti politikai szerepe mély nyomokat hagyott. A hitközséghez szólva kifejtette: *„ez az ország nem az internacionalizmus talaja, hanem az igaz magyaroké, akiknek ragaszkodni kell ezekhez a fekete rögökhez. Aki ezt teszi, üdvözölve marad, aki nem, annak helye ebben az országban nincs.”*¹³¹⁵ E mondat tükrözik a tanácskormány alatt elszenvedett sérelmeit. A múlt század végén a domaházi családi birtokot Berrár Lajos és Wildman Gyula bérelték, akik a füredi zsidó felekezethez tartoztak.¹³¹⁶ Bobory zsidókhoz való viszonyában tehát választóvonalnak bizonyult a vörös uralom. Ez az érzelmi viszony pedig megalapozta, hogy az 1933 után előretörő antiszemita politikai légkörben egyre nagyobb karriert futhasson be.

Főispánként nem titkolta a kommunisták elleni ellenszenvét sem. 1920. október 1-jén azt írta az alispánnak: *„arról értesültem, hogy Heves vármegyében nagyszámú wieni kommunista agitátor, továbbá egyenesen ezen célból hazaküldött volt orosz fogoly a lakosság, de különösen a bevonult legénység családja körében erős hadsereg-ellenes, vörös-irányú*

¹³¹¹ Egri Népszó, 1920. szeptember 30. 2.

¹³¹² Uo. 2.

¹³¹³ Uo. 2.

¹³¹⁴ Uo. 2.

¹³¹⁵ Uo. 2.

¹³¹⁶ Orbánné Szegő 1995: 154.

*agitációt fejt ki. (...) Felkérem Alispán Urat, szíveskedjék a járási főszolgabírákat utasítani, hogy azok a jegyzői értekezleten hívják fel a jegyzőket, hogy a községi nemzetvédelmi alakulatok bevonásával az ily irányú mozgalmakat legéberebb figyelemmel kísérik, s az e téren tapasztalt legcsekélyebb jelenséget hozzám telefonon, személyesen vagy írásban azonnal jelentsék be.*¹³¹⁷ Bobory szótárában két ellenségkép létezett: a kommunista és a zsidó. Megfékezésük leghatékonyabb eszközének pedig a keresztény, nemzeti és konzervatív Magyarországot látta.

Főispáni pozíciójának megszilárdulása után megnyilatkozásai is visszafogottabbak lettek. Elsősorban a vármegye gazdasági életének fellendítésére koncentrált, de figyelmet fordított az oktatásügyre és a megye úthálózatának fejlesztésére is. 1923-ban támogatta a Dániába irányuló export érdekében a pinceszövetkezet létrehozását, a Földmunkások Vállalkozó Szövetkezetének megalakítását. A nagybátyja, Graefl Jenő vezetésével ülésező Heves vármegyei Gazdasági Egyesület tanácskozásán felvetette, hogy mielőbb szükség lenne a mezőgazdaság ipari támogatására, szövőgyár, kendergyár és konzervgyár létrehozására. E beruházásokat angol tőkével képzelte el. 1923-ban megalakult a Vitézek Mezőgazdasági Szövetkezete, amelynek alapító tagja volt. 1925-ben személyesen jelent meg a gyöngyösi háziipari kiállításon, ezzel is hitet téve a kisipar fejlődése mellett.

Karrierjének csúcsa az 1922-es esztendő, amikor vitézzé avatták. Ehhez szükséges érdemei a világháborús múltja és a vörös uralom megdöntésére tett erőfeszítései voltak. Vitézzé avatása augusztus 15-én történt a Margit-szigeti sporttelepen, ahol demonstratív ünnepség keretében lépett be a Vitézi Rendbe.¹³¹⁸ Az eseményhez a vármegye közigazgatási bizottsága nyilvánosan gratulált, a Polgári Dalkör pedig szerenádott adott a főispán tiszteletére.¹³¹⁹ A kitüntetés mellé vitézi telek is járt volna, ám a Trianon utáni Magyarországot jellemző földhiány miatt a második világháború kitöréséig a Vitézi Rendbe felvetteknek csak 30 százaléka jutott telekhez. Bobory érzékelve ezt a helyzetet, 1926-ban anyja egykori hozományát, a domaházi földet nyilvánította vitézi telekké.¹³²⁰ A rendbe tartozást nagy megtiszteltetésnek tartotta, ezért rendszeres résztvevője lett a megyei és az országos vitézi rend ünnepségeinek, 1934-től pedig díszelnök is volt.

Ekkortól jelentőségét veszítette a nemesi címer, s egyre hangsúlyosabbá vált a Vitézi rendhez tartozás, amely egyfajta, érdemek alapján nyert elit-tagságot jelentett.

¹³¹⁷ Szántó 1958: 350.

¹³¹⁸ Egri Népujság, 1922. augusztus 9. 1.

¹³¹⁹ Egri Népujság, 1922. augusztus 24. 3.

¹³²⁰ Ha földjének nagysága nem is gyarapodott, de előnyöket mégis jelentett a vitézi telek cím, mivel ezzel állatállomány és felszerelési, gazdálkodási tárgyak jártak. - Minisztertanácsi jegyzőkönyvek 1926. szeptember 4.

A főispán szigorú, ellentmondást nem tűrő politikus volt, az autokrata vezetés erejében hitt. Arisztokratikus külsejéhez arisztokratikus magatartás párosult, Egerben csak egy szűk politikai és egyházi elittel érintkezett. Az Est című lap 1924-ben nem festett róla hízelgő képet, bár közigazgatási érdemeit elismerik. *„Néhai Kállay Zoltán főispán külön főispáni lakást építtetett, nagyszerű parkkal különálló épülettel a vendégszobák részére. Bobory finom ízlésével kicsinosította pompás otthonát. Az épület előtti sétányon kert szökőkúttal, a falak mentén felfutó örökzöld, az ablakok párkányán pirosvirág cserépben, a homlokzat felett pedig zászlótartó rúd. Bobory a régi vágású hevesi urak leszármazottja, porosz gárdatisztekre emlékeztető sudártermetű fiatalember (...) Előszobájából a dolgozószobáig még sem egyszerű átlépni a küszöböt. Az egriek tudják, hogy előszobázni kell. (...) Bobory a társas érintkezésben igen tartózkodó. Egerben nem sokat tartózkodik, néha hivatalos az érsekhez vasárnapi ebédre, jár teniszezni, de főispáni tekintélyét féltve őrzi. (...) Azt tartja, az úri zsidókat becsülni kell és megyei ügyekben néha tanácskozik is. (...) A megyeházán Bobory példás rendet tart. A megyegyűléseken számbavehető ellenzéke nincs és Bobory akarata minden fontosabb kérdésben érvényesül.”*¹³²¹ Ebben az időszakban Bobory mentalitásában egyszerre volt jelen a „megtalált” nemesi múlt és vitézi értékrend.

1924 őszén a főispán széke meginogott. Gömbös Gyula, aki szembekerült Bethlennel a Népszövetséghez való csatlakozás és a népszövetségi kölcsön miatt, 1924-ben kilépett az Egységes Pártból és megalakította a Magyar Nemzeti Függetlenségi (Fajvédő) Pártot. Az Egységes Pártban történt szakadás kihatott a nyíltan szélsőjobbos gondolkodású megyei vezetőkre. Az Est már augusztusban megpendítette, hogy Borbély-Maczky Emil borsodi főispán lemondása precedens értékű lehet és az „ügy” magával ránthatja Boboryt is. A főispán ugyanis a Heves megyei „Ébredők”¹³²² egyik vezéralakja volt. Ám Bobory nem tekintette magára kötelezőnek a borsodi főispán döntését, s csak annyit mondott: *„Miért sietett annyira? (...) és felsőbb hely kívánságára: Nem akarok többé ébredő gyűlést Hevesben! - változtatta meg taktikáját.”*¹³²³

A konszolidáció és a szélsőségek háttérbe szorításának nemzetközi követelése mégis hatott Bobory helyzetére, mert a minisztertanács 1925. február 27-i ülésén elhatározták felmentését. Érdemeit koronás bronz érdeméremmel ismerték el a *„kormány pedig fenntartotta magának a jogot, hogy vitéz dr. Bobory György szolgálataira más téren továbbra*

¹³²¹ Az Est, 1924. augusztus 3. 4.

¹³²² Ébredők vagy ÉME: Ébredők Magyarok Egyesülete, bár működését 1920-ban betiltották, mégis az 1920-as évek egyik meghatározó mozgalma maradt.

¹³²³ Az Est, 1924. augusztus 3. 4.

is reflektáljon.”¹³²⁴ A szélsőséges, rendpárti megoldások, nyílt nacionalizmus iránt is fogékony Bobory már nem illett a nemzetközi elvárásokhoz. Távozását viszont mindvégig úgy tüntették fel, hogy az a főispán saját kérésére történt a kormányzó elismerése mellett.¹³²⁵

Bobory júniusban köszönt el a vármegye közönségétől. „*Remélem és kívánom, hogy lelkes megértéssel, önzetlen odaadással és kitartással szolgálják a köznek nagy ügyét, hogy munkájuk eredményére büszkén tekinthessenek le Nagymagyarország ragyogó ege alatt*”.¹³²⁶ Nem titkolt üzenete ez a revíziónak a Bethleni konszolidáció stabilnak hitt éveiben.

A főispáni székéből történő távozása után alig egy hónappal röppent fel a hír, hogy Bobory országos főkapitány lehet.¹³²⁷ A nagy munkabírású főispánt a Heves megyeiek szívesen látták volna a főkapitányi székben, ám azzal is tisztában voltak, hogy a többszörös helycserének kevés az esélye.¹³²⁸ Júliusban arról írtak, hogy megméretteti magát a hatvani körzet országgyűlési képviselőjeként, ám ezt maga az érintett cáfolta. Szeptemberben arról cikkeztek, hogy átalakítások várhatók a kormányban, s a belügyi tárca várományosa¹³²⁹ – de ez sem bizonyult igaznak.

Főispáni pályája végén nem tartozott a leggazdagabb egriek közé. Bár a virilisek közt jegyezték 238,72 koronás adójával, de tőle még dr. Hibay György gyógyszerész is több adót fizetett (379,44 korona).

Felmentését követően Bobory több hetes törökországi tanulmányútra utazott. Az Est hírére keltette, hogy végleg elhagyta az országot, de a vármegyei napilap ezt azonnal cáfolta.

Bobory, mint nyugalmazott főispán egy időre visszavonult. Állami nyugdíja és vitézi földje már elegendő jövedelmet biztosít. Neve viszonylag ritkán bukkant fel a következő években: 1926-ban csiga- és kagylógyűjteményt ajándékozott az egri Ciszterci rendi katolikus

¹³²⁴ Egri Népszavó, 1925. május 24. 2.

¹³²⁵ „Bobory György távozásában több van egyszerű személyi cserénél, amint hogy hivatalos működésében ő is mindig több akart, lenni egyszerű főispánnál. Politikailag a Gömbös-féle fajvédő csoporthoz tartozott és ezzel tartotta fenn szoros összeköttetését még azután is, hogy Gömbösék a kormánypártból kiváltak. Megtestesítője volt annak az ellenforradalmi kinövésnek, amely hosszú ideig akadályozta a központi hatalom meg erősödését és egyes vidéki főispánokban. (...) A politikai és társadalmi életben pedig tőle telhetően akadályozta, a megbékülést és megnyugvást.” (Az Est, 1925. április 3. 10.) Az ellenzéki lap ebben az időszakban többször foglalkozott Bobory személyiségével és távozásának okaival. A főispán vállalhatatlan lett a konszolidáció alatt, így kormányzati akaratra fejezte be működését.

¹³²⁶ Egri Népszavó, 1925. június 18. 1.

¹³²⁷ Egri Népszavó, 1925. július 4. 1.

¹³²⁸ Ez akkor realizálódhatott volna, ha dr. Tóry Gusztáv volt igazságügyi miniszter nyugalomba vonul, helyére kinevezik dr. Bartha Richárdot, a kormányzói kabinetiroda főnökét, akinek a székét dr. Nádosy Imre országos főkapitány foglalja el. Nádosy helyére kerülhetett volna Bobory.

¹³²⁹ Egri Népszavó, 1925. szeptember 4. 1.

gimnáziuma természetrajzi és vegytani szertárának.¹³³⁰ Még ebben az évben hosszabb utazást tett Olaszországban, ahol az ipar és mezőgazdaság fejlődését tanulmányozta.

1927-ben Hedry Lőrincnek, Heves vármegye főispánjának kinevezésekor többen tudni vélték, hogy Bobory győri főispán lesz,¹³³¹ ám a hír ismét tévesnek bizonyult. A politikai pálya helyett 1929-ben spanyolországi autóútra indult sógorával, Prónay Endrével.¹³³²

Hazatérése után gazdálkodott és hobbijának, a vadászatnak élt. A vármegye vezető politikusaival részt vett 1928-ban egy felsőtárkányi vaddisznóvadászaton. Ez a politikai életbe való visszatéréseinek nyitánya volt, mert még ebben az évben póttagnak választották a vármegye gazdasági bizottságába, 1929-ben pedig a vármegye törvényhatóságának örökös tagja lett.

Kedvező politikai fordulat: út a Parlamentbe

Az 1931. évi országgyűlési választásokon nagybátyja, Graefl Jenő idős korára hivatkozva már nem mérettette meg magát, a jelöltséget a füredi választókerületben átadta unokaöccsének, Bobory Györgynek. A jelöltállításkor Boborynak (EP) 70 százalékos többsége volt Farkas Endre ügyvéddel szemben, aki fajvédő programmal indult. Ajánlóívét a megyei lap szerint a füredi kerület választóinak kilencven százaléka írta alá. *„Tiszafüreden, a piactéren, ahová a gyűlést összehívták, ezrekre menő hallgatóság előtt fejtette ki politikai állásfoglalását, s a választók lelkes hangulatban helyeselték azokat az elveket, amelyeket zászlajára írt.”*¹³³³

Az eredmény nem meglepő: Bobory 8907, Farkas Endre 3015, Kemény Imre 1820, szavazatot kapott. Az Egységes Párt biztos győzelmet aratott (64%), így Bobory a kormánypárt színeiben kezdte meg 1944 őszéig tartó parlamenti szereplését. Heves vármegye nyolc kerületéből hatban Egységes Párti győzelem született (dr. Szinyei-Merse Jenő – Hatvan, dr. Gáspárdy Elemér – Heves, Mayer János – Kápolna, Ivády Béla – Pásztó, gr. Keglevich Gyula - Pétervására, dr. Bobory György – Tiszafüred), kettőben a Keresztény Gazdasági és Szociális Párt (dr. Petró Kálmán – Eger, dr. Hodossy Gedeon – Gyöngyös) győzött. Heves vármegye mind a nyolc választókerületében a kormánypártok jelöltjei nyertek.

A két világháború közti időszak három elitalkulási periódusának második szakaszára, tehető Bobory országos politikai karrierjének kezdete. Ebben a korszakban jelentős a

¹³³⁰ Kisebb-nagyobb adományokat ő is tett, a Heves vármegyei cserkészmozgalmat 50 pengővel támogatta, 1930-ban a 60-as hősök emlékművének elkészítéséhez adott 50 pengőt.

¹³³¹ Egri Népújság, 1927. március 2. 1.

¹³³² Eger, 1929. március 5. 2.

¹³³³ Eger, 1931. június 18. 1.

vármegyei adminisztrációból, sokszor a főispáni székből érkező politikusok dominanciája.¹³³⁴ Bobory Parlamentbe kerülése tehát nem egy kimagasló szellemi kvalitás eredménye, viszont személye, politikai- és közigazgatási tapasztalata megfelelt a politikai elitel szemben támasztott elvárásoknak. Kommunista és zsidóellenessége pedig illeszkedett a következő időszak elvárásaihoz.

A „markáns egyéniségnek” nevezett politikus nem vásárolt házat a fővárosban, hanem az Astoria Szállóban lakott. Földbirtokosnak vallotta magát. Domaházi gazdaságának nagysága 1935-ig nem változott. A tulajdonos viszont már nem Graefl Gabriella, hanem Bobory György.

Ebben a választási ciklusban jelentősebb szerephez nem jutott, holott a kormányt 1932 októbere és 1936 októbere közt egykori elvbarátja, Gömbös Gyula vezette.

Bobory politikai karrierje az 1935-1939. évi választási ciklusban ért tetőpontjára. Az Nemzeti Egység Párt biztos kormánytöbbséget szerzett (69,39%), a füredi kerületben pedig ezúttal ellenjelölt sem volt. A NEP Heves megyében is győzött, a gyöngyösi választókerületből dr. Winckler István, a hatvaniból dr. Szinyei-Merse Jenő, a hevesiből Plósz István, a pásztóiból Ivády Béla, a pétervásáraiából Beniczky Elemér jutott a Parlamentbe. A kápolnai választókerületben Független Kisgazdapárti győzelem született (dr. Eckhardt Tibor lemondása után dr. Soltész János jutott be), míg Egerből a független dr. Petró Kálmán nyert mandátumot.

Az alakuló ülésen Bobory Györgyöt és Kornis Gyulát 175-174 szavazattal választották meg a Ház alelnökeinek. Ebbéli minőségében többször képviselte az ország vezetését a Vitézi Rend eseményein. 1936-tól a Frontharcos Szövetség vezéregyénisége volt. Protokolláris feladatainak sora szinte végtelen: külügyi fogadásokon vett részt, temetési beszédek mondott, reprezentált, ha külföldi küldöttség érkezett és hazafias ünnepeken képviselte a kormányt.

Bobory politikai karrierje 1937-ben ért a csúcra. A Darányi-kormány belügyminiszterének, Kozma Miklósnak a lemondása után februárban már felmerült a neve, mint lehetséges belügyminiszteré. Március 24-én Horthytól titkos tanácsosi címet kapott,¹³³⁵ áprilisban pedig Mikecz Ödön¹³³⁶ belügyi államtitkár felmentése és igazságügyi államtitkárrá

¹³³⁴ Gyáni – Kövér 1998: 210.

¹³³⁵ Gyöngyösi Újság, 1937. április 17. 1. – A címet ekkor alelnöktársai, Kornis Gyula és dr. Bessenyei Zénó képviselő is megkapták.

¹³³⁶ E folyamat valószínűleg része volt a Széll József belügyminiszter nevéhez kötődő szélsőjobboldali mozgalmak felszámolására tett kísérletnek. Mikecz Ödön ismert zsidógyűlölő volt, akinek a nevéhez kötődött az első zsidótörvény megszüvegezése és beterjesztése. A belügyminisztériumból való elmozdítása a szélsőséges

történő kinevezése után belügyi államtitkárrá nevezték ki.¹³³⁷ A Parlament alelnöke Tahy László¹³³⁸ lett.

Belügyi államtitkárként egyszer szólalt fel a Parlamentben, mégpedig június 17-én a kártalanítandó foglalkozási betegségeket rögzítő törvény vitájánál.¹³³⁹

Titkos tanácsosként 1937 szeptemberében megkapta az Olasz Koronarend Nagykeresztjét.¹³⁴⁰

Októberben váratlan fordulat történt: Bobory fél év után távozott a belügyi államtitkári székéből. Erről a következőt írták: „*Hatásköri ellentétek támadtak a miniszter és államtitkára között és a kormány honorálta Széll József belügyminiszternek azt az álláspontját, hogy első munkatársának, az államtitkárának megválasztásában a legfőbb szerepe a miniszternek lehet és így történt azután, hogy Bobory György visszakerül régi közjogi méltóságába, a képviselőház alelnöki székébe és a belügyi államtitkári állást a miniszter kívánsága szerint töltik be.*”¹³⁴¹ A miniszter és államtitkára közti ellentétet a Délmagyarország is megerősítette. Bobory és Tahy újra helyet cseréltek, a volt főispán visszatért az alelnöki székbe, az elismert diplomata, Tahy pedig államtitkár lett.

A következő év februárjában alelnöki minőségében búcsúztatta el a Keleti pályaudvaron a Lengyelországba utazó Horthy Miklóst. 1938. május 14-én hivatalba lépett Imrédy Béla kormánya, s ő lelkesen agitált választókerületében, meggyőzve szavazóit Imrédy politikájának helyes irányáról. Júniusban elkísérte Imrédyt a debreceni gazdaggyűlésre. Protokolláris feladatait az új kormányfő oldalán is ellátta.

A következő évi választásokon Bobory a Magyar Élet Párjának színeiben indult a tiszafüredi kerületben. Ezúttal két ellenjelölt is akadt: Gosztonyi Sándor nyilaskeresztes programmal és Cseresnyés Aladár, a Független Kisgazdapárt színeiben. Boborynak ismét sikerült nagy fölényrel győzni, de a választási győzelem tisztasága nem volt egyértelmű. 1939. július 29-én a Parlament ülésén elhangzott, hogy az ellenjelölt mindvégig rendőri

nézeteiket valló politikusok háttérbe szorítására irányult. Ugyanakkor Bobory sem a liberális nézeteiről volt híres, így óhatatlanul bizalmatlanság alakult ki Széll és államtitkára között.

¹³³⁷ Választókerületében, Tiszafüreden 400 terítéses fogadással ünnepelték képviselőjük államtitkári kinevezését. Köszöntőt mondott többek közt dr. Schleiminger László a NEP járási pártelnöke, Hedry Lőrinc főispán, Okolicsányi Imre alispán. (Napi Hírek, 1937. április 2.) A vármegye hivatalos lapja is nagy hírverést csapott Bobory előléptetése okán, bár érdemei semmit sem gyarapodtak, továbbra is a vörös uralom leverésében betöltött 1919-es szerepét hivatkozzák meg. – Gyöngyösi Újság, 1937. április 22.

¹³³⁸ Tahy László nemzetközileg elismert diplomata volt, aki 1935-ig a Nemzetek Szövetsége mellett működő genfi képviselőket is vezette.

¹³³⁹ Képviselőházi napló, 1937. június 22. 530.

¹³⁴⁰ Gyöngyös Újság, 1937. szeptember 18. 1.

¹³⁴¹ 8 órás újság, 1937. október 27. 1.

felügyelet alatt állt, még nagygyűlést sem tarthatott. A vármegyében egyébként ismét győzött a NEP utódpartja a MÉP, Egerből dr. Petró Kálmán, Gyöngyösről Taby Árpád, Hatvanból dr. Szinyei-Merse Jenő, Pétervásáráról Beniczky Elemér jutott a Parlamentbe. Heves járás Nyilaskeresztes képviselőnek adott mandátumot Nyireő Andor személyében.

Ekkor újabb politikai fordulat következett. 1939-ben a 45 közhivatalnok kormányparti képviselő kétharmadát olyan jobb- és szélsőjobboldali személy tette ki, akiknek korábban kapcsolata volt különböző fajvédő szervezetekkel.¹³⁴² 1924-ben a Borbély-Maczky Emil borsodi főispán távozásához vezető politikai fordulat idején Bobory széke is megingott. Politikai megnyilatkozásai ugyanakkor egyértelművé tették, hogy értékrendje nem állt távol a szélsőjobboldali csoportokétól, ámbar a szélsőséges megnyilatkozásoktól tartózkodott.

Boboryt ismét alelnöknek választották, ám néhány nap múlva váratlanul lemondott. A háttérben ismét személycserék álltak. Tasnády Nagy Andrászt az országgyűlés képviselőházának elnökévé választották, helyére igazságügy-miniszternek Radocsay László került. Ebben az időben Bobory az Igazságügyi Bizottság tagja volt, így feltehetően ismét személyi ellenétek játszottak közre távozásában.

A napi politikától eltávolodott. 1940-ben a Frontharcos Szövetség utódjaként jegyzett Tűzharcos Szövetség társelnöke lett. A következő évben a MÉP pártvezetőségének tagja, s még ez év márciusában hazafias magatartásáért Nemzetvédelmi Keresztet kapott a kormányzótól.¹³⁴³ Az elismerés már inkább a rokonai kapcsolatoknak és az eddigi végzett munkának szólt.

Az 1940-es években politikai szerepet már nem vállalt, bár tagja volt a Parlament pénzügyi-, külügyi-, igazságügyi- és közigazgatási bizottságának, utóbbinak 1943-ban elnöke is. Megbízást kapott az összeférhetetlenségi törvényt módosító „27-es” bizottság elnöki teendőinek ellátására is, melyről 1944. november 9-én mondott le.

A Horthy korszak keretbe foglalta Bobory György politikusi pályafutását. A korszak elején még erőteljesen hatott rá a Graefl család attitűdje. A Vitézi rendbe történt felvétele után vitézként lényegesen előnyösebb társadalmi kapcsolatokat tudott építeni. Ezért sem kérte soha vélt vagy valós nemessége igazolását.

¹³⁴² Gyáni – Kövér 1998: 213.

¹³⁴³ A Nemzetvédelmi Kereszt kitüntetését 1940-ben alapították, s azok kaphatták, akik a trianoni döntéssel elszakított területeken élők magyarságtudatának megtartásáért sokat tettek. Boborynak ilyen jellegű tevékenysége nem ismert, ezért az ellenforradalmi szerepére utaltak. – Eger, 1941. március 24. 1.

Az arisztokratikus konzervatív ember

Bobory attribútuma arisztokratikus megjelenése és hűvös, távolságtartó viselkedése. Ezt minden bizonnyal anyjától örökölte, aki „*híresen szép asszony volt, de hűvös és nagyon távolságtartó.*”¹³⁴⁴

Bobory szenvedélyes vadász volt. Családtagjaival, a megyei és országos politikai elit tagjaival rendszeresen járta a határt. Két vadászbalesete ismert. 1930-ban Heves környékén foglyokra vadászott. A madarak csapatos felröpülésekor minden vadász elsütötte a fegyvert. Az egykori főispánt hátulról lövés érte, minek következtében „*a sörétek összeroncsolták a puskát tartó jobb kezének ujjait s azonkívül a nyakán is megsebesült. A lövés nyomán a volt főispán nyaksebéből erősen ömlött a vér.*”¹³⁴⁵ Boboryt Palugyay Móric országgyűlési képviselő sebesítette meg, akinek a vadászat izgalmában véletlenül sült el a kezében a fegyvere. Bobory rövid idő alatt felgyógyult.

Nyolc évvel később ő okozott balesetet. Poroszló határában december 19-én rálőtt egy menekülő nyúlra, ám ifj. Posztós Ferenc hajtót találta el arcán, jobb combján, bal kézfejen és jobb szemén. A férfi szemét el kellett távolítani. Posztós mellett Kardos Vince hajtót is könnyebben megsebesítette, de az ő sérülései nyolc napon belül gyógyultak. A vád *gondatlanságból okozott súlyos testi sértés vétsége* volt. Bobory mentelmi jogát a vizsgálat idejére felfüggesztették.¹³⁴⁶

Három képviselői ciklusa alatt további két mentelmi ügye is volt. 1936-ban *kövezetvám kihágással* gyanúsították a képviselőt, aki Miskolcon, a csabai vámsorompón kövezetvám fizetése nélkül haladt át, bár erre a vámőr felszólította. A bizottság megállapította, hogy Bobory hibázott, ám mindez zaklatás miatt történt, ezért mentelmi jogát nem függesztették fel.¹³⁴⁷

1939-ben azért kérték mentelmi jogának felfüggesztését, mert a monori járás főszolgabírója közlekedésrendészeti kihágás miatt büntető eljárást indított ellene. Bobory 1937-ben ütközött egy lovas kocsival, de személyi sérülés nem történt, csak anyagi kár. A mentelmi jogot ekkor sem függesztették fel.¹³⁴⁸

Nótázni is szeretett. Főispáni éve alatt gyakran adott háza előtt szerenádot az egridalaskör, s több helyen is megjegyzték, hogy szépen énekelt.

¹³⁴⁴ Fiarnak. 1949. 3.

¹³⁴⁵ Eger, 1930. augusztus 19. 1.

¹³⁴⁶ Képviselőházi irományok, 1939. I. kötet. 421.

¹³⁴⁷ Képviselőházi irományok, 1935. VI. kötet. 335.

¹³⁴⁸ Képviselőházi irományok, 1939. III. kötet. 203.

Családja iránt felelősséget érzett. Nagybátyja, Graefl Andor 1920. július 26-án történt meggyilkolásakor főispáni teendői ellenére azonnal Kétútözre sietett, hogy családját támogassa.¹³⁴⁹

Neje emlékiratából tudható, hogy kései házasságkötése azért történt, mert évtizedeken keresztül meghitt viszonyt ápolt egy fővárosban élő zsidó nővel, aki 1946 év elején a fővárosban tartózkodó családot élelemmel segítette.¹³⁵⁰ Az asszonyról Bobory a feljegyzéseiben nem tett említést, ám felesége megemlékezett „*Gyurim volt barátnéjáról*”, aki napokon át ebédet hordott nekik.

Bobory tehát parlamenti képviselőként tiltott magánéleti kapcsolatot ápolt. Nősülésre nem gondolt, de kapcsolata tartós volt. Ötvenöt évesen, 1938. december 24-én vette feleségül unokatestvérét, Graefl Andor legfiatalabb lányát, Ilonát. Boboryné gyermekeire hagyott visszaemlékezéseiben igyekezett ennek a frigynek romantikus külsőt adni. „*Gyurimmel találkoztam sokszor a családi ünnepeken, vadászatokon. Mindig tetszett nekem Gyurim, de arra soha nem gondoltam, hogy én leszek a felesége. Egyrészt mert 30 évvel idősebb volt nálam, másrészt volt neki egy barátnője, akivel 23 éve tartott a kapcsolat, harmadszor meg unokatestvérek voltunk. Azt tudom, hogy amikor meghallottam a nagy motor hangját,*¹³⁵¹ *már egy falat sem ment le a torkomon. (...) Gyurim egy végtelen jókedvű, elegáns, magas, szőke férfi volt. Szép, világoskék szeme volt, rengeteg melegség benne... Gyakran adott jegyet, amikor elnökölt, s fél szemmel mindig nézte, a karzaton vagyok-e már.*”¹³⁵² Graefl Ilona rajongással írt unokabátyjáról, de a házasságkötésnek ettől racionálisabb oka volt: ifj. Graefl Andor, a kétútközi kastély és gazdaság örököse 1938. november 27-én a fővárosi Arizona mulatóban véletlenül föbe lőtte magát.¹³⁵³ A kétútközi birtok és gazdaság az asszonyokra maradt.¹³⁵⁴ Az esküvőt a temetés után egy hónappal minden ceremónia nélkül tartották meg.

Boboryt immár kettős kapcsolat fűzte a Graefl családhoz: anyja is Graefl lány volt és a felesége is. A házasságkötés után neve mellett ismét feltűnt a szenttornyai előnév, a domaházi birtok pedig dinasztiaalapítási kísérlet helyszíne lett. Az egyszerű kis épületet nyolc szobás és két fürdőszobás házzá alakították, parktervezését pedig a tiszafüredi hobbi kertészre, Kékessy

¹³⁴⁹ Egri Népújság, 1920. július 27. 1.

¹³⁵⁰ A Bobory család 1944 és 1945 telén Ausztriában tartózkodott. Kétútközi hazatérésük előtt több hetet a romos Budapesten töltöttek, akkor történt, hogy a „zsidó nő” élelmet vitt volt szeretője családjának. – Életem regénye 1999. 29.

¹³⁵¹ Boborynak a családi fotók alapján egy osztrák gyártmányú Austro-Daimler márkájú gépkocsija volt.

¹³⁵² Életem regénye 1999. 45.

¹³⁵³ Esti Újság, 1938. november 27. 14.

¹³⁵⁴ Ekkor már csak özv. Graefl Andorné és hajadon lánya, Ilona élt Kétútközben.

Györgyre bízták. Nem törekedtek kastélyszerű megjelenésre, de a parkosítás és a családi kriptá kialakítása az elithez tartozás szimbóluma volt.¹³⁵⁵

Az 1944/45-ös telet a család Ausztriában, menekülttáborokban töltötte.¹³⁵⁶ Hazatérésük után szembesülnie kellett azzal, hogy a rendszer ellenségei lettek. A Tiszaszőlősi Földigénylő Bizottság szerint „népellenes magatartást tanúsított és gyűlöltté lett a nép szemében.”¹³⁵⁷ 1945 áprilisában a domaházi birtokot, 595 kat. holdat megváltás nélkül elkobozták. A következő évben népellenes büntett miatt kellett a Budapesti Népbíróság elé állnia. Az ellene felhozott vád szerint 1935 és 1940 között alelnökként irányította a Parlament munkáját, s részt vett a két zsidótörvény megszavazásában. Bobory azzal védekezett, hogy munkája az országgyűlésben adminisztratív volt, majd 1940-től visszavonult a tényleges politizálástól, így tevőlegesen már nem vett részt az ország irányításában.¹³⁵⁸ Az idős politikus ellen felhozott vádat „vád hiányában” ejtették.¹³⁵⁹

Bobory családjával együtt 1946-ban Kétútközbe költözött, ahol anyósa maradék földjén kaszált és fizikai munkát végzett.¹³⁶⁰ Közben egyre betegbb lett. Erős dohányos lévén tüdőrák támadta meg szervezetét. 1949-ben már szinte folyamatosan a fővárosban ápolták. Itt írta feljegyzéseit fiának, amely egyben végakarata is volt. Az írás arról tanúskodik, az idős ember nem hitte, hogy a kommunista rezsim tartós lesz. 1949. szeptember 22-én így fogalmazott: „Kétútköztől szabadulni kell. Ez vitte el apósomat, vitte bűnbe az utána jövő intézők életét. Az árát a két lány között gondoltam felosztani, ők majd gondoskodnak anyjukról, kié csak a haszonélvezet.” Domaházát fiának szánta. „Ha minden úgy alakul, ahogy képzeltjük, szép vagyond lesz, mely erős munkával szép megélhetést hoz. Válassz magadnak valami szabad pályát, s erre kitűnően készülj fel. Azt a pályát választod magadnak, amihez igazán hivatást érzel. Azt sose feledd, hogy minden polgárnak dolgoznia kell, hogy önmagának és hazája érdekeinek szolgáljon.” Utolsó gondolatai mégis csak arra engednek következtetni, hogy félt a tartós társadalmi fordulattól, ezért fiának az új értékrendről, a munka fontosságáról írt.

Bobory György 1949. november 23-én hunyt el Budapesten.

¹³⁵⁵ Bobory anyja, Graefl Gabriella 1939. augusztus 6-án hunyt el. Ő az egyetlen, akit a birtokhoz tartozó kriptában temettek el.

¹³⁵⁶ Életem regénye 1999. 76.

¹³⁵⁷ Vadász 2009: 42

¹³⁵⁸ Bobory 1944-ben az országgyűlés Igazságügyi, valamint Külügyi bizottságának tagja volt, továbbá elnöke a Közigazgatási és a Törvényhozói összeférhetetlenség szabályozásának előkészítésére kiküldött 27 tagú bizottságnak. De politikailag valóban nem volt aktív. – Magyarország cím- és névtára, 1944: 17., 20-22.

¹³⁵⁹ Családi irat.

¹³⁶⁰ Életem regénye 1999. 82.

A Horthy-kor etalonja

Ki volt szenttornyai vitéz Bobory György? A Horthy-kor gyermeke, akibe neveltetése, családja társadalmi helyzete beleoltotta a kommunisták gyűlöletét, s ezt a vörös uralom miatt jogosnak is érezte. Jó közigazgatási szakember volt, akit ebbéli képessége alkalmassá tett a képviselőház alelnöki teendőinek ellátására. Különösen nagy képességekkel nem tűnt ki politikustársai közül, rangjait, megbízatásait, előmenetelét sokkal inkább köszönhette a Horthy-családhoz kötődő rokoni szálaknak, valamint a korszak politikai és hivatali apparátusával szemben támasztott elvárásoknak, mint saját kvalitásának.

Családalapításra sem készült, házasságkötése egy véletlen tragédiájának következménye volt. A két világháború között társadalmi kapcsolataival reprezentált, ehhez viszont vagyont nem gyűjtött.

Bobory jól érezte, hogy 1920 után elitváltás történt. A nemesi múltat őrzőktől eltávolodott, s fokozatosan áttért a vitézi cím használatára. Ezzel együtt énképe, társadalmi kapcsolatai is átalakultak. A családjának a történelmi nemességhez kötődő kapcsolatrendszere fokozatosan felcserélődött a Horthy-korszak vitézi és politikai elitjéhez fűződő kapcsolatokkal. Önmeghatározása és ebből eredő attitűdjének változásai követték az 1920 után bekövetkezett elitváltásokat.

Bobory nem tartozott a multipozicionális elitbe. Magas politikai megbízatásai ellenére nem gyűjtött vagyont, gazdasági érdekeltségei nem voltak. Tagja volt *„a politikai döntések jogát kisajátító, az intézményesen monopolizáló politikai elitnek,”*¹³⁶¹ ráadásul az ennek magvát képező kormányzói rétegnek. Létszámukat Gyáni Gábor minimálisan 650-700 főre becsülte,¹³⁶² vagyis valóban egy szűk vezetői csoport tagja volt.

Ennek ellenére se nagy szónoklatok, se valódi háborús bűncselekmények nem kötődtek nevéhez. Mégis utolérte a kollektív büntetés.

Része volt annak a hivatásos bürokratákból verbuválódott adminisztrációnak és államvezetésnek, amely az országot a második világháborúba sodorta. Felelőssége ebben elvitathatatlan. Ugyanakkor nem tartozott azon politikai vezéregyéniségek közé, akik tevőlegesen is jelentős részt vállaltak abban a folyamatban, mely egy újabb vesztes háborúhoz vezetett. Neveltetése, az őt ért háborús és forradalmi hatások predesztinálták arra az útra, melyen haladt – s mely kortársaival együtt erkölcsi bukását okozta.

¹³⁶¹ Gyáni – Kövér 1998: 208.

¹³⁶² Uo. 209.

Mádi Papp-Szász Tamás: az attitűd- és életmódváltó ügyvéd

A személyes, alkalmanként traumatikus tapasztalatok épp úgy eredményezhetik az egyén attitűdváltását, mint a globális történelmi események hatására megváltozott társadalmi-, politikai- és gazdasági struktúra. A makro- és mikroszintű átalakulás a változás dinamikájának kényszerét küldi az egyén felé. Ennek kevésbé konstruált formája a modellkövetés, ami a többség által képviselt értékrend, viselkedésminta elsajátításán alapul. Ettől lényegesen mélyebb tartalmakat hordoz a meggyőződés-alapú attitűdváltás, amely az egyén tudatos döntése, hatása pedig tetten érhető a társadalmi kapcsolatok, a jövedelemforrások, sőt a műveltségi irányok átalakulásában, tudatos átalakításában is.

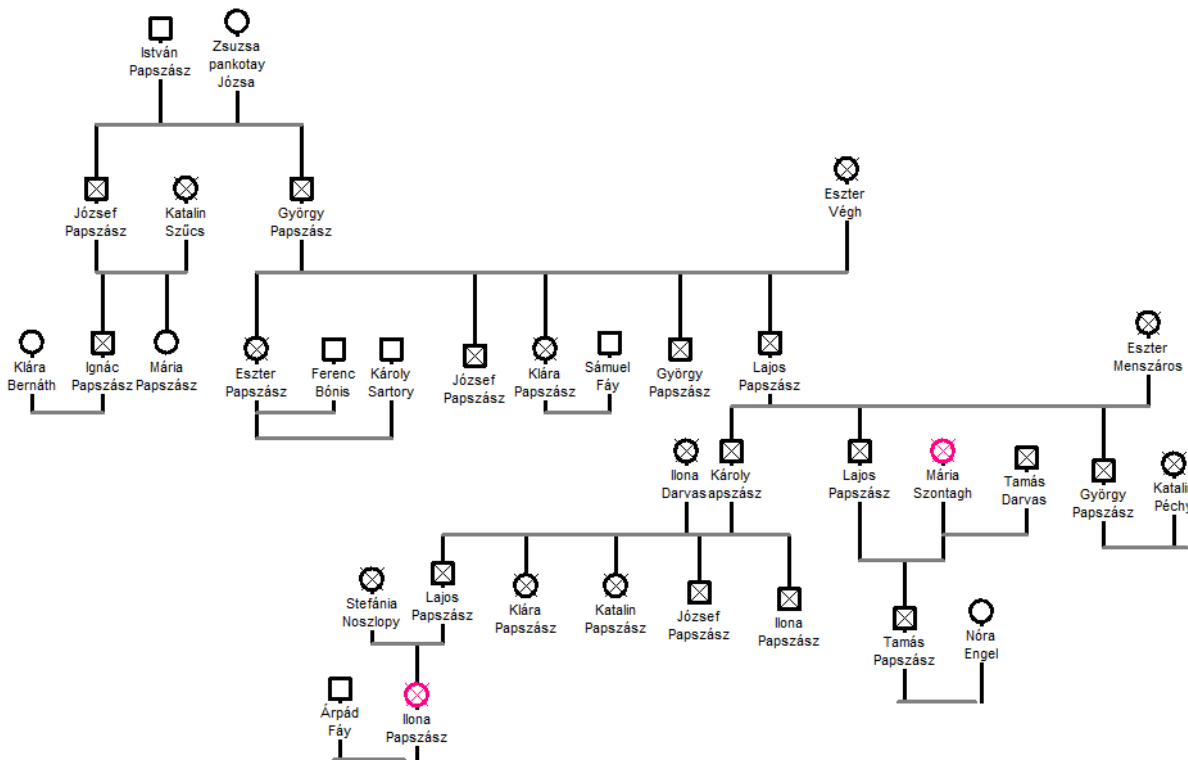
A külső körülmények mentalitásformáló hatása erőteljesen azoknál, akik sorsfordító, nagy történelmi eseményeket éltek át. *Mádi Papp-Szász Tamás* (Pusztatenk, 1885. január 19. – Bocsárlapujtó, 1944. november 25.) élete és értékrendjének változása jól példázza azt, miképp kényszeríti a változó makrokörnyezet az egyént attitűdváltásra, s a történelmi szereplő saját túlélési stratégiája érdekében hogyan változtat kapcsolatrendszerén.

Papp-Szász Tamás kora a magyar társadalom erőteljes átalakulásának időszaka. Az első világháború alatt frontszolgálatot teljesítő katonák közt feloldódtak az éles társadalmi határok, a dualista államszervezet széthullását követően pedig olyan változások kezdődtek, melyek tovább gyengítették az addigi elit társadalmi, gazdasági és egzisztenciális súlyát. A Horthy Miklós nevével fémjelzett új rend megszilárdulása az újrapozícionálás szükségességének üzenetét küldte a hagyományaikhoz még ragaszkodó birtokos nemesek leszármazottjainak. Elittagságukat már nem biztosította a történelmi név, de a birtok nagysága sem. Hagyományos társadalmi kapcsolataik beszűkültek, ezért szükségessé vált a zárt közösségi struktúra feladása. A hevesi és nógrádi birtokos képes volt a családi hagyományokkal szakítani, és nyitni a Horthy-korszak vállalkozói rétege felé. Ez az életút ugyanakkor nem csak a rekonverzió érdekében tett lépések példázata. A tartós attitűdváltáshoz rendszerint több nemzedék szükséges.

A rendi korszak modell-követő nemzedéke

A Pappszász család¹³⁶³ – amely a 18. században telepedett meg Heves megyében – a birtokos nemesség felső, jól körülhatárolható rétegéhez, ahhoz a bene possessionatihoz tartozott, melyet életmódjuk, műveltségük, vagyoni helyzetük és kapcsolatrendszerük jól elkülönített a nemesség alsóbb rétegeitől. A rendi korszakból áthozott mentalitásukat és presztízsüket a 19. század végéig megőrizték, ahogy a politikai- és tudás elithez tartozásukat is.

Papp-Szász Tamás rokonsága

Papp-Szász Tamás 1885-ben olyan családban született, ahol a fiúgyermekkel szemben elvárás volt a jogi végzettség. A família a 18. század végétől annak a „*nemesi elitnek a tagja volt, amely politikailag és műveltségben is a magyar társadalom élén járt, sőt az ország*

¹³⁶³ Pappszász család 1628-ban nyert nemeslevelet Szász alias Mády néven. 1632-ben Zas alias Mády György újabb armálist kapott. A Gömör megyei család ekkor még a Pap nevet használta. Hevesi águk Pap Györggyel kezdődött, aki feleségül vette Széky Katalin leányát, Némethy Máriát. A Széky család a 17. század elejére már jelentős vagyon fölért rendelkezett, többek közt ők szereztek meg Igar és Szárazbő földjét. A Székyek és a velük rokonságban álló Papok 1753-ig közösen használták az igari határt. A birtokközösség megszűnése után kezdte el a Pap család a Pappszász, Pap-szász, Papp-Szász névalakot használni, a Mády névtag pedig előnévé vált. (Orosz 1906: 223, 247.; Kardos 1997: 16, 20, 43, ; Királyi Könyvek 47: 94.) A 19. században a szárazbői és a tenki földeket megosztották, a pusztatenkiek ekkortól Papp-Szász alakban írták nevüket. Ezt a gyakorlatot követjük.

legműveltebb részét szolgáltatta.”¹³⁶⁴ Dédapját, a Szárazbőn családot alapító *Pappszász Györgyöt* (1767-1838) táblabíróként jegyezte az átányi halotti anyakönyv, ám a család megélhetését a gazdálkodás biztosította. Pappszász György bátyja, az 1763-ban született és Igaron élt Pappszász József ugyancsak viselte e címet. A 19. században a táblabíróhoz már kapcsolódott egyfajta műveltségi nívó, melyet a „vendégszerető vidéki házaknál” épp úgy illett kifejezésre juttatni, mint a mecenatúrában, vagy a szegények támogatásában,¹³⁶⁵ A Pappszászok Heves megyei ágának alapítói sem voltak e tekintetben kivételek.

A két testvérnek négy fia élte meg a felnőtt kort,¹³⁶⁶ mind a négyen jogi és közigazgatási végzettséget szereztek.

A 18. század második felében, s a 19. század elején élt Pappszászok iskoláztatása a keleti országrész református kollégiumaihoz és Észak-Magyarország evangélikus gimnáziumaihoz kötődtek. Ezek az intézmények biztosították a tudás elithez tartozást, megfelelték a vármegyei adminisztráció tagjaival szemben támasztott követelményeknek, sőt a karrierút lehetőségén túl egyfajta társadalmi kapcsolatrendszer kialakítását is kedvezően befolyásolták.

Az igari birtokos egyetlen fia, *Pappszász Ignác* (1801-1863) Debrecenben, majd Lőcsén tanult, s mindkét helyen diáktársa volt unokabátyjának, *Pappszász Józsefnek* (1799-1880), a szárazbői birtokos legidősebb fiának, aki jogász lett. József öccse, *Pappszász György* (1804-1843) szintén Debrecenben töltötte diákéveit. A legfiatalabb gyermek, *Pappszász Lajos* (1806-1861) a debreceni kollégiumi évek után Pozsonyban és Miskolcon képezte magát.

A 19. század elején a négy fiú iskoláztatásának térbeli iránya megfelelt a rendi korszak református felekezetű, birtokos nemesi családjait jellemző tradicionális iskolaválasztásai gyakorlatnak.

Mindez a 19. század második felében megváltozott. Papp-Szász Tamás két nagybátyja közül Pappszász Károly (1842-1899) Pesten, öccse, Pappszász György (1846-1895) Pozsonyban kapott oklevelet.¹³⁶⁷ A 19. század második felében a fiatal joghallgatók már nem felekezeti alapon választottak iskolát. A pesti és pozsonyi egyetemek egy sokszínű, felekezetektől és társadalmi helyzettől független kapcsolatrendszer kialakításának lehetőségét is biztosították.

¹³⁶⁴ Benda 1981: 88.

¹³⁶⁵ Hudi 2006: 63.

¹³⁶⁶ Az igari Pappszász József bagaméri Szücs Katalinnal házasodott 1800-ban. Ebből a frigyből született Ignác (1801-1863) és Mária. A Szárazbőre költözött Pappszász György 1793-ban Átányban vette feleségül tassi Végh Esztert. A házaspárnak három fia, József (1799-1880), György (1804-1843) és Lajos (1806-1882) és két lánya, Eszter (1795-1866) és Klára (1802-1883) született.

¹³⁶⁷ Magyar Országgyűlési Almanach 1886: 129.

A végzettség megszerzése nem jelent egyet a kötelező karrierúttal. Papp-Szász Tamás dédapja és annak testvére a táblabírói cím ellenére is birtokainak jövedelméből élt. A szintén táblabírói címmel rendelkező Pappszász Ignácot sem közigazgatási vagy politikai tevékenysége okán jegyzik, hanem kora híres zeneszerzőjeként és hegedűvirtuóznaként maradt meg az emlékezetben: Bihari János tanítványaként 1828-ban a Veszprém Megyei Muzsikai Intézet munkatársa volt. Zenei tehetségét Szilágyi Sándor is megerősítette. „*Ignác kiváló hegedűs volt, aki, mint fiatalember játszott együtt Lavottával és Csermákkal. Zeneszerző is volt, s kora jeles muzsikusaival, Rózsavölgyivel is élénk összeköttetésben állt.*”¹³⁶⁸

A vármegyei hivatal- vagy rangviselés motiválta az országos politikai szerepvállalást.¹³⁶⁹ Papp-Szász Tamás nagyapja, Lajos 1839-1840 között Heves vármegye ellenzéki követe volt, 1847-1848 között pedig Bihar megyét képviselte az országgyűlésben. Idősebb fia, Károly 1884-ben Abaúj-Torna megye szini választókerületében nyert mandátumot. Függetlenségi párti politikusként 1892-ig politizált. Testvére György 1881-ben a Heves megyei poroszlói kerületből került a Függetlenségi párt képviselőjébe a parlamentbe, s 1884-ben újraválasztották.¹³⁷⁰ Papp-Szász Tamás közvetlen családjából tehát két nemzedék három tagja – vagyis két nagybáty és nagyapa – is az országos politikai elitbe emelkedett.

Vidéki udvarházaikban a 19. század elején gyakori vendégek voltak a környék birtokosai. Az Igaron élő Pappszász Józsefet baráti kapcsolat fűzte a füredi Bernát Mihály (1779-1832) művészetkedvelő alügyészhez és az 1800-ig Igaron élő Puky István (1778-1848) földesúrhoz.¹³⁷¹ Kettőjüknek köszönhető, hogy a Pappszász család kapcsolatba került Csokonai Vitéz Mihállyal és Lavotta Jánossal.

Csokonai – ahogy arra Kilián István több tanulmányában is kitért¹³⁷² – Puky István pártfogását élvezte, de általa a környékbeli nemes családokhoz is bejáratos volt. Egy erről szóló anekdotát a század végén *Vay Sándor* is megörökített az *Azok a régi jó táblabírák* című írásában. „*Csokonai még úgy, ahogy sem kínlódta volna át hányatott életét, ha a régi jó, nemes szívű táblabírák ideig-óráig nem nyújtanak otthont a boldogtalan szüntelenül bolyongó trubadúrnak. Dunántúl Sárközy Istvánnál, Hevesben a jeles mádi Pappszász családnál, Abaújban Ongán Puky Istvánnál lel vendégszerető tanyát. (...) Utolsó éveiben, mikor már*

¹³⁶⁸ Szilágyi 1930: 141.

¹³⁶⁹ Pappszász György és tassi Végh Eszter két gyermeke is tagja lett a vármegyei adminisztrációnak, József vármegyei alispán, György másodalispán. – Pap 2014: 340.

¹³⁷⁰ Mikszáth 2013: 1467.

¹³⁷¹ Puky István 1800 után Ongára költözött, ezt követően ongai és geszthelyi kúriájában élt. – Kilián 1976: 621.

¹³⁷² Kilián 1976: 617-646., Kilián 1977: 49-79.

*nagyon elbetegeskedett, ismét csak a magyar nemes urak támogatják. (...) Pappszászék finom tokaji borokat és a jó tekintetes asszony puha vánkosokat is küld.*¹³⁷³

Csokonai, miután az 1802-es tűzvészben leégett édesanyja debreceni háza, Pappszász Józseftől segítséget kért az újjáépítéshez. „*A Tekintetes Urnak szíves segedelméért esedezni bátorkodom, a nádra, lécre, gerendára és deszkára a legnagyobb szükségem volna, hogy míg az esőzések beállnának egy oltalomfedelelet állíthatnék a fejem felibe.*”¹³⁷⁴ Nem tudjuk, hogy Pappszász támogatta-e a költőt, de rokona és birtokostársa, az igari Székly Zsigmond küldött pénzt a poétának.

Lavotta János (1764-1820) zeneszerző is rendszeresen vendégeskedett a füredi Bernát házban. Itt ismerte meg az igari Pappszász Józsefet, aki felfogadta a bohém művészt, hogy tanítsa „*klavirozni, egyszersmind pedig hegedülni is kottákból Pappszász József úr kisasszonyát, Máriát és fiát, Ignácot.*”¹³⁷⁵ Ignác később Lavotta zenei tehetségének és kisugárzásának hatására kötelezte el magát a muzsika mellett. Lavotta jól ismerte a Szárazbőn élő Pappszászokat is, hiszen Gesztelyről 1815-ben Puky Istvánnal együtt köszöntötte névnapiján a két szárazbői Esztert, vagyis Pappszász György feleségét, tassi Végh Esztert és lányukat, Pappszász Esztert.¹³⁷⁶

A 19. század elején a Pappszászok a magyar érzelmű, népi ihletésű költészet és műzene hatása alá kerültek. Szívesen olvasták Csokonai verseit,¹³⁷⁷ a verbunkosnak Pappszász Ignác zenei pályafutására gyakorolt hatása pedig vitathatatlan.

A családot tehát nem az akadémiai műveltség, hanem egy divatkövető, nemzeti érzelmű műkedvelő érdeklődés jellemezte. Pappszász Lajost, aki 1839/40-ben a vármegye követe volt, egy titkosrendőri jelentésben úgy jellemezték, hogy van egy kevés irodalmi és történelmi tudása, de viselkedésében, különösen a konzervatív párttal szemben durva.¹³⁷⁸

A kiegyezés után a család műveltségi orientációja megváltozott. Papp-Szász Tamás apja, Lajos, feleségével Szontagh Máriával együtt a művészetek helyett immár az egyházi mecénatúrát részesítette előnyben. Mindketten választmányi tagjai voltak az 1908-ban alakult Protestáns Szövetségnek és a Nagypénteki Református Társaság gyűjtéseit is rendszeresen

¹³⁷³ Vay 1909: 88.

¹³⁷⁴ Kilián 1977: 50.

¹³⁷⁵ Szilágyi 1930: 80.

¹³⁷⁶ Kilián 1977: 60.

¹³⁷⁷ Kilián István 1977-ben megjelent, többször hivatkozott tanulmánya, az *Ismeretlen Csokonai versgyűjtemény Szárazbőről* központi kérdésfelvetése, hogy vajon melyik Pappszász, mikor és hol másolta füzetbe Csokonai verseit, s az miért épp Szárazbőről került a debreceni Déri múzeumba. A család Szárazbői ágának is ismerni és kedvelni kellett Csokonai verseit, máskülönben a versgyűjtemény nem került volna át Igarról Szárazbőre.

¹³⁷⁸ Pálmány 2011: 1071.

segítették. A század első évtizedét jellemző bohém, művészet- és társaságkedvelő életmód szigorú puritanizmusra váltott. Ez azonban már nem a család társadalmi helyzetével, sokkal inkább a személyes tragédiák sorozatával állt összefüggésben. A polgárosodás megtörte az addig egyenletesnek mondható nemesi mentalitásívet, s bár az attitűdök csak lassan változtak, de a rendi eredetű nemesség felolvadása a Pappszász családban is érezte hatását: tradíciók helyett az egyén döntéseit egyre inkább az élethelyzetekre adott személyes válaszok határozták meg.

A nemesi attitűdök az első világháborúig

A Szárazbőről családi egyezséggel leválasztott pusztatenki birtokon gazdálkodó *Papp-Szász Lajos* 35 éves volt, amikor 1878-ban megnősült. Neje *iglói Szontagh Mária* (Bocsárlapújtó, 1851 – Pusztatenk, 1923)¹³⁷⁹ abból a Nógrád megyei Szontagh családból származott, melynek művelődéstörténeti szerepét nem csupán a vármegyében jegyzik, de országosan is számon tartják. A 27 esztendő, ám már hat éve özvegy Szontagh Mária második házassága elrendezett frigy lehetett: a vőlegény Papp-Szász Lajos ugyanis a menyasszony egykori sógornőjének, Darvas Ilona férjének, Pappszász Károlynak volt a testvérére.¹³⁸⁰

E házasság minden tekintetben megfelelt a birtokos nemesség évszázados tradícióinak: mind a Pappszász, mind a Szontagh családok református felekezetű famíliák voltak, tagjaik aktív szerepet vállaltak az ország és a vármegye politikai életében. A két család vidéki kúriákban élt és vagyoni helyzetük sem mutat jelentős különbséget.¹³⁸¹ Két lényeges eltérés mégis nehezíthette kettőjük együttélését: a Szontagh család már az 1860-as években is polgári értékeket vallott, számukra a munka, a tisztesség, a szorgalom alapérték volt. A Pappszászok szárazbői ága viszont életmódjában, pályaválasztásában, társadalmi kapcsolataiban még őrizte a rendi korszak hagyományait. Szontagh Mária Nógrád vármegye pezsgő szellemi miliójából érkezett Hevesbe, férje életét viszont a gazdálkodás határozta meg. Kettőjük közt a legszorosabb kapocs talán a mély hit lehetett, ám ennek irányultságai is különböztek: Szontagh Mária élete végéig a nógrádi református közösséget támogatta, míg Papp-Szász Lajos a hevesit.

¹³⁷⁹ Szontagh Mária gyászjelentése szerint 46 évnyi házasság után hunyt el, ám ez az adat nem pontos, mivel 1878 októberében még özv. Darvas Tamásné néven küldött kisebb összeget a beteg katonáknak (Budapesti Közlöny, 1878. október 13. 7534.) így a házasságkötés ezután történhetett. Anyakönyvi adattal nem rendelkezünk.

¹³⁸⁰ A Darvas, Szontagh, Péchy és Pappszász családok többszörös rokoni kapcsolatban álltak egymással.

¹³⁸¹ A házaspár birtokviszonyait a Szontagh Máriáról szóló fejezetben részleteztük.

Házasságuk tragédiával kezdődött: első gyermekük, az 1883-ban született Papp-Szász József másfél évesen elhunyt.¹³⁸² Ekkor Mária már állapotos volt fiával, Tamással, aki 1885. január 19-én látta meg a napvilágot. A házaspárnak több gyermeke nem lett, holott mindkét szülő nemzedékekre visszamenően népes családot tudhatott magáénak.

Történetünk főszereplőjének, Papp-Szász Tamásnak a gyermekkoráról nem rendelkezünk adatokkal. Középiskolai tanulmányait 1895-ben a budapesti Evangélikus Főgimnáziumban kezdte.¹³⁸³ Szülei családjainak hagyományait folytatva jogot hallgatott, 1904-ben Heidelbergben tanult, 1908-ban pedig diplomát nyert a Budapesti Királyi Egyetem Állam- és Jogtudományi Karán.

Egyetemi évei alatt aktív közösség-szervező volt: 1906-ban halottak napján az egyetemisták köztiszteletben álló politikusok sírjait koszorúzták meg. A pusztatenki fiatalember Klapka György sírjánál róttá le tiszteletét.¹³⁸⁴ Papp-Szász a következő évben megmérettette magát az Alma Mater ifjúsági egyesületének választási kampányában,¹³⁸⁵ ahol nem nyert, de a kudarcért kárpótolhatta, hogy a Joghallgatók Tudományos Egyesületének almanachjában megjelent egy cikke, melyben az enciklopédistákról értekezett.¹³⁸⁶

1908 nyarán báró Ullmann Györggyel és Weiss Alfonz Benővel¹³⁸⁷ a cambridge-i Trinity College University nyári egyetemének egyik hallgatója volt.¹³⁸⁸ Sem a peregrinus, sem az angolszász orientáció nem jellemezte eddig a Pappszászokat. A fiatal jurátust Angliában a britek jogrendje és külpolitikája foglalkoztatta, melyeket elmélyülten tanulmányozott, s ezt két hazai szakcikkével is bizonyította.¹³⁸⁹ Az angol felsőház reformjáról megjelent írásának záró sorait akár politikai programjának is tekinthetjük. A lordok házának szükséges reformjáról úgy fogalmazott, hogy egy olyan szervezet kívánatos, mely „*képes bizton nézni a jövőbe, a nélkül, hogy szakítana a múlttal.*”¹³⁹⁰

¹³⁸² Síremléke a pusztatenki temetőben található: Papp-Szász József 1883. május 7-én született, s 1884. augusztus 20-án halt meg.

¹³⁸³ Góbi 1896: 69.

¹³⁸⁴ Az Újság, 1906. november 1. 8.

¹³⁸⁵ Pesti Hírlap, 1907. szeptember 18. 13.

¹³⁸⁶ Magyarország, 1907. szeptember 8. 14.

¹³⁸⁷ Ullmann György egy zsidó családban született. Nagyapja Móric 1889-ben nyert nemeslevelet, apja Adolf pedig bárói címet. Az Ullmannok a gazdasági elit legbefolyásosabb tagjai voltak. Ullmann György a Magyar Általános Hitelbank ügyvezető igazgatója volt. Másik diáktársa Weiss Alfonz Benő a híres csepeli iparmágnás család tagja. A diáktársak felekezeti hovatartozása Papp-Szász Tamás esetében azért is bír jelentőséggel, mert későbbi felesége is egy zsidó család tagja. Az ügyvédet tehát a felekezeti hovatartozás nem foglalkoztatta.

¹³⁸⁸ Sárközi 2013: 149.

¹³⁸⁹ 1909-ben jelent meg a Jogállam című szaklap márciusi és áprilisi számában az *Adalékok a szárazföldi hadi jog újabb fejlődéséhez* című közleménye. A Budapesti Szemle 1910-ben pedig az *Angol felső-ház reformja* című tanulmányát közölte.

¹³⁹⁰ Budapesti Szemle 398 sz. 1910. 278.

A tanulmány megjelenésekor, 1909-ben Papp-Szász a Máramaroszigeti Református Jogakadémia tanár-helyettese volt.¹³⁹¹ A következő évben lehetősége volt az előrelépésre, mert Tegze Gyula távozásával megüresedett a jogbölcsezet-büntetőjogi tanszéken egy tanári státusz. A fiatal tanár jó eséllyel indult – a hét jelölt közül első helyen őt és Kováts Andor dévai törvényszéki jegyzőt támogatta az igazgatótanács – az állást mégsem ő kapta.¹³⁹²

Ez az év még egy kudarcot hozott számára. Nagyapjához és két nagybátyjához hasonlóan országgyűlési mandátumra vágyott, így az 1910. évi választásokon a Nemzeti Munkapárt színeiben jelöltséget vállalt Szilágy vármegye tasnádi választókerületében.¹³⁹³ Pártja kormányalakító erő lett, a tasnádi kerületet mégis a Függetlenségi és 48-as Justh-párt képviselőjében induló, politikai tapasztalattal szintén nem rendelkező Jaczkó Pál nyerte.¹³⁹⁴ Családja eddigi hagyományait Papp-Szász ezt követően csak annyiban tudta képviselni, hogy rövid jogtanári pályafutás után 1911-ben tiszteletbeli főszolgabírói kinevezést kapott Heves vármegyétől.¹³⁹⁵

Az új század első évtizedében Papp-Szász attitűdjében még mindig erősen érezhető a birtokos nemesség rendi hagyománya. Tanulmányai és politikai szerepvállalása mellett nemesi származásának tudata is erőteljes volt. Apja, Papp-Szász Lajos 1910-ben előnévadományt kért az uralkodótól, így az egykor családnévként használt Mádi névtag hivatalosan is előnévvé vált.¹³⁹⁶ A családfő ekkor 73 éves volt, így hivatalos előnévükkel bizonyos fia érdekeit kívánta szolgálni.

A háború előestéjén a jogtanár ismét kísérletet tett arra, hogy a Munkapárt színeiben bejusson az országos törvényhozásba – 1913-ban Péchy Imre főispán¹³⁹⁷ támogatta a szintén Szilágy megyei diósadi kerületben – ám az első világháború kitörése világméretű változásokat hozott. Anyja kéziratából tudható, hogy Papp-Szász Tamás 1914-ben Lapujtőre költözött,¹³⁹⁸

¹³⁹¹ Gergely 1925: 86.

¹³⁹² Kecskeméti Újság, 1910. augusztus 23. 2.

¹³⁹³ A Munkapárt színeiben mandátumot nyert képviselők közt feltűnően magas volt a jogi végzettségűek száma (66%), így bizonyos a politikai tapasztalattal nem rendelkező Papp-Szász is ennek a törekvésnek az eredményeként lett jelölt. (Pap 2011: 76.) Mivel a kerületben magas volt a magyar lakosság száma, így a Függetlenségi és 48-as párt is esélyes volt. A körzet tehát erősen „billegő” volt.

¹³⁹⁴ Délmagyarország, 1910. június 3. 6.

¹³⁹⁵ Eger, 1911. szeptember 27. 2. – A kinevezést Lipcsey Tamás és Mártonffy Lajos szolgabírákkal együtt kapta.

¹³⁹⁶ Királyi Könyvek, 72. 209.

¹³⁹⁷ Péchy Imrét 1910-ben nevezték ki Szilágy megye főispánjává. A család rokonságban állt Papp-Szász Tamással, hiszen nagybátyjának, Papp-Szász Györgynek a neje Péchy Katalin volt.

¹³⁹⁸ Állandó lakcíme 1914-ben a budapesti Vámház körút 8. volt. Az egyetemi évek után tehát nem tért haza Pusztatenkre, tanári állása alatt is megtartotta fővárosi otthonát. A háború után lakást cserélt, mivel házasságkötésekor már a Szép utcában élt.

ahol a családi birtokon gazdálkodott, majd a harctérre vonult és orosz hadifogságba esett.¹³⁹⁹ Katonai pályafutásáról meglehetősen keveset tudni, az csupán a kitüntetésekhez mellékelt javaslatok alapján rekonstruálható. Ezek szerint 1914. november 1-jén vonult be szolgálatra, majd az orosz frontra vezényelték, ahol 1916 telén részt vett a Dnyeszter menti harcokban. Súlyos sebesüléséből felépülve hadifogságba esett, majd kalandos úton hazaszökött. Tartalékos főhadnagyi rangban kapta meg 1918 augusztusában a „Katonai Érdemkereszt 3. osztályát kardokkal” kitüntetését.¹⁴⁰⁰

Nem csak a háború okozta trauma, de az Angliában töltött időszak is ráébreszthette Papp-Szász Tamást az attitűdváltás szükségességére: 1920 után értékrendje megváltozott.¹⁴⁰¹ A nemesi tradíciók folytatása helyett életmódja a nagypolgársághoz, foglalkozása az értelmiséghez kötötte, így lényegesen közelebb került az anyja által vallott, munka és szorgalom alapú világhoz, mint a vármegyei, esetleg országos politikai szerepvállalást követő apaihoz. Anyja szociális érzékenységét és egyházi elkötelezettségét azonban nem tekintette magára nézve kötelezőnek. Utóbbi vezethetett el addig, hogy a Pappszász és Szontagh családok esetében is példa nélküli házasságra szánta el magát.

A Horthy-korszak vállalkozó nagypolgára

Apjához hasonlóan Papp-Szász Tamás is későn házasodott: 35 éves volt, mikor 1920-ban Budapesten polgári házasságot kötött a 31 éves Engel Nórával.¹⁴⁰² Az anyakönyvi bejegyzés szerint mindkét fél református hitű volt, valójában a menyasszony ősei zsidók voltak.

Az Engelek a 19. század utolsó harmadában jelentek meg a földtulajdonosok között. Vagyonuknak megfelelően a Pusztatenkkel szomszédos Dormánd községben fényűző kastélyt építettek. A családot ennek ellenére „tollas zsidóként” emlegették a környéken.¹⁴⁰³ Az Engel

¹³⁹⁹ Papp-Szász 2004: 43.

¹⁴⁰⁰ Lőrincz 2016: 19.

¹⁴⁰¹ Ez nem volt előzmények nélküli, mivel 1914-ben már igazgatósági tagja volt az Apc Vidéki Kőbányák Rt-nek, vagyis már az első világháború előtt is voltak gazdasági érdekeltségei.

¹⁴⁰² Engel Nóra 1889. október 22-én született. A házasságkötéskor Papp-Szász Tamáshoz hasonlóan Budapesten élt. 1924-ben bekövetkezett válása után újránházasodott, férje Semjén Endre hevesi gazdálkodó. 1943 után Angliába költözött, ott is halt meg.

¹⁴⁰³ Hirtelen jött meggazdagodásukról azt tartották, hogy „Engel Jónás egykori tollas zsidó két liter pálinkát kapott egy pesti borkereskedőnek tett szolgálataiért. A pálinkát a Keleti pályaudvar környékén egy kocsmárosnak kínálta megvételre. A pálinka nem kellett. Ezután Engel Jónás betért egy másik italmérésbe, ahol kért egy féldeci pálinkát. Az üres poharat zsebre vágta, és kiment a Keletibe, ahol éppen akkor kezdték építeni a Miskolcra vezető vasútvonalat. A félig kész vágányok mellett a krampácsoló munkásoknak féldecinként elmértekiárulta két liter pálinkáját. Bevételeből már négy litert vett, folytatta a kimérést. Ahogy haladtak a vasútépítők a munkával, úgy követte őket Engel Jónás a pálinkájával, mely idővel ugyancsak megsaporodott. Eleinte csak egy

uradalom a századfordulón 1274 kat. hold volt,¹⁴⁰⁴ kísérleti borászatuk pedig 25 kat. hold szőlőre épült.¹⁴⁰⁵ A család földtulajdona 1935-ben már csak 927 kat. hold.¹⁴⁰⁶ Az erdőtelki földek utolsó tulajdonosa Engel Pál.¹⁴⁰⁷

Papp-Szász Tamás esküvői tanújának egy távoli Szontagh rokont, a Budapesten élő Szontagh Félix orvosdoktorot kérte fel. A házaspár lánya, Helga 1921. augusztus 25-én született és református hitre keresztelték. Az együttélés rövid ideig tartott, 1924 márciusában a feleség a házasság felbontását kérte, miután 1923 júliusában férje szándékosan és ok nélkül elhagyta közös Andrassy úti lakásukat.¹⁴⁰⁸ Az asszony csupán a gyermek felügyeleti jogát és nevének megtartását kérte, vagyoni követelése nem voltak.¹⁴⁰⁹

A házaspár már külön élt, amikor Pusztatenken 1923 decemberében elhunyt Szontagh Mária. A gyászjelentésén csak Papp-Szász Tamás apjának, nejének és lányának neve szerepelt, sem a Papp-Szász, sem a Szontagh rokonság nincs a gyászolók között. A kor szokásait és a család nagyságát ismerve a szűkszavú közlés talán arra utal, hogy a házaspár elszigetelődött rokonaitól.

Ennek egyik jele az a per, melyet Papp-Szász Tamás folytatott anyjának, Szontagh Máriának a végrendelete ellen. Szontagh Mária halála előtt gondoskodott keresztlányáról, az 1919-ben született Szent-Imrey Éváról, akire 5000 aranykoronát hagyott. A végrendeletnek ezt a szakaszát Papp-Szász Tamás megtámadta és 1929-ig perlekedett a kiskorú Szent-Imrey Éva gyámjával. A teljes hagyatékot – habár a bíróság azt jogosnak ítélte – sosem kapta meg az örökös, Papp-Szász ennek csupán töredékét fizette ki. Az összeg nagyságát mutatja, hogy Szontagh Mária keresztlányának egy mátrafüredi villát tudtak vásárolni az örökség töredékéből – vagyis az elhunyt birtokosnő igen jelentős vagyont szánt keresztlányának, fia örökségének rovására.¹⁴¹⁰

kis bódéja volt, amit a munkások eszkábáltak, és ők emelgették egyre előbbre, tovább Miskolc felé. A pálinkás gyaloghintóját később kecske húzta, majd szamaras kordéra cserélte fel. Ahogy fogyott az út a vasútépítők előtt, úgy gyarapodott a pénze Engel Jónásnak. Amire a vágányok Füzesabonyig értek, a pálinkás ember már tekintélyes tőkével rendelkezett. Éppen ez idő tájt volt eladó egy meglehetősen birtok a dormándi határban, és Engel Jónás a pálinkából szerzett pénzen megvásárolta. Így kapott Dormánd a XIX. század második felében új földesurat.” – Örszigethy 1995: 24.

¹⁴⁰⁴ Gazdacímtár 1897: 160.

¹⁴⁰⁵ Misóczki 2001: 239-240.

¹⁴⁰⁶ Gazdacímtár 1935: 136.

¹⁴⁰⁷ Az 1942. évi XV. törvénycikk előírta, hogy a zsidók a birtokukban lévő mező- és erdőgazdasági ingatlanokról kötelesek lemondani, így vesztette el az Engel család a birtokát.

¹⁴⁰⁸ A házaspár Engel Nóra otthonában élt, mert a házasságkötéskor a menyasszony állandó lakhelye az Andrassy úton volt.

¹⁴⁰⁹ MNL BFL VII. 18.c 1924/33701.

¹⁴¹⁰ A per megmaradt részletei és dokumentumai Kandó Judit tulajdonában (Budapest) vannak, aki Szent-Imrey Éva lánya.

A válást követően a férj visszaköltözött a fővárosi Szép utcai legénylakásába, ahol 1926 júliusától az általa szerkesztett Magyar Dohányújság is működött. Szakcikkei 1944-ig jelentek meg a lapban.¹⁴¹¹

Papp-Szász Tamás tanári és ügyvédi pályáját a háború után nem folytatta. Megélhetését ekkortól pénzügyi-, ipari-, és mezőgazdasági vállalkozásai biztosították. Bár 1921-ben megszűnt az igazgatósági tagsága az Apc-vidéki Kőbányák Részvénytársaságban,¹⁴¹² de még ebben az évben újabb igazgatósági tagságot kapott a Salgótarján és Vidéke Hitelszövetkezetről.¹⁴¹³

1926-tól tagja volt az Országos Erdészeti Egyesületnek és a Magyar Szőlősgazdák Országos Egyesületének, vezető tisztséget viselt a Kunszentmárton és Vidéke Baromfitenyésztők Egyesületében is. Legaktívabban azonban a Tisza-jobbparti Mezőgazdasági Kamara munkájában vett részt,¹⁴¹⁴ ahol a Dohánytermesztők Országos Egyesületének (DOE) képviselőjeként rendszeresen felszólalt. Az 1930-as években elhangzott, javaslataiból kitűnik, hogy az ötvenes éveiben járó Papp-Szász egy gazdasági érdekek által vezérelt, szociális érzékenységtől mentes – napjaink szóhasználatával élve – menedzser lett. A világgazdasági válság hatására megélnékvált földműves mozgalmakat a „nyomorúság vésztüzeinek” nevezte, s „*olyan országban ahol mindenre van fedezet, van fedezet eldugott községekben 100 ezer pengős iskolákra, ahol van fedezet arra, hogy a fiatal tudósokat szellemtörténeti tanulmányokra küldjenek ki, kell, hogy legyen fedezet arra is, hogy a gazdatársadalmat, amely a legmegbízhatóbb réteg, a végső kétségbeeséstől megmentsük.*”¹⁴¹⁵ Ez a gondolkodás már nagyon messze van anyja szociális érzékenységétől, de még az apjától is, aki a református egyház mindenféle tevékenységét – legyen szó az egyház által végzett oktatásról, vagy gyermekvédelemről – támogatta.

A gazdák érdekeinek kíméletlen képviselője – akit a Kormányzó 1933-ban másodosztályú érdemkereszttel tüntetett ki¹⁴¹⁶ – saját vagyonának gyarapításáról sem

¹⁴¹¹ A Magyar Dohányújság 1884-ben jelent meg először. A lap szerkesztését Csoór Lajostól vette át Papp-Szász. Első cikkében úgy fogalmazott, hogy célja kettős: egyrészt megszerezni a kormányzat jóakarátát, másrészt képviselni a termelők érdekeit.

¹⁴¹² Központi Értesítő, 1922. október 19. 920. – A bányaiparba való befektetés már Papp-Szász Lajostól sem volt idegen, a Heves megyei Tarnaszentmárián 1924-is volt kőbányájuk.

¹⁴¹³ Központi Értesítő, 1921. november 24. 1067.

¹⁴¹⁴ A Tisza-jobbparti Mezőgazdasági Kamara elnöke 1922-től 1933-ig Bottlik József volt, aki a mezőcsáti kerületből kisgazda programmal került a Parlamentbe. A gazdasági szervezet Borsod-, Gömör- és Kishont-, Abauj-Torna és Zemplén vármegyék, továbbá Miskolc gazdálkodóit képviselte. Papp-Szász Tamás az érdekképviselőként tisztséget nem vállalt, de rendszeresen látogatta a gyűléseket és gyakran felszólalt.

¹⁴¹⁵ Magyar Jövő, 1930. november 16. 4.

¹⁴¹⁶ Magyar Jövő, 1933. december 3. 4.

feledkezett el: 1935-ben már 3351 kat. holdat birtokolt, ami a Papp-Szász és a Szontagh örökséghez képest közel ezer holddal több. A birtoknövekedés Karancskesziben jelentős. Az ügyvéd felvásárolta a gazdasági válság hatására tönkrement birtokokat, s ezzel az új, Nógrád megyei nagybirtokosi réteghez csatlakozott.¹⁴¹⁷

Joggal merül fel a kérdés, hogy vajon aki személyiségében képes volt az attitűdváltásra, milyen mértékben tudta gazdálkodását is modernizálni? A DOE képviselőjében a kamara ülésein tett megnyilatkozásainak kis része valóban a fejlődés érdekeit szolgálta. Így például a tanfolyamok szervezése jövőbemutató javaslat volt. Ugyanakkor mindvégig a nagybirtok és a birtokosok érdekeit tartotta szem előtt. A kertészeti ágazat, különösen a dohánytermesztés ekkor még nem volt gépesítve, a vetéstől, a szárításon és a csomózáson át a munkát csak kézi erővel tudták elvégezni. A munkadíjak 1932 után 30-40 százalékkal emelkedtek, mivel a dohánykertészet szakmunkának számított. Az 1930-as években jelentős túltermelés következett be, ami nehéz helyzetbe hozta a kevésbé jó minőségű dohányt termelő kertészeteket. A gazdasági lobbis, melyet Papp-Szász képviselt, kizárólag az állami beavatkozásra épített.¹⁴¹⁸ Pusztatenken 1935-ben 912 kat. hold tulajdona volt Papp-Szász Tamásnak, melyből 18 kat. hold volt kert, vagyis a birtoknak alig 2 százaléka termesztettek dohányt.¹⁴¹⁹

A világgazdasági válság után lendületet nyert gyümölcsstermesztés lehetősége hidegen hagyta. Megmaradt az apja által elindított dohánytermelésnél, melynek nyereségessé tételét csak állami beavatkozással tudta elképzelni. A pusztatenki 1000 holdas birtokos 1927-ben csak 1629 pengővel került a megyei virilis listára, így szinte a legalacsonyabb jövedelemmel rendelkezők közt találjuk.¹⁴²⁰ A termelés modernizációjának elmaradása azt mutatja, hogy az attitűdváltás inkább csak egy társadalmi viselkedésminta átvételén alapult.

Papp-Szász Tamás társadalmi kapcsolatairól meglehetősen kevés forrás maradt fenn. Ötven éves volt, amikor 1931-ben belépett a Nemzeti Kaszinóba, melynek haláláig tagja maradt. Ebben az időszakban „*a kaszinóélet már leszálló ágba volt, a pusztuló középosztály mentsváraként működött.*”¹⁴²¹ Tagságának életkora is igencsak előrehaladott – Papp-Szász

¹⁴¹⁷ Molnár – Szomszéd 1970: 87.

¹⁴¹⁸ Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap, 1936. augusztus 9. 5.

¹⁴¹⁹ A tenki dohánytermesztés legnagyobb problémája a konkurencia volt, hiszen a vasúthoz közelebb fekvő Aldebrő, Feldebrő, Kompolt és Kál községek is hagyományosan nagy dohánytermesztő közösségek voltak.

¹⁴²⁰ Egri Népiújság, 1927. június 10. 2. – A Pappszászokkal rokonságban álló tiszai Székelyek, akik hasonló pályáivet jártak be, mint a Pappszászok, sőt birtokaik nagysága is nagyjából azonos, több bevétellel rendelkeztek. Dr. Székely Péter földbirtokos, 1761 pengővel került a virilisek listájára. A pusztatenki birtok tehát nem volt kiemelkedően jövedelmező.

¹⁴²¹ Eöry 2004: 82.

Tamás belépésekor meghaladta a 60 évet –, tagdíjai pedig borsosnak számítottak. Az elit társadalmi érintkezésének szinterei új irányokat vettek, a fővárosi értelmiség szórakozásának, kapcsolattartásának is új módozatai hódítottak. A kaszinó már sem a politikai, sem a gazdasági érdekérvényesítésnek nem volt meghatározó színtere. Vajon mi indokolta akkor, hogy Papp-Szász Tamás mégis vonzónak találta a Nemzeti Kaszinót? Fővárosi lakhelyét, a Szép utcát csupán két háztömb választotta el a Kossuth utcában álló kaszinótól. A két világháború között e nagy múltú szervezet tagságának 20 százaléka volt értelmiségi, ezen belül is domináns volt az ügyvédek jelenléte.¹⁴²² Mivel Papp-Szász gazdasági érdekeltségei ellenére is ügyvédként tekintett önmagára, hivatalos okirataiban is e foglalkozás szerepelt, így bizonyosan itt találhatott rá arra a szellemi közegre, ami érdeklődésének, műveltségének megfelelt. Nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy az 1930-as években aktívan részt vett a különböző gazdasági érdekcsoportok munkájában, a kaszinó pedig új kapcsolatokat teremtett a sikeres érdekérvényesítéshez. Mivel az első világháború előtt mentalitásában még erőteljesen jelen volt a rendi korszak hagyományainak tisztelete, így nem zárható ki az sem, hogy idősödve ismét felerősödött a származásalapú elithez tartozás vágya.

Társadalmi eseményeken nem vett részt, nem támogatót közügyeket, jótékonysági gyűjtéseket. Anyja halála után két évvel Nógrád megyében még emlékező beszédet mondott Szontagh Pálról, ám 1932-ben a Szontagh Pál, Madách Imre és Mikszáth Kálmán örökségét ápoló szűk körrel is csak formálisan érintkezett: amikor Madách és Szontagh kapcsolatának feltérképezésére gyűjtőmunkát indítottak, már csak távolságtartóan válaszolt a megkeresésre.¹⁴²³

Volt feleségével és lányával kapcsolatot nem tartott. Első végrendeletét 1922-ben írta, melyet 1928-ban visszavont. Halálát végül 1944. november 25-én Bocsárlapujtón veronálmérgezés okozta.¹⁴²⁴

Halála körülményeit meglehetősen sok legenda és bizonytalanság övezi. Pusztatenki dohánykertészei úgy emlékeztek rá, hogy utolsó ott jártakor kijelentette, ha az első orosz átlépi a határt, öngyilkos lesz.¹⁴²⁵ Nógrád megyében úgy él az emlékezetben, hogy Bányapusztai birtokán munkaszolgálatosokat rejtegetett, s a leleplezéstől való félelmében lett öngyilkos.¹⁴²⁶ A valódi kérdés azonban az, hogy miért csak két nappal később jelentette be

¹⁴²² Eöry 2006. 337

¹⁴²³ Lőrincz 2016: 53.

¹⁴²⁴ Az erős nyugtató és altató hatású gyógyszer túladagolása valóban okozhat halált, ugyanakkor a rendszeres szedése idült mérgezéshez is vezethet.

¹⁴²⁵ Sgy.

¹⁴²⁶ Lőrincz 2016: 73.

halálát intézője, Vajvoda György, aki még a halál időpontját is pontosan tudta.¹⁴²⁷ A háborús állapotok ez esetben nem szolgálhatnak magyarázatként, hiszen Karancslapujtón csak december 29-én vonultak át az orosz seregek.

Papp-Szász végrendelet hátrahagyásával halt meg. Általános örökösének unokatestvérét, Papp-Szász Károlyt nevezte meg, Angliában élő lányának csupán a köteles részt juttatta. Anyja, Szontagh Mária 1923-ban kelt végrendeletében kikötötte, ha fia törvényes örökös vagy végrendelet nélkül hal meg, javaik utóörökösként a Lórántffy Zsuzsanna Alapítványra szállnak.

Papp-Szász Károly 1945 év elején ismeretlen helyen tartózkodott, ám áprilisban hazatért a frontról, így az Alapítvány semmiképp nem érvényesíthette utóörökösi jogait. Mégis kísérlet történt arra, hogy mintegy 100 holdnyi birtokot az Alapítvány kapjon. Az egyezségtől Papp-Szász Károly nem zárkózott el, bár a kisajátítás miatt ez már csak formaságnak tűnt, gyakorlati jelentőséggel nem bírt.¹⁴²⁸

Ingóságai megsemmisültek. Pusztatenki kúriáját 1944 őszén kirabolták, az orosz csapatok átvonulásakor a birtokon már csak 20 kocsi szalmát és 6 kocsi töreket találtak. A gazdasági eszközöket, berendezési tárgyakat a cselédek korábban elvitték.¹⁴²⁹ Bocsárlapujtói kúriájának berendezési tárgyai is megsemmisültek, akárcsak fővárosi lakásának berendezése.

A személyiség, mint társadalomtörténeti tény

Papp-Szász Tamás születésekor a nemesi múlt őrzésének voltak hagyományai, de annak továbbéléséről már az egyén döntött.

A Papp-Szász és a Szontagh családok a 19. század utolsó harmadában még őrizték a rendi korszakból hozott identitásukat, életmódjuk, jövedelemszerzési lehetőségeik sem változtak, de társadalmi reprezentációjuk már erősen különbözött. A Nógrád megyei család a kiegyezés időszakában a tudás elitéhez tartozott, a Heves megyei nemzetség a politikai elit tagja volt. A két család hagyományai közül a jogi- és politikai pályaválasztás tradíciói nagyjából azonos mértékben hatottak a fiatal Papp-Szász Tamásra, ám a Szontaghok szociális érzékenysége jelentőségét veszítette.

A fiatal jogász pályáivében és mentalitásában az első világháborúig apja családjának hagyományai tükröződnek. A háború okozta trauma és a társadalmi átalakulás attitűdváltásra

¹⁴²⁷ A bocsárlapujtói anyakönyvi bejegyzésekben hajnali 3 órát rögzítettek.

¹⁴²⁸ Ráday Levéltár A/1.c Elnöki iratok 1705/1945.

¹⁴²⁹ MNL HML XXIII-1108/a.

készítette a kellő társadalmpolitikai és jogi ismerettel rendelkező ügyvédet. A tanári katedra helyett jogi ismereteit a gazdasági életben kamatoztatta. A gazdasági elit a Horthy korszakban a gazdaság kulcspozícióinak birtoklásával döntési hatalmat élvezők.¹⁴³⁰ Ebben az értelemben Papp-Szász Tamás nem volt tagja a gazdasági elitnek, inkább csak a gazdasági élethez kötődő értelmiség-menedzserek köréhez tartozott. Birtokai nagyságát tekintve már inkább sorolható a gazdasági elit földből élő csoportjához, ugyanakkor 3000 holdja ellenére sem ért el olyan kimagasló termelékenységet és jövedelmet, amely alapján minden kétséget kizáróan ebbe a kategóriába sorolhatnánk. Nem tartozott a politizáló gazdasági elithez sem, mivel a korszakban egyetlen pártnak sem volt tagja, érdekérvényesítő tevékenységet csak azokban a gazdasági szervezetekben fejtette ki, amelyhez saját érdeke kötötte. Nem maradt a tudás elitnek sem a tagja, mivel a Horthy korszakban ide már a keresztény-nemzeti értékeket elfogadó, művészi vagy tudományos pályákon döntési pozíciót élvező személyeket sorolják.¹⁴³¹

Az egyén társadalmi helyzetét életmódja is eldöntheti. Papp-Szász Tamás a pusztatenki és bocsárlapújtói kúriáit már csak alkalmyszerűen használta, állandó lakhelye Budapesten volt, ezért életkörülményei a nagypolgársághoz álltak közel. A kettős társadalom elmélet alapján a birtokos ügyvéd helye egyértelműen az úri középosztályban, vagy történelmi középosztályban lett volna. Ez alapján viszont elképzelhetetlen lenne az Engel Nórával kötött házasság. Az ügyvédre nem volt jellemző a keresztény-nemzeti értékrend sem, mely a hagyományos szemlélet alapján szintén kritériuma a középosztálynak. 1920 után családja múltját sem hangsúlyozta. A szélesebb körű társadalomtörténeti vizsgálat alapján épp az ő személyisége a bizonyíték arra, hogy az „úri közép” nem létezik.

Papp-Szász Tamás társadalmi helyzete eklatáns példája annak a történelmi problémának, mely a hagyományok és a modernitás határán álló társadalmakat jellemzi. A mikro- és makrokörnyezetnek személyiségfejlődést befolyásoló hatása. Ám az egyén döntési szabadsága miatt minden ember személyisége, életútja összetettebb és bonyolultabb annál, semhogy társadalmi helyzete egyetlen kategóriával meghatározható legyen.

Papp-Szász Tamás a Horthy-korszak multipozicionális elitjének volt a tagja. Élete, attitűdváltása és mentalitásának változásai mutatják, hogy a társadalom vizsgálatában megkerülhetetlen a mikrotörténet, mely még árnyaltabb képet ad a kor társadalomtörténeti folyamatainak megértéséhez.

¹⁴³⁰ Gyáni – Kövér 1998: 215.

¹⁴³¹ Gyáni – Kövér 1998: 207.

Szalgári Szalgháry Tibor: az elmagányosodott vidéki gazda

„A Szalgháry udvart Tibor úr atyja halála óta egyedül uralta. A gazdasági udvarban egy roskadozó öreg házban lakott. Két öregasszony főzött és mosott rá: Gizel és Rozál, utóbbi az elfalusiasodott Vratarics rokonságból való. Tibor otthonában hihetetlen rendetlenség és – valljuk meg – piszok uralkodott. Sem a magányos úr, sem a két öreg nő nem törődött a renddel és tisztasággal. (...) Tibor úr nem szerette a gyerekeket, de mi sem szerettük őt. Annál jobban a hatalmas kertjét, melynek fele gyümölcsös, fele pedig elvadult őspark volt.”¹⁴³² – Ezt a képet őrizte meg a kamaszkorú Vratarics György az 1920-as években szalgári Szalgháry Tiborról (Hevesvezekény, 1888. július 21. – Éger, 1939. szeptember 15.).¹⁴³³ A társasági élettől elzárkózó, búskomor és magányos földesúr története egy olyan korszak tükre, melyben a hajdani vidéki birtokos nemesség presztízse erősen megfakult. Önmagában a középbirtok, az úri lak és a történelmi családnév már a lokális közösségben sem jelentett elittagságot. A változások elérték a faluközösségek világát is, érték- és magatartásbeli modernizáció elé állítva az egyént. A megbecsültséghez, a köztisztelethez egyéni érdemekre volt szükség. Erre pedig csak az volt képes, aki jó válaszokat adott környezete kihívásaira. A rátermettség tehát nem csak a formális nemesek esetében bizonyult elitképző tényezőnek, hanem a történelmi családok továbbélésének is kulcsa volt.

„Szeretett, kedves Ernő bátyám”

A Szalgháry család a 18. század végén a hazai nemességnek ahhoz a 10 százalékához tartozott, akik saját földvagyonnal rendelkeztek,¹⁴³⁴ viszont nem vállaltak vármegyei tisztséget.¹⁴³⁵ A család a lokális elit része volt és a későbbiekben is az maradt.¹⁴³⁶

¹⁴³² Életem 1958-1965: 46.

¹⁴³³ Szalgháry Péter a Bécsi Udvari Kamara budai postamestere, városi tanácsos és budai polgármester 1687. december 5-én nyert nemességet I. Lipóttól. Fia, Szalgháry József (1674-1727) 1694-ben került Egerbe, mint harmincadellenőr. Itt ismerte meg Körben Fülöp egri prefektus, élelmezési ellenőr lányát, Körben Máriát, akivel 1696-ban kötött házasságot. Özv. Körberné Furtiny Johanna halála után a vezekényi földek 1702-ben Körben Mária révén Szalgháry tulajdonba kerültek. A Szalgháryak a 18. század közepéig Egerben éltek. A század utolsó harmadában vezekényi birtokon nagyszabású építkezések kezdődtek: 1770 körül Quadri Kristóf gyöngyösi mester építette fel első lakóépületüket, 1780-ban pedig megrendelést adtak a templom elkészítésére. A család 1780 körül már életvitelszerűen Vezekényben élt. – Szuromi 2013: 42-46.

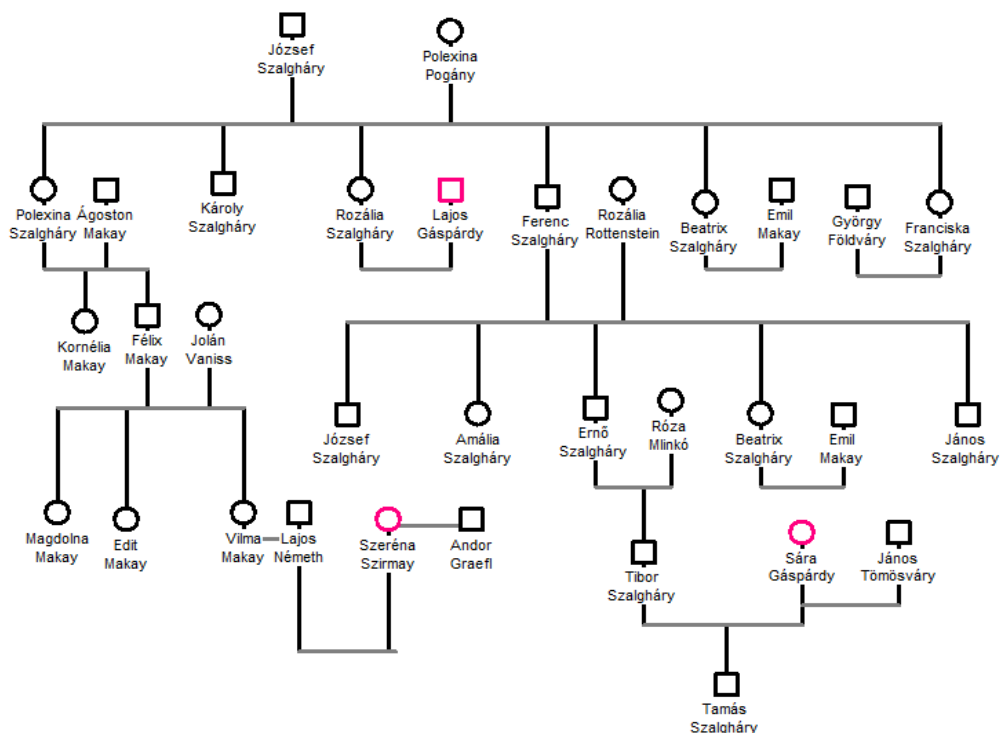
¹⁴³⁴ Ballabás 2013: 19.

¹⁴³⁵ A kivétel Szalgháry Tibor nagyapja, Szalgháry Ignác (1797-1843) táblabíró volt, ám ez is bizonyosan csak tiszteletbeli megbízatás lehetett. – Gáspárdy L. – Gáspárdy A. 2009: 325.

¹⁴³⁶ A család pontos származása nem ismert. Nagy Iván szerint Szabolcs megyei nemesek, de megkérdőjelezi, hogy kaptak-e nemességet. (Nagy X., 1863: 469-470.) Orosz Ernő Heves megyei iratokra hivatkozva a

Szalgháry Tibor apja, *Szalgháry Ernő* földbirtokos (Vezekény, 1839 – Vezekény, 1916) „pater patriae” volt a vezekényi faluközösségben. Eleget tett kegyúri kötelezettségének, amit a helybeliek el is vártak a község legnagyobb birtokosától.

A Szalgháry család négy nemzedéke

A helyi templom a 19. század elején a „baglyok tanyája lett,” mivel Szalgháry József egyházellenessége miatt elhanyagolta kegyúri feladatai teljesítését.¹⁴³⁷ Az érsekséggel megromlott viszonyt Szalgháry Ernő gyámja, Vratarics Lajos (1795-1860) állította helyre, aki a kiskorú Szalgháry gyerekek érdekét szem előtt tartva 1859-ben a még osztatlan Szalgháry vagyon terhére vállalta, hogy kijavítja a templom.¹⁴³⁸ A munkálatok befejezése után 1864-ben Szalgháry Ernő lett a templom patronátusa,¹⁴³⁹ s kegyúri kötelességének 1899-ig eleget tett. Ekkor viszont Fenyvesy Sándor alapítványi ügyésszel egyezséget kötött és 4000 forintért megváltotta a templomfenntartási kötelezettséget. Ennek oka talán az volt, hogy neje, Mlinkó

vármegyei nemesség részeként írt róluk. (Orosz 1906: 270.) Ez a bizonytalanság jelzi, hogy a család nem volt az országos elit tagja. Faluszervező szerepük ugyanakkor elvitathatatlan: az 1746-os canonica visitatio szerint az újránepesedő Vezekényen Szalgháry Péter már házzal rendelkezett. A família 1770-ben 186 holdon négy jobbággal gazdálkodott.

¹⁴³⁷ Szalgháry Józsefről (1754-1829) Goth Sándor itteni birtokos azt állította, hogy „*némely Francia nevezetű egyházi történetek írója könyvének fogyatkozott ittellettel végzett olvasása az egyházi személyek iránt viseltető megvetése és utálatá miatt háznépét sem engedi templomba járni, és azzal fenyegetőzik, hogy a templomot magtárrá teszi.*” - Szuromi 2013: 43.

¹⁴³⁸ EÉL. 1432/1859., 1671/1859.

¹⁴³⁹ EÉL. 488/1864.

Róza 1893-ben írt végrendeletében örököseit két alapítvány létrehozására kötelezte: az egyik célja a római katolikus templom karbantartása, a másiké egy tizennégy stációs búcsújáró hely kialakítása volt. Halála évfordulójára pedig „nagy requiemet” kívánt, amire száz forintot helyeztetett el az egyház pénztárban.¹⁴⁴⁰ E tradíciókat követte fiuk, Szalgháry Tibor is, aki 1917-ben atyja lelki üdvéért tett misealapítványt.

Szalgháry Ernő a falu legnagyobb birtokosaként a helyi oktatást is felügyelte. A faluban 1891-től működött községi fenntartású iskola, melynek a századfordulón iskolaszéki elnöke volt. A tanító kinevezésekor szavának súlya volt.¹⁴⁴¹

A modernizáció lehetősége kortársaival együtt őt is megérintette: 1861-ben részvényese lett az egri lövöldének, 1867-ben pedig Gáspárdy Gyula hívására csatlakozott a Dormádon szerveződő Gőzmalom Rt. részvényes társaságához. A vállalkozásban rejlő jövedelemszerzés lehetőségétől nem zárkózott el, de megélhetését gazdasága biztosította.

Birtokának nagysága 1897-ben 197 kat. hold föld volt, melyből 90 holdat szántóként, 85 holdat legelőként használt. A gazdaság gépesítve nem volt, csupán egy vetőgépet írtak össze.¹⁴⁴² A családi iratok közt viszont megmaradt egy cséplőgép évszám nélküli számlája is, amit a Kál-Kápolna vasútállomásra szállítottak le. Gazdálkodást a hagyományos állattartás, takarmány- és búzatermesztés jellemezte, de Szalgháry Ernő az újdonságoktól sem zárkózott el: Freund Adolf magkereskedéséből rendelt egyiptomi gyöngykölest és méhfüvet.¹⁴⁴³

Gazdaságára nem csak megélhetési forrásként tekintett, számára a gazdálkodás életforma volt. Ezt a mentalitást vitte tovább Tibor fia is. Amikor Tibor egyetlen gyermeke, Tamás Szegedről képeslapot írt apjának, azonnal a gazdaság állapota után érdeklődött. „*El van-e már vetve és csinálják-e már a tanyát?*” A levél végén megjegyezte, „*tudom, hogy édesapám el van foglalva a gazdasággal.*”¹⁴⁴⁴ A Szalgháry házban a gazdaság állapota mindennél fontosabb kérdés volt.

Vezekény ebben az időben erősen tanyasias szerkezetű község volt, a földesurak házeit nagy ősparkok övezték. Így történhetett, hogy 1901-ben kétszer is betörték Szalgháry Ernőhöz, akinek előbb a pénztárcáját és 2000 koronáját, utóbb egy szoba összes bútorát és családi ezüstjeit vittek el.¹⁴⁴⁵ Ez a ház még nem volt azonos a községben ma látható

¹⁴⁴⁰ EÉL. 5904/1893.

¹⁴⁴¹ Vratarics 1901-ben Szalgháry Ernő figyelmébe ajánlotta a jóra való és feltörekvő Berecz Géza tanítót. – Vratarics Lajos levele Szalgháry Ernőnek 1901. Cst.

¹⁴⁴² Gazdacímtár 1897: 1967-197.

¹⁴⁴³ A gyöngykölest a népi gyógyászatban vesebántalmak ellen használták, a méhfű főzetével álmatlanságot kezeltek. – Freund Adolf fővárosi magkereskedő számlája Szalgháry Ernőnek, 1880. Cst.

¹⁴⁴⁴ Szalgháry Tibor levele apjának, 1901. szeptember 23-án Iglóról Hevesvezekénybe. Cst.

¹⁴⁴⁵ Heves és vidéke 1901. december 8. 6.

kúriaszerű épülettel, hanem zsindeletű, egyszerű külsejű épület volt, amit valamikor az 1770-es években építettek, de nagysága miatt a vályogházak és a cselédek „putriháza” közt így is előkelőnek számított. Maga a tulajdonos is csak a Vezekényen élőkhez képest volt előkelő és jómódú: 1880-ban 200 forint kölcsönt vett fel egyik haszonbérletjéről, Reiner Adolftól.¹⁴⁴⁶

Adományai is szerénynek voltak: 1886-ban 3 forinttal támogatta a Vöröskereszt hevesi fiókjának táncestélyét,¹⁴⁴⁷ 1894-ben 5 forintot küldött a Kossuth szoborra,¹⁴⁴⁸ 1910-ben 20 forinttal járult hozzá az egri Szvorényi Alaphoz. Idős korában rendszeresen segítette egykori középiskoláját, a lőcsei katolikus főgimnáziumot: jótékonysági hangversenyre és táncestélyre 1904-ben 40 koronát, 1905-ben és 1906-ban 20-20 koronát, 1910-ben pedig 10 koronát adott. Ezek csekély összegek voltak ahhoz képest, amelyet ugyanebben az időben a Pusztatenken élő, ezer holdon gazdálkodó Szontagh Mária adományozott, ám mégis mutatják, hogy Szalgháry Ernő sem zárkózott el a mecenatúrától, melyet társadalmi- és vagyoni helyzete alapján elvártak tőle.

Kapcsolatrendszerét a lokalitás jellemezte. A család a 18. század utolsó harmadától házasságtársaikat döntően helyi birtokos nemességből választott.¹⁴⁴⁹ A 19. század utolsó harmadában a családi- és társas kapcsolatokon túl az üzleti levelezés is ebben a körben történt.

A földesurat már-már atyai szeretet kötötte a vezekényi születésű *Bugarin Horváth András*hoz.¹⁴⁵⁰ A két család közti rokoni kapcsolat nem ismert, Bugarin mégis atyjaként tisztelte az idős embert. A községi jegyző nem élt jómódban, így Szalgháry Ernő gyakran küldött Tarnabodra káposztát, almát, szilvóriumot, melyet a jegyző „szerető öcséd Endre” aláírással és hálás szavakkal köszönt meg. Bugarin a támogatást apróbb szívességekkel viszonzta, s gondoskodott arról, hogy a földesúr küldeményeit a Kál-Kápolnai állomásról továbbítsák Vezekényre. Különösen „nagy értéke” volt vidéken a híreknek. Bugarin Heves vármegye alispánjának, Hellebronth Bélának (1849-1900) a halála után részletesen beszámolt „Szeretett Kedves Ernő bátyámnak” az özvegy és gyermekei helyzetéről. Szalgháry

¹⁴⁴⁶ Kölcsönszerződés Szalgháry Ernő és Reiner Adolf között. 1880. Cst.

¹⁴⁴⁷ Eger, 1886. február 9. 46.

¹⁴⁴⁸ Budapesti Hírlap 1894. július 8. 6.

¹⁴⁴⁹ Szalgháry Ernő egyik nagynénje, Szalgháry Poxlina a vezekényi Makay Ágoston felesége, Rozália pedig a vezekényi Gáspárdy Lajos neje lett. Szalgháry Ernő testvérei közül Beatrix szintén a Makay családba házasodott.

¹⁴⁵⁰ Bugarin Horváth András (aláírása szerint Endre) Vezekényen született 1856-ban. Családja címeres nemes volt. A bugarin a rendi korszakban még előnév volt, később kettős családnévvé vált. Tarnabodon kezdett községi jegyzőként, majd 1903-tól tarnaszentmikósi jegyző lett haláláig, 1913-ig.

személyesen is ismerte az alispánt, aki korábban útrendőri kihágásért beidézte őt.¹⁴⁵¹

A kapcsolattartás hagyományos formája a közös vadászat volt. Úgy tűnik, Szalgháry Ernő nem szeretett vadászni, mivel Bugarin, miután Szentmiklóstra került, gyakran küldött neki vadászszákmányából, holott a két község közös határral rendelkezett.

A Szalgháry házba nem csak levelek érkeztek rendszeresen, hanem apróbb küldemények is. A betegeskedő birokos 1892-ben timsót kapott Rákoscsabáról. 1901-ben Vratarics Lajos postázta neki lánya fényképét, aki iskolai kötelezettségei miatt személyesen már nem tudott vizitálni. A kolera-járvány idején feladott timsó kísérelésében még az is megírták, hogy a csomagot karbolla fertőtlenítették, így „*az teljesen veszélytelen Ernő bácsi egészségére.*”¹⁴⁵²

A levelek hangvétele, a megszólítás és az apró kis emléktárgyak, ajándékok azt sugallják, hogy Szalgháry Ernő nem csak a községben élt pater patriae módjára, de rokonsága és baráti társasága is tisztelte, sőt megbecsülte az idős urat. Ő pedig gondosan ápolta ezeket a kapcsolatokat, amit gyakori levélváltásokkal tartott életben. Nem minden nemes előkelő, de vannak, akik előkelőségük révén kiemelkednek a nemesek közül.¹⁴⁵³ Szalgháry Ernő e tekintetben előkelő úr volt.

Életének nagy tragédiája gyermekei elvesztése volt. Neje, *Mlinkó Róza* (1852-1893) nyolc gyermeket szült, de csak egy fia, Tibor maradt életben. Szalgháry Margit 1873-ban halt meg, az 1885. évi diftérijárványnak pedig hat kisgyermek esett áldozatul. A sorscsapás olyan nagy volt, hogy még az országos lapok is hírül adták, hogy a Szalgháry családnak „*két nap alatt három gyermekét ragadta el a rettenetes betegség, s most legújabbán az negyedik, az utolsó lebeg élet-halál között.*”¹⁴⁵⁴

A járvány után három évvel született meg Szalgháry Tibor.¹⁴⁵⁵ Érkezése nem csak az idős és megtört szülők napjait aranyozta be, de a család barátai is örömmel fogadták a gyermeket. Vratarics Lajosné Szabó Johanna Hermina az elsők közt adott hangot ennek: „*az oly rég óhajtott kis angyalkát százezerszer csókolom.*”¹⁴⁵⁶ A gyermek születésekor az apa már 49, az anya 36 éves volt, vagyis időseknek számítottak.

¹⁴⁵¹ Szalgháry Ernő a vezekényi utat földdel torlaszolta el, ami miatt Vezekény elöljárói panaszt tettek ellene. – Idézés Szalgháry Ernőnek Hevesről 1887-ből. Cst.

¹⁴⁵² Kísérelés feladó nélkül 1892. Cst.

¹⁴⁵³ Ölyvedi 1930: 16.

¹⁴⁵⁴ Budapesti Hírlap, 1885. február 3. 8. – A kúria kertjében temették el a gyermeket, nem a kriptában.

¹⁴⁵⁵ Szalgháry Tibor teljes neve: Szalgháry Tibor Mária József Iván. E különös névadás oka bizonyosan az 1885. évi diftérijárványban keresendő. A szülők e névválasztással akarták óvni gyermeküket a rossztól. A gyermek keresztszülei: Mlinkó Gál földbirtokos és özv. Posta Ferencné Szalgháry Amália, Szalgháry Ernő nővére.

¹⁴⁵⁶ Vratarics Lajosné levele Budáról Vezekénybe. 1888. Cst.

Mlinkó Róza csupán öt évet tölthetett fiával. Halála után a gyermeket az apa nevelte. Kettőjük kapcsolata szeretetteljes volt: az atyai gondoskodást Tibor ragaszkodással és tisztelettel köszönte meg.

A morcos és rosszkedvű Tibor úr

A gyermekkor rendszerint társadalmi rétegtől függetlenül dokumentálatlan időszak az emberek életében. Szalgháry Tibor gyermekkoráról sem rendelkezünk forrásokkal, bár az utólagos rekonstruáláshoz támpontot adhat Vratarics György memoárja, aki a nyarakat 1921 és 1926 közt Vezekényen töltötte. Emlékei szerint éles határok nem húzódtak a falusi gyerekek és az előkelő családban született ifjak közt. A gyermek dolga az volt, hogy játsszon, s kötöttségek nélkül ismerje meg a felnőttek világát. A fiatalok elkísérték a felnőtteket a vadászatra, figyelték őket kártyázás közben, de a falusi gyermekek sem hiányozhattak ezekről az eseményekről, akik gyakran „fegyverhordozóként” társultak a csapathoz.

„Esténkint, hol az egyik kúriában, hol a mindig másokban gyűlt össze a kártyázó társaság, százados szokás volt ez Vezekényen, s a játéknak a 8 órai harangszó vetett véget: hangos búcsúzkodás után hazaindultunk. (...) Nappal a hűvös szobákban lappangtam a könyvek közt tallózva, vadászati és szépirodalmi könyveket olvasva. Ha kedvem tartotta, madarászó puskámmal a közeli árnyas temetőben tartottam őrjáratot. Mi gyerekek napközben a Szalgháry kertben tanyáztunk. Gondozatlan őspark volt ez, ezer búvóhellyel, mely játékra hívott és csábított. Gyakran megtréfáltuk az ismerős falusiakat, néha idősebb gazdákat is. (...) Minket fiúkat kis uramnak szólítottak, de mindez nem akadályozott meg bennünket abban, hogy a szénahordáshoz levetett ingét titokba vízbe ne áztassuk. Biztos leshelyről hallgattuk aztán zamatos káromkodását.”¹⁴⁵⁷ Három évtizeddel korábban Szalgháry Tibor bizonyára ugyanebben a környezetben és társadalmi normák közt nevelkedett. A változatlan, évszázados világban a „jó ízű, gondtalan, becsületes, nyíltszívű magyar emberek, a vidéki értelmiség típusai éltek, akik az akkori falusi életforma jellegzetes hordozói voltak.”¹⁴⁵⁸ Miért lett volna ez másképp a századfordulón?

Szalgháry Tibor 1899-ben került Egerbe, a ciszterek katolikus gimnáziumába, ahol az évet közepes eredménnyel zárta. A következő esztendőben már az iglói Evangélikus Főgimnázium tanulója volt, hasonló eredménnyel. A negyedik évet 1904-ben

¹⁴⁵⁷ Életem 1958-1965: 63.

¹⁴⁵⁸ Uo. 64.

magántanulóként teljesítette, akárcsak az ötödiket, ám azt már az eperjesi Katolikus Gimnáziumban fejezte be. Az eredményei egyre romlottak, utolsó ismert bizonyítványa elégséges volt. Egy későbbi levelében végzettségéhez azt írta: gazdatiszt.

A gazdaságot apjától 1907-ben vette át. A katonai szolgálatot 1909-ben Budapesten, saját költségén önkéntesként teljesítette, de a világháború alatt nem fogott fegyvert.

A háború után tagja volt a vármegye törvényhatósági bizottságának, Vezekény községi előljárásnak és a helyi egyháztanácsnak, de érdemi szereplései, felszólalásai nem voltak.

Életének nagy fordulópontja házasságkötése volt: 1924-ben feleségül vette könyöki Gáspárdy Elemér és szigeti Buzáth Sarolta lányát, *Gáspárdy Saroltát* (Eger, 1904 – Budapest, 1985). Négy évvel később, válásuk körülményeinek ismeretében valószínű, hogy nem szerelmi házasság kötött. A házasságkötés idején Gáspárdy Elemér a Kereskedelemügyi Minisztérium V. szakosztályának osztálytanácsosa volt, s talán már az országgyűlési választáson való részvétel terve is megszületett fejében, mivel 1926-ban a hevesi választókerület Egységes Párti képviselőjeként mandátumot nyert. A lokális elit anyagi és erkölcsi támogatására tehát szüksége volt. Szalgháry Tibor gazdasága ekkor 257 kat. hold volt, ezzel pedig a falu legnagyobb birtokosának számított.¹⁴⁵⁹

A rokonság mellett Gáspárdy és az agglegény Szalgháry kapcsolata baráti volt: közös vadászatokkal töltötték a nyarat a vezekényi és szentmiklósi határban. A menyasszonynak sem volt ismeretlen leendő férje, hiszen nyaranta családjával hosszú hónapokat töltött a faluban. Ehhez az úri társasághoz csatlakozott még nagynénje, Buzáth Anna, aki egy tősgyökeres vezekényi famíliába, a Vratarics családba házasodott. Vratarics Lajos lánya, Johanna pedig Szinay Béla feleségeként és saját jogon földet birtokló asszonyként volt jelen a nyári összejöveteleken. S nem lehet megfedkezni az életvitelszerűen itt élő Mlinkó és a Makay családokról sem, akiket atyafiság kötött az Egerben vagy Budapesten élő rokonokhoz.

Gáspárdy Sarolta Vezekényen úri lánynak számított, hiszen a fővárosban nevelkedett. A házasságkötés előtt Gáspárdy Elemér ragaszkodott ahhoz, hogy átépítsék az öreg, zsindeyes vezekényi házat.¹⁴⁶⁰ Ez azonban vajmi keveset segített a hosszú falusi ős és tél hangulatán: a fiatalasszony csak az „elfalusiasodott” Mlinkó és Makay családokkal tudott érintkezni, a vidék nyáron vonzó bája szürke hétköznappokká szelídült.

¹⁴⁵⁹ Gazdacímtár 1925: 125. – Hevesvezekényen a legnagyobb földterülete ekkor Mihály Istvánnak volt (477 kat. hold), aki azonban Tarnaszentmiklóson élt.

¹⁴⁶⁰ Szalgháry Tibor unokája, a Miskolcon élő Szalgháry Tibor úgy tudja, hogy Gáspárdy Elemér sürgetésére történt meg a bővítés, aki nem akarta, hogy unokája egy parasztházban nevelkedjen. Az átépítés 1926-ra fejeződött be, a házat több szobával, fürdőszobával, egy terasszal és egy virágoskerttel bővítették. A fürdőszoba vízellátását egy udvari szívó-nyomó kúttal biztosították. A családi fényképek alapján egy nagy szalon tette elegánssá a bejáratot. Sgy.

A faluban ekkor kilencszázan éltek. A három kőből készült úri lak mellett csak vályogból és sárból készült kunyhók álltak a faluban. Ezekben a sárkunyhókban nagy volt a zsúfoltság, családonként 4-5 gyermeket is neveltek. A falu határát jellemző külterületi gazdálkodás a 20. században erőteljes tanyásodáshoz vezetett, az életkörülmények itt még rosszabban voltak.¹⁴⁶¹ A község egyetlen infrastruktúrája a vasút volt, melyet 1887-ben adtak át. A falusi gyermekeknek innentől állami alkalmazott válni igazi karrier lehetőség volt. 1920-ban már 51 helybeli dolgozott a vasútnál, a népesség negyede az agráriumból élt.

A falusi élet meglehetősen egyhangú volt. Vezekényen 1924-ben egytantermes iskola állt tanítói lakással, se községháza, se egészségház, se plébánia nem volt. Olvasókör, Vadásztársaság és Hangya Szövetkezet működött, de ezeket kizárólag a férfiak látogatták. Sarolta házasságkötésének időszakában a faluvezető tisztviselők már a helybeli földműves közösségből verbuválódtak, 1922-ben csupán Vratarics Lajos közgyám volt előkelő múlttal rendelkező vezekényi lakos.¹⁴⁶² A Mlinkó és Makay családok a közügyektől visszavonultan éltek és gazdálkodtak.

Mire vágyhatott a húsz éves Sarolta 16 évvel idősebb férje mellett? Bizonyára szeretett volna utazni és írni, hiszen idős korában ezt a két álmát valósította meg.¹⁴⁶³ Férje nem volt ilyen emelkedett lélek. Napjait kitöltötte a gazdálkodás és idejének egy részét lekötötte egyre romló egészségi állapota: akut gyomorpanaszai később halálához is vezettek. A kúriában három olyan könyv maradt, melyeket Szalgháry Tibor rendelt: a Belorvostan című kötet, valamint a Pesti Hírlap két kiadványa, Az élet útmutatója és a Lexikon.¹⁴⁶⁴ A gyakorlatias gazda csak kézikönyvekre áldozott.

A házaspár közös gyermeke, Szalgháry Tamás 1925. február 6-án született.

A házasság megromlásának oka ismert: *vitéz gálóchi Tömösváry János* (1891-1974) aki ekkoriban a hevesi járás főszolgabírója volt,¹⁴⁶⁵ sorra vizitált a járás befolyásos családjainál. Így megismerkedett meg Szalgháry Tibornéval. A kölcsönös szimpátia szerelemmé mélyült, s mivel a fiatalasszony apja, Gáspárdy Elemér újabb országgyűlési válaszára készült, jól jött számára egy befolyásos pártfogó. Amikor lánya felvetette a váláshoz

¹⁴⁶¹ 1920. évi magyarországi népszámlálás 1923: 84-85. – A faluban nagy volt a gyermeklétszám, 1920-ban 329 fő 14 év alatti élt. Ekkor 119 család lakott vályogból és sárból készült putriházban. Külterületen 188-an éltek. A községbe kövezett út nem vezetett, így a kereskedelem és az ipar sem épült ki.

¹⁴⁶² Szuromi 2013: 34.

¹⁴⁶³ Regényeket és kabarékat írt, de ezeket sosem akarta kiadatni. Idős korában több külföldi utazásra is befizetett, szívesen látogatta Olaszországot. Sgy.

¹⁴⁶⁴ A Belorvostan 1935-ben jelent meg, a Pesti Hírlap kézikönyvei 1937-ben. Cst. Sgy.

¹⁴⁶⁵ Vitéz gálóczi Tömösváry János (1891-1974) 1919-től állt a vármegye szolgálatában: 1920-ban gyöngyösi, 1921-ben egri szolgabíró, 1924-től hevesi-, 1934-től hatvani főszolgabíró. – Bán 2011: 572.

szükséges egy év különélést, az apa azzal a feltétellel engedte haza Sárát, hogy leendő férje segíti őt választási kampányában.¹⁴⁶⁶ Ez az eset ugyanakkor a polgári foglalkozással nem rendelkező „földbirtokosnők” társadalmi helyzetére is rámutat, akik mindenképp patronátusra szorultak: a férj, vagy az apa jelentett számukra anyagi és egzisztenciális biztonságot.

Szalgháry Tibor 1928-ban bekövetkezett válása után épp úgy egyedül nevelte fiát, ahogy tette azt apja negyven évvel ezelőtt. Csakhogy ekkora a Szalgháry ház már nem volt vonzó, meleg otthon: az őspark elvadult, a két öreg cseléd a házban nem tartott rendet, a ház ura pedig egyre betegbb lett.

„Kedves kisfiam – Kedves jó apuska”

Szalgháry Tamás a válás után édesapjával maradt. A szülők közti egyezség nem ismert, de miután Gáspárdy Sarolta másodjára már szerelmi házasságot kötött, s 1929-ben megszülte Tömösváry Theát, a következő évben pedig Tömösváry Hannát, bizonyára nem ragaszkodott „vezekényi nyarainak gyümölcséhez.” A fiatal Szalgháry Tamás levelezésében nincs nyoma anyával történt kapcsolattartásának. Szalgháry Tibor is csak egyszer említi volt feleségét. Fia 1938-ban rendkívül rosszul teljesített a középiskolában, ezért a következővel fenyegette meg: „*ha nem javulsz, pillanatig sem fogok habozni és mesterségre adlak, vagy pedig visszaadlak anyádnak, bajlódjon ő veled.*”¹⁴⁶⁷ Az anyával való együttélés tehát éppen olyan fenyegetés volt a gyermeknek, mint az, ha egy földesúr fia szakmát tanul.

A fiú az elemi iskolát magántanulóként végezhette. Ez szintén az apa egyik keményhangú leveléből rekonstruálható. „*Mindig is felületes voltál, de a gimnáziumi tanáraidat nem tudod úgy becsapni, mint Mariska nénit.*”¹⁴⁶⁸

E két levélrészlet koránt sem tükrözi az apa-fiú viszonyt, mivel Szalgháry Tibor rajongásig szerette a fiát. Hosszú levelekben szeretetteljes hangon kérlete, javítson jegyein, tanuljon jól, majd tanácsokat adott neki. Volt, amikor azt is kijelentette, hogy „*bár semmi pénzt nem sajnálok tőled, de elvárom, hogy ennek eredménye is legyen.*”¹⁴⁶⁹ Az eredmény elmaradt. Ilyenkor az elkeseredett apa keményebb szankciókat helyezett kilátásba, ám ezek a fenyegetések sem az apai szigort tükrözik, inkább egy kétségbeesett idős ember utolsó próbálkozásaiént, időnként már-már fohászaiként hatnak.

¹⁴⁶⁶ Gáspárdy L. – Gáspárdy A. 2009: 173.

¹⁴⁶⁷ Szalgháry Tibor levele fiának Szegedre, 1938. február. Cst.

¹⁴⁶⁸ Szalgháry Tibor levele fiának Szegedre, 1937. március. Cst.

¹⁴⁶⁹ Szalgháry Tibor levele fiának Szegedre, 1937. február. Cst.

Szalgháry Tamás sok gondot okozott apjának. Ez bizonyosan egy súlyos nevelési hiba következménye volt: az apa szemében a gimnazista fiú még mindig kisgyermek volt. Amikor Tamás 12 éves volt megkérdezte tőle, „*mit kérsz Jézuskától karácsonyra?*”¹⁴⁷⁰ A túlzott szeretet és az életkori sajátosságok figyelmen kívül hagyása vezetett oda, hogy Tamás nem csak az apjának, de szegedi felügyelőjének, Pauer Károlynénak is sok fejtörést okozott.

Szalgháry Tamás 1933-ban került a szegedi Kegyes Tanítórend Katolikus Gimnáziumába. Kollégium helyett apja a Pauer családnál bérelt szobát neki. Az asszony régi ismerőse lehetett a földesúrnak, hiszen leveleik bizalmas hangvétellel íródtak. Pauerné tartotta a kapcsolatot a fiú gimnáziumi tanáraival, ő fizette be az apa által küldött tandíjat és gondoskodott a meglehetősen rossz egészségügyi állapotban lévő gyermekről. Rendszeresen és részletesen beszámolt Szalgháry Tibornak a fiú tanulmányi eredményeiről. Az első éves gyermekről az asszony a következő írta: „*Tanulás ellen nincs panasz, de a magatartás ellen sok a kifogás. Rettentően gyerekes, sokat morog, a tanárok szerint olyan a viselkedése, mint egy egészen kis gyermeknek.*”¹⁴⁷¹ Pauerné megjegyezte azt is, hogy a gyermek egyre rosszabbul hall, holott nem volt megfázva, s a tüdejét is sok-sok sétával kell erősíteni, amire odafigyelnek. A leírtak alapján Tamás testileg fejletlen gyermek volt, és érettségben is messze elmaradt kortársaitól.

Orvosi dokumentumok hiányában nem tudható, hogy a deviancia mögött öröklött betegség vagy csak a neveltetés hiányosságai, esetleg családi minták húzódtak. Annyi azonban bizonyos, hogy a szegedi és hevesvezekényi levélváltások állandó témája apa és fia egészsége: hol Szalgháry Tibor panaszkodott arról, hogy állapota rosszabbra fordult, hol a gyermek írt kisebb meghűlésekről, betegségekről. Az apa minden levelében kérte Tamást, hogy részletesen számoljon be egészségéről, sőt tanácsokkal is rendszeresen ellátta: szabaduljon meg a rossz fogától, öltözzön fel alaposan, vigyázzon, nehogy meghűljön... Az idős Szalgháryt saját egészségi állapota épp úgy foglalkoztatta, mint fiáé. Az apa is gyakran írt saját egészségéről, innen tudható, hogy gyomorpanaszai hol elviselhetőbbek, hol egyre kellemetlenebbek voltak.

A pszichohistoria-írás kereteit feszegetné, ha ezek alapján következtetéseket vonnánk le az apa lelki egészségéről. Annyi azonban sejthető, hogy az állandó gyomorpanaszok idővel elhatalmasodtak Szalgháry Tibor lelki egészsége felett, ami betegségtudat kialakulásához vezetett. Állapota gondolkodásának központi témájává vált. Az állandó pszichés stressz és a hipochonder magatartás nem ideális állapot egy gyermek neveléséhez. Tamás talán ennek a

¹⁴⁷⁰ Szalgháry Tibor levele fiának Szegedre, 1937. november. Cst.

¹⁴⁷¹ Pauer Károlyné levele Szegedről Szalgháry Tibornak, 1933. november. Cst.

nyomait viselte. Ugyanakkor a Szalgháry-Gáspárdy családok közti többszörös rokoni viszony is okot adhat arra a feltételezésre,¹⁴⁷² hogy Tamás nem csak lelkileg, de fizikailag sem volt egészséges: az 1935-ös tanévben betegség miatt az iskolából is maradt. Állapotában az egy éves kényszerszünet után sem következett be javulás.

Az apa elvárta fiától, hogy hetente beszámoljon tanulmányi előmeneteléről. Ebben Szalgháry Tibor nem sok örömét lelte. Tamás gyenge tanuló volt, bizonyítványa épp csak elégséges. Az apa a kisgyermekes szellemi szintjén biztatta fiát. *„Ha most megtanulod a leckét, a második félévben sokkal könnyebb lesz, utána meg jön a vakáció.”*¹⁴⁷³ A több éves kérések sem hozott változást, ekkor, 1937-ben ígérte be gyermekének, ha nem tanul, mesterségre adja, vagy elküldi anyjához.

A kamasz fiú korai személyiségét a szülői ház ingerszegény élete formálta. Apja leveleinek másik állandó témája az időjárás és a mezőgazdasági munkák aktuális állása. A gazdaember nem mulasztott el úgy levelet küldeni, hogy abban sárról, esőről, jégről, fagyról vagy aszályról ne tegyen említést. A gazdálkodót foglalkozó időjárás vajmi kevés szellemi impulzust adhat egy kamasznak, arra viszont alkalmas, hogy az apában példaképet látó fiú egyre inkább idős és beteg apja képére formálódjon.

Szalgháry Tamás gondolkodása visszatükrözte apjának azt a lelki sérülését is, amit válása okozott. 1938 februárjában a fiú szemében a hét legfontosabb híre az volt, hogy 13 év után ismét akasztottak a szegedi Csillagbörtönben, mégpedig egy anyagyilkost. A kamaszt a város legsötétebb híre oly mértékben izgalomba tartotta, hogy azt a képeslapon is megírta.

Ebben az apa-fiú viszonyban nem csak a gyermek személyisége sérült. Az éretlen, kisgyermekes magatartás Szalgháry Tibor nevelésének következménye lehetett. Kamaszfiát nem csak a Jézuskával ámította, de részletesen leírta neki hazautazásának körülményeit, még a vonat indulásának időpontjáról és az átszállás helyeiről sem feledkezett el.

A gimnazista kötelességtudóan válaszolt „Kedves jó apuska” leveleire. Írása az elemi iskolák betűformálására emlékeztetett. Beszámolt tanulmányairól és illetve illedelmesen érdeklődött arról, amiről tudta, hogy apjának a legfontosabb: az egészsége és az időjárás. Ez alól csak az a képeslap jelentett kivételt, melyben a Csillagbörtön anyagyilkosának kivégzéséről írt.

Szalgháry Tamás tizennégy éves volt, amikor apja gyomorfekély következtében elhunyt. Az árvaszék gondozójának a négy gyermeket nevelő dr. Makay Lajos vezekényi

¹⁴⁷² A dédszülők közt már történt házasságkötés a Szalgháry és Gáspárdy családok közt, hiszen a Gáspárdyak Szalgháry Rozália révén lettek földbirtokosok.

¹⁴⁷³ Szalgháry Tibor levele fiának, 1937. október. Cst.

földesurat nevezte ki, de gyámja nagyapja, Gáspárdy Elemér lett. Szalgháry Tamás életében ekkor jelent meg az anya, aki bérbe adta fia vezekényi örökségét,¹⁴⁷⁴ a kamaszt pedig magához vette. Így került át Szalgháry Tamás 1940-ben a hatvani Állami Reálgymnáziumba.¹⁴⁷⁵

Életéről ekkortól nem rendelkezünk dokumentumokkal, csupán fia közléséből tudjuk, hogy „*a birtokot ekkor már Makay Lajos vezette, mivel apám kiskorúként nem dönthetett a gazdaság ügyeiben. Apám 1949-ben jött vissza Vezekényre és megnősült. Feleségül vette Mlinkó Ella lányát, Fekets Katalint, akitől pár hónap után elvált. Második felesége 1950-ben Mlinkó Áron leánya Mlinkó Éva, vagyis az én édesanyám lett. Aztán apámat, mint 100 hold feletti birtokost kuláknak nyilvánították és elvették a földjeit. Csak a kúria maradt az övé. Valamiből élni kellett, ezért elment útkaparónak. Miskolcra került, ott talált munkát az útépitőknél. Hiába szeretett volna hazajönni, itt már nem volt megélhetés. Ott maradt hát Miskolcon.*”¹⁴⁷⁶

Az elitből kivezető út

Apa és fia kapcsolatának további elemzése inkább a neveléstudomány, vagy a pszichológia körébe tartozik. De mit mond ez a viszony a történész számára?

Bibó István szerint „*az elit legfőbb szerepe az, hogy az élet élésére, az emberi helyzetekben való erkölcsi viselkedésre s az emberi szükségletek mélyítésére, finomítására és gazdagítására mintákat, példákat adjon, azaz kultúrát csináljon.*”¹⁴⁷⁷ Ez a megfogalmazás még illik Szalgháry Ernőre, de már nem illik fiára, Tiborra.

Szalgháry Tibor annak ellenére, hogy felmenői születése előtt negyedszázaddal még birtokos nemesnek számítottak, sem pályaválasztásában, sem mentalitásában, sem mecenatúrában nem követte a hagyományokat. Ennek oka nem a modernizálódás, sokkal inkább a közöny, ami életnek személyes tragédiái mellett táplálkozhatott a zárt falusi világ egyre ingerszegényebb miliójéből. Végzettsége gazdatiszt volt, vagyis nem rendelkezett felsőfokú iskolával. A középfokú tanulmány alkalmassá tette arra, hogy birtokát elkormányozza, ám hiányoztak azok a közgazdasági és jogi ismeretei, melyek Papp-Szász Tamáshoz hasonlóan segíthették volna az érdekérvényesítésben.

¹⁴⁷⁴ Köztelek, 1939. november 26. 922.

¹⁴⁷⁵ Tömösváry János főszolgabíró 1934 óta Hatvanban élt családjával, ez volt az iskolaváltás oka.

¹⁴⁷⁶ Szalgháry Tibor közlése, Miskolc. Sgy.

¹⁴⁷⁷ Bibó 2004: 418.

Földterületeinek nagysága 1935-ig nem változott.¹⁴⁷⁸ A 258 holdas birtok jövedelmei alapján gyakorolhatott volna a mecenatúrát, de nem tette. Közéleti szerepet nem vállalt,¹⁴⁷⁹ s reprezentációjában sincs nyoma annak, hogy a lokális elithez tartozását valamilyen formában hangsúlyozni próbálta.

Polgárként, birtokosként minden lehetősége megvolt ahhoz, hogy családja múltjából előnyt kovácsoljon. Ő azonban ezzel a lehetőséggel nem élt, idővel a társadalmi kapcsolatok hiánya a lokális elitből is kizárta.

Életmódja, gondolkodása inkább a jómódú, birtokos paraszti réteghez tette hasonlatossá, ám a család múltja miatt itt sem volt számára hely.

Elmagányosodásának egyik oka birtokhoz kötöttsége volt. Nem rendelkezett olyan polgári foglalkozással, amely mobilitást biztosított volna számára, így a gazdálkodás akkor is kényszer volt, ha megfogalmazódott benne a változtatás szándéka. Ő azonban megelégedett az apjától örökölt birtok gondos irányításával – valóban jó gazdatisztként élt és gondolkodott. A másik ok talán a környezet kihívásaira adott válasz hiánya volt. Az 1927. évi földosztás után az erősen tanyasias Vezekény faluképe megváltozott: 40 házhelyet osztottak ki, új utcák és sorok keletkeztek. A birtokos Mlinkó és Makay utódok visszavonultan éltek, életmódjuk már a gazdagparaszti réteghez tette őket hasonlatossá. Szalgháry Tibornak idős korára szembesülni kellett azzal, hogy amíg ősei a falu arculatát alakították, addig most a falu formálja őt: 1939-re annak a gazdagparaszti rétegnek a tagjává lett, akiknek megélhetése faluhoz és földhöz kötött.

Történelmietlen a kérdés, hogy vajon mennyiben alakul másképp a sorsa, ha nem válik el tőle Gáspárdy Sarolta? Volt neje igyekezett elitpozícióját megtartani: férje mellett hatvani főszolgabíróként a korszak politikai elitjének része maradt, jótékonyági gyűjtéseket szervezett és vacsorákat adott. Ezzel szemben Szalgháry Tibornak a házasság felbomlása és egyre súlyosbodó betegsége olyan traumát jelentett, hogy kísérletet sem tett társadalmi pozíciója megőrzésére.

Az egzisztencia leértékelődése minden esetben devalválja a személyiséget. Ha pedig ehhez hozzájárul egy erőteljes környezeti kihívás, melyre az egyén már nem tud, vagy nem akar reagálni, az óhatatlanul erkölcsi veszteségeket okoz.

Ebben az időszakban, nagyjából ötven kilométer távolságban a Graefl földek is szétaprózódtak, így a második világháború előestéjére a két család vagyoni helyzete

¹⁴⁷⁸ Gazdacímtár 1935: 137.

¹⁴⁷⁹ Közéleti szerepléséről egyszer írnak a lapok: 1935-ben részt vett Kriston Endre püspök bérmaútján Tarnaszentmiklóson. - Nemzeti Újság, 1935. június 15. 12.

nagyjából kiegyenlítődt. A Graefl utódok viszont családi és társadalmi kapcsolataik révén meg tudták őrizni elitpozícióikat. Az 1896-ban formálisan nemesített poroslói famíliában erőteljes maradt az akarat, hogy társadalmi helyzetük átalakuljon, s ne leértékelődjön. Ennek a familiáris becsvágynak, amely a nemzetség életben tartására irányult, nyoma nincs a Szalgháry családban. Ez a kifáradási mechanizmus végeredménye. A Szalgháry család a Horthy korszakban felolvadt a községek gazdagparaszti rétegében, vagyis kiestek abból a társadalmi helyzetből, melyet – akár önmeghatározás alapján, akár tényleges társadalmi pozíciójuk révén – lokális elitnek nevezünk.

Az elitkutatások iránya rendszerint az elitbe emelkedés folyamatára, vagy a pozíció megtartására irányul. Szalgháry Tibor életrajza viszont ellenpéldája ennek: azt mutatja, hogy az elitből „kicsúszni” épp úgy lehet, mint oda beemelkedni. Az adott kor adott társadalmi struktúrája tehát mindig csak egy lehetőség, ám az ezen belül elfoglalt pozíciót az egyén cselekvőképessége, motivációja és döntéseinek sorozata határozza meg.

A kutatás főszereplőinek multipozicionális helyzetábrázolása

A kutatás főszereplőinek multipozicionális helyzetábrázolása												
	Széký Péter	Papp-Szász Tamás	Szontagh Mária	Szalghary Tibor	Gáspardy Elemér	Bernát Gáspár	Buzáth Anna	Hartl Ede	Graefl Károly	Ötvös Imre	Kékesy Dezsó	Bobory György
Régi nemes												
Új nemes												
Társadalimilag elfogadott nemes												
Nemesi attitűd												
Polgári attitűd												
Attitűdváltó												
Vidéken él												
Városban él												
Agráriumból él												
Értelemiség/hivatal												
Agrárium+értelemiségi pálya												
Nincs önálló jövedelme												
Mecenatúrát gyakorol												
Mecenatúrát nem gyakorol												
Közéleti szerepet vállal												
Közéleti szerepet nem vállal												

(A táblázat csak a mellékletben vizsgált 12 történelmi szereplő társadalmi helyzetét és értékválasztását mutatja a kutató által konstruált szempontok alapján)

Kérdőív az emlékezetközösség születéséhez

Név:

Születési hely és idő:

Melyik nemesi család leszármazottja:

Melyik felmenője használta még a nemesi előnevét? (Pl. Anya, apa, anyai nagypapa, apai dédanya stb.)

(Kérem, amennyiben több nemesi származású felmenője volt, úgy a kérdések megválaszolásánál jelezze, hogy melyik nemesi ősről van szó.)

1. NEMESI EREDET:

Mikor és hogyan hallott Ön először arról, hogy ősei a nemesi társadalomhoz tartoztak? (Hány éves volt, milyen körülmények közt szerzett róla tudomást? Év vagy életkor szerint határolja be.)

Milyen részletességgel meséltek Önnek a családban a nemesi múltról (eredetről, birtokaikról, történelmi szerepükről) avagy felnőtt korban Ön tájékozódott erről?

Amennyiben valamelyik családtagja mesélt Önnek erről, milyen szándékkal tette azt? (magatartásminta, öntudat-kialakítása stb).

Emlékszik-e otthonukban olyan tárgyakra, melyek a nemesi eredetet szimbolizálták?

Őriz-e ma valamilyen tárgyi emléket, mely a nemesi múlt öröksége?

2. CSALÁD:

Gyermekkorában, ifjúkorában másnak látta-e családjá helyzetét azért, mert nemesi származásúak?

Emlékszik-e olyan magatartásmintákra a családból, mely kifejezetten a nemességgel hozható összefüggésbe?

Van-e tudomása arról, hogy szülei, nagyszülei, dédszülei esetében a párválasztáskor meghatározó volt a nemesi származás?

Maradt-e bármilyen kapcsolata a családnak azokkal a falvakkal, területekkel, ahol egykor birtokaik voltak?

Történt-e valamelyik családtag életében tragédia az 1949. évi változások után? (Öngyilkosság, depresszió stb.)

Amennyiben volt őseinek kastélya, kúriája, felvetődött-e a visszavásárlás szándéka, lehetősége?

A család ma élő legfiatalabb tagjai (gyermekek, unokák esetében) mennyire tartják fontosnak a múlt megismertetését?

3. OKTATÁS, MŰVELTSÉG:

Családjában Önt, vagy más családtagot befolyásolt-e továbbtanulási szándékában kedvezőtlenül a nemesi eredet?

Az 1950-es, 1960-as években az oktatási rendszerben éreztették-e bármilyen módon Önnel, vagy hozzátartozóival a nemesi eredetből adódó szegregációt?

Iskolaválasztását befolyásolta-e nemességük?

Életpálya választására, sorsának alakulására befolyással volt-e nemesi eredete?

Amennyiben gyermekkorra 1949 és 1968 közé esett, baráti kapcsolataiban mennyire volt döntő a származás? (Tudott-e Ön arról, hogy barátnői, vagy barátai nemesi ősökkel rendelkeztek-e vagy sem?)

Gyermekként kapott-e olyan olvasnivalót, játékot, hangszeret stb. szüleitől, melyek a nemesi múltra emlékeztették?

Volt-e házi könyvtárak, s annak legrégebbi darabjait vajon mikor adták ki?

Volt-e a családban hangszer, s azon tudott-e valaki játszani?

Őriztek-e otthonukban régi családi iratokat? Ha igen, akkor kb. hány évszázadra visszamenően?

4. KÖZÉLET:

Van-e tudomása arról, hogy felmenői közéleti szerepet vállaltak? Ez lokális, megyei, vagy országos szintű volt?

Egyházi vagy társadalmi mecénatúrát vállaltak-e felmenői?

A lokális közösségben (faluk, város) valamilyen vezetői tisztséget betöltöttek-e ősei? (egyesületben, egyházban, elöljáróságban)

Tud-e Ön arról, hogy családjában bármelyik női felmenő közéleti szerepet viselt volna?

Volt-e olyan szervezet, melynek rendszeresen anyagi, vagy egzisztenciális támogatást nyújtottak?

Jellemző volt-e a karitatív tevékenység valamelyik felmenőjére?

Emlékei szerint szülei, nagyszülei hogyan tájékozódtak az ország és a világ eseményeiről?

5. TÁRSADALMI KAPCSOLATOK:

Szülei, nagyszülei, dédszülei társasági életében mennyire volt domináns a köznemesekkel való érintkezés?

Történt-e a családban olyan eset, amikor egy barátság kialakulását, vagy esetleges házasságkötést negatívan befolyásolt a rangon aluli származás?

Amennyiben vidéki lakhellyel, vagy birtokkal rendelkeztek, összejártak-e a település más nemesi családjaival?

Ha felmenői társadalmi kapcsolatrendszerére vissza tud emlékezni, akkor vajon mekkora sugarú körre terjedt ez ki? (Település és kilométernyi távolság?)

Hogyan jellemezné felmenői kapcsolatrendszerét: nemesi vagy polgári volt?

Vannak-e emlékei arról, hogy háztartásuk cselédjeivel (bejárónő, mosónő stb.) milyen viszonyt tartottak fenn szülei, nagyszülei?

Amennyiben volt vidéki birtokuk, az ottani gazdasági, vagy háztartási cselédekkel való viszonyukat hogyan jellemezné?

Van-e tudomása arról, hogy felmenői közül valaki tanulásban, felemelkedésben, munkavállalásban segítséget tartós nyújtott szegény sorsú gyermekeknek?

6. ÉRTÉKEK:

A nemesség fogalmához milyen értékeket kapcsol?

Volt-e olyan felmenője, akinek élete, viselkedése a rendiség korszakának nemesi attitűdjét mutatta?

Hogyan definiálná a következő fogalmi-kapcsolatokat:

nemesség-haza:

nemesség-hit:

nemesség-erkölcs:

nemesség-műveltség:

nemesség-konzervativizmus:

nemesség-elit:

nemesség-tradíció:

Felmenői életének alakulásában 1950 után milyen gyökeres változást eredményezett a nemesi származás?

Ennek a változásnak a megéléséhez a nemesi öntudat adott-e segítséget, és ha igen, milyen?

A Kádár-korszakban családon belül tudták-e őrizni nemesi tradícióikat?

Volt-e olyan történelmi pillanat, amikor ismét nyíltan tudták vállalni a nemesi eredetet?

Mennyiben alakult át családjuk értékrendje 1945 és 1990 közt?

7. JELENKOR - ÖNRE VONATKOZÓ KÉRDÉSEK

Mit jelent Önnek, hogy felmenői nemesek voltak?

1950 után családon belül beszéltek-e a nemesi eredetről?

Volt-e valamilyen retorzióban részük a nemesség miatt?

Van-e tudomása arról, hogy szándékosan *semmisítettek meg* olyan tárgyat, dokumentumot, amely a nemességhez kapcsolódott?

Az Ön *személyes életében* van-e szerepe annak, hogy ősei nemesek voltak?

Motiválta-e valamely cselekedetét, döntését a nemesi eredet?

Mennyire tartja fontosnak a naprakész ismereteket az ország, világ, a megye életéről?

Fontosnak tartja-e, hogy egykori birtokainak helyszínével, településével kapcsolatot tartson?

A családjának a történetére vonatkozó ismereteit *tovább adta-e* gyermekének, unokájának?

Napjainkban felmenői származása jelent-e Önre nézve valamilyen erkölcsi kötelességet a közösséggel szemben?

Felhasznált források és irodalom

Rövidítések:

Sgy: Saját gyűjtés

Cst: Családi tulajdonban

on: oldalszám nélkül

EÉL = Egri Érseki Levéltár

MNL HL = Magyar Nemzeti Levéltár Hadtörténeti Levéltára

MNL BFL = Magyar Nemzeti Levéltár Budapest Fővárosi Levéltára

MNL HML = Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltára

MNL NML = Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Megyei Levéltára

MOT = Magyar Országos Tudósító

MTI = Magyar Távirati Iroda

OSzK = Országos Széchényi Könyvtár

DIV = Dobó István Vármúzeum

Újlőrincfalva HGy = Újlőrincfalva Helytörténeti Gyűjtemény

Kéziratok:

A Széky család leszármazása 1978. Cst. Tiszafüred.

Családi krónika 1906, 1919., 1936., 1961-64. A Kékessy család története. Cst. Tiszafüred.

Életem... 1958-1965. Vratarics György önéletrajza. Cst. Budapest.

Életem regénye 1999.. Graefl Helén önéletrajzi írása. Cst. Budapest.

Fiamnak 1949. Bobory György önéletrajza és végrendelete. Cst. Budapest.

Szalgháry családi iratok (Miskolc) Cst.

Hartl-Hibay iratok (Eger) Cst.

Szontagh családi iratok (Budapest) Cst.

Buzáth Anna iratok (Budapest) Cst.

Levéltári források

MNL NML XIV.3. – 3.d

MNL HL B 87/13095.

MNL BFL IV. 1411.b.

MNL BFL VII. 18. c 1924/33701.

MNL BFL VII. 163. a

MNL BFL-VII. 2 c. – 1879-V.0026.

MNL BFL VII. 168. 1876.

MNL BFL VII. 168. 1877.

MNL BFL VII. 171.1921.

MNL BFL VII.192. - 1904. 264.

MNL BFL VII. 7. d

MNL BFL VII.192 - 1904

MNL HML IV-404/a

MNL HML IV-A/1/f.

MNL HML IV-1/f/4

MNL HML V-270/a/12.

MNL HML V-270
MNL HML XI-101.
MNL HML XXXIII. 1
MNL HML XXIII-1108/a.

MNL OL P 2257-193

EÉL Poroszló plébánia iratai 1878., 1887., 1903.
EÉL Tarnaszentmiklós plébánia iratai 1859., 1864., 1893.
EÉL Erdőtelek plébánia iratai 1903-1914., 1924-1934.
A Tiszaszőlősi Református Egyház anyakönyvei.

OSzK Fond III/335.

Ráday Levéltár A/1.c Elnöki iratok 1705/1945.

Tiszafüredi Kiss Pál Múzeum, 69.61.1.
Tiszafüredi Kiss Pál Múzeum, 83.196.1.

Tiszafüredi Református Egyház, Kereszteltek anyakönyve III. kötet 1804-1852.
Tiszafüredi Református Egyház, Házasultak anyakönyve III. kötet 1805-1852.

Nyomtatott források

A Magyarországi Kárpátgyesület évkönyve 14. 1887. Igló.

Badics Ferenc 1910: Petőfi könyvtár 23. Petőfi levelei. Budapest.

Bernát Gáspár adomái, élcei, apró freskóképei és gazsiadáái. 1878. Budapest.

Bernáth László - ifj. Bernáth László 2011: A bernáthfalvi Bernáth család története. Pécs.

Ciszterci rendi katolikus gimnázium. Iskolai Értesítő 1874.

Dunáninnyi Evangélikus Egyházkerület jegyzőkönyve 1905. Selmeczbánya.

Gazdacímtár 1897. 1911, 1925., 1935. Budapest.

Gáspárdy Elemér 1921: Ezeréves álom. Budapest.

Gáspárdy László – Gáspárdy András 2009: Gáspárdy de Könyök ab anno Domini 1659. Budapest.

Gergely György 1925: A Hódmezővásárhelyen működött Máramarosszigeti Református Jogakadémia Emlékkönyve. Hódmezővásárhely.

Góbi Imre 1896: A Budapesti Ág. Hitv. Evang. Főgymnasium Értesítője az 1895/96-iki iskolai tanévről. Budapest.

Györffy István 2001: A Lenárd-féle kis-ázsiai expedíció In: GyörffyIstván írásai a Balkánról és Törökországról. Budapest. 27-28.

Hardy Kálmán 2008: Az Adriától Amerikáig. Budapest.

Iskolai értesítők. A Notre Dame De Sion római katolikus leánygimnázium. 1939.

Jókai Mór 1898: Bernát Gáspár. In: Életemből. Igaz történetek. Örök emlékek. Humor. Útleírás II. Budapest. 272-273. 298-300.; 298-300.

Komáromy András - Pettkó Béla (szerk.) 1899: Nagy Iván családtörténeti értesítő 1. Budapest. 89-91.

Kossuth Lajos 1949: Országgyűlési tudósítások 1833. augusztus - 1834. március. Kossuth Lajos összes munkái 2. Budapest.

Magyar Almanach 1795-dik esztendőre 1795. Bécs.

Magyarország cím- és névtára 1944. Budapest.

Mikszáth Kálmán 1873: Nibelungok harca. Regények és nagyobb elbeszélések 1. Budapest. 109-122.

Mikszáth Kálmán 1897-1898: A Demokraták. In: Regények és nagyobb elbeszélések 10. Budapest. 714-738.

Mikszáth Kálmán 2013: A két Papszász. In: Cikkek és karcolatok II. Budapest.

Okolicsányi János 1809: Lavinia maradékinak története. Pest.

Őrszigethy Erzsébet 1995: Birsalmasajt. Budapest.

Papp-Szász Lajosné 2004: Két Szontagh-életrajz. Csesztve-Horpács.

Remenyik Zsigmond 1976: Büntudat. Budapest.

Szana Tamás 1901: Száz év a magyar művészet történetéből: 1800-1900: festészet, szobrászat. Budapest.

Szluha Márton 2000: Liptó vármegye nemes családjai. Budapest.

Szontagh Dániel 1864: Az iglói és zabari Szontagh nemzetség származási története és oklevelei. Pest.

Szögyi G. Vilmos 1895: Hölgyek és urak Győri Milleniumi naptára az 1896-os évre. Győr.

Szvorényi József 1873: Menyekzői amaranthok T. cz. Bobory György m. kir. főhadnagy és Graefl Gabriella úrhölgy ünnepélyes egybekelésök emlékérről. Eger.

Vadnay Károly 1892-1893: Gazsi. In: A Kisfaludy-Társaság Évlapjai. Új Folyam 27. 229-239.

Vay Sándor 1909: Lavotta szerelmei és egyéb elbeszélések. Budapest.

Vízügyi Közlemények 1892.

Kézikönyvek, lexikonok, adattárak

Ákosfalvi Szilágyi László 1943: Útmutatás a nemesség, előnév és címer igazolásához. Budapest.

Bán Péter (szerk.) 2011: Heves megye történeti archontológiája (1681-)1687-2000. A Heves Megyei Levéltár forráskiadványai 14. Eger.

Bárczay Oszkár 1897: A heraldika kézikönyve. Budapest.

- Benkóczy Emil 1936: Heves vármegye vitézei. I. Tisztek. Eger.
- Borovszky Samu (szerk.) 1910: Heves vármegye. In: Magyarország vármegyéi és városai. Budapest.
- Borovszky Samu (szerk.) 1914: Temesvár. In: Magyarország vármegyéi és városai. Budapest.
- Dercsényi Dezső – Voit Pál 1978: Heves megye műemlékei 3. Budapest.
- Fónagy Zoltán 2013: A nemesi birtokviszonyok az úrbérrendezés korában. Adattár I-II. = Magyar történelmi emlékek. Adattárak. Budapest.
- Gerő József 1938: A M. Kir. Belügyminiszter által igazolt nemesek 1867-1937. Budapest.
- Gerő József 1940: A Királyi Könyvek. Az 1867–1918-ig adományozott nemességek jegyzéke. Budapest.
- György Aladár 1886: Magyarország köz- és magánkönyvtárai 1885-ben. Országos Statisztikai Hivatal. Budapest.
- Kempelen Béla 1907: A Nemesség. Útmutató az összes nemességi ügyekben.
- Nagy Iván 1857: Magyarország nemesi családjai, címerük és leszármazási táblázataik I. Pest.
- Nagy Iván 1858: Magyar nemes családok II. Pest.
- Orosz Ernő 1906: Heves és volt Külső-Szolnok egyesült vármegyék nemes családjai. Eger.
- Orosz Ernő 1910: Heves vármegye családai. In: Borovszky Samu (szerk): Heves vármegye. Magyarország vármegyéi és városai. Budapest. 646-882.
- Szakály Sándor 2013: Akik a magyar királyi csendőrséget 1919 és 1945 között vezették. Budapest.
- Századunk névváltoztatásai 1895: Helytartósági és miniszteri engedéllyel megváltoztatott nevek gyűjteménye (1800-1893) Budapest.
- Szinnyei József 1891., 1902: Magyar írók élete és munkái 1. 2. Budapest.
- Szerb Antal 1991: A magyar irodalom története. Budapest.

Folyóiratok, hírlapok, hetilapok

- Az erdő, 1968.
- Az Est, 1920., 1924., 1925., 1931.
- A Hon 1872.
- Az Újság, 1906. 1914., 1915., 1924., 1927.
- Az Üstökös, 1865. 1873.
- Athenaeum, 1843.
- Békés, 1898.

Borászati Lapok, 1899.

Borsod. Miskolczi Értesítő 1886., 1887.

Borsszem Jankó 1876.

Budapesti Híradó 1846.

Budapesti Hírlap, 1846., 1858., 1859., 1885., 1892., 1894., 1908., 1909., 1915. 1928.

Budapesti Közlöny, 1867., 1869., 1874., 1875.,

Budapesti Szemle, 1910.

Délmagyarország, 1910.

Divatcsarnok, 1853.

Eger, 1864., 1865., 1866., 1867., 1868., 1874., 1876., 1878., 1879., 1881., 1882., 1885., 1886., 1887., 1888., 1893., 1911., 1913., 1916., 1922., 1925., 1926., 1929., 1930., 1931., 1932., 1933., 1940., 1941.

Egri Híradó, 1897

Egri Népujság, 1919., 1920., 1922., 1923. 1925., 1927., 1958.

Egri Újság, 1916.

Esti Újság, 1938.

Evangélikus Egyház és Iskola, 1884.

Élet, 1922.

Életképek, 1848.

Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap, 1936., 1937.

Fővárosi Lapok, 1875., 1879., 1883., 1895., 1886., 1896.

Gazdasági Lapok, 1859.

Gyöngyösi Újság, 1937.

Heves és vidéke 1901.

Honderű, 1844., 1845., 1846.

Hölgyek Lapja 1879.

Igazságügyi Közlöny, 1892.

Jelenkor, 1832.

Kecskeméti Lapok, 1873.

Kecskeméti Újság, 1910.

Kolozsvár, 1890.

Közlöny, 1848.

Központi Értesítő, 1899., 1921., 1922.

Köztelek, 1892., 1895., 1939.

Magyarország, 1907., 1927.

Magyarság, 1921., 1933.

Magyar Élet, 1943.

Magyar Jövő, 1930., 1933.

Magyarosan 1943.

Magyar Újság, 1874.

Napi Hírek, 1924., 1932, 1937.

Napkelet, 1926.

Nemzeti Újság, 1930., 1935.

Néptanítók Lapja 1895.

Nimród, 1944.

Nővilág, 1860.

8 órai Újság, 1936., 1937.

Pesti Hírlap, 1846., 1907. 1930. 1942.

Pesti Napló, 1853., 1868., 1869., 1937.

Politikai Újdonságok, 1860., 863., 1870., 1863.

Protestáns Szemle 1902., 1906.

Rendeleti Közlöny a Magyar Királyi Honvédség számára, 1891.

Sürgöny, 1863.

Szózat, 1924.

Tisza-Füred és környéke, 1892., 1909.

Tiszafüredi újság, 1913.

Turán, 1918/9-10.

Turul, 1902., 1906., 1907., 1936.

Új Barázda, 1927., 1928.

Új Nemzedék, 1923.

Vasárnapi Újság, 1873, 1904, 1906., 1908.

Digitális forrás

A Magyar Korona országaiban az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei 1893. Budapest.

(Nagy) Magyar Compass 1874., 1889., 1914.

Magyar Országgyűlési Almanach 1886., 1927., 1931-1936.

Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1919. 1926.

Királyi Könyvek, 22., 47., 65. 66., 68., 69., 70., 71., 72. kötet

Képviselőházi irományok, 1935. VI., 1939. I., III.,

Képviselőházi napló, 1927. 1937.

Ezer év törvényei - net.jogtar.hu.

Magyar Országgyűlési Almanach 1886., 1931-1936

Felhasznált irodalom

Ablonczy Balázs 2016: Keletre, magyar! A magyar turanizmus története. Budapest.

Andor Csaba – Gréczi-Zsoldos Enikő 2014: Madách Imre levelezése. Madách Irodalmi Társaság. Salgótarján-Szeged.

Assmann Jan 1990: A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás. A korai magaskultúrákban. Budapest.

Auer Eszter 2019: A „nőirodalom” az 1860-as években. Elvárások és reakciók. In: Ács Marianna – Czeferner Dóra – Pusztafalvi Henriette – Takács Zsuzsanna Mária (szerk): „Asszonyoknak igen sokat kell tudni...” Új kutatások a nőnevelés történetéből. Pécs. 160-176.

Á. Varga László 2002: Graefl József (A szolnoki polgári házból a szabolcsi főispáni székbe.) In: Historia est... Írások Kovács Béla köszöntésére. Eger. 437-447.

Á. Varga László 2005: A Graefl család felemelkedése. (Különös tekintettel annak újnemesi ágára). In: Vera (nem csak) a városban. Rendí társadalom – Polgári társadalom. Supplementum. Debrecen. 31-41.

- Bagi Gábor 2001: A Jászkun Kerület társadalmának főbb jellemzői 1745-1848 között In: Vármegyék és szabad kerületek 1-2. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár közleményei 27. Debrecen. 171-180.
- Bagi Gábor 2015: Szolnok megye nagybirtokosai az önkényuralom korában (1859) In: Zounuk. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve 29. Szolnok. 311-390.
- Balogh Judit 2005: A székely nemesség kialakulásának folyamata a 17. század első felében Erdélyi Tudományos Füzetek 254. Kolozsvár.
- Ballabás Dániel 2013: A magyar nemesség társadalmi tagolódása (16-20. század) In. Kollega Tarsoly István et al. Genealógia 2. Budapest. 7-57.
- Ballabás Dániel 2019: Családfákon innen és túl. Genealógiai kapcsolatok detektálása a hálózatok segítségével. In: Konferenciák, műhelybeszélgetések XVI. Hagyományos források, új megközelítések. A digitalizáció kínálta lehetőségeket a történeti kutatásokban. Ballabás Dániel (szerk). Eger. 33-67.
- Ballabás Dániel – Pap József – Pál Judit 2020: Az országgyűlés tagjainak archontológiája. Képviselők és főrendek a dualizmus kori Magyarországon 2. Eger.
- Barna Attila – Horváth Attila – Máthé Gábor – Tóth Zoltán József 2014: Magyar állam- és jogtörténet. Budapest.
- Barna Béla 2014: Az Eger és Vidéke hetilap (1884–1893) és újságírói. In: Az Eszterházy Károly Főiskola Történelemtudományi Doktori Iskolájának kiadványai. Konferenciák, műhelybeszélgetések X. Eger. 22-42.
- Bácskai Vera 2006: A régi polgárságról. In: Kövér György (szerk): Zsombékok. Budapest. 15-38.
- Bácskai Vera 2015: Család és történelem. In: Hat (hét) nemzedék. A Manno család története - Budapest Történetének Forrásai 12. Budapest. 9-10.
- Bálint Ágnes 2017: A pszichobiográfia hozzájárulása az életrajzírás elméleti kérdéseire. „Nagyfelbontású” vs. „kisfelbontású” életrajz. In: Vonyó József (szerk): Személyiség és történelem. A történelmi személyiség. Budapest. 92-110.
- Belitzky János 2000: Mikszáth és Balassagyarmat. Nagy Iván Könyvek 8. Balassagyarmat.
- Beluszky Pál 2011: Magyarország történeti földrajza. Budapest.
- Benda Kálmán 1981: A magyar köznemesség művelődési törekvései a XVIII. században. In: Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve VII. Salgótarján. 87-92.
- Berecz Anita 2019: Választók és választottak. Eger polgársága a 19. században. Doktori disszertáció. Eger.
- Berta Péter 2008: A tárgyak identitáspolitikája. Replika 63. 163–196.
- Béri János 2004/4: Középosztály vagy középosztályok? Mozgó Világ. 37-47.
- Bibó István 2004: Elit és szociális érzék. In (uő.): Válogatott tanulmányok 1942. Budapest. 417–427.
- Bibó István 1986: Válogatott tanulmányok I. (1935-1944) Budapest.
- Bodó László 2001: Adatok a Knezić és a Gröber családok lezármazottainak történetéhez. In: Agria 37. Az Egri Múzeum Évkönyve. Eger. 275-296.

Bojnicic von Ivan 1899: Der Adel von Kroatien und Slavonien. Siebmacher's grosses und allgemeines Wappenbuch. Nürnberg.

Bona Gábor: 2015: Az 1848/49-es szabadságharc tisztikara. In: Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban. Budapest.

Bona Gábor: 1995–1996: Az 1848/49-es honvédsereg Heves megyei származású tisztjei. In: AGRIA XXXI–XXXII. Az Egri Múzeum Évkönyve, Dobó István Vármúzeum, Eger, 155–186.

Borsi-Kálmán Béla 2002: Polgárosodott nemes avagy (meg)nemesedett polgár. Írások a „nemesi polgárisodás” témaköréből. Pécs.

Bódy Zsombor 2007/3: „Polgárság” és „polgárosodás” fogalma Erdei Ferenc kettőstársadalom-koncepciójában és a társadalomtörténet-írásban. Kommentár. 3-15

Bódy Zsombor 2017: Eliték a két világháború közti Magyarországon. Századvég. 85 sz. 5-29.

Cieger András – Egry Gábor – Klement Judit 2021: Kérdések és válaszok a dualizmus kori Magyarországról 1867–1918. Budapest.

Coch Gábor 2006: A mentalitástörténet. In: Bódy Zsombor - Ö. Kovács József (szerk.): Bevezetés a társadalomtörténetbe. 473-499.

Cseri Miklós 2009: Tanulmányok a népi építészet és a múzeumi etnográfia köréből. Studia Folkloristica et Ethnographica 51. Debrecen-Szentendre. 305-320.

Dávid Zoltán 1957: Az 1715-20. évi összeírás. In: Kovacsics József: A történeti statisztika forrásai. Budapest. 145-199.

Degré Alajos 1972: Szavazási rend a megyegyűléseken 1848 előtt. In Fejér Megyei Történeti Évkönyv 6. Székesfehérvár. 121-141.

Degré Lajos 2004: Válogatott jogtörténeti tanulmányok. Budapest.

Dobszay Tamás - Fónagy Zoltán 2003: A rendi társadalom utolsó évtizedei. In: Gergely András (szerk.): Magyarország története a 19. században. Budapest. 57-124.

Eöry Gabriella 2006: Az Országos Kaszinó és a középosztály. In. Kövér György (szerk.): Zombékok. Budapest. 321-350.

Eöry Gabriella 2004/szeptember: Az Országos Kaszinó tisztikara és tagsága (1883–1943) Korall 17. 61-87.

Erdei Ferenc 1943: A magyar társadalom a két világháború között. Budapest.

Farkas Judit Antónia 2016: Szana Tamás és a modern magyar bibliofília In.: Natio est semper reformanda. Tanulmányok a 70 éves Gergely András tiszteletére. Budapest. 255-266.

Fábián Máté 2019: Borbély-Maczkó Emil. (1887-1945). Politikai életrajz. Eger.

Fél Edit – Hofér Tamás 2010: „Mi, korrekt parasztok...” Hagyományos élet Átányon. Budapest.

Forgács Balázs 2017: Hadelmélet. A magyar katonai gondolkodás története és a hadikultúrák. Budapest.

Fügedi Erik 1984/5: A köznemesi klán szolidaritása a 13-14. században. Századok. 950-973.

- Fügedi Erik 1999: Az elefánthyak. A középkori nemes és klánja. Budapest.
- Fülöp Géza 1981: A köznemesség műveltségének olvasmányháttere a felvilágosodás idején és a reformkorban. In: Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve VII. Salgótarján. 103-110.
- Füvessy Anikó 2004: Józsa Gyuri, a tiszafüredi nábob. Tiszafüredi Füzetek 6. Tiszafüred.
- G. Móró Csilla 1993: A Blaskovich család útja a felemelkedéstől a műgyűjtésig. In: G. Móró Csilla (szerk): Blaskovich emlékkönyv. Pest Megyei Múzeumi Füzetek 1. Szentendre. 19-61.
- Gerő József 1940-1941: Nemességadományozások 1848 után. Levéltári Közlemények 18-19. 468-472.
- Gy. Gömöri Ilona 1997: A hevesi református egyházközség története a XIX. század elejétől napjainkig. In: Agria XXXIII. Az Egri Múzeum Évkönyve, Dobó István Vármúzeum, Eger, 291-318.
- Gy. Gömöri Ilona 2001: „Polgár-telep”, „Bankpince”. Szőlőuralom a hevesi homokon. In Agria. Az Egri Múzeum Évkönyve 37. 337-384.
- Grúz János 1977: Heves vármegye törvényhatósági bizottságának tevékenysége 1919–1929. In: Tanulmányok Heves megye történetéből 2. II. Heves vármegye Törvényhatósági Bizottságának erőfeszítései a hatalom visszaállításáért 1919. május-1921. április. Eger.
- Gunst Péter 1998: A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig, In: Uó: A magyar agrártársadalom 1850-1914 között. Budapest. 163-208.
- Gyáni Gábor 1997/B: Polgárság és középosztály a diskurzusok tükrében. Századvég 7. 31-45.
- Gyáni Gábor – Kövér György 1998: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Budapest.
- Gyáni Gábor 1998/3: Emlékezés és oral history. Budapesti Könyvszemle 10. 297-302.
- Gyáni Gábor 1999/3-4: Az olvasó táblabíró. Középosztályi műveltség a 19. század végén. Történelmi Szemle. 387-402.
- Gyáni Gábor 2000/3: Fejezetek a polgárság hazai történetéből. Múltunk. 52-85.
- Gyáni Gábor 2001: A középosztály és a polgárság múltja, különös tekintettel a dualizmus kori Erdélyre. In: (Szerk.: Pál Judit – Fleisz János) Erdélyi várostörténeti tanulmányok. Csíkszereda 157-174.
- Gyáni Gábor 2006/2: Nem falu, nem város. A „rokonok” Magyarországa. História. 14-18.
- Gyáni Gábor 2010/2: A magyar polgári elitek értékrendszere és regionális változatai. Tér és Társadalom. 5-16.
- Gyáni, Gábor 2011: Rendi polgárság, régi-új polgárság, pest-budai polgárok. In: História mezején. A 19. század emlékezete. Tanulmányok Pajkossy Gábor tiszteletére. 35-43. Szeged.
- Gyáni Gábor 2015/1: Az irodalomszociológia aktualitása. Textus és referencia. Irodalomtörténeti Közlemények 7-16.
- Gyáni Gábor 2010: Az elveszített múlt. Budapest.
- Gyáni Gábor 2011: Rendi polgárság, régi új polgárság, pest-budai polgárok. In: Deák Ágnes – Völgyesi Orsolya (szerk): História mezején. Szeged. 35-41.

- Gyáni Gábor 2016: A történelem, mint emlékmű. Budapest.
- Gyáni Gábor 2017: Historical agency – a szubjektív cselekvő középpontba állítása a történelemtudományban. In: Vonyó József (szerk.): Személyiség és történelem. A történelmi személyiség. Budapest. 46-56.
- Gyáni Gábor 2018: „Jövőlesők”, avagy a trauma genezise. In: Homoklapátolás nemesércért. A 70 éves Standeisky Éva tiszteletére. Budapest. 78-87.
- Hanák Péter 1974/4: Polgárosodás és asszimiláció Magyarországon a XIX. században. Történelmi Szemle. 513-536.
- Hanák Péter 1997/2: Társadalmi struktúrák a 19. századi Közép-Európában. Történelmi Szemle. 159-177.
- Hanns Jäger – Sunstenau 2002: Az 1700 és 1918 közti magyarországi nemesítések társadalomtörténeti statisztikája. In: Kövér György (szerk.): Magyarország társadalomtörténete I. A reformkortól az első világháborúig. (Szöveggyűjtemény.) Budapest.
- Halbwachs, Maurice 1971: Az emlékezet társadalmi keretei. In: Ferge Zsuzsa (szerk.): A francia szociológia. Budapest.
- Halmos Károly 1991/2-3: Polgár - polgárosodás - civilizáció - kultúra. A társadalomtörténet alapvető kategóriáiról a XIX-XX. századi lexikon- és szótáriródalom tükrében. Századvég. 131-166.
- Halmos Károly 1995: Rangemelések a Habsburg Monarchiában (A rendi kontinuitás statisztikai elemzési lehetőségei az újnemesek és a gazdasági elit példáján. In: Á. Varga László (szerk.): Vera (nem csak) a városban. Tanulmányok a 65. éves Bácskai Vera tiszteletére. Debrecen. 445-482.
- Halmos Károly 2006: Besitzbürgertum Magyarországon. In: Kövér György (szerk.): Zombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon. Budapest.
- Hanák Péter 1974/4: Polgárosodás és asszimiláció Magyarországon a XIX. században. Történelmi Szemle. 513-536.
- Hermann Róbert 2012/2.:A fehéregyházi (segesvári) ütközet és Petőfi halála - a kutatás kérdőjelei. In: Hadtörténelmi Közlemények. Budapest. 437-462.
- Hudi József 2006: Táblabírák a reformkori vármegye közéletében. In: Kövér György (szerk.): Zombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon. Budapest. 39-76.
- Horváth László 2001: A hevesi polgárosodás sajátosságai. In: Petercsák Tivadar – Szabó J. József (szerk.): Tanulmányok Hevesről. Heves. 229-262.
- Horváth M. Ferenc – Pintér Tamás (szerk.) 1996: „Késő maradékainknak tétessen jegyzésben” Írásos emlékek Vác város múltjából 1074-1990. I. Váci Történelmi Tár I. Vác.
- Hovhannesian Eghia 1940: Magyar-örmény családok. Gödöllő.
- Illésy János 1902. Az 1754-55. évi országos nemesi összeírás. Budapest.
- Jászay Pál 1855: A magyar nemzet napjai a legrégebb időtől az Arany bulláig. Pest.
- Joó Tibor 1979: A sajlóádi pálos kolostor = A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 17-18. Miskolc. 131-166.
- Karády Viktor 2013/4: Zsidóság és modernitás. Rubicon. 32-47.

- Kardos László 1997: Tiszaigar. Egy tiszántúli falu életrajza, 1744-1944. Budapest.
- Kállay István 1972: A családülés. Levéltári Közlemények 43. 3-32.
- Kéky Lajos 1942: Vadnay Károly levelesládájából. Irodalomtörténeti közlemények. Budapest 41-63.
- Keszei András 2006: A középfokú oktatás felekezeti változásai a 19. század első felében. In: Kövér György (szerk): Zsombékok. Budapest. 541-574.
- Kéri Katalin 2018: Leánynevelés és női művelődés az újkori Magyarországon. Pécs.
- Kilián István 1976: Csokonai és Puky István barátsága. In: A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve LVI. Debrecen. 617-646.
- Kilián István 1977: Ismeretlen Csokonai versgyűjtemény Szárazbőről. In: Archivum 6. A Heves Megyei Levéltár közleményei. Eger. 49-79.
- Kissné Ábrahám Katalin 1988: A gyógyszerügyi hálózat kialakulása és fejlődése Békés megyében 1770–1950 – Közlemények Békés megye és környéke történetéből 2. Gyula.
- Klement Judit 2011: A fővárosi vállalkozók és a szociális gondoskodás, In: Völgyesi, Orsolya; Deák, Ágnes (szerk): História mezején, Csongrád Megyei Levéltár. 57-62.
- Kolosi Tamás – Sági Matild 1996: Rendszerváltás és társadalomszerkezet. Budapest.
- Koltai András 2012: Batthyány Ádám. Egy magyar főúr és udvara a XVII. század közepén. Győr.
- Komárik Dénes 1982/3-4: A gótizáló romantika építészete Magyarországon. In: Építés-Építészettudomány. Budapest. 275-320.
- Komizsár Dénes 2009: Dr. Graefl József. Tariménés. A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Honismereti Egyesület folyóirata. Nyíregyháza. 52-62.
- Kósa László 2000: Magyar művelődéstörténet. Budapest.
- Kósa László 2001: „Hét szilvafa árnyékában” A nemesség alsó rétegének élete és mentalitása a rendi társadalom utolsó évtizedeiben Magyarországon. Budapest.
- Kovács András 1984: A pécsi Tettye. Honismeret. 33-39.
- Kovács Bálint 2012/3-4: A hálózatelemzés alkalmazásáról a történettudományban. Világtörténet. 187-204.
- Kovács Éva 2008: Az élettörténeti emlékezet helye az emlékezetkutatásban. In: Tükörszilánkok. Kádár-korszakok a személyes emlékezetben. Budapest. 9-40.
- Kövér György 1999/14: Ranglétra és középosztályosodás a reformkortól az első világháborúig. Századvég. 3-19.
- Kövér György 2003/1: Középrend vagy középosztály(ok)? Társadalomteremtő fogalomalkotás Magyarországon a reformkortól az első világháborúig. Századok. 1119-1168.
- Kövér György 2006: A magyar középosztály-termelés programjai és kudarcai. In: Kövér György (szerk.): Zsombékok. Budapest. 77-160.
- Kövér György 2014: A társadalomtörténet „refigurációja”, avagy eltűnt főszereplők nyomába. In: Kövér György: Biográfia és társadalomtörténet. Budapest. 65-96.

Kövér György 2011: A tisztaeszlári dráma. Budapest.

Kövér György 2020: Előszó. In: Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2020. 9-19.

Kőváry Zoltán 2017: A pszichobiográfiai módszer alkalmazhatósága az életrajzírásban. In: Vonyó József (szerk.): Személyiség és történelem. A történelmi személyiség. Budapest. 57-91.

Kunt Gergely 2016: A nemesség mítosza a családi emlékezetben és a személyes identitás összefüggései egy házicseléd naplójában. In: Konferenciák, műhelybeszélgetések XIII. Nemesi és polgári szerepek, reprezentáció, interpretáció. Eger. 179-192.

László Gyula 1993: Művelt köznemességünk emlékezete. In: G. Móró Csilla (szerk.): Blaskovich emlékkönyv. Pest Megyei Múzeumi Füzetek 1. Szentendre. 5-6.

Lengyel György 2007: A magyar gazdasági elit társadalmi összetétele a huszadik század végén. Budapest.

Lentner Csaba 2019: A magyar állampénzügyek fejlődéstörténete a dualizmus korától napjainkig. Nyugattól Keletre, Keletről Nyugatra. Budapest.

Lichtneckert András 2009/3: A nőnemesek - egy tévhit nyomában. Aetas. 112-120.

Lisztóczy László 1988: Babits Mihály előszava egy egri költőnő verseskötetéhez. In: Hevesi Szemle 16/4. 41-42.

Lisztóczy László 2015: Őrző a strázsán. Pájer Antal tiszafüredi évei. In: Pájer Antal és Tiszafüred. Tiszafüred. 9-42.

Lőrincz Gézáné 2016: Dr. Papp-Szász Tamás ügyvéd, földbirtokos élete és kora (1885-1944). Lapjtői Krónika 5. Karancslapujtó.

Major Ervin 1930: A népies magyar műzene és a népzene kapcsolatai. Budapest.

Makkay János 1985: A tiszaszőlősi kincs. Budapest.

Maksay Ferenc 1990: Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén. Magyar Országos Levéltár kiadványai. Forráskiadványok 16. Budapest.

Mezey Barna (szerk.) 2007: Magyar jogtörténet. Budapest.

Mezey Barna 2018: A börtönügy a 17-19.században. Budapest.

Misák Marianna 2014: „Minden iskolába járó leány gyermektül...” Református nőnevelés a 16 -19. századi Felső-Magyarországon. Sárospatak.

Misóczki Lajos 2011: A tőkés agrárfejlődés gondjai Füzesabonyban és környékén 1867-1945 között. In: Mátrai Tanulmányok. Gyöngyös. 235-246.

Mohácsi Miklós 2011: Mozaikok – Tiszafüred nyolc évszázada. Tiszafüredi tanulmányok 7. Tiszafüred.

Molnár Pál – Szomszéd Imre 1970: Nógrád megye története, 1919-1944. Salgótarján.

Nagy Pál 1994-1995: Armenizmus: Örmény identitás és kulturálisideológia a XIX. század végén Erdélyben = Történelmi közlemények. 7-8. évf. 221-230. Baranya.

- Nemes Márta 1979/1-2: A börtönépítés kezdetei és jellegzetes. In: Építés-Építészettudomány. Budapest. 100-106.
- Neumann Tibor 2012/2: „Egytelkes nemes” - Egy középkori fogalom magyarázatához. Történelmi Szemle. 337-345.
- Nora, Pierre 2003/4: Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. Múlt és Jövő. 3-16.
- Ölyvedi Vad Imre 1930: Nemességi könyv. Szeged.
- Őrszigethy Erzsébet 1993/3: Távol a közhatalomtól (Elitek Besenyőtelken). Valóság. 38-51.
- Ojtozi Eszter 1999: Possessori bejegyzések a debreceni Egyetemi Könyvtár 1700–1750 közötti külföldi könyveiben V. Magyar Könyvszemle. 446-463.
- Orbán Szegő Ágnes 1995: A Tiszafüredi zsidóság története és demográfiája. Tiszafüred.
- Orbán Szegő Ágnes 2005: Egri zsidó polgárok. Budapest.
- Paládi Kovács Attila 1981: A kisnemesek utódai a paraszti társadalomban (XIX–XX. század). In: Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve VII. Salgótarján. 163-178.
- Pap József 2011: Szabadelvű és munkapárti választási eredmények és képviselők 1901 és 1910 között. In: Tisza István és emlékezete: Tanulmányok Tisza István születésének 150. évfordulójára. Debreceni Egyetem Történeti Intézete. Debrecen 59-78.
- Pap József 2014: Parlamentarizmus Heves vármegyében In. Tanulmányok a dualizmus kori magyar parlamentarizmus történetéből. Az Eszterházy Károly Főiskola Történelemtudományi Doktori Iskolája közleményei 5. Budapest. 312-374.
- Pálffy Géza 2000: A tizenhatodik század története. Budapest.
- Pálmány Béla 1989: Az urbárium előtt kötött földesúri úrbéri szerződésekről és a paraszti közösségek kiváltságleveléről. In: Rendi társadalom- polgári társadalom 2. Gyula. 281-304.
- Pálmány Béla 1997: A magyarországi nemesség társadalmi tagolódása (1686-1815) In. Rendi társadalom-polgári társadalom. 9. Debrecen. 37-97.
- Pálmány Béla 2011: A reformkori magyar országgyűlések történeti almanachja (1825-1848). Budapest.
- Pászka Imre 2009/1: A lokális elitek. Előreutaló megfontolások. Erdélyi Társadalom. 93-122.
- Perjés Géza 2002: Zrínyi Miklós és kora. Budapest.
- Pintér Judit Nóra 2014: A nem múltó jelen: Trauma és nosztalgia. Budapest.
- Pomogyi László 2008: Magyar alkotmány-és jogtörténeti kézikönyvtár. Budapest.
- Praznovszky Mihály (szerk.) 1985: Szontagh Pál válogatott írásai. Nógrádi Irodalmi Ritkaságok 5. Salgótarján.
- Praznovszky Mihály 1994: Emlékirat Szontagh Pálról (Forrásközlés) In. Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve XIX. Salgótarján 87-104.

Puskás Julianna: Zsidó haszonbérlok a magyarországi mezőgazdaság fejlődési folyamatában (Az 1850-es évektől 1935-ig) 1992/1. In: Századok. 35-58.

Rácz István 1988: Városlakó nemesek az Alföldön 1541-1848 között. Budapest.

Rüsen, Jörn 2004: Trauma és gyász a történelmi gondolkodásban. Magyar Lettre Internationale.

Sárai Szabó Katalin 2019: A női pályaválasztás kérdése a 20. század első évtizedeiben. In: Ács Marianna – Czeferner Dóra – Pusztafalvi Henriette – Takács Zsuzsanna Mária (szerk.): „Asszonyoknak igen sokat kell tudni...” Új kutatások a nőnevelés történetéből. Pécs. 50-71.

Sárközi Gabriella 2013: Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken (1789–1919). ELTE BTK Doktori disszertáció. Budapest.

Sárospataki Máté 2014: Dendrológiai kertek a 19. századi magyarországi kertépítészetben. Budapesti Corvinus Egyetem Tájépítészeti és Tájökológiai Doktori Iskola. Doktori disszertáció. Budapest.

Sipos Balázs 2002/9: Irodalom és újságírás viszonya a 20. század első felében Magyarországon. Médiakutató. 65-77.

Sipos Balázs 2006: Az újságíró-társadalom 1890 és 1945 között. In: Kövér György (szerk): Zombékok. Budapest. 351-176.

Somogyi Mária 1929: Az ördögös Hatvani professzor és gyermekei. Literatura 4. 221-228.

Stokes, Jane 2008: A média és kultúrakutatás gyakorlata. Budapest.

Szabó Csilla 2007/1: Az irodalom és a társadalom kapcsolata. Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények. Miskolc 179-187.

Szabó Jolán 2001: Gyöngyös önkormányzata 1687-1884. In: Tanulmányok Heves Megye történetéből 15. Eger.

Szacsvai Kim Katalin 2009: Az Erkel-műhely kezdetei. Közös munka az Erzsébet előtti színpadi zenékben In: Zenetudományi Dolgozatok. Budapest. 191-244.

Szathmáry István 2009: A „magyar nábob” különös házassága. In: Történelmi Muzeológiai Szemle: A Magyar Múzeumi Történész Társulat Évkönyve 9. Budapest. 147-152.

Szántó Imre 1956: Zöld Marci. In: Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve. Eger. 447-491.

Szántó Imre 1958: A fehérterror rémuralma Heves megyében 1919-1921. In: Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve 4. Eger.

Szántó Zoltán – Tóth István György 1993/1: A társadalmi hálózatok elemzése. Aula. 30-55.

Szederkényi Nándor 1891: Heves vármegye története 3. Heves vármegyének története Eger vára elestétől visszavételéig. 1596-1687. Eger.

Szederkényi Nándor 1893: Heves vármegye története 4. Eger visszavételétől, 1687-től 1867-ig. Eger.

Szentgyörgyvári Tamás 2012/2: A helyi nemesség kialakulásához vezető út. In: Diskurzus. Győr. 14-23.

Székely György 1992/1: A nemesség egysége és egyenlőségi törekvések a XIV. századi Magyarországon. Jogtörténelmi szemle. Budapest. 3-14.

- Szilágyi Adrienn 2019: Családgyűlések és családi hitelezések, mint a 19. századi arisztokrata család szövetsége. In: A család egykor és ma 5. Programfüzet. Szeged.
- Szilágyi Márton 2006: Az irodalomtörténet és társadalomtörténet In. Bevezetés a társadalomtörténetbe. Budapest 363-370.
- Szilágyi Sándor 1930: Lavotta János. A kor és az ember. Budapest.
- Szilágyi Zsolt 2010: A helyi elit újragondolása. In: Történeti tanulmányok. A Kossuth Lajos Tudományegyetem Történelmi Intézetének Kiadványa. Debrecen. 23-44.
- Szilágyi Zsolt 2011: Elitkutatások és elitfogalmak az utóbbi három évtized magyar történetírásában. In: Történeti tanulmányok. A Kossuth Lajos Tudományegyetem Történelmi Intézetének Kiadványa. Debrecen. 151-164.
- Szirmay Gábor 2005: A szirmai és szirmabesnyői Szirmay család története. Régi magyar családok 4. Debrecen.
- Szívós Erika 2006: Bohém, polgár, értelmiségi? A magyar képzőművész társadalmi helyzete a századfordulón. In: Kövér György (szerk): Zsombékok. Budapest. 377-416.
- Szuhay Péter 1994: Besenyőtelek társadalomszerkezete a két világháború között, különös tekintettel az elitekre. Agrártörténeti szemle. 408-442.
- Szuromi Rita 2012: Bocföldtétől Boconádig. Boconád.
- Szuromi Rita 2013: Falu a nemesek földjén. Hevesvezekény története. Hevesvezekény.
- Szuromi Rita 2014. Poroszló története. Poroszló.
- Szuromi Rita 2015: Erdőtelek története. Nyolcszáz év a Hanyi forrásánál. Erdőtelek.
- Szvirček Ferenc 2000: Bányáskönyv. Salgótarján, 2000.
- Takáts József 2006: Módszertani berek. Írások az irodalomtörténet-írásról. Jyväskylä.
- Takács Károly 1998/1: Az elit szociológiai fogalmáról Szociológiai Szemle. 139-148.
- Takács Róbert 2008: A származási megkülönböztetés megszüntetése 1962-1963. Budapest.
- Takács Tibor 2008: Döntéshozók - Városi elit és városi önkormányzat Nyíregyházán a 20. század első felében. Budapest.
- Tonk Sándor 2000: Bethlen Gábor címeres nemeslevele a lelkipásztorok utódai számára. In: Cselekvő hit. Emlékkönyv Csiha Kálmán püspöki szolgálatának 10 éves évfordulójára. Kolozsvár. 225-234.
- Tolnai Vilmos 1922: Bevezetés az irodalomtudományba. Pécs.
- Tomka Béla 2009: Európa társadalomtörténete a 20. században. Budapest.
- Trócsányi Zsolt 1957: Erdélyi összeírások. A történeti statisztika forrásai. Budapest.
- Tóth István György 1991: Karddal szerzett és piacon vett armálisok: a végváriak útjai a nemességbe a 18. század elején. In.: A végváriak és végváriak sorsa (1699-1723) Studia Agriensia 11. Eger. 45-54.
- Tóth Zoltán 2015: Társadalomfogalmak az osztrák és magyar társadalomstatisztikában. Budapest.

Tóth István György (szerk.) 2001: Millenniumi magyar történet. Magyarország története a honfoglalástól napjainkig. Magyarország a késő középkorban (1382-1526). Budapest.

Tóth Tamás 2003: Nagy Iván iratai. Balassagyarmat.

T. Szabó Levente 2008/5: A modern irodalmár hivatás kialakulásának társadalomtörténete Korunk. 104-115.

Vadász István 1995: A Közép-Tiszavidék kisvárosai a XIX-XX. században. Szolnok-Tiszafüred.

Vadász István 1997: A Tiszafüredi nyomdák története. In: Tisicum. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve 10. 69-83.

Vadász István 2000: Társasági-társadalmi élet Tiszafüreden a századfordulón. In: Zounek. 15. 151-165.

Vadász István 2009: Tiszaszőlős története a kezdetektől napjainkig. Tiszaszőlős.

Vaderna Gábor 2018: Dallal vagyok tele. Arany János Vojtina-verseinek utóélete In: „Ősszel”. Arany János és a hagyomány. Szerk.: Szilágyi Márton. Budapest. 247-282.

Vajay Szabolcs 1987: A Johannita rend lovagjai 1854-1987. München.

Valuch Tibor 2001/4: Volt-e „szocialista” társadalom Magyarországon? Beszélő. 72-78.

Valuch Tibor 2001: Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében. Budapest.

Valuch Tibor 2012/2: A társadalmi változások néhány jellegzetessége Magyarországon a Kádár-kor szakban. Múltunk 10-26.

Varga J. János 1981: Szervitorok katonai szolgálata a XVI-XVII. századi dunántúli nagybirtokon. Budapest.

Vincze László 1982/1-2.: Egy dunántúli tőkés nagybérlet gazdálkodása (Maisa, 1861-1940) I. rész. Agrártörténeti Szemle. 149-183. és Uő: II. rész. 1983/1-2. 239-290.

Viczián Zsófia 2008: „A fejünk fölött történt az egész” In: Tükörszilánkok. Kádár-korszakok a személyes emlékezetben. Budapest. 144-174.

Völgyesi Orsolya 2003/3: Fay András „különös házassága” Irodalomtörténet. 457-467.

Vörös Dezső 2001: A közművelődés története egyesületek Hevesen. In: Petercsák Tivadar – Szabó J. József (szerk.) Tanulmányok Hevesről. Heves. 349-366.

Zsoldos Attila 1999: A szent király szabadjai. Fejezetek a várjobbágyság történetéből. MTA Történettudományi Intézet. Budapest.

Internetes forrás:

Vadász István 2009: Tiszaszőlős monográfiája a kezdetektől napjainkig. Kézirat.
<http://vfek.vfmk.hu/00000165/files/tiszaszolos.pdf>

Tötösy István 2010: A magyar történelmi nemesség családneveinek listája.
<file:///C:/Users/USER/Documents/nemescsaladok%20t%C3%B6tt%C3%B6y.pdf>

Gy. Gömöri Ilona: 2011: Nemesi kúriák és polgárházak.

https://hevesimuzeum.blog.hu/2011/08/31/nemesi_kuriak_es_polgarhazak

Lajtai Máttyás: Nemzetiségi viszonyok és a statisztikai adatgyűjtés Magyarországon

https://www.ksh.hu/statszemle_archive/all/2020/2020_06/2020_06_547.pdf

Veszprémy László Bernát: Mennyire asszimilálódott a zsidóság a Monarchia idején?

https://mandiner.hu/cikk/20191118_zsidóság_asszimiláció

Szalai Árpád és Ili: Emlékezzünk a régi rácalmásiakra.

<http://racalmasiemlekek.blogspot.com/2015/02/800x600-normal-0-21-false-false-false.html>

Témában megjelent fontosabb tanulmányok

A Tisza elfeledett árvízi hajója: nyárádi Hartl Ede. = Zounuk. A Magyar Nemzeti Levéltár Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve 28. Szerkesztette: Fülöp Tamás, Czégény Istvánné. Szolnok, 2014. 73-113.

Üstökösök az égen: a Graefl és Bobory családok a XX. századi politika szolgálatában. = Zounuk. A Magyar Nemzeti Levéltár Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve 31. Szerkesztette: Csöngé Attila, Pozsgai Erika, Szabóné Maslowski Madlen. Szolnok, 2017. 41-93.

Pusztatenk családi krónikása. A műfordító, életrajzíró Szontagh Mária. =. Neograd 2019. A Dornyai Béla Múzeum Évkönyve XLII. 2019. Salgótarján 175-193.

Óceán és ami alatta rejlik – Szigeti Buzáth Anna a köznemesi költőnő = Női reprezentációk. Maecenas Maecanatum II. Szerk.: Tánczos Péter. Debrecen, 2019. 158-177.

Költőnő Babits Mihály árnyékában. Köznemesi asszonyportré a polgári Eger életéből. = TISICUM XXVII. A Jász-Nagykun-Szolnok megyei múzeum évkönyve XXVII. Szolnok, 2019. 173-188.

Pusztatenk családi krónikása. A műfordító, életrajzíró Szontagh Mária. In: Neograd 2019. A Dornyai Béla Múzeum évkönyve XLII. Salgótarján 2019. 175-193.

A főispáni széktől a belügyi államtitkárságig. Politikusportré: Vitéz Bobory György élete. Zounuk, Szolnok Megyei Levéltár. Szolnok, 2020. 87-108.

Nemesi attitűdök egy polgárcsalád életében. Egy emlékiratban rejlő mentalitásvizsgálat lehetőségei. EKE TDI Acta XVII.. Eger, 2020. 151-166.

Mádi Papp-Szász Tamás az attitűd- és életmódváltó ügyvéd. EKE TDI Acta XVIII. Eger, 2020. 255-272.

Az emlékezet, mint énképfomáló erő. A nemesi származás vállalásának tendenciái a rendszerváltás után. In: Ezerkilencszáznyolcvankilenc. Magyarország a jelenkorban. Szerk: Rainer M. János. Budapest-Pécs, 2020. 90-136.

„Az éledegélés arisztokratája, a lézengés filozófusa.” Az irodalmi hiperbola megteremtője, Bernát Gáspár. TISICUM XXIX. Szolnok, 2021. 167-176.